

ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः ॥ ८४ ॥

परस्मैपदानामिति, लटो वेति च वर्त्तते । ब्रुव परस्य लट् परस्मैपदानां पञ्चाना
मादिभूताना पञ्चैव णलादय आदेशा वा भवन्ति, तत्सन्नियोगेन च ब्रुव आहशब्द
आदेशो भवति । आह, आहतु, आहु । आस्थ, आह्यु । न च भवति—ब्रवीति, ब्रूत,
ब्रुवन्ति, ब्रवीषि, ब्रूय, इति । पञ्चानामिति किम् ? ब्रूथ, ब्रवीमि, ब्रूच, ब्रूम ।
आदित इति किम् ? परंपा मा भूत् । ब्रुव इति पुनर्यचन स्थान्यर्थम्, परस्मैपदानामेव
हि स्यात् ॥

लोटो लड्वत् ॥ ८५ ॥

अतिदेशोऽयम् । लोटो लड्वत् कार्यं भवति, तामादयस्सलोपश्च । पचताम् । पचतम्,
पचत । पचाव, पचाम । अडाटीं कस्मान्न भवत्, तथा क्षेप्टुसादेशो “लड् शाकटायनस्यैव”
इति—यान्तु, यान्तु ? “विदो लटो वा” इत्यतो वाग्रहणमनुवर्त्तते, सा च व्यवस्थित
विभाषा भविष्यति ॥

एरुः ॥ ८६ ॥

लोट इत्येव । लोडादेशानामिकारस्य उकारादेशो भवति । पचतु । पचन्तु । छद्दिन्यो-
रुत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वीच्चारणसामर्थ्यात् । अथवा वेति वर्त्तते, सा च व्यवस्थित-
विभाषा ॥

सेर्हापिश्च ॥ ८७ ॥

लोट इत्येव । लोडादेशस्य सेर्हि इत्ययमादेशो भवति, अपिच्च भवति । स्थानिवज्ञा
वात् पितृव प्राप्त प्रतिपिद्धयते । लुनीहि । पुनीहि । राधुनिहि । तच्छुहि ॥

वा छन्दसि ॥ ८८ ॥

अपितृव विकल्प्यते । लादेशरछन्दसि विषये हिशब्दो वाऽपिद्धवति । युयोध्यस्म-
ञ्जुहुराणमेन । प्रीणाहि । प्रीणीहि(१) ॥

मेर्निः ॥ ८९ ॥

लोट इत्येव । लोडादेशस्य मेर्निरादेशो भवति । उत्पलोपयोरपवादः । पचानि ।
पटानि ॥

ब्रुव —‘ब्रू’ धातु के परस्मैपदो प्रथम पाँच लट् स्थानीय आदेशों के स्थान में उक्त प्रथम पाँच
आदेश विकल्प से होते हैं और आदेश के साथ साथ ‘ब्रू’ धातु का ब्रुव तथा आह आदेश भी विकल्प
से हो जाने हैं ।

लोटो—लोट् लकार के स्थान में लड् लकार की तरह कार्य होते हैं—तस् आदि के स्थान में
ताम् आदि आदेश तथा क्तिन्विनिमित्तक स् का लोप हो जाता है ।

एरु—लोट् के आदेश के इकार को उकारादेश हो जाता है ।

हिन्यो—लोडादेश हि तथा नि के इकारों को उकारादेश का प्रतिषेध समझना चाहिए ।

सेर्हापिच्च—लोडादेश सि के स्थान में हि आदेश होना है और यह हि अपिच भी हो
जाता है ।

वा छन्दसि—येच में लोडादेशस्थानीय हि विकल्प से अपिच होता है ।

मेर्निः—लोडादेश मि के स्थान में नि आदेश हो जाता है ।

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER'S No	DUE DATE	SIGNATURE

॥ श्रीः ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

३७

ॐ नमः

(व्याकरणविभागे षष्ठं (६) प्रसूनम्)

श्रीमद्विद्वद्वरवामन-जयादित्यविरचिता
पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः

का शि का

सटिप्पण 'प्रकाश' हिन्दीव्याख्योपेता

व्याख्याकारः—

श्रीनारायण मिश्रः

काशीहिन्दूविश्वविद्यालये संस्कृतप्राध्यापकः

उपोद्घातलेखकः—

पं० ब्रह्मदत्तजिज्ञासुः

संस्कृत सीरीज ऑफिस, वाराणसी-१

१६६६

प्रकाशक : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी
मुद्रक : विद्याविलास प्रेस, वाराणसी
संस्करण : चतुर्थ, वि० सन् २०२६
मूल्य : २०-००

© चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस
गोपाल मन्दिर लेन
पो० बा० ८, वाराणसी-१ (भारतवर्ष)
फोन . ३१८५

प्रधान पाठा
चौखम्बा विद्याभवन
चौक, पो० बा० ६६, वाराणसी-१
फोन : ३०७६

THE
KASHI SANSKRIT SERIES

37

PĀṆINĪYAVYĀKARANASŪTRAVṚTTI

KĀŚIKĀ

OF

PT VĀMANA AND JAYĀDITYA

Edited with

The 'Prakāśa' Hindi Commentary and Introduction

By

ŚRĪ NĀRĀYAṆA MIŚRA

Lecturer in Sanskrit, B H U, Varanasi.

PREFACE By

PT BRAHMADATTA JIJŪĀSU

THE
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE

VARANASI-1

1969

© The Chowkhamba Sanskrit Series Office
Gopal Mandir Lane
P. O. Chowkhamba, Post Box 8
Varanasi-1 (India)
1969
Phone : 3145

Fourth Edition
1969
Price Rs 20-00

Also can be had of
THE CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN
Publishers and Oriental Book-Sellers
Chowk, Post Box 69, Varanasi-1 (India)
Phone : 3076

शुभाशांसा

डॉ० मङ्गलदेव शास्त्री

एम. ए., डी फिल (आक्सन)

भूतपूर्व अध्यापक गवर्नमेण्ट संस्कृत कालेज, बनारस,

तथा

वर्तमान अध्यापक, वैदिक स्वाध्याय मन्दिर, बनारस

चौलम्बा संस्कृत सीरिज, बनारस के अध्यापक महोदय काशिका वृत्ति के नये संस्करण को प्रकाशित कर रहे हैं, यह जान कर मुझे प्रसन्नता है। पाणिनि-व्याकरण के परिपूर्ण ज्ञान के लिये काशिका वृत्ति की अद्वितीय उपयोगिता विद्वानों से छिपी नहीं है। मैंने नये संस्करण के कुछ भाग को देखा है। इतने सन्देह नहीं कि इस वृत्ति के अब तक के संस्करणों को अपेक्षा यह नया संस्करण कहीं अधिक उपयोगी और प्रामाणिक सिद्ध होगा। मेरी बराबर इच्छा रही है कि यह प्राचीन ग्रन्थरत्न अपने शुद्ध रूप में विद्वानों और छात्रों को सुलभ हो। आशा है इस नये संस्करण का विद्वन्मण्डली स्वागत करेगी।

बनारस }
वि० सं० २००९ }

—मङ्गलदेव शास्त्री

उपोद्धातः

परस्य देवस्य काव्यं न ममार न जीर्यति ॥ (अथर्ववेद*) ॥

कस्याच्चिद्विदितमेतद् यत् सर्वेषामप्यार्यधर्माञ्चलविनां घामिकं साहित्यं देववाण्यामेव वर्तते । भारतीयानामस्माकं मूर्द्धन्या वेदा, ऋषियुनिप्रणीताश्च शास्त्रा-उपवेद ब्राह्मण-आरण्यक-उपनिषद्-वेदाङ्ग-उपाङ्ग-साहित्य-आयुर्वेद विज्ञान गणित-इतिहास-गीतादयः सर्वेऽपि गीर्वाणवाण्यामेव विरचिता वर्तन्ते । भारतीयया संस्कृतेः सभ्यतायाः साहित्यस्य, भारतीयपरम्परायाश्च सर्वमप्यस्यामेव देवभाषाया वरीवृत्त्यते । आजीवनं तपासि तपस्त्रि-भारतीयैराचार्यैरपि सङ्ग्रहितानि ग्रन्थरत्नानि देववाण्यामेवोपलभ्यन्ते । किं बहुना, भारतीयानामस्माकं गौरवं सर्वस्वं-सर्वमपि संस्कृतभाषायामेव निहितं विद्यते ॥

वेदाध्ययनस्यानिवार्यता

शास्त्रस्यैव आदेशः—

“ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः पढन्नो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च”

(महाभाष्ये भगवान् पतञ्जलिः)

‘ब्राह्मणेन’ इत्युपलक्षणम् । द्विजमात्रेण पढन्नाध्ययनपूर्वकं वेदानामध्ययनं निष्काम-भावेन (अनेन कर्मणा वृत्ति लप्स्यामहे नवेत्यनपेक्ष्य) अवश्यमेव कर्तव्यम् । महर्षि-मनुनाऽपि स्वमानवधर्मशास्त्रे उक्तम्—

“शूद्रेण हि सम तावद् यावद् वेदे न जायते ॥”

“अनभ्यासेन वेदानामाधारस्य च वर्जनात् ।

आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युविप्रास्त्रिघांसति ॥”

अनेनापि वेदाध्ययनस्यानिवार्यतैव प्रतिपाद्यते । सन्मात्रसंस्कारनिवद्धबुद्धयः, शिथिलीभूतकर्माग्रहग्रन्थय समासादितस्थिरसमाधय, साक्षात्कृतधर्माणं ऋषय, अपि च पूर्वा-परज्ञा विदितवेदितव्याः समधिगतसकलशास्त्रज्ञानविज्ञाना सम्मर्शिनोऽदृष्ट्वा धर्मकामाः कुम्भीधान्या अटोलुपा अगृह्यमाणकारणा, किञ्चिदन्तरेण कस्याश्चिद् विद्याया पारङ्गता-स्तत्र भवन्त आसाश्च किमेतदपि नाजानन् यद् वेदाध्ययनादुदरपूर्तिः कथं सम्पत्स्यत इति । कथं तैर्निष्कारणो धर्म इत्युक्तम् ? आसीत्तेषां ह्येषा निश्चिता धारणा—

“सैनापत्यञ्च राज्यञ्च दृण्डनेतृत्वमेव च ।

सर्वलोकधिपत्यञ्च वेदशास्त्रविदर्हति ॥” (मनु)

अत एव तैः “निष्कारणो धर्म” इत्युक्तम् । पूर्वोक्तशास्त्रवचनैः सुव्यक्तं यदस्माकं पूर्वजानां ह्येषा धारणाऽसीद् यद् वेदाध्ययनमन्तरा सर्वेऽपि शूद्राः, वेदाध्ययनेन विना द्विजमात्रस्य गतिर्नास्ति । तेन च न केवलं निःश्रेयससिद्धिरेव, अपि स्वभ्युदयनिःश्रेयससं-रम्भोरपि सिद्धिर्निश्चिता ॥

वेदाध्ययनस्य साम्प्रतिकी दुरवस्था

साम्प्रतिकपठनपाठनक्रमेण वेदाध्ययनं न सम्भवति, न चाद्यत्वे तज्जायत इति सर्वं विदितमेव । काशीस्थराजकीयसंस्कृतकालेजस्य परीक्षायां १६००० परीक्षार्थिषु १४५०० व्याकरणमेवाधीयते । १००० साहित्यम्, अवशिष्टेषु त्रिंशत्सहस्रकारुद्वात्रा वेदविषये मध्यम-शास्त्रि-आचार्य-परीक्षायां समुपतिष्ठन्ते । तत्रापि वर्षे प्रायेण द्वित्रा एव छात्रा आचार्य-परीक्षोत्तीर्णा भवन्ति । एवं १००० मध्ये द्वौ छात्रावपि वेदं नाधीयते । १० विषयाणां माचार्यपरीक्षाऽद्यत्वे प्रचलति । प्रतिविषयमाचार्यपरीक्षायै ६ वर्षाणि मध्यमापर्यन्तम्, ६ वर्षाणि शास्त्रि-आचार्यपरीक्षाभ्यां चापेक्ष्यन्ते, एवं १० × ६ = १०२ वर्षाणि १० विषयाणां माचार्यपरीक्षाधर्मपेक्ष्यन्ते । इत्थं ६ + १०२ = १०८ वर्षाणि सर्वाण्यपेक्ष्यन्ते सर्व-विषयाणां माचार्यपदवीं लब्धुमिति तथ्यम् । १६ वर्षाण्यध्ययनकालः प्रायेणास्ति । आजीवनं पठन्नपि न कश्चित् सर्वविषयाणां माचार्यपरीक्षायाः पारं गन्तुं समर्थः स्यात् । पुरतदध्ययनावगन्तुं शक्यते यद् १०८ वर्षाण्यधीत्यापि तेषां शास्त्राणां परीक्षोपयोगि तारकालिकं ज्ञानमेव जायते । न च तेषां शास्त्राणां मार्मिकं ज्ञानं सम्पद्यत इति सर्वविदितमेव । व्याकरणाचार्या प्रायेणान्यविषयभ्योऽनभिज्ञा एव भवन्ति । वेदाचार्या आचार्यपरीक्षा-मप्युत्तीर्णतदपि न जानन्ति यत् के के वैदिकग्रन्था अस्माकं सन्ति, के च वेदभाष्यकारा-सन्त्यासन् वा, किञ्च तेषां वेदार्थं वैशिष्ट्यम्, कति पञ्चा वेदार्थं निरुक्तकृता वर्णिताः, के चाद्यत्वे तिरोहिता इत्यादि किमपि ज्ञानं तेषां न भवति । वेदाध्ययनं नाममात्रमेव वर्त्तते । वेदाङ्गविना वेदाध्ययनस्य किं फलम् ? मूलमात्रमेव जीषुष्यमाणानां कथमर्थपगमः स्यात् ? वेद्याकरणा न केवलं वेदज्ञानशून्याः प्रायेण सर्वत्र दृशिष्यन्तेऽपि तु वेदाङ्गपाठज्ञानरहिता अपि प्रायसो यत्र तत्र द्रष्टुं शक्यन्ते । साम्प्रतिकाध्ययनाध्यापनक्रमस्यैवैष दोष इति निर्विवादम् ।

कथं वेदाध्ययनस्य सम्भवः ?

अस्ति तत्र कश्चिदुपाय इत्याकाङ्क्षायामुच्यते । अष्टवर्षपर्यन्तं गृहे पाठशालायां वा मातृभाषायां ज्ञानं पूर्वं स्यात् । तदनन्तरम्—

४ वर्षाणि व्याकरणार्थम् ।

१ वर्षं साहित्ये ।

१ वर्षमुपवेदायैकरमे ।

२ वर्षे पदङ्गपर्यं ।

२ वर्षे उपाङ्गभ्यः ।

१ वर्षाणि सप्ताङ्गोपवेदाध्ययने ।

१६ वर्षाणि योगः ।

२४ वर्षेषु १६ वर्षाणि प्राप्स्यन्त्याध्ययनार्थम् । पञ्चदशवेदाध्ययनस्यैव एव क्रमो न्यायः । एतावति काले मूलग्रन्थानां तत्तदर्थभाष्यामात्राध्ययनं सम्भवंति । टीकोपटीकापठनक्रमेण तु १०८ वर्षेष्वपि तेषां समाप्तिरसंभवः, स्वयमगतेस्तु का कथा ?

व्याकरणं साधनं न तु साध्यम्

यदा पञ्चवेदाध्ययनार्थं व्याकरणात् ४ वर्षाण्येवसमाक्रममिदं वर्त्तन्ते, तत्र च "व्याख्यं

वेदानामध्येष व्याकरणम्” व्याकरणशास्त्राध्ययनस्य प्रयोजनानि युवता भगवता पतञ्जलि-
मुनिना “साधन व्याकरण न तु साध्यम्” इति समुद्घोषितं भवति । व्याकरणरूपाया
नद्याः पारे गत्वैवान्यशास्त्रेषु लभते गतिमित्यादि मर्ममभिलक्ष्य समुद्घोष्यते तर्ह्यस्माभिः
‘अष्टाध्यायीकनेपेक्षस्य सम्भवः’ “अष्टाध्यायीपठनपाठनमेव शरणम्” इति ।

अन्वयाऽऽप्रलयमपि वेदाध्ययनस्य प्रचारो न सम्पत्स्यते । न चैतदनुष्ठान विना
सस्कृतभाषा भारतस्थ राष्ट्रभाषा भवितुमर्हति ॥

आचार्यपाणिनेर्महत्त्वम्

आचार्यपाणिनिर्न केवल शब्दशास्त्रस्यैवपि (साक्षात्कृतधर्मा) आसीत्, अपि तु
सम्पूर्णंऽपि वैदिकलौकिकवाक्येऽव्याहृतगति म् आसीदिति सर्वत्रादिसम्मतम् । वैदिक-
वाङ्मयविषयस्य निर्देशस्तु तदीयाष्टाध्याय्या सूत्रेषु यत्रतत्र दृश्यत एव, भृगोळ इतिहास-
मुद्राशास्त्र-लोकव्यवहारस्यापि महान् वेत्ताऽऽसीदिति पाणिनिशास्त्रस्यावगाहनेनावगम्यते ।
तस्य शब्दशास्त्र न केवल व्याकरणज्ञानस्यैव प्रतिपादक वर्तते, अपि तु भृगोलेतिहासादि-
विषयाणां ज्ञानार्थमप्यस्य शास्त्रस्याद्भुतो महिमा महत्युपयोगिता चानुभूयते विद्वद्भिः ।

पाणिनीयाष्टाध्याय्या गौरव न केवलमस्मान्निरेवोद्घोष्यते, भगवता पतञ्जलिनाप्याचार्य-
पाणिनेर्गौरवातिशयो महता कण्ठेन समादरेण च प्रदर्शयते । तद्यथा—

- (१) “प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्रपाणि शुचावधकारो प्राङ्मुख उपविश्य
महता प्रयत्नेन सूत्राणि प्रणयतिस्म । तत्राशक्य वर्णनाप्यनर्थकेन भवितु
कि पुनरियता सूत्रेण” । (महाभाष्ये १।१।१ पृष्ठ १२६ चौखम्बा-संस्करणे) ।
- (२) पुनरप्युच्यते—“सामर्थ्ययोगान्नहि किञ्चिदस्मिन् पश्यामि शास्त्रे यदनर्थकं
स्यात्” (अ० ६।१।७७ महाभाष्ये) ।
- (३) जयादित्योऽपि ‘उदक्च विपाशाः’ (अ० ६।२।७४) इति सूत्रस्य वृत्तावाह—
“महती सूक्ष्मेक्षिका वर्तते सूत्रकारस्य” ।
- (४) चीनदेशीयो यात्री ह्युनसांगश्चेत्थमाह—“महर्षिः पाणिनिः पूर्णमनोयोगेन
शब्दभण्डारतः शब्दराशिं सञ्चेतुमारब्धवान् । १००० पद्येषु (४००० सूत्रे-
ष्वित्यर्थ) मर्वा व्युत्पत्तिः समाप्ता । प्रत्येक पद्य ३२ अक्षराणामस्ति ।
एतावन्तैव सर्वोऽपि प्राचीनो नवीनश्च ज्ञानराशिः परिसमाप्तः । शब्दाक्षर-
विषयक ऋमपि ज्ञानं नावशिष्टमभूत्” (ह्युनसांग हिन्दी-अनुवादप्रथमभागस्य
२२१ पृष्ठ उद्धृतः)

पाश्चात्य-विदुषामपि पाणिनिविषये महत्युत्कृष्टभावना विद्यते । तद्यथा—

- (१) मोनियरविलियमश्चाह—“सस्कृतव्याकरण (अष्टाध्यायीग्रन्थः) मानव-
मस्तिष्कस्य प्रतिभाया आश्चर्यतमो भागोऽस्ति, यो मानवमस्तिष्कस्य
समञ्ज आगतः” ॥
- (२) हण्टरश्चाह—“मानवमस्तिष्कस्यातीव महत्त्वपूर्ण आविष्कारोऽयम् (अष्टा-
ध्यायीग्रन्थः)” ।

(३) लेनिनप्राब्लय प्रो० टी० शेरवात्सकी—“मानवमस्तिष्कस्य सर्वश्रेष्ठा रचनेय वर्तते (अष्टाध्यायी)” ।

अष्टाध्यायीपठनपाठनस्य क्रमोऽतिप्राचीनः

अद्यत्वे सर्वत्रैव भारतवर्षे प्रायेण संस्कृतविद्यालयेषु प्रारम्भिकशिक्षणे लघुकौमुदी मध्य-कौमुदी सिद्धान्तकौमुदेवोपलभ्यते । केवलमाङ्गलविद्यालयेषु संस्कृतस्याभ्ययनाभ्यापनमाङ्ग-लभाषाविद्वद्भिरेव निर्मितग्रन्थे प्रचलति । संस्कृतविद्यालयेषु सर्वत्र कौमुदीरीत्यैत्र व्याकरण-शास्त्रस्य समस्तमपि पठनपाठन चतुश्शताब्दीभ्य एतावद् व्यापकं जातमस्ति यदष्टाध्या-य्याऽपि व्याकरणस्याभ्ययनं सम्भवतीति ज्ञान विश्वासे वा प्रायेण नोत्पद्यते चेपात्रिव् साम्प्रतम् । साधनिका (प्रयोगसिद्धिः) कथं सम्भविष्यतीत्याद्याशङ्कमाना उच्चकोटिक-विद्वान्मोऽपि दृश्यन्ते, अन्येषां तु का कथा ? कालक्रमेणाष्टाध्याय्या लोप एव जात इति मन्तव्यम् । हा इन्त ! काश्यामन्यत्रापि वैदिकानामृगवेदिनां गृहेष्वष्टाध्याय्यामिति श्रुत्वा धाराप्रवाहरूपा कण्ठस्थीकृत्यापि ते बालाः पुनः सवृत्तीनि लघुकौमुदीसूत्राणि (तेषां सूत्राणामर्थानप्यनवतुष्यैव) घोषन्तः सर्वत्र दरीदृश्यन्ते । अहो ! कीदृशेपाऽनर्थपरम्परा प्रचलिता ! अष्टाध्याय्यां कण्ठस्थीकृतवतोऽपि बालान् साम्प्रतिकवैयाकरणेभ्योऽकरणस्या-भ्ययनं लघुकौमुदीमन्तरा कारयितु न पार्यत इत्यनिर्वचनीयानर्थपरम्परा, दुर्भाग्यमेवैत-द्देशस्य किमन्यत् ?

भट्टोजिदीक्षितमहोदयस्य काल. सं० १५१०-१५७५ वर्तते । ततः पूर्वं अष्टाध्याय्या-पुत्र पठनपाठनस्य प्रचार आसीत्, नात्र शङ्कालेशस्याप्यवसरः । तद्यथा चीनदेशस्य यात्री इतिहसनामा भारते कतिपयवर्षेभ्यः (सन् ६८१-६९१ ईस्वी पर्यन्तम्) अस्यात् । अष्टा-ध्याय्युपश्रमेव संस्कृताभ्ययनं तेनात्र कृतमिति स्वयं तेन स्वपात्राविवरणे विवृतं वर्तते । तद्यथा—

(१) “इस (अष्टाध्यायी) में १००० श्लोक (४००० सूत्रों का १००० श्लोक बनता है—लेखक) हैं । यह पाणिनि की रचना है जो प्राचीनकाल में बहुत भारी विद्वान् या । आजकल के भारतवासियों का प्रायः इसमें विश्वास है । बच्चे ८ वर्ष की आयु में इस (पाणिनि) सूत्रपाठ को सीखना आरम्भ करते हैं और ८ मास में इसे कण्ठस्थ करते हैं ॥” (इतिहसनामी भारतयात्रा, पृ २६८)

(२) “वृत्तिमूत्र (काशिकावृत्ति)—

यह ऊपर के मूत्र (अर्थात् पाणिनि के मूत्र) की टिका है । पहले समय में अनेक टीकाएँ रची गई थी और यह उन सबमें उत्तम है । यह मूत्र का अर्थ देती और इसके अनेक प्रकार के अर्थों की बड़ी बारीकी से व्याख्या करती है ।

पन्द्रह वर्ष के लड़के इस वृत्ति को पढ़ना आरम्भ करते हैं और पंच वर्ष में (सम्भवतः महाभाष्यसहित—लेखक) इसे मगल लेते हैं ॥ (पृ० २१८)

(३) “चीन के मनुष्य भारत में अभ्ययन के लिए आते हैं, तो उन्हें सबसे पहले (व्याकरण के) इस (अष्टाध्यायी) ग्रन्थ का अभ्ययन करना पड़ता है, फिर

दूसरे विषय । यदि ऐसा न करें तो उनका परिश्रम व्यर्थ जायगा'”
(इत्सिङ्ग की भारत यात्रा, पृ० २६८)

(४) “इस वृत्ति का अध्ययन कर चुकने के पश्चात् विद्यार्थी गद्य और पद्य की रचना सीखना आरम्भ करते हैं और हेतुविद्या तथा अभिधर्मकोष में लग जाते हैं । न्याय द्वारा तर्कशास्त्र के अध्ययन से वे ठीक तौर पर अनुमान करते हैं और जातकमाला के अध्ययन से उनकी प्रहण शक्ति बढती है । इस प्रकार अपने उपाध्यायों से शिक्षा पाते और दूसरों को शिक्षा देते हुए वे प्रायः मध्यभारत के नालन्दा विहार में, या पश्चिमी भारत में बल्लभी (बला) देश में २, ३ वर्ष व्यतीत करते हैं . . .”
(इत्सिङ्ग की भारत यात्रा, पृ० २७०-२७१)

(५) अपनी बुद्धि की तीक्ष्णता की परीक्षा के लिए वे राजा की सभा में जाकर (अपनी योग्यताओं का) तीक्ष्ण शस्त्र उसके सामने रख देते हैं, वहाँ वे व्यावहारिक शासन में अधिकार पाने के उद्देश से अपनी कल्पनायें उपस्थित करते और अपनी राजनीतिक योग्यता प्रदर्शित करते हैं । जब वे विवादभवन में उपस्थित होते हैं तब अपने आसन को उठा कर अपनी आश्चर्यजनक चतुराई प्रमाणित करने की चेष्टा करते हैं । जब वे नास्तिकवाद का खण्डन करते हैं, तब उनके सभी प्रतिपक्षी विस्मित हो जाते हैं और अपनी हार स्वीकार करते हैं । तब उनकी कीर्तिभूति से (भारत के) पर्वतों पर तू गूँज उठते हैं और उनकी प्रसिद्धि मानों चारों सीमाओं के ऊपर से बहने लगती है । उन्हें भूमि मिलती है और उनकी पदोन्नति की जाती है । उनके विख्यात नाम, पुरस्कार के रूप में, उनके ऊँचे द्वारों पर सफेदी से लिखे जाते हैं । इसके पश्चात् जो व्यवसाय उन्हें पसन्द हो उसे वे कर सकते हैं ॥”
(इत्सिङ्ग की भारत यात्रा, पृ० २७१-२७२)

(६) “प्रौढ विद्यार्थी उसे (चूणि अर्थात् महाभाष्य को) ३ वर्ष में सीख लेते हैं”

(अर्थात् काशिका और महाभाष्य में सब मिला कर ५ वर्ष लगते हैं) ऐसा प्रतीत होता है—लेखक) इत्सिङ्ग की भारत यात्रा, पृ० २७३ ।

(७) “सन् ९११ ई० में इन्द्रवर्मा तृतीय राजा बना । यह इस (भृगु) वंश का अन्तिम राजा था । इसके ८ लेख मिलते हैं, इनसे पता चलता है कि इन्द्रवर्मा पद्मदर्शन का पण्डित था, काशिका सहित ध्याकरण में पारंगत था और बौद्धदर्शन का भी अच्छा ज्ञाता था । यह अपने समय का भारी विद्वान् था ।”

(चन्द्रगुप्त वेदालङ्कार कृत बृहत्तरभारत पृ० ३४२) अथ चम्पादेशस्य (‘जनाम’ इति वर्तमाना सज्ञा) राजासौत्, देशोऽयं हिन्दूचीनीद्वीपेषु वर्तते । अनेनेतत् सिद्धयति यदीदा अप्यष्टाध्यायीपद्धत्यैव व्याकरणमधीयते स्म ॥

पूर्वोद्धरणैरेतत्सर्वं पद इतिह (६०१-६९५ ई०) समये (सन् ९११ ई०) इन्द्रवर्म-
राज्यसमयेऽप्यष्टाध्याय्या अन्वयनं न केवलं भारतवर्षं एवासीत्, अपि तु भारताद् बहिः
'चम्पादेशे (अनामदेशे)' अपि विस्तृतमासीत् । कालक्रमेणैवास्या अष्टाध्याय्या एतावान्
लोपोऽभूत्, यदष्टाध्याय्याऽपि न्याकरणस्य ज्ञान सम्भवतीत्यत्र विद्वत्सोऽपि सन्निहाना
दरीदश्यन्ते किमुत क्षात्रा इति ।

प्रक्रियानुसारिकमस्यारम्भः

इतिहसमये (सन् ६०१-६९१ ई०) अष्टाध्यायीपठनपाठनस्य क्रम आनीदिति
सप्रमाणमुक्त पूर्वमस्माभिः । स क्रमः कथं लुप्तः ? तत्राहौ किं धीजम् ? प्रक्रियाक्रमे च
जनानां प्रवृत्तौ किं निदानमित्यभिलष्येदानीं किञ्चिदुच्यते—

अष्टाध्यायीसूत्रपाठः, धातुपाठः, उणादिपाठः, गणपाठः, लिङ्गानुशासनं समुदितमेतत्-
'पञ्चपाटी'स्युच्यते सर्वविदितमेतत् । समुदितमेतत् पठित्वैव 'अधीताष्टाध्यायीक' इति मन्त-
ष्यम् । 'शुद्धिरावैच्' इति सूत्रमधीयानरङ्गाप्रोऽस्य सूत्रस्य पदच्छेद-विभक्ति-समास-अर्थ-
उदाहरणादि सर्वं पठन् तत्र चोदाहरणानां (शालीयः, भागः, नायकः, अचैपीत्, अला-
चीत्, माष्टि, इत्यादीनां) सिद्धिं सर्वैस्सुत्रैराष्टाध्यायीपदस्य सत्त्वाद्यति । एवमष्टाध्यायी
धातुपाठश्च सम्बन्धस्य प्रथमावृत्तायेव (उदाहरणानां सिद्धिं कुर्वन्नेवेत्यर्थः) क्षात्राः सर्वा
विलिखन्तप्रक्रिया सुबन्तप्रक्रिया कृदन्तप्रक्रिया तद्विदित-समासप्रक्रियाश्च विनापि प्रक्रिया-
ग्रन्थाधयेनावबुद्धयन्ते स्म । तत्र च सर्वधातूनां सर्वलकारेषु सर्वप्रक्रियासु चैकैकानां रूपाणि
सूत्रपुस्तकैः ससाधयन्त प्रक्रियाग्रन्थानामभावेऽपि ते क्षात्रा न कीदृशीमपि च्युन्तः
तत्रानुभवन्ति स्म । अथ क्रमस्तदानीं सर्वसाधारणेषु प्रचलित आसीत् । प्रक्रियाग्रन्थ-
निर्माणस्य प्रथमं पदं नोदतिष्ठत् । कालप्रभावाद्यद्वा षष्ठापकास्तद्वीत्यां चुराणामप्यापने
प्रमादाद् भूयास बलेदामनुभवन्तः साधित्यमात्रद्वैतत्वात् ते तामेव प्रयोगसाधनसमये क्षात्रै-
ल्लिपिकृता प्रयोगसाधनप्रक्रियां ग्रन्थरूपेण निर्मापयाम्बुः । तत्रै. धर्नैराष्टाध्यायीक्रमेण
प्रयोगसाधनप्रक्रिया तु सिधिलतासगात् । प्रक्रियाग्रन्थानामाधयमहणमेवोत्तरोत्तरमवर्तत् ।

तदानीमप्येतासीदेव यदष्टाध्यायीमभ्यस्य तत्क्रमानुरूपं सूत्रार्थं विज्ञायैव प्रक्रिया-
ग्रन्थरूपेण परिणतानां सिद्धान्तकीमुदीर्घवर्तिनां रूपावतार-प्रक्रियारय-रूपमाला-
प्रक्रियाकौमुद्यादीनां, प्रक्रियासर्वैवप्रभृतीनाम्राष्टाध्यायीकालिकरूपानुरूपप्रयोगसाधन-
लिपिरूपाणामाधयमप्येतारो शृङ्खन्ति स्म । अष्टाध्याय्याधयन्तु तदानीमनिवार्यमेवासीत् ।
यया कादीस्या महाविद्वान् "ताया"साधिमभृतयोऽपि 'न मया समवाभावाद्वाष्टा-
ध्यायीसूत्राणामावृत्ति कृता' इति स्वस्युद्देश्योपयन् ।

प्रक्रियाग्रन्थानां निर्मायनन्तरमपि यदष्टाध्यायीसूत्रपाठस्य त्वातो नामविषयः,
तदाप्यष्टाध्याय्या उपरिधाया प्रक्रियाग्रन्थेन्याऽपि साधारणपुद्गिभ्यश्चात्रैभ्यस्तत्पि विद्वि-
त्सौकर्येननभविष्यत्—(यदि मूलं स्वकया तास्यतु समनं नाभविष्यत्) । एवमष्टाध्यायी-
सूत्रग्रन्थपाठाधयेण प्रक्रियाग्रन्थानामभ्यासो यद्गुणकालाय प्राचलत् । अग्रे यद्गुणिके काले
गतेऽष्टाध्यायीसूत्रक्रमपाठः प्रमादात् सर्वथाऽपि विनुत्, केवलं प्रक्रियाग्रन्थानां पठनपाठन
क्रम एव सर्वत्र प्रचलितोऽभूत् । तदारभ्यरतोषा प्रक्रियासूत्रो-सिद्धान्तकीगुराग्र-वृत्तिना-
नुपतिपरम्परा तेषां स्थापकता च तनजनि । एतद्वाक्यमप्य एवैकैकस्योपपत्तयस्य प्रक्रिया
ग्रन्थस्य निर्माणप्रसङ्गः प्रवृत्तः । प्रक्रियाग्रन्थानामुपसिद्धिमविषय इदानीं किञ्चिदप्य
विचिन्ताम—

प्रक्रियाग्रन्थानामितिहासः

(१) रूपावतार—(सं० ११४० विक्रमीयः)

अष्टाध्यायीग्रहणेऽसमर्थेभ्योऽल्पबुद्धिभ्यश्च न्यावहारिकज्ञानमात्रधिया बौद्धभिषुणा यर्मकीर्तिना प्रक्रियाक्रमस्य सर्वप्रथमो ग्रन्थ 'रूपावतार'नामकोऽष्टाध्यायीसूत्रैर्व्यरचि । अरिमन् ग्रन्थेऽष्टाध्यायीक्रम परित्यज्य केवलं प्रयोगसाधनमभिलक्ष्य सज्ञा-सहिता-सुबन्त-अव्यय-स्त्रीप्रत्यय-कारक-समास-तद्धितप्रकरणानि प्रथमभागे सङ्गृह्यितानि । दशलकार-दशप्रक्रिया-कृदन्तञ्जापरभागे । (स्वरवैदिकप्रकरण विहाय) २६६४ सूत्राणि प्रक्रियाक्रमेण व्याख्यातानि । प्रक्रियाग्रन्थानामुत्पत्तिर्बौद्धिकाल एवाभूत् इत्यपि ध्येयम् ।

(२) प्रक्रियाकौमुदी—(सं० १४८० वि०)—

यद्यपि 'प्रक्रियारत्नम्' 'रूपमाला' इमौ प्रक्रियाग्रन्थौ रूपावतारानन्तर निमित्ताविति ज्ञायते तथापि तयोरनुपलम्भात् प्रक्रियाकौमुदीविषय एवोच्यते । प्रक्रियाकौमुदीनामकोऽयं ग्रन्थो रामचन्द्राचार्येण, सूत्राणा व्याख्यानं किञ्चिद्विस्तरेण विधाय, स्वरवैदिकप्रकरणे च संयोज्य २४७० सूत्राणि व्याचक्षाणेन रूपावतारानन्तरं निरमायि । तेन च प्रक्रियाक्रमस्य विस्तार प्रचारश्च प्राचुर्येणाभूत् । ग्रन्थोऽयं सिद्धान्तकौमुद्या आधार इति मन्तव्यम् ।

(३) सिद्धान्तकौमुदी—(सं० १५१०-१५७५ वि०)—

भट्टोजिदीक्षितमहोदयेनाष्टाध्यायीक्रमं परित्यज्यैव पूर्वप्रचलितप्रक्रियाकौमुदीक्रममेवाश्रित्य सिद्धान्तकौमुदीनामकस्वग्रन्थो व्यरचि । तत्र च प्राय सर्वाण्यपि सूत्राणि (३९७८) व्याख्यातानि । तेन चाय यत्नः कृतो यन्मद्गरचितोऽयं ग्रन्थः "सिद्धान्तकौमुदी" एव सर्वत्र प्रचलेत् । व्याकरणविषये सिद्धान्तकौमुदीं विहाय कस्याप्यन्यग्रन्थस्याध्ययनाध्यापनं न तिष्ठेत् । अनेन कियन्महत्काटिन्थ छात्रेभ्यो भविष्यतीति तु न विचारितम् । तस्यैवैतत्फलं यत्सस्कृतस्याध्येतारो द्वादशवर्षाण्यधीत्य व्याकरणार्णवस्यापि पारं न यास्ति, अन्यशास्त्राणां तु का कथा ? तदपि "द्वादशभिर्वर्षैर्व्याकरण ध्रूयते" इति श्रवणमात्र, ज्ञान पुनरपि सन्दिग्धमेव ॥

(४) मध्यकौमुदी—

शिखरमध्याख्येय सिद्धान्तकौमुदी यदा छात्रेभ्योऽस्तीव तु खावहा-दुरूडा-अतीव-परिश्रमसाध्या-अतिकालसाध्या चेत्यनुभूतवान् वरदराजस्तदेव स २११७ सूत्राणि व्याख्याय मध्यकौमुद्या निर्माणं कृतवान् । मध्यकौमुदीनिर्माणमेव सिद्धान्तकौमुद्यासाफल्यस्य प्रत्यक्ष प्रमाणम् । अन्यथा काऽऽमीदावश्यकता मध्यकौमुदीनिर्माणस्य ? एष शिखरान्मध्यमाग समागता सस्कृताध्ययनपद्धतिरिति सुव्यक्तम् ॥

(५) लघुकौमुदी—

मध्यमार्गेणापि यदा सन्तोषो नाभूत् तदानीमन्यदपि लघुतरमार्गमन्विच्छता तेनैव वरदराजेन स्वपूर्वनिमित्ता असन्तुष्य ११८८ सूत्राणि व्याख्याय लघुकौमुदी विरचिता । शिखरान्मध्ये, मध्याह्नीचैरागतोऽयं व्याकरणस्य पठनपाठनक्रम । यदि सिद्धान्तकौमुद्यां काटिन्थ नाभविष्यत्तर्हि मध्यकौमुदीलघुकौमुदीग्रन्थयोर्निर्माणं कदापि नाभविष्यदिति सुव्यक्तम् । तयोर्निर्माणं प्रत्यक्षं प्रमाणं यत् सिद्धान्तकौमुदीक्रमेण न सर्वेषामध्ययनं सुकरं समभवत्—नात्र सन्देहावसरः ॥

अष्टाध्यायीक्रम एव पुनः समुपस्थितः

“वर्षेण भूमिः पृथिवी वृतावृता”-(अधर्व) ॥

यथा चार्य भूगोले वसुंलाकारः, तत्र ‘यतश्चलितुमारब्धस्य तत्रैव पुनः प्रत्यावृत्तिर्भवतीति’ जनश्रवस्तत्पश्च, तथैवायमष्टाध्यायीक्रमोऽयं स्वतन्त्रभारते पुनरपि यथाऽयं सम्प्राप्तः ।

मूलतोऽतिदूरङ्गता व्याकरणस्याध्येतार इति पूर्वमहमाभिः प्रतिपादितम्, यस्य वृत्तम् मूलात् सम्बन्धो विश्लिष्यते, कालक्रमेण स्वयमेव तस्य वृत्तस्य पत्राणां पुष्पाणाञ्च नास्ते दुर्निवार, अतः पुनर्मूलस्यैवाश्रये कल्याणसम्भव इति सुधिय एव प्रमाणम् । अतोऽनुनासिकाप्यायीपद्धत्याश्रयणं संस्कृताप्यायिनां भारतस्य च कृते कल्याणकरं स्वधेयस्मापकम् भवेदित्यादास्यते ॥

नान्यश्चतोऽयं वादः, अपि तु स्वानुभूत एव । स च स्वानुभव इदानीं स्वमित्राणाम्-प्रद्वेण समोदरणीययिदुषां, व्याकरणाध्येतृणां, व्याकरणमपि जिगमिषूणाञ्च पुरतः प्रकारयते मनाक् ।

व्याकरणसारलये स्वानुभवः

(१) सर्वथाऽपि संस्कृतानभिज्ञानां द्वित्राणां कन्यानाम्, अष्टाध्यायीमूलसूत्राणां कण्ठस्थीकरणेन विनापि, अष्टाध्यायीक्रमेण पदश्लेष-विभक्ति-समास-अर्थ-उदाहरण-सिद्धि- (सर्वैः सूत्रैः) इत्यादि-सम्पादनेन व्याकरणं पृतावनी प्रगतिरभूत्, यदाष्टाध्यायी-क्रमेण व्याकरणमधीयानाभिस्ताभिः पञ्चापविश्वविद्यालयस्य विद्यारवपरीषदा वदामा-सैरेवीचीर्णा । अस्यां परीषाया व्याकरणेन सह संस्कृतसाहित्यप्रन्धा, दर्शनप्रन्धा, धर्मशास्त्रं, भगवद्गीता, संस्कृतेऽनुवादो निबन्धरचेत्यादिसर्वेष्वपि विषयेषु योग्यता सम्पादनीया भवति । तानिरेव विद्यारवपरीषानन्तरं मसमासैरेव पञ्चापविश्वविद्या-लयस्य साश्रिपरीषाऽप्युचीर्णा । साश्रिपरीषायापि वेदो निरुक्तं, संस्कृतसाहित्य-प्रन्धा, महाभाष्यं, दर्शने सांख्ययोगी समाध्या, अनुवादो निबन्धरचेत्येतावन्तो विषया भवन्तीत्यपि ध्येयम् । सप्तदशमामै. (सार्वपर्येणव) सर्वथाऽपि संस्कृतानभिज्ञा कन्या विद्यारव-साश्रिपरीषोचीर्णा जाता इति धुरता समान्यजनान्सु विधासमपि न कुर्वन्ति, विशिष्टास्तु चकितचकिता विस्मिताश्च जायन्ते । परञ्च सर्व-मेतदनुनासिपि मर्मज्ञैः प्रापञ्चीकृतं दास्यते ॥

(२) अपरञ्च—री० प० पृ०-पृ० पी० इत्युपाधिधारिण इतिनियरपक्षीमल्लुवांगा-अपि ३५, ४० वापिज्ञा प्रोवाः सञ्जना सर्वथाऽपि संस्कृतानभिज्ञा, सप्तदिनेरेव ‘पठति’ ‘शाळीय’ ‘पुरुष’ इत्युदाहरणानां पुरापरमूयनिर्देशपुर सरं सिद्धिमष्टाध्यायी-मूयैः (तद्यापि विना रत्नेन) कुर्वन्तीत्यपि द्रष्टुं दास्यते ॥

(३) पृ० प० परीषाध्वपि द्वात्र. २। सप्तदशपन्नामेनेवाष्टाध्यायीक्रमेणाष्टाध्यायीमूयान्य-कण्ठस्थीहृत्वापि केरलमरयु इवैव १०० पट्टसतसंख्यकानि मूयानि पदश्लेष-विभक्ति-समास-अर्थ-उदाहरण-सिद्धिपुरःसरानि मयमधीतान् । तत्र च ‘ध्यानित्वादेस्तो-नशिरथी’ इत्यादिकठिनतमप्रकरणस्यान्येषां प्रकरणानाञ्च कठिनतममूयानां व्याख्यानं, वेणामुराहरणानां सिद्धिः (प्रत्येकं ५०, १० मूयैः) सम्पन्नमप्येव (विनापि रत्नेन)

काशीस्थवैयाकरणविद्वत्समाजेऽन्यत्रापि च प्रदर्शितवान् । येन ते सर्वेऽपि विद्वांस आश्चर्यचकिता अभूवन् ।

अत एवास्माभिरुच्यते यदष्टाध्याय्येव संस्कृतज्ञानस्य व्याकरणज्ञानस्य च परमसाधनम् ॥

कुतो जनाः संस्कृताध्ययनात् पलायन्ते ?

नहि व्याकरणेन विना संस्कृतभाषायामधिकारस्तत्र च सम्यक् प्रवेशो भवतीत्यस्माकं सिद्धान्तः । किन्तु तदेव व्याकरणमकारवे दुरूहतयाऽर्थरहितघोषणपुर सरतया च संस्कृताध्वेतूणां मार्गोऽवरोधकत्वेन सुदृढागंलरूपेण समुपतिष्ठते । यावदस्यावरोधकत्वज्ञापाकृतं स्यात्तावन्नास्या देववाण्या पुनरुद्धार सम्पत्स्यत इत्यपि सुनिश्चितमेव । ये केचन स्वमनीषिकयाऽन्येषां प्रेरणया, धर्म-देशभक्तिभावनया वा संस्कृताध्ययनमारभन्ते, ते पूर्वोक्तामर्थरहितघोषणपुर सरतां दुरूहताञ्च दृष्ट्वेव संस्कृताध्ययनतः पलायिता एतांशाश्च यत्र तत्र सर्वत्र दूरीदृश्यन्ते । एवम्भूतानां संस्कृताध्ययनतः पराडमुखानां पलायितानां मुक्तभोगिनां संख्या न जाने भारते कति लक्षाणि स्यात् । ते (स्कूलकालेजादिष्वधीतवद्भिः 'बी० ए०, एम० ए०' इत्युपाधिधारिभिः, आर्य्यभाषाविशेषज्ञैर्वा) न केवलं स्वयमेव संस्कृताध्ययनं परित्यज्यतेऽपि त्वग्रे स्वसन्ततेरपि संस्कृताध्ययनस्य मार्गोऽवरोध्यते । एवम्भूता जनाः स्वसन्ततिभ्य एवमुपदिशन्तो दृश्यन्ते—“वत्स ! मया स्वबाल्यकाले संस्कृताध्ययनमारभ्य-माधीत्, किन्वतिद्विष्ट महाकष्टसाध्यमर्थरहितघोषणप्रायिक दुरूहद्वेष्टे संस्कृताध्ययनमिति कृत्वाऽनिच्छनाऽपि मया त्यक्तं पुरा, त्वयापि मात्र समयनाशं शक्तिनाशो वा कर्तव्यः” इत्यभून् प्रवादैः संस्कृताध्ययनं देशे लुप्तप्रायमेवाभूत् । ये केचनोत्कृष्टमस्तिष्कास्ते पूर्वमाङ्गलीयैः प्रायेण नवनीतवत् संगृह्येङ्गलैण्डादिदेशेषुपाधिलोभं प्रदर्श्य, महार्धरद्धात्रवृत्तीं प्रदाय विदेशीय-वेश-भूषा-भावनायुक्ता अन्ते राजकार्येषु नियोजिता, येन च ते स्वयं भारतीयमस्कृतेः, सभ्यतायाः, संस्कृतसाहित्याच्च पराडुमुखा अभूवन् । ये भिज्जुवृत्तयः साधारणमस्तिष्का देशस्य ससारस्य वा भूतवर्तमान-भविष्यद्विषये सर्वथाप्यनभिज्ञास्ते प्रायेण फल्गुवत् संस्कृताध्ययनेऽवशिष्टा दूरीदृश्यन्ते, ते च न संस्कृताध्ययने स्वकर्तव्यजुद्धया प्रवृत्ता भवन्ति, अपि त्वर्थाभावं एव तेषां प्रवृत्तिहेतुर्दृश्यत इत्येवम्भूताया विषमसमस्याया कथं स्यात् संस्कृताभ्युदय इति सुधीभिर्विमर्शनीयम् ।

तत्र व्याकरणाध्ययनस्यातीव सरलोपायः

व्याकरणाध्ययनं यदाऽतिवार्थं, नानेन विना संस्कृतसाहित्ये प्रवेशस्यापि संभव इत्यस्माभिः पूर्वमुक्तम्, अस्यामवस्थाया “व्याकरणाध्ययनस्य कश्चन सरलोपायः स्यात्” इति विचारे समुत्पन्नेऽस्माभिरैकमेव सूत्रमुद्घोष्यते—

अष्टाध्यायीक्रमेणाध्ययनस्य पुनरुद्धार एवास्य सर्वस्य महौषधः ।

अस्यां विंशतितम्या शताब्द्यामस्याष्टाध्यायीक्रमस्य पुनरुद्धारं बहुकालानन्तरं प्रथमः प्रयासः श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां परमविदुषा विरजानन्दसरस्वतीस्वामिनां वर्तते । तदनन्तरं तच्छिष्याणां श्रीमता परमहंसपरिव्राजकाचार्यदयानन्दसरस्वतीस्वामिनामेव कृपा वर्तते, यद् वयं साम्प्रतमष्टाध्यायीपठनपाठनक्रमस्य विषये किञ्चिद् वक्तुं समयाः स्मः ।

अष्टाध्यायीक्रमस्य वैशिष्ट्यम् .

- (१) किमत्र रहस्यमित्याकाङ्क्षायामुच्यते—मूलाष्टाध्यायीग्रन्थान्यास एवात्र रहस्यं नान्यत् किञ्चिदपि । 'आदष्टुणः' (अष्टा० ६-१-८०) इति सूत्रमस्माभिरिदं पाठ्यते—'आ० ५-१ (पञ्चमैकवचनम्) । 'गुणः' १-१ (प्रथमैकवचनम्) पदम् उपरिष्ठाद् "एकः पूर्वं रयो" (अष्टा० ६-१-८४) 'इको यणचि' (अष्टा० ६-१-७७) 'सहितायाम्' (अष्टा० ६-१-७२) इति सूत्रेभ्यः 'एकः' 'पूर्वपरयोः' 'अचि' 'सहितायाम्' इति पदानामनुवृत्तिरुपकृत्यते, अनुवर्त्तन्त इमानि पदानीत्यर्थः । तदानीं बाह्यशब्दस्याप्याहारेण विनापि सूत्रस्यार्थं इदं सम्पद्यते—'आद्य अचि सहितायाम्-पूर्वपरयो-गुणः-एकः' । अत्र 'स्वाय', 'मवेव', 'भूयाव', 'मविभ्यति', 'मवति', 'वनेते', 'सम्पद्यते', 'जायते' एषु कतरदपि पदमप्याहृतं जायते, नात्र विवादोऽस्ति । 'सूत्र एव सूत्रस्यार्थः' इति रहस्यम् । स चार्थः छात्रेभ्यः (स्युस्ते वाळाः प्रौढा वा) सूत्रत एव बोधनीयो भवति । मूलाष्टाध्यायीपुस्तक एव छात्राय सर्वमेतत् प्रदर्यतेऽवबोधयते च । सूत्राणां घोषणेन विनाऽपि छात्र एव प्रदर्शितं सूत्रार्थमचिरेणैवावबुध्यते । पाठनसमयेऽप्यापकेन पुनः पुनरावृत्त्या सूत्रार्थं कृते, तस्यार्थस्य स्वयमेव छात्रस्य हृदये स्थितिर्जायते, न तत्र घोषणस्यावसर उपतिष्ठते । पुनः पुनरावृत्तावप्यापकस्य परिधमो भवति न छात्रस्य । अन्ते स छात्रस्तत्सूत्रं तस्यार्थञ्च सम्यग् गृहीत्वा स्वस्मृतौ सञ्चिनोति । अथ हि प्रत्येकज्ञानस्य विषयः । इदमेव सामान्यैर्ज्ञेयं रहस्यमित्युच्यते ।
- (२) लघुकौमुदी-मध्यकौमुदी-सिद्धान्तकौमुदी-प्रक्रियाकौमुदीप्रभृतीन् कौमुदीपरिवारान् लघुपुण्यमाणास्तदत्रा आजीवनमेतदपि नावबुध्यन्ते, यत् सूत्रस्यार्थः कथमेवं सम्पद्यः । स्याकरणाचार्या भूवाऽप्यनुवृत्तिविषये सर्वथाऽनभिज्ञा एव प्रायेण सर्वत्र दूरीहरयन्ते । सूत्राणां कण्ठस्थीकृतोऽप्यर्थः (चतुर्गुणः १६००० षोडशसहस्रपादपरिमितः) न विराय स्मृतौ स्थातुमर्हति, इच्छतोऽनिष्कृतो वा । स्वाभाविकद्वैतत्वं, सम्पगनयातोऽनवबुद्धः सम्यग्बुद्धिज्ञानविरहितोऽर्थः स्मृतौ कथमवतिष्ठेत, अवस्थातुं वा सप्तनुयाविति सर्वज्ञानीनेयमनुभूतिः सर्वत्रापि द्रष्टुं शक्यते, हरयते च ।
- (३) अष्टाध्यायीक्रमे चापमपि विदोष — प्रौढारक्षाया अष्टाध्यायीसूत्राणि विना रत्नेन पूर्वं युक्तावप्यापकद्वारा पाठनसमये स्थापयन्ति, अत्र च पुनः पुनस्तेषां सूत्राणां प्रयोगसाधनावसरेऽप्यापकद्वाराऽप्यास सम्पद्यते, तदनु तानि सूत्राणि लेपात्मर्थाश्च स्वयमेव बुद्धौ स्थिरा जायन्ते । यानि यानि सूत्राणीत्यमवबुध्यन्ते तेषां नीचै रक्षत्रैरुक्त्या चिद्धानि क्रियन्ते कार्यन्ते च । येन स्थापनसूत्राणां ज्ञान स्मृतिर्जां लेपात्मनायानेनैव सम्पद्यते । स्याद्यस्तच्चिद्भिन्नसूत्रारक्षकनेन प्रौढसूत्रारस्यावयवोत्साहोऽपि भूः समेपते । एतदुच्यते रहस्यमष्टाध्याय्या ऋषयनपरुती । इतरपरुती तु नैव मानयति, न च सम्पद्यते तादृश ज्ञानमिति प्रायवगं परोऽप शिष्यो न ध्वजयति ।
- (४) अष्टाध्याय्यां सर्वाणि प्रकरणानि वेदान्दिनेन विधिना मुमुक्षुराणि वर्त्तन्ते, तेन तत्तत्प्रकरणस्य ज्ञानं मुक्तरात्मनायासेन जायते । तद्यथा—सर्वनाम-रामजा-आत्मनेपद-परस्मैपद-कारक-विभक्ति-समास-शिव्यन-सहिता-सेट्-अनिर्द्धकरणानां सूत्राणि परपरं मुमुक्षुराणि वर्त्तन्ते, अतस्तेषामर्थावगमे न काचनावि बाधा पात्राणां

जायते । यदि कस्यचिद्द्वारात्रस्येद्विषये द्विवचनविषये वा शङ्कोत्पद्यते तद्द्वष्टाध्यायी-
क्रमेणाधीतवारङ्गात्रो द्वित्रैरेव पलैस्तत्प्रकरणस्य समस्तसूत्राणां पाठ कृत्वा नि.संशयो
जायते । कौमुदीक्रमेणाधीतवारङ्गात्रस्तु वाटिन्येनातिपरिश्रमेण चापि द्युत्क्रमेण सूत्र-
विन्यासहेतोर्न तत्र निस्सन्दिग्ध सम्पद्यते । कुतः ? तस्य क्रमे तु सूत्राणि विभिन्न-
प्रकरणेषु विकीर्णानि वर्त्तन्ते, तेषां विभिन्नप्रकरणपठितसूत्राणां परस्परं ज्ञान कथङ्कारं
सम्भवेत् ?”

- (५) अष्टाध्याय्या 'विप्रतिपदे पर कारम्' 'असिद्धवदत्राभात्' 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्याद्यधिकार-
सूत्राणां कार्येषु सूत्रक्रमज्ञानस्य महत्त्वावश्यकतैव न विद्यते, अपि तु तेषां क्रमज्ञान-
स्यानिवार्यताऽप्यपेक्षिता भवति । सूत्रपाठक्रमज्ञानमन्तरा 'पूर्वम्' 'परम्' 'आभात्'
'त्रिपादौ' 'सपादसहाध्यायी' बाध्यबाधकभावश्रैत्यादिज्ञानं न कदापि सम्भवत्यप्ये-
तृणामध्यापकानाञ्चापि । सिद्धान्तकौमुदीप्रक्रियाक्रमेणाधीतवता द्वात्राणां सूत्रपाठ-
क्रमज्ञानस्याभावान्महाभाष्य पूर्णतया बुद्धौ नाधिरोहति । प्रतिपदं प्रतिसूत्रं वा तत्र
महत् कष्टमनुभूयते, स्वाभाविकञ्चैतत् । स्वप्रत्यक्षीकृतमेतत् सर्वं यदत्रारम्भाभिः
प्रतिपाद्यते ।
- (६) सिद्धान्तकौमुदीक्रमेणाधीतं व्याकरण द्वात्राणां स्मृतिपथाच्छीघ्रं विद्युप्यते । पुनः पुन-
घोषणेनापि सत्वरमेव विस्मृतं भवति । सर्वेषामेव व्युत्क्रमेणाधीतवतां द्वात्राणां
स्वानुभूतिरेवात्र प्रमाणम् । नास्त्यत्र कस्यचिदन्यस्य कथनावसरः ।
- (७) अष्टाध्यायीक्रमे सूत्राणां प्राप्तिः सामान्येनावबोध्यते । सिद्धान्तकौमुदीक्रमे तु यत् सूत्रं
यत्रोद्धिखितं विद्यते तत्रैव तस्य प्राप्तिरङ्गात्रस्य मस्तिष्कमारोहति, न चान्यत्रापि तस्य
प्राप्तिरङ्गात्रस्य मस्तिष्के सौकर्येणोपतिष्ठते । एकस्मिन्नुदाहरणे प्रयुक्तसूत्रस्य तत्सदृश
उदाहरणान्तरे प्रयोक्तुमाधुनिकप्रक्रियानुसारेणाधीतवन्तश्चात्रा सर्वथैव विभ्यति ।
'उपेन्द्र.' इति प्रयोग उदाहरणे वा प्रयुक्त 'आद्गुण.' इति सूत्र 'दिनेश.' इत्युदाहरणे
प्रयोगे वा प्रयोक्तुं तं द्वात्रा बहुधा विभ्यतो दृश्यन्ते ॥
- (८) लेटि रूपाणि, स्वरवैदिकसूत्राणामर्थोदाहरणानि, तेषां सिद्धिर्वाऽष्टाध्यायीक्रम आर-
म्भादेव 'वृद्धिरादैच्' इति सूत्रस्योदाहरणसिद्धावेवावबोध्यन्ते । सिद्धान्तकौमुदीक्रमे
तु ग्रन्थस्वान्ते सस्थापितत्वादाजीवनमपि तत्र यत्रो न क्रियते । यतो ह्युपेक्षिते तत्प्रक-
रणे, अतस्तत्र कथं गतिः स्यादिति सर्वजनीनोऽप्यमनुभव । अन्येऽपि बहवो दोषाः
सिद्धान्तकौमुदीप्रक्रियया व्याकरणाध्ययनाध्यापने च सन्ति, विस्तरभिया विरम्यते ॥

अष्टाध्यायीक्रमेणाध्ययने ये गुणाः सन्ति ते, ये सम्पूर्णांमष्टाध्यायीं पूर्वं कण्ठस्थीकृत्या-
धीयते, तेभ्य एवोपकारिणो भवन्ति, तत्र महाभाष्याध्ययनपर्यन्तमष्टाध्यायीसूत्राणां पारा-
यणस्यावश्यकता भवति । येषामष्टाध्यायी कण्ठस्था न भवति, अष्टाध्याय्या पठनञ्जार-
भन्ते, ते तु तेभ्यो गुणेभ्यो वञ्चित्वास्तिष्ठन्ति । तत्रैव सत्यष्टाध्यायीक्रमज्ञानाभावे तैर्महा-
भाष्यादिपठने महत् कष्टमनुभूयते । अतो महाभाष्यस्याद्यन्ताध्ययनकर्तृणां सर्वप्रथममष्टा-
ध्याय्या कण्ठस्थीकरणमनिवार्यमेवेति दिक् ।

यं तु प्रौढाः पठनाधिंनो लघुकौमुदी मध्यकौमुदी वाऽधीयते (यत्र च तेषां घोषणस्य
महान् परिश्रम कालश्चापि सुमहान् बृथैव जायते) तेभ्योऽप्यष्टाध्यायीसूत्रपाठस्य कण्ठस्थी-
करणेन विनापि तावज्ज्ञानमष्टाध्यायीक्रमसात्रेण (केवल सूत्रार्थप्रयोगसिद्धिमात्रेणैत्यर्थं)

पदस्यैव मासेषु सम्पद्यते, यावत् ताभ्यां लघुकौमुदीमध्यकौमुदीभ्यां द्वित्रेषु वरंप्वपि न सम्भवति । समयस्य परिभ्रमस्य च महान् लाभोऽष्टाध्यायीक्रमस्य महद् वैशिष्ट्यम् ।

अत एव “नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” अष्टाध्याय्यैवैतत् सर्वं सम्भवति नान्येषु-स्माभिर्मुहुर्मुहुर्गुह्यते ॥

अष्टाध्यायीक्रमे काशिकावृत्तेर्गौरवम्

यदैतद् बुद्धौ स्थितं भवति, यदष्टाध्यायीक्रम एवास्माकं स्थावरगाव्ययनस्य महान्ना-
श्रयोभूतो वर्तते, तदानीमष्टाध्यायीसूत्राणां व्याख्यानग्रन्थस्याप्यपेक्षा जायते । यद्यपि पुनः
पाणिनिसूत्राणां वृत्तिग्रन्था बहव आसन्, तथाचा-गणनि-रूपि-नाथुर-मायुत-भोभूवारक्षो
विक्रमपूर्वा, चरकचैत्रिकममकालिका, देवतन्त्री-दुर्विनीतनुत्तिभट्टि-निर्लेखविरचिता
विक्रमानन्तरा अष्टाध्यायीसूत्रवृत्तयः काशिकायाः पूर्वा आसन्, तथाप्युद्धरणमात्रमेवासा-
नुपलभामहे साम्प्रतम्, अतः काशिकावृत्तिरेवाष्टाध्याय्यप्येतृणामस्यै कारणम् । सा येन
वृत्तिः (स० ६५०-७०० वि०) पञ्चमाध्यायपर्यन्तं जयादित्येन विरचिता, सोपाश्रान्तिमाश्र-
योऽध्याया (६-७-८) वामनेन विरचिता । जयादित्यापेक्षया वामनस्य व्याख्यानं प्रौढ-
तरं वर्तते । वर्तमाना काशिकावृत्तिर्जयादित्यवामनयोरुभयोरपि कृतिर्नात्र सन्देहावसरः ।
पदमञ्जरीन्यासाद्विषयकृताया अस्याः काशिकवृत्तेर्भाष्योपलभ्यते । इदमप्यत्रावधेयं
यज्जयादित्यवामनाभ्यां सम्पूर्णा काशिकावृत्तिः पृथक् पृथगपि निरमायि । काशिकाव्याख्या-
कारो जिनेन्द्रबुद्धिः स्वन्यासग्रन्थे जयादित्यस्य वृत्तिमन्तिमेपु (१-७-८) अध्यायेषु
दर्शयति, वामनस्य वृत्तिश्च पूर्ववर्तिषु पञ्चाध्यायेषु वितृणोति—

(१) “नास्ति विराधः भिन्न कर्तृत्वात् । इदं द्वि जयादित्यरचनम् । तत्पुनरोम-
नस्य । वामनवृत्ती तु (अष्टा० ३-१-३३) “तामिञ्चिचारिकार उच्चार-
णार्थो नानुबन्धः पठ्यते । तेन विरोधा नाशङ्कनीयः ।” (न्यासः
३-१-३३, पृष्ठ ५२४) । अत्र न्यासकारेण (अष्टा० ३-१-३३) इति सूत्रस्य
वामनवृत्ते पाठ उद्धृतः । वामनेन ६-७-८ अध्यायानां वृत्तिविरचिता, जयादित्येन
च पूर्ववर्तिना पञ्चाध्यायानामित्येव सर्वेर्हायतेऽप्यरे । अनेनोद्धरणेन सम्पूर्णग्रन्थस्य
वृत्तयोः सद्भावे प्रमाणं सुस्यक्तं जायते ।

(२) “आभाच्छास्त्रोपमसिद्धत्वमनित्यम् । अनित्यरचन्तु तस्य तत्रैव (अष्टा०
६-४-२२) प्रतिपादयिष्यते जयादित्येन” (न्यासः, अष्टा० ३-१-३३,
पृ० ५२४) अनेनाप्येतत् स्पष्टं ज्ञायते यज्जयादित्येन पञ्चाध्यायस्यापि वृत्ति-
विरचिता ॥

(३) “प्रत्ययपक्ष एव वामनाचार्यस्य तत्राभिमतः” (हरदत्तमिश्रकृता पदमञ्जरी,
पृ० ४१८) । अत्र पदमञ्जरीकृतः “तत्र” इति प्रयोगः श्रीप्रत्ययप्रकरणस्य चतुर्था-
ध्यायस्यैव बोधकः, तत्र च वामनेन प्रत्ययपक्षोऽभिमत इति हरदत्ताभिप्रायः ।
वामनेन तु ६-७-८ अध्यायानामेव वृत्तिविरचितेऽप्यरे सर्वेऽभिप्रायः, अनेन
वामनस्य पूर्वभागेऽपि वृत्तेः सद्भावे विद एव । उभयवृत्तयोः कदा कपय सम्मिश्रण-

मभूदिति तु न विप्र । भागवत्सुद्धरणेषु यतो जयादित्यवामनयोः खण्डनमुपलभ्यते, तेनानुमीयते यत्तत् पूर्वमेव (स० ७०० वि०) तयोर्मिश्रण जातं स्यात् ॥

काशिकावृत्तेर्वैशिष्ट्यम्

- (१) उपरुद्धवृत्तिषु सर्वाभ्य प्राचीनेषु वृत्तिः ।
- (२) अस्या प्रतिमुत्रमनुवृत्तिः, वृत्तिः, उदाहरणानि, प्रत्युदाहरणानि च शङ्कासमाधाननिर्देशपुर सरमुपलभ्यन्ते, अत्र च प्रौढतया तत्प्रतिपादन वर्तते ।
- (३) काशिकावृत्ताउदाहरणानि प्राचीनानि क्रमागतान्येवोपलभ्यन्त इत्यप्यस्य वैशिष्ट्यं येन परम्पराया रक्षाऽपि जायते ।
- (४) सन्तःस्था वृत्तौ कतिपयानि स्थलानि महाभाष्यविरुद्धानि, सत्यप्येवमस्या उपपत्तिर्बहुशोभना वर्तते ।
- (५) मात्राद् भाष्यविरुद्धानि स्थलानि त्वल्पसह्यकान्येव सन्ति, भाष्यानुक्तानामनेकविषयाणां प्रतिपादनमत्र काशिकायामन्यव्याकरणग्रन्थेषुऽपि दृश्यते ।
- (६) काश्यां विरचनात् काशिकेति सज्ञाऽभूत् ।
- (७) काशिकायाः प्राचीनानामु वृत्तिषु कुप्यादिषु गणपाठो नामीत्, अस्या तु यथास्थानमुपलभ्यते ।
- (८) सूत्राणां व्याख्या प्राचीनवृत्तीनामाधारेण बहुषु सूत्रेषूपलभ्यते, तेन च तासां वृत्तीनामर्थप्रकारस्य च ज्ञानमपि जायते ।

काशिकाया पूर्ववृत्तिनीनामार्पवृत्तीनामभावेऽस्या आर्पत्वरहिताया आश्रयण दुर्निवारमित्यपि बोध्यम् । ऐतिहासिकसामग्रीदृष्ट्याऽप्ययं ग्रन्थोऽतीव मूल्यवानित्यैतिहासिकविदुषा मतम् । तद्वित्तिविषयमवलम्ब्यैतस्मिन् ग्रन्थे गम्भीरानुशीलनस्य महत्यावश्यकताऽनुभूयते ।

काशिकाव्याख्याग्रन्थाः

अस्या वृत्तेर्ग्याख्यारूपां द्वौ ग्रन्थौ स्तः । प्रथमस्तत्राचार्यजिनेन्द्रबुद्धिकृत (सवत् ७८२-८०७ वि०) 'काशिकाविवरणपञ्जिका' न्यासो वाऽपरनामके ग्रन्थोऽस्ति । स चाचार्य्यजिनेन्द्रबुद्धिः प्रामाणिको बौद्धाचार्य्य आसीत् । ग्रन्थोऽयं काशिकाऽध्येतृणां कृते महानुपकारकः, अध्यापकेभ्यश्चापि गम्भीरानुशीलनेऽत्युपयोगी वर्तते । नवयं द्वात्राणां पाठ्यग्रन्थः, अपि तु स्वयमनुशीलन एवोपयुज्यते । अस्य ग्रन्थस्य शैल्यतीव सुग्राह्या गम्भीरज्ञानप्रदा च वर्तते । अत एव काशिकाऽध्येतृभ्योऽस्य ग्रन्थस्य महत्यावश्यकता वर्तते । दुर्भाग्यवशाद् अयं भारतविभाजने 'पाकिस्तान'-अन्तर्गत-पूर्ववङ्गप्रदेशे 'राजशाही' नगरे 'बरेन्द्ररिसर्चसोसाइटी' इति संस्थाया अधिकारे वर्तते, यत्रासी मुद्राविनिमयहेतोर्महत्कष्टमनुभूयतेऽस्माभिर्भारतीयैः । संस्थाया वा तस्या कुप्रबन्धात् प्राप्यत इदानीम् । अस्य ग्रन्थस्य पुनर्मुद्रापणस्य महत्यावश्यकता वर्तते, यतो हि तत्रापि समासप्रयोग्यं ग्रन्थ इति श्रूयते ।

* विस्तरशक्तविरिम्न विषये सामान्येन व्याकरणस्येतिहासविषये च सर्वमपि ज्ञानय, महावैयाकरण श्रो० प० बुध्दिधरनीर्मानकहने "संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास" इति नामके बहुमूल्यसामग्रीसयुक्तेऽपूर्वग्रन्थे दृश्यम् ॥

अपरश्व—हरदत्तमित्येण (स० १११५ वि०) पद्मञ्जरीनामकः काशिकाया व्याख्यान-
भूतो ग्रन्थो व्यरचि । ग्रन्थोऽयं प्रौढः प्रायेण कैयटस्याधारेण निर्मितः । ग्रन्थकर्तुः स्वत-
ण्डित्यप्रदर्शनपर इति हेतोर्न्यास इव नाय द्वात्राणा कृते तावदुपगुज्यते । काशिकानुशीलने
तु विदुषां कृते समुपयुक्त एव । अस्य ग्रन्थस्यापि ३० त्रिशद्वर्षेभ्योऽभाव एव वर्तेते ।
एतावान् महोपयोगो ग्रन्थोऽद्यावधि कस्यचित् प्रकाशकस्य मुद्रणयन्त्रालयस्य वा कृत्त-
पात्रता न प्रापदिति महदाश्चर्यम् । आशास्यते यद् इमांशुभावपि न्यासपद्मञ्जरीग्रन्थो
काशिकया सहैव कदाचित् केनापि प्रकाशकेन मुद्रापदिष्येते ॥

काशिकाऽनन्तरं भागवृत्तिरष्टाध्याय्या बहुप्रौढा विस्तृता च वृत्तिरासीत् । एतस्या
उद्धरणमात्रान्येषोपलभ्यन्ते, येषु यत्र तत्र काशिकाया- खण्डनमुपलभ्यते । भर्तृहर-रत्न-
भट्ट-केचव इन्द्रमित्र-मैत्रेयरक्षित पुरुषोत्तमदेव-शरणदेव-अप्पयदीक्षित-नीलकण्ठबाबुपेयि अग्रम्मह-
श्रीरम्महेश्वरिण्येवमादिभिराचार्यैर्बद्धव-पाणिनीयसूत्रवृत्तयो निर्मिता, यामु च कतिपया प्रो-
पलभ्यन्ते । न यामु कापि वृत्ति-काशिकासमकथा वर्तते । साधारण्यं एव ताः सर्वाः ।
तथैव काशिकाग्रन्थस्यापि न्यासपद्मञ्जरीव्यतिरिक्ता यद्वयोऽनुवृत्तयो निर्मिता, कालव-
शाच्च न ता उपलभ्यन्ते ।

काशिकापाठः

यावन्त्यपि सस्करणानि काशिकाया उपलभ्यन्ते, सर्वाण्यपि तान्यद्युद्धानीत्येव तथ्यं
वर्तते । महत्त्वपूर्णैरेवम्भूतस्य ग्रन्थस्य प्रामाणिकं परिशीलितं सस्करणस्यावित्यत्र नास्ति
कस्यापि विवादात्सरः ।

काशिकायाः पाठस्यान्यवस्था स्वतिचिरादेवोपलभ्यते । अत एव न्यासकारेण "वि० ३"
सूत्रस्य व्याख्यान उच्यते—

"अन्ये सूत्रसूत्रे कणिताश्चो रणिताश्च इत्यनन्तरमनेन ग्रन्थेन भवितव्यम् ।
इह तु दुर्विद्यस्तकाकपद्मजनितभ्रान्तिभिः कुलेसकैलियिनमिति वर्णयन्ति"
(न्यास । अ० १।१।५, पृष्ठ ४६) ।

अनेनैतत् स्पष्टं विज्ञापते यत् काशिकाग्रन्थस्य पाठो न्यासकृतोऽपि पूर्वत एव व्यस्त
उपलभ्यते ।

न्यासपद्मञ्जरीयोः काशिकाया पाठान्तराणि यत्र तत्रोपलभ्यन्ते । तद्यथा—उ० १।१।५
'इद्वृत्तः' (अष्टा० ६।१।१७५) इति सूत्रस्य प्रायुदाहरणे—

"दल्पूर्वादिति किम् ? षट्ठुनावा आह्वय्या"

अत्र श्रवपाठस्तु "बहुतितया आह्वय्या" इति वर्तते । पाठस्य व्यस्तनैतावनैव सुस्पष्टा,
स्मिपिकेन ॥

चर्तमानं संस्करणम्

अष्टाध्यायीपरमपाठनस्य क्रमोऽद्ये वृत्तिपथसं-यः पुन प्रचलितः । सर्वेषां गुण्य-
सिद्धान्तसंशुद्धिभिरस्युद्भूत इदानीं यद्ग्रन्थानामर्थशानाय प्रमत्तानस्य सर्वकालमेव

महत्यावश्यकता वर्तते (अस्माकं मते तु प्रमज्ञानस्यानिवार्यता वर्तते) । तेनैव च सूत्रार्थो बुद्धौ स्थिरीभवितुमर्हति, अतो मूलाष्टाध्याय्यास्तस्या व्याख्याग्रन्थस्य चाप्यनिवार्यता दुर्निवारा । तत्र चाष्टाध्यायीसूत्राणां व्याख्यारूपः प्रामाणिकः प्रौढश्च ग्रन्थ काशिकामन्तरो नान्यः कश्चिदुपलभ्यत इत्यत्र नास्ति कस्यापि विवादावसरः । एतस्मात् कारणात् काशिकाग्रन्थस्य महत्यावश्यकतेदानी सर्वैरनुभूयते, न च प्राप्यते केनापि मूत्येनेति कारणादध्येतारो व्याकुलीभूता दरीदृश्यन्ते ।

एतत् सर्वमभिलक्ष्य काशीस्थचौखम्बाप्रकाशनाध्यक्षेण श्रीजयकृष्णदासश्रेष्ठिनापिंशोभितमिश्र न्यायव्याकरणाचार्यमहोदयद्वारा सुसम्पाद्य काशिकाया नवीनमिदं सस्करणं प्रकाशितम् । अनेन चेमे महानुभावा सर्वेषामप्यस्माकं सस्कृत-ग्रणयिनां विशेषतस्तु व्याकरणाध्येतणामभ्यापकानाञ्च धन्यवादाहर्षा आशीर्वाद्भाजश्च सन्ति यत् तैर्ग्रन्थमिमं प्रकाश्याध्येतृणां कृते महानुपकारः समपादि । काशिकाग्रन्थाभावे तु व्याकरणाध्येतृणां सर्वेषामपिमहानभ्यननोत्साहोऽभविष्यत् । सर्वेऽप्युदारधियो विद्वांसः प्राप्यन्ते यदस्य सस्करणस्याशुद्धीनामुल्लेख प्रकाशकानामन्तिकेऽवश्यमेव प्रेषणीयः । येनास्य ग्रन्थस्य संशोधनं न्यूनातिन्यूनमग्रिमसस्करणे एवश्यमेव सम्पद्येत । काशिकाग्रन्थस्य वर्तमानं सस्करणं सत्वरमेव समाप्तुयाद्, येनाग्रिमसस्करणमतीव संशोधितं प्रकाशयितुं शक्येतेत्याशास्महे ।

मोतीझील बनारस न० ६ ।
श्रावण शुक्ल ७ स० २००९ ।

विदुषा वशंवद —
ब्रह्मदत्तो जिज्ञासुः

इह शिष्टानुशष्टाना शिष्टानामपि सर्वथा ।
वाचामेव प्रसादेन लोकयात्रा प्रवर्त्तते ॥
इदमन्ध तमः कृत्स्न जायेत भुवनत्रयम् ।
यदि शब्दाह्वय व्योतराससार न दीप्यते ॥

(काव्यादर्श ३-४)

मानव स्वभावतः एक सामाजिक जीव है। समाज के सम्पर्क में आए बिना यह एकान्तवासी नहीं हो सकता। 'वानप्रस्थ' या 'सन्न्यास' की दशा में शास्त्रविहित एकान्तवास भी अपनी भूमिका के रूप में मानव की सामाजिकता का ही समर्थन करता है। इतना ही नहीं, विचार करके देखने पर यह भी स्पष्ट हो जाता है कि क्रमशः 'वानप्रस्थ' तथा 'सन्न्यास' आश्रममें शास्त्रविहित दान, एवम् भिक्षाचरण आदि कृत्य इन आश्रमों में भी मनुष्य की एक उच्चस्तरीय सामाजिकता के ही प्रमाणक हैं। साथ ही वानप्रस्थों तथा सन्न्यासियों के अपने अपने समाज का भी अपलाप नहीं किया जा सकता।

मानव की इस सामाजिकता का निर्वाह परस्पर अभिप्राय सञ्चरण (Communication of ideas) के बिना असम्भव है। यद्यपि अभिप्राय सञ्चरण के साधनों में रुचेत (Gesture) आदि का भी समावेश हो सकता है, और व्यवहार में बहुत कुछ काम भी सङ्गत आदि से किए जाते हैं, तथापि शब्द—व्यक्त शब्द—से अतिरिक्त अन्य कोई

१. ब्रह्मचर्य परिसमाप्य गृहो भवेत्, गृही भूत्वा वर्णा भवेत्, वर्णा भूत्वा प्रवर्जेत् ।
यदि येतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रवर्जेत् गृहाद्वा वनाद्वा ॥ जाबालोपनिषत्—४ ॥

(इस प्रसङ्ग में 'मनुस्मृति' आदि में वर्णित आश्रमधर्म का भी अवलोकन करना चाहिए ।)

२ वानप्रस्थो जटिल दद्यादेव न प्रतिगृह्णीयात्... *दद्याद् देवपितृमनुष्येभ्यः, स गच्छेत् स्वर्गम् आनन्यम् ॥ मिताचारा—३४५ में उद्धृत वशिष्ठस्मृति ॥

३. सर्वभूतहितः शान्तस्त्रिदण्डी सकमण्डलु ।
एकाराम परिव्रज्य भिक्षार्थी ग्राममाश्रयेत् ॥

याज्ञवल्क्यस्मृति—३५८ ॥

४. अन्तरेण खल्वपि शब्दप्रयोगं बहवोऽर्था गम्यन्ते—अधिनिकोचै पाणिविहारैश्च ॥
महाभाष्य—पा० सू० ११११ ॥

और भी देखिए—

Encyclopaedia Britannica के ११ वें संस्करण में Philology शब्द पर लेख ।

५. येषां वाच्यकरादयो वर्णा व्यज्यन्ते * त इमे व्यक्तवाचः ॥

महाभाष्य—पा० सू० १११४८ ॥

भी साधन असम्बिद्ध एवं सरल नहीं माने जा सकते ।' मुख्य-विकास आदि से हर्ष आदि की अभिव्यक्ति तो सम्भावित है किन्तु यह समझाना कठिन या असम्भव है कि वे हर्ष आदि किस कारण से उत्पन्न हुए हैं—परीक्षा में सफलता से या सम्पत्ति-प्राप्ति से या पुत्र जन्म से । प्रकरण (Context) आदि की सहायता भी कारण-निश्चय में सर्वत्र सुलभ नहीं हो सकती है ।

इस प्रसङ्ग में चिरकाल से एक त्रिवाद प्रचलित है कि शब्द से सभी पदार्थों की अभिव्यक्ति पूर्णतः हो सकती है या नहीं । ज्ञानमात्र को शब्दानुविद्ध माननेवाला व्याकरण सम्प्रदाय प्रथम पक्ष का समर्थन करता है ।^१ अभिधेयत्व को केवलान्वयी धर्म मानने वाला न्याय वैशेषिक दर्शन भी प्रकारान्तर से प्रथम पक्ष का ही समर्थक है । इसके विपरीत ब्रह्म को अनिर्वचनीय माननेवाला वेदान्त दर्शन द्वितीय पक्ष का अनुयायी है । अत्यन्त स्पष्टरूप में 'स्याद्वाद' के प्रख्यापक जैन दर्शन में किया गया पदार्थ की पूर्णतः शब्दाभिधेयता का निराकरण तो सर्वप्रसिद्ध ही है । शास्त्रविशेष के प्रति पक्षपात की घासना से सर्वथा शून्य प्राचीन तथा अर्वाचीन प्राच्य तथा पाश्चात्य आलोचकों की दृष्टि में भी शब्द में पदार्थमात्र के पूर्णस्वरूप की अभिव्यक्ति का सामर्थ्य नहीं माना जाता है । इन आलोचकों के अनुसार अवपञ्च व्यक्ति के अहप (= आशिक) ज्ञान की अभिव्यक्ति ही शब्द से कथञ्चिद् सम्भावित है । एक पुस्तक को पुस्तक विक्रेता एक दृष्टि से, अध्येता दूसरी दृष्टि से और पुराना कागज खरीदनेवाला व्यक्ति तीसरी दृष्टि से देखता है । अत एव तीनों प्रकार के व्यक्तियों द्वारा उच्चारित पुस्तक शब्द पुस्तक पदार्थ के परस्पर विभिन्न तीन स्वरूपों की अभिव्यक्ति करने में ही समर्थ माना जा सकता है न कि अविशेष रूप में उसके सभी स्वरूपों की अभिव्यक्ति सभी व्यक्तियों द्वारा उच्चारित पुस्तक

१. अभिनया अपि व्याप्तिमन्तः पाणिनिहाराभिनिकोचादयः, तैरेव कार्यसिद्धि-स्त्विति ? * * * सत्यम्, अभिनया अपि व्याप्तिमन्तः, न स्वगीयासः । ते (अभिनयाः) महता यत्नेन व्याप्नुवन्ति, न च निस्सम्बिद्धं कुर्यन्ति । तत्प्रतीतिार्थसम्बन्धस्यैव नेतरस्य । शब्दस्वपरिमितमर्थम् अक्षरीयसा यत्नेन उच्चारितो व्याप्नोति । तस्मादक्षरीयस्त्वादिति विशेषहेतूपपत्त्या शब्देनैव सञ्जाकरणं व्यवहारार्थं लोके द्रष्टुमशकम् ॥

निरुक्त—१११५ पर दुर्गाचार्य की वृत्ति ॥

सुलना कीजिए—

अर्थगत्यर्थं शब्दप्रयोग । अर्थ प्रत्यावयिव्यार्थमिति शब्दः प्रयुज्यते ॥

महाभाष्य—३११७ ॥

अर्थगत्यर्थो हि शब्दप्रयोगः ॥

धर्मोत्तरप्रदीप—३३४ ॥

अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा एव निबन्धनम् ॥

वाक्यपदीय—११३३ ॥

सदपि वाग्व्यवहारेणानुपगृहीतमर्थरूपमसता तुवयम् ॥

वाक्यपदीय—११३२ पर रवोपश्रुति ॥

सर्वो हि शब्दोऽर्थप्रत्यावनायं प्रयुज्यते ॥

तन्त्रयार्त्तिक—११३७ ॥

२. न योऽस्ति प्रथयो लोके यः शब्दानुगमारने ।

अनुचिरमिव ज्ञान सर्वं शब्देन भासते ॥

वाप्रपता चेदुत्क्रामेद् अवबोधस्य दाश्वती ।

न प्रकाशः प्रकाशेव सा हि प्रथयवमर्शनी ॥

वाक्यपदीय—११३४-१३५ ॥

शब्द से सम्भावित है। मेरी समझ में शब्द को ज्ञान का बाह्यरूप माननेवाले महाभाष्य-कार' आदि के सिद्धान्त का भी यही अभिप्राय है।

वस्तुस्थिति तो यह है कि अल्प ज्ञान की भी अभिव्यक्ति शब्दों के माध्यम से सर्वदा एव सर्वथा नहीं हो सकती है। कुछ वस्तुओं के परिज्ञान की अभिव्यक्ति करने में शब्द के असामर्थ्य तथा कुछ की अभिव्यक्ति में शब्द के काठिन्य का अपलाप नहीं किया जा सकता। अतः व्यावहारिक स्थिति को दृष्टि में रखकर यही कहना उचित है कि शब्द से सभी पदार्थों की अभिव्यक्ति नहीं हो सकती है।

अस्तु! उपर्युक्त विषय के विप्रतिपक्ष होने पर भी इतना तो निश्चित है कि शब्द अभिप्रायप्रकाशन का सरलतम तथा निस्सन्दिग्ध, अतः एव सर्वोत्कृष्ट, साधन है। शब्द के इस महत्त्व का प्रतिपादन आधुनिक भाषाशास्त्र भी करता है। सम्भवतः शब्द के इसी महत्त्व को दृष्टि में रखकर शास्त्रों ने शब्द को सृष्टि का मूलकारण तक मान लिया गया है।

१ अयमपि योग (भाष्यातोपयोगे) शक्योऽवक्तुम् । कथमुपाध्यायादधीते इति ? अपक्रामति तस्मात्तदध्ययनम् (इति अपादाने एव पञ्चम्युपपद्यते) । यद्यपक्रामति किं नात्यन्तायापक्रामति ? सन्ततत्वात् । अथ वा ज्योतिर्विज्ञानानि भवन्ति ॥

महाभाष्य—पा० सू० १११२९ ॥

ज्ञानस्य शब्दरूपापत्तिरिति दर्शनमत्र भाष्यकारस्य । तथा चोक्तम्—

वायोरणूना ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते ।

कैश्चिद्दर्शनभेदो हि प्रवादेऽप्यनवस्थितः ॥ (वा० प० १११०८)

इति ॥ प्रदीप १११२९ ॥

इसके विशेष विवरण के लिए वाक्यपदीय—११११३-११६ कारिकाएँ भी अवलोकनीय हैं।

२. इच्छुर्चरगुडादीना माधुर्यस्यान्तर महत् ।

तथापि न तदाख्यातु सरस्वत्यापि शक्यते ॥ कात्यादृशं ॥

३. शिल्पा क्रिया कस्यचिदात्मसस्था सक्रान्तिरन्यस्य विशेषयुक्ता ।

यस्योभय साधु स शिल्पाणा भुरि प्रतिष्ठापयितव्य एव ॥

मालविकाग्निमित्र—१११६ ॥

भवन्ति ते सभ्यतमा विपश्चिता मनोगत वाचि निवेशयन्ति ये ।

नयन्ति तेऽवप्युपपन्ननेपुणा गभीरमर्थं कनिच्चिप्रकाशताम् ॥ किरात०—१११४ ॥

इन्द्राच्छुन्द. प्रथम प्रास्यदन्न तस्मादिमे नामरूपे विपूषी ।

नामप्राणाच्छुन्दसो रूपमुत्पन्नमेक छन्दो बहुधा चाकशीपि ॥

वागेव विश्वा भुवनानि यजे वाच इत्सर्वममृत यश्च मर्त्यम् ।

जथेद्वाग्भुयुजे वागुवाच पुरत्रा वाचो न पर यश्च नाह ॥

वा० प० स्वोपज्ञवृत्ति पृ० १०८-१०९ में उद्धृत श्रुतवर्ण ॥

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ।

आवौ वेदमयी दिव्या यत सर्वा प्रवृत्तय ॥ महाभारत, शा० प० २३२।२४ ॥

अभिप्राय-सङ्क्रमणक्रमक उपर्युक्त उद्देश्य के सम्पादन में समर्थ 'शब्द' का अर्थ वाचयात्मक शब्द ही लिया जा सकता है, क्योंकि वाच्य में ही पूर्ण अर्थ की अभिव्यक्ति का सामर्थ्य रहता है। जदा अभिप्राय प्रकाशन के लिए एक ही पद सुनाई देता है वहाँ भी कर्ता के भ्रमण होने पर 'अस्ति', 'भवति' तथा 'विद्यते' एवम् 'जायते' क्रिया का और यदि क्रियापद सुनाई देता है तो योग्य कारक का अभ्याहार शास्त्र सम्मत होने के साथ साथ व्यवहारसिद्ध भी है। इसीलिए व्याकरण शास्त्र में 'वाच्यस्फोट' का सिद्धान्त माना गया है।

[प्रसङ्गात् यहाँ सन्धेय से यह जानना चाहिए कि 'वाच्यस्फोट' के भी तीन प्रकार

सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ।

वेदशाब्देभ्य एवादी पृथक् तस्मात् निर्ममे ॥ मनुस्मृति—१।२१॥

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।

विवर्त्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यत् ॥ वाक्यपदीय—१।१॥

शब्दस्य परिणामोऽयमित्वाग्नायविदो विदुः ।

इन्द्रोभ्य एव प्रथममेतद्विष्व व्यवर्त्तत ॥ वही—१।१२१॥

१ वर्णस्फोटादीनामाकाशानिवर्त्तकत्वाभावाद्वास्तवत्वम् ॥

वैयाकरणभूषणसारदर्पण, कारिका—६१॥

तुलना कीजिए—

वाच्यभावमवाप्तस्य सार्धस्त्वावबोधत ।

सम्पद्यते शब्दबोधो न तस्मात्प्रस्य बोधत ॥

शब्दशक्तिप्रकाशिका, कारिका—१२॥

२. अस्तिर्भवन्तीपर. प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते ।

वृत्, ष्ट्व (इत्युक्ते) अस्तीति गम्यते ॥ महाभाष्य—२।३।१॥

[भवन्ती = उद्भूतकार]

सर्वपदेषु चारिते वाक्यशक्ति—वृत् इत्युक्तेऽस्तीति गम्यते । न च सत्ता पदार्थो व्यभिचरति इति, न दासाधना क्रिया अस्तीति । तथा च पचतीत्युक्ते सर्वकारकाणां मात्सेप. . . ॥ योगसूत्रस्यासभाष्य—३।१७ ॥

इसकी स्पष्टता के लिए निम्नलिखित भर्तृहरि वचन भी द्रष्टव्य है :—

यावत्स्वापवादभूता क्रियाविशेषा. शब्दमवृत्तिकारणम् अस्तिव न निवर्त्तयन्ति तावदास्तिर्भवन्तीपराऽप्रयुज्यमानोऽपि वृत्तादिभि पदैराचिते प्रतीयते । तानि च एकपद-सरूपाणि आचितक्रियापदानि वाचयामीति व्याख्यायन्ते ॥

वाक्यपदीय सन्धेयवृत्ति—१।२१॥

३ 'अथ काला.' आदि प्रसङ्ग से 'जायन्ते' क्रिया का अभ्याहार अपेक्षित है, क्योंकि यहाँ 'अस्ति' क्रिया के अभ्याहार से काम नहीं चल पाता है ।

४. पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च ।

वाक्यापदानाम्वायन्तं प्रविशेको न कश्चन ॥

वाक्यपदीय—१।७३॥

शब्दस्य न विभागोऽस्ति कुतोऽर्थस्य भविष्यति ।

विभागैः प्रक्रियाभेदमविद्वान् प्रतिपद्यते ॥ वही २।१३ आदि ॥

शास्त्रवर्णित है—अखण्ड वाक्यस्फोट, सखण्ड वाक्यस्फोट तथा वाक्यजातिस्फोट। इनके स्वरूप तथा इनकी स्वीकृति में प्रमाण का परिज्ञान 'शब्दकौस्तुभ' आदि ग्रन्थों से प्राप्त करना चाहिए। प्रकृत में विशेषतः ज्ञातव्य यह है कि दीक्षित प्रभृति प्राचीन वैयाकरणों की दृष्टि में वाक्यजातिस्फोट^१ मौलिक है जब कि नागेश आदि वैयाकरणों के अनुसार अखण्ड वाक्यस्फोट^२ (व्यक्तिस्फोट)। किन्तु इन पक्षों में युक्तायुक्तत्व का विचार प्रस्तुत कार्य में अत्युपयोगी नहीं है। अत एव मैं यहाँ इस विषय की चर्चा नहीं करना चाहता।]

व्याकरण-शास्त्र के 'स्फोटवाद' के विप्रतिपक्ष होने पर भी प्राचीन^३ आचार्यों से लेकर आधुनिक भाषा^४-शास्त्री तक यह मानते हैं कि भाषा का मूल रूप वाक्यात्मक ही था।

[यद्यपि ग्रास्क आदि के 'पदप्रकृति' शब्द में पद्यी तत्पुरुष समास-पदाना प्रकृति—करने पर वाक्य की मौलिकता और बहुव्रीहि समास—पदानि-प्रकृति, यस्या—मे^५ पदों की मौलिकता सिद्ध होने के कारण यह निर्णय करना कुछ कठिन सा प्रतीत होता है तथापि पूर्वोक्त युक्तियों के आधार पर वाक्य को ही मौलिक मानना उचित है।^६]

भाषा के मूलतः वाक्यात्मक होने पर भी सुकरता से भाषातत्त्व को समझने तथा समझाने के लिए अन्वय-व्यतिरेक के आधार पर वाक्यांश रूप में पदों तथा पदाना रूप में प्रकृति-प्रत्यय आदि का कल्पित विभाजन करना आवश्यक है^७। अन्यथा जनसाधारण

१ यद्यपीहापटी पक्षा उक्तास्तथापि वाक्यस्फोटपक्षे तात्पर्यं ग्रन्थकृतम् । तत्रापि जातिस्फोटे इत्यवधेयम्, पूर्वपक्षोपमर्देनेवोत्तरोत्तरांपन्यासात् ॥ शब्दकौस्तुभ—पृ० ९ ॥

२ तत्र वाक्यस्फोट. (अखण्डवाक्यस्फोट) एव मुख्य ॥ लघुमञ्जूषा.—पृ० १ ॥

३ पदप्रकृति सहिता ॥ निरुक्त—१११०१४ ॥

पदप्रकृति सहिता ॥ ऋजुप्रतिशास्त्र—२११ ॥

४ And this brings us directly to the fundamental principle in dealing with languages, that the Sentence is the unit of language.

Elements of the Science of the language—P 8.

५ तुलना कीजिए—

पदप्रकृतिभावश्च वृत्तिभेदेन वर्ण्यते ।

पदाना सहिता योनि सहिता वा पदान्धया ॥ वाक्यपदीय—२१५९ ॥

६ किं पुनरत्र ज्याय — पदाना प्रकृतिवत्वं संहिताया विकारत्वम्, उत वा विकारत्वं पदानाम् प्रकृतिवत्वं संहिताया इति ?

उच्यते—संहिताया प्रकृतिवत्वं ज्याय । किं कारणम् ? उच्यते—मन्त्रो ह्यभिव्यज्य-

मान पूर्वमृपेर्मन्त्रदश संहितयैवाभिव्यज्यते, न पदैः । अतश्च संहितामेव पूर्वमध्यापयन्त्य

नूचाना ब्राह्मणा, अधीयते चाध्येतारः ** तस्मात्सहितैव प्रकृतिरित्येतदेव साधीय इति ॥

निरुक्त—१११०१४ पर दुर्गाचार्य की वृत्ति ॥

७. वाग्वै पराच्यव्याकृताऽवदत् । ते देवा इन्द्रमद्युवन्—इमा नो ध्यातुविति" तामिन्द्रो

॥ मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत् ॥ तैत्तिरीय संहिता—६।४।७ ॥

पदप्रकृतीनि सर्वचरणाना पार्यदानि ॥ निरुक्त—१११०१४ ॥

को भाषातत्त्व का परिज्ञान नहीं हो सकता। [वाक्य में पदांश तथा पद में प्रकृति प्रत्ययांश की कल्पना का आधार है वाच्यार्थ में अंशारम्भक अर्थ की तथा अंशारम्भक अर्थ में भी अंशान्तर की अन्वय-व्यतिरेक-निर्भर कल्पना।] कल्पित प्रकृति-प्रत्ययादि के माध्यम से पदों के तथा कल्पित पदों के माध्यम से वाक्यों के साधुत्व का सरलतापूर्वक प्रतिपादन करने के लिए ही 'व्याकरण-शास्त्र' का प्रणयन किया गया है। अत एव 'व्याकरण-शास्त्र' का अन्वर्थ नाम 'शब्दानुशासन' है।

उपर्युक्त कथन से यह सिद्ध है कि व्याकरण शास्त्र से शब्द के साधुत्व का ज्ञान होता है। साधारणतः आनुभविक स्थिति यही है कि ज्ञान अपनी उत्पत्ति से पूर्व अपने विषय की सत्ता की अपेक्षा रखता है। इस दृष्टि से व्याकरण शास्त्र द्वारा ज्ञाप्यमान साधुत्व की सत्ता शब्दों में पहले से ही होनी चाहिये। इसी से यह भी स्पष्ट है कि शब्दसाधुत्व का निर्धारण व्याकरण-शास्त्र से नहीं हो सकता है किन्तु पूर्वनिर्धारित शब्दसाधुत्व का ज्ञानमात्र इस शास्त्र से सम्भावित है। अतः यह प्रश्न उठता है कि शब्दसाधुत्व में प्रमाण क्या है? इसके उत्तर में महाभाष्यकार का कथन है कि शिष्टलोक-व्यवहार ही शब्दसाधुत्व में प्रमाण है और व्याकरण-शास्त्र शिष्ट-व्यवहार के परिज्ञान में ही उपयोगी है। यद्यपि महाभाष्यकार की शिष्ट शब्द की व्याख्या सङ्घटित होने से वर्तमान युग के विद्वेषकों के लिए मान्य नहीं हो

इस प्रसङ्ग में महाभाष्य—१।१।५५ (सप्रदीपोद्योत), योगसूत्रव्यासभाष्य—३।१७ (तव्यवैशारद्यादिसहित), वाक्यपदीय—२।१०, ३।१ तथा इस पर हेलाराज की विशिष्ट व्याख्या, पद्मअरी—पृ० १७, न्यास—पृ० १७; शब्दकौस्तुभ—पृ० ९-१०; वैयाकरण-मनोमञ्जन (वैयाकरणभूषणसारव्याख्यासहित)—कारिका—६०-७२; न्यायभाष्य—२।१।५६ आदि प्रष्टव्य हैं।

१. महाभाष्य—पा० सू० १।२।४५, हेलाराजव्याख्या—वाक्यपदीय—३।१।११।

२. साधुत्वज्ञानत्रिपया सैषा व्याकरण-स्मृतिः।

अविच्छेदेन शब्दानामिदं स्मृतिनिबन्धनम् ॥ वाक्यपदीय—१।१।४२।।

अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा एव निबन्धनम्।

तत्साधुत्वोप-शब्दानां नास्ति व्याकरणादते ॥ यही—१।१।३१।।

तुलना कीजिए—

नूनं व्याकरणं ह्यनमेनेन बहुधा भूतम्।

एतु व्याहरताऽनेन न किञ्चिदपभाषितम् ॥

वा० रामायण, त्रिकिन्धाकाण्ड—३।२९।।

अन सन्देह में शब्दसाधुत्व का परिज्ञान प्राप्त करना ही व्याकरणशास्त्र के अल्पपन का भी प्रयोजन है। इसी में रषा, ऊह, छनु, असन्देह आदि महाभाष्यलोक प्रयोजनों का अन्तर्भाव भी स्पष्ट प्राय है।

३. शब्दानुशासनं नाम शास्त्रमधिष्ठा वेदितव्यम् ॥ महाभाष्य—रूपनादिक ॥

४. कैः पुनश्चदिष्टानि? शिष्टे ।... यदि तर्हि शिष्टाः शब्देषु प्रमाणम् इमिष्टा व्याख्या क्रियते? शिष्टपरिज्ञानार्था अष्टाध्यायी ॥ महाभाष्य—वा० सू० ६।३।१०९।।

५. एतद्विमं प्रार्थयसे आर्यनिराते ये प्राज्ञाणां उभौध्यानां अलोत्पया-जगृह-मागकारणा किञ्चिद्वृत्तरेण कस्याश्चित् विद्याया-पारं गतास्तेऽत्र भवन्तः शिष्टाः ॥ यही ॥

सकती है तथापि सरकृत भाषा के प्रसङ्ग में उनकी शिष्ट शब्द की व्याख्या बहुत ही उपयोगी है, क्योंकि सरकृत भाषा का मूल स्थान आर्यावर्त्त को मानने में अधिक विद्वानों की सम्प्रतिपत्ति है। इससे यह भी सिद्ध हो जाता है कि यदि मुरत्यत, आर्यों की ही भाषा सरकृत रही है और आर्यों की शिष्टता का प्रथम सोपान वैदिक युग—सहितायुग—ही है तो सहितायुग में निर्णत शब्दसाधुत्व के परिज्ञापक 'शब्दानुशासन' का आविर्भाव सहितोत्तर युग में होना चाहिए। सहितोत्तरयुग के वैदिक साहित्य में उपलब्ध व्याकरणशास्त्र की शब्दावली की व्याख्या का सङ्कलन पण्डित युधिष्ठिर मीमांसकजी ने अपने ग्रन्थ—'व्याकरणशास्त्र' का इतिहास' में किया है। किन्तु जिस प्रकार भारत के अन्यान्य आर्यसम्बद्ध साहित्यभागों का अल्पाधिक सकेत वैदिक सहिताओं में मिलता है उसी प्रकार व्याकरणशास्त्र का भी सकेत सहिता ग्रन्थ में उपलब्ध होता है। उदाहरणार्थ हम 'चत्वारि वाक्' आदि श्लोक को ले सकते हैं जिसकी व्याकरणशास्त्रानुगामी व्याख्या महर्षि यास्क तथा पतञ्जलि ने की है। आचार्य पतञ्जलि ने तो अन्यान्य श्रुतियों की भी व्याकरणशास्त्रपरक व्याख्या पस्पशाह्निक में प्रस्तुत की है।

अतः हम सचेत में कह सकते हैं कि व्याकरण शास्त्र का बीजवपन तो सहितायुग में ही हो चुका था और सहितोत्तर युग में इसका विकास चिरकाल तक अविच्छिन्न रूप में होता आ रहा है।

व्याकरण-शास्त्र का प्रथम प्रवक्ता

अन्यान्य शास्त्रों के प्रथम प्रवक्ता के रूप में ब्रह्मा के अभ्युपगम के समान ही व्याकरण शास्त्र का भी प्रथम प्रवक्ता ब्रह्मा को माना गया है। 'श्रवतन्त्र'^१ में यह बतलाया गया है कि अन्तरसमागनाय का प्रथमोपदेश ब्रह्मा ने बृहस्पति को, बृहस्पति ने इन्द्र को, इन्द्र ने भरद्वाज को, भरद्वाज ने अन्य ऋषियों को तथा उन ऋषियों ने ब्राह्मणों को दिया।

ब्रह्मा के द्वारा व्याकरण शास्त्र के प्रथम प्रवचन का उपर्युक्त मत प्रायः इसी परम्परा पर आधारित है कि इस विश्व की सृष्टि ब्रह्मा द्वारा की गई है। यदि विश्व की सृष्टि ब्रह्मा द्वारा हुई है तो इसके अन्त पाती व्याकरण-शास्त्र की उत्पत्ति ब्रह्मा से अतिरिक्त किस व्यक्ति से मानी जाय ?

१ सरकृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास, भाग—१, पृ० ५५-५८ ॥

२ ऋग्वेद—१।१६।४।५॥

३. निरुक्त—इरी।५।१।

४. पस्पशाह्निक—व्याकरणाध्ययनप्रयोजन ॥

५. ऐतिहासिक विवरण करते समय मेने युधिष्ठिर मीमांसकजी के महत्वपूर्ण ग्रन्थ—'सरकृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास'—का बहुधा उपयोग किया है। एतदर्थ में मीमांसक महाशय का कृतज्ञ हूँ।

६. ऋग्वेद—१।१॥

किन्तु उपर्युद्धत ऋक्तन्त्र-वचन की प्रवृत्ति अक्षर-समाग्न्याय अर्थात् वर्णमाला के प्रवक्ता के रूप में ब्रह्मा की प्रतिपत्ति के लिए हुई है। अक्षरसमाग्न्याय और द्वात्रिंशदभिन्न नहीं हैं। अतः उक्त वाक्य के प्रामाण्य पर व्याकरण-शास्त्र के प्रथम के रूप में ब्रह्मा का अभ्युत्पन्न कहों तत्र उचित है—विवेचनीय है। तथा 'श्रुतवद-नक्षत्रम्' में निर्दिष्ट यामलाएकतन्त्रोक्त आठ व्याकरणों में ब्रह्म का उल्लेख भी प्रायशः ब्रह्मा के व्याकरण शास्त्र के मूलभूत अक्षरसमाग्न्याय के प्रवर्तक होने के कारण ही किया गया है, क्योंकि अन्यत्र निर्दिष्ट आठ वा नौ व्याकरणों के बीच ब्रह्मा कृत व्याकरण-शास्त्र का परिगणन नहीं किया गया है।

प्रसङ्गत यह भी अवगन्तव्य है कि अक्षरसमाग्न्याय के अन्तर्गत क्रम का समावेश नहीं है। समस्तव्यय वर्णों का ही उपदेश भिन्न भिन्न क्रम से भिन्न-भिन्न लौकिक तथा ब्राह्मीय परम्पराओं में प्रचलित है। जिस क्रम से अक्षरसमाग्न्याय पाणिनि व्याकरण का उपयोगी है उस क्रम से इसका प्रथमोपदेश 'महेश्वर' द्वारा पाणिनि को दिया गया था। अतः पूर्व ब्रह्मा द्वारा उपदिष्ट अक्षरसमाग्न्याय में वर्णों का क्रम किस प्रकार था—यह निर्णय करना सम्प्रति मेरे लिए कठिन है। नागेश^१ भट्ट के वर्णनक्रम से ऐसा प्रतीत होता है कि ब्रह्मा द्वारा उपदिष्ट वर्णसमाग्न्याय में भी वर्णों का क्रम यही था जो महेश्वर अक्षरसमाग्न्याय में मिलता है। किन्तु नागेश के शब्दों का ऐसा अभिप्राय भी उनकी शब्दावली के अक्षरपट होने के कारण विवादास्पद ही है।

यह विचार विमर्श तो 'अक्षरसमाग्न्याय' में प्रयुक्त 'अक्षर' शब्द को वर्णार्थक मान कर प्रस्तुत किया गया है। परन्तु यदि 'अक्षर' शब्द का अर्थ पद अथवा वाक्य लिया जाय तब तो 'ऋक्तन्त्र' के अक्षरसमाग्न्याय शब्द का अर्थ मौलिक अथवा अन्यव्यतिरेक के आधार पर वाक्य में कल्पित पदों का व्युत्पादक व्याकरण शास्त्र भी हो सकता है और इस दृष्टि से ब्रह्मा को ही व्याकरण का आदि प्रवक्ता मानना होगा। किन्तु व्याकरण सम्प्रदाय में अक्षरसमाग्न्याय शब्द में प्रयुक्त 'अक्षर' शब्द का यह अर्थ प्रसिद्ध नहीं है। इसकी पुष्टि 'ऋक्तन्त्र' के 'अक्षरवृन्दो वर्णेशः समनुकान्तम्' कथन से भी होती है।

१. वर्ण वाऽऽहु पूर्वसूत्रे ॥ महाभाष्य-शिवसूत्र—७-८ ॥

[पूर्वेवा वैयाकरणानां सूत्रे अक्षरशब्देन वर्णमेव पूर्वाचार्यां जातु, 'वर्णा अक्षराणि' इति व्याकरणान्तरवचनात् इत्यर्थः ।]

२. द्रष्टव्य—सदृष्ट व्याकरणशास्त्र का इतिहास, भाग—१, पृ० १४ ॥

३. द्रष्टव्य—लघुशब्देन्दुशेखर—'अहङ्ग' सूत्र ॥

४. अरतोतेषां शरोऽक्षरम् ॥ महाभाष्य—शिवसूत्र—७-८ ॥ अक्षरुते अर्थम्, यस्मात्-वर्षं व्याप्नोति, तेन वा अर्थेन व्याप्तम्, तस्मादक्षरम् । तस्य पदं वाक्यं (वा)—अक्षर-हरिदीका ॥ मरन् प्रत्ययस्यानुबन्धलोपे कृतेऽनुकारेण सर इति । तत्रार्थमक्षरुते व्याप्नोती-त्यक्षरम्—पद वाक्य वा—कैयट ॥

५. द्रष्टव्य—वर्णज्ञानं वागिउपयो यत्र च ब्रह्म वर्तते ।

तद्वधमिष्टुत्त्वपर्यं लावर्षे षोपदिश्यते ॥

महाभाष्य—शिवसूत्र—७-८ ॥

रपटतार्थं प्रदीप आदि भी द्रष्टव्य हैं ।

इस प्रसङ्ग में एक बात और भी विवेचनीय है कि 'ऋक्तन्त्र' में ही बृहस्पति द्वारा इन्द्र को ब्रह्मा से अधिगत अक्षरसमाग्नाय के उपदेश दिए जाने का उल्लेख है। महाभाष्यकार पतञ्जलि ने भी इन्द्र के लिए बृहस्पति द्वारा 'शब्दपारायण' के उपदेश का उल्लेख किया है। इस सम्बन्ध में पतञ्जलि ने 'नाम्त जगाम' की बात भी कही है। यदि 'ऋक्तन्त्र' तथा 'महाभाष्य' के कथन का तात्पर्य एक ही हो तब तो 'नाम्त जगाम' शब्द पर ध्यान देते हुए यही प्रतीत होता है कि 'ऋक्तन्त्र' में प्रयुक्त अक्षर-समाग्नाय के अङ्गभूत अक्षर शब्द का अर्थ पद (या वाक्य) ही है और ऐसी दशा में ब्रह्मा को व्याकरण शास्त्र का प्रथम प्रवक्ता माना जा सकता है।

किन्तु 'ऋक्तन्त्र' के 'वर्णशः समनुक्रान्तम्' तथा 'महाभाष्य' के 'प्रतिपदोक्तानां शब्दानाम्' कथनों में परस्पर असामञ्जस्य, व्याख्याकारों द्वारा 'शब्दपारायण' शब्द को ग्रन्थविशेष का नाम मानना तथा व्याकरण सम्प्रदाय में अक्षरसमाग्नाय शब्दघटक अक्षर शब्द की वर्णसमानार्थकता की प्रसिद्धि 'ऋक्तन्त्र' तथा 'महाभाष्य' के कथनों में साक्षात् समन्वय की स्थापना में बाधक प्रतीत होते हैं। हाँ, यह कल्पना कुछ अधिक उपपन्न प्रतीत हो रही है कि जिस प्रकार पाणिनि ने महेश्वर से अक्षरसमाग्नाय का अधिगत कर इस विशाल व्याकरण शास्त्र का प्रणयन किया उसी प्रकार ब्रह्मा से अक्षर-समाग्नाय (= वर्णसमाग्नाय) की प्राप्ति कर बृहस्पति ने भी एक विशाल ग्रन्थ 'शब्दपारायण'—की रचना की थी और पश्चात् उसी ग्रन्थ का अध्यापन इन्द्र को कराया था।

अन्ततः विशेष प्रमाण की अनुपलब्धि तक हम इसी निष्कर्ष पर पहुँच पाते हैं कि ब्रह्मा द्वारा अक्षरसमाग्नाय—वर्णसमाग्नाय—के उपदेश से अतिरिक्त किसी व्याकरण-शास्त्र का प्रथमोपदेश नहीं किया गया था। इसका समर्थन इस तथ्य से भी होता है कि व्याकरण कार्य का प्रथम सम्पादक इन्द्र को ही माना गया है जैसा तैत्तिरीय संहिता के कथन से प्रमाणित है।

१. नेत्याह । अनभ्युपाय एष शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठ । एव हि ध्रुयते—बृहस्पतिरिन्द्राय दिभ्यं वर्षसहस्र प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायण प्रोवाच, नाम्त जगाम ॥ महाभाष्य—परपशाह्निक ॥

२. शब्दपारायणमिति—ऋडिशब्दोऽयं कस्यचिद् ग्रन्थस्य वाचक ।

भर्तृहरिटीका—पृ० २१ ॥

शब्दपारायणशब्दो योगरूढ शास्त्रविशेषस्य ॥ प्रदीप ॥

३. तथा च ऐन्द्रवायवप्रह्ववाहणे समाग्नायते—“वायवै पराच्यन्याकृतावदत्, ते देवा इन्द्रमभ्रुवन्—इमा नो वाच व्याकृविति । सोऽब्रवीत्—वर वृणै मद्य चैवैष वायवे च सह गृह्यातां इति तस्मादैन्द्रवायव सह गृह्याते । तामिन्द्रो मभ्यतोऽब्रक्रम्य व्याकरोत् । तस्मादियं व्याकृता वापुच्यते” (तै० सं० ६।१।७।३।) इति । “अग्निमीळे पुरोहितम्” (ऋ० वे० १।१।१।) इत्यादिवाक् पूर्वस्मिन् काले पराची सामुद्रादिध्वनिवदेकान्तिका सती अभ्याकृता प्रकृतिः, प्रत्ययः, पदम्, वाक्यम् इत्यादिविभागकारिग्रन्थरहिता आसीत् । तदानीं देवैः प्रार्थित इन्द्र एकस्मिन्नेव पात्रे वायो स्वस्य च सोमस्तप्रहण

बृहस्पति

'ऋस्तन्त्र' तथा 'महाभाष्य' में इन्द्र के लिए बृहस्पति द्वारा क्रमशः अक्षरसमागम्य तथा 'शब्दपारायण' के उपदेश के सङ्केत का उल्लेख किया जा चुका है। बृहस्पति के ग्रन्थ के 'शब्दपारायण' सङ्कल होने की सम्भावना भी बतलाई जा चुकी है। किन्तु यह निर्णय करना कठिन है कि बृहस्पति के 'शब्दपारायण' में प्रकृति-प्रत्ययादि-प्रदर्शनपूर्वक शब्दानुशासननात्मक व्याकरण का सूत्रग्रन्थ था या नहीं। महाभाष्य के उपर्युक्त उद्धरण से तो साधारणतः यही प्रतीत होता है कि 'शब्दपारायण' ग्रन्थ में केवल साधु शब्दों का सङ्कलन था। इस विषय का समर्थन भर्तृहरि के 'व्याख्यान' से भी होता सा प्रतीत होता है।

यहाँ एक समस्या और भी प्रस्तुत है। पूर्वोक्त तैत्तिरीय संहिता के उद्धरण से यह प्रतीत होता है कि प्रथमतः चाणी प्रकृति प्रत्यय, पद वाक्य के विभाग से रहित थी, पश्चात् देवों के आग्रह पर इन्द्र ने उसमें प्रकृति प्रत्ययादि का विभाजन किया। किन्तु 'शब्दपारायण' के विषय में उपलब्ध विवरण से तो यही प्रतीत होता है कि यदि प्रकृति-प्रत्ययादि के रूप में नहीं तो कम से कम पद के रूप में तो चाणी का विभाजन इन्द्र से पहले ही हो चुका था। ऐसी स्थिति में तैत्तिरीय संहिता के कथन तथा 'शब्दपारायण' के उक्त रूप में सामञ्जस्य की स्थापना निश्चित रूप में एक विवादास्पद विषय है। क्या इस कल्पना में आधुनिक आलोचकों की आस्था हो सकती है कि प्रथम कल्प के इन्द्र का उल्लेख तैत्तिरीय संहिता में किया गया है जब कि बृहस्पति द्वारा अभ्यापित इन्द्र द्वितीय कल्प के इन्द्र है ?

यदि 'शब्दपारायण' का उपर्युक्त स्वरूप ही वास्तविक हो तब तो यह मानना कठिन होगा कि बृहस्पति द्वारा भी किसी शब्दानुशासननात्मक व्याकरण-शास्त्र का प्रणयन किया गया था। जयन्त भट्ट द्वारा उद्धृत बृहस्पतिवचन—जिसमें बृहस्पति के प्रकृति-प्रत्ययादिकल्पनापूर्वक शब्दानुशासन करने वाले व्याकरण-शास्त्र का उल्लेख किया है—वस्तुतः बृहस्पति—व्याकरण बृहस्पति—का वचन है या नहीं, यह विषय सन्दिग्ध है,

रुदेण वरेण तुष्टः तामसगर्वा वाच मध्ये विचिद्यथ प्रकृतिप्रत्ययादिविभागं सर्वत्राकरोत् ।
तस्मादिय वाक् इदानीमपि पाणिन्यादिमहर्षिभिर्ध्याकृता सर्वैः पठ्यते इत्यर्थः ॥

सायण—ऋग्वेदभाष्यभूमिका (व्याकरणप्रयोजननिरूपण) ।

१. शब्दपारायणमिति रुद्धिसम्बन्धोऽयं कश्चिद्ग्रन्थस्य वाचकः । यथा क्षिरोरोगः कुष्ठि वाधते इति । क्षिरोरोगशब्दः कुष्ठिरोगशब्दश्च व्याधिषिदोपस्य रुद्धिः, स क्षिः कूरनं कूरनं च कुष्ठि वाधते इति एव शब्दपारायणं नाम ग्रन्थः ॥ भर्तृहरिटीका, पृ. २१ ॥

यद्यपि यह पाठ कुष्ठ भ्रष्ट है तथापि यह विषय तो हमसे स्पष्ट ही हो जाता है कि 'शब्दपारायण' में सभी साधु शब्दों का समग्र था। यहाँ पाठशुद्धि के लिए 'यथा क्षिरोरोगः कुष्ठि वाधते इति' के स्थान पर 'यथा क्षिरोरोगः कुष्ठिरोगश्च इति' पाठ माना जा सकता है।

२ तथा च बृहस्पतिः—प्रतिपदमदावयवाकलक्षणस्याप्यभ्यव स्थानात् तत्रापि स्थलिन-दर्शनात् अनवस्था प्रसङ्गाच्च मरणान्तो व्याधिर्न्याकरणमित्यौशनसाः ॥

न्यायमञ्जरी, प्रमाण प्र०, पृ० ३८५ ॥

क्योंकि जयन्त भट्ट के समय में तो कहना ही नहीं है, साक्षात् पाणिनि के समय भी बार्हस्पत्य व्याकरण की वर्तमानता में कोई प्रमाण समग्रति उपलब्ध नहीं है।

उपर्युक्त तर्क से अतिरिक्त एक बात यह भी विचारणीय है कि 'महाभाष्य' के उपर्युक्त उद्धरण की व्याख्या करते समय नागेश ने बृहस्पति तथा इन्द्र के गुरु शिष्यभाव के प्रतिपादक उपर्युद्धत वचन को 'अर्थवाद'^१ कहा है। यदि इस अर्थवाद की मीमांसा-शास्त्रसम्मत^२ व्याख्या की जाय तो बृहस्पति द्वारा 'शब्दपारायण' के प्रणयन तथा इन्द्र के प्रति उसके प्रवचन की कोई बात ही नहीं उठती, फिर बृहस्पति—देवपुरोहित बृहस्पति—के व्याकरणकर्तृत्व की बात तो दूर ही रह जाती है। हाँ, बृहस्पति द्वारा इन्द्र के लिए अक्षरसमाप्तायोपदेश का तो अपलाप नहीं किया जा सकता।

इन्द्र

'शक्तन्द्र' तथा 'महाभाष्य' के उद्धृत (पूर्व निर्दिष्ट) वचनों से बृहस्पति के शिष्य इन्द्र के व्याकरणत्व का परिज्ञान होता है। उपर्युद्धत 'तैत्तिरीय संहिता' का वचन तो सबसे अधिक पुष्ट प्रमाण है। अन्योन्य ग्रन्थों में भी ऐन्द्र व्याकरण का निर्देश मिलता है।

प० सुधित्ठिर मीमांसक जी ने अपने ग्रन्थ—'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' में ऐन्द्र व्याकरण के निम्न-लिखित सूत्र भी सङ्कलित किए हैं—

(१) अथ वर्णसमूह,

(२) अर्थ पदम्,

(३) अन्यवर्णसमुद्भूता धातवः परिकीर्तिता।

इन्द्रप्रणीत व्याकरण बहुत ही विशालकाय था। मीमांसक जी ने 'महाभारत' के टीकाकार देवबोध^३ की टीका से एक श्लोक उद्धृत किया है जिससे यह प्रतीत होता है कि इन्द्र का व्याकरण पाणिनि के व्याकरण से बहुत अधिक विशालतर था। 'सारस्वत-भाष्य' के निम्नलिखित श्लोक से भी इन्द्र-प्रणीत व्याकरण की पाणिनि की 'अष्टाध्यायी' की तुलना में दीर्घतरता प्रतिपादित होती है—

समुद्भवद्व्याकरण महेश्वरे तर्धकुम्भोद्धरण बृहस्पती।

तत्रागभागाच्च गतं पुरन्दरे -कुशाप्रविन्दुस्पतित हि पाणिनी ॥

मेरी दृष्टि में 'महाभारत' में उपलभ्यमान सहस्र अपाणिनीय प्रयोगों को देखने के कारण पाणिनीय व्याकरण के संस्कार से अनुरक्त चित्त वाले मनीषियों में व्यास के प्रति सम्भावित अनारथा का परिहार ही देवबोध के उक्त कथन का मूल आधार है,

१ तत्रार्थवादमाह भाष्ये—बृहस्पतिरिति। उच्यते—(परस्पराहिक) ॥

२ मीमांसा शास्त्र के अनुसार विव्यर्थवाद का तात्पर्य स्वार्थ (अनिधेयार्थ) में नहीं प्रयुक्त विधि अथवा विधेय की प्रशंसा में ही माना जाता है। देखिए—

विधिना त्वैकवाच्यत्वात् स्तुत्यर्थत्वेन विधीना स्यु। पू. मी. दर्शन १।२।७ ॥

३. द्रष्टव्य—संस्कृत व्याकरण-शास्त्र का इतिहास, भाग-१, पृ. ८३-८४ ॥

४ यान्युज्जहार माहेन्द्रात् व्यासो व्याकरणाणवात्।

पदरत्नानि किं तानि सन्ति पाणिनिगोप्पदे ॥

स व्या. शा. का इतिहास, भाग—१, पृ. ८५ पर उद्धृत ॥

क्योंकि अन्वय भाषाओं के विपरीत सरल भाषा का स्वरूप चिरकाल से इतना (अरविर्वर्तित दशा में) स्थिर रह रहा है कि यह करना प्रायतः सुप्राप्त नहीं हो सकेगा कि ऐन्द्र व्याकरण तथा पाणिनीय व्याकरण में शब्द-साधुत्व के प्रसङ्ग में इतना अधिक वैमत्य रहा ! सम्प्रति उपलब्ध विभिन्न सम्प्रदाय के व्याकरणों में भी ५ से १० प्रतिशत से अधिक वैमत्य हूँदना असम्भव सा है। मेरा यह दुरामह नहीं है कि ऐन्द्र व्याकरण का परिमाण बहुत बड़ा हो ही नहीं सकता, किन्तु जिस आधार पर देवबोध के कथन की निर्भरता प्रतीत हो रही है उस आधार पर ऐन्द्र व्याकरण की दीर्घकालता का निर्धारण दृढमूल नहीं हो सकता। 'सारस्वतभाष्य' के उपर्युक्त वचन का भी इस दृष्टि से बहुत महत्त्व नहीं है। इस वचन की शिथिलमूल्यता में यह भी एक प्रमाण है कि इसके अनुसार महेश्वर, बृहस्पति, इन्द्र तथा पाणिनि के एक ही सम्प्रदाय के उत्तरोत्तर आचार्य होने की बात उपर्युक्त 'श्रुतन्त्र' आदि के साथ सामञ्जस्य नहीं रखती। मुझे तो ऐसा प्रतीत हो रहा है कि महेश्वर, बृहस्पति तथा इन्द्र के शास्त्रप्रतिपादित उत्तरोत्तर बौद्धिक अपकर्ष को दृष्टि में रखकर ही सारस्वतभाष्यकार ने व्याकरण के परिमाण में भी उत्तरोत्तर अपकर्ष की कल्पना कर डाली है। वर्तमान समय में यह बात तो कथमपि विश्वसनीय नहीं हो सकती है कि देवबोध तथा सारस्वतभाष्यकार के समय महेश्वर, बार्दरपत्य तथा ऐन्द्र व्याकरण उपलब्ध रहे होंगे। साथ ही, अक्षरसमाप्ताय के उपदेश से अतिरिक्त तन्मूलक किसी व्याकरणशास्त्र का प्रणयन महेश्वर ने किया या— इस विषय में कोई प्रमाण उपलब्ध नहीं है।

उपर्युक्त सिद्धि पर ध्यान देते हुए हम यही निष्कर्ष कर सकते हैं कि ऐन्द्र व्याकरण का परिमाण नव तक निश्चित नहीं किया जा सकता जब तक इसके निष्पत्ति के लिए कोई प्रबल प्रमाण उपलब्ध न हो जाय।

महेश्वर

शिव आचार्यों के अन्तर्गत ही महेश्वर का नाम आता है। ये महेश्वर 'शिव' से अभिन्न माने जाते हैं। महेश्वर द्वारा व्याकरण शास्त्र के निर्माण का तत्केन 'शिव-सहस्रनाम' में सर्वप्रथम मिलता है। किन्तु अक्षरसमाप्ताय से अतिरिक्त महेश्वर व्याकरण की स्थिति सन्दिग्ध है। 'पाणिनीय शिष्या' में यह कहा गया है कि महेश्वर के प्रसाद से अक्षरसमाप्ताय का अधिगम कर पाणिनि ने विषयात् 'अष्टाध्यायी' की रचना की है। नन्दिकेश्वरकृत 'काशिका' में भी यहाँ बात मिलती है। महेश्वर के प्रसाद के अर्जन का सारा वृत्तान्त उपर्युक्त के 'द्वरचरित चिन्तामणि' काव्य के २१ वें प्रकाश में त्रिसद रूप में वर्णित है। इतना होने पर भी पं० युधिष्ठिर भीमानरु

१. "वेदात् पठन्नाभ्युदयम्" महाभारत-शान्तिपर्व।

२. "वेनाक्षरसमाप्तायमधिगम्य महेश्वरात्।

कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनेये नमः ॥" पा० शि० ॥

३. "वृत्तावसाने नटाग्रराजो ननाद् दफां नपञ्चवारम्।

उद्धृतं कामः सनकादिसिद्धानेवद् विमर्शं शिवसूत्रशाळम् ॥"

नन्दिकेश्वरकाशिका ॥

४. संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास, भाग-१, पृ. १८१ ॥

जी तदनु श्री पंचोली^१ जी भी इस बात को निष्प्रमाणक ही प्रायः मानते हैं।

ब्रह्मा, बृहस्पति, इन्द्र तथा महेश्वर से अतिरिक्त वायु^२, भरद्वाज^३, चन्द्र^४ (ये वर्तमान चन्द्रगोमी से भिन्न हैं), यम, रुद्र, वरुण, सोम तथा विष्णु द्वारा भी व्याकरण शास्त्र के प्रणयन का सकेत मिलता है।

परन्तु 'चान्द्र व्याकरण' से भिन्न सौम्य व्याकरण का अर्थ समझ में नहीं आता। साथ ही, पाणिनि के उपदेष्टा के रूप में अभ्युपगत महेश्वर तथा प्रकृत में उल्लिखित रुद्र पूरु हैं या भिन्न भिन्न व्यक्ति—यह भी सन्दिग्ध है। उपर्युक्त सूची के कुछ आचार्यों के व्याकरणज्ञ-व या व्याकरणनिर्मातृत्व का सकेत अन्यत्र भी अवपाधिक रूप में उपलब्ध होता है, किन्तु अधिक आचार्यों का सकेत अत्यल्प है।

उपर्युक्त सभी वैयाकरणों के काल का निर्णय करना कठिन ही नहीं असम्भव है। हमारी भारतीय भाष्यात्मिक पद्धति के आधार पर एक रूप के ब्रह्मा, विष्णु आदि के विषय ने भी पौर्वापर्य का निर्णय असाध्य सा है, फिर 'य. कथं स कथंपूर्व' के सिद्धान्त की मान्यता का ध्यान रखने पर तो कुछ कहना और भी कठिन है।

वस्तुस्थिति तो यह है कि आज के वैज्ञानिक युग के लोगों के लिए यह विश्वसनीय नहीं है कि उपर्युक्त देवलोकवासी आचार्यों द्वारा व्याकरणशास्त्र—ऐहलौकिक व्याकरणशास्त्र—का प्रणयन किया गया था। किन्तु प्राचीन ग्रंथों के प्रमाण तो उक्त आचार्यों की पारलौकिकता का ही समर्थन करते हैं। ऐसी विपन्न परिस्थिति में जब उक्त आचार्यों के व्यक्तित्व का भी निर्धारण कठिन है तो फिर उनके काल आदि का निर्णय करना कैसे सम्भव हो सकेगा? इस सन्देह के समर्थन में पाणिनि जैसे सर्वतोभद्र वैयाकरण का ब्रह्मा, बृहस्पति आदि के विषय में मौनावलम्बन का भी योगदान उपेक्षणीय नहीं है। इतना होने पर भी इन्द्र के ऐतिहासिकत्व का खण्डन नहीं किया जा सकता। किन्तु वैयाकरण के रूप में इतिहासप्रसिद्ध इन्द्र तथा 'ऋक्सन्त्र' आदि के इन्द्र की एकता सन्दिग्ध है। नामसाम्य के आधारपर अभेदधर्म के निदर्शन प्राचीन ग्रन्थों में कम नहीं है। यही स्थिति 'ऋक्सन्त्र' आदि में उल्लिखित भारद्वाज तथा 'अष्टाध्यायी' में निदिष्ट भारद्वाज^५ की भी है।

जो आचार्य निस्सन्दिग्ध रूप में ऐतिहासिक हैं उन्हें हम प्रथमतः दो वर्गों में विभक्त कर सकते हैं —

- (१) पाणिनि से पूर्ववर्ती,
- (२) पाणिनि से उत्तरवर्ती,

प्रथम वर्ग के आचार्यों को भी पाणिनि के सकेत के आधार पर दो उपवर्गों में बाँटा जा सकता है :—

१ हिन्दी सिद्धान्तकौमुदी . चौखम्बा प्रकाशन, पृ० २

२ तैत्तिरीय संहिता ६।३।७६ ॥

३. ऋक्सन्त्र—१।४॥

४. संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास, भाग—१, पृ. ७४-७५ ॥

५. अष्टाध्यायी—७।२।६७ ॥

- (१) पाणिनि द्वारा अनुद्धित,
(१) पाणिनि द्वारा उद्धित ।

प्रथम वर्ग के प्रथम उपवर्ग में निम्न-लिखित आचार्यों का समावेश है :—

- (१) इन्द्र, (२) भागुरि, (३) पौष्करसावि, (४) चारायण, (५) काशकृष्ण,
(६) पैयाप्रपद, (७) माप्यन्दिनि, (८) रौडि, (९) शौनक, (१०) गौतम तथा
(११) म्यादि ।

दूसरे वर्ग के द्वितीय उपवर्ग में निम्न-लिखित आचार्यों की गणना है :—

- (१) आपिशलि, (२) काश्यप, (३) गार्ग्य, (४) गालव, (५) चाक्र-
पर्मण, (६) भारद्वाज, (७) शाकटायन, (८) शाकल्य, (९) सेनक तथा
(१०) स्फोटायन ।

इन सब व्याकरणों का तथा द्वितीय वर्ग के व्याकरणों का विस्तृत विवरण प० पुधि-
ष्टिर भीमासक जी के 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' भाग—१, के तृतीय, चतुर्थ
तथा सप्तम अध्यायों से प्राप्त करना चाहिए ।

'अष्टाध्यायी' में कुछ सर्वनामों—उदीचाम्^१, आचार्याणाम्,^२ पक्षेयाम्,^३
प्राचाम्^४—का भी प्रयोग मिलता है । किन्तु यह निर्णय करना कठिन है कि पाणिनि
ने इन सर्वनाम शब्दों द्वारा उन्हीं उल्लिखित आचार्यों के मत को रखा है या अन्य
आचार्यों के मत को ।

उपर्युक्त वर्गद्वय के आचार्यों में कितने के व्याकरण विषयक ग्रन्थ रहे और कितने के
नहीं—यह कहना कठिन है । यद्यपि भीमासक जी का यह कथन है कि सभी आचार्यों
के व्याकरणविषयक ग्रन्थ थे तथापि मेरा दुराग्रह नहीं है । जब तक कोई प्रमाण
न मिल जाय तब तक जोर देकर कुछ कह देना उचित नहीं प्रतीत हो रहा है ।

अस्तु, अब मैं महर्षि पाणिनि की खोज करना ही अधिक उचित समझता हूँ ।

१. अष्टाध्यायी—६।१।९२ ॥

२. वही—३।२।२५ तथा ८।४।६७ ॥

३. वही ७।३।९९, ८।३।२०, ८।४।६७ ॥

४. वही—६।३।६१, ७।१।७४, ७।३।९९, ८।४।६७ ॥

५. वही—६।१।१३० ॥

६. वही—७।२।६७ ॥

७. वही—३।४।११, ८।३।१८, ८।४।५० ॥

८. वही—१।१।१६; ६।१।१२७, ८।३।१९, ८।४।५१ ॥

९. वही—५।२।११ ॥

१०. वही—६।१।१२३ ॥

११. वही—४।१।२३ ॥

१२. वही—८।३।१०४ ॥

१३. वही—४।१।१३ ॥

१४. संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ. ५०० ॥

महर्षि पाणिनि

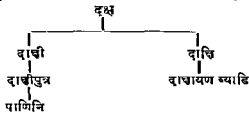
(क) पाणिनि के नाम :—

'अष्टाध्यायी' के निर्माता महर्षि पाणिनि के निम्नलिखित नाम उपलब्ध होते हैं—

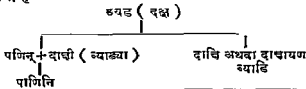
(१) पाणिन , (२) पाणिनि,^१ (३) दाक्षीपुत्र^२, (४) शालङ्कि^३, (५) शालातुरीय^४ अथवा शालातुरीय^५ तथा (६) आहिक^६ । इनसे अतिरिक्त प० शिवदत्त शर्मा जी द्वारा 'महाभाष्य' के प्रथम भाग की प्रस्तावना में उद्धृत केशरीय 'नानार्था-र्णवसत्सेप' के वाक्य से मातुरीय (१) तथा दाक्षेय नाम भी पाणिनि के प्रतीत होते हैं । 'पाणिनीय शिक्षा' के याज्ञप पाठ में पाणिनेय तथा सोमेश्वर के 'यशस्तिलकचम्पू' में पाणि-पुत्र शब्द का भी प्रयोग मिलता है ।^६

(ख) पाणिनि का वंश :—

पाणिनि के वंश के विषय में बहुत वाद-विवाद विरकाल से प्रचलित हैं । किन्तु उप-र्युक्त प्रमाण के आधार पर निम्नलिखित वंशावली का संकेत मिलता है —

यह वंशावली म० म० शिवदत्त.शर्मा जी की है । परन्तु मीमांसक जी निम्नलिखित वंशावली के पक्ष में हैं—

१. पाणिनस्त्वाहिको दाक्षीपुत्र शालङ्किपाणिनौ । शालातुरीय ॥ त्रिकाण्डशेष (महाभाष्य की प्रस्तावना पृ०, १४ पर उद्धृत),

काशिका—६।२।१४, चान्द्रवृत्ति—२।२।६८ ॥

२ महाभाष्य—१।१।१९ ॥

३. वही—१।१।१९, वैजयन्तीकोश, पृ० ९५ ॥

४. महाभाष्य—प्रथम भाग—प्रस्तावना, पृ० १४ ॥

५. न्यास—५।१।१, गणरत्नमहोदधि, पृ० १, महाभाष्य प्रथम भाग की प्रस्तावना, पृ० १४ में उद्धृत त्रिकाण्डशेष तथा नानार्था-र्णवसत्सेप ॥

६ वैजयन्तीकोश, पृ० ९५, काव्यालङ्कार ६।६२ ॥

७ महाभाष्य प्रथम भाग की प्रस्तावना, पृ० १४ पर उद्धृत त्रिकाण्डशेष तथा नानार्था-र्णवसत्सेप पृ० वैजयन्तीकोश, पृ० ९५ ॥

८ संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० १७४ ॥

मीमांसक जी की दृष्टि में वाचि तथा वाचापण एक ही अर्थ के प्रतिपादक हैं।

उपर्युक्त वशावली तो मातृपत्र की है। आचार्य पाणिनि के पिता के विषय में न० न० पं० शिवदत्त शर्मा जी का मत है कि पाणिनि शलङ्क के पुत्र थे। इसका आधार पाणिनि के नामान्तर 'शालङ्कि' शब्द की व्युत्पत्ति है—'शलङ्कोरपायं शालङ्किः'। 'कैयट', 'हरदत्त' तथा 'गणरत्नमहोदधि'कार वर्धमान भी शालङ्कि शब्द को शलङ्क शब्द से ही निष्पन्न मानते हैं। मीमांसक जी ने अपने 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' के प्रथम भाग के पृ० १३८ पर यह लिखा है कि न० न० शिवदत्त शर्मा जी ने पाणिनि के पिता के रूप में शलङ्क को माना है, परन्तु प्रायः इसका कारण दृष्टिदोष है, क्योंकि 'महामाप्य' की प्रस्तावना में शलङ्क शब्द का ही उल्लेख मिलता है।

अन्यत्र पित्रल को पाणिनि का अनुज बतलाया गया है।

(ग) पाणिनि का निवासस्थान :—

अष्टाध्यायी के 'उदकं च विपादा' तथा 'वाहीकप्रामेन्वर्ध' सूत्रों के 'महामाप्य' के प्रामाण्य पर ऐसा सिद्ध होता है कि पाणिनि वाहीक देश से विशेष परिचित थे। 'वाहीक' शब्द पञ्जाब की एक जाति के सामान्य नाम के रूप में प्रयुक्त होता था और इस जाति का देश वर्तमान पंजाब है। ऐसा कहा जाता है कि 'वाहीक' लोग पञ्जाब के उस प्रदेश में रहते थे जिसे सिन्धु नदी तथा पञ्जाब (पञ्चनद) की अन्य पाँच नदियाँ सींचती थीं। परन्तु यह क्षेत्र भारत के पुण्यक्षेत्र से बाहर था। घोड़ों तथा हाँस के लिए इसकी प्रसिद्धि थी। अतः 'वाहीक देश' या 'वाहीकप्राम' शब्दों में पंडितगुरुव समास मानना चाहिए।

'वाहीक' देश से विशेष परिचित होने के कारण पाणिनि के देश के विषय में यह सम्भावना है कि 'वाहीक' देश या तत्समीपस्थ कोई प्रदेश पाणिनि का जन्मस्थान रहा होगा।

यद्यपि पाणिनि का एक नाम 'शालानुरीय' अथवा 'शालानुरीय' भी होने के कारण यह प्रतीत होता है कि पाणिनि का देश शालानुर या सलानुर था। यह 'शालानुर' या 'सलानुर' अटक के समीपस्थ वर्धमान लाहौर ही है—ऐसा पुरातत्त्ववेत्ताओं का मत है। किन्तु पाणिनि ने 'द्वेदोशलानुरवर्धनी' सूत्र में शालानुर शब्द का पाठ किया है। जिससे यह सिद्ध होता है कि 'शालानुरीय' उसे ही कहा जा सकता है जिसका अभिजन^१, अर्थात्

१. महामाप्य प्रदीप—४११९० ॥

२. पद्मभूरी—२१४५९० ॥

३. गणरत्नमहोदधि—पृ० १३५ ॥

४. संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास, भाग—१, पृ० १६९ ॥

५. अष्टाध्यायी—४१२१४ ॥

६. यही ॥ ४१२११० ॥

७. Apte—Skt. Eng. Dictionary, p. 663.

८. अष्टाध्यायी—४१२१९४ ॥

९. अभिजन तथा निवास में अर्थ-भेद के लिए महामाप्य—४१२१० ग्रहण्य है।

पूर्वजों का निवासस्थान, 'शलातुर' हो। अतः पाणिनि का जन्मस्थान 'शलातुर' को मानना उचित नहीं है।

(घ) पाणिनि के आचार्य :—

पाणिनि के आचार्य के विषय में परम्परागत मत तो यही है कि पाणिनि ने गोपर्वत पर तपस्या करके साक्षात् महेश्वर शिव से ही 'अक्षरसमाम्नाय' का उपदेश प्राप्त किया था। इसी अक्षरसमाम्नाय को आधार बनाकर पाणिनि ने 'अष्टाध्यायी' का निर्माण किया था^१। 'कथासरित्सागर'^२ में उपनर्ष के अग्रज वर्ष उपाध्याय को पाणिनि का गुरु माना गया है। जयरथ के 'हरचरितचिन्तामणि' के अवलोकन से भी यही ज्ञात होता है कि प्रारम्भ में वर्षोपाध्याय के शिष्य होने पर भी जब पाणिनि अपनी जड़ता के कारण उनसे कुछ सीख न सके तब उन्होंने अपनी जड़ता को दूर करने के लिए हिमालय पर्वत पर जाकर भगवान् शंकर की तपस्या की और वहाँ भगवान् शंकर ने उन्हें व्याकरणशास्त्र का उपदेश दिया। परन्तु इसमें भी पूर्वोक्त 'स्कन्दपुराण' के कथन—गोपर्वत पर पाणिनि ने शङ्कर की आराधना की थी—से कुछ भिन्नता अवश्य है। गोपर्वत तथा हिमालय की एकता में कोई प्रमाण नहीं मिल रहा है।

(ङ) पाणिनि की शिष्यपरम्परा :—

पाणिनि के शिष्यों में सर्वप्रथम कात्यायन वररुचि का नाम आता है। यह तथ्य 'सख्या वश्येन' सूत्र के ऊपर लघुशब्देन्दुशेखरकार नामोश की व्याख्या से ध्वनित होता है—ऐसा मीमांसक जी भी मानते हैं। 'हरचरितचिन्तामणि' का मत कुछ भिन्न ही है। वहाँ कहा गया है कि जब पाणिनि शंकर की कृपा से व्याकरणशास्त्र का पाण्डित्य प्राप्त कर लीं तो उन्होंने वररुचि आदि अपने सतीर्थों का उपहास करना शुरू कर दिया। उस पर क्रुद्ध वररुचि का सात दिनों तक पाणिनि से शास्त्रार्थ चलता रहा और अन्त में आठवें दिन पाणिनि परास्तप्राय हो गए थे। वैसा देख कर भगवान् शंकर ने हुंकार की आकाशवाणी की और उसके बल से पाणिनि ने पुनः वररुचि के ऊपर विजय प्राप्त कर ली। तत्पश्चात् खिन्न होकर वररुचि हिमालय की गुफा में शंकर की आराधना के लिए चले गए और वहाँ शंकर को प्रसन्न कर उनसे पुनः पाणिनि के लिए प्रदत्त व्याकरण शास्त्र का^३ अधिगम किया।

'महाभाष्य' में एक उदाहरण मिलता है—'उपसेदिवान् कौत्स^४ पाणिनिम्'।

१ गोपर्वतमिम स्वान शम्भो प्रख्यापित पुरा।

यत्र पाणिनिना लेभे वैयाकरणिकाप्रता ॥

स्कन्दपुराण, उत्तरार्ध—२।६८ (चङ्गवासी सस्करण) ॥

२ येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात्।

कृत्स्न व्याकरण प्रोक्तम् तस्मै पाणिनिने नम ॥ पाणिनीय शिष्या ॥

३ कथासरित्सागर, लम्बक—१, तरङ्ग—४, श्लो० २० ॥

४ हरचरितचिन्तामणि—१७।७२-७५ ॥

५ वही, १७।७५-८१ ॥

६ महाभाष्य—३।२।१०८ ॥

“काशिका” में भी ‘अनुपिवान्’ कौरसः पाणिनिम्’ आदि उदाहरण उपलब्ध होते हैं। इन उदाहरणों से यह सिद्ध होता है कि पाणिनि के शिष्यों में कौरस भी अन्यतम थे। भारतीय वाङ्मय में अनेक ग्रन्थों में कौरस नाम के व्यक्ति का उल्लेख मिलता है। परन्तु पाणिनि के शिष्य कौरस का इन ग्रन्थों में उल्लिखित कौरस से भेद या अभेद का निर्णय करना कुछ कठिन है। किन्तु ‘निरुक्त’ तथा ‘रघुवश’ में उल्लिखित कौरस को पाणिनि-शिष्य कौरस से भिन्न मानना ही उचित प्रतीत होता है।

यद्यपि ‘महाभाष्य’ १।१।१ के उल्लेख से तथा ‘काशिका’ १।१।१०४ के उदाहरण से पाणिनि के अनेक शिष्यों का निश्चय करना ही पड़ता है तथापि कौरस से अतिरिक्त किसी शिष्य का नाम अब तक उपलब्ध नहीं हो सका है।

(घ) पाणिनि का काल:—

पाणिनि के काल के विषय में चिरकाल से प्राच्य तथा पाश्चात्य विद्वानों में वैमध्य बना हुआ है। गैरोला^१ महाशय ने कुछ प्रसिद्ध प्राच्य एवं पाश्चात्य विद्वानों के मतों का सङ्कलन निम्नलिखित रूप में किया है—

पं. सत्यव्रत सामाजमी	२४०० ई. पूर्व
राजवादे तथा वैद्य	९००-८०० ई. पूर्व
वेल्बेल्कर	७००-६०० ई. पूर्व
भाण्डारकर	७०० ई. पूर्व
उपाध्याय	५०० ई. पूर्व
मेकडॉनल	५०० ई. पूर्व
मेक्समूलर	३५० ई. पूर्व
कीथ	३०० ई. पूर्व

पं युधिष्ठिर^२ भीमासक जी ने अनेक अन्तरङ्ग बहिरङ्ग प्रमाणों के आधार पर यह निर्णय किया है कि पाणिनि का समय स्पूलतया विक्रम से २९०० वर्ष प्राचीन है।

परन्तु मेरी दृष्टि में डॉ. वासुदेवधरण^३ अग्रवाल द्वारा निर्धारित तिथि—ई. पूर्व प्रथम शतक का मध्य—अधिक विश्वसनीय है। इस तिथि के अनुगमन से पाणिनि को ई० पू० प्रथम शतक के जैमिनि के ‘भीमासादर्शन’ पर वृत्ति लिखने वाले उपवर्ष के अग्रज वर्ष उपाध्याय के शिष्यों में अन्यतम मानने की प्राचीन परम्परा का भी निर्वाह हो जाता है। डॉ. सुनीति वाद् का भी यही मत है।

(छ) पाणिनि के ग्रन्थ :—

‘अष्टाध्यायी’ में अतिरिक्त ‘अष्टाध्यायी’ के बिल के रूप में ‘धातुपाठ’, ‘गणपाठ’,

१. काशिका—१।२।१०८ ॥

२. मोहितवृद्धसूत्र—३।१।१; आपस्तम्बसंन्यास—१।१।१४, १।२।१; आयुर्वेद का करण-संहिता, पृ. ११५, भाष्येतीय निदानसूत्र—३।१।१, ८।१० ॥

३. निरुक्त—१।१।५ ॥

४. रघुवश—५।१ ॥

५. महर्षि गार्गीय का इतिहास—पृ० ६२३ ॥

६. महर्षि व्याकरण शास्त्र का इतिहास—भाग-१, पृ० १५० ॥

७. India as known to Panini, PP. 456-475.

'उणादिसूत्र' तथा 'लिङ्गानुशासन', 'अष्टाध्यायीवृत्ति', 'शिक्षासूत्र', 'जाम्बवतीविजय' अथवा 'पातालविजय' एवं 'द्विरूपकोश' भी पाणिनि की कृतियों के रूप में माने जाते हैं। उपर्युक्त कृतियों में 'उणादिसूत्र' की पाणिनिनिर्मिता विप्रतिपत्त है जब कि 'द्विरूपकोश' का सन्दिग्ध। 'न्यास' की प्रस्तावना के पृ० ४ पर श्रीशचन्द्र चक्रवर्ती महाशय ने 'जाम्बवतीविजय' की भी पाणिनि—वैयाकरण पाणिनि—की कृति नहीं मानी है। चक्रवर्ती महाशय ने अपनी प्रस्तावना के पृष्ठ पृष्ठ पर 'गणपाठ' को भी पाणिनीतर व्यक्ति की कृति मानी है और इसके लिए उन्होंने छाज्यादि (६।२।८६), महादि (६।२।१३८) तथा क्रोह्यादि (६।१।८०) गणों में 'व्याधि'—जो उनकी दृष्टि में पाणिनि से परवर्त्ति अर्थात् पाणिनि के मातुल के युवापत्य—कम से कम पौत्र (अपत्य पौत्रप्रभृति गोत्रम्—पा० सू० ६।१।१६२) हो सकते हैं—के पाठ को भी अन्यतम प्रमाण के रूप में प्रस्तुत किया है।

अष्टाध्यायी

पाणिनिप्रणीत व्याकरण शास्त्र के आठ अध्यायों में विभक्त होने के कारण इसका विशेष अभिधान 'अष्टाध्यायी' शब्द से होता है। यद्यपि आपिशल^१ व्याकरण के भी आठ अध्यायों में विभक्त होने का प्रमाण उपलब्ध है तथापि 'अष्टाध्यायी' शब्द पाणिनि व्याकरण में ही योगरूढ़ है। वस्तुतः आपिशल व्याकरण के पाणिनि पूर्वकालिक होने के कारण 'अष्टाध्यायी' शब्द को पाणिनीय व्याकरण के अर्थ में योगरूढ़ मानने की अपेक्षा इसे एकदेशप्रयोग—'पाणिनीय अध्याध्यायी'—'अष्टाध्यायी'—मानना ही अधिक उपयुक्त है। पाणिनि की 'अष्टाध्यायी' की अत्यधिक प्रसिद्धि के कारण लोक में एकदेश से समुदाय के अवगम में कठिनाई नहीं रह गई है।

'अष्टाध्यायी' के समान 'अष्टक' शब्द का प्रयोग भी पाणिनीय तथा आपिशल व्याकरण के लिए उपलब्ध होता है।^२ पाणिनीय व्याकरण शास्त्र का एक नाम 'शब्दानुशासन' भी है। किन्तु 'शब्दानुशासन' शब्द का अर्थ भी व्याकरण-सामान्य मानना ही युक्तियुक्त है।

'महाभाष्य' तथा चीनी यात्री इत्सिङ्ग के यात्राविवरण^३ में पाणिनीय सूत्र को 'वृत्तिसूत्र' कहा गया है। नागेश^४ भट्ट का कहना है कि ऋषिप्रणीत होने तथा

१ इन ग्रन्थों के विशेष विवरण के लिए देखिए—संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास भाग १, पृ० २२५—२३१ ॥

२. अष्टका आपिशलपाणिनीयाः ॥ शाकव्यायन व्याकरण अमोघा वृत्ति ३।२।१६१,

” ” चिन्तामणिवृत्ति—२।४।१८२ ॥

३. दक्षिण—उद्धरण स० २ ॥

४ शब्दानुशासन नाम शास्त्रम् परपशाब्दिक ॥

व्याकरणस्य वेदमन्वर्थं नाम—'शब्दानुशासनम्' इति । प्रदीप ॥

५ महाभाष्य—२।१।१, २।२।२४ ॥

६. इत्सिङ्ग की भारतयात्रा, पृ० २६८ ॥

७. वार्तिकेष्वपि सूत्रलक्षणसत्त्वेन भार्यत्वेन च सूत्रत्वमभ्युपगम्य पाणिनिसूत्राणा

बद्धर्ष सूचक होने के कारण योग—'अष्टाध्यायी' का एक-एक सार्धक अंश—तथा प्रत्येक वार्तिक के भी अथवा समस्त अष्टाध्यायी एवं वार्तिकों की समष्टि के भी 'सूत्र' कहकारे योग्य होने से पाणिनीय सूत्र तथा वार्तिककारीय वार्तिकपरपर्याय सूत्र में भिन्नता के प्रसिपादन के लिए ही भाष्यकार ने पाणिनि वचन को 'वृत्तिसूत्र' कहा है। यतः पाणिनि सूत्र पर वृत्तियों का निर्माण हुआ है, वार्तिकात्मक सूत्र पर नहीं, अतः विशेषण की सार्धकता स्पष्ट है। वार्तिकात्मक सूत्र भाष्यविशिष्ट हैं जब कि पाणिनीयसूत्र वृत्तिविशिष्ट हैं—यही तात्पर्य है। 'वृत्तिसूत्र' शब्द की अन्यान्य व्याख्याएँ भी 'मीमांसक जी ने प्रस्तुत की हैं, परन्तु उनका औचित्य इस प्रसङ्ग में बहुत स्पष्ट नहीं प्रतीत होता है।

मेरी दृष्टि में तो 'वृत्तिसूत्र' शब्द भी पाणिनीयव्याकरणशास्त्र का अन्वय नाम नहीं हो सकता। इसे भी 'अष्टाध्यायी' की तरह योगसूत्र या एकदेशप्रयोग मानना ही उचित है। सवेष में कहा जा सकता है कि पाणिनीय विशेषण के स्पष्ट या अस्पष्ट रूप में सम्बन्ध के बिना ऐसा कोई शब्द नहीं है जिसका प्रयोग पाणिनीय व्याकरण शास्त्र के लिए उचित माना जा सके।

'अष्टाध्यायी' का स्वरूप

वैयाकरणों में कैपट आदि का मत है कि 'अथ शब्दानुशासनम्' यह वाक्य 'महा भाष्य' का है और प्रयाहारसूत्र महेश्वरकृत है। किन्तु मीमांसक जैने 'अथ शब्दानुशासनम्' तथा प्रयाहारसूत्रों को भी पाणिनिप्रणीत माना है। इस विषय में उनके द्वारा उद्धृत युक्तियों उनके ग्रन्थ—'सरकृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास'—भाग १, पृ० २०१—२०७—में देखी जा सकती हैं। परन्तु इस में कुछ न कुछ प्राचीन लेख मिलने के कारण निर्णय करना कठिन है कि 'अथ शब्दानुशासनम्' तथा प्रयाहारसूत्र पाणिनि-रचित हैं या नहीं।

'अष्टाध्यायी' इस नाम से ही स्पष्ट है कि पाणिनीय व्याकरण आठ अध्यायों में विभक्त है। प्रत्येक अध्याय में चार-चार पाद हैं। समस्त 'अष्टाध्यायी' की सूत्रसंख्या या पादागत सूत्रसंख्या में एकमात्र नहीं है, क्योंकि 'काशिका' आदि ग्रन्थों में कुछ ऐसे भी सूत्र मान लिए गए हैं जो अन्य वैयाकरणों की दृष्टि में वार्तिक या वार्तिकात्मक सूत्र हैं, पाणिनीय सूत्र नहीं। प्रत्यक्ष निदर्शन तो प्रथमाध्याय के प्रथम पाद की सूत्रसंख्या ही है जो 'अथ शब्दानुशासनम्' तथा प्रयाहार सूत्रों में अन्यत्र या उभय के पाणिनिन्यायक्यस्य तद्भाव के सम्यक् के अनुसार परस्पर भिन्न हो जाती है। इसमें अनिश्चित भी कुछ ऐसे सूत्र हैं जिनके 'वृत्तिसूत्र' या 'भाष्यसूत्र' होने में संन्देह है। 'महाभाष्य' सभी सूत्रों (के वार्तिकों) पर तो है हा नहीं, अब इसके आधार पर सूत्रसंख्या का निर्धारण भी कुछ नठिन कार्य है। तथापि स्पष्टता के लिए 'काशिका' तथा 'मिश्रान्तकीमुनी' के आधार पर सूत्र संख्या का विवरण नीचे प्रस्तुत किया जा रहा है—

वृत्तिसूत्रानाम् वार्तिकानां तद्भावोपपत्तौ तयोर्वैषम्यसंशोधनावेदम्। वृत्तियुक्तं सूत्रं वृत्तिसूत्रम् इत्यर्थः ॥

महाभाष्य प्रदीपोद्योत—२१११७

१ ब्रह्म्य—सरकृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० २१३—२१४ ॥

२. वही—पृ० २१३—२१४ ॥

अध्याय	पाद	सूत्रसंख्या	
		काशिका	सिद्धान्तकौमुदी
१	१	७५	७५
१	२	७३	७३
१	३	९३	९३
१	४	११०	११०
		<u>योग—३५१</u>	<u>३५१</u>
२	१	७२	७२
२	२	३८	३८
२	३	७३	७३
२	४	८५	८५
		<u>योग—२६८</u>	<u>२६८</u>
३	१	१५०	१५०
३	२	१८८	१८८
३	३	१७६	१७६
३	४	११७	११७
		<u>योग—६३१</u>	<u>६३१</u>
४	१	१०८	१०६
४	२	१४५	१४५
४	३	१६८	१६६
४	४	१४४	१४४
		<u>योग—६३५</u>	<u>६३१</u>
५	१	१३६	१३६
५	२	१४०	१४०
५	३	११९	११९
५	४	१६०	१६०
		<u>योग—५५५</u>	<u>५५५</u>
६	१	२२३	२२०
६	२	१९९	१९९
६	३	१३९	१३९
६	४	१७५	१७५
		<u>योग—७३६</u>	<u>७३३</u>

अध्याय	पाठ	सूत्रसंख्या	
		काशिका	सिद्धान्तकौमुदी
७	१	१०३	१०३
७	२	११८	११८
७	३	१२०	१२०
७	४	९७	९७
		योग—४३८	४३८
८	१	७४	७४
८	२	१०८	१०८
८	३	११९	११९
८	४	६८	६८
		योग—३६९	३६९
		महायोग—३९८३	३९०६

उपर्युक्त सङ्कलन से यह सिद्ध है कि 'न्यास' की प्रस्तावना में चन्द्रवर्ती महापाठ द्वारा उद्धृत श्लोक^१; काशिकाकारसम्मत ८।३।१९—१०० सूत्रों को जोड़कर सूत्रसंख्य के साथ 'अथ शब्दानुशासनम्' तथा १४ प्रत्याहार सूत्रों की संख्या के सङ्कलित रूप को ही प्रस्तुत^२ करता है।

अथ 'अष्टाध्यायी' के सूत्रों में पाठ-तारतम्य की सूची नीचे प्रस्तुत की जा रही है:—

काशिका	महाभाष्य	सिद्धान्तकौमुदी
(१) समो गम्यच्छिद्यप्रच्छिद्य- ^३ स्वरात्पठिंध्रुविदिभ्यः ॥ १।३।२९ ॥	× × ×	समो गम्यच्छिद्यप्रच्छिद्य- १।३।२९ ॥

१. त्रीणि सूत्रसहस्राणि तथा नव शतानि च ।

पण्यतिष्ठ सूत्राणां पाणिनिः कृतवान् स्वयम् ॥

न्यास की प्रस्तावना—१०४ ४ ॥

२. इस सूची में 'काशिका', 'महाभाष्य' तथा 'सिद्धान्तकौमुदी' में उपलब्ध पारल पाठानुशासनम्, 'काशिका' तथा 'सिद्धान्तकौमुदी' अध्याय केवल 'काशिका' में ही उपलब्ध तथा 'महाभाष्य' में पाठिक रूप में उपलब्ध सूत्रों और उक्त ग्रन्थप्रतीकसम्मत होने पर भी स्वाध्यायकार द्वारा उद्धृत शब्द अथवा अशुद्ध पाठानुशासन का निपटण दिया जाएगा। यदि धर्म में कुछ न्यूनता आ गई हो तो विद्वान् पाठक मुझे धना प्रदान करें।

३. "समो गम्यच्छिद्यप्रच्छिद्य-^३ स्वरात्पठिंध्रुविदिभ्यः ॥ प्रच्छिद्यच्छिद्य-^३ पाठिकदृष्टः सूत्रसंख्ये पठिणः, सूत्रसंख्येच्छिद्यकारोऽपि तादृश्य कर्त्ता न स्वाध्यायतेति चर्त्तयितुम् ॥

पद्मशरी—१।३।२९ ॥

काशिका	महाभाष्य	सिद्धान्तकौमुदी
(२) छन्दसि पेरऽपि, व्यहिताश्च ^१ ॥ ११४८१-८२ ॥	वार्तिक—११४७९	छन्दसि पेरऽपि, व्यहिताश्च ॥ ११४८१-८२ ॥
५ (३) युवा ^२ जरतीभिः ^३ २११६७ ॥	युवा ^२ जरतीभिः ॥ २११६७ ॥	युवा ^२ जरतीभिः ॥ २११६७ ॥
(४) कृत्याः प्राङ् ^४ ण्वुल् ॥ ३११९५ ॥	कृत्याः ॥ ३११९५ ॥	कृत्या ॥ ३११९५ ॥
(५) प्रत्यपिभ्या प्रहेः छन्दसि ^५ ॥ प्रत्यपिभ्या ग्रहेः ॥ ३११११८ ॥	प्रत्यपिभ्या ग्रहेः ॥ ३११११८ ॥	प्रत्यपिभ्या ग्रहेः ॥ ३११११८ ॥
(६) आसुयुवपिरपिलपित्रपि- ^६ दमश्च ॥ ३१११२६ ॥	आसुयुवपिरपित्रपिचमश्च ३१११२६	आसुयुवपिरपित्रापि- चमश्च ॥ ३१११२६ ॥
(७) अध्यायन्यायोच्चावसहा- राधारवायाश्च ^७ ३१११२२ ॥	अध्यायन्यायोच्चावसहाराश्च ॥ ३१११२२ ॥	अध्यायन्यायोच्चावसहा- राश्च ३१११२२

१ 'महाभाष्य' (सूत्र—११४७९) में 'छन्दसि परव्यवहितवचन च' इस वार्तिक की उपलब्धि से यह स्पष्ट है कि ये दोनों सूत्र नहीं हैं।

२ 'युवजरन्' उदाहरण की सिद्धि के लिए इस सूत्र में कैयट, हरदत्त तथा न्यासकार ने 'जरद्भिः' पाठान्तर माना है। परन्तु तीनों के मत में अन्तर भी है, जो तीनों के वाक्यों से ही स्पष्ट हो जाता है :—

'जरद्भिः' इत्यपि पाठः शिष्या आचार्येण (पाणिनिना) बोधिता इति 'युवजरन्' इत्यपि भवति ॥ प्रदीप—२११६७ ॥

युवजरद्भिः। 'जरद्भिः' इत्यपि पाठः केनचिदाचार्येण बोधित इति पुस्तिकेनापि समासो भवतीति भावः ॥ पदमञ्जरी—२११६७ ॥

कृत्यन्तरे हि 'जरद्भिः' इति पठ्यते। उभयथाप्याचार्येण शिष्याः प्रतिपादिताः ॥ न्यास—२११६७ ॥

परन्तु उद्योतकार का अभिमत निम्नलिखित है —

'जरद्भिरित्यपि' इति। अत्र मान चिन्त्यम्। युवजरन्निति बहुलप्रहणेनापि सुसाधम् ॥ उद्योत—२११६७ ॥

३. 'प्राङ् ण्वुल्' यह अक्षर मौलिक नहीं है—यह विषय 'भाष्य', कैयट, 'पदमञ्जरी' आदि से स्पष्ट होता है।

४. 'छन्दसि' यह अक्षर प्रकृत-सूत्र-भाष्योल्लिखित वार्तिक का है।

५. 'अहलोपर्यन्' (३१११२४) सूत्र के 'भाष्य' में वार्तिक है—'लपिद्भिभ्यां च'। इससे यह प्रतीत होता है कि 'अपि' का पाठ भाष्यादिसम्मत नहीं है।

६. 'दृष्टश्च' (३१११२१) सूत्र के 'महाभाष्य' में 'घञ्विधौ अवहाराधारावायाना-
मुपसख्यानाम्' इस वार्तिक के उपलम्भ से यह प्रतीत होता है कि सूत्र में आधार तथा प्रवाय शब्द का पाठ प्रचलित है (द्रष्टव्य—पदमञ्जरी तथा प्रदीप ३१११२२) ॥

काशिका	महाभाष्य	सिद्धान्तकौमुदी
(८) टिड्ढाणञ् .. कञ्करपृथुनाम् ॥ ४१११५ ॥	टिड्ढाणञ्... कञ्करपः ॥ ४१११५ ॥	टिड्ढाणञ्... कञ्करपः ॥ ४१११५ ॥
(९) द्वेषयञि...काण्डेविडि- भ्योऽन्यतरस्याम् ४११८१ ॥	X X	द्वेषयञि . काण्डेविडि- भ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ४११८१ ॥
(१०) षट्काया ^३ षेरक् ॥ ४१११२८ ॥		
(११) बुद्धस्य च पूजायाम्, ^४ यूनश्च कुत्सायाम् ॥ ४१११६६-१६७ ॥	वार्त्तिक	वार्त्तिक
(१२) लाघारोचनानाटुक- कर्हमाटुक ^५ ॥ ४१२१२ ॥	लाघारोचनानाटुक ॥ ४१२१२ ॥	लाघारोचनानाटुक ॥ ४१२१२ ॥
(१३) ग्रामजनवन्पु-सहायेभ्य स्तल् ^६ ॥ ४१२१३ ॥	ग्रामजनवन्पु-सहायेभ्य स्तल् ॥ ४१२१३ ॥	ग्रामजनवन्पु-सहायेभ्य स्तल् ॥ ४१२१३ ॥

१. भाष्ये तु 'कञ्करवरप.' इत्येतावत् सूत्रम्, षयुनः पाठोऽन्तर्प इति तस्याप्युपसंभवा
नमेव कृतम् ॥ पदमञ्जरी—४१११५ ॥

२. सिद्धान्तकौमुदीकार ने 'काण्डेविडिभ्य.' के स्थान में 'काण्डेविडिभ्यः' पाठा माना
है। पदमञ्जरीकार ने भी इसका निर्देश किया है —

काण्डेविडिभ्य इत्यन्ये पठन्ति ॥ पदमञ्जरी—४११८१ ॥

३. इस सूत्र में न्यासकार का कथन है कि मूल सूत्र 'षट्कादेरक्' था, सप्रति उप-
लब्ध 'षट्काया' यह प्रमादपूर्ण पाठ है। किन्तु 'महाभाष्य' में (प्रकृत सूत्र के) उपलब्ध
विवरण से यह स्पष्ट है कि वार्त्तिककार का यह अनुमत है कि 'षट्कादेरक्' सूत्र ही
आचार्य के लिपि कर्त्तव्य था, किन्तु किया नहीं। यह विषय 'पदमञ्जरी' के अथलोकन से
अत्यन्त स्पष्ट हो जाता है —

एव च पुटिलङ्निर्देश एव कर्त्तव्य, ठिङ्निविष्टपरिभाषया खीटिङ्गादि नवि-
ष्यति, तथा तु न कृतमित्येव ॥ पदमञ्जरी ४१११२० ॥

पेसी स्थिति में न्यासकार की उक्ति की मौलिकता धिन्य है।

४. वार्त्तिककारीय चेत् सूत्रम् । वृत्तिकारेण तु सूत्रेषु प्रथितम् । पुनेनोत्तरमृथं
न्यासपातम् ॥ पदमञ्जरी—४१११६६ ॥

५. इस सूत्र के भाष्य में 'ठङ्करुमाग्यामुपलक्षयानम्' वार्त्तिक के कारण
सूत्र में ठङ्क तथा कर्म का पाठ पाणिनीय नहीं है—ठङ्ककर्मयोर्वर्त्तिके पूर्वनाद
सूत्रे प्रथेफ ॥ पदमञ्जरी ४१२१२; ठङ्ककर्मयोः सूत्रे पाठोऽन्तर्पः ॥ प्रदीप—४१२१२ ॥

६. भाष्यकार आदि के अनुसार महापदान्द का पाठ सूत्र में नहीं, किन्तु वार्त्तिक में
है—नान्नसहायाम्भ्येति षट्कम्पम् । किन्तु काशिकाकारने महापदान्द को सूत्र में समा-
विष्ट कर 'गजाप्येति षट्कम्पम्'—यही वार्त्तिक माना है।

काशिका	महाभाष्य	सिद्धान्तकौमुदी
(१४) कौपिञ्जलहास्तिपदा- दण्, आथर्वणिकस्येक लोपश्च ॥ ४।३।१३२-१३३॥	वास्तिक—४।१।१३१ ॥	वास्तिक—४।१।१३१ ॥
(१५) वङ्घ्रपूर्वपदाङ्घ्र ॥ ४।४।६४॥	X X	वङ्घ्रपूर्वपदाङ्घ्र ॥ ४।४।६०॥

१. पूर्वसूत्रमिदञ्च वास्तिके दर्शनात् सूत्रेषु प्रथितम् ॥ पदमञ्जरी—४।३।१३३ ॥

सिद्धान्तकौमुदीकार भी यही मानते हैं। कैयट के अनुसार प्रथम तो सूत्र नहीं है लेकिन द्वितीय सूत्र ही है—(कौपिञ्जलहास्तिपदादण्, कौपिञ्जलहास्तिपदादण् वक्तव्य—कौपिञ्जला, हास्तिपादा—भाष्य)। अपाणिनीय सूत्रेषु पाठइत्याह—प्रदीप ॥ (आथर्वणिकस्येकलोपश्च ॥ आथर्वणिकस्येकलोपश्चाण् च वक्तव्य । आथर्वण—धर्म, आथर्वण आम्नाय—भाष्य) ।

अण्वक्तव्य इति । 'कौपिञ्जलहास्तिपदादण्' इत्यस्यापाणिनीयत्वात्—प्रदीप ॥

कैयट के आशय—अर्थात् 'कौपिञ्जल०' सूत्र नहीं है और 'आथर्वणिक०' सूत्र है—को समझने के लिए निम्नलिखित 'उद्योत' ग्रन्थ भी दृष्टव्य है.—

न तु आथर्वणिकेत्यत्र (कौपिञ्जलहास्तिपदादण् इत्यतः) अणुवृत्त्यैव सिद्धे 'अण्वक्तव्य' इति व्यर्थमत आह—कौपिञ्जलेति (प्रदीपे) । (कौपिञ्जलेत्यादि) वास्तिकस्यस्य (अणः आथर्वणिकेत्यादि—) सूत्रेऽनुवृत्तिर्दुर्लभा इत्यर्थः । इदमपि (आथर्वणिकेत्यादि-वाक्यम्) वास्तिकमिति हरदत्त । 'काम्ये रो' इत्यादि (८।३।३८) वास्तिकानां सूत्रेऽनुवृत्तिदर्शनात् कैयटोक्तं चिन्त्यम् ॥

उपर्युक्त अन्तिम वाक्य से नागेश का भी यही अभिप्राय प्रतीत होता है कि 'आथर्वणिकस्येकलोपश्च' पाणिनीय सूत्र है, वास्तिक नहीं ।

यहाँ एक समस्या यह है कि यदि 'महाभाष्य' के 'आथर्वणिकस्येकलोपश्च' को वास्तिक मान लिया जाय तो व्याख्यानभाष्य—आथर्वणिकस्येकलोपश्चाण् च वक्तव्य—की उपपत्ति नहीं होती है, क्योंकि 'महाभाष्य' में किसी भी वास्तिक के अव्यवहितोत्तरवर्ती व्याख्यान-भाष्य में वास्तिकोलिखित पदार्थ से अतिरिक्त पदार्थ का समावेश नहीं किया गया है, जब कि यही वास्तिकोलिखितातिरिक्त 'अण्' का समावेश स्पष्ट है। अतः 'आथर्वणिक०' को वास्तिक नहीं माना जा सकता है। तथापि दूसरी समस्या यह है कि यदि 'आथर्वणिक०' को सूत्र मान लिया जाय तो उसके अव्यवहितोत्तर में वर्तमान "आथर्वणिकस्येकलोपश्च वक्तव्य—आथर्वण—धर्म, आथर्वण—आम्नाय." की उपपत्ति नहीं होती, क्योंकि 'महाभाष्य' में सूत्र के बाद किसी वास्तिक के उल्लेख के बिना 'वक्तव्य' आदि व्याख्यानभाष्य प्रायशः उपलब्ध नहीं होता है। अतः 'आथर्वणिक०' के बहुसंमत सूत्रत्व की ध्यान में रखकर मेरी कल्पना है कि 'महाभाष्य' में 'आथर्वणिकस्येकलोपश्च' तथा 'आथर्वणिकस्येकलोपश्चाण् च वक्तव्य' के बीच एक वास्तिक—'आथर्वणिकस्येकलोपश्चाण् च' की स्थिति रही जो किसी कारणवश विद्वुस हो चुकी है।

२. इस सूत्र के पाठभेद में मुझे सन्देह अवश्य है, किन्तु सम्प्रति विनिगमक नहीं मिलने के कारण मैंने विद्वानों के अवलोकन के लिए उद्धृत कर दिया है। 'महाभाष्य' में इस सूत्र (के वास्तिक) की व्याख्या उपलब्ध नहीं है।

काशिका	महाभाष्य	सिद्धान्तकौमुदी
(१६) 'भवेच्छन्दसि ॥ भा१।१।०॥	× ×	भवेच्छन्दसि ॥ भा१।१।०॥
(१७) सहस्रेण ^१ समितौ यः ॥ भा१।१।५॥	× ×	सहस्रेण समितौ यः ॥ भा१।१।५॥
(१८) दण्डादिभ्यो यः ^३ ॥ भा१।१।६॥	(दण्डादिभ्यः ॥) भा१।१।६॥	दण्डादिभ्यः ॥ भा१।१।६॥

१. इस सूत्र का पाठभेद—भवे च छन्दसि—चून्दावनरथ धीधर गुरुकुल ग्रन्थमाला में प्रकाशित अष्टाध्यायीसूत्रपाठ में उपलब्ध होता है ।

२. वृत्तिकार ने यहाँ स्वयम् 'समितौ' इस पाठान्तर का उल्लेख किया है ।

३. न्यासकार के अनुसार 'दण्डादिभ्यो यः' पाठ ही मौलिक है, क्योंकि कि उत्तर सूत्र—छन्दसि च—में चकारबल से पूर्व सूत्र—दण्डादिभ्यो यः—द्वारा विहित 'य' की सम्भावित प्रतीति को रोकने के लिये उन्होंने लिखा है—छन्दसि च ॥ ५।१।६० ॥ यदनुवर्तते, नानन्तरौ यः, यत् एव स्वरितायात् ॥ न्यास—५।१।६० ॥

किन्तु हरदत्त का कथन है कि 'भाष्य' में 'वष्य' तथा 'यात्' पदों के श्रुत्यादान के लिये भाष्यकार ने 'हन्' धातु से वैकल्पिक यत् प्रत्यय का विधान तथा तत्सन्नियोगसिद्ध 'हन्' के स्थान में 'यध' आदेश के प्रतिपादक वास्तविक—'हन्वो यध च' (हरदत्तानुसारी पाठ) की व्याख्या करते समय वार्तिकान्तर—'तद्धितो या' का उल्लेख किया है । उत्तर वार्तिक का तात्पर्य यह है कि अर्थाधिकप्रत्ययान्त 'वष्य' पद के श्रुत्यादानमात्र के लिये 'हन्' धातुसे वैकल्पिक 'यत्' प्रत्यय तथा तत्सन्नियोगसिद्ध 'यध' आदेश का विधान अनावश्यक है, क्योंकि 'यध' शब्द के दण्डादिगण (५।१।६६) में पाठ के कारण तद्धित प्रत्यय से ही 'वष्य' रूप की निष्पत्ति हो जाती है । अथ प्रश्न उठता है कि वास्तविक दण्डादिगणविहित तद्धित प्रत्यय 'यत्' है या 'य' । यदि 'यत्' प्रत्यय मानते हैं तो कृत् 'यत्' प्रत्यय या तद्धित 'यत्' प्रत्यय के विधान होने पर "यतोऽनाय" (१।१।२।३) सूत्र से आद्युदात्ताव ही होगा और ऐसी अवस्था में कृत् 'यत्' प्रत्यय का विधान न करके तद्धित 'यत्' प्रत्यय का विधान करने में भी कोई अनुपपत्ति नहीं होगी । यदि तद्धित प्रत्यय द्वारा सद्भूतित दण्डादिगणविहित प्रत्यय 'य' प्रत्यय हो तो स्वरभेद होने के कारण तद्धित प्रत्यय से कृत् प्रत्यय की गताधता का प्रतिपादन अप्रामाणिक हो जाएगा । अतः दण्डादिगण पठित शब्दों से 'यत्' प्रत्यय ही विधेय है और ऐसी दशा में 'दण्डादिभ्यः' इतना ही सूत्रपाठ मानना चाहिए, क्योंकि कि पूर्व सूत्र—'सोपसृष्टेषामेष' (५।१।६५) से 'यत्' की अनुरक्ति सिद्ध है । इस प्रसङ्ग में परमपञ्चरीकार ने श्रव्य पुत्रियों भी प्रस्तुत की है ।

'अथो यत्' (३।१।९०) के भाष्यव्याख्यान में प्रदीपकार कैवट तथा उद्योतकार नागेश ने भी यही माना है । 'मौडगलोत्तरमा' में भी यही बात है ।

इस प्रसङ्ग में तीन वार्तिक प्रस्तुत हैं :—

(१) 'पश्मञ्जरी' तथा 'मौडगलोत्तरमा' में उक्त वार्तिकद्वय का निन्दनविधान स्वयम्भिवि की बतलाया गया है । परन्तु यह कथन प्रामाणिक है, क्योंकि कि स्वयम्भिवि में ये दोनों वार्तिक उपलब्ध नहीं होते, अथि तु चत्त्रिधि (३।१।९०) में ही ।

काशिका	महाभाष्य	सिद्धान्तकौमुदी
(१९) कडङ्कर ^१ दक्षिणाच्छ च ॥ ५।१।६९ ॥	× ×	कडङ्करदक्षिणाच्छ च ॥ ५।१।६९ ॥
(२०) न नञ् * वटयुधकत- रसलसेभ्य ॥ ५।१।१२१ ॥	न नञ् * * * वटयुधकत- रसलसेभ्यः ॥ ५।१।१२१ ॥	न नञ् * * * * * वटयुधकत- रसलसेभ्यः ॥ ५।१।१२१ ॥
(२१) एतदोऽञ् ॥ ५।१।५ ॥	एतदोऽञ् ॥ ५।१।५ ॥	एतदोऽञ् ॥ ५।१।५ ॥
(२२) अभूततद्भावो कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्त्तरि चि्वः ॥ ५।१।५० ॥	कृभ्वस्तियोगे सम्पद्य कर्त्तरि चि्व ॥ ५।१।५० ॥	कृभ्वस्तियोगे सम्पद्य- कर्त्तरि चि्वः ॥ ५।१।४० ॥
(२३) अव्यक्त्तानुकरणात् द्वयजव राधादिनितीं ङाच् ॥ ५।१।५७ ॥	अव्यक्त्तानुकरणात् द्वय- जवराधादिनितीं ङाच् ॥ ५।१।५७ ॥	अव्यक्त्तानुकरणात् द्वयजवराधादिनितीं ङाच् ॥ ५।१।४७ ॥
(२४) अचि शीर्षः ^६ ॥ ६।१।६२ ॥	वास्तिक-६।१।६१ ॥	वास्तिक-६।१।६१ ॥
(२५) नित्यमाग्नेदिते ङाचि ॥ ६।१।१०० ॥	वास्तिक-६।१।९९ ॥	वास्तिक-५।१।५७ ॥

(१) 'पद्मञ्जरी' 'प्रौढमनोरमा' तथा 'तत्त्वबोधिनी' में उद्धृत भाष्यपाठ भी उपलभ्यमान भाष्यपाठ से अक्षरशः नहीं मिलता है । इन तीनों में भी तत्त्वबोधिनीकार का पाठ अधिक दूर है ।

(२) इतना होने पर भी 'मालमनोरमा' आदि सस्करणों में "दण्डादिभ्यो यत्" इस प्रकार का सूत्र पाठ अयुक्त है ।

१. श्यासकारसम्मत पाठ 'कडङ्कर' है । हरदत्त तथा दीक्षित प्रभृति वैयाकरण 'कडङ्कर' ऐसा पाठ मानते हैं । तत्त्वबोधिनीकार के अनुसार 'अमरकोश' (२।२।२२) तथा 'रघुवश' (५।९) में भी 'कडङ्कर' यही पाठ है । किन्तु मणिलनाथ के अनुसार 'रघुवश' में 'कडङ्करीयै' पाठ ही मान्य है । इसी प्रकार 'अमरकोश' में भी 'कडङ्कर' पाठ ही उपलब्ध है —

कडङ्करौ तुम मलीये धान्यवचि तुप पुमान् ॥ (निर्णयसागर-१९५०)

२ इस सूत्र में बुध तथा युध जश में पाठ भेद है ।

३. इह केचिद्दश पठन्ति, केचिदनम् । तत्र उत्तरपाठापेक्षया (भाष्ये) विचार — काय नकार (धूयते) इति ॥ प्रदीप—५।१।५ ॥

केचिदिति—वृत्तिकृत । अत्र द्वितीयपाठ एव सूत्रकृत, भाष्य सम्मते ॥

उद्योत—५।१।५ ॥

४. अभूततद्भावग्रहण वास्तिके इष्टा अन्यैः सूत्रे प्रक्षिप्तम् ॥ प्रदीप—५।१।५० ॥

वास्तिककारेण चि्वविधात्रभूततद्भावग्रहण कर्त्तव्यमित्युक्तम्, तदवश्य कर्त्तव्यम् इति मन्यमान सूत्र एव प्रक्षिप्य व्याचष्टे ॥ पद्मञ्जरी—५।१।५० ॥

५. इस सूत्र में वृत्तिकार ने पाठ भेद का स्वयम् उल्लेख किया है —केचित् द्वयजवराधादिनिती यकार पठन्ति, स स्वार्थिको जिज्ञेयः ॥ काशिका—५।१।५० ॥

६. यह ६।१।६१ सूत्र का वास्तिक है, सूत्र नहीं —

'अचि शीर्ष' इति वास्तिके दर्शनात् सूत्रे केचित् प्रक्षिप्तम् ॥ प्रदीप—६।१।६१ ॥

७ यह भी ६।१।९९ सूत्र के भाष्य में वास्तिक के रूप में उल्लिखित है । अतएव पद्मञ्जरीकार का भी कथन है —

काशिका	महाभाष्य	सिद्धान्तकौमुदी
(२६) प्रहृत्वाऽन्तः ^१ —पादभ्यपरं ॥ नान्तः-पादभ्यपरं ॥ प्रहृत्वाऽन्तः-पादभ्यपरं ॥ ६।१।११५ ॥ ६।१।११५ ॥ ६।१।११५ ॥		
(२७) यत्पुत्रः ^२ ॥ ६।१।११७ ॥	x x	यत्पुत्रः ॥ ६।१।११७ ॥

वार्तिकमेवेदम् वृत्तिवृत्तः सूत्ररूपेण पठितम् ॥ पद्मशरीर—६।१।१०० ॥

१. इस सूत्र का स्वरूप निर्धारण बहुत ही कठिन है। काशिकाकार ने स्वयम् इस सूत्र की वृत्ति में लिखा है—'द्विचिद्विद सूत्रम् 'नान्तः पादभ्यपरं' इति पठन्ति, ते संहितायामिह यदुच्यते तस्य सर्वस्य प्रतिषेध वर्णयन्ति ॥ इस कथन से स्पष्ट है कि यद्यपि काशिकाकार के समय उभयविध सूत्रपाठ प्रचलित था तथापि काशिकाकार का प्रथम पाठ ही अभिमत है। भट्टोजिदीक्षित तथा नामदेव (उद्योत—७० १२६) आदि भी 'प्रहृत्वाऽन्तः' पाठ ही मानते हैं। 'महाभाष्य' में तो सूत्र के स्थान में 'नान्तः-पादभ्यपरं' (६।१।११५) पाठ उपलब्ध होता है और 'करयाय प्रतिषेध ? नान्तः-पादम् इति सर्व-प्रतिषेधः' इस समाप्यकारकवाच्यतरणवार्तिक से भी 'नान्तः-पादम्' पाठ ही भाष्य वार्तिककारसम्मत सिद्ध होता है। (निर्णयसागर संस्करण के सम्पादक महाशय ने अपनी 'व' तथा 'क्ष' पुस्तकों में 'नान्तः-पादमिति सर्वप्रतिषेधः' वाच्य के वार्तिक रूप में उपलब्ध होने पर भी अनेक पुस्तकों में इस वाच्य के वार्तिक रूप में उपलब्ध न होने के कारण इसे वार्तिक नहीं माना है। परन्तु 'नान्तः-पादमिति सर्वप्रतिषेधः' के अर्थ-वदितोत्तर 'नान्तः-पादमिति सर्वेदयायं प्रतिषेधः' इस व्याख्यानभाष्य के आधार पर इसे वार्तिक मानना ही उचित है) किन्तु 'द्वयोऽन्तरं' 'द्वयम्' (६।१।११७) के 'भाष्य' में—'किमर्थश्चकारः ? प्रहृत्वेत्येतद्गुह्यते' इत्यादि वाच्य के उल्लेख से यह सिद्ध है कि 'प्रहृत्वाऽन्तः-पादम्' पाठ ही 'द्वयोऽन्तरं' सूत्रभाष्यसम्मत है। तथा दूसरे इस कल्पना को बल मिल सकता है कि समस्त 'महाभाष्य' किसी एक व्यक्ति की रचना नहीं है ?

निर्णयसागर संस्करण के सम्पादक महाशय का समाधान है कि पालिनिर्गोत सूत्र-पाठ 'नान्तः-पादम्' ही है और इसीलिपि महाभाष्यकार ने भी प्रथमतः 'नान्तः-पादम्' रक्ता है। परन्तु महाभाष्यकार के मन में 'प्रहृत्वाऽन्तः' पाठ ही उचित है। इसीलिपि उन्होंने 'द्वयोऽन्तरं' सूत्रभाष्य में 'प्रहृत्वेत्येतद्गुह्यते' लिखा है। (महाभाष्य—७० १२५, भाग—५)

परन्तु सम्पादक महाशय की कल्पना गुरुक नहीं है, क्योंकि महाभाष्यकार ने इसी स्पष्टता 'नान्तः-पादम्' का परस्पर कर 'प्रहृत्वाऽन्तः-पादम्' पाठ की पुष्टता नहीं बनाई है। ऐसी स्थिति में क्या यह निश्चयनीय तथा उचित है किसी के मानस साक्ष की अनुवृत्ति सूत्रान्तर में होती है ?

२. इस सूत्र में 'यत्पुत्रो' इस पाठभेद का निर्देश स्वयम् काशिकाकार ने किया है.—

अथ 'यत्पुत्रो' इति सूत्र पठन्ति, उक्तान्तमुक्तान्दं सप्तदशव्यतसंधीयते । त इव-मुदाहरति—'उदा अन्तरिषे सन्' इति ॥ काशिका—६।१।११७ ॥

काशिका	महाभाष्य	सिद्धान्तकौमुदी
(२८) इन्द्रे च नित्यम् ^१ , प्लुत प्रगृह्या अचि ॥ ६।१।२४-१२५ ॥	इन्द्रे च, प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ॥ ६।१।२४-१२५ ॥	इन्द्रे च, प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ॥ ६।१।२४-१२५ ॥
(२९) आडोऽनुनासिकं रङ्गन्दसि ॥ ६।१।२६ ॥	आडोऽनुनासिकं- रङ्गन्दसि ॥ ६।१।२६ ॥	आडोऽनुनासिकं- रङ्गन्दसि ॥ ६।१।२६ ॥
(३०) ^२ अढभ्यासव्यवायेऽपि ॥ ६।१।२६ ॥	वार्त्तिक— ६।१।२६ ॥	वार्त्तिक— ६।१।२६ ॥

१. यहाँ अष्टाध्यायी का क्रम चिरकाल से विप्रतिपक्ष है। 'महाभाष्य' तथा हरदत्त आदि के अनुसार "इन्द्रे च प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्" पाठ क्रम है। महाभाष्य की व्याख्या में कैयट का कथन है—नित्यग्रहणम् (किमर्थम्) इति। 'इन्द्रे च' इति ये सूत्र पठन्ति 'प्लुत प्रगृह्या अचि नित्यम्' इति द्वितीयम्, तन्मतेनैव प्ररतः ॥
प्रदीप—६।१।२५ ॥

'प्रदीप' के अवतरण में उद्योतकार का कथन है —
ननु 'इन्द्रे च नित्यम्', 'प्लुतप्रगृह्या अचि' इति पाठात् प्ररतोयमयुक्तोऽत आह—
इन्द्र इतीति ॥ उद्योत—६।१।२५ ॥

यहाँ निर्णय सागर संस्करण में 'प्रदीप' का पाठ—'तन्मते नैव प्ररत' अष्टाद्व छपा है। शुद्ध पाठ 'तन्मतेनैव प्ररत = तन्मतेन एव प्ररत' होना चाहिए। टिप्पणी में मुद्रित 'नव प्ररत' यह प्रतीकपाठ भी प्राणादिक है। प्रक्रियाकौमुदीकार ने वृत्तिस्थ पाठ को ही माना है।

२. इस सूत्र की 'काशिका' वृत्ति में लिखा है —
केचित् 'आडोऽनुनासिकं रङ्गन्दसि बहुलम्' इत्यधीयते । तेनेह न भवति—इन्द्रो
बाहुभ्यामातरत् । आ अतरत् ॥
काशिका—६।१।२६ ॥

वृत्तिकार का यह कथन निम्नलिखित 'भाष्य' का संकेत करता है —
"अआडोऽनर्थकस्येति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—इन्द्रो बाहुभ्या-
मातरत् । तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । बहुलवचनात् भविष्यति । आडोऽनुनासिक-
प्लन्दसि बहुलम् ॥" महाभाष्य—६।१।२६ ॥

प्रायः 'भाष्य' में 'बहुलवचनात्' शब्द को देखकर ही काशिकाकार ने उक्त पाठान्तर प्रस्तुत किया है। परन्तु भाष्यकार का तात्पर्य 'पृष्ठीयुक्तरङ्गन्दसि वा' (१।४।९) सूत्र में रचोक्त योगविभाग—'पृष्ठीयुक्तरङ्गन्दसि', (छन्दसि) वा' से है, जिस के कारण उत्तर योग—'छन्दसि वा' से यह सिद्ध किया गया है कि छन्दोविषय में सभी विधियों वैक-
ल्पिक हैं (द्रष्टव्य—महाभाष्य—१।४।९) । परन्तु वृत्तिकार ने १।४।९ सूत्र में भाष्योक्त योगविभाग का उल्लेख नहीं किया है। प्रायः इसी कारण से 'भाष्य' (६।१।२६) को देखकर वृत्तिकार का ध्यान श्रुत से पाठान्तर की ओर चला गया। किन्तु जो लोग प्रथम से पञ्चम तक जयादिस्य की वृत्ति तथा षष्ठ से अष्टम तक वामन की वृत्ति मानते हैं उनकी दृष्टि में यह कहना कठिन होगा कि षष्ठाध्याय के वृत्तिकार के ध्यान में १।४।९ का योगविभाग नहीं था।

३. 'महाभाष्य'—६।१।२५ में 'अद्भ्यवाय उपसह्यानम्' तथा 'अभ्यासव्यवाये च'

काशिका	महाभाष्य	सिद्धान्तकीमुर्शि
(३१) सम्परिभ्यां करोती भूपणे, समवाये च, उपाप्रतियान- वाख्याऽप्याहारेषु ॥ ६।१।१३७-१३९ ॥	सम्परिभ्यां भूपणसम- वाययो. करोती (?), उपाप्रतियानवाख्या- प्याहारेषु च (?) ॥	सम्परिभ्यां करोती भूपणे, समवाये च, उपाप्रति- यानवाख्याऽप्याहारेषु च । ६।१।१३७-१३९ ॥
(३२) विष्किरः शत्रुनिर्विकरो वा ॥ ६।१।१५० ॥	विष्किर. शत्रुनी वा ॥ ६।१।१५० (१४६) ॥	विष्किर. शत्रुनी वा ॥ ६।१।१५० ॥

इन दो वाकियों के उपलब्ध से यह प्रतीत होता है कि 'अहभ्यासम्यवायेऽपि' यह सूत्र नहीं है। प्रायतः पूर्वादाहरणों की तरह यहाँ भी वृत्तिकार ने इन दोनों वाकियों को मिलाकर एक सूत्र मान लिया है। पदमञ्जरीकार का कथन है कि 'पूर्व धातुः साधनेन युज्यते' इस सिद्धान्त के अनुसार यह सूत्र अनावश्यक है :-

यद्यपि 'पूर्व धातुः साधनेन युज्यते' इत्यप्यापि दर्शने सुतरामेतदनाहमर्थानाम्... ॥
पदमञ्जरी-७० ६१४, भाग ५५

सिद्धान्त जो उलू भी हो, परन्तु इसके सूत्रत्व में भाष्य वाक्यकारादि की असम्मति सन्दिग्ध नहीं है।

१. परशुदिपि में कोई परिवर्तन न होने पर भी पाठभेद की दृष्टि से उपर्युक्त सूत्रपाठ का महत्व है ही। इस प्रसङ्ग में पदमञ्जरीकार की निम्नलिखित उक्ति भी विवेचनीय है :-
अर्थे करमात्रं सूत्रम्—'सम्परिभ्यां करोती भूपणसमवाययो.' 'उपाप्रतियान वाख्या-
प्याहारेषु च' इति ? सूत्रकार पृथक् ॥
पदमञ्जरी-६।१।१३९५

परन्तु 'अत उत्तार्वानुके' (६।१।११०) के 'महाभाष्य' के निम्नलिखित कथन से 'पदमञ्जरी' के पूर्वपक्ष के सूत्रकारसम्मतत्व की अधिक सम्भावना प्रतीत होती है -

इह सम्परिभ्यां भूपणसमवाययोः करोताविर्नादैव श्वाप्—वाश्रुतोः; श्रुक्तार्ता, सश्रु-
तुमित्यत्र न श्वाप् ॥
महाभाष्य-६।१।११०५

किन्तु वाचस्पत्यकार उक्त 'भाष्य' का उद्धरण करने के बाद श्रु भी 'सिद्धान्तकीमुर्शि' के पाठ का विरोध नहीं करते हैं।

प्रथम्य-वाचस्पत्य-७० ६१३ ५ (भवति समापयन्त भाग)

२. यथा तु भाष्यं तथा 'विष्किरः शत्रुनी वा' इत्येताद्वेन सूत्रम् ॥

पदमञ्जरी-६।१।१५०४

'महाभाष्य' में शत्रुनि अर्थ में विरहण न तथा अन्वयाय न त्रिपु सुहायन की व्युत्पत्ति के लिए 'विष्किरः शत्रुनी श्रुतो वा' काशिक का उद्धरण कर बतलाए इसका अर्थन किया गया है कि सूत्र में 'विष्किरः शत्रुनी वा' भी पाठ आवश्यक है। यद्यपि शत्रु-
सूत्रभाष्यद्वारा के—'विष्किरः शत्रुनी वा' इति सूत्रपाठमाध्याय वाक्यकाराद्यम्.—कथन की व्याख्या में उपोक्तकार का कहना है कि 'विष्किरः शत्रुनिर्विकरो वा' इत्यन्तरे. पाठ' तथापि कैपट के अक्षरवाच्य से रचना तो स्पष्ट है कि 'विष्किरः शत्रुनिर्विकरो वा' सूत्र में कैपट का बहुत अनाह नहों है।

उपरोक्त सूत्र पाठ में वृत्तिकारने अपने सूत्र पाठ का समर्थन विष्किर शत्रु वा भी प्रयोग शत्रुनि अर्थ में ही होता है—ऐसा मानकर किया है जब कि भाष्यकार का यह

काशिका	महाभाष्य	सिद्धान्तकौमुदी
कारस्करो वृच. ॥ ६।१।१५६ ॥	× ×	कारस्करो वृच. ॥ ६।१।१५६ ॥
आत्मनश्च पूरणे ^१ ॥ ६।३।६ ॥	वात्तिक—६।३।५ ॥ (आत्मनश्च—?)	आत्मनश्च ॥ ६।३।६ ॥
स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि ^२ ॥ ६।३।४० ॥	स्वाङ्गाच्चेत. ॥ ६।३।४० ॥	स्वाङ्गाच्चेतः ॥ ६।३।४० ॥

है कि विक्रि शब्द का प्रयोग शकुनिभिन्न पदार्थ के अभिधान के लिए भी होता होगा। मत भाष्यकार का ही है।

इस वृद्ध लोग पारस्करादि (६।१।५७) में ही पढ़ते हैं, और स्वतन्त्र सूत्र नहीं हैं—

चेत् पारस्करप्रभृतिष्वेव कारस्करो वृच इति पठन्ति ॥ काशिका—६।१।१५६ ॥

दान्तकौमुदीकार ने दूसरी ही बात लिखी है —

चेत् कस्काद्विध्वद पठन्ति, न सूत्रेषु ॥

न्तु कस्कादि के जाकृतिगण होने पर भी 'कस्कादिपु च' (८।३।४०) सूत्र में 'नीयस्य' (८।३।३४) की अनुवृत्ति के सर्वसम्मत होने के कारण 'कार करोतीति' मनोरमा, तुलना कीजिए—रुडिशब्दा पते यथाकथञ्चिद्व्युत्पाद्या । पारङ्करोतीति र—पदमञ्जरी ६।१।१५७) इस अर्थ में निष्पन्न 'कारस्कर.' पद में 'कस्कादिपु च' ४८) की प्राप्ति उचित नहीं है। अतः पारस्करगण में पाठ ही श्रेयस्कर है। भाष्य में भी ६।१।१५७ सूत्र के अन्तर्गत ही 'कारस्करो वृच.' यह उदाहरण दिया ।

'महाभाष्य' में 'आज्ञायिनि च' ६।३।५५ 'आत्मनश्च पूरणे' इस तरह का पाठ है जिससे 'आत्मनश्च पूरणे' का वात्तिकत्व सिद्ध होता है (वृष्टव्य—उद्योत-) । परन्तु भट्टोजि दीक्षित ने 'आत्मनश्च' को भी सूत्र (६।३।६) मान लिया है पूरणे' अक्ष को वात्तिक। 'महाभाष्य' की वृद्ध प्रतियों में भी ऐसा ही पाठ है—
'यिनि च ॥६।३।५५ ॥ आत्मनश्च ॥ ६।३।६ ॥ पूरणे' । परन्तु 'आत्मनश्च पूरण इति म्' इस व्याख्यानभाष्य की जोर ध्यान देने से मुझे ऐसा लगना है कि भाष्यकार नश्च पूरणे' इत विक्षिप्त को ही वात्तिक मानते हैं, क्योंकि वात्तिकानुक्त विषय का भाष्यकार में समावेश प्रायश भाष्यकार नहीं करते हैं। इस दशा में ६।३।७ सूत्र तकौक 'आत्मन' की ही अनुवृत्ति माननी होगी। इस प्रकार को कल्पना 'इणः प' (३९) सूत्र में ८।३।३८ सूत्रस्थ 'इ. काम्ये नियमार्थञ्च' की अनुवृत्ति के लिए भी पढ़ती है। नागेश के अनुसार ६।३।७-८ सूत्रों की एकवाक्यता के कारण वात्तिक से त्त नहीं करनी पड़नी है। किन्तु स्वयम् नागेश ने ही ६।३।३३ सूत्र के 'उद्योत' में 'रो.' इत्यादिवात्तिकाना सूत्रे (इण. प—८।३।३९) अनुवृत्तिदर्शनात् कैयटोक म्' यह लिखा है। फिर इस सूत्र के 'उद्योत' में 'काम्ये रोतिथपि न सम्बध्यते' है। अतः समन्वयप्रकार विवेचनीय है।

'महाभाष्य' में 'स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि' (६।३।४०) वात्तिक के उपलब्ध होने के

काशिका	महाभाष्य	मिदान्तकौमुदी
(३६) प्रकृत्यातिष्यगोवसहलेषु ^१ ॥ १।३।८३ ॥	प्रकृत्यातिषि ॥ १।३।८३ ॥	प्रकृत्यातिषि ॥ १।३।८३ ॥
(३७) विष्यदेवयोश्च टेरद्वयञ्चनी ^१ वप्रत्यये ॥ १।३।९२ ॥	× ×	विष्यदेवयोश्च टेरद्वयञ्च सावप्रत्यये ॥ १।३।९१ ॥

कारण 'अमानिनि' यह सूत्रगत नहीं है :—अमानिनीति वाचिके दन्तानात् सूत्रे प्रविष्टम् ॥
पदमञ्जरी—१।३।४० ॥

१. प्रकृत्यातिषि-सूत्र भाष्य में 'प्रकृत्यातिष्यगोवसहलेषु' यह वाचिक उदाहरण होता है जिससे स्पष्ट है कि भाष्यवाचिककारमन में 'अगो' अतः मौलिक नहीं है। कैयट के 'अगोवसहलेष्विति भाष्यवाचिकेदन्तानात् सूत्रे केचित् प्रविष्टम्'—इस उचन में ऐसा प्रतीत होता है कि वाचिक का मूलरूप था—'प्रकृत्यातिष्यगोवसहलेषु'। रिम्बु नागोदा भट्ट के अनुसार कैयट का कथन तात्पर्यकथन है, वाचिक का मूलरूप नहीं। 'अगोवसहलेषु' अंत की हरदत्त ने भी प्रविष्ट माना है :—

'प्रकृत्यातिषि' इत्येतावन्मूत्रम्, परिशिष्ट भाष्यवाचिकेदन्तानात् सूत्ररूपेण पठितम् ॥
पदमञ्जरी—१।३।८३ ॥

२. य प्रत्यय, अर्थात् छिन्, षिप् आदि, विहित रूप ही जिसमें ऐस 'अच्' धातु के उत्तरपदाव में विष्यक, देव तथा सर्वनामसङ्गक चञ्चो के 'टि' के स्थान में 'अदि' आदेश हो जाता है—यह सूत्रार्थ वृत्तिारसामन है। वप्रत्यय का सर्वोपहार लोप हो जाता है। ऐसी दशा में केवल 'अच्' धातु ही उत्तरपर के स्थान में रहेगा। फिर वप्रत्ययविशिष्ट 'अच्' धातु के निर्देश की आवश्यकता नहीं रह जाती है, क्योंकि उत्तरपदावधान में केवल 'अच्' धातु के उल्लेख से भी यही 'अच्' धातु लिया जाएगा जो वप्रत्ययान्त होगा, अन्य नहीं। अतः वृत्तिकार ने मूत्रार्थ 'वप्रत्यय' की आवश्यकता बतलाते हुए यह कहा है कि यदि धातुप्रदान से प्रावर्णविशिष्टधातुप्रदान (त्वादिप्रदान) सूत्रकार का अभिमत नहीं होना तो वप्रत्ययान्त से अनिश्चित 'अच्' धातु के उत्तरपदाव में मूल की प्राप्ति ही नहीं होनी, अतः 'वप्रत्यय' यह विनयन निरर्थक होकर वह प्रापन करता है कि धातु प्रदान में धात्वादि प्रदान भी मूत्रकारसामन है। एवञ्च 'वप्रत्यय' विनयन के अभाव में विष्यक+अद्यनम् आदि स्थान में भी अमूर्तरपदाव के आधार पर सूत्र प्राप्ति हो जाती, उसे रोकने के लिए 'वप्रत्यय' विनयन सार्थक है। अत एव त्वादिप्रदान के आधार पर 'अवकार' आदि चरों में 'अत कृद्विभो' (८।२।१४६) मूल में विनयन के स्थान में मकारादेश भी उपपन्न हो जाता है। 'प्रविष्यकौमुदी' में भी यही मूत्रवाक्य उपलब्ध होता है।

सिद्धान्तकौमुदीकार वप्रत्यय के सर्वोपहार लोप की दृष्टि से तात्पर्यतः 'अच्' वप्रत्यये अर्थात् 'एतप्रत्यय' पाठ मानते हैं। इनके मत में 'धातुप्रदाने धात्वादिप्रदाने' इत्यर्थ का प्रापन 'न हि वृत्तिः' (१।३।११६) सूत्रेण 'चो' चरमे होता है। रिम्बु प्रापकता 'वप्रत्यये', 'अच्' वप्रत्यये तथा 'चो' इत्येतेषु तीनों में ही एकता है। वृत्तिकार ने 'चो' की प्रापकता का उल्लेख तो नहीं किया है। कौमुदीकार का पद्य भाष्यानुसारेण दिव्य है।

उद्योतकार के कथनानुसार 'काशिकावृत्ति' के 'विष्यदेवयोश्च टेरद्वयञ्चनी वप्रत्यये' (१।३।९२), 'समः समि' (१।३।९३), 'तिरमतिवचंते' (१।३।९४) तथा 'मद्वय समि'

काशिका	महाभाष्य	सिद्धान्तकौमुदी
(३८) ईपदर्थे च ^१ ॥ ६।३।१०५ ॥	× ×	ईपदर्थे ॥ ६।३।१०५ ॥
(३९) जरशसोः ^२ शिः ॥ ७।१।२० ॥	जरशसोः शिः ॥ ७।१।२० ॥	जरशसोः शिः ॥ ७।१।२० ॥
(४०) गोतो णिव ^३ ॥ ७।१।१९० ॥	गोतो णिव ॥ ७।१।१९० ॥	गोतो णिव ॥ ७।१।१९० ॥
(४१) तीपसहलुभरुपरिपः ॥ ७।२।४८ ॥	तीपसहलुभरुपरिपः ॥ ७।१।४८ ॥	तीपसहलुभरुपरिपः ॥ ७।२।४८ ॥

(६।३।१०५) इस सूत्रप्रश्न के स्थान में 'सस सम्बद्धतावप्रत्यये', 'विष्वग्देवयोश्च ढेरद्रिः' 'सहरय सधि' ('तिरसरितर्यलोपे') इस प्रकार का सूत्र-पाठक्रम भाष्यसम्मत प्रतीत होता है (द्रष्टव्य—उद्योत—६।३।१०५, पृ० २५९, भाग—५, नि० सा०) परन्तु उद्योत-निर्दिष्ट क्रम के अनुसार 'विष्वग्देवयोश्च०' सूत्र में 'च' से पूर्वसूत्रोक्त 'सम्' का समग्र क्यों नहीं होता ? इस प्रश्न का यथाकथञ्चित् समाधान यह हो सकता है कि 'सम्' के स्थान में 'समि' आदेश के विधान के बल से 'चकार' से उसका उत्तर सूत्र में समुच्चय नहीं होता है । फिर भी इस पक्ष में कल्पनालाभ क्या है—यह विषय विवेचनीय है ।

यद्यपि 'महाभाष्य' में 'सम. समि' के बाद 'विष्वग्देवयोः' से पूर्व ही 'न हि वृति०' (६।३।११६) की व्याख्या से भी क्रमविभ्रम हो सकता है तथापि कैयट आदि की व्याख्या देखने से ही यह दूर हो जाता है .—

विचारस्य समानत्वात् 'न हि' आदिग्रहण कृतम् ॥ प्रदीप—६।३।११६ ॥

प्रदेशान्तरस्य 'न हि वृति०' इत्यनेनास्य विचारः कथम् ? अत आह—विचारस्येति (प्रदीपे) ॥ उद्योत—६।३।११६ ॥

१. 'काशिका' में 'का पभ्यस्योः' (६।३।१०४) से 'का' की अनुवृत्ति के बोधक चकार का सूत्र में समावेश कर दिया गया है । प्रक्रियाकौमुदीकार भी इसी पाठ के अनुयायी हैं । परन्तु सिद्धान्तकौमुदीकार ने चकाररहित पाठ माना है । सम्भवतः सिद्धान्तकौमुदीकार ने 'चानुकृष्ट नोत्तरश्च' को ध्यान में रखकर ही ऐसा पाठ माना है, क्यों कि चकारबल से प्रकृत सूत्र में पूर्वसूत्र से 'का' की अनुवृत्ति मानने पर अग्निम सूत्र—'विभाषा पुरुषे' (६।३।१०६) में 'का' की अनुवृत्ति मानने में कठिनाई आ सकती है ।

२. सर्वत्र 'जरशसोः शिः' पाठ ही उपलब्ध होता है । किन्तु न्यासकार पूर्वाचार्यान्तुरोध से 'आञ्जसेरमुक्' (७।१।५०) की तरह यहाँ भी 'जरशसो शिः' पाठ मानते हैं । परन्तु 'स्वौजसमौट्' (७।१।२) सूत्र की व्याख्या करते समय न्यासकार ने इस पूर्वाचार्यान्तुरोध की चर्चा नहीं की है ।

३. इस सूत्र में वृत्तिकार ने भी "भोतो णिव" इस पाठभेद का उल्लेख किया है ।

४. यहाँ 'तीपु' इस पाठान्तर का उल्लेख 'काशिकावृत्ति', प्रकृत सूत्र के 'भाष्य-प्रदीप' तथा 'उद्योत' एवम् 'प्रक्रियाप्रसाद' आदि ग्रन्थों में किया गया है । 'पदमञ्जरी', 'प्रदीप' तथा 'उद्योत' का मनन कुछ अधिक उपयोगी होगा ।

काशिका	महाभाष्य	सिद्धान्तकौमुदी
(४२) सनीवन्तर्धं भरञ्जपि सनाम् ॥ ७।२।४९ ॥	× ×	सनीवन्तर्धं भर- ञ्जपिसनाम् ॥ ७।२।४९ ॥
(४३) अतो येय. ३ ॥ ७।२।८० ॥	अतो येय. ॥ ५।२।८० ॥	अतो येय. ॥ ७।२।८० ॥
(४४) इपुगमियमां छ. ३ ॥ ७।३।७७ ॥	इपुगमियमा छः ॥ ७।३।७७ ॥	इपुगमियमा छ. ॥ ७।३।७७ ॥
(४५) पूजनात् पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ॥ ८।१।६७ ॥	पूजनात् पूजितमनु- दात्तम् ॥ ८।१।६७ ॥	पूजनात् पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ॥ ८।१।६७ ॥
(४६) नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ; विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् ॥ ८।१।७३-७४ ॥	नामन्त्रिते समानाधि- करणे, सामान्यवचनम् विभाषित विशेषवचने ॥ ८।१।७३-७४ ॥	नामन्त्रिते समानाधि- करणे सामान्यवचनम्, विभाषित विशेष वचने ॥ ८।१।७३-७४ ॥

१. इस सूत्र में 'भरञ्जपिसनितनिपतिदरिद्राणाम्' इस पाठभेद का उपन्यास स्वयम् वृत्तिकार ने किया है। वृत्तिकार स्वयम् इस पाठान्तर से सहमत नहीं प्रतीत होते हैं। किन्तु सिद्धान्तकौमुदीकार आदि के समान 'तनिपतिदरिद्रातिभ्यः' सनी वा इपु वाच्य' इस प्रकार का उपसंख्यान भी इन्होंने कण्ठतः नहीं किया है यद्यपि व्याख्याकारों ने उपसंख्यान की मूलधृत पाठ के अनुसार आवरणकता बतलाई है।

२. ७।२।८० सूत्र के 'भाष्य' के आधार पर कैयट ने यह निर्णय किया है कि 'भानुपाठ' में वार्तिककार के मत से 'इपु' धातु है ही नहीं, अपितु सर्वत्र निरनुबन्धक धातु का ही पाठ है। इसका समर्थन प्रकृत सूत्र में 'इपुगमि' पाठ से भी होता है। परन्तु वृत्तिकार आदि 'धानुपाठ' में 'इपु' धातु को भी मानते हैं। अतः इन सर्वों ने उकारान्त पाठ—'इपु' माना है। कैयट का कथन है कि उकारान्त पाठ अनार्थ है (ऋथ्य—प्रदीप—७।३।७७) ॥

३. 'महाभाष्य'—८।१।६७ सूत्र में 'पूजनात्पूजितमनुदात्त काष्ठादिभ्यः' इस वार्तिक के आधार पर यह स्पष्ट है कि वार्तिककार आदि के मत में सूत्र में 'काष्ठादिभ्यः' अंत प्रसिद्ध है।

४. यहाँ वृत्तिकार ने ही 'अतो यासिय' इस पाठभेद का निर्देश किया है।

५. 'भाष्य' तथा कैयट की व्याख्या के अवलोकन से स्पष्ट होता है कि प्राचीन योग-विभाग का स्वरूप था—'नामन्त्रिते समानाधिकरणे ॥ ८।१।७३ ॥ सामान्यवचनं विभाषित विशेषवचने ॥ ८।१।७४ ॥' परन्तु इस दशा में समानार्थस्वरूप सामानाधिकरण्य के अन्वय पर 'अन्वये द्वेवि स्वरश्चति इहे अन्वये विद्वये एतानि ते अन्वये नामानि' इस वेद-वाक्य में भी समानार्थकारक समानधिकरण भ्रामन्त्रितान्त उत्तरपद के परे पूर्व पद के अविद्यमानत्व के प्रकृत सूत्र द्वारा प्रतिषिद्ध हो जाने पर 'भ्रामन्त्रितस्य च' (८।१।७९) सूत्र से सर्वानुदात्त—निघात—की आपत्ति हो जाती है। एतदोपरिपरिहारार्थं महाभाष्यकार ने स्वयम् योग-विभाग किया है—'नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ॥ ८।१।७३ ॥ विभाषित विशेषवचने ॥ ८।१।७४ ॥' उत्तर सूत्र में भी 'बहुवचनम्' यह अर्थ मौलिक नहीं है अपितु महाभाष्यकार द्वारा जोड़ा गया है। वृत्तिकार तथा सिद्धान्तकौमुदीकार ने महाभाष्यकारकृत नवीन योगविभाग को मानकर स्वयम् का उपन्यास

काशिका	महाभाष्य	सिद्धान्तकौमुदी
(४७) आसन्दीवत्-अष्टीवत्-चक्रीवत्- कक्षीवत् ^१ -रुमण्वत्-चर्मण्वती ॥ ८।२।१२ ॥	आसन्दीवत्-अष्टीवत्- चक्रीवत्-(कक्षीवत्-) रुमण्वत्-चर्मण्वती ॥ ८।२।१२ ॥	आसन्दीवत्-अष्टीवत्- चक्रीवत्-कक्षीवत्- रुमण्वत्-चर्मण्वती ॥ ८।२।१२ ॥
(४८) अदसोऽसेर्दादु ^३ दो म ॥ ८।२।८० ॥	अदसोऽसेर्दादु दो म ॥ ८।२।८० ॥	अदसोऽसेर्दादु दो म ॥ ८।२।८० ॥
(४९) एति सज्ञायामगात् ^२ ॥ नञ्प्राद्वा ॥ (८।२।९९-१००) ॥	× ×	एति सज्ञायामगात् ॥ नञ्प्राद्वा ॥ ८।२।९९-१०० ॥

किया है। वृत्तिकार ने 'बहुवचनम्' इस परिवर्धित अक्ष को भी सूत्र में प्रक्षिप्त कर दिया है (द्रष्टव्य—महाभाष्य—८।१।३२-३४) ॥

१ 'न सम्प्रसारणे०' (८।१।३७) सूत्र के 'भाष्य' में "(रवेर्नतौ बहुलम्), कक्ष्यायाः सज्ञायाम्, कक्ष्यायाः सज्ञाया मती सम्प्रसारण कर्त्तव्यम् । कक्षीवन्त य औशिज । कण्व — कक्षीवान्' की व्याख्या करते समय प्रदीपकार का कहना है कि 'आसन्दीवत्' (८।२।१२) सूत्र में 'कक्षीवत्' शब्द की निपातन से उपपत्ति हो जाने के कारण 'कक्ष्यायाः सज्ञायाम्' यह वास्तिक करना अनावश्यक है। किन्तु उद्योतकार का मत है कि 'कक्ष्यायाः सज्ञायाम्' वास्तिक के आधार पर यह मानना चाहिए कि 'आसन्दीवत्' सूत्र में कक्षीवत् शब्द का पाठ अपाणिनीय है। परस्पर-विरुद्ध 'प्रदीप-उद्योत' से तथा 'न सम्प्रसारणे' सूत्र में 'कक्ष्यायाः सज्ञायाम्' इस वास्तिक का अनुपलेख करनेवाले वृत्तिकार के आधार पर भी यह प्रतीत होता है कि प्रकृत सूत्र में कक्षीवत् शब्द के पाठ के पाणिनीयत्व में विप्रति-पत्ति चिरन्तन तथा व्यापक है। परन्तु 'भाष्य' में भी छपा हुआ सूत्र वृत्तिस्थ सूत्र के समान ही है।

२ पदमञ्जरीकार के अनुसार इस सूत्र में भी पाठभेद है। कुछ लोग—'अदसोऽसेर्दा-दुहोम' ऐसा सूत्र पाठ मानते हैं। परन्तु दपरकरण के अनावश्यक होने से यह सूत्रपाठ अनावश्यक है—केचिदत्राप्युकार पठन्ति—'उहोम' इति, तेषामयमौत्पत्तिको दकारो मुखसुपार्थ' न पुन. तकारस्य जस्त्वम्, तथा हि सति सवर्णप्रहणं न स्यात्। अदपर-पाठस्तु भद्रः ॥ पदमञ्जरी—८।२।८० ॥

३ मुद्रित 'काशिका' (मूल प्रति) में सर्वत्र उपर्युक्त दोनों वाक्यों को सूत्र माना गया है। 'सिद्धान्तकौमुदी' की भी यही दशा है। 'प्रक्रियाकौमुदी' की 'प्रसाद' व्याख्या में भी इन दोनों को सूत्र माना गया है। 'न्यास' तथा 'पदमञ्जरी' में प्रथम के विषय में तो क्रमशः 'एतद्ग्रहणकवाक्यम्' एवम् 'एति सज्ञायामगादिति गणसूत्रम्' इस तरह का विवरण है किन्तु 'नञ्प्राद्वा' के लिए कुछ नहीं कहा गया है। 'सिद्धान्तकौमुदी' की 'तत्त्व बोधिर्ना' व्याख्या में इन दोनों को सुषामादिगणसूत्र कहा गया है। किन्तु पाणिनीय शास्त्र में बहुत ऐसे भी गणसूत्र हैं जो सूत्रों की प्रतिलिपि हैं। उदाहरणार्थ, हम 'पूर्व-परावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसज्ञायाम्', 'स्वमज्ञातिथनाख्यायाम्' तथा 'अन्तरं बहिर्योगोपसव्यानयो' को ले सकते हैं जो क्रमशः सूत्र-१।१।३४, ३५, ३६ के प्रति-रूप मात्र है। अतः उपर्युक्त दोनों का सूत्रत्व या सूत्रवाभाव का निर्णय करना

काशिका	महाभाष्य	सिद्धान्तकौमुदी
(५०) सद्विष्वज्ज्यो. परस्य लिटि ॥ ८।३।११८ ॥	सद्वेः परस्य लिटि ॥ ८।३।११८ ॥	सद्वेः परस्य लिटि ॥ ८।३।११८ ॥
(५१) विभाषीपधिवनस्पतिभ्यः ^३ ॥ ८।३।१६ ॥	विभाषीपधिवनस्प- तिभ्यः ॥ ८।३।१६ ॥	विभाषीपधिवनस्पति- भ्यः ॥ ८।३।१६ ॥
(५२) उपसर्गाद्बहुलम् ^३ ॥ ८।३।२८ ॥	(उपसर्गाद्बहुलम्) उपसर्गाद्बहुलम् ॥ ८।३।२८ ॥	(उपसर्गाद्बहुलम्) इति सूत्रम् , उद् भङ्गत्वात् भाष्यकार आह— उपसर्गाद्बहु- लम् ॥ ८।३।२८ ॥
(५३) अ अ इति ॥ ८।३।१६८ ॥	अ अ ॥ ८।३।१६८ ॥	अ अ ॥ ८।३।१६८ ॥

कठिन है । इसीलिये मैंने प्रस्तुत संस्करण में दोनों का समावेश सूत्ररूप में कर दिया है ।

१. 'प्रक्रियाकौमुदी' में "सद्विष्वज्ज्योः परस्य लिटि" यह पाठ है । किन्तु मूल सूत्र के 'भाष्य' में 'सद्वेः लिटि प्रतिषेधे स्वज्ञेहरसंख्यानम्' इस वार्तिक के उपलम्भ से ऐसा प्रतीत होता है कि वार्तिककारादिके अनुसार सूत्र में 'स्वज्ञे' धातु का पाठ नहीं है । पदमञ्जरीकार का भी यही मत है ।

२. गुरुकुल-प्रकाशित 'अष्टाध्यायी' में 'विभाषीपधिवनस्पतिभ्याम्' ऐसा पाठ है । परन्तु 'वृत्ति', 'महाभाष्य', 'प्रक्रियाकौमुदी' तथा 'सिद्धान्तकौमुदी' आदि में बहुवचनान्त पाठ ही उपलब्ध होता है । कहीं इस पाठभेद का निर्देश भी नहीं है । प्रमादकार ने तो बहुवचनान्त पाठ का समर्पण भी किया है —

बहुवचनाद्यपरो निर्देश इत्याह—'एगद्वाचिभ्यः' इति ॥

अतः बहुवचनान्त पाठ ही प्रामाणिक प्रतीत होता है ।

३. सूत्र के मौलिक स्वरूप—'उपसर्गाद्बहुलम्'—में दोष जाने के कारण भाष्यकार ने इसका रूप बदलकर 'उपसर्गाद्बहुलम्' ऐसा पाठ मान लिया है । वृत्तिकार, प्रक्रियाकौमुदीकार आदि ने भाष्यनिरुक्त पाठान्तर का ही सूत्र के रूप में उल्लेख कर दिया है । सिद्धान्तकौमुदीकार ने वस्तुस्थिति का उल्लेख कर दिया है । पदमञ्जरीकार 'उपसर्गाद्बहुलम्' को पाठान्तर मानते हैं और कहते हैं कि किसी भी पाठ में कोई दोष नहीं है । परन्तु 'भाष्य' में मौलिक पाठ को दूषित बतलाया गया है । अतः पदमञ्जरीकार का कथन विवंचनीय है ।

४. इस सूत्र के अन्त में (समासिसूचक ?) 'इति' का पाठ 'काशिका' के सभी संस्करणों में उपलब्ध होता है । न्यायकार भी इसकी व्याख्या करते समय 'अ अ इति' ऐसा प्रतीक उपाख्य करते हैं जिससे ऐसा प्रतीत होता है कि न्यायकारसमस्त सूत्रपाठ भी 'अ अ इति' ही हैं, क्योंकि अन्यसूत्रों का प्रतीकोपाख्यान करने समय न्यायकार स्वयं-चर्चक या स्वरूपसूचक 'इति' शब्द का प्रयोग नहीं किया करते हैं । 'भाष्य', 'पदमञ्जरी' आदि में 'अ अ' इतना ही सूत्र का स्वरूप माना गया है 'अद्बुद्ध' सूत्र की 'काशिका' वृत्ति में 'तस्य प्रयोगार्थम् "अ अ" इति साध्यान्ते प्रत्यावृत्ति करिष्यते' इस उक्ति से ऐसा प्रतीत होता है कि काशिकाकार भी 'अ अ' को ही सूत्र मानते हैं, और इनके द्वारा समासपर्यं प्रयुक्त 'इति' शब्द का कथञ्चिद् सूत्र-पारिर् में विशेष हो गया है ।

सूत्र पाठ सारतम्य का यथासम्भव विवरण प्रस्तुत करने के बाद, 'अष्टाध्यायी' के महत्त्व के विषय में दो चार शब्द कड़ देना अनावश्यक न होगा ।

'अष्टाध्यायी' का महत्त्व

सभी प्राच्य तथा पाश्चात्य विद्वान् 'अष्टाध्यायी' के महत्त्व का एक स्वर से स्वीकार करते हैं । सभी ग्रन्थों में पाणिनीय व्याकरण को सर्वाधिक उत्कृष्ट माना गया है । अतः अब इसके महत्त्व के विषय में अधिक कहने की अपेक्षा निम्नलिखित तर्क ही, संक्षेप में, रखा होगा :—

किसी भी शास्त्र के विलोप का कारण है जनप्रियता का अभाव । आक्रमण आदि से ग्रन्थों का विनाश हो सकता है, सम्प्रदाय का नहीं—इसका साक्ष्य इतिहास में उपलब्ध है । जनप्रियता के अभाव के दो कारण होते हैं—अनुपयोगिता तथा अनावश्यक क्लिष्टता । द्वितीय कारण का ता-पर्य्य यह है कि यदि एक क्लिष्ट तथा अन्य सरल उपाय एक ही लक्ष्य पर पहुँचाने में समर्थ होते हैं तो जनमानस सरल उपाय को ही पसन्द करता है । अतः पाणिनीय व्याकरण से पूर्व तथा उत्तरकाल में विभिन्न अनेकानेक व्याकरणशास्त्रों का विनाश या विरल प्रचार ही चिरकाल से विकसमान पाणिनीय व्याकरणशास्त्र के महत्त्व का प्रस्थापन करता है ।

दूसरी बात यह है कि शास्त्र का प्रयोजन लोक-व्युत्पादन है । अतः लोक स्थिति का उल्लङ्घन कर कोई भी शास्त्र लोक में प्रतिष्ठित नहीं हो सकता । आचार्य पाणिनि की दृष्टि में यह बात अवश्य थी । तभी तो उन्होंने 'तदशिक्ष्य सज्ञाप्रमाणत्वात्', 'लुब्धयोगाऽभ्याख्यानात्', 'योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात्', प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् तथा 'कालोपसर्जने च तुष्यम्' आदि सूत्र लिखे हैं । इस दृष्टि से भी पाणिनीय शास्त्र की प्रतिष्ठा अक्षुण्ण बनी रही है ।

'अष्टाध्यायी' के व्याख्यान

'अष्टाध्यायी' पर प्रारम्भ में दो प्रकार की व्याख्याएँ लिखी गईं—विस्तृत तथा सक्षिप्त । दूसरे शब्दों में हम कह सकते हैं एक तो सूत्र की व्याख्या थी और दूसरी थी टिप्पणी । सूत्र की व्याख्या को ही 'वृत्ति' कहा जाता है और टिप्पणी को 'वाचिक' । व्याख्यान के रहने पर भी टिप्पणी का निर्माण ही इस बात का निर्धारण कर देता है कि सूत्र तथा वृत्ति में अनुक्त अथवा दुरुक्त विषयों का समावेश ही टिप्पण्यारम्भक वाचिक में किया जाता है ।

१. यदि कुछ सूत्रों का पाठसारतम्य अमवशात् उल्लिखित न हुआ हो तो पाठक महाशय से मेरी प्रार्थना है कि वे मुझे सूचित करने की कृपा करें जिससे भविष्य में सुधार कर दिया जा सके । मुझे विश्वास है कि कुछ ही दिनों में प्रकाशित होनेवाली श्यासपदमञ्जरीसहित 'काशिका' के सप्तम भाग में सम्पादकों द्वारा इस विषय पर भी अधिक प्रकाश अवश्यमेव डाला जाएगा ।

२. अष्टाध्यायी—१।२।५३-५७ ॥

३. तुलना कीजिए—सूत्रार्थप्रधानी ग्रन्थो वृत्ति ॥ पदमञ्जरी—भाग—१, पृ० ४ ॥

४. तुलना कीजिए—उक्तानुक्तदुरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्तते ।

त ग्रन्थ वाचिक प्राहु वाचिकज्ञा मनीषिणः ॥

यत् वृत्ति से ही वस्तुतः 'व्याकरणशास्त्र का परिज्ञान सम्पन्न हो जाता है अत एव यह युक्ति से भी सिद्ध है कि कौत्स आदि पूर्वोक्त शिष्यों के अध्यापक पाणिनि को स्वयम् ही प्रथमतः अपने सूत्रों की वृत्ति लिखनी पड़ी होगी। इस विषय की चर्चा 'दूम वृत्तिकारों के विवरण के प्रसङ्ग में कुछ विशद रूप में करेंगे। अत एव 'वृत्ते. व्याख्यानं वात्तिकम्' यह श्रुत्यपत्ति भी उपपन्न हो जाती है। गीर्वाणकर्म की कल्पनाएँ भिन्न हैं। उनके परिज्ञान के लिए—'संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास'—भाग—१, पृ० २८१—दृष्टव्य है।

वात्तिकारों ने अनेक होने पर भी सर्वाधिक प्रसिद्धि काव्य अथवा काव्यायन की ही है। यदि काव्यायन को पाणिनि का शिष्य न भी माना जाय तब भी पाणिनि तथा काव्यायन के काल में बहुत व्यवधान नहीं माना जा सकता। 'महाभाष्य' के उद्धरिष्य-माण प्रमाण के आधार पर यह निस्सन्देह है कि महाभाष्यकार के समय यदि लिखित रूप में नहीं तो कम से कम मौखिक परम्परा के रूप में भी पाणिनि की स्वोपज्ञवृत्ति सुरक्षित थी। ऐसी स्थिति में पतञ्जलि से पूर्ववर्ती काव्यायन के समय पाणिनि की स्वोपज्ञवृत्ति का रहना स्वाभाविक ही है। हो, इतना तो मानना ही होगा कि काव्यायनीय वात्तिक के पश्चात् लिखी गई वृत्तियों में वात्तिक का भी समावेश कर लिया गया है। किन्तु इससे वात्तिक की वृत्तिमूलकता का विघटन नहीं होता।

'अष्टाध्यायी' के वृत्तिकार

'अष्टाध्यायी' पर अनेक वृत्तियों—सूत्रार्थ प्रधान व्याख्याएँ—लिखी गईं। 'महाभाष्य' में 'अत्रः परिमन् पूर्वविधौ', 'न बहुमीही', 'एह प्राचा देशे' आदि के विवरण के प्रसङ्ग में कैयट आदि 'भाष्य' के व्याख्यताओं ने 'भाष्य' के पूर्व भी कई वृत्तियों की सत्ता बतलाई है। जिन वृत्तियों या वृत्तिकारों के अस्तित्व में सम्प्रति कुछ प्रमाण उपलब्ध हो सके हैं उनका सचित्र विवरण निम्नलिखित है.—

१—पाणिनि

'महाभाष्य', 'महाभाष्यप्रदीपिका'^१ तथा 'कातिका'^२ में कई सूत्रों की द्विविध व्याख्या करते हुए तत्तत् ग्रन्थकार ने यह बतलाया है कि मूत्रकार ने ही अपने शिष्यों को वृत्तों प्रकार की व्याख्याएँ पढ़ाई थीं। ऐसी स्थिति में यह मानना आवश्यक हो जाता है कि पाणिनि ने स्वयम् अपनी 'अष्टाध्यायी' की व्याख्या की थी। उस व्याख्या की सूत्रार्थप्रधानता के स्वाभाविक होने के कारण उसे हम 'अष्टाध्यायी' की सर्वप्रथम 'वृत्ति' मान सकते हैं।

१. तुलना कीजिए—व्याकरणस्य शरीर परिनिहितशास्त्रकार्यमेतान्त् ।

दिए परिकरचन्प क्रियतेऽस्य ग्रन्थकारेण ॥

कातिका—३ खंडक ॥

२. महाभाष्य—१।४।१; ३।१।९४ ॥

३. दृष्टव्य—संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० ४०४ ॥

४. कातिका—४।१।११४, ५।१।५०, ५।१।९४; ५।२।११०, ५।४।२१-२२ ॥

१—श्वोभूति

पतञ्जलि से पूर्ववर्ती वृत्तिकारों में एक श्वोभूति का भी नाम आता है। 'महाभाष्य' १ एक 'श्लोकवात्तिक में 'श्वोभूते' इस सम्बोधनपद का प्रयोग मिलता है। प्रदीपकार नेट के अनुसार' ये श्वोभूति श्लोकवात्तिककार के शिष्य थे। 'न्यास'में एक जगद्-वभूति अथवा सुभूति का उल्लेख है। यदि 'न्यास' के सुभूति या श्वभूति श्लोकवात्तिक-श्लोक श्वोभूति से अभिन्न हों तब तो श्वोभूति की एक वृत्ति मानी जा सकती है अन्यथा श्वभूति की वृत्ति का अनभ्युपगम ही अधिक उपयुक्त होगा।

इनके समय के विषय में इतना ही निश्चित रूप में कहा जा सकता है कि ये महाभाष्यकार के पूर्व हो चुके थे। कुछ लोग इन्हें पाणिनि के शिष्यों में ही अन्यतम मानने के पक्ष में हैं। ऐसी दशा में इनका समय ई० पूर्व पञ्चम शतक का अन्तिम दशक माना जा सकता है।

३—कुणि

भर्तृहरि^१, कैट^२ तथा हरदत्त^३ आदि के प्रामाण्य पर यह माना जाता है कि पतञ्जलि-पूर्वकालिक वृत्तिकारों में एक कुणि नाम के आचार्य भी थे। इनके देशकालादि के विषय में अभी कुछ विवरण उपलब्ध नहीं हो सका है।

४—माधुर

'महाभाष्य'^४ तथा पुरुषोत्तम देव की 'भाषावृत्ति'^५ के प्रामाण्य पर एक माधुर-प्रोक्त वृत्ति का परिज्ञान प्राप्त होता है। 'महाभाष्य' में माधुर भी पाठान्तर है। 'काशिका' में भी 'तेन प्रोक्तम्' (४।३।१०९) सूत्र की व्याख्या करते समय 'अन्येन कृता माधुरेण प्रोक्ता माधुरी वृत्तिः' उदाहरण दिया गया है। 'पद्मजरी' में माधुरी पाठ माना गया है जब कि न्यासकार माधुरी पाठ मानते हैं।

यद्यपि 'अन्येन कृता माधुरेण प्रोक्ता' से आपातत यही प्रतीत होता है कि माधुर को वृत्तिकार नहीं माना जा सकता है तथापि प्रोक्तशब्दार्थ के अन्तर्निविष्ट 'कृत' का तात्पर्य उपदेश अथवा संकेतप्रदर्शनमात्र से माना जा सकता है। अत एव 'पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम्' से भी महेश्वरोपदिष्ट (महेश्वर प्रसादलब्ध) व्याकरणशास्त्र के कर्तृत्व की प्रतिपत्ति आचार्य पाणिनि में होती है।

५—वररुचि

उपर्युक्त चार पतञ्जलि पूर्व वृत्तिकारों के अतिरिक्त एक विक्रमादित्य के नवरत्नों के अन्तर्गत निदिष्ट वररुचि की वृत्ति की हस्तलिपि Government's Manuscripts

१ महाभाष्य—१।१।५६ ॥

२ श्वोभूतिनाम शिष्य ॥ प्रदीप—१।१।५६ ॥

३ न्यास—४।२।९९ ॥

४ सस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास—मना-१ पृ ४०० ॥

५ महाभाष्य प्रदीप—१।१।७५ ॥

६ पद्मजरी—१।१।७०, तथा पृ० ४, भाग-१ (काशी) ॥

७ महाभाष्य—४।३।१०९ ॥

८ भाषावृत्ति—१।२।५९ ॥

Library, Madras में उद्धृत किया है। यह वृत्ति २३३४ सूत्र तक उपलब्ध है अफ़्सेस महापात्र ने भी अपनी सूची में ३४२ पृष्ठ पर इस वृत्ति के हस्तलेख का उल्लेख किया है।

६—देवनन्दी

शिओगा जिडे की 'नगर' तहसील के ४३ वें शिलालेख तथा वृत्तविद्या की कनाडीभाषानिबन्ध धर्मपरीचा की प्रशस्ति के प्रामाण्य से मीमांसक महापात्र ने जैनाचार्य देवनन्दी—जिन्हें जैन ग्रन्थों में पूज्यपाद शब्द से भी उद्धृत किया गया है—द्वारा रचित पाणिनीयाष्टाध्यायी पर 'शब्दावतारन्यास' नाम की वृत्ति का उल्लेख किया है। यह वृत्ति सम्प्रति अप्राप्य है। देवनन्दी का समय विक्रमाब्द के पहला शतक का पूर्वार्द्ध माना जाता है।

७—दुर्विनीत

महाराज पुष्पिकोण के दानपत्र में दुर्विनीत के विशेषणों में 'शब्दावतारकारेण' भी एक विशेषण है। यत्र देवनन्दी की वृत्ति का भी नाम 'शब्दावतार' है अतः नाममात्र के आधार पर कुछ लोगों ने दुर्विनीतकृत 'शब्दावतार' को भी पाणिनीय 'अष्टाध्यायी' की एक वृत्ति मानी है। मेरी दृष्टि में नाममात्र के आधार पर यह निश्चय नहीं करना चाहिए कि दुर्विनीत का 'शब्दावतार' भी वृत्ति है। इस 'शब्दावतार' के स्तम्भ ग्रन्थ होने की सम्भावना का भी अन्तर्धान नहीं किया जा सकता है। अतः इसे वृत्ति मानना समुचित नहीं है। बहुत सम्भव है कि राजा दुर्विनीत के नाम से उनके आश्रित जैनाचार्य देवनन्दी के 'शब्दावतार' का ही उल्लेख किया गया हो? क्या उक्त दानपत्र में 'शब्दावतारकारेण' के स्थान में अर्थात् 'शब्दावतारकारेण' के उल्लेख की कल्पना की जा सकती है?

दुर्विनीत का राज्यकाल विक्रम संवत् ५३९-५६९ तक माना जाता है।

८—सुल्लिभट्टि

जिनेन्द्रबुद्धि ने अपनी 'काशिकाविवरण-वर्णिका'—'न्यास'—में 'काशिका' के 'वृत्तौ भाष्ये' आदि प्रथम श्लोक की व्याख्या करते समय वृत्ति शब्द के प्रसङ्ग में लिखा है—

तत्र च वृत्तिः पाणिनिप्रणीतसूत्राणां विवरणम् सुल्लिभट्टिनज्ज्वादिभिरचितम्।^१

न्यासकार के उक्त वाक्य से पाणिनिसूत्रों पर सुल्लिभट्टि कृत एक वृत्ति की सत्ता प्रमाणित होती है। यद्यपि न्यासकार के कथन से यह भी सिद्ध किया जा सकता है कि सुल्लिभे भिन्न भट्टि भी एक वृत्तिकार रहे तथापि मंत्रैररचित के न्यासव्याख्यान, 'तत्र प्रदीप,' तथा 'हरिनामायूनसूत्रवृत्ति' में 'सुल्लिभट्टि' इत्येकवचनान्त प्रयोग से यह

१. इनके सम्बन्ध में विशेष विवरण के लिए—प्रेमी जैन साहित्य और इतिहास (प्र. सं.), पृ० ११०-११९ दृश्य है।

१ सरकृत न्याकरण शास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० ४२०-२१ ॥

२ न्यास, पृ० ४, भाग १ (काशी) ॥

३ न्यास की प्रस्तावना, पृष्ठ-८ ॥

४ सरकृत न्याकरणशास्त्र का इतिहास—भाग-१, पृ० ४२१ ॥

नना पड़ता है कि बुद्धिभट्टि एक ही व्यक्ति का नाम है। 'न्यास'में बुद्धिभट्टि के स्थान बुद्धिभट्टि पाठान्तर भी मिलता है। तथापि 'तन्त्रप्रदीप' आदि के साक्ष्य से बुद्धि पाठ प्रत्या प्रतीत हो रहा है। काशिकाकार से पूर्ववृत्तित्व के अतिरिक्त इनके काल के विषय कुछ ज्ञान नहीं है।

—निल्लर

'न्यास' के उपर्युक्त वाक्य में एक अन्य वृत्तिकार निल्लर (बङ्गीय संस्करण) अथवा ल्लर (काशीसंस्करण) का उल्लेख मिलता है। 'काशिका' के व्याख्याता विद्यासागर नि तथा कातन्त्रपरिशिष्ट प्रणेता श्रीपति दत्त ने भी 'निल्लर वृत्ति' का उल्लेख किया है।^१ ऐसी स्थिति में काशीसंस्करण में उपलब्ध 'निल्लर' शब्द में पाठभ्रम की सम्भावना अधिक है।

निल्लराचार्य का समय तथा उनकी वृत्ति का स्वरूप सम्प्रति अज्ञात है। केवल काशिकाकारपूर्वकालिकत्व का निश्चय हो सकता है यदि न्यासकार की व्याख्या में कालिक पौराण्य का परिपालन किया गया हो तो।

१०—चूर्णिकार या चूर्णि

श्रीपति दत्त द्वारा रचित 'कातन्त्रपरिशिष्ट' तथा जगदीश तर्कोलङ्कार की 'शब्द-तत्त्वप्रकाशिका' के उद्धरणों के आधार पर चक्रवर्ती महाशय^२ ने चूर्णि नाम के किसी आचार्य की पाणिनिसूत्रवृत्ति की सम्भावना प्रकट की है। परन्तु यह वृत्ति सम्प्रति अप्राप्य है। इत्सिंग की भारत यात्रा के विवरण तथा भर्तृहरि^३ आदि के अनुसार चूर्णिकार पतञ्जलि ही है और इत्सिंग के वर्णन में चूर्णि पर व्याख्यानात्मक भर्तृहरिशास्त्र का भी उल्लेख है। चक्रवर्ती जी ने चूर्णि के विषय में 'अष्टाध्यायी' पर पतञ्जलिकृत^४ साक्षात् वृत्ति होने की सम्भावना व्यक्त की है। परन्तु इस विषय में सम्प्रति कोई प्रौढ़ प्रमाण उपलब्ध नहीं है।

११ जयादित्य

जयादित्य ने पाणिनीय सूत्रों की एक 'काशिका' नाम की वृत्ति (जो प्रस्तुत है) लिखी है। यद्यपि वर्तमान 'काशिका' वृत्ति में जयादित्य की वृत्ति के साथ-साथ वामन की वृत्ति का भी साङ्ख्य है तथापि प्रमाणों से यह स्पष्ट होता है कि जयादित्य तथा वामन ने अलग अलग समस्त 'अष्टाध्यायी' पर अपनी अपनी वृत्ति लिखी थी।

सम्प्रति यह विचार कर लेना उचित होगा कि उपलब्ध 'काशिका' वृत्ति में कितना अंश जयादित्य कृत है तथा कितना अंश वामन कृत।

भट्टोजि दीक्षित की 'प्रौढमनोरमा' की 'शब्दरत्न' व्याख्या में हरिदीक्षित^५ ने

१. संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० ४२१-२२ ॥

२. न्यास की प्रस्तावना, पृ० ९ ॥

३. संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० ३१२-३१३ ॥

४. न्यास की प्रस्तावना, पृ० ९ ॥

५. न्यास की प्रस्तावना, पृ० १६-१७, संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० ४२८-४२९ ॥

६. शब्दरत्न—भाग—१, पृ० ५०४ ।

'काशिका' के प्रथम, द्वितीय, पञ्चम तथा षष्ठ अध्यायों की वृत्ति को जयादित्यद्वारा तथा तृतीय, चतुर्थ, सप्तम एवम् अष्टम अध्यायों की वृत्ति को वामनकृत मानने वाले अभियुक्तपरम्परा का उल्लेख किया है। पं० श्रीशचन्द्र चक्रवर्ती तथा पं० युधिष्ठिर मीमांसक जी ने प्राचीन ग्रन्थों में वर्तमान 'काशिका' वृत्ति के पञ्चम अध्याय तक के अशौं का जयादित्य के नाम से तथा षष्ठ, सप्तम एवम् अष्टम अध्यायों के अशौं का वामन के नाम से उद्धरण मिलने के आधार पर यह निर्णय किया है कि प्रथम से पञ्चम अध्याय तक की 'काशिका' वृत्ति जयादित्य की रचना तथा शेषांश वामन की रचना है। गिन्त-निस महाशय के ग्रन्थ—A History of Indian Literature, Vol. III, Part—II, के पृष्ठ ४३३ की पाठटिप्पणी संख्या—२ में भी यही मत प्रतिपादित है। कामरूपी हस्तलेखों में तो प्रथम से चतुर्थ अध्याय को जयादित्य की कृति तथा शेष को वामन की कृति माना गया है—यह विषय भी उक्त ग्रन्थ में ही उल्लिखित है। पं० वाङ्मयों रानाडे द्वारा परिष्कृत 'काशिका' में भी प्रथम चार अध्याय जयादित्य के नाम से और अन्तिम चार अध्याय वामन के नाम से छपे हैं।

किन्तु चीनी यात्री ह्वित्सांग ने समस्त 'काशिका' वृत्ति का उल्लेख जयादित्य के नाम से ही किया है। क्या इससे यह मान लिया जाय कि वर्तमान 'काशिका' केवल जयादित्य की ही कृति है? परन्तु ऐसा मानने पर न्यासकारादि के कथन से स्पष्ट विरोध हो जाता है।

'न्यास'के सम्पादक श्रीशचन्द्र चक्रवर्ती वामनीय वृत्ति को ह्वित्सांग की यात्रा की समाप्ति के बाद की कृति मानते हैं। उनका मत निम्नलिखित है—

Probably वामन wrote down his share of the 'काशिका' shortly after I-tsing had left India and so he (वामन) is not at all mentioned by the former (I-tsing) Unless there be some such reasons, it can not be likely that I-tsing could avoid or forget वामन within so short a time as between the composition of the 'काशिका' (that is Jayaditya's सूत्रवृत्ति) and his own book*.

परन्तु पं० युधिष्ठिर मीमांसकजी का तर्क है कि दो व्यक्तियों द्वारा रचित ग्रन्थ का एक ही व्यक्ति के नाम से उद्धरण करने की प्राचीन रीति को ही ह्वित्सांग ने भी अपना कर केवल जयादित्य को 'काशिका' वृत्ति का निमाता लिख दिया है।

'काशिका'के अष्ट विभाजन में विविध मत के उपलब्ध होने पर भी अधिक प्रतिष्ठित मत यही है कि प्रथम से पञ्चम तक की वृत्ति जयादित्य की तथा अवशिष्टांश वामन की कृति है। फिर भी इस सिद्धान्त में परिवर्तन होने की सम्भावना का निराकरण नहीं

1. न्यास की प्रस्तावना, पृ० १० ॥

२. सरकृत न्याकरणशास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० ४२५ ॥

३. दृष्टव्य—न्यास की प्रस्तावना, पृ० १६; सरकृत न्याकरणशास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० ४२४-४२५ ॥

४. न्यास की प्रस्तावना, पृ० १६ ॥

५. सरकृत न्याकरणशास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० ४२३ ॥

क्रिया जा सकता, क्योंकि 'न्यास' आदि के कथन में भी कहीं कहीं कुछ विचित्रता का अनुभव तत्स्थल के अवलोकन करनेवालों के लिए सहज है। उदाहरणार्थ, हम 'न्यास' के ही उस स्थल को ले सकते हैं जहाँ न्यासकार के कथन से दोनों अक्षों के वृत्तिकार अभिन्न प्रतीत होते हैं —

(१) नुड्विधिलादेशविनामेत्त्रित्यादि । नुडादिविधिषु यच्चोद्यमापतति ऋकारविषये तस्य प्रतिविधान कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्र नुड्विधौ तावत्—ऋकारस्थो रेफो हल्ग्रहणेन गृह्यते । तेनात्रापि द्विहलोद्गस्य नुड् भवति—आनृधत्, आनृधु. इति । एतत् स्वयमेव वृत्तिकारेण प्रतिपादनं कृतम् ॥ न्यास—पृ० ३६ (काशिका—भाग—१) ॥

(ऋकारैरुद्देशो रेफो हल्ग्रहणेन गृह्यते । तेनेहापि द्विहलोद्गस्य नुडागमो भवति—आनृधत्, आनृधु. ॥ काशिका—७४१७१ ॥)

'ऐश्वीच' इत्यत्र 'प्रत्याहारे वर्णेषु ये वर्णकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतयः तेषु तत्कार्यं न भवति, तच्छायाऽनुकारिणो हि ते, न पुनस्त एव, पृथक्प्रथाननिर्वार्यै हि वर्णमिच्छ-न्याचार्याः' इत्युक्त्वा 'नुड्विधिलादेशविनामेषु ऋकारे प्रतिविधातव्यः' इत्युक्तम् । तत्रावसरप्राप्या ऋकारे नुड्विधौ प्रतिविधानमाह—'ऋकारैकदेशो रेफो हल्ग्रहणेन गृह्यते' इति ॥ न्यास—७४१७१ (काशिका—भाग—६, पृ. १९०) ॥

(२) लादेशविधावपि—'र' इति सामान्यमुपादीयते । तेन यः केवलो रेफो यश्च ऋकारस्य तयोर्द्वयोरपि ग्रहणम् । 'ल' इत्यपि सामान्यमेव । ततोऽयं केवलस्य रेफस्य स्थाने केवल एव लकार आदेशो विधीयते । ऋकारस्याप्येकदेशविकारद्वारेण ऋकारः । तथा च 'लुटि च कृष्णः' इत्येवमादयो निर्देशा उपपद्यन्ते इति । एतत् 'कृपो रो ल.' (८१२१८) इत्यत्र वृत्तिकृता स्वयमेव प्रतिपादितम् ॥

न्यास—पृ. ३७ (काशिका—भाग—१) ॥

('र' इति धृतिसामान्यमुपादीयते । तेन यः केवलो रेफो यश्च ऋकारः तयोर्द्वयोरपि ग्रहणम् । 'ल' इत्यपि सामान्यमेव, ततोऽयं केवलस्य रेफस्य स्थाने लकारादेशो विधीयते । ऋकारस्याप्येकदेशविकारद्वारेण लकारः । एव च 'लुटि च कृष्णः' इत्येवमादयो निर्देशा उपपद्यन्ते ॥ काशिका—८१२१८ ॥)

(पृ ३७ के 'न्यास' में उद्धृत ८१२१८ सूत्र की वृत्ति प्रायेण अक्षरशः समान है । ३७ पृष्ठ में न्यासकार ने स्वीकृत वृत्ति की जो व्याख्या की है वह भी वृत्ति ८१२१८ की स्वकृत व्याख्या से प्रायः अक्षरशः समानता रखती है ।)

(३) विनामविधावपि—'ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यम्' इत्युक्त्वा 'रश्रुतिसामान्यनिर्देशाद्वा सिद्धम् । (अ) वर्णभक्त्या च व्यवधाने णत्व भवतीति शुभनादिषु नृनमनन्तृप्नोतिग्रहण णत्वप्रतिषेधार्थं द्रष्टव्यम् । अथ वा ऋवर्णादेव णत्व भवतीति एतदेव तेन ज्ञाप्यते' इति वृत्तिकृता स्वयमेव प्रतिविहितम् ॥ न्यास—पृ० ३८ (काशिका—भाग—१) ॥

(ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यम् । तिसृणाम् । चतसृणाम् । मातृणाम् । पितृणाम् । रश्रुति-सामान्यनिर्देशात् सिद्धम् । वर्णभक्त्या च व्यवधानेऽपि णत्व भवतीति । शुभनादिषु नृनमनन्तृप्नोतिग्रहणं ज्ञापकम् । अथवा ऋवर्णादपि णत्व भवतीत्येतदेवानेन ज्ञाप्यते ॥

काशिका—८१४११ ॥)

** न हि वर्णकदेशो वर्णग्रहणेन गृह्यते । तथा चोक्तम्—'वर्णेषु ये वर्णकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतयस्तेषु तत्कार्यं न भवति । तच्छायाऽनुकारिणो हि ते, न पुनस्त एव ।

पृथक्पदपरन्निर्वच्यं हि वर्णमिच्छन्त्याचार्याः' इति । तस्माद् 'श्चर्माच्च' इति वक्तव्यम् ॥

न्याय—२१११ ॥

व्या उपर्युक्त उद्घरणों के पढ़ने के बाद भी किसी को सन्देह हो सकता है कि न्यायकार (कम से कम) सप्तमाष्टमाध्याय के वृत्तिकार को प्रथमाध्याय के वृत्तिकार से भिन्न मानते हैं ?

अथ पद्मश्रीकार, (जिनके कुछ उद्घरणों के आधार पर भी पष्ठसप्तमाष्टमाध्याय के वृत्तिकार को प्रथम पञ्चमाध्याय के वृत्तिकार से भिन्न माना जाता है) के कुछ विवरण को भी देखें :—

(१) 'पैऔच्' इत्यत्र 'वर्णेषु ये वर्णैकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतपरत्नेषु तत्कार्यं न भवति' इत्युक्त्वा 'नुद्विधिलादेशविनामेषु प्रतिविधातव्यम्' इत्युक्तम्, तत्रावसरे प्राप्ते नुद्विधी प्रतिविधत्ते—श्चकारैकदेश इत्यादि ॥

पद्मश्री—७५७१ (काशिका—भाग—६, पृ० १९०) ॥

(२) 'नुद्विधिलादेशविनामेष्कारे प्रतिविधातव्यम्' इत्युक्तम् ('पैऔच्'—मूत्रव्याख्यायात्), तत्रावसरे प्राप्ते लादेशे प्रतिविधत्ते—इति सामान्यमिति ॥

पद्मश्री—२१११८ (काशिका—भाग—६, पृ० ३५५) ॥

व्या 'पद्मश्री' के उपर्युद्धृत वाक्यों के पढ़ने बाद भी यह निर्णय किया जा सकता है कि पद्मश्रीकार की दृष्टि में प्रथमाध्याय के वृत्तिकार से (कम से कम) सप्तमाष्टमाध्याय के वृत्तिकार भिन्न थे ?

इतना ही नहीं, जिन उद्घरणों के आधार पर प्रथम से पञ्चम तक जयादित्य की रचना मानी जाती है और उससे आगे वामन की उनको कुछ ऐसी सशर्ण इत्ता है कि उक्त निर्णय करना कठिन हो जाता है। 'वृत्ति च' (१११५) मूत्र की वृत्ति की व्याख्या में न्यायकार ने 'गकारोऽप्यत्र चार्थभूतो निर्दिश्यते' की व्याख्या करने, समय डित्वा है कि यह मत जयादित्य का है। इसी प्रसङ्ग में उन्होंने यह भी बतलाया है कि 'ग्लान्तिरथ चरन्' (३११२९) तथा 'ध्रुक् किति' (७११११) मूत्रों में भी जयादित्य ने अपनी वृत्ति में चार्थभूत गकार का निर्देश किया है जब कि वामन इसके प्रतिवृत्त हैं। यहाँ न्यायकार ने 'ध्रुक् किति' (७११११) मूत्र की वर्तमान वृत्ति को भी अज्ञतः उद्धृत किया है। परन्तु जब 'ध्रुक् किति' की वृत्ति की व्याख्या करने लगते हैं तब वृत्तिकार द्वारा चार्थभूतगकारप्रत्ययपठसमर्थक आचार्य के लिए प्रयुक्त 'केचित्' शब्द की व्याख्या करते हैं—'स्वोभूतिव्यादिप्रभृतयः'। इस उक्ति से भी कुछ सन्देह अवश्य उत्पन्न हो जाता है। जब १११५ मूत्र की व्याख्या में न्यायकारने इतने आश्चर्य के साथ दोनों वृत्तिकारों की चर्चा की है तो 'ध्रुक् किति' मूत्र की व्याख्या में भी कम से कम जयादित्य का नाम तो 'केचित्' के अन्तर्गत उन्हें लेना ही चाहिए था। अस्तु !

उपर्युक्त स्थिति में यह स्पष्ट है कि 'न्याय' तथा 'पद्मश्री' के आधार पर 'काशिका' वृत्ति का अक्षरविभाजन (निमांता की दृष्टि से) असम्भव है। मन नेर् के आधार पर भी स्पष्टिद्वय की वृत्ति मान लेना बहुत तपुक्तिक नहीं है, क्योंकि वहाँ से वहाँ प्रगथार भी प्रायः इत प्रष्टि से मुक्त नहीं है। फिर भी पुरानी परम्परा के आधार पर यह माना जा सकता है कि 'काशिका' वृत्ति में दो स्पष्टियों की वृत्ति का माहूर्त्त है। किन्तु अक्षरविभाजन का कार्य तो वर्तमान स्थिति में असम्भवप्राय है। प्रस्तुत संस्करण में केव

नवीन विद्वान् की प्रसिद्धि के आधार पर मैंने भी प्रथम से पञ्चम तक वृत्त में जयादित्य का तथा षष्ठ से अष्टम तक की वृत्ति के अन्त में वामन का नाम निर्दिष्ट किया है, किन्तु इस निर्देश में मेरा किसी भी प्रकार का अभिनिवेश नहीं है।

जयादित्य का काल—

इरिसिंग के यात्रानिबन्ध से यह प्रतीत होता है कि ६६१ या ६६२ ई० के पूर्व ही जयादित्य की मृत्यु हो चुकी थी।^१ इस आधार पर जयादित्य का काल सप्तम शतक^२ (मध्यभाग) सम्भावित है। वरदाचारी जों षष्ठ शतक में ही जयादित्य की स्थिति मानते हैं।^३

षष्ठ शतक से सप्तम शतक के मध्यभाग तक जयादित्य की स्थिति कुछ अन्याय्य प्रमाणों से भी समर्थित होती है। 'प्रकाशनस्थेया^४ स्थयोश्च' सूत्र की वृत्ति में 'स्थेय' के उदाहरण के लिए काशिकाकार ने भारवि के 'किराताजुनीय' का पद्यांश—'सशम्य' कर्णादिषु तिष्ठते य' को उद्धृत किया है। यत 'किराताजुनीय' पर महाराज दुर्विनीत ने एक^५ व्याख्या लिखी थी और दुर्विनीत का राज्यकाल^६ वि० स० ५२९—५६९ (४७२—५१२ ई०) था। अतः भारवि की चतुर्थ शतक के प्रारम्भ में हीना चाहिए। परन्तु अन्याय्य विद्वान् भारवि के समय के विषय में भिन्न भिन्न मत रखते हैं। कुछ लोग^७ ६०० ई० के आस पास भारवि का समय मानते हैं। अतः अधिक सम्प्रतिपन्न समय (जयादित्य का) सप्तम शतक का मध्यभाग ही है। यही मत श्रीपाद् कृष्ण बेलबेलकर महाशय का भी है।

जयादित्य की कृत—

'अष्टाध्यायी' की 'काशिका' वृत्ति में अतिरिक्त जयादित्य के अन्य ग्रन्थ की सत्ता में सम्प्रति कोई प्रमाण नहीं है। 'सुभाषितावली' में जयादित्य के नाम से कुछ श्लोक मिलते हैं, परन्तु मूलग्रन्थ का उल्लेख नहीं है।

१. Winternitz—A History of Indian Literature, Vol. III, Part—II, P 433,

न्यास की प्रस्तावना, पृ १६ ॥

२. Macdonell—A History of Sanskrit Literature, P 367,

न्यास की प्रस्तावना, पृ० २६ ॥

३. Varadachari—A History of the Sanskrit Literature, P. 185.

४. अष्टाध्यायी—११३।१२ ॥

५. सम्पूर्ण श्लोक इस प्रकार है —

जहातु नैन कथमर्थमिद्धि सशम्य कर्णादिषु तिष्ठते य ।

असाधुयोगा हि जयान्तरायाः प्रमाधिनीना विपदां पदानि ॥

किराताजुनीय—३।१४ ॥

६. Krishnamachariar—History of Classical Skt. Literature, P. 147.

७. संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० ४१४ ।

८. Macdonell—A History of Sanskrit Literature, P 577. Varadachari—A History of the Sanskrit Literature, P. 80.

१—वामन

वामनकृत समस्त 'अष्टाध्यायीवृत्ति' तथा वर्तमान 'काशिका' वृत्ति के पद्य से बहना ध्याय तक की वृत्ति का उल्लेख जयादित्य के विवरण के प्रसङ्ग में किया जा चुका है। वर्यहाँ कहना पुनरुक्तिमात्र होगा।

परिचय—

'काशिका' वृत्ति के अवलोकन से तो यह भी पता नहीं लगता है कि वामन ने 'काशिका' की रचना की थी या नहीं। केवल पुष्पिका ने वामन के प्रथमात्र का उल्लेख है। सरकृत साहित्य में वामन नाम के कई आचार्य इतिहाससिद्ध हैं, परन्तु काशिकाका वामन उनसे सर्वथा भिन्न हैं। अतएव वामन के व्यक्तित्व के विषय में 'इदमित्यव' कहना सम्भव नहीं है।

वामन का काल—

यद्यपि 'न्यास' के सम्पादक महाशय ने प्रथमतः यह सम्भावना व्यक्त की है कि इत्सिङ्ग द्वारा वेवेल जयादित्य का काशिकाकार के रूप में उल्लेख के आधार पर यह माना जा सकता है कि वामन ने इत्सिङ्ग के स्वदेशपरावर्तन के पश्चात् 'काशिका' वृत्ति लिखी होगी और इसलिए सम्पादक महाशय के मत में प्रायतः वामन को जयादित्य से कम से कम ५० वर्ष पश्चात् होना ही चाहिए तथापि उपसहार के समय उन्होंने काशिका वृत्ति का रचनाकाल ६५० ई० को मान^१ लिया है। इससे ऐसा प्रतीत होता है कि चक्रवर्ती महाशय ने अपनी पूर्वसम्भावना को प्रभय नहीं दिया है। फलतः उनकी दृष्टि में वामन का काल भी जयादित्य के समान ६५० ई० के आस पास ही होना चाहिए। प्रो० विण्टरनिस्^२ महाशय 'काशिका' को जयादित्यवामन की सम्मिलित वृत्ति मानकर भी वामन के कालादि के विषय में मौन है। सम्भवतः उनकी दृष्टि में भी वामन जयादित्य के समकालिक थे। प्रो० मैकडाले^३ आदि विद्वान् भी जयादित्यवामन विरचित 'काशिका' वृत्ति का एक समय बतलाकर वामन को प्रायः जयादित्य के समकालिक मानने के पक्ष में ही हैं। वेवेलकर महाशय भी दोनों को समकालिक ही मानते हैं।

परन्तु जयादित्य तथा वामन की वृत्तियों का सम्मिश्रण यह सङ्कत करता है कि दोनों समकालिक नहीं थे। 'काशिका' वृत्ति में जयादित्य के मत का स्पष्टन भी वामन ने किया है^४। यह स्वाभाविक नहीं प्रतीत होता है कि समकालिक दो व्यक्ति साथ साथ

१. सरकृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० ४२५-४२६ ॥

२. न्यास की प्रस्तावना, पृ० १० ॥

३. वही—पृ० २१ ॥

४. A History of Indian Literature, Vol. III, Pt—II, P 433.

५. A History of Sanskrit Literature, P 367.

Varadachari—A History of the Sanskrit Literature, P 162.

१. न्यास—१११५ (काशिका—भाग—१, पृ० ८५), ३१३३ (काशिका—भाग—२, पृ० २१०—२११).

२. इदमत्रो—२१२१० (काशिका—भाग—२, पृ० ११—११८), ३१३३ (काशिका—भाग—२, पृ० ४११).

३. मंडमनोरमा—५५४२२। चन्द्रोदय—१११५ ॥

इसी ग्रन्थ का आंशिक विभाजन था सम्बिभक्त रूप में व्याख्यान भी करें और परस्पर ब्रह्म का मत का उपन्यास भी। मतभेद होना तो स्वाभाविक है, या कम से कम सम्भव नहीं है, परन्तु उसका उल्लेख संयुक्त कृति में स्वाभाविक नहीं प्रतीत होता है। बहुत सम्भव है कि विभिन्नकालिक व्यक्तियों की रचना होने पर भी परवर्ती मनीषियों ने 'गुणोपसहार' न्याय से कुछ अंश जयादित्य की वृत्ति से और कुछ अंश वामन की वृत्ति से ले लिया था जिसके फलस्वरूप आज हमारे पास 'काशिका वृत्ति' सङ्कीर्ण कृति के रूप में प्रस्तुत है—ऐसा माना जाता है। 'गुणोपसहार' न्याय से अध्ययनाध्यापन की परम्परा आज भी हमारे पण्डितों के बीच प्रचलित है। उदाहरणार्थ हम 'तथ्यचिन्तामणि' को ले सकते हैं। 'व्याप्तिसन्नक प्रकरण' तथा 'वर्क प्रकरण' की मधुरानाथी वृत्ति, 'सिद्ध्य्यात्रलक्षण प्रकरण', 'सिद्धान्तलक्षण प्रकरण' तथा 'पञ्चता प्रकरण' आदि की जागदीशी वृत्ति और 'सामान्यनिरुक्ति' आदि प्रकरण की आदाधरी वृत्ति ही पण्डित मण्डली में अध्ययनाध्यापन का विषय है।

अतः यदि मेरी उक्त कल्पना विवेचकों के लिए प्राज्ञ हो और यदि जयादित्य का उपरिनिर्दिष्ट ६५० ई० का समय प्रामाणिक हो तो कम से कम वामन को ७०० ई० के निकटस्थ माना जा सकता है।

सम्प्रति संस्कृत साहित्य के इतिहास की स्थिति अन्धकार में ही है, क्योंकि नये-नये प्रमाण मिलते जा रहे हैं और पूर्व-पूर्व सिद्धान्त का परिवर्तन तथा उत्तरोत्तर सिद्धान्त का परिमृष्ट होना जा रहा है। अतः ऐतिहासिक स्थिति में जब तक कोई अन्तरङ्ग प्रमाण, प्रामाणाभास नहीं, उपलब्ध नहीं होता तब तक 'इदमित्थम्' कह देना, मेरी दृष्टि में, सुरा-सहस्रात्र है।

उपर्युक्त वृत्तिकारों से अतिरिक्त भर्तृहरि^१ अथवा विमलमति^२ अथवा भर्तृहर्युप^३-नामक विमलमति की 'भागवृत्ति', जयन्तभट्ट-कृत^४ वृत्ति, केशव-कृत वृत्ति^५, इन्दुमित्र अथवा^६ इन्दु द्वारा निर्मित 'इन्दुमतीवृत्ति', मैत्रेयरचितकृत 'दुर्घटवृत्ति',^७ पुरुषोत्तमदेव-वेरचित 'भाषावृत्ति'^८ तथा 'दुर्घटवृत्ति'^९(?), शरणदेव की 'दुर्घटवृत्ति',^{१०} भट्टोजि दीक्षित-

१. भाषावृत्त्यर्थविवृति—८।१।६७ ॥

२. कातन्त्रपरिशिष्ट—सन्धिखण्ड—१४२ ॥

३. संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास—भाग-१, पृ० ४३३ ॥

४. वही, पृ० ४३८ ॥

५. भाषावृत्ति—५।२।११२, ८।१।२० ॥

६. प्रक्रियाप्रसाद—प्रथम भाग—पृ० ६१०, ६८६, द्वितीय भाग—पृ० १४५ ॥

७. उज्ज्वलदत्त—उणादिवृत्ति—पृ. ८०, १४२ ॥

८. राजशाही प्रकाशन—१९१८ ई० । इसमें वैदिकमात्रविषयक सूत्रों की वृत्ति नहीं है।

९. संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० ४४३ ॥

१०. त्रिवेन्द्रम् संस्कृत ग्रन्थमाला, ग्रन्थ संख्या—६, १९०९, पेरिस—१९४०-१९५४ ई०। दुर्घटवृत्ति केवल सप्तमाध्याय तक प्रकाशित हुई है।

विरचित 'शब्दकौरुभ', अप्पय्य द्वीचित की 'सूत्रप्रकाश' व्याख्या, नीलकण्ठ वाजपय्य कृत 'पाणिनीयप्रदीपिका' (१), विश्वेश्वर सुरविरचित 'वैयाकरण सिद्धान्त-सुधानिधि' अष्टमस्क्री की 'पाणिनीयमिताक्षरा', ओरम्भट्ट की 'व्याकरणदीपिका', दयानन्द सरस्वती कृत 'अष्टाध्यायी भाष्य', अप्पय्य नेनार्यकृत 'प्रक्रियादीपिका', नारायणसुधी निमित्त शब्दभूषणापरनामक 'अष्टाध्यायीवृत्ति', रुद्रधरकृतवृत्ति, उदयनकृत 'निरुद्धपर्यन्तग्रन्थ', उदयधरभट्टकृत 'मितवृत्तार्थसंग्रह', रामचन्द्र की वृत्ति, सदानन्द की 'तत्त्वदीपिका' और कुछ अज्ञातनामा लेखकों की वृत्तियों भी अष्टाध्यायी पर लिखी गई हैं ।

उपर्युक्त सारी वृत्तियों पाणिनीयाष्टाध्यायी के सूत्र क्रम को मान कर ही लिखी गई हैं । यत्र तत्र पाठ क्रम में वैमत्य है, किन्तु अत्यल्प ।

पाणिनि की 'अष्टाध्यायी' पर दूसरे क्रम से भी कुछ व्याख्याएँ लिखी गईं 'अष्टाध्यायी' में एक कार्य के विधायक सूत्रों की समष्टि प्रायेण एक ही जगह मिलती है परन्तु दूसरे प्रकार के क्रम को अपनाते वाली व्याख्याओं में प्रक्रिया क्रम से सूत्रों का नया क्रम स्थापित किया गया है । प्रक्रिया का अर्थ है शब्दव्युत्पत्ति अथवा शब्दव्युत्पत्ति विधि । शब्दों की साधुताबोधक व्युत्पत्ति में पाणिनि की 'अष्टाध्यायी' के सूत्रों (योगों) की प्रवृत्ति जिस क्रम से आवश्यक हुई उसी क्रम से सूत्रों का सङ्कलन प्रक्रिया ग्रन्थों में किया गया है । परन्तु एक सूत्र के उपयोग अनेकविध शब्दों की व्युत्पत्ति में सम्भावित होने से दास प्रतिशत सफलता प्रक्रियासूत्रीय क्रम में भी नहीं मिल पाई है साक्षात् 'अष्टाध्यायी' में भी इस अक्षरफलता के कुछ उदाहरण मिल ही जाते हैं निदर्शन के लिए हम 'अष्टाध्यायी' के 'आद्यन्तवर्द्धकस्मिन्' (१।१।२१) सूत्र को ले सकते हैं । आध्याय पाणिनि ने 'दाधा ध्वदाय' (१।१।२०) तथा 'तरसमपौ घ' आदि सञ्ज्ञाविधि के प्रकरण में उक्त अतिदेश सूत्र का निर्देश कर दिया है । विकारविधि प्रकरण (पद्य-सप्तमाष्टमाध्यायों) में तथा मुहिङ्गविधि-प्रकरण में तो सञ्ज्ञाविधि के उदाहरणों की कमी

१. चौदाम्बा सरकृत सीरिज, वाराणसी (एक से चार अध्याय तक) ।

२. राजकीय पुस्तकालय, आंध्र, सूचीपत्र भाग—२, पृ० ७५ ॥

३. सरकृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ. ४५३ ॥

४. वाराणसी (चौदाम्बा)—१९२४ ई० ।

(प्रथम-मूर्तीयाध्यायपर्यन्त ही प्रकाशित है । दोषांत की रिधति का कुछ पता नहीं है) ।

५. वाराणसी (चौदाम्बा)—१९०६ ई० ॥

६. छात्ररस, वाराणसी—१९१६ ई० ।

७. वैदिक पुस्तकालय, अजमेर से २ भाग प्रकाशित हो चुके, दोषांत का प्रकाशन भवतिष्ठ है ।

८. राजकीय दस्तखेस पुस्तकालय, मद्रास, सूचीपत्र भाग—३, मन्त्र—१ पृ. २० ३६०१ ।

९. इन वृत्तियों के विवरणार्थ मद्रास व्याकरणशास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० ४५९—४६२ दृष्टव्य है ।

नहीं है। यद्यपि कुछ प्रक्रमभङ्गों के कारण सुबोध्य है और कुछ के कारण व्याख्याकारों द्वारा निर्दिष्ट भी किए गए हैं तथापि सब प्रक्रमभङ्ग के कारण सुस्पष्ट नहीं है। अस्तु ! इस विषय में अधिक कहना अनावश्यक है, क्योंकि गुण दोष भी देश-काल पात्र की सीमा में बहिर्भूत नहीं है।

प्रक्रियाग्रन्थों में धर्मकीर्ति (षष्ठ शतक के प्रसिद्ध बौद्ध दार्शनिक नहीं) का 'रूपावतार',^१ विमल सरस्वती की 'रूपमाला', रामचन्द्र की 'प्रक्रियाकौमुदी', भट्टोजि दीक्षित की 'सिद्धान्तकौमुदी' तथा धरदराज की 'मध्यसिद्धान्तकौमुदी' एवम् 'लघुसिद्धान्तकौमुदी' विशेषतः उल्लेखनीय हैं। इनमें भी सम्प्रति 'सिद्धान्तकौमुदी' सर्वातिशायी ग्रन्थ माना जाता है।

यद्यपि कुछ न कुछ अछड़ाई या बुराई दोनों परम्पराओं में है ही तथापि आचार्य पाणिनि के क्रम के सरसक होने के कारण पूर्व परम्परा के ग्रन्थों को प्रथम स्थान देना उचित है। कुछ लोग पक्षपात के कारण अष्टाध्यायी-क्रम को ही उचित तथा महत्त्वपूर्ण मानते हैं और कुछ लोग प्रक्रिया परम्परा को ही। परन्तु यह विचारधारा निष्पक्ष नहीं है।

अष्टाध्यायी के वार्तिककार

'वार्तिक' शब्द के अर्थ का प्रतिपादन किया जा चुका है। संस्कृत साहित्य में 'वार्तिक' के पर्याय के रूप में 'वाक्य', 'व्याख्यानसूत्र',^२ 'भाष्यसूत्र',^३ 'अनुतन्त्र'^४ तथा 'अनुस्मृति'^५ शब्दों का प्रयोग मिलता है।

(क) वाक्य—

१० युधिष्ठिर मीमांसक जी ने 'वार्तिक' के अर्थ में 'वाक्य' शब्द के प्रयोग के लिए यह युक्ति दी है कि सूत्रों में क्रियापद के अप्रयोग तथा वार्तिकों में क्रिया पद के प्रायशः प्रयोग होने के कारण (एकतिङ् वाक्यम् अथवा क्रिया कारकान्विता वाक्यम् के आधार पर) वार्तिक को 'वाक्य' कहा जाता है। परन्तु यह उचित नहीं प्रतीत होता है। टीका ग्रन्थों में वार्तिक के अन्त में 'वक्तव्यम्', 'वाच्यम्' 'उपसरयानम्' आदि के प्रयोग होने पर भी महाभाष्योद्घृत वार्तिक में प्रायेण क्रिया पद का प्रयोग नहीं है। दूसरी बात यह है कि 'अस्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति' के सिद्धान्त के उद्घोषक वैयाकरण-सम्प्रदाय के अनुसार सूत्रों में क्रिया-पद का सम्बन्ध मानना ही है। वाक्यत्व प्रयुज्य-

१. रूपावतार, रूपमाला तथा प्रक्रियाकौमुदी के विशेष विवरण के लिए प्रक्रिया-कौमुदी का श्री क० पी० त्रिवेदी लिखित Introduction देखना चाहिए।

२ प्रदीप—६।३।३४, (पृ २२७, भाग—५, नि. सा.), ८।३।५ (पृ० ४३२ रोह-तक), देव—श्लो० १३२; पदमञ्जरी—पृ ९ (भाग—१, काशी), हेलाराज—(वाक्य पदीय व्याख्या—) पृ. २, ३८ आदि, उद्योत—६।१।३५ (पृ. १३५, भाग—५, नि. सा.)।

३ प्रदीप—८।२।६ (पृ ३७२, रोह तक) तथा उद्योत—८।२।६ (पृ. ३७२)।

४ भर्तृहरिटीका—पृ ४७ (का. हि. वि. वि. नेपाल राज्य संस्कृत ग्रन्थमाला, उमुम—११)।

५ वाक्यपदीय—१।२३ स्वोपज्ञटीका ॥

६ धातुवृत्ति, पृ. ४०२ (चौखम्बा)।

मान क्रिया के आधार पर ही हो—ऐसा नियम तो व्याकरण शास्त्र में नहीं है। अब पूरे वाक्य नहीं हैं—इस कथन का कोई अर्थ नहीं है।

मेरी दृष्टि में 'वाक्य' शब्द वाचिकार्थ में रुढ़ है।

(५) व्याख्यानसूत्र—

'व्याख्यानसूत्र' का अर्थ भी मीमांसक जी के अनुसार^१ भाष्यात्मक व्याख्यान का मूलभूत सूत्र है। परन्तु 'सूत्रव्याख्यानार्थवात्' वाक्यानाम्' इत्युक्त के उक्ति से भी यह स्पष्ट है कि वाचिक भी वृत्तिसूत्र का सखित व्याख्यान ही है। व्याख्यानानु होने पर भी वाचिक के लिए सूत्र शब्द प्रयोग का संकेत दिया जा चुका है। अतः मेरी दृष्टि में 'व्याख्यानसूत्र' में कर्मधारय समास—व्याख्यानं च तत् सूत्रं चेति व्याख्यानसूत्रम्—ही अधिक उचित प्रतीत होता है।

(६) भाष्यसूत्र—

आचार्य भर्तृहरि ने अपनी महाभाष्यटीका में वाचिक के अर्थ में 'भाष्यसूत्र' शब्द का प्रयोग किया है। 'वृत्तिसूत्र' शब्द की तुलना में 'भाष्यसूत्र' शब्द का भी 'भाष्यविशिष्ट सूत्रम् (= वाचिकम्)' अथवा 'भाष्यमूलभूत सूत्रम्' अर्थ दिया जा सकता है। महर्षि पद्मभक्ति का 'भाष्य' मुख्यतः वाचिक पर है, सूत्र पर नहीं—यह विषय अभी बतलाया जाएगा।

(७) अनुतन्त्र—

'तन्त्र' शब्द शास्त्रपर्याय है। प्रकृत में व्याकरण शास्त्र ही 'तन्त्र' शब्द का अर्थ है। अष्टाध्यायीस्वरूप व्याकरण शास्त्र के पश्चात् निमित्त होने के कारण, महाश्व की दृष्टि में वृत्तिसूत्र से न्यून होने के कारण एवम् अष्टाध्यायी तन्त्र से सम्बन्ध होने के कारण वाचिक को 'अनुतन्त्र' कहा जाता है। यह 'अनुतन्त्र' शब्द वाचिकार्थ में योग्य माना जा सकता है।

(८) अनुस्मृति—

'स्मृति' शब्द के व्याकरणस्मृतिवाचक होने के कारण 'अनुस्मृति' शब्द की स्थिति 'अनुतन्त्र' शब्द के समान है।

पाणिनीय व्याकरण में वाचिककार किन्तुने हुए हैं—इस विषय का निश्चित विश्लेषण असम्भव है। 'अपर आह' आदि प्रतीकों के अन्तर्गत 'महाभाष्य' आदि ग्रन्थों में बहुत से वाचिक उद्धृत हैं जिनके निमांता के विषय में कुछ भी परिशान नहीं है। कुछ ऐसे भी वाचिक हैं जिनके रचयिता का अन्याय्य प्रसङ्ग के अलावाकन से कदापि अवशेष ही भी जाना है।

जिस प्रकार महर्षि पाणिनि की 'अष्टाध्यायी' में कई सूत्र पश्चात्तक हैं उसी प्रकार वाचिकों में भी 'श्लोकवाचिक' उपलब्ध है। यह कहना उचित है कि सभी श्लोकवाचिक एक ही व्यक्ति की रचना है या भिन्न भिन्न व्यक्ति की। वाचिकों के रचयिताओं की परीक्षा के लिए तरह तरह के नई प्रश्न दिए गए हैं। परन्तु सब की दृष्टि 'पूजावरम्भाष्य' की स्थिति में उद्घटनर नहीं है।

१. बरहृत् व्याकरणशास्त्र का इतिहास—भाग, ३, पृ. २८२ ४

२. पदार्थ—११३/१४ (पृ. २२७, भाग—४, निर्णयभास्त्र) ४

सम्प्रति जिन वार्त्तिककारों के नाम विभिन्न ग्रन्थों में उपलब्ध हो रहे हैं उनकी संख्या ५ है :—

- (१) कात्यायन अथवा कात्यायन अथवा वररुचि,
- (२) भारद्वाज,
- (३) सुनाग,
- (४) कौष्टा,
- (५) वाड्य,

(१) कात्यायन वररुचि

वार्त्तिककारों में अग्रगण्य है कात्यायन गोत्रोत्पन्न वररुचि । उपलब्ध वार्त्तिकों में अधिक वार्त्तिक वररुचिप्रणीत ही हैं । वार्त्तिककार शब्द से साधारणतः विद्वन्मण्डली में कात्यायन वररुचि को ही समझा जाता है । किन्तु यह निश्चित रूप में कहना कठिन है कि कौन वररुचिप्रणीत है और कौन अभ्यर्क्त है । अतएव यह भी स्पष्ट है कि अधिक वार्त्तिक वररुचिप्रणीत है—इस कथन का आधार भी परम्परागत प्रसिद्धि मात्र है ।

यदि वररुचि को पाणिनि का शिष्य न भी माना जाय तब भी पाणिनि समकालिक मानने में कोई अनुपपत्ति नहीं है ।

(२) सुनाग—

‘महाभाष्य’ आदि ग्रन्थों में सौनाग वार्त्तिक का उल्लेख मिलता है । पदमञ्जरीकार के अनुसार सौनाग शब्द का अर्थ है आचार्य सुनाग के शिष्य । यदि ‘पदमञ्जरी’ की व्याख्या सत्य हो तो यही मानना उचित है कि ये वार्त्तिक सुनागाचार्य कृत एवम् उनके शिष्यों द्वारा प्रतिपादित या प्रचारित हैं । ऐसी दशा में हमें सुनागाचार्य को महाभाष्यकार से अधिक प्राचीन मानना होगा ।

२।२।१८ सूत्र के ‘भाष्य’ में ‘प्राद्य ऋषेः’ इस वार्त्तिक के उल्लेख के बाद ‘एतदेव सौनागैर्विस्तरतरेण पठितम्’ के उल्लेख से तथा कैयट की व्याख्या से भी यह प्रतीत होता है कि सौनाग वार्त्तिकों में कात्यायनवार्त्तिकों की कमी को दूर किया गया है । अतः कात्यायन तथा पतञ्जलि के बीच सुनाग का काल माना जा सकता है ।

‘अत्यल्पमिदमुच्यते’ कहने के बाद जिन वार्त्तिकों का उल्लेख किया गया है वे वार्त्तिक सम्भवतः सुनाग प्रणीत हैं—यह कल्पना कल्पना ही है, क्योंकि भारद्वाजीय वार्त्तिकों के भी कात्यायनीय वार्त्तिक से बृहत् होने के कारण उनके उल्लेख के समय भी ‘अत्यल्पमिदमुच्यते’ कहना अस्वाभाविक नहीं होगा ।

(३) भारद्वाज—

‘महाभाष्य’ में कई बार भारद्वाजीय वार्त्तिक का उल्लेख किया गया है । साधारण व्युत्पत्ति के अनुसार भारद्वाजीय शब्द का अर्थ भारद्वाजशिष्य है ।

१. महाभाष्य—२।२।१८, ३।२।४६, ४।१।७४, ८७ आदि, काशिका—७।२।१७, भाषावृत्ति—७।२।१७, तथा अन्यान्य ग्रन्थ ॥

२. पदमञ्जरी—७।२।१९ ॥

३. महाभाष्य—१।१।२०, ४६; १।२।२२, १।३।६७ आदि ॥

भारद्वाजीय वास्तिक पर दृष्टिपात करने से यह भी स्पष्ट हो जाता है कि इन वास्तिकों का उद्देश्य भी कात्यायनीय वास्तिकों का न्यूनतापहार है। अतः एव भारद्वाजीय वास्तिक का काठ भी कात्यायन—पतञ्जलि के मध्य में ही मानना उचित है।

(४) कोशा—

‘इको गुणवृद्धी’ की व्याख्या के प्रसङ्ग में ‘महाभाष्य’ में “श्लोकीया. पठन्ति—‘निर भादिको गुणवृद्धी भवती विप्रतिषेधेन’ इति”। इससे यह प्रतीत होता है कि क्रेट नामक आचार्य के सिद्धों द्वारा भी प्रायशः श्लोचप्रणीत वास्तिकों का प्रवचन किया गया था।

इनके विषय में अधिक विवरण सम्प्रति उपलब्ध नहीं है।

(५) वाडव—

८१३१०६ सूत्र की व्याख्या के प्रसङ्ग में महाभाष्यकार ने ‘तत्र सौर्यभगवतोऽप्य अनिष्टिज्ञो वाडव. पठति’ लिखा है। कैपट ने ‘सौर्यभगवता’ शब्द का अर्थ किया है—‘सौर्यं नाम नगरम् तत्रायैनाचार्यैरेवमुक्तम्’। कैपट के कथन से ऐसा लगता है कि महाभाष्यकार ने वाडवाचार्य अधिक पुराने थे।

‘महाभाष्य’ की उक्त पंक्ति का अन्वय दो प्रकार से सम्भव है :—

(१) अनिष्टिज्ञो वाडवः पठति (इति) सौर्यभगवता (मन्त्रम्) उक्तम्, अथवा

(२) सौर्यभगवता (यत्) उक्तं (तत्) अनिष्टिज्ञो वाडवः पठति ।

प्रथम अन्वय के अनुसार तो वाडवाचार्य को महाभाष्यकार से अत्यधिक प्राचीन मानना पड़ेगा। परन्तु द्वितीय अन्वय के आधार पर सौर्य भगवान् को ही वास्तविक वास्तिककार एवम् वाडवाचार्य को प्रथममात्र मानना होगा। कैपट तथा नागेश के समर्थन प्रथम पक्ष को ही मिलता है।

उपर्युक्त वास्तिककारों से अतिरिक्त वैद्याग्रपथ^१, व्यासभूति आदि का भी यत्र-तत्र उल्लेख मिलता है।

भाष्यकार पतञ्जलि

पहले यह बतलाया जा चुका है कि पाणिनीयसूत्रों के लिए ‘वृत्तिसूत्र’ तथा वास्तिकों के लिए ‘भाष्यसूत्र’ शब्द का प्रयोग प्रचलित है। यह भी बतलाया जा चुका है कि ‘भाष्यसूत्र’ शब्द का अर्थ भाष्यमूलभूत वास्तिकाग्रक सूत्र है। अतः एव व्याकरण शास्त्र में ‘भाष्य’ के नाम से उर्द्वी ग्रन्थों का अभिधान होता है जो वास्तिकों की व्याख्या में पर्यवसत् है। यत्र-‘आयुषिक’ अनुसन्धान से उपार्जित ग्रन्थानुसन्धानों से ही यह सिद्ध हो चुका है कि ‘महाभाष्य’ में मूलरूप में उद्घृत ‘रघोहागमलवसन्द्वाः प्रयोजनम्’ आदि वाक्य कात्यायनप्रणीत है अतएव यह भी मानना ही पड़ता है कि पतञ्जल ‘महाभाष्य’ भी वास्तिकों की ही (प्रथम रूप में) व्याख्या है।

१. कात्यायनीयात् भारद्वाजीये द्वारविधान बहुवचन च विनियः ॥

उद्योत— ३१११ ॥

२. सरहृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ. २१९-२०१ ॥

'न्यास' तथा 'पदमञ्जरी'^२ आदि में स्पष्टतः यह कहा गया है कि पातञ्जल 'महाभाष्य' कात्यायन बरहृचि के वाक्तिकों की व्याख्या है। 'सूत्राणां^३ सानुतन्त्राणा भाष्याणा च प्रणेतृभिः' इस तरह के भर्तृहरि के कथन से भी यही प्रतीत होता है कि 'भाष्य' 'सानुतन्त्र' अर्थात् अनुतन्त्र=वाक्तिक, से सहित है।

सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदैः सूत्रानुसारिभिः ।

स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्य भाष्यविदो विवुः ॥

इस परिभाषा को ध्यान में रखकर कैयट आदि ने 'महाभाष्य' को पाणिनि सूत्र की भाँति व्याख्या मान ली है। परन्तु 'भाष्य' की यह परिभाषा बहुत साम्य नहीं है। तत्रैव 'न्यायनिबन्धप्रकाश'^४ में वर्धमानोपाध्याय ने लिखा है :—

“सूत्रश्रुद्धिस्थीकृत्य तत्पाठानयमग्निवनाऽपि तद्व्याख्यानम् भाष्यम्” ।

वर्धमानोपाध्याय की उक्ति से यह स्पष्ट है कि भाष्यात्मक व्याख्यान की कोई व्यवस्थित परिभाषा नहीं है। अतः वाक्तिकव्याख्यानभूत ग्रन्थ के लिए भी 'भाष्य' शब्द का प्रयोग अनुचित नहीं है।

पातञ्जल 'महाभाष्य' में प्रायेण वाक्तिकोपन्यास के बाद ही व्याख्यान की प्रवृत्ति होने से भी यह तथ्य प्रमाणित होता है। बौद्धग्रन्थों में वैशेषिकसूत्रवाचित्व—वाचय—के ऊपर लिखे गए एक 'भाष्य' का उल्लेख भी इसका समर्थक है।

पातञ्जल 'भाष्य' के मुख्यतः वाक्तिकव्याख्यानःत्मक होने पर भी बहुत वाक्तिकोल्लेख के बिना ही सूत्र की व्याख्या मिलने के कारण ही इसे 'महाभाष्य' भी कहा जाता है—यह मेरा मत है। सूत्रव्याख्यानभूत वाक्तिक के व्याख्यान-भाष्य में परममूल सूत्र की व्याख्या में असङ्गति का तो कोई प्रश्न ही नहीं उठता। अतः एव 'महाभाष्य' का अष्टाध्यायीव्याख्यान के रूप में उल्लेख भी अनुचित नहीं है।

महाभाष्यकार पतञ्जलि का समय साधारणतः ईस्वीय पूर्व द्वितीय^५ शतक माना जाता है। The Age of Patanjali नाम के अपने ग्रन्थ में पण्डित एन. भाष्याचार्य ने ईस्वीयपूर्व दशम शताब्दी में पतञ्जलि के अवस्थान का निर्णय किया है। श्रीमासक जी ने २००० वि० पू० में आचार्य पतञ्जलि की स्थिति मानी है।

पाणिनीय व्याकरण शास्त्र में महाभाष्यकार का स्थान सर्वोपरि है। साक्षात् पाणिनि तथा कात्यायन से भी अधिक महत्त्वपूर्ण वैयाकरण महाभाष्यकार पतञ्जलि माने जाते हैं। अन्य वैयाकरणों का “यथोत्तर मुनीना प्रामाण्यम्” प्रसिद्ध है ही।

१. भाष्यम्—कात्यायनप्रणीताना वाचयाना विवरणम् पतञ्जलिप्रणीतम् ॥

न्यास—पृ० ४ (काशिका—भाग—१) ॥

२. आद्येपसमाधानपरो ग्रन्थो भाष्यम्, तद्धि कात्यायनप्रणीताना वाचयाना पतञ्जलिप्रणीतम् विवरणम् ॥ पदमञ्जरी—पृ० ४ (काशिका—भाग—१) ॥

३. वाच्यपदीय—३२३ ॥

४. Winternitz—A History of Indian Literature, Vol III, Pt—II, P 429 (and Foot Note No 4)

Macdonell—A History of Skt Literature, P. 367

५. संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ ३२८ ॥

महाभाष्यकार की सूत्र से बड़ी विरोधना है इनकी व्यापक दृष्टि। आश्वर्यकरा उप-
श्रीचर्य के सामग्रह्य होने पर वे किये भी शास्त्र के विद्वान् को अपनसात् करने में
मन्डोच नहीं करते। अपने सगमदाय के विभिन्न आचार्यों के मतों का उपन्यास कर उनके
संगठन की ओर इनकी दृष्टि अन्यान्य प्राचीनार्वाचीन लेखकों की तरह नहीं है। सगम
तथा सगमान के साथ तत्त्व आचार्य की व्याख्या भी इन्होंने उपन्यस्त की है।

इनकी भाषा तथा शैली संस्कृतसाहित्य में अद्वितीय है। यदि किसी भी आचार्य के
भाषा 'प्रसन्न-गम्भीर' है तो प्रथमतः आचार्य पतञ्जलि की।

सन्धेय में इतना ही कहना पर्याप्त होगा कि व्याकरण शास्त्र की 'सर्वोपर्यद्' जगत्
इन्होंने की सर्वोपर्यद् प्रतिभा के कारण श्रीचर्य रखनी है। व्याकरण शास्त्र के आचार्यों में
महाभाष्यकार की प्रज्ञा की तुलना नहीं है। पाणिनीय व्याकरण के इतने महाव्र के
प्रस्थापन में सर्वाधिक अवदान महाभाष्यकार पतञ्जलि का ही है। यही कारण है कि
भर्तृहरि, कैपट जैसे समस्त विद्वान् की प्रवृत्ति 'महाभाष्य' के व्याख्यान में हुई है।

स्थान स्थान पर इन्होंने पाणिनीय सूत्र का खण्डन तथा आश्वर्यक होने पर
रूपान्तरण भी किया है। किन्तु खण्डन या रूपान्तरण को युक्तियों इतनी प्रीति रखनी
है कि उनके विरुद्ध कुछ कहने का साहस पण्डितों में नहीं हो पाता है।

'महाभाष्य' के पुनरुद्धार के विषय में 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' अक-
लोकनीय है।

यद्यपि स्वयम् महाभाष्यकार ने ही दो बार 'भाष्य' शब्द के उल्लेख से तथा अनेक
बार 'अपर आह' आदि सर्वनाम पदों के उल्लेख से प्राचीन भाष्यों का संकेत किया है
और भर्तृहरि द्वारा 'भाष्याणाम्' इस बहुवचनान्त पद से भी हम तथ्य की पुष्टि होनी
है तथापि आज पतञ्जलिप्राकाशित भाष्यग्रन्थ उपलब्ध नहीं है। पतञ्जलिपरकालीन
वाचिकभाष्यकार हेताराज, राघवमूर्ति तथा राजरुद्र का वर्णन 'संस्कृत व्याकरणशास्त्र
का इतिहास' में देवना आहिय।

काशिकावृत्ति

(क) 'काशिका' शब्द के प्रयोग का आधार.—

प्रामुख काशिकावृत्ति के नामकरण के विषय में पद्मम्बरीकार का कहना है कि
काशी नगरी में इस वृत्ति की रचना होने के कारण ही इसे 'काशिका' कहा गया है :—

काशिकेति देशनाभिधानम्। काशियु भग 'कारयादिपदवृत्तिः' (भा० ११६)
'काशिका' ॥ पद्मम्बरी—पृ० ६ (काशिका—भाग—१) ॥

स्वयम् वृत्तिकार ने भी भा० ११६ की वृत्ति में "काशिका, काशिका" इन दो उदाह-
रणों का उल्लेख किया है परन्तु इस ग्रन्थ के नाम के विषय में दृष्ट संकेत नहीं
किया है।

जहाँ तक 'काशिका' शब्द के व्युत्पत्तिनिमित्त का प्रश्न है उस विषय में तो पर-
मम्बरीकार का कथन निश्चरक है ही, परन्तु 'काशिका' शब्द के प्रवृत्तिनिमित्त के विषय
में पद्मम्बरीकार के मत में प्रामाण्य का अनुसाहक कोई तारा मग्नति उपलब्ध नहीं है।
किन्तु प्राधाय विद्वान् भी पद्मम्बरीकार के मत का ही समर्थन करते हैं।

1. The Commentary of Kashi—Winternitz—A History of Indian
Literature—Vol. III, Pt. II, P.

(ख) 'काशिका' वृत्ति के नामान्तर —

'काशिका'वृत्ति के लिए 'भाषावृत्ति' में 'एकवृत्ति' शब्द का प्रयोग किया गया है। व्याख्याकार सृष्टिधराचार्य ने 'एकवृत्ति' शब्द को युक्त्युपन्यासपूर्वक 'काशिका' का वाचक माना है —

एकवृत्तौ साधारणवृत्तौ वदिके लौकिके च विचरणे इत्यर्थः । एकवृत्ताविति काशिकाया वृत्तावित्यर्थः ।

सृष्टिधराचार्य का अभिप्राय स्पष्ट है कि लोक वेद साधारण पाणिनीय अष्टाध्यायी की वृत्ति होने से 'काशिका' को भी लोक वेद साधारण वृत्ति और इस लिए 'एकवृत्ति' कहा जाता है।

मीमांसक जी का कथन है कि 'भागवृत्ति' में पाणिनीय सूत्रों को लौकिक तथा वैदिक भागों में बोटकर उनकी व्याख्या की गई थी जब कि 'काशिका' में सङ्कीर्ण रूप में ही सूत्रों की व्याख्या की गई है। अतएव 'भागवृत्ति' की प्रतिद्वन्द्विता के कारण ही 'काशिका' के लिए 'एकवृत्ति' शब्द का प्रयोग प्रचलित हुआ है।

यद्यपि पाणिनीय व्याकरण में वैदिक शब्दों के साधुस्वबोधक नियमों की प्रधानता नहीं है और यही कारण है कि कुछ लोगों ने इसे पूर्णतः लौकिक व्याकरण माना है तथापि इतना तो मानना ही होगा कि अप्रधान रूप में वैदिकपदाख्यान भी इसमें उपलब्ध है। 'लौकिकानां वैदिकानां च' इस भाष्यवाच्य की व्याख्या में कैपट द्वारा वैदिक पदों की प्रधानता का अभिप्रायान्तर सुबोध्य है। साथ ही लौकिक तथा वैदिक पदों में शास्त्रीय दृष्टि से तो कुछ अन्तर है ही नहीं, व्यावहारिक दृष्टि से भी बहुत अन्तर नहीं है। अतः पाणिनीय व्याकरण को लोकवेद साधारण व्याकरण मानना अनुचित नहीं है।

'भाष' में काशिका का संकेत मानने वाले विद्वान् 'सद्वृत्ति' शब्द को भी काशिका-वृत्ति का पर्याय मानते हैं।

(ग) काशिका ही अष्टाध्यायी की प्रथम पूर्णवृत्ति नहीं —

भाष्यापक मैकडानल महाशय का मत है कि आचार्य पाणिनि की अष्टाध्यायी पर सर्वप्रथम सम्पूर्ण वृत्ति 'काशिका' ही है। परन्तु उनका यह अभ्युपगम उचित नहीं

"Benaras Commentary"—Macdonell—A History of Skt Literature, P 367

१. भाषावृत्ति—११११६ ॥

२. स्मृतं व्याकरणं काशिका इतिहास—भाग—३, पृ० ३३० ॥

३. पाणिनीयादिषु हि वेदस्वरूप वजितानि पदान्येव सम्कृतयोस्तु उपन्ये ॥

तन्त्रवात्तिक—११३८ ॥

४. लौकिकानां वैदिकानां च (शब्दानामनुशासनम् अत्र व्याकरणे) ॥

महाभाष्य—परपञ्चादिक ॥

५. तेषां मनुष्यवद्वेवताभिधानम् ॥ यास्क निरुक्त—११२६ ॥

अर्थवन्त शब्दसामान्यात् ॥ वही—१११११ ॥

य एव लौकिकास्त एव वैदिकाः, त एव च तेषामर्थाः ॥ शाबरभाष्य—११३३० ॥

प्रतीत हो रहा है क्योंकि स्वयम् वृत्तिहार ने 'काशिका' के प्रथम श्लोक में ही यह उक्त किया है कि यह 'काशिका' वृत्ति प्राचीन वृत्तियों का सार लेकर ही उपनिबद्ध की गई है। आगे हम यह भी देखेंगे कि 'काशिका' वृत्ति में आदि से अन्त तक पूर्वपदों से वृत्तियों या व्याख्याओं का 'अपरे तु', 'केचित्' आदि सर्वत्र द्वारा उल्लेख किया गया है जिससे यह निश्चय होता है कि पाणिनीय 'अष्टाध्यायी' पर 'काशिका' वृत्ति से पहले न कुछ वृत्ति या वृत्तियों अवरण रही।

यद्यपि प्रस्तुत वृत्ति—'काशिका' में उल्लिखित मतान्तरों की 'रहुता' उपलब्धि 'महाभाष्य' में होती है तथापि यह कहना उचित नहीं है कि काशिकाकार ने महाभाष्यकार के ही मतमतान्तर का उल्लेख किया है। जो स्वयम् महाभाष्यकार ने प्राचीन वृत्तियों का स्वयन्दुत्तापूर्वक अपने 'महाभाष्य' में उपयोग किया है, और यह प्रक्रिया किमी से लेखक के लिए अस्वाभाविक नहीं है, तो क्या यह कहना उचित होगा कि 'महाभाष्य' में उपलब्ध सभी बातें महाभाष्यकार की कल्पना के ही परिणाम हैं? इसके प्रतिरिक्त 'काशिका' में कुछ तो ऐसी बातें भी मिलती हैं जिनकी 'महाभाष्य' में चर्चा तक नहीं की गई है।—

(१) सारस्वतम् = तुल्यता । किमर्थमिदमुच्यते, 'यथार्थं ह्यर्थं सिद्धम् ? नुगन्तुंभ्ये सारस्वते यथा स्यात्—तद्वत्. किया' सञ्चिति ॥ काशिका—२।१।६ ॥

उपर्युक्त विषय की चर्चा भी 'महाभाष्य' में नहीं की गई है। अतएव हम वृत्ति की व्याख्या करते समय पद्मश्रीकार ने लिखा है।—'अप्रसिद्धोदाहरणमेतत्, चिरन्तन-प्रयोगात् ।'

(२) ('नुवक्ष' इत्यत्र) चकारोऽनुच्छतमुच्चयार्थः—भात्रिण्युना छान्दि-चन्दनेन ॥ काशिका—३।२।१३८ ॥

किन्तु 'भाष्य' में हम मूल के विषय में कुछ नहीं कहा गया है। अतएव पद्मश्रीकार का कथन है :—

नैतन्नाप्ये समाधितम् ॥ पद्मश्री—३ २।१३८ ॥

सिद्धान्तकीसुदीकार ने भी यही कहा है —'चकारोऽनुच्छतमुच्चयार्थः—भात्रिण्यु-रिति वृत्तिः । एव चविण्युः । नैतन्नाप्ये एतम् ॥ सि० की०—३।१।१३८ ॥

त्रितीय उद्गम के आधार पर कम से कम प्राचीनतर वृत्ति के प्रभाव की सम्भावना का तो अपेक्षा नहीं किया जा सकता। हम तरह के बहुत से भाष्यानुक्त या भाष्य-विहृत मतवाद 'काशिका' वृत्ति में हैं जिनके आधार पर यह तो माना ही जा सकता है कि काशिका के पहले ही 'अष्टाध्यायी' पर वृत्ति रही अवरण, भले ही उसका स्वर आधार ही रहा हो। 'अष्टाध्यायी' के वृत्तिहार प्रकरण में 'काशिका' से प्राचीन वृत्तियों का उल्लेख भी किया जा चुका है।

(५) 'काशिका' वृत्ति तथा प्राचीन आधार —

'काशिका' वृत्ति पाणिनीय मूत्रों पर पुराने जितने भी साध्यात्मपरु या जमाका

१. प्राच्यन संस्करण में 'संज्ञाः सञ्ज्ञाः समन्ति' ऐसा पाठ छप गया है परन्तु स्वाम-पद्मश्री समर्पित पाठ उपर्युद्धत पाठ ही है। अतः पाठकों को हमका निर्धारण कर लेना चाहिये।

सम्बद्ध ग्रन्थ लिखे गए थे सर्वत्र तत्र को उपभ्यस्त करने की दृष्टि से ही लिखी गई है। यह तथ्य वृत्तिकार की उक्ति से ही प्रमाणित होता है —

वृत्तौ भाष्ये तथा धातु नाम पारायणादिषु ।

विप्रकीर्णस्य तन्त्रस्य क्रियते सारसंग्रहः ॥ काशिका—प्रथमरलोक ॥

किन्तु 'नैको मुनिर्यस्य मत न भिन्नम्' इस विश्वजनीन तथ्य का भी अपलाप नहीं किया जा सकता। ऐसी स्थिति में यह अप्यन्त स्वाभाविक है कि 'काशिका' वृत्ति से पूर्ववर्ती आचार्यों की सर्वत्र पाणिनीय व्याकरण की व्याख्या में सम्प्रतिपत्ति नहीं रही होगी। अतएव प्राचीनग्रन्थसारसंग्रहात्मक इस 'काशिका' वृत्ति में भी कुछ प्राचीन आचार्यों द्वारा रचीकृत किन्तु अन्य प्राचीन आचार्यों तथा स्वयम् वृत्तिकार द्वारा (प्रायतः) अस्वीकृत मतों का 'केचित्', 'अप्ये तु' आदि शब्दों से उपादान तथा यत्र-कुत्रचित् खण्डन भी उपलब्ध होता है।

यद्यपि Indian Antiquary के १५, १६ भागों तथा A History of Indian Literature, vol—III, Part—II, के ४३३ पृष्ठ में कमलः कीलहार्न तथा विण्टरनिःस साह्व ने 'काशिका' वृत्ति में चान्द्र व्याकरण का प्रभाव माना है और मीमांसकजी ने अपने सं० न्या० शा० के इतिहास, भाग—१, पृ० २१०—२११ में इस आक्षेप का खण्डन किया है तथापि अनावश्यक समझकर मैंने इसकी उपेक्षा कर दी है।

उल्लिखित पूर्वाचार्यों के मत मतान्तर के हेतु निम्नलिखित सूत्रों की वृत्ति विशेषतः प्रत्यक्ष है —

प्रत्याहारसूत्र—७

१११४५ ॥	५१११३ ॥
२१२१६ ॥	५२११२ ॥
३१११३० ॥	५२११३ ॥
३२११२४ ॥	५२११२ ॥
४११११४ ॥	५२११५ ॥
४११११७ ॥	५२११३ ॥
४३३ ॥	५३३५ ॥
४३३२७ ॥	५३३१३ ॥
४४१६६ ॥	५३३१०२ ॥
४४१३५ ॥	५४३ ॥
५१११२ ॥	५४२१ ॥
५११२० ॥	५४२२ ॥
५११२१ ॥	५४१० ॥
५११२४ ॥	५४१२८ ॥
५११५० ॥	६११२ ॥
५११८५ ॥	६११३ ॥
५११९४ ॥	६११४ ॥

१. यहाँ वार्तिक आदि के रूप में उल्लिखित मतान्तर का निर्देश नहीं किया गया है।

उपयुक्त सूत्रों में अधिकतः पञ्चान्तरोपन्यासार्थ, अल्पतः खण्डनार्थ तथा अव्यवस्था स्वमतस्थापनार्थ काशिकाकार ने पूर्वाचार्यों के मतों का उल्लेख किया है। पूर्वाचार्यों में महाभाष्यकार के यत्र तत्र उल्लेख से अतिरिक्त सू. ७२।१७ में 'सौनाग' तथा सू. ७।२।५८ में 'पदशेषकार' का नामानिर्देश किया गया है।

यद्यपि उपयुक्त सूत्रों की वृत्ति में उपलब्ध मतान्तर अधिक रूप में 'महाभाष्य' में ही उपलब्ध है तथापि सबको हम महाभाष्यकार का ही मत नहीं मान सकते। स्वयम् महाभाष्यकार ने भी बहुत स्थलों में 'अपर आह—' आदि अवतरणों के उल्लेख के पश्चात् ही तत्तत् मत का उल्लेख किया है।

(ढ) 'काशिका'वृत्ति तथा 'महाभाष्य'—

'काशिका'वृत्ति में महाभाष्यकार के मत (तथा महाभाष्यकार द्वारा उद्धृत पूर्वाचार्यों के मत) भी बहुधा उपयुक्त हुए हैं। जगह जगह पर काशिकाकार ने महाभाष्यकार का नाम भी लिया है। परन्तु प्रायशः मतान्तर के उपन्यास के लिए ही। जहाँ काशिकाकार का वही मत है जो महाभाष्यकार ने स्थापित किया है वहाँ काशिकाकार ने महाभाष्यकार के मत के आदान करने पर भी महाभाष्यकार का प्रायशः नाम नहीं लिया है। वार्त्तिककार तथा भाष्यकार में मतभेद होने पर काशिकाकार ने प्रथमतः वार्त्तिककार का ही उल्लेख किया है और स्वयम् महाभाष्यकार के मत का उल्लेख करते हुए भी इन्होंने वार्त्तिककार के मत का खण्डन अपने मूल से नहीं किया है।

'काशिका'वृत्ति में ऐसे भी स्थल अत्यल्प नहीं हैं जहाँ वृत्तिकार ने प्राचीन आचार्यों के मतों के संरक्षण के लिए महाभाष्यकार के मत से विपरीत मत की स्थापना की है। इसके कुछ निदर्शन निम्न-लिखित सूत्रों की वृत्ति में देखे जा सकते हैं :—

१।१।२९ ^१ ॥	३।२।१७१ ॥
३।१।५६ ॥	३।२।१७२ ॥
३।१।१४३ ॥	४।१।१५० ॥
३।२।५६ ॥	६।१।१३६ ॥
३।२।७८ ॥	६।३।८४ ॥
३।२।८७ ॥	७।२।१०१ ॥
३।२।१३८ ॥	७।२।१०२ ॥

इसी प्रकार 'काशिका' के कुछ अन्यान्य मत भी स्पष्टतः भाष्य-विरुद्ध हैं। परन्तु

१. सूत्रपाठभेद के प्रसङ्ग में जो विरोध है उसका उल्लेख यहाँ नहीं किया गया है।

२. उपयुक्त सूत्रों की वृत्ति तथा 'भाष्य' में त्रिस अंश में विरोध है—यह विषय तो 'महाभाष्य' तथा 'काशिका' के तुलनात्मक अध्ययन से स्पष्ट हो जाएगा। यत्र-तत्र पद-मञ्जरीकार ने सकेत भी कर दिया है।

इन मतों में भाष्य मत उपयुक्त है या वृत्ति-मत—यह विषय स्वस्वबुद्धिनिर्भर है। युक्त्यायुक्तत्व का विश्वजनीन निश्चय प्रायः असम्भव है। अतः मैंने केवल कुछ सूत्रों का संकेत, निदर्शनमात्र के लिए, किया है; मतभेद के स्थल का निर्देश तथा युक्त्यायुक्तत्व का विशार नहीं।

इतने से ही यह कहना उचित नहीं होगा कि काशिकाकार के मत हेतु हैं, क्योंकि इनके मत भी भाषाये-परम्परा-पवित्रित हैं।

(५) 'काशिका' का महत्त्व—

अष्टाध्यायी-क्रम से प्रवृत्त वृत्तिग्रन्थों में 'काशिका' का स्थान मूर्धान्य है। स्वयम् वृत्तिकार ने 'काशिका' वृत्ति के प्रारम्भ में लिखा है:—

वृत्तौ भाष्ये तथा धातुनामपारायणादिषु ।
विप्रकीर्णस्य तन्त्रस्य क्रियते सारसंग्रहः ॥
इष्टधुपमशयानपती दृश्यगणा विवृतगृहसुधायां ।
स्युत्पन्नरूपसिद्धिवृत्तिरिय 'काशिका' नाम ॥
व्याकरणस्य शरीरं परिनिष्ठितशास्त्रकार्यमेतावत् ।
तिष्ठः परिकरग्रन्थः क्रियतेऽस्य ग्रन्थकारेण ॥

उपर्युक्त कथन से यह सिद्ध होता है कि सूत्र द्वारा स्वष्टता असंगृहीत लक्ष्यों के समग्रार्थ प्रवृत्त 'दृष्टि' आदि, सूत्र गणपाठ, सूत्रों के गृहार्थ तथा उचित उदाहरण प्रायु-दाहरणादि से समग्र वृत्ति प्रकृताय 'काशिका' ही है। प्रथम श्लोक के आधार पर यह भी प्रतीत होता है कि 'काशिका' से पूर्व लिखित वृत्तिवर्ग सर्वाङ्गपूर्ण नहीं थी। क्रम से क्रम पूर्वकाशिक वृत्तियों में गणसुद्धि का अभाव तो हरदृष्ट के कथन से भी स्पष्ट है।

'काशिका' वृत्ति का सबसे अधिक महावाधायक तत्त्व है भाषाये पाणिनि के प्रति उचित श्रद्धा। पाणिनिप्रोक्त सूत्रों के स्थान स्थान पर लक्षान्तरण तथा गण्डन महा-भाष्यादि ग्रन्थों में उपलब्ध होते हैं। किन्तु यदा यदा रूपान्तरण को मान लेने पर भी वृत्तिकार ने महाभाष्यकार आदि की सूत्रगण्डनानुसूक्त दृष्टियों की सर्वथा उपेक्षा की है। यह उपेक्षा अन्धभक्तियाम्य नहीं, अपितु यथासम्भव युक्तिपुरस्कार ही है। यह विषय वृत्ति के अचलोकन से स्पष्ट है।

मैं यह नहीं कहना कि किमी के दोष का प्रदर्शन करनेवाला व्याख्याकार निम्नतर का है, किन्तु मेरे विचार में उच्चतम व्याख्याकार यही है जो यदि सम्भव हो तो मूल का समर्थन करे। 'काशिका' वृत्ति में यह यान प्रायवसर परिउचित होती है।

वर्तमान व्याख्याओं में यदि अम्यूनानतिरिक्त व्याख्या है तो 'काशिका' ही। अन्य व्याख्यायें उदात्त-न्यून और कदाचित् अतिरिक्त हैं।

इस वृत्ति की भाषा भी प्रसन्न गम्भीर है। यत्र-तत्र अत्राभाषिक होने पर भी शैली परिमार्जित है। इन्हीं कारणों से पाश्चात्य विद्वान् भी मुक्त कण्ठ से इस वृत्ति की प्रशंसा करते हैं—

The admittedly best, on account of brevity and clarity, Commentary par excellence on the Sutras of Panini, is the KASHIKA-VRITTI "the Commentary of Kashika" of Jayaditya and Vamana.

१. वृत्तान्तस्य तु गणपाठ एव नास्ति, प्रायेण सुद्धिः ॥

१२मर्तरी—१०५ (काशिका—भाग—१) ॥

२. Winternitz—A History of Indian Literature, Vol. III. Pt—II, P. 433.

पाणिनीय व्याकरण पर लिखे गए सब परवर्ती ग्रन्थ 'काशिका' वृत्ति के अधमर्ण हैं। जहाँ तक सूत्रों की वृत्ति का प्रश्न है सब लेखकों ने प्रायेण अक्षरशः 'काशिका' की पंक्तियों को ही (यदा-कदा व्युत्क्रान्त रीति से) अपने अपने ग्रन्थ में उद्धृत किया है। प्रक्रिया-कौमुदीकार तो प्रतिपद 'काशिका' के अधमर्ण हैं। जहाँ पर सूत्र-पाठ में मत भेद है वहाँ प्रक्रियाकौमुदीकार ने 'काशिका' वृत्ति का ही अनुसरण किया है, 'महाभाष्य' का नहीं। अर्वाचीन काल के लेखक—प्रामाणिक लेखक—द्वारा 'महाभाष्य' की उपेक्षा कर 'काशिका' वृत्ति का अनुसरण यही सिद्ध करता है कि यह वृत्ति परम्परापुष्ट है।

प्रायतः लेखकों की, विशेषतः संस्कृत शास्त्र के लेखकों की, यह परम्परा रही है कि ये पूर्वाचार्य के मतों का जहाँ समाहार करते वहाँ तो उनका नाम नहीं लेते। कदाचित् कुछ प्रमुख पूर्वाचार्यों का अपने मत के समर्थन के लिए नाम भी ले लेते हैं। हाँ, यदि पूर्वाचार्य के मत का खण्डन करना होता है तो निश्चित ही उस मत के प्रतिष्ठापक आचार्य के नाम या सर्वनाम का प्रयोग किया करते हैं। प्रक्रियाकौमुदीकार भी इस परम्परा से असम्पृक्त नहीं है। ९० प्रतिशत ऋण लेने के बाद भी काशिकाकार का अपने ग्रन्थ में नामोल्लेख उन्होंने नहीं-सा किया है। सिद्धान्तकौमुदीकार में यह परम्परा और अधिक विकसित हुई है। 'सिद्धान्तकौमुदी' में ऋणग्रहण के समय तो प्रायशः 'काशिका' वृत्ति का उल्लेख नहीं मिलता, परन्तु खण्डन करने के समय स्वरूप में 'इति काशिका', 'इति वृत्ति' के उल्लेख के पश्चात् सोरलास 'तद्भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम्', 'तत्प्रामादिकम्' आदि शब्दावली का प्रयोग किया गया है।

बुद्धि की विवेचनाशक्ति की कोई सीमा नहीं होती। उत्तम से उत्तम, अधम से अधम लेखक हो चुके हैं, हैं और होनेवाले हैं। अतः किसी भी लेखक के लिए यह प्रायशः बहुत उचित नहीं है कि वह आचार्यान्तर के मत का खण्डन कर दे। यद्यपि आर्यवादिक दृष्टिकोण से सम्प्रदायान्तर के आचार्यों के मतों का खण्डन आवश्यक माना जा सकता है तथापि अपने सम्प्रदाय के आचार्यों के अवान्तर मतों का खण्डन किसी भी दृष्टि से औचित्य नहीं रखता।

अपने सम्प्रदाय तथा यथासम्भव सम्प्रदायान्तर के आचार्यों के मतों का खण्डन न कर केवल उपन्यासकर देने की पवित्र पद्धति का प्रारम्भ शास्त्रीय क्षेत्र में महाभाष्यकार आचार्य पतञ्जलि की अप्रतिहत लेखनी से हुई है। इस पद्धति का यथावत पालन आचार्य जयादित्य वामन ने भी किया है। वृत्ति के अवलोकन से यह स्पष्ट है कि इन्होंने पूर्वाचार्यों के मतों का खण्डन, एक-आध स्थल को छोड़ कर, नहीं किया है। इससे भी 'काशिका' वृत्ति की गरिमा ही प्रमाणित होती है।

अस्तु !

स्तुवन्ति गुर्वभिधेयसम्पदम्' विशुद्धिसुक्तेरपरे विपश्चितः ।

इति स्थिताया प्रतिपूरुष रुचौ सुदुर्लभा सर्वमनोरमा गिर ॥

(६) 'काशिका' वृत्ति के पाठ की दुरवस्था —

संस्कृत साहित्य के अन्यान्य प्राचीन ग्रन्थों की तरह 'काशिका' वृत्ति के पाठ में भी बहुत अव्यवस्था आ चुकी है। यह अव्यवस्था न्यासकार के समय ही आ चुकी थी और

'न्यास' व्याख्या के पाठ भी धाती रही है । बहुत स्थानों में न्यासकारसम्मत पाठ से पद्मश्रीकारसम्मत पाठ भिन्न ही है ।

किन्तु 'पद्मश्री' जैसी प्रौढ़ व्याख्या के पश्चात् भी 'काशिका' वृत्ति का पाठ मुख्य-स्थित नहीं हो सका—यह खेद का विषय है । सोलहवीं शताब्दी के लेखक भट्टोजिदीक्षित के कथन से भी यह तथ्य प्रमाणित होता है । उदाहरणार्थ 'सिद्धान्तकौमुदी' के निम्न-लिखित स्थल को देखा जा सकता है :—

(या०) स्पञ्जरेण ॥ त्याज्यत् । स्पञ्जिपुपोरचेति 'काशिका' । तत्र पूर्वमहणं चिन्त्यन्, भाष्यानुक्त्यात् । स्पञ्जप्रकरणे स्पञ्जैरुपसक्त्यान्मिति हि भाष्यम् ॥

सिद्धान्तकौमुदी—७३।।१६ ॥

किन्तु वर्तमान 'काशिका' वृत्ति में न्यास सम्बंधित पाठ निम्न लिखित है :—

छण्यति प्रतिपेथे स्पञ्जैरुपसक्त्यान्मूळ । त्याज्यम् । काशिका—७३।१६ ॥

यद्यपि 'पद्मश्री' में इस वाचिक के विवरण के अभाव में यह निर्णय करना कठिन है कि पद्मश्रीकार की दृष्टि में न्याससम्मत पाठ मौलिक था या सिद्धान्तकौमुदी सम्मत तथापि पाठ की अव्यवस्थिता में तो यह प्रमाण का वृत्त्य कर ही सकता है ।

प्रस्तुत संस्करण में 'काशिका' के संपादक पं० श्री अनन्त शास्त्री फर्रुके जी की पाठ-भेद सूचक टिप्पणी में विश्वास रख कर मैंने पहले 'न्यास' तथा 'पद्मश्री' में उपलब्ध पाठान्तर की ओर ध्यान नहीं दिया । किन्तु प्रस्तुति यह है कि शास्त्री जी ने कम से कम बीस प्रतिशत पाठान्तर (जो 'पद्मश्री' आदि में मुख्य हैं) का उपलब्ध किया ही नहीं है । अपनी इस मुद्रि के लिए सम्प्रति खेद प्रकाशन तथा पत्र-व्यपन से अतिरिक्त मेरे मन में दुःख नहीं है ।

इस संस्करण में कहीं-कहीं मैंने मूल वृत्ति के वाक्यांश या वाक्य को स्थानान्तरित कर दिया है और मूल में उपलब्ध पाठ का प्रथम उसमें कमविपर्यय के स्पष्ट कारण का भी उपलब्ध उदाहरण की टिप्पणी में कर दिया है । किन्तु सम्परिपर्षण के उदाहरण अत्यल्प हैं ।

(ज) 'काशिका' के व्याख्याकार :—

आद्यन्त प्रख्यात 'काशिका' वृत्ति पर व्याख्याओं की परम्परा का प्रादुर्भाव स्वामभक्तिक है । फिर काल से ही इस वृत्तिपर अनेकानेक व्याख्याएँ लिखी गईं । सम्प्रति जिन व्याख्याओं एवं व्याख्याकारों के अस्तित्व में प्रमाण उपलब्ध होते हैं उनका संक्षिप्त विवरण प्रस्तुत किया जा रहा है :—

(१) जिनेंद्रमुद्रि

'काशिका' की उपलब्ध व्याख्याओं में सबसे प्राचीनतम व्याख्या है जिनेंद्रमुद्रि-विरचित 'काशिकाविवरणवज्रिका' । इस व्याख्या को 'काशिकाविवरणवज्रिका', 'काशिका-न्यास', तथा 'न्यास' भी कहा जाता है । इसे 'न्यास' शब्द से अभिहित इस लिए किया जाता है कि इसमें व्याकरण शास्त्र के सिद्धान्तों का स्पष्ट रूपमें विन्यास—व्यथारण—प्रतिपादन—किया गया है—स्पष्टतः इति 'न्यासः' । व्याकरण सम्प्रदाय में 'न्यास' शब्द

ही प्रचलित है। 'न्यास' की शैली मनोहर तथा भाषा अर्थगम्भीर है। इसमें शास्त्रार्थ की दृष्टि से तो बहुत कुछ नहीं लिखा गया है, किन्तु विषय का प्रतिपादन इससे अधिक स्पष्ट रूप में, मेरी दृष्टि से, व्याकरण शास्त्र के किसी भी ग्रन्थ या व्याख्याग्रन्थ में नहीं मिलता है। यही कारण है कि (न्यासकार के बौद्धधर्मानुयायी होने पर भी ?) पाणिनीय व्याकरण की परम्परा में इनका नाम सम्मान के साथ 'लिया जाता है।

यद्यपि परवर्ती व्याकरण-परम्परा में न्यासकार के मतों का बहुधा खण्डन किया गया है और अपातित, 'न्यास' में कुछ अशुद्धियाँ भी आ गई हैं तथापि इतने ही से इसका गौरव समाप्त नहीं हो जाता है। हाँ, एक खटकने वाली कमी इस व्याख्या में यह है कि वृत्तिकार ने जो कुछ कह दिया है उसकी यथावत् व्याख्या इसमें कर दी गई है, उसके गुण-दोष का या मत मतान्तर का उल्लेख अत्यल्प है। मुझे तो लगता है कि इस व्याख्या के 'न्यास' नामकरण का भी यही कारण है कि वृत्तिकार की बातों को इसमें यथावत् रख दिया गया है, उसके ऊपर विचार-विमर्श प्रायेण नहीं किया गया है। अस्तु !

कमेलकनिन्दति कोमलेच्छुः कमेलक कण्ठकलम्पदस्तम् ।

श्रीतौ तयोरिष्टभुजो समायान् मभ्यस्थता, नैकतरोपहास ॥

परिचय—

'न्यास' की पुष्पिका में 'बोधिसत्त्वदेशीयाचार्य', उपाधि के आधार पर साधारणतः इन्हें बौद्ध माना जाता है। किन्तु 'बोधिसत्त्वदेशीय' शब्द का स्पष्टार्थ क्या है—इसका निर्णय करना कठिन है। बौद्धसम्प्रदाय में 'बोधिसत्त्व' की कल्पना अवश्य है किन्तु 'बोधिसत्त्व-देशीय' की नहीं। क्या यह कल्पना सम्भावित है कि जिस प्रकार योगी को दो वर्गों में विभक्त किया जाता है 'युक्त' तथा 'युज्जान' उसी प्रकार 'बोधिसत्त्व' तथा 'बोधिसत्त्व-देशीय' ('बोधिसत्त्व' से पूर्व-भूमि) ये दो वर्ग बौद्धसम्प्रदाय में भी माने जा सकते हैं ? 'शुद्धवर्ण' (४।१।४९) सूत्र के—'मुद्रलाच्छन्दसि' वास्तिक की व्याख्या करते समय भट्टोजीदीक्षित ने अपनी 'प्रौढमनोरमा' में न्यासकार को 'वेदवाद्य' कहा है। परन्तु इतने से ही न्यासकार का बौद्धत्व सिद्ध नहीं होता। कुछ लोग तो इन्हें जैनाचार्य देव-नन्दी से अभिन्न ही मानते हैं।

उपर्युक्त सन्दिग्ध विवरण से अधिक तो सन्दिग्ध रूप में भी कहना सम्भवि सम्भव नहीं है।

काल—

आचार्य जिनेन्द्रयुद्धि के काल के विषय में भी निश्चित रूप से कुछ नहीं कहा जा सकता है। यतः इत्सिङ्ग के यात्राविवरण के आधार पर काशिकावृत्तिकार जयादित्य की मृत्यु का समय लगभग ६६१ ई० माना गया है और न्यासकार के उल्लेख से वृत्तिकार

१ द्रष्टव्य—न्यास की प्रस्तावना—पृ० १९ ॥

२. नैपथीयचरित—६।१०४ ॥

३. Varadachari—A History of the Sanskrit Literature, P 185, (Second Edition—1960)

४. इत्सिङ्ग की भारतयात्रा—पृ० 560, A History of Indian Literature, Vol. III, Pt—II, P. 433 (Winternitz).

की न्यायकार से^१ कुछ अधिक प्राचीनता प्रतीत होती है भक्त: इनका समय जयादिय के समय से कम से कम सौ वर्ष प्रायः का होना चाहिये। ब्रह्मर्षी महाराज ने इसी दिव्य न्यायकार का समय ३२५—३५० ई० के बीच माना है^२। इसकी पुष्टि में ब्रह्मर्षी महाराज ने मात्र के 'अनुसूत्रद्वयभासा'^३ १४ में उल्लिखित 'न्याय' को 'काशिका' न्याय ही माना है। शिष्टरत्नाम आदि विद्वान् भी यही मानते हैं।

किन्तु १० पुष्पिणि मंत्रमासक की का^४ मत है कि माय का उल्लेख न तो 'काशिका' पृष्टि में और न 'न्याय' में ही सम्बन्ध रखा है, क्योंकि मायके विमानह के आध्वर्याय महाराज वर्मण्डा के ६२५ ई० के उपलब्ध ब्रह्मसंग्रह के मित्रालोक के आधार पर यह सिद्ध है कि माय का समय ६४२ से ७०० म० (६२५—६४२ ई०) के बीच होना चाहिये। अतः ७१० वि० म० (६६१ ई०) के लगभग दिग्गत होने वाले जयादिय की 'काशिका' पृष्टि तथा त्रिनेत्रपुष्टि के 'न्याय' का उल्लेख माय से सम्भावित नहीं है। परन्तु न्यायकार के काल के विषय में भीमासकत्री ने केवल तीन सम्भावनाएँ स्पष्ट की हैं—
वि० म० १०९० के कैपट से पूर्ववर्ती, वि० म० ९२५ में, पायोंवी के अनुसार, दिग्गन्त द्वायमे प्राचीन होने के कारण ९०० वि० म० से पूर्ववर्ती तथा ईसा की सप्तवीं सताब्दी के अन्त में विद्यमान अर्धमे पूर्ववर्ती, अथवा ७०० वि० म० के आस पास^५। इन सम्भावनाओं में तीसरी सम्भावना तथा कुछ टीकों की सतत^६ सताब्दी की कश्चना तो इसदिव्य मान्य नहीं हो सकती है कि ६६१ ई० के आसपास अवसन्न (मृत) होने वाले पृष्टिकार जयादिय की शिष्टरत्नाम का सद्भूतक स्पष्टि (न्यायकार) उसी घटी के उन्नी मात्र म पद्यमान था—ऐसा नहीं माना जा सकता है।

ऐसी इसा में न्यायकार का काल ३२५—३५० ई० मानना ही अधिक उपयुक्त है।

इस 'न्याय' पर भी मैत्रेय रश्मि (तन्त्रप्रदीप), मण्डनाय (न्यासोद्योत), नरपति महामिथ (न्यायप्रकाश), पुष्करिहाय विद्यासागर तथा रत्नमणि की टीकाएँ हैं। इन टीकाओं के विवरण के लिये 'संस्कृत न्यायकारशास्त्र का इतिहास'—भाग—१, (१० ४६६ ४६९) द्रष्टव्य है।

(२) अनुसूत्र

'माययाय' 'धानुष्टि', 'उनादिष्टि', ' आदि के उल्लेख के अनुसार एक 'अनुसूत्र'

१. न्याय की प्रस्तावना—१० २१ ॥
२. वही, १० २६ ॥
३. माय—१११२ ॥
४. न्याय की प्रस्तावना—१० २२—२३ ।
५. A History of Indian Literature—Vol. III, Part—II, Page—433.
६. संस्कृत न्यायकार शास्त्र का इतिहास—भाग—१, १० ४२६—४२८, ४६६ ।
७. वही, १० ४६४—४६५ ॥
८. Varadachari—A History of the Sanskrit Literature, P. 105.
९. न्याय की प्रस्तावना—१० २१ ॥
१०. माययाय धानुष्टि—१० २०१ ॥
११. ब्रह्मसंग्रह—उनादिष्टि—१० १, ५५, ८८ ॥

नाम की 'काशिका' की व्याख्या का परिज्ञान होता है। अनुन्यासकार का पूर्ण नाम इन्दु-मित्र है, परन्तु सचेप में इन्हें 'इन्दु' शब्द से भी निर्दिष्ट किया गया है। मीमांसक जी के अनुसार, इन्दुमित्र का समय ८००—११५० वि० स० के मध्य है।

यद्यपि मीमांसक जी 'अनुन्यास' को 'काशिका' की एक न्यासोत्तरभावी संचित व्याख्या मानते हैं तथापि वर्तमान स्थिति में यह सन्दिग्ध ही है कि 'अनुन्यास' 'काशिका' की व्याख्या थी या 'न्यास' की।

(३) महान्यासकार

उज्ज्वलदत्तकृत 'उणादिवृत्ति' तथा सर्वानन्दविरचित 'अमरटीकासर्वस्व' के आधार पर एक 'महान्यास' नाम की 'काशिका' की टीका का परिज्ञान होता है। महान्यासकार का नाम ज्ञात नहीं है। इस व्याख्याकार को १२१६ वि० स० से प्राचीन होना चाहिये^१।

(४) विद्यासागर मुनीन्द्र

राजकीय हस्तलेख पुस्तकालय^३ मद्रास की सूची में एक विद्यासागर मुनि की 'प्रक्रियामञ्जरी' नाम की 'काशिका' वृत्ति व्याख्या उल्लिखित है। इस व्याख्या की एक हस्तलिखित प्रति प्रिवेम्ब्रन् (सूची भाग—३, ग्रन्थाङ्क—३३) में भी है।

ग्रन्थान्त में "इति धीमत्परमहसपरिमाजकाचार्यविद्यासागमुनीन्द्रविरचितायाम्" उल्लेख से यह सिद्ध होता है कि ये सन्न्यासी थे। प्रारम्भ के श्लोकों से यह भी सिद्ध होता है कि इनके गुरु का नाम या श्वेतगिरि मुनीन्द्र। प्रारम्भ में ही 'न्यासकारत्वपद्मनिकरोद्गीर्णम्' उल्लेख से यह तो स्पष्ट है कि ये न्यासकार से परवर्ती हैं। यत् अत्यन्त प्रसिद्ध हरदत्तकृत 'पद्मञ्जरी' का उल्लेख इन्होंने नहीं किया है अतः ऐसा माना जा सकता है कि ये न्यासकार तथा पद्मञ्जरीकार के मध्य में हुए हैं।

(५) हरदत्त मिश्र

'काशिका' के दूसरे प्रसिद्ध व्याख्याकार हैं हरदत्त मिश्र। इनकी वर्तमान व्याख्या का नाम 'पद्मञ्जरी' है। यह व्याख्या विषय की स्पष्टता की दृष्टि से तो 'न्यास' की अपेक्षा कम महत्त्व रखती है किन्तु शास्त्रार्थ-प्रक्रिया में 'न्यास' से प्रौढ़तर है। अपनी व्याख्या के महत्त्व के विषय में व्याख्याकार का आरम्य उद्घोष निम्नलिखित है—

१ परिभाषावृत्ति—पृ० ७९ ॥

'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' में उद्धरणसङ्केत इतने भ्रष्ट हैं कि उन पर विश्वास करना कठिन है। तथापि जिन ग्रन्थों के उद्धरण मैंने उक्त ग्रन्थ से लिए हैं उनके सङ्केत भी उक्त ग्रन्थ के आधार पर ही दिए गए हैं, क्योंकि सम्प्रति मेरे लिए प्रत्येक संकेत की परीक्षा सम्भव नहीं है। पत्रद्वय में अपने पाठकों से क्षमा-प्रार्थी हूँ।

२. संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० ४७१ ॥

३. राजकीय हस्तलेख पुस्तकालय, मद्रास का सूचीपत्र, भाग—३, खण्ड १ प, पृ० ३५७, ग्रन्थाङ्क—२४९३ ॥

अविचारितरमणीयं कामं श्याक्यादातं भवतु यूसेः ।
 हृदयद्रुमा भविष्यति गुणगृह्याग्नियं श्याक्या ॥
 एवं प्रकृतितोभ्रमाभिभाष्ये परिचय. परः ।
 तस्य निरोपतो मन्थे प्रतिपद्यापि दुर्लभः ॥
 प्रक्रियातर्कगहनप्रविष्टो दृष्टमानसः ।
 हरदत्तहरिः स्वैर विहरन् केन चार्पते ॥

यद्यपि 'भाष्ये पर परिचय' का उद्योग अपरना. साथ नहीं है, क्योंकि ततश्च. भाष्य-
 विद्वद् उदाहरण 'पद्मजरी' में सुप्राप्य है। और 'स्वैर विहरन् केन चार्पते' की
 अद्वैतारमात्रता भी 'मनोरमा शैतर' प्रवृत्ति प्रन्धों के अवलोकन करनेवालों के लिए
 अविदित नहीं है तथापि निष्पन्न रूप में यह कथन अनुचित नहीं है कि 'पद्मजरी' एक
 पाण्डित्यपूर्ण ग्रन्थ है। हाँ, अभिमान प्रवृत्तियों का कोई अर्थ नहीं होना तो उचित तथा
 आवश्यक भी है।

'दाभा पद्माप' (११२२०) की 'काशिका' की व्याख्या करते समय पद्मजरी-
 कहाने रचक 'महापद्मजरी' का भी उल्लेख किया है। बहुत सम्भव है 'लघुपद्मजरी'-
 'बृहत्पद्मजरी', 'लघुपद्मजरी'-'बृहत्पद्मजरी' आदि की तरह 'महापद्मजरी'
 भी 'काशिका' की ही एक विस्तार व्याख्या हो ? ऐसी स्थिति में वर्तमान 'पद्मजरी' को
 'लघुपद्मजरी' कहना उचित था। परन्तु कहीं 'लघुपद्मजरी' शब्द से इसका उल्लेख
 नहीं मिलता है।

इस प्रसङ्ग में एक बात और भी उल्लेखनीय है। प० सुबिद्धिर मोमांसक जीने 'महा-
 पद्मजरी' के समर्थन में लिखा है कि "इसकी पुष्टि देव पाण्डित्य पुरुषकार से भी होती
 है। उसमें 'निष्पन्न' (११३४४) गृह्यार्थ एक हरदत्तीय कारिका उद्धृत की गई है। यह

१. पद्मजरी, पृ० ३, भाग—१ (प्राप्य भारती) ॥

२. वही—पृ० ७६ ॥

३. वही—पृ० ८१ ॥

४. उदाहरणार्थं निम्नलिखित शब्द द्रष्टव्य हैं —

(१) उग्रनिश्चामाञ्जि तर्कद्वयवस्थानम् (पार्ष्णिक्)—काशिका ११२३८ ॥

पुनः सुब्रह्महणरथोपसर्गनिर्गुणधर्मावाद्यंसारम्भ—पद्मजरी ।

गु०—सुर्गीय वर्धमाने पुन सुब्रह्महणं किमर्थम् ? अनुपमार्गं हृष्येयं तद्भूय, एवं
 सुमार्गे यथा स्यात्—उदाहारिण्य, सावासातिण्य इति ॥ महाभाष्य—११२१८ ॥

(२) भाष्ये तु धातुपदविपरिवर्तनस्य प्रवृत्तितम्—पद्मजरी ११२८० ॥

गु०—किमवितोषेण ? नेपाद्—उपपत्तिविशेषे एतन्निष्पन्न विविधे ॥ महाभाष्य ११२८० ॥

उपपत्तिविशेषे इति—अनेन धातुनिवम वर्धमानि... प्रदीप ॥

पार्ष्णिक् विविधे इति—भूते दाप्यर्थं... उद्योत ॥

विविधः—पा० गु० ११२८९ (पृ० सं० २०५) की शिष्या में अने जो काटनिवम,
 उपपत्तिविषय तथा प्राप्यनिवम के स्वरूपों को बतलाया है वह शिष्यावशेषार्थं नाप्यर्थ-
 वर्जनमात्र है। निष्पन्न के साधारण स्वरूप के अवयवम के लिए ११२८० के भाष्यवर्दीशेषोक्त
 तथा व्यास-पद्मजरी आदि द्रष्टव्य हैं।

पदमञ्जरी में नहीं मिलती। अतः वह महापदमञ्जरी से उद्धृत की गई होगी। परन्तु यह धारणा भ्रान्त है। भ्रम का कारण है सम्पादकों द्वारा (मूलतः हस्तलेखकों द्वारा) अनवधानतापूर्वक 'पदमञ्जरी' का संस्करण।

काशी से प्रकाशित 'पदमञ्जरी' (प्राच्य भारती प्रकाशन, वाराणसी—१९६५, भाग—१) में 'गिचश्च' सूत्र की व्याख्या निम्न लिखित रूप से छपी है :—

गिचश्च ॥ अत्र कश्चिदाह— परायणेऽपि चुरादिगिच धात्मनेपदमुदाहृतम्—
एष विधिरचुरादिगिजन्तात् स्यादिति । कश्चन निश्चिनुते स्म—अप्राप्तवचनेऽत्र न किञ्चन दृष्टम्, लक्षयते स्वरितेष्वमनार्पम् ॥

अहं मकलविरचित 'आख्यातचन्द्रिका' कोश (जिसका प्रकाशन चौखम्बा संस्कृत सीरिज में होनेवाला है) का सम्पादनकार्य करते समय मुझे इस विषय की आवश्यकता हुई थी। 'पदमञ्जरी' उलटने पर इसके वाक्यों का कुछ अर्थ ही नहीं लगा। अन्ततः 'प्रक्रियाकौमुदी' की 'प्रसाद' टीका के अवलोकन से स्पष्ट हुआ कि 'पदमञ्जरी' का—'एष विधिः..... स्वरितेष्वमनार्पम्' पाठ भ्रष्ट हो चुका है। इसका निम्नलिखित पद्यरूप होना चाहिए, जो 'प्रसाद' में उल्लिखित है।—

(हेतुमण्णिच एव 'गिचश्च' इत्यत्र ग्रहणमिति चेत् ? नैव वाच्यम् । यत एतद्वाशङ्क्य परिहृतं पदमञ्जर्याम्—)

एष विधिर्न चुरादिगिजन्तात् स्यादिति कश्चन निश्चिनुते स्म ।

आप्तवचोऽत्र न किञ्चन दृष्ट लक्षयते. स्वरितेष्वमनार्पम् ॥ इति^१ ॥

'प्रीदमनोरमा'^२ में भी 'गिचश्च' सूत्र की व्याख्या में यह श्लोक उपलब्ध है। 'मनोरमा' का कथन निम्नलिखित है —

तदेतत्सर्वं हरदत्तोऽपि सन्नप्राह—

एष विधिर्न चुरादिगिजन्तात्स्यादिति कश्चन निश्चिनुते स्म ।

आप्तवचोऽत्र न किञ्चन दृष्ट लक्षयते: स्वरितेष्वमनार्पम् ॥

बहुत सम्भव है, 'महापदमञ्जरी' में भी यह श्लोक उद्धृत हो ? परन्तु 'पदमञ्जरी' में इसका अभाव नहीं माना जा सकता, क्योंकि इस श्लोक के बिना इसके स्थान में वर्तमान 'पदमञ्जरी' में उपलब्ध उक्त पाठ का कुछ अर्थ नहीं निकलता है। साथ ही, 'प्रसाद' में तो 'पदमञ्जरी' का नाम भी उल्लिखित है।

वस्तुस्थिति तो यह है कि उक्त श्लोक हरदत्त मिश्र का भी नहीं है अपि तु 'परायण' (धातुपारायण ?) का है।

परिचय—

'पदमञ्जरी' के प्रारम्भ के तृतीय श्लोक में टीकाकार ने 'पद्मकुमार' को अपना पिता, 'श्री' को अपनी माता, 'अग्निकुमार' को अपना ज्येष्ठ भ्राता तथा 'अपराजित' को अपना गुरु बतलाया है :—

तत पद्मकुमाराख्यम् प्रणम्यान्वा श्रिय तथा ।

ज्येष्ठ चाग्निकुमाराख्यम् आचार्यमपराजितम् ॥

१. प्रक्रियाप्रसाद—पृ० २९२, उच्यते (चन्द्र ई संस्कृत-प्राकृत ग्रन्थमाला—१९३१) ॥

२. प्रीदमनोरमा—पृ० ६८६ (उच्यते—म्वादि से समाप्ति तक) ॥

इस श्लोक के 'पद्मज्वाराख्यम्' के स्थान में 'हृत्पद्मज्वाराख्यम्' एवं 'पद्मज्वाराख्यम्' तथा 'अग्निज्वाराख्यम्' के स्थान में 'अग्निज्वाराख्यम्' पाठान्तर उपलब्ध होते हैं। यदि पाठान्तरगत 'पद्मज्वाराख्यम्' पाठ प्रामाणिक हो तब तो हरदत्त को मद्रास प्रान्तीय 'अद्वय' परिवार का व्यक्ति होना चाहिए। परन्तु वही अगद 'हरदत्त मिश्र' शब्द से भी पद्मज्वरीकार का उल्लेख मिलता है। यदि यह उल्लेख सभाष्य हो तब तो हरदत्त को मद्रासी 'अद्वय' मानना यहाँ तक सुक्तिमत्ता है—यह निश्चलीच है। साथ ही, 'आर्य' शब्द को 'अद्वय' के मूलभूत शब्द मान लेने पर भी 'अद्वय' से अनिच्छिन्न अन्य प्रान्तीय लोगों का साक्षात् उपाधि से 'आर्य' का स्पष्ट सम्बन्ध न जोड़ कर 'अद्वय' के साथ दूर का सम्बन्ध जोड़ना भी विचारणीय है। अतः आर्य शब्द को श्रेष्ठार्थक मानना ही युक्त है।

अन 'पद्मज्वाराख्यम्' शब्द के आधार पर हरदत्त के मद्रासनिवासी होने का निष्पन्न नहीं किया जा सकता।

१० युधिष्ठिर मीमांसक जी ने 'पद्मज्वरी' के चतुर्थ श्लोक—'यधिराय हरदत्तस्य वा विधुनो वसुधु दिव्य दृषिणः' में प्रयुक्त 'दृषिण' शब्द को देखकर यह छिप काटा है कि हरदत्त न अपने को दृषिण देखावासी छिपा है। मुझे आश्चर्य हो रहा है कि मीमांसक जी जैसे आलोचक ने 'दृषिण' शब्द का अर्थ 'दृषिण देखावासी' कैसे कर लिया है! हाँ, उनके द्वारा सङ्कलित अन्य प्रमाणों के आधार पर हरदत्त का द्रविड़ देखावासी होना उपपन्न लग रहा है। ऐसी स्थिति में हरदत्त के साथ यत्र तत्र उपलब्ध 'मिश्र' उपाधि को आश्चर्यार्थक मानना होगा। फिर भी द्रविड़ देखा को हरदत्त की जन्मभूमि मानने में सन्देह का प्रसार भवश्यक है।

फाल—

मै० डीलहौने का मत है कि 'पद्मज्वरी' के आधार पर ही जिनेश्वरपुत्रि ने 'श्यास' का निर्माण किया था। डीलहौने साहित्य की दृष्टि में हरदत्त को श्यासकार का पूर्ववर्षी होना चाहिए। किन्तु यह मत साम्य भ्रामाणिक सिद्ध हो चुका है। पद्मज्वरीकार ने श्यासकार का रूपम् उल्लेख किया है। यद्यपि जिस स्थान में पद्मज्वरीकार ने श्यासकार का नाम दिया है उस स्थान में श्यास-ग्रन्थ में वह मत नहीं मिलता है और इसलिये

१ श्यास की प्रस्तावना—पृ १८ ॥

२. सरहृण श्यासकरणशास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ. ४२३ ॥

३. वही—पृ० ४२३ ॥

४. मिश्र शब्द की आश्चर्यार्थकता के छिप भवभूति का निम्नलिखित श्लोक प्रस्तुत है—

मल्लैकानामनतो हि वसिष्ठमिथा त्वं मुदि पीरचरितेषु मुद्रा पुराजाः ।

यन विस्तृतिर्मात्रे यन भूमीर्निनिषा सद्य मूर्त्तानमथ तस्य विमयं पुनर्यम् ?

। मद्रास-परिचरित—३।११ ॥

५. श्यासकाराणु द्वी बिली परिमाणमस्येति विस्तृन् विरः परिमा-। मद्रासे ।

... द्विचिनेति । परिमाणये टयो मुद्रा, उ-मानये टयो ॥ पद्मज्वरी—३।१२३ ॥

मु—द्विचिनेति । द्वी विरती पर्वति । 'सम्भवति भव्यवदति पर्वति' रूपेण आर्द्र-पर्वत्, तस्य पूर्ववत्पुत्र ॥ श्यास—३।१२३ ॥

योगों को यह भ्रम हो सकता है कि पद्मजर्जुक न्यासकार जिनेन्द्र-युक्ति से भिन्न व्यक्ति थे, तथापि जब हम 'विस्ताच' सूत्र के ऊपर न्यासकार का मत देखते हैं तब उक्त भ्रम क्षिन्नमूल हो जाता है। नामानिर्देश के अतिरिक्त सर्वनाम शब्दों से भी 'पद्मजरी' में 'न्यास' के मत का उद्धार किया गया है। इसके उदाहरण के लिए 'मदोऽनुपसर्ग' (३।३।६७), 'सहाया समकतिपदानिपतमनविदपुज्जोत्तुविन' (३।३।९९) तथा 'अजाक-तष्टा' (४।१।१४) की व्याख्याओं में क्रमशः 'अपर आह', 'अन्ये तु' तथा 'केचित् सर्व-नामों द्वारा उल्लिखित मतों को लिया जा सकता है। अन्यान्य उदाहरण भी सुप्राप्य हैं।

उपर्युक्त युक्तियों से यह स्पष्ट है कि पद्मजरीकार न्यासकार से पूर्ववर्ती नहीं हो सकते हैं। यतः न्यासकार का काल ७२५-७५० ई० है अतः हरदत्त मिश्र को अष्टम शताब्दी के पूर्वार्ध के बाद का ही होना चाहिए।

'भविष्य पुराण' के आधार पर डॉ० याकोबी का मत है कि हरदत्त की मृत्यु ८७८ ई० में हुई थी। विण्टरनिस्स के अनुसार हरदत्त मिश्र का समय १३वीं शताब्दी है। चक्रवर्ती महाशय तथा वरदाचारी जी ११वीं शताब्दी, युधिष्ठिर

१. द्विविस्तम् इति । द्वौ विस्तौ परिमाणमस्येति टप्, तस्य लुक ॥ न्यास—५।३।३१ ॥
तु०—न्यासकारस्तु द्वौ विस्तौ परिमाणमस्येति विगृह्यन् विस्त परिमाण मस्यते ॥

पद्मजरी—४।१।२२ ॥

२. अपर आह—“मदोऽनुपसर्ग” इति सूत्रप्रणयनमस्य विधेरनित्यत्वज्ञापनार्थम्, तेन माद इति सिद्धं भवति” इति ॥ पद्मजरी—३।३।६७ ॥

तु०—अप्रापि ... “मदोऽनुपसर्ग” इति सूत्रप्रणयनमस्य विधेरनित्यत्वज्ञापनार्थम्, तेन माद इति सिद्धं भवति ॥ न्यास—३।३।६७ ॥

३. (क) अन्ये तु सञ्ज्ञायामित्येव वयपो विधानात् स्वयनुगमार्थत्वाच्च सञ्ज्ञाग्रहणस्य बीभावाभावमाहुः । न हि बीभावे सति सञ्ज्ञा गम्यते ॥ पद्मजरी—३।३।९९ ॥

(ख) अन्ये तु संज्ञायामिति वचनाद्यथा समस्येत्यत्र बीभावो न भवति एवं मनेरनुनासिकलोपस्तत्र कृते तुगपीत्याहुः ॥ पद्मजरी—३।३।९९ ॥

तु०—समस्येति । ‘अजेभ्यश्चप्रपो’ इति बीभावो न भवति, संज्ञायामिति वचनात् । न हि बीभावे कृते संज्ञा गम्यते, नियतवर्णानुपूर्विका हि संज्ञा भवति । ... मस्येति । मस्यन्ते तयेति मर्या । पूर्ववदनुनासिकलोप, ह्रस्वस्य तुक् ॥ न्यास—३।३।९९ ॥

४. (अतिमहतीत्यत्र शतवृक्षावादीणादिकादुगिल्लच्छणो ङीप ।) केचित् गौरादिपाठात् ङीप वर्णयन्ति, तदयुक्तम्, अनुपसर्जनाधिकारात् ॥ पद्मजरी—४।१।१४ ॥

तु०— महदिति गौरादी, तत्रासत्यस्मिन् ज्ञापके केवलाभ्यामेव भवन्महत्त्वद्वाभ्या-मुगिद्गौरादिल्लच्छणौ ङीष्ङीपौ स्याताम् । अतिभवती, अतिमहतीत्यत्र तु न स्याताम्, ज्ञापके तु सति भवत ॥ न्यास—४।१।१४ ॥

५. जौर्नल, रॉयल एशियाटिक सोसाइटी, यम्बई, भाग—२३, पृ० ३१ ॥

६ A History of Indian Literature, Vol IFl, Part—II, P 434,
(प्रायशः यह मत अनुवादक महाशय का है ?) ।

७. न्यास की प्रस्तावना—पृ० २६ ॥

८. A History of the Sanskrit Literature, P. 185.

‘मीमांसक १११५ वि० सं० (१०५८ ई०) के लगभग इनका समय मानते हैं ।

इस ‘पद्मश्री’ के ऊपर रङ्गनाथ यज्वा ने ‘मञ्जरीमकरन्द’ एवम् त्रिभूने ‘कुङ्कुमविकास’ नाम की व्याख्या लिखी है । रङ्गनाथ यज्वा आदि के विषय में अधिक विवरण ‘मस्तूत श्वाकरण शास्त्र का इतिहास—’ भाग—१ (पृ० ४७५-४७६) से प्राप्त करना चाहिये ।

(६) रामदेव मिश्र

राजकीय हस्तलेख पुस्तकालय, मद्रास तथा तन्जीर में और छालचन्द्र पुस्तकालय, लाहौर में रामदेवमिश्रकृत एक ‘वृत्तिप्रदीप’ नाम की काशिका-व्याख्या सुरक्षित है । ‘माधवीय धातुवृत्ति’ में ‘वृत्तिप्रदीप’ के बहुत से उद्धरण मिलने से यह निश्चित है कि रामदेव मिश्र सायणाचार्य से पूर्ववर्ती है । सायण की उक्ति से ही यह भी मानना पड़ता है कि रामदेव मिश्र सिद्धान्ततः पद्मश्रीकार के अनुयायी हैं । इससे यह स्पष्ट है कि रामदेव मिश्र का समय हरदत्त मिश्र तथा सायणाचार्य के मध्य में होना चाहिये ।

चक्रवर्ती ‘महाशय ने ‘तन्त्रप्रदीप’ तथा ‘वृत्तिप्रदीप’ को एक ही माना है, परन्तु उनकी यह धारणा भ्रान्त है ।

(७) वृत्तिरत्नाकर

राजकीय पुस्तकालय, त्रिवेन्द्रम् के सूचीपत्र के चतुर्थ भाग (ग्रन्थाङ्क—५९) में एक ‘वृत्तिरत्न’ नाम की ‘काशिका’ की व्याख्या का उल्लेख है । इस व्याख्या के रचयिता तथा उसके देशकालादि का परिज्ञान अब तक नहीं हो सका है ।

(८) चिकित्साकार

अभिरेत की सूची में एक ‘चिकित्सा’ नाम की काशिका-व्याख्या का उल्लेख है । परन्तु इसके विषय में अन्यान्य आवश्यक विवरण अनुपलब्ध है ।

(९) सनातन

पं० श्रीशचन्द्र चक्रवर्ती के अनुसार एक सनातन नाम के विद्वान् की भी ‘काशिका’ के कुछ अंश पर तथा ‘न्यास’ आदि के कुछ अंश पर भी व्याख्या है । परन्तु अभी इस व्याख्या का कोई विवरण मुझे नहीं मिल सका है । चक्रवर्ती जी ने भी इसका कुछ विवरण नहीं दिया है ।

‘काशिका’ का प्रस्तुत संस्करण—

आज तक ‘काशिका’ के कई संस्करण हुए हैं जिनमें पण्डितपत्रमुद्रितसंस्करण, (श्री बालशास्त्री द्वारा सम्पादित संस्करण) तथा श्रीराजवा संस्कृत पुस्तकालय द्वारा प्रकाशित संस्करण प्रमुख हैं । अभी-अभी ‘पद्मश्री’ तथा ‘न्यास’ के साथ ‘काशिका’ का एक

१. संस्कृत श्वाकरण शास्त्र का इतिहास—भाग—१, पृ० ४७३ ॥

२. माधवीय धातुवृत्ति—पृ० ५० ॥

३. न्यास की प्रस्तावना—पृ० १९ ॥

४. न्यास की प्रस्तावना—पृ० २९ ॥

संस्करण ६ भागों में प्राच्यभारती प्रकाशन (१-२ भाग) तथा तारा प्रकाशन (३-६ भाग) से प्रकाशित हुआ है ।

उपर्युक्त संस्करणों में प्रायशः कोई भी संस्करण अनुसन्धानपूर्ण नहीं है । प्रस्तुत संस्करण में वैशिष्ट्य यह है कि इसमें सूत्र तथा वार्त्तिक का (कदाचित् अधिक अस्पष्ट होने पर कुछ गणसूत्रों का भी) राष्ट्रभाषा में अनुवाद है जिससे छात्रों के उपयोग में यह संस्करण सर्वप्रथम होगा ।

'काशिका' वृत्ति के आधार पर आज तक पाणिनिसूत्र तथा वार्त्तिकों का राष्ट्रभाषा में अनुवाद नहीं किया गया था । अतः छात्रों की आवश्यकता को देखने वाले संस्कृतानुरागी चौखम्बा प्रकाशनाध्यक्ष द्वारा प्रोत्साहित होकर मैंने यह अनुवाद कार्य किया है ।

अनुवाद-कार्य पण्डितों के लिए नहीं है और ज्ञानी के लिए कोई ग्रन्थ लिखा भी नहीं जाता । अतः पाण्डित्य की दृष्टि से इस अनुवाद में बहुत कुछ मिलना कठिन है ।

अनुवाद से अतिरिक्त इस संस्करण की दूसरी विशेषता है व्याख्यानक टिप्पणी । जो प्रथम संस्करण से ही यथार्थान निर्दिष्ट है । स्थल स्थल में अपेक्षित होनेपर मैंने भी अपनी संस्कृत टिप्पणी का समावेश किया है । अपनी टिप्पणी में भेद के प्रतिपादन के लिए मैंने 'सूचीकटाह्नयाय' के अनुसार टिप्पणी के अन्त में प्रकोष्ठ में अपना संक्षिप्त नाम— (श्रीना०) उल्लिखित कर दिया है ।

टिप्पणी लिखते समय मैंने ५० श्री कान्तानाथ शास्त्री जी सेलङ्ग, डॉ० दिनेश चन्द्र गुह, ५० श्री हृदयर झा जी, ५० श्री दीनानाथ झा जी एवम् ५० श्री काशीनाथ पाण्डेय जी की सहायता ली है । तृदर्भ इन मनीषियों के प्रति कृतज्ञता का सविनय प्रतिपादन करना मेरा प्रथम कर्त्तव्य हो जाता है । प्रस्तावना लिखने में भी डॉ० गुह महाराज तथा डॉ० रामायण प्रसाद दूबे जी से मुझे जो सहायता मिली है तदर्थ मैं इनका आभारी हूँ । चौखम्बा प्रकाशन के परम हितैषी विद्वान् श्री ५० रामचन्द्र झा जी से सम्प्राप्त निर्देष्ट के लिए मैं श्री झा जी का भी अधमर्ण हूँ ।

गुरुजनों तथा पूर्ववर्ती लेखकों के प्रति कृतज्ञता का प्रतिपादन प्रथमस्थानीय होने पर भी अनपेक्षित है ।

आज के युग में इतने उत्साह के साथ संस्कृत साहित्य की 'काशिका' जैसी प्राचीन पुस्तक के प्रकाशन में वृत्तचित्त चौखम्बा प्रकाशनाध्यक्ष भी इस प्रकाशन के लिए असाधारण धन्यवाद के पात्र हैं । इस पुस्तक का राष्ट्रभाषानुवाद तथा शीघ्र प्रकाशन इन्हीं की वृत्तचित्तता का परिणाम है ।

व्याकरण जैसे कठिनतम शास्त्र पर लेखनी-प्रसार में मुझ सा साधारण व्यक्ति का स्थलन स्वाभाविक है । अतः अपनी त्रुटियों के लिए मैं विद्वान् से चनायाचना के साथ-साथ यह भी प्रार्थना करता हूँ कि वे कृपया मुझे मेरी त्रुटि की सूचना दें जिससे अग्रिम संस्करण में उसका सशोधन अवश्य ही कर दिया जाय ।

काशी हिन्दू विश्वविद्यालय,
देवोत्थानी एकादशी
वि० सं० २०२६

विनीत
श्री नारायण मिश्र

विषयसूची

उपोद्घातः (संस्कृत)

वेदाध्ययनस्वानिवायता	७
वेदाध्ययनस्य साम्प्रतिकी दुरवस्था	८
कथं वेदाध्ययनस्य सम्भवः.	"
व्याकरण साधनं न तु साध्यम्	"
आचार्यपाणिनेर्महत्त्वम्	९
अष्टाध्यायीपठनपाठनस्य क्रमोऽतिमाचीनः	१०
प्रक्रियानुसारिक्रमस्यारम्भ	१२
प्रक्रियाप्रधानामतिद्वयः	१३
अष्टाध्यायीक्रम एव पुनः समुपस्थितः	१४
व्याकरणसारक्ष्ये स्वानुभवः.	"
कुनो जनाः संस्कृताध्ययनात् पलायन्ते	.	.	१५
व्याकरणाध्ययनस्यातीव सरलोपायः	..	.	"
अष्टाध्यायीक्रमस्य वैशिष्ट्यम्	.	.	१६
अष्टाध्यायीक्रमे काशिकावृत्तेर्गौरवम्	.	..	१८
काशिकावृत्तेर्वैशिष्ट्यम्	.	.	१९
काशिकाव्याख्याप्रन्धा.	.	..	"
काशिका पाठ	.	..	२०
वर्तमानं संस्करणम्	.	..	"

प्रस्तावना (हिन्दी)

शब्द-विवेचन	२३
व्याकरणशास्त्र का प्रथम प्रवक्ता	.	.	२९
बृहस्पति	३५
इन्द्र	३६
महेश्वर	.	..	३७
महर्षि पाणिनि	.	.	३७
अष्टाध्यायी	.	.	४१
अष्टाध्यायी के महत्त्व	.	.	४९
अष्टाध्यायी के व्याख्यान	.	.	"
अष्टाध्यायी के वृत्तिकार	.	.	६०
अष्टाध्यायी के वार्तिककार	..	.	७१
काशिकावृत्ति	७३
प्रस्तुत संस्करण	९२

सानुवादपाणिनीयसूत्रवृत्तिः

का शि का

अथ प्रत्याहाराः

वृत्तौ भाष्ये तथा धातुनामपारायणादिषु ।
विप्रकीर्णस्य तन्त्रस्य क्रियते सारसंग्रहः ॥ १ ॥
'इष्ट्युपसंख्यानवर्ती शुद्धगणा विवृतगूढसूत्रार्थो ।
व्युत्पन्नरूपसिद्धिवृत्तिरियं 'काशिका' नाम ॥ २ ॥
व्याकरणस्य शरीरं परिनिष्ठितशास्त्रकार्यमेतावत् ।
शिष्टं परिकरयन्धः क्रियतेऽस्य ग्रन्थकारेण ॥ ३ ॥

अथ शब्दानुशासनम् । केपा शब्दानाम् ? लौकिकाना वैदिकाना च । कथमनुशासन-
नम् ? प्रकृत्यादिविभागरूपनया सामान्यविशेषवता लक्षणैः ।

अथ क्रियार्थं वर्णानामुपदेशः ? प्रत्याहारार्थं । प्रत्याहारी लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थं ।

'वृत्ति', 'भाष्ये', धातु-व्याख्यात्मक शास्त्र तथा गण-शब्द-व्याख्यात्मक भाष्यो न विशुद्धाणि
व्याकरण नाम के गारो का मत्रह किया जा रहा है ॥ १ ॥

मूत्रों के द्वारा अमगृहण लक्ष्यों के उपपादन में ममर्ष 'इष्टियों' के मन्त्रिवेश में मन्वन्त, गण
शुद्धि का उपपादन, मूत्रों के निगूढ अर्थ को अभिव्यक्त करनेवाली और उदाहृत लक्ष्यों को
व्युत्पत्ति को प्रदर्शित करनेवाली यह 'काशिका' नामकी वृत्ति बनाई जा रही है ॥ २ ॥

व्याकरण शास्त्र का शरीर, 'इष्टियों' के उपमख्यान आदि, द्वितीय श्लोकप्रतिपादित मन्त्रों के
प्रतिपादन में ही पर्यवसन्त हैं और इमलिण व्याकरण शास्त्र इष्ट्यादिप्रतिपादन में ही समाप्तहो
रहा है । इष्ट्यादिप्रतिपादन में अनिश्चित विषयका प्रतिपादन जो अन्य ग्रन्थकारों द्वारा किया
गया है वह तो इस शास्त्रशरीर का रक्षावन्ध मान है ॥ ३ ॥

१ मूत्राभ्रगतो मन्त्रो वृत्ति । सा न कुपोमृनिभिर्विरचिता ।

२ भाक्षेपमसाधानपरो मन्त्रो भाष्यम् । तत्र पत्रलिप्रणोतम् ।

३ धातुनामपारायणादिश्रुतिः । यत्र धातुप्रक्रिया नानुपादानम् । यत्र गणशब्दाना निर्वचन
नक्रान्तशरणात् । आदिजप्येन, शिष्टांशोदिकिर्षादेर्हाम् ।

४ सारसंग्रहप्रकारेण दर्शयति—इष्टोत । मूत्रेणामगृहण लक्षण वेन मगृहणे तदुपलक्ष्या-
निष्टमुपमद्वयानमहाम् । तेन नक्तव्यादीनामपि महाम् । तदुक्ता । शुद्धगोति । गणशुद्धिमुक्ता ।
तदुत्पन्नकारण 'लोहिनादिशान्ध क्यप्वचन श्रुत्यादिभिराणि' इत्यदिना मूले प्रदर्शित एव ।
व्युत्पन्नरूपसिद्धिरिति । उदाहरणरूप तथा नियति तथा व्युत्पत्तिप्रदर्शकेति ।

• 'इष्ट्यम्' इति पदमवर्तमान्य पाठ । न्याये तु कृतान् एव न इत्यने । द्वितीयमपि
शास्त्रान्ते विषय इत्युक्तम् ।

अ इ उ ण् ॥ १ ॥

अ इ उ इत्यनेन क्रमेण वर्णांशुपदिरयान्ते णकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन "उरण्परम्" (अ० सू० १।१।५१) इत्यकारेण । (१) इस्वमवर्णं प्रयोगे संवृतम् । दाघं प्लुतयोस्तु विवृतत्वम् । तेषां सावर्ण्यमसिद्धार्थमकार इह शास्त्रे विवृत प्रतिज्ञायते । तस्य (२) प्रयोगार्थम् "अ अ" (अ० सू० ८।१।६६) इति शास्त्रान्ते प्रत्यायत्ति (३) करिष्यते ।

ऌ लृ ङ् ॥ २ ॥

ऌ लृ इत्येतौ वर्णांशुपदिरय पूर्वांशान्ते ककारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः— "अक सवर्गे दीर्घ" (अ० सू० ६।१।१०१) इत्यकारेण, "इको गुणवृद्धी" (अ० सू० १।१।३) इतीकारेण, "उगित्तम" (अ० सू० ४।१।५) इत्युकारेण । अकाराद्यो वर्णोः प्रत्याहारविषयास्तेषां मुञ्जानुपदेशे प्रयोजनम् । लृकारस्तु क्लृपिस्थ एव प्रयुज्यते, क्लृपेऽथ "पूर्वामित्तम्" (अ० सू० ८।१।१) इति लृत्वमसिद्धम् । तस्यापि इत्याहः ऌकार एव अक्षरायांनि भवित्यन्तीति किमर्थं लृकार उपदिरयते ? लृत्वविधातापानि पराण्यक्षरायांनि तानि लृकारे यथा स्युरिति । कानि पुनस्तानि ? प्लुतस्वरितौ द्विवचनम् । क्लृद्वैशिश्यम् । प्रकृष्टम् । क्लृप्तम् । क्लृप्तवानिति । यच्चाक्षरिजमसापुत्राभ्यस्य तदनुकरणस्यापि साऽनुबन्धिभ्यने । तस्यस्यापि लृकारस्याक्षरार्थप्रतिपाद्यं लृकारोपदेशः क्रियते । 'ऌतक' इति प्रयोक्तव्ये शक्तिवैकल्यात् कुमारी 'लृतक' इति प्रयुज्यते, तदन्वोऽनुकरोति कुमार्यं लृतक इत्याह इति ।

ए ओ ङ् ॥ ३ ॥

ए ओ इत्येतौ वर्णांशुपदिरय अन्ते ककारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन (४) । "एङ् पररूपम्" (अ० सू० ६।१।५४) इत्यकारेण ।

अ इ उ ण्—यह मूत्र 'अण्' आदि प्रत्याहारों के मद्दतन के लिए अ, इ, उ वर्णों के क्रमिक उपदेश के बाद अन्त में इत्यक्षरक प्रकार का उपदेश करता है ।

ऌ लृ ङ्—यह मूत्र ऋ तथा लृ का उपदेश करके 'अण्' आदि प्रत्याहारों के निर्माण के लिए अन्त में इत्यक्षरक प्रकार का उपदेश करता है ।

ए ओ ङ्—यह मूत्र 'एङ्' प्रत्याहार के उपपाठन के लिए ए तथा ओ के उपदेश के पश्चात् इत्यक्षरक प्रकार का उपदेश करता है ।

(१) अत्र यद्यपि वर्णांशुपदस्य पुस्त्वे प्रतिदे पुत्तिर् एव पाठ उचितः । तथापि पदमजराण्यन्तयोऽपि ननुगकनाटदर्शनात् वर्णांशुपदस्य ननुसङ्गत्वमपि न्यवहार इति प्रतीयते । (या ना०)

(२) तस्य-विवृतस्य, प्रयोगार्थम्-प्रयोगनिपुत्त्वार्थम् ।

(३) स्वकृतात् प्रच्युतस्य पुनरागतमिति प्रत्यायत्तिः ।

(४) अनेनेति । तसु "पिपिद्विददिद्विद्वोः" "अक्षरिजमसापुत्राभ्यस्य" इत्यादिप्रत्याहारप्रत्याहारार्थेनेत्युच्यते इति चेत् ? न । तत्र प्रत्याहारत्वयोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति परिभाषया प्रत्ययस्यैवाद्ये ग्रहणं न तु प्रत्याहारत्वस्य । तस्या प्रत्याहारात्पदार्थेऽपि भवान्त्वानि इत्यादिना अक्षरप्रत्ययस्यैव ग्रहणात् । तत्र भवान्त्वानि च प्रत्याहारप्रत्याहार्य कर्त्तव्याः सन्ति । अत्रापि आदिप्रत्याहारित्वात् अनुदिनुवारप्रत्ययपरानुपस्था प्रत्ययस्यैव उच्यते प्रत्याहारप्रयोगेऽपि शक्यं कर्त्तव्यम् । 'शुशिक्षन्' इत्यादिषु न दोषः, तत्र निजमाहवर्णोऽनुसः प्रत्याहारस्यैव ग्रहणं । एव सर्वत्र । 'इत्थं' 'इत्थं धारो' इत्यादिभ्योऽपि न क्वारंते प्रत्याहारः, इत्ये प्रतिज्ञा वि-रहितानाम् । भारिसाहचर्यात् । एव सर्वत्र । विस्तरस्तु पदमप्रयोगेषु द्रष्टव्यः ।

ऐ औ च् ॥ ४ ॥

ऐ औ इत्येतौ वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्रान्ते चकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति चतुर्भिः—“अच. परस्मिन् पूर्वविधौ” (अ० सू० १।१।५७) इत्यकारेण, “इच एकाचोऽम् प्रत्ययवच्च” (अ० सू० ६।३।६८) इति इकारेण, “एचोऽयवायाय” (अ० सू० ६।१।७८) इति एकारेण, “वृद्धिरादैच्” (अ० सू० १।१।१) इति ऐकारेण ।

प्रत्याहारेऽनुबन्धाना कथमग्रग्रहणेषु न ?

आचारादप्रधानत्वाद्धोपश्च बलवत्तरः ॥

वर्णेषु ये वर्णकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतयस्तेषु तत्कार्यं न भवति, तद्वाप्यानुकारिणो हि ते, न पुनस्त एव । पृथक्प्रत्ययनिर्णयं हि वर्णमिच्छन्वाचारां । अनुबन्धिषिलादेशविनामेषु ऋकारे प्रतिविधातव्यम् । अनुबन्धि ऋकारग्रहणम्—आगृधत्, आगृधुः । लादेशो ऋकारग्रहणम्—कृत्, कृतवान् । विनामे ऋकारग्रहणम्—कर्तव्यम् ।

ह य व र ट् ॥ ५ ॥

ह य व र इत्येताम् वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्रान्ते ट्कारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन “शरद्धोऽटि” (अ० सू० ८।१।६३) इत्यकारेण । अयं रफो यकारात्पर उपदिश्यते । तस्य यग्रहणेन यग्रहणेन च ग्रहणे सति स्वर्यति प्रातर्नयतीत्यत्र “यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा” (अ० सू० ८।१।४५) इति अनुनासिकः प्राप्नोति । मद्रहदो मद्रहद इत्यत्र द्विवचन प्राप्नोति “अचो रहाम्या द्वे” (अ० सू० ८।१।४६) इति । कुण्डं रथेन, वन रथेनेत्यत्र “अनुस्वारस्य ययि परसवर्गं” (अ० सू० ८।१।५८) इति परसवर्गं प्राप्नोति ? नैव ढोप । आकृती पदार्थे समुदाये ‘सकृद्भव्ये लक्षणप्रवर्तते’ इत्येतरिमन् दर्शने “यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा” (अ० सू० ८।१।४५) अन्तरतमो भवतीत्येवमेतद्वर्तते । तदनेन गकारादीना ऋकारादयो ये यथास्व स्थानतो गुणतश्चान्तरतमास्ते सर्वे विहिता । ये तु न स्थानतो नापि गुणतः स्थानमात्रेण गुणमात्रेण वा अन्तरतमास्ते सर्वे गियतिता इति स्थानमात्रान्तरतमो रेफस्य गकारो न भवति । द्विवचनेऽपि रेफस्य यरन्तभावे सति यर्मायंत्वा प्राप्त तस्मादाच्छिद्येन निमित्तभावेन चाप्यत इति न द्विरुच्यते रेफः । “अनुस्वारस्य ययि परसवर्गं” (अ० सू० ८।१।५८) इत्येतदप्यनुस्वारान्तरतम सकृदेव परसवर्गं विदधाति । न च रेफस्यानुस्वारान्तरतम सवर्गाऽस्तीति न भविष्यति कुण्डं रथेन, वन रथेनेत्यत्र । अटा मध्ये विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपभ्रानीयानामप्युपदेश कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? उरकेण । उरकेण । उरपेण । उरपेण । अत्राह्वयवाय इति णत्व यथा स्यादिति ।

ल ण् ॥ ६ ॥

ऐ औ च्—यह मूत्र ‘ण्च्’ आदि प्रत्याहारों के लिए ऐ तथा औ के उपदेश के बाद अन्त में इत्मश्चकार का उपदेश करता है ।

नुड्विधि—नुड्विधि, ‘र’ के स्थान में होने वाले ‘ल’ आदेश तथा णत्व के प्रसङ्ग में ‘ऋ’ के पठक ‘र’ का भी ग्रहण हल् के रूप में होता है ।

ह य व र ट्—यह मूत्र ‘अट्’ प्रत्याहार के निर्माण के लिए ह, य, व तथा र के उपदेश के पश्चात् इत्मश्चकार का उपदेश करता है ।

ल ण्—‘अण्’, ‘रण्’ आदि प्रत्याहारों के निर्माणार्थ यह मूत्र लकार के उपदेश के बाद अन्त में इत्मश्चकार का उपदेश करता है ।

ल इत्येकं वर्णानुपदिश्य पूर्वाधान्ते णकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः—“अणुदिसवर्णस्य चाप्रत्ययः” (अ० सू० १।१।६९) । इत्याकारेण, “इण्-सोः” (अ० सू० ८।३।१३) । इतीकारेण, “इषो यणचि” (अ० सू० १।१।२०) इति यकारेण । इण्ग्रहणानि सर्वाणि परेण णकारेण, अण्ग्रहणानि तु पूर्वम् । “अणुदित्त्वर्णस्य चाप्रत्ययः” (अ० सू० १।१।६९) । इत्येतेदेकमेनेन (१) । अथ किमर्थमण्ग्रहणमेवैतन्न क्रियते ? नैवं शास्त्रम् । अन्तस्थातानपि हि मचणानां ग्रहणमिष्यते—सैत्यता, सैन्वत्सरः, यैन्नोकम्, तैल्लोकमित्यत्रानुस्वारस्त्वानुनासिके यपि परसवर्णे कृते तस्य यर्ग्रहणेन ग्रहणाद् द्विवचनं यथा स्थादिति । इकारादिष्यकार उच्चारणार्थं नानुपपन्नः । लकारे त्वनुनासिक (२) प्रतिज्ञायते । तेन ‘उरण् रपर’ (अ० सू० १।१।९१) इत्यत्र प्रत्याहार-ग्रहणात्परत्वमपि भवति ।

अ म ङ ण न म् ॥ ७ ॥

अ म ङ ण न इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वाधान्ते नकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः (३)—“पुनः सव्यन्परे” (अ० सू० ८।३।६) इत्याकारेण, “हलो यमा यमि लोप” (अ० सू० ८।३।६४) इति यकारेण, “ङनो ह्रस्वादिचि इणुन् नियम्” (अ० सू० ८।३।६२) इति ङकारेण । “अमन्ताद्ङ” इति ङकारेणापि ग्रहणमस्य दृश्यते (४) । केचित् सर्वाण्येतानि प्रत्याहारग्रहणानि ङकारेण भवन्तिपि नकारमनुबन्धं प्रत्याचक्षते । तथा नुसति “ङनो ह्रस्वादिचि इणुन् नियम्” (अ० सू० ८।३।६२) इत्यत्रामिनोक्षंभोरभावादागमाभावप्रतिपत्त्यां प्रतिपत्तिर्गौरवं भवति ।

ऋ भ ञ् ॥ ८ ॥

ऋ भ इत्येतौ वर्णानुपदिश्य पूर्वाधान्ते ङकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवदेकं “अतो दीपो यति” (अ० सू० ८।३।१०१) इति यकारेण ।

य ङ घ ष् ॥ ९ ॥

य ङ घ इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वाधान्ते ङकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति द्विभ्याम्—“युक्त्वाचो यतो अय् सप्तस्य सध्वो” (अ० सू० ८।३।६३) इति सकारनकाराभ्याम् ।

य म ङ—यह मूव अन् आदि प्रत्याहारों के निमित्त के लिए य, म, ङ, ण तथा न के उपदेश के द्वारा इत्येक प्रकार का उपदेश करता है ।

स भ ञ्—यह मूव ‘यन’ प्रत्याहार के निमित्तार्थं य तथा न के उपदेश के बाद अन् न इत्येक प्रकार का उपदेश करता है ।

य ङ घ ष्—‘अय्’ तथा ‘अय’ प्रत्याहारों के निमित्त के लिए य, ङ तथा ष के उपदेश के बाद यह मूव अन् में इत्येक प्रकार का उपदेश करता है ।

(१) ‘इत्येकमेनेन’ इति न्यायतुल्यं पाठः । ‘इत्येतेदेकमेनेन’ इति परमव्योपायः ।

(२) ‘इत्येकमेनेन’ इति पाठान्तरम् ।

(३) त्रिभिर्विधिः । सव्यन्परेशेष्येन ‘अमन्ताद्ङ’ परत्वात्पि ग्रहणमस्य दृश्यते इति १।६ त्रिभिर्विधा कथं प्राच्यते इति चेत् ‘न, अतोभावादागमविषयत्वं ग्रहणमित्यभिप्रायः तत्र । अन् एव यमिर्नन्देशेभ्यस्त्वपि दृश्यते इति ।

(४) ‘अणुदिसवर्णस्य चाप्रत्ययः’ इत्यत्र न प्रत्याहारस्यानुबन्धस्य ग्रहणम्, द्विभ्यामस्य, ‘नाङ्कारेण’ इति निदर्शनात् । अथवा आदर्शन्येनेत्यत्रानुबन्धस्य ‘अप्रत्ययः’ परस्य प्रत्ययत्वात् सर्वसर्वविधायमानाभिप्रेत्यात् । अय अन् पर च विधायनमिति ।

ज च ग ङ द श ॥ १० ॥

ज च ग ङ द इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्रान्ते शकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति पङ्क्ति — “भोभगोअधोअपूर्वस्य योऽशि” (अ० सू० ८।३।१७) इति अकारेण, “हशि च” (अ० सू० ६।१।११४) इति हकारेण, “नेहवशि कृति” (अ० सू० ७।२।८) इति वकारेण, “क्षला जश क्षशि” (अ० सू० ८।४।५३) इति जकारश्काराभ्याम्, “एकाचो वदो अष् क्षपन्तस्य र्ध्वो” (अ० सू० ८।२।३७) इति वकारेण ।

ख फ छ ठ थ च ट त व् ॥ ११ ॥

ख फ छ ठ थ च ट त इत्येतान् वर्णानुपदिश्यान्ते वकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन “नरछ्व्यप्रदान्” (अ० सू० ८।३।७) इति छकारेण । खफग्रहणमुत्तरार्थम् ।

क प य् ॥ १२ ॥

क प इत्येतौ वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्रान्ते यकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति चतुर्भिः — “अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण” (अ० सू० ८।३।५८) इति यकारेण, “मय उजो घो वा” (अ० सू० ८।३।३३) इति मकारेण, “क्षयो होऽन्यतरस्याम्” (अ० सू० ८।३।६२) इति क्षकारेण, “पुम लक्ष्यम्परे” (अ० सू० ८।३।६) इति लकारेण ।

श ष र् ॥ १३ ॥

श ष इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्रान्ते रेफमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति पङ्क्ति (१) — “शरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा” (अ० सू० ८।४।४५) इति यकारेण, “शरो शरि सवर्णे” (अ० सू० ८।४।६५) इति शकारेण, “शरि च” (अ० सू० ८।४।५५) इति खकारेण, “अभ्यासे चर्च” (अ० सू० ८।४।५४) इति चकारेण, “शर्चुर्वा खय” (अ० सू० ७।२।६१) इति शकारेण ।

ह ल् ॥ १४ ॥

ह इत्येकं वर्णमुपदिश्य पूर्वाश्रान्ते लकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति पङ्क्ति — “अलोऽन्त्यात् पूर्व उपधा” (अ० सू० १।१।६५) इति अकारेण, “हलोऽन्तराः सयोग” (अ० सू० १।१।७) इति हकारेण, “लोपो व्योर्वलि” (अ० सू०

ज च ग ङ — यह सूत्र ज, च, ग, ङ तथा द के उपदेश के बाद ‘अश्’ आदि प्रत्याहारों के निर्माण के लिए अन्त में इत्सञ्ज्ञक शकार का उपदेश करता है ।

ख फ छ — यह सूत्र ‘छर्’ प्रत्याहार के निर्माणार्थं ख, फ, छ, ठ, थ, च, ट तथा न के उपदेश के बाद अन्त में इत्सञ्ज्ञक वकार का उपदेश करता है ।

क प य् — यह सूत्र ‘यय्’ आदि प्रत्याहारों के महत्वन के लिए क तथा प के उपदेश के बाद अन्त में इत्सञ्ज्ञक यकार का उपदेश करता है ।

श ष र् — यह सूत्र ‘शर’ आदि प्रत्याहारों के निर्माणार्थं श, ष तथा र के उपदेश के बाद अन्त में इत्सञ्ज्ञक रकार का उपदेश करता है ।

ह ल् — यह सूत्र ‘अल्’ आदि प्रत्याहारों के सहृदन्तार्थं हकार के उपदेश के पश्चात् इत्सञ्ज्ञक लकार का उपदेश करता है ।

(१) इतिनाम्नात्पुनर्नक्षत्राभ्याम् “शरितो वा” इति न प्रत्याहार । प्रिवस्थिरादिसूत्रे वरिति न प्रत्याहार, भाष्यमानत्वात्प्रादित्ताहचर्चाच्च ।

६।१।३६) इति वकारेण, "रलो न्युपधादलादेः संक्ष" (अ० सू० १।२।२६) इति रेफेण,
 "सलो झल्लि" (अ० सू० ८।२।२६) इति शकारेण, "शळ इगुपधानदनिट वस" (अ०
 सू० ३।१।३५) इति शकारेण। अथ किमर्थमुपदिष्टोऽपि हकारः पुनरुपदिश्यते? कित्त्व-
 विकल्पवत्सेद्विधयो यथा स्युरिति। ग्रहित्वा, स्नेहित्वेति "रलो न्युपधादलादेः संक्ष"
 (अ० सू० १।२।२६) इति कित्त्व ना यथा स्यात्। लिहेरलिच्चदिति "शळ इगुपधादनिट
 वस" (अ० सू० ३।१।३५) इति वसो यथा स्यात्। रदिदि, स्वपिहीति यलादिलक्षण इत्यथा
 स्यात्। अदान्धाम्। शळ ग्रहणेपु च हकारस्य ग्रहणं यथा स्यात्। यद्येव ह य व र
 इत्यत्र तर्हि किमर्थमुपदिश्यते? महो हि सः (१) इत्यत्राद्ग्रहणेपु चाद्ग्रहणेपु च ग्रहणं
 यथा स्यात्। "इक्षि च" (अ० सू० ६।१।११४) इति हकारस्य ग्रहणं यथा स्यात्—
 प्राहणो हसति। 'इक्षि च' (अ० सू० ६।१।११४) इति उरवं यथा स्यात्।

एकस्मान् ङजणवटा द्वभ्या पस्त्रिभ्य एज कणमा स्युः।

जेयी चयी चतुर्भ्यो रः पद्भ्यः शली पद्भ्यः ॥ इति।

इति प्रत्याहाराः।

(१) अथ 'दिवा इत्थि' इत्युदाहरण मूले विपनानमदि पदभ्यन्त्यास्योरदर्थं-गारनामि-
 निरस्तम्।

अथ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः

(१) वृद्धिरादैच् ॥ १ ॥

वृद्धिशब्द सज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकमादैच् वर्णानां सामान्येन तद्भावितानामतद्भावितानां च । तपरकरणमैजर्थं तादृषि परस्तपर इति, खट्वैडकादिषु त्रिमात्रचतुर्मात्र-प्रसङ्गनिवृत्तये । आश्रुलायन । ऐतिकायन । औपगव । औपमन्यवः । शालीय । मालीय । वृद्धिप्रदेशा—“सिचि वृद्धि परस्मैपदेषु” (अ० सू० ७।२।१) इत्येवमादय ।

अदेङुणः ॥ २ ॥

गुणशब्द सज्ञात्वेन निर्धंगते प्रत्येकमदेङा वर्णानां सामान्येन तद्भावितानामतद्भावितानां च । तपरकरणं त्विह सर्वार्थम् । तरिता । चेता । स्तोता । (२) पचन्ति । जयन्ति । अह पचे । गुणप्रदेशा—“मिदेर्गुण” (अ० सू० ७।३।७२) इत्येवमादय ।

इको गुणवृद्धी ॥ ३ ॥

परिभाषेय स्थानिनियमार्था । अनियमप्रसङ्गे नियमो विधीयते । वृद्धिगुणौ स्वसञ्ज्ञया शिष्यमाणाविक एव स्थाने वेदितव्यौ(३) । वचयति—“सर्वधातुकार्द्धधातुकयो” (अ० सू० ७।३।८३) अङ्गस्य गुण इति । स इक एव स्थाने वेदितव्य । तरति । नयति । भवति । वृद्धि खल्वपि—अकार्पात्, अहार्पात्, अच्पीत्, अनैपीत्, अलावीत्, अस्नावीत्, गुणवृद्धी (यत्र) स्वसञ्ज्ञया विधीयते तत्र इक इति एतदुपस्थितं द्रष्टव्यम् । किं कृतं भवति ? द्वितीया षष्ठी प्रादुर्भास्यते । मिदिगृन्निपुगन्तलघूपधस्त्रिदशिसिचिप्रचुद्धे ष्वङ्गेनेग्विशेष्यते । सुस्त्रि सार्थेनातुश्रादिगुणेष्विकान् विशेष्यते—मेघते, (४)अविभयु । इक इति किम् ? आन्सन्ध्यचरच्यञ्जनात्मा भूत्—यामम्, ग्लायति, उन्निभता । पुनर्गुणवृद्धि-प्रहण स्वसञ्ज्ञया विधाने नियमार्थम् । इह मा भूत्—घौ, पन्थाः, स, इममिति ।

वृद्धिरादैच्—वृद्धिमज्ञा के परिणामस्वरूप हो या नहीं परन्तु सामान्य रूप में आत तथा 'ऐच्' प्रत्याहारान्तर्गत स्वरों की वृद्धि-सज्ञा हाती है ।

अदेङुण—अत् तथा 'एल्' प्रत्याहारान्तर्गत स्वर, चादे गुण-सज्ञा-परिणाम-स्वरूप हो या उनसे निष्प, 'गुण' कहलाने ह ।

इको—'गुण' तथा 'वृद्धि' इन दोनों शब्दों से उपदिश्यमान गुण तथा वृद्धि 'इक्' के ही स्थानापन्न होते हैं ।

(१) त्रिपदमिदं सूत्रम् । समाप्ते समाप्तान्तविधेरनित्यत्वकल्पनापत्ते । आदैच्छन्दसिदर्थ-वत्त्वादिभक्त्युत्पत्तौ “चो कु” इति प्राप्त तच्च भक्त्वाद्धार्यते । भक्त्य च “अयस्मयादीनि च छन्दसि” इत्यनेन । छन्दस्त्व च “छन्दोवल्भूवाणं भवन्ति” इति वचनत्वात् । उद्देश्यमनुदिश्य न विधेयमुदीरयेत् इति नियमस्य त्यागेन वृद्धिव्यवाक्यवृद्धिशब्दपूर्वप्रयोगस्तु भङ्गलार्थ, “मङ्गलादीनि” इत्यादिवचनात् ।

(२) अत्र ‘पचति’ ‘जयति’ इति मूलमुद्रित पाठोऽनुद्ध एव, तत्स्थाने ‘पचन्ति’ ‘जयन्ति’ इति पदमजरोपाठ । न्याये तु ‘पचति’ ‘जयति’ इति नास्त्वैव, तत्स्थाने ‘पठन्ति’ ‘पठन्’ इत्युदाहरणे ।

(३) ‘भवत इति वेदितव्यम्’ इति पाठ कश्चित् ।

(४) ‘गुणवृद्धी’ इत्यादित ‘अविभयु’ इत्यन्त पाठ. प्रार्यो नोपलभ्यते ।

न घातलोप आर्धधातुके ॥ ४ ॥

धात्वेकदेशो धातुः (१) तस्य लोपो यस्मिन् आर्धधातुके तदार्धधातुके धातुलोप तत्र ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवतः । टोलुगः । पोपुवः । मरीमृजः । लौलयादिभ्यो यदन्तेभ्य पचात्तच्च विहिते “यडोच्चि च” (अ० मू० २।१।७४) इति यडो लुकि कृते तमेवाचमाध्याय ये गुणवृद्धी प्राप्ते तयोः प्रतिषेधः । धातुग्रहण किम् ? लृत् । लृचिता । रेडमि । एवं नयः । अनुबन्धप्रत्ययलोपे मा भूत् । रिपेहिंसार्धस्य विचप्रत्ययलोप उदाहरणं रेडिति । आर्धधातुक इति किम् ? जिषा बद्धो रूपभो रोरवीति । सार्वधातुके मा भूत् । इक इत्येव—अभाजि, रागा । बहुव्रीहिसमाधरण किम् ? भोपयति, प्रेदम् (२) ।

विकृडिति च ॥ ५ ॥

निमित्तसमर्पणा । वक्रडिप्रमिते ये गुणवृद्धी (३) प्राप्नुतस्ते न भवतः । चित । चितवान् । स्तुतः । स्तुतवान् । भिन्नः । भिन्नवान् । मृष्टः । मृष्टवान् । इति सत्प्रति—चिभुतः । चिन्वन्ति । मृष्टः । मृजन्ति । गकारोऽप्यत्र चार्धभूतो निर्दिश्यते । “ग्लजिस्थश्च कम्” (अ० मू० ३।२।१३९) जिष्णु । भूष्णु । इक इत्येव—कामपते । लैगवापन । लृमृजैजादी मक्रमे विभाषा वृद्धिरिष्यतेऽ । मक्रमो नाम गुणवृद्धिप्रतिषेधविषय । परिमृजन्ति । परिमाजन्ति । परिमृजन्तु । परिमाजन्तु । लृपृषणगुणस्याप्यत्र प्रतिषेधः । अपिनयमनुनवमित्यादी लकारस्य सत्यपि द्विधे यामुतो द्विवचन श्रापकम्—इति याकार्यं तल्लकारे इति न भवतीति ।

दीधीवेवोटाम् ॥ ६ ॥

दीधीवेवोरिदं ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवतः । आदीष्वनम् । आदीष्यन् । आरेभ्यनम् । आवेभ्यकः । इट् एवप्रति—भ कण्ठिता, श्वो रणिता । वृद्धिरिटो न सम्भयतीति लृपृषणगुणस्यात्र प्रतिषेधः ।

न धातु—एत मूत्र में 'धातु' शब्द धातु के अवयव का प्रतिपादक है । जिस 'आर्धधातुक' के निमित्त धातुके अरथन का लोप होता है उमा आर्धधातुक को निमित्त मानकर प्राप्त गुण तथा वृद्धि का प्रतिषेध होता है ।

विकृडिति च—किन्, गिन् तथा कित् को निमित्त मानकर 'इक' के स्थान में प्राप्त गुण तथा वृद्धि का प्रतिषेध होता है ।

मृष्टैरजादी—मृष्ट धातु के 'इत्' के स्थान में अजादिनिमित्तक गुणवृद्धि का प्रयुक्त मूत्र में प्रतिषेध प्राप्त होने पर भी वाधिक गुणवृद्धि ही जानी है ।

दीधी—दीधीच्छ तथा वेवीक्ष धातुओं परन्तु इट् के इक के स्थान में प्राप्त गुण तथा वृद्धि का प्रतिषेध होता है ।

(१) भरिमन् मूत्रे धातुपदान् धात्वेकदेशः स्वाकियते । लृत्नधातुभ्यो तु गुणवृद्धौ प्राप्तेनात्र एव । तस्माद्धानुपदान् धात्वेकदेशपरम् । तदाह—धात्वेकदेशो धातुरिति ।

(२) अत्र 'बहुव्रीहि' शवात्तत्र "प्रेदम्" इत्यन्त पाठे न्यायमसादात्तयोऽन । परमत्रयो र्थेण इत्येते ।

(३) विकृडिप्रमिते ये गुणवृद्धा इति । अनेन गुणवृद्धिकेव च निवृत्तमिति दातव्यम् । अनुप्राधान्यात् निवृत्तस्य विवृत्तय योय, गुणानां न वरत्तः दादिति न्यायोऽपि यत्र । इदं तु लृपृषणगुणस्यात्र स्वादशवात्तवृत्ते । न न—

गुण लृपृषणस्यैव प्रथमप्रतिषेधने । प्रधानयोपकारे हि तथा भूयसि एवम् । अतः काशिका एतच्छ्रुतौ बद्धिन्व ।

हलोऽनन्तराः संयोगः ॥ ७ ॥

भिन्नजातीयैरज्भिरव्यवहिता ऋष्टोच्चारिता हल्. संयोगसज्ञा भवन्ति, समुदाय सज्ञी । जातौ चेद् बहुवचन तेन द्वयोर्वहना च संयोगसज्ञा सिद्धा भवति । अङ्गिरिति गर्गौ । अश्व इति शवौ । कर्ण इति रणौ । इन्द्रश्चन्द्रो मन्द्र इति नदरा । उष्ट्रो राऽऽ भ्राऽमिति पटरा । सिलान् स्यावपतीति नसतरया । नतसतरया वा । हल् इति किम् ? तितउच्छ्रमम् । “सयोगान्तस्य लोप” (अ० सू० ८।१।२३) इति लोप. स्यात् । अनन्तरा इति किम् ? पचति । पनसम् । “स्को संयोगाद्यो.” (अ० सू० ८।१।५३) इति लोप स्यात् । संयोगप्रदेशा — “सयोगान्तस्य लोप” (अ० सू० ८।१।२९) इत्येवमादयः ।

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ॥ ८ ॥

मुखसहिता नासिका मुखनासिका, तथा य उच्चार्यते वर्णः सोऽनुनासिकसज्ञो भवति । “आडोऽनुनासिकरद्वन्द्वसि” (अ० सू० ६।१।१२६) अत्र ओ अप । गभीर ओ उऽपुत्रे । चन ओ इन्द्र (१) । मुखग्रहण किम् ? अनुस्वारस्यैव हि स्यात् । नासिकाग्रहणं किम् ? कचत्तपाना मा भूत् । अनुनासिकप्रदेशा — “आडोऽनुनासिकरद्वन्द्वसि” (अ० सू० ६।१।१२६) इत्येवमादयः ।

तुल्यस्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ ९ ॥

तुल्यशब्द सदृशपर्याय, आस्ये भवमास्य ताल्वादिस्थानं, प्रयत्न प्रयत्न स्पृष्ट-नादिवर्णगुण । तुल्य आस्ये प्रयत्नो यस्य वर्णस्य येन वर्णेन सह स समानजातीय प्रति सवर्णसज्ञो भवति । चत्वार आभ्यन्तरा प्रयत्ना सवर्णमज्ञायामाश्रीयन्ते—स्पृष्टता, इय-स्पृष्टता, सवृत्तता, विवृत्तता चेति । ‘अत्रअ’ इति त्रयोऽकारा उदात्तामुदात्तस्वरिता, प्रत्येक सानुनासिका निरनुनासिकाश्च ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदादष्टादशधा भिद्यन्ते । तथेवर्णं । तथेवर्णं । तथा ऋवर्णं । लृवर्णस्य दीर्घा न सन्ति । त द्वादशप्रभेदमाचक्षते । सन्ध्यक्ष-राणा ह्रस्वा न सन्ति तान्यपि द्वादशप्रभेदानि । अन्तस्था द्विप्रभेदा रेफवर्जिता यवला सानुनासिका निरनुनासिकाश्च । रेफोष्मणा सवर्णा न सन्ति । वर्यो वर्येण सवर्णं । दण्डा-ग्रम् । खट्वाग्रम् । आस्यग्रहण किम् ? कचत्तपाना भिन्नस्थानाना तुल्यप्रयत्नाना मा भूत् । किं च स्यात् ? ‘ततो’ ‘तर्णम्’ इत्यत्र “क्षरो क्षरि सवर्ण” (अ० सू० ८।१।३९) इति पकारस्य तकारे लोप स्यात् । प्रयत्नग्रहण किम् ? इत्युपशाना तुल्यस्थानाना भिन्नप्रयत्ना मा भूत् । किं च स्यात् ? अस्त्रच्योतनीत्यत्र “क्षरो क्षरि सवर्ण” (अ० सू० ८।१।३९) इति शकारस्य चकारे लोप स्यात् । (१) ऋकारलृकारयो सवर्णसंज्ञा वक्तव्याऽऽ होतृलृकार । होतृकार । उभयोर्ऋवर्णस्य चान्तरतम सवर्णा दीर्घो नास्तीति ऋकार एव दीर्घो भवति । सवर्णप्रदेशा — “अक सवर्णे दीर्घ” (अ० सू० ६।१।१०१) इत्येवमादयः ।

हलो—हल् से भिन्नजातीय स्वर के व्यवधान (= मध्य स्थिति) में रहित हल्-समुदाय की ‘संयोग’ सज्ञा होती है ।

मुखनासिका—मुख-सहित नासिका में उच्चार्यमाण वर्णों की ‘अनुनासिक’ सज्ञा होती है ।

तुल्यस्य—तालु आदि वर्णोच्चारण-स्थान एवम् आभ्यन्तर प्रयत्नों में परस्पर तुल्य वर्ण परस्पर ‘सवर्ण’ कहलाते हैं ।

ऋकारलृकारयो—उच्चारण-स्थान में भिन्नता होने पर भी ऋ तथा लृ परस्पर ‘सवर्ण’ कहलाते हैं ।

(१) ए, ऐ, ओ, औ इति चत्वारि सन्ध्यक्षराणि । (धीना०)

(२) ‘अप’ इति कश्चित्पाठः ।

(३) अत्राज्जलौ केनापि सवर्णा न भवत इति न वाक्यार्थः, तथा सति मज्ञा निर्विषया

नाञ्जलौ ॥ १० ॥

अञ्च हल् च अञ्जलौ, तुल्यास्यप्रयत्नावपि अञ्जलौ परस्परं (२) मवर्णसंज्ञी न भवत । अवर्णहकारौ—इवहस्तः । इवर्णसंकारौ—इधि द्वाितम् । सवर्णदीर्घत्व न भवति । वीणाशो मरत्य । आनद्वह चम्मेति । “यत्वेति च” (अ० सू० ६।१।१४८) इति लोपो न भवति ।

ईदूदेद्विचनं प्रगृह्यम् ॥ ११ ॥

ईद उक् एव इत्येवमन्त द्विवचनं शब्दरूपं प्रगृह्यसंज्ञं भवति । अग्नी इति । वायु इति । (१) माले इति । पचेते इति । पचेथे इति । ईदूदेदिति किम् ? तुषायत्र । प्लक्षायत्र । द्विवचनमिति किम् ? कुमार्यत्र । क्रियोर्ध्वत्र । तपरकरणमसन्नेहार्थम् । प्रगृह्यप्रदेशा—“प्लुनप्रगृह्या अचि” (अ० सू० ६।१।१२५) इत्येवमादय । ईदादीना प्रगृह्यत्वे मणीवादीना प्रातिपद्यो वक्तव्य (२) —

मणीवोऽप्यस्य लभ्येते प्रियौ बत्सतरी मम, दम्पतीव, अम्पतीव, रोदसीव ॥

अदसो मात् ॥ १२ ॥

अदस सम्बन्धी यो मकारस्तस्मात्पर ईदूदेतं प्रगृह्यसंज्ञा भवन्ति । अमी अथ । अमी आसते । अमू अत्र । अमू आसते । एकारस्व नास्त्युदाहरणम् । अदस इति किम् ? शम्पत्र । दाडिम्यत्र । मादिति किम् ? अमुकेऽथ ।

शे ॥ १३ ॥

शे इत्यतलगृह्यसंज्ञा भवति । ऋमिद् शे इति ? सुपाभादेशश्छन्दसि । न युष्मे वाजवन्धव । अस्मे इन्द्रावृहस्पती । युष्मे इति । अस्मे इति । त्वे राय । मे राय । त्वे इति । मे इति । छान्दसमेतदेवैकमुदाहरणम्—अस्मे इन्द्रावृहस्पती इति, तत्र तथा पाठान् । उत्तरत्तु लौकिकभजुकरणम्—युष्मे इति, अस्मे इति, त्वे इति, मे इति ।

निपात एकाजनाड् ॥ १४ ॥

पुरुश्वासावच्च एकाच्, निपातो य एकाच् आट्प्रजितः स प्रगृह्यसंज्ञो भवति । अ अपेहि । इ इन्द्रं परव । उ उत्तिष्ठ । आ एव तु मन्थसे । आ एवं किल तव । निपात इति किम् ? यकारात् । एकाजिति किम् ? प्राग्व्यं वाचमीरय । अनाडिति किम् ? आ उदकास्तात् ओदकान्तात् ।

नाञ्जलौ—उच्चारणस्थान तथा जाभ्यन्तार प्रयोगो कौ तुल्यता होने पर भी भिन्न-जातीय अच् तथा हल् परस्पर 'सवर्ण' नहीं कहलाते ।

ईदूदेद—ईदन्त, ऊदन्त तथा एदन्त द्विवचन शब्दों को 'प्रगृह्य' सञ्ज्ञा होती है ।

अदसो—अदम् के सम्बन्धी मकार में परवर्द्धो ईद, क्व तथा थ्व की 'प्रगृह्य' सञ्ज्ञा होती है ।

शे—'शे' शम्भो 'प्रगृह्य' सञ्ज्ञा होती है ।

निपात—'आङ्' से भिन्न एक अच् में ही लभ्य-स्वरूप निपात को 'प्रगृह्य' कहा होता है ।

स्मात् । नापि जनामपि मावर्ण्यं निषिध्यते, 'नाच्' इति शार्धनिर्द्वास्तद्धते । नापि एषा हर्त्भिः, पूर्वमवर्णनिर्द्वास्तद्धते । तस्मादचा हल् परस्परमित्येव वक्तव्यम् । तदेव शक्ति—परस्परमिति ।

(१) अत्र न्यासे 'माले' इत्यन्थ स्वाने 'उट्ठे' इति, 'पचेथे' इत्यस्य स्वाने 'वजेते' इति पाठो दृश्यते । विशेषाभावात्तु नाम्नाभिः धरतिर्धित ।

(२) मणीवेति । नैव भाव्यकारवातिककारदोर्वचनम् । किन्तु मणीवादीना निर्वाहं कर्तव्यं शक्यंकर । निर्वाहप्रकारश्च 'मणीवोऽप्यस्य' इत्यत्रोपमानात्कवाशब्दस्य प्रयोग । 'रोदसीव' इत्यादीं तु छान्दसवाग्निर्वाह ।

इपदर्थं क्रियायोगे मर्यादाभिन्निधौ च य । एतन्मातं द्वितं विद्व्याद्वाङ्मयस्मरणयोरद्वित् ॥

ओत् ॥ १५ ॥

निपात इति वर्त्तते । तस्यौकारेण तदन्तविधि । ओदन्तो यो निपातः स प्रगृह्यसज्ञो भवति । आहो इति । उताहो इति ।

संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्पे ॥ १६ ॥

ओदिति वर्त्तते । संबुद्धिनिमित्तो य ओकारः स शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रगृह्यसज्ञो भवति इति शब्देऽनार्पे = अर्धैदिके परत् । वायो इति, वायविति । भानो इति, भानविति । सम्बुद्धाविति किम् ? गवित्ययमाह । अत्रानुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वात् असत्यर्थवत्त्वं विभक्तिर्न भवति । शाकल्यग्रहणं विभाषार्थम् । इताविति किम् ? वायोऽत्र । अनार्प इति किम् ? एता ना ब्रह्मवन्वदित्यवधीत् ।

उत्रः ॥ १७ ॥

शाकल्यस्येताविति वर्त्तते । उत्र प्रगृह्यसज्ञो भवति इतो शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन । शाकल्यस्येति विभाषार्थम्—उ इति, विति ॥

ऊँ ॥ १८ ॥

उत्र इति वर्त्तते । उत्र इतावनार्पे ऊँ इत्ययमादेशो भवति दीर्घोऽनुनासिकः शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यसज्ञकश्च । शाकल्यस्य ग्रहणं विभाषार्थमिहाप्यनुवर्त्तते । तेन त्रीणि रूपाणि भवन्ति—उ इति, विति, ऊँ इति ॥

इदूतो च सप्तम्यर्थे ॥ १९ ॥

शाकल्यस्येतावनार्पे इति निवृत्तम् । इदन्तमूदन्त च शब्दरूप सप्तम्यर्थे वर्त्तमान प्रगृह्यसज्ञ भवति । अध्यस्या मामङ्गी तन् । मामङ्ग्या तन्वाभिति प्राप्ते मामङ्ग्याम्, मामङ्गी इति; तन्वाम्, तन् इति । सोमो गौरी अधिप्रित । इदूताविति किम् ? प्रियं सुयं प्रियो अग्ना भवति । अग्निशब्दात्परस्याः सप्तम्या ङादेशः । सप्तमाग्रहणं किम् ? धीति, मती, सुष्टुती । धीत्या मत्या सुष्टुत्या इति प्राप्ते । अयंप्रणय किम् ? वाप्यश्च, नद्याति । तपरकरणमसन्देहार्थम् ॥

इदूतो सप्तमीत्येव लुप्तेऽर्थग्रहणाद्भवत् ।

पूर्वस्य चत्सवर्णोऽसावादाग्भावः प्रसज्यते ॥ १ ॥

वचनाद्यत्र दीर्घत्व तत्रापि सरसी यदि ।

ज्ञापक स्यात्तदन्तत्वे ना वा पूर्वपदस्य भूत् ॥ २ ॥

दाधा धवदाप् ॥ २० ॥

ओत्—ओदन्त निपात को 'प्रगृह्य' मज्ञा होना है ।

सम्बुद्धौ—वैदिकेतर 'शति' शब्द के परे सम्बुद्धि-मज्ञा-निमित्तक ओकार 'प्रगृह्य' कहलाता है 'शाकल्य' नाम के व्याकरणाचार्य के मत में ।

उत्र—'शाकल्य' आचार्य के मत में वैदिक 'शति' शब्द के परे उन् को 'प्रगृह्य' मज्ञा होता है ।

ऊँ—'शाकल्य' आचार्य के मत में वैदिक 'शति' शब्द के परे उन् के स्थान में 'ऊँ' एम प्रकार का दार्ष्ट अनुनासिक आदेश होता है और वह 'प्रगृह्य' भी कहलाता है ।

इदूतो—सप्तमी के ऊँ को प्रकटित करनेवाले इदन्त तथा ऊदन्त शब्द-न्यरूपों को 'प्रगृह्य' मज्ञा होता है ।

दाधा—दाप् तथा दैप् को छोटकर दा के रूप में प्रतिपन्न होनेवाले चार दा की तथा दो धा का 'दु' मज्ञा होना है ।

वारुणाश्चवारो धातवो धारूपौ च द्वौ दाव्दौर्जर्जगित्वा घुसंज्ञका भवन्ति । हुडाङ्-
प्रणिदाति । दाङ् दाने—प्रणिदात । दौ—प्रणिदाति । देङ्—प्रणिदयते । हुडाङ्—प्रणि-
दधाति । देङ्—प्रणिदधति तत्सो मानरम् । अदाविति किम् ? दाप् लवने—दात बहि ।
दौप् मोक्षने—अवदातं सुखम् । घुप्रदेशाः—“सुमास्थानापाजहातिसा हलि” (अ० सू०
६।१।६६) इत्येवमादय (१) ॥

आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥ २१ ॥

असहायस्य आद्यन्तोपदिष्टानि कार्याणि न सिद्धयन्ताथयस्मिन्निदेश आरभ्यते । सप्तम्यर्थं
पति । आदाविव अन्त इव एकस्मिन्नपि कार्यं भवति । यथा कर्त्तव्यमित्यत्र प्रत्ययाद्युदा-
त्तत्वं भवति पृथग्वैपरावमित्यत्रापि यथा स्यात् । यथा वृत्ताभ्यामित्यत्रातोऽङ्गस्य दीर्घत्वमे-
वमाभ्यामित्यत्रापि यथा स्यात् । एकस्मिन्निति किम् ? सभामन्वयने भव साभासन्वयन ।
आकारमाथित्य वृद्धसंज्ञा न भवति ॥

तरसमपौ घः ॥ २२ ॥

तरप् तमप् इत्येतौ प्रत्ययौ घसंज्ञौ भवत । कुमारितरा । कुमारितमा । ब्राह्मणिनरा ।
ब्राह्मणितमा । घप्रदेशा —“घरूपकल्पचेलङ्ङुवर्गोऽप्रमतहतेषु ङीऽनेकाचो ङस्व” (अ०
सू० ३।३।१३) इत्येवमादय ॥

बहुगणवतुडति संख्या ॥ २३ ॥

बहुगणवतुडति(२) इत्येते संख्यासंज्ञा भवन्ति । बहुकृत्व । बहुधा । बहुक । बहुश ।
गणकृत्वः । गणधा । गणक । गणश । तावकृत्व । तावद् । तार्थक । तार्थकृ । कति-
कृत्व । कतिधा । कतिक । कतिशः । बहुगणशब्दयोवपुरस्ये सङ्घे च वर्तमानयोरिह ग्रहण
नास्ति । संख्यावाचिनोरेव । भूयोदीना निवृत्त्यर्थं संख्या संज्ञा विधीयते ॥ अर्थपूर्वपदश्च
पूरणप्रत्ययान्तः संख्यासंज्ञो भवतीति वक्तव्यं समासकन् विध्यर्थम् ॥ १ ॥ अर्थपदमशुभं ।
अर्द्धपदमथेपामिति बहुव्रीहौ कृतेऽर्द्धपदमे शूर्पं क्रीत । तद्विधायति सामान । तत्र
“द्विकसंख्ये सञ्ज्ञायाम्” (अ० सू० २।१।५०) इत्यनुकृतेस्ततः संख्यापूर्वस्य द्विगुसंज्ञाया
“शूर्पावन्वतरत्याम्” (अ० सू० ५।१।२६) इत्यन् ङङ्, “अर्द्धवर्द्धपूर्वाद्द्विगो” (अ० सू०
५।१।२६) इति लुक् । अर्द्धपदमक । सख्याप्रदेशा —“सख्या वश्येन” (अ० सू० २।१।१९)
इत्येवमादय (३) ।

ष्णान्ता पट् ॥ २४ ॥

खीलिङ्निर्देशात् संख्येति सम्बध्यते । पकारान्ता नकारान्ता च या संख्या सा
पट्संज्ञा भवति । पकारान्तास्तावत्—पट् तिष्ठन्ति, पट् पश्य । नकारान्ता—पट्, भस,

आद्यन्त—जहाँ एक ही होता है वहां आदि विहित भी कार्य होता है और अन्त-विहित भा ।
तरसमपौ—‘तरप्’ तथा ‘तमप्’ इव दो प्रत्ययों को ‘घ’ संज्ञा होती है ।
बहुगण—‘बहु’ शब्द, ‘गण’ शब्द, वति प्रत्ययान्त तथा डति प्रत्ययान्त शब्दों को ‘संख्या’
संज्ञा होती है ।

ष्णान्ता—पकारान्त १।। नकारान्त संख्यावाचक शब्द पट्-संज्ञक होने हैं ।

(१) “निर्गन्तपतपदेषुमाभ्यन्तोऽवैवमादय ” इति पाठ प्रापित्क ।

(२) इति इत्येते मन्दासंज्ञा भवन्तीति । अत्र ‘वतुडता’ इति प्रत्यययोर्ग्रहणात् ‘राडाविधौ
प्रत्ययग्रहणे’ इत्यनया परिभाषया तत्प्रत्ययग्रहणप्रत्ययान्तात्पर्यं तन्नापारेव ग्रहणम्, नेवलयो
प्रत्यययो संज्ञाविधानेन प्रयोजन नास्ति इति ।

(३) “सख्याया कियाम्यानुत्तगणे कृत्वस्तुच्”—इत्येवमादय इति पाठ कश्चिद् ।

नव, दश । अन्तग्रहणभौपदेशिकार्यम् । तेनेह न भवति—शतानि, सहस्राणि । अष्टानामित्यत्र नुद् भवति । पट्प्रदेशः—“पड्भ्यो लुक्” (अ० सू० ७११२२) इत्येवमाद्य ।

इति च ॥ २५ ॥

इयन्ता या मख्या सा पट्सज्ञा भवति । कति तिष्ठन्ति । कति पर्य ॥

क्तक्तवत् निष्ठा ॥ २६ ॥

क्तश्च क्तवत्श्च क्तक्तवत् प्रत्ययौ निष्ठामज्ञौ भवतः । कृत । कृतवान् । भुक्त । भुक्तवान् । ककार कित्कार्यार्थं । उकार उगित्कार्यार्थं । निष्ठाप्रदेशः—“श्रीदितो निष्ठायाम्” (अ० सू० ७२११४) इत्येवमाद्य ॥

सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ २७ ॥

सर्वशब्द आदिर्येषा तानीमानि सर्वादीनि सर्वनामसज्ञानि भवन्ति । सर्वं । सर्वौ । सर्वे । सर्वस्मै । सर्वस्मात् । सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । सर्वक । विश्व । विश्वौ । विश्वे । विश्वस्मै । विश्वस्मात् । विश्वेषाम् । विश्वस्मिन् । विश्वक, उभ, उभय । उभशब्दस्य सर्वनामस्य प्रयोजन “सर्वनामसंज्ञाया च” अ० सू० २१३२७ इति । उभये । उभयस्मै । उभयस्मात् । उभयेषाम् । उभयस्मिन् । इतर, इतम, कतर, कतम—कतरस्मै । इतर, अन्य, अन्यतर—इतरस्मै, अन्यस्मै, अन्यतरस्मै । व्यशब्दोऽन्यवाची, स्वरभेदाद् द्विपठित । एक उदात्तो द्वितीयोऽनुदात्त । केचित् तकारान्तमेकं पठन्ति । त्वन्वविति द्वावपि चानुदात्ताविति स्मरन्ति । नेम—नेमस्मै । वक्ष्यमाणेन जसि विभाषा भवति—नेमे, नेमा इति । सम—समस्मै । कथ ‘यथासंख्यननुदेश समानाम्’ (अ० सू० ३१३१०) “समे देवो यजेत” इति ? समस्य सर्वशब्दपर्यायस्य सर्वनामसज्ञेयत्वे न सर्वत्र । सिम—सिमस्मै । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधरारणि व्यवस्थायामसज्ञायाम् । स्वमज्ञानिधनाख्यायाम् । अन्तर बहियोगोपसंख्यानयो । त्वद् । तद् । यद् । एतद् । इदम् । (१) अदम् । एक । द्वि । शुष्मद् । अस्मद् । भद्रतु । किम् । सर्वादि ॥ सर्वनामप्रदेशा—“सर्वनामने स्मै” (अ० सू० ७१११४) इत्येवमाद्य ॥

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ॥ २८ ॥

“न बहुव्रीहौ” (अ० सू० १११२९) इति प्रतिषेध वक्ष्यति, तस्मिन्नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विभाषेयमारभ्यते । दिशा समासो दिक्समास । दिगुपदिष्टे समासे बहुव्रीहौ विभाषा सर्वादीनि सर्वनामसज्ञानि भवन्ति । उत्तरपूर्वस्यै, उत्तरपूर्वायै । दक्षिणपूर्वस्यै, दक्षिणपूर्वायै । दिग्ग्रहण किम् ? “न बहुव्रीहौ” (अ० सू० १११२९) इति प्रतिषेध वक्ष्यति, तत्र न ज्ञायते क विभाषा क प्रतिषेध इति । दिग्ग्रहणे पुन क्रियमाणे ज्ञायते दिगुपदिष्टसमासे विभाषाऽन्यत्र प्रतिषेध इति । समासग्रहणं किम् ? समास एव यो बहुव्रीहिस्तत्र विभाषा यथा स्यात् । बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र भा भूत्—दक्षिणदक्षिणस्यै देहि । बहुव्रीहाविति किम् ? द्वन्द्वे विभाषा मा भूत्—दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । “द्वन्द्वे च” (अ० सू० १११३१) इति नित्य प्रतिषेधो भवति ॥

इति च—इति-प्रत्ययान्त मख्या-मञ्जक शब्द भी पठ-मञ्जक होते हैं ।

क्तक्त—‘क्त’ तथा ‘क्तवत्’ प्रत्ययों की ‘निष्ठा’ मज्ञा होती है ।

सर्वौ—‘सर्व’ शब्द है आदि ने निम्नके ऐसा शब्द मसूह ‘सर्वनाम’ कहलाता है ।

विभाषा—‘दिड नामान्यन्तराले’ इस सूत्र में विहित बहुव्रीहि समास में सर्वादि शब्दों की सर्वनामसज्ञा विकल्प से होती है ।

न बहुव्रीहौ ॥ २६ ॥

सर्वनामसंज्ञाया तदन्तविधेरभ्युपगमाद् बहुव्रीहरपि सर्वान्तस्य संज्ञा स्यादिति प्रतिषेध आरभ्यते । बहुव्रीहौ समासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । प्रियविश्वार । मियोभयाय । द्वयन्याय । भ्यन्याय । इह ख त्वत्कपितृको मत्कपितृक इत्यकञ्च भवति । बहुव्रीहाविति वर्तमाने पुनर्बहुव्रीहिग्रहणं भूतपूर्वमात्रेऽपि प्रतिषेधो यथा स्यात्—वस्त्रान्तरवत्सन्तान्तरा इति ॥

तृतीयासमासे ॥ ३० ॥

तृतीयासमासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । मासपूर्वाय । सबन्तरपूर्वाय । द्वयहपूर्वाय । भ्यहपूर्वाय । समास इति वर्तमाने पुनः समासग्रहणं तृतीयासमासार्थवास्येऽपि प्रतिषेधो यथा स्यात्—मानेव पूर्वाय । “पूर्वसदृशसमोनाथं” (ज० नू० २०१३१) इति तृतीयासमासं प्रतिषेधं व्यपति । तस्येद् ग्रहणं न यस्य कस्यचित्-संज्ञासमासस्य “कर्तृकरणे कृता बहुलम्” (४० ६० २१३२) इति । स्वयका कृत्म्, मयका कृत्म् ।

द्वन्द्वे च ॥ ३१ ॥

द्वन्द्वे च समासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । पूर्वापराणाम् । क्तरकतमानाम् ।

विभाषा असि ॥ ३२ ॥

पूर्वेण नियमे प्रतिषेधे प्राप्ते जसि विभाषाऽऽरभ्यते । द्वन्द्वे समासे जसि विभाषा सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । क्तरकतमे, क्तरकतमा । जस कार्यं प्रति विभाषाऽकृत् हि न भवति—क्तरकतमका ।

प्रथमचरम । यावत्पार्द्वकतिपयनेमाश्च ॥ ३३ ॥

विभाषा जसीति वर्तते । द्वन्द्व इति निवृत्तम् । प्रथम, चरम, तथ, अवय, अर्द्ध, कतिपय, नेम, इत्येते जसि विभाषा सर्वनामसंज्ञा भवन्ति । प्रथमे, प्रथमा । चरमे, चरमा । त्रितये, द्वितया । अल्पे, अल्पाः । अर्धे, अर्धा । कतिपये, कतिपया । नेमे, नेमा । तथ इति तथप्प्रत्ययः । सिद्धानि प्रातिपदिकानि । तत्र नेम इति सर्वादिषु पठ्यते, तस्य प्राप्ते विभाषा, अन्येषामप्राप्ते । उभयसद्व्यस्य तथप्यन्ययान्तस्य गणे पाठादित्या सर्वनामसंज्ञा इहापि जसकार्यं प्रति विभाषा । काऽकबोर्यथायोगे वृत्तिः ।

पूर्वपराऽरदक्षिणोत्तरापराधराःण व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ॥ ३४ ॥

न बहु—बहुव्रीहि समास के प्रसङ्ग में सर्वादि शब्दों को सर्वनाम सञ्ज्ञा नहीं होती है ।
 तृतीया—तृतीया तत्पुरुष समास के प्रसङ्ग में सर्वादि की सर्वनाम सञ्ज्ञा नहीं होती है ।
 द्वन्द्वे—द्वन्द्वसमास में भी सर्वादि को सर्वनाम सञ्ज्ञा नहीं होती ।
 विभाषा—द्वन्द्व समास में जो जन्-सम्बन्धी शब्दों के प्रसङ्ग में सर्वादि की सर्वनामसंज्ञा विदालन से होती है ।

प्रथमचर—प्रथम, चरम, तथप्यन्ययान्त द्वन्द्व, अवय, अर्ध, कतिपय तथा नेम शब्दों की ना, जन्-सम्बन्धी कार्य के प्रसङ्ग में, सर्वनामसञ्ज्ञा विकल्प से होती है ।

पूर्वपरा—अवयवों के सम्बन्ध होने पर सञ्ज्ञा से भिन्न पूर्व, पर, अवर, दक्षिण, उत्तर, अवर तथा अवर-उर्ध्व की जन्-सम्बन्धी कार्य के प्रसङ्ग में सर्वनामसञ्ज्ञा विकल्प से होती है ।

पूर्व, पर, अवर, दक्षिण, उत्तर, अपर, अधर, इत्येतेषां गणे पाठापूर्वेण नित्याया सर्वनाम-सज्ञाया प्राप्ताया जसि विभाषाऽऽरभ्यते । पूर्वादीनि विभाषाजसि सर्वनाम सज्ञानि भवन्ति यवस्थायामसज्ञायाम् । स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था(१) । पूर्व, पूर्वा । परे, परा । अवरे, अवरा । दक्षिणे, दक्षिणा । उत्तरे, उत्तरा । अपरे, अपरा । अधरे, अधरा । व्यवस्थायामिति किम् ? दक्षिणा इमे गायका, प्रवीणा इत्यर्थः । असज्ञायामिति किम् ? उत्तरा कुरव । सत्यामेव व्यवस्थायामियं तेषां सज्ञा ।

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ॥ ३५ ॥

अत्रापि नित्या सर्वनामसज्ञा प्राप्ता जसि विभाष्यते । स्वमित्येतच्छब्दरूपं जसि विभाषा सर्वनामसज्ञ भवति न चेदज्ञातिधनयो सज्ञारूपेण वर्तते । स्वं पुत्रा, स्वा पुत्रा । स्वे गाव, स्वा गाव । आत्मीया इत्यर्थः । ज्ञातिप्रतिषेध किम् ?

(२) धूमायन्त इवाच्छिष्टा प्रज्वलन्तीव सहता ।

उल्मुकानीव मेऽमी स्वा ज्ञातयो भरतर्षभ ॥

अधनाख्यायामिति किम् ? प्रभूता स्वा न दीयन्ते, प्रभूता स्वा न मुज्यन्ते । प्रभूतानि धनानात्यर्थः ।

अन्तरं वहिर्योगोपसव्यानयोः ॥ ३६ ॥

अत्रापि पूर्वेण नित्या सर्वनामसज्ञा प्राप्ता सा जसि विभाष्यते । अन्तरमित्येतच्छब्दरूप विभाषा जसि सर्वनामसज्ञ भवति वहिर्योग उपसव्याने च गम्यमाने । अन्तरे गृहा, अन्तरा गृहा । नगरवासाश्चाश्रवाण्डालादिगृहा उच्यन्ते । अन्तरे शाटका, अन्तरा शाटका । उपसव्यान परिधानीयमुच्यते, न प्राषरणीयम् । वहिर्योगोपसव्यानयोरिति किम् ? अनयो-प्राप्तयोरन्तरे तापस प्रतिवसति, तस्मिन्नन्तरे शीतान्युदकानि । मध्यप्रदेशवचनोऽन्तर-शब्दः । गणसूत्रस्य चेद् प्रत्युदाहरणम् । ॐअपुरीति च वक्तव्यम् ॥ अन्तराया पुरि वसति । ॐविभाषा प्रकरणे तीयस्य वा द्विसु सर्वनामसज्ञैर्युपसव्यानम् ॥ द्विर्वायाय, द्वितीयस्मै । तृतीयाय, तृतीयस्मै ।

स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ ३७ ॥

स्वरादीनि शब्दरूपाणि निपाताश्चान्ययसज्ञानि भवन्ति । स्वर । अन्तर । प्रातर । एतेऽन्तोदात्ता पठ्यन्ते । पुनर् आद्युदात्त । सनुत् । उच्चैस् । नीचैस् । शनेस् । ऋधक् । आरात् । ऋते । युगपत् । पृथक् । एतेऽपि सनुत्प्रभृतयोऽन्तोदात्ता पठ्यन्ते । यस्य ।

स्वम—ज्ञानि तथा धन जर्दी से निम्न जर्ध में वर्तमान स्व शब्द की, जस्निमित्तक कार्य के प्रमद में, सवनामसज्ञा विकल्प से हाती है ।

अन्तर—वहिर्योगस्थिति तथा अर्थोक्त्वा के प्रतिपादक अन्तर शब्द की, जस्निमित्तक कार्य के प्रमद में, विकल्प से सर्वनामसज्ञा होता है ।

अपुरीति—पुर-विशेषणभूत अन्तर शब्द की सर्वनाम सज्ञा का प्रतिषेध करना चाहिए ।

विभाषा—विकल्प से सर्वनाम-सज्ञा-विधि के प्रकरण ने ताय-प्रत्ययान्त शब्दों का सर्वनाम-सज्ञा का भी प्रतिपादन करना चाहिए ।

स्वरादि—स्वर आदि शब्द-मनूह तथा निपातों की 'अन्यय' सज्ञा होती है ।

(१) अत्र स्थापित पाठो योग्य । स्वाभिधेयापेक्षोऽवधीनिपाठ कुवचितुपलभ्यते, स चासमञ्जस इति कृत्वा परित्यक्तः ।

(२) धूमायन्त इति । यथोल्मुकान्यदिच्छिष्टानि-अमहतानि धूमायन्ते सहतानि तु प्रज्वलन्ति नदत् उदात्तोऽथोत्वर्थः । स्वशब्दस्यानेकार्थत्वात्प्रकृतार्थोत्तनाय धातिशब्दस्य प्रयोगः ।

धम् । दिवा । रात्रौ । सायम् । चिरम् । मनाक् । ईषत् । जोषम् । वृष्णीम् । बरिम् ।
 आधिम् । जवत् । अधम् । समया । निरुपा । स्वयम् । सृपा । नरुम् । नन् । हंतौ ।
 अदा । इजा । तामि । एतेऽपि हासप्रभृतयोऽन्तोदात्ताः पठ्यन्ते । यत् । वदन्तमन्वयस्य
 भवति । प्राहणवत् । इवियवत् । सव् । सनात् । सनत् । तिरस् । धृते आद्युदात्ताः पठ्यन्ते ।
 अन्तरा । अयमन्तोदात्त । अन्तरेण । ज्योक । कन् । शम् । सना । सहसा । विना । नावा ।
 स्वस्ति । स्वधा । अरुम् । बपद् । अन्यद् । अस्ति । उपाद्यु । जना । विहायसा । दोषा ।
 सुधा । मिथ्या । क्वातोसुन्कसुन, कृन्मकारान्त, सन्ध्यवसान्तोऽन्यथाभावश्च । पुरा ।
 नि । मिथत् । प्रवाहुकम् । आर्यहलम् । अभीषणम् । साकम् । सार्द्धम् । समम् । अमस ।
 हिक् । तसिलोदिस्तदित एवाच्यन्ते । शस्तसी । कृवसुच् । सुच् । आसपाली ।
 च्यथाश्च । जम् । अम् । प्रतान् । प्रशान् । स्वरादिः । निपाता वच्यन्ते—“प्राग्भीषराधि-
 पाता” (अ० सू० १।४।५६) इति । च । वा । इ । जह । एव । एवमित्यादयः । अन्य-
 प्रदेना—“अन्ययादाप्नुप” (अ० सू० २।४।८२) इत्येवमादयः ।

(१) सप्तश त्रिषु क्लिप्तु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यत्र व्येति तदन्वयम् ॥

तद्विद्वत्त्वासावविभक्तिः । ३८ ॥

तद्विद्वान्त शब्दोऽसर्वविभक्तिरन्वयमज्ञो भवति । यस्माच्च सर्वविभक्तेरुपनि-
 सोऽसर्वविभक्तिः । तत् । यत् । अन्त । यत्र । तदा । यदा । सर्वदा । सदा । तद्विद्वत् इति
 किम् ? एक, द्वौ, बहव । असर्वविभक्तिरिति किम् ? औपगव, औपगवां, औपगवा ।

कृन्मेजन्तः ॥ ३९ ॥

दृगो मकारान्त एजन्तश्च तदन्तं शब्दरूपमन्वयमज्ञो भवति । स्वाहुङ्कार भुङ्क्ते । संप-
 चङ्कार भुङ्क्ते । लवणङ्कार भुङ्क्ते । एजन्त—वर्षे राय, ता यामिपे रथानाम्, कृवे
 दन्नाय जीवसे । ज्योष्क सूर्यं हते । प्रवे इति वचे । “तुमर्षं सेमेन्” (अ० सू० ३।४।१९)
 इति तैप्रत्यये कृवे पठ्ये च कृने रूपम् । एपे इति इण मे प्रत्यये गुणे पठ्ये च कृने रूपम् ।
 लाघवे इति त्रिविधे प्रत्यये रूपम् । एगे इति दशोः केन्प्रत्यये निपात्यते “दशो विरुये च”
 (अ० सू० ३।४।१९) इति । अन्तमहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थम् । इह मा भूत्—भाषणे,
 विकीर्षे, कृन्मकारेण्य इति ।

क्वातोसुन्कसुनः ॥ ४० ॥

क्वा तोसुन् कसुन् इत्येवमन्तं शब्दरूपमन्वयमज्ञो भवति । कृवा, हृवा । तोसुन्—
 पुरा तूर्वस्योद्गोरार्थेय, पुरा वन्सात्तामपाकर्त्तौ । “भाद्रहृगे स्थेण्कृप्रथदि” (अ० सू०
 ३।४।१६) इति इण कृञश्च तोसुन्प्रत्ययः । कसुन्—“सुपिपृदोः कसुन्” (अ० सू०
 ३।४।१७) इति । पुरा कूरस्य विद्युपो विरपथिन्, पुरा जर्भ्य आनृद् ।

तद्विद्वत्—विद्वाने मणी विभक्तियों की उत्पत्ति नहीं होती । ऐसे तद्विद्वत्-अन्वयवान्त शब्दों की भी
 अन्यत्र मन्त्रा होती है ।

कृन्मे—मकारान्त तथा एजन्त कृन्मकार ने तत्पत्र शब्दों की भी अन्यत्र मन्त्रा होती है ।

क्वातो—क्वा-प्रत्ययान्त, तोसुन्-प्रत्ययान्त तथा कसुन्-प्रत्ययान्त शब्दों की अन्यत्र मन्त्रा
 होती है ।

१ । मन्त्रशेषितः । आर्यर्षेण शुचिरेषा प्राग्विधाविधिदिग्द । अन्यथोभास्य लिङ्गविधे-
 यन्तिप्रिध वचनादन्वयवत् । यत्र व्येति । यत् वचनात् न व्येति—नात्पदनात् । उक्तानि, तत्-तन्नात्
 अन्यदन्नात् । अथवा वच्येदन्वय रूप प्रधानम् । यत्र व्येति तदन्वयमिति ।

अव्ययीभावश्च ॥ ४१ ॥

अव्ययीभावसमासोऽव्ययसंज्ञो भवति । किं प्रयोजनम् ? लुङ्मुखस्वरोपचारात् । लुक्—उपासि, प्रत्यसि शलभा पतन्ति । मुखस्वर—उपासिमुख, प्रत्यसिमुख । “मुखे स्वाङ्गम्” (अ० सू० ६।२।१६७) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्व प्राप्तम्, “नाव्ययत्रिक्-द्वन्द्व” (अ० सू० ६।२।१६८) इति प्रतिपिद्यते । तस्मिन् प्रतिपिद्धे पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । उपचार—उपपद्य कार, उपपद्य काम । विसर्जनीयस्थानिकस्य सकारस्य उपचार इति मज्ञा । तत्राऽव्ययीभावस्याव्ययत्वे “अतः कृकमिर्वसकुम्भपात्रकुशाकर्णाष्व-नव्ययस्य” (अ० सू० ८।३।४६) इति पर्युदास सिद्धो भवति । सर्वमिदं काण्ड स्वरादा-वपि पठ्यते । पुनर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेनाय कार्यनियम सिद्धो भवति । इह च पुरा सूर्यस्योद्वेत्तोरार्थेय, पुरा क्रूरस्य विमृष्ट इति “न लोकाव्ययनिष्ठा” (अ० सू० २।३।६९) इति पट्टीप्रतिषेधो न भवति ।

शि सर्वेनामस्थानम् ॥ ४२ ॥

शि इत्येतत्सर्वनामस्थानसंज्ञ भवति । किमिदं शि इति ? जरशसो शिरादेश । कुण्डानि तिष्ठन्ति, कुण्डानि पश्य, दधीनि, मधूनि, त्रपूणि, जतूनि । सर्वनामस्थान-प्रदेशा —“सर्वनामस्थाने चासञ्चुद्धी” (अ० सू० ६।२।८) इत्येवमादय ।

सुडनसकस्य ॥ ४३ ॥

सुडिति पद्वचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि भवन्ति नपुसकादभ्यन्त । नपुसके न विधिर्न प्रतिषेध, तेन जसो मर्धनामस्थानसंज्ञा पूर्वेण भवत्येव । राजा, राजानी, राजान, राजानम्, राजानी । सुडिति किम् ? राज् पश्य । अनपुसकस्येति किम् ? सामनी, बेमनी ।

न वेति विभाषा ॥ ४४ ॥

नेति प्रतिषेधो वेति विकल्प, तयो प्रतिषेधविकल्पयोर्विभाषेति संज्ञा भवति । इतिक-रणोऽर्धनिर्देशार्थ । विभाषाप्रदेशेषु प्रतिषेधविकल्पाद्युपतिष्ठेते । तत्र प्रतिषेधेन समीकृते विषये पश्चाद्विकल्प प्रवर्तते । उभयत्र विभाषा प्रयोजयन्ति । “विभाषा श्वे” (अ० सू० ६।१।३०) । शुशाव, शिश्वाय, शुशुवत्, शिश्वियत् । विभाषाप्रदेशा - “विभाषा श्वे” (अ० सू० ६।१।३०) इत्येवमादय ।

इग्यणः संप्रसारणम् ॥ ४५ ॥

इग्यो यण स्वाने भूतो भावी वा तस्य संप्रसारणमित्येषा संज्ञा भवति । यज्—इष्टम् । वप—उत्तम् । ग्रह्—प्रहीतम् । केचिदुभयथा सूत्रमिदं व्याचक्षते—वाक्यार्थं सज्ञी वर्ण-श्चेति । इग्यण इति यो वाक्यार्थं स्वान्यादेशसम्बन्धलक्षण स संप्रसारणसंज्ञो भवति, यणस्वानिक इग्यणं स संप्रसारणसंज्ञो भवतीति । तत्र विधी वाक्यार्थं उपतिष्ठते—“व्यङ्ग संप्रसारणम्” (अ० सू० ६।१।३३), “बन्धो संप्रसारणम्” (अ० सू० ६।१।३३) इति । अनुवादे वर्ण —“संप्रसारणाच्च” (अ० सू० ६।१।१०८) इति । सख्यातानुदेशादिह

अव्ययी—अव्ययीभाव समास का नी अव्यय-मज्ञा होता है ।

शि सर्व—‘शि’ की सर्वनामस्थान मज्ञा होती है ।

सुडन—‘सुट्’ (= सु, नो, जम्, अन्, नौट्) की भी सर्वनामस्थान मज्ञा होती है नपुसक लिङ्ग से भिन्न लिङ्गा से ।

न वेति—निषेध तथा विकल्प की ‘विभाषा’ मज्ञा होता है ।

इग्यण—‘यण’ के स्थान में भूत या भावा ‘इक्’ की संप्रसारण मज्ञा होती है ।

न भवति—अदुरितरामिति । (१)सप्रसारणप्रदेशा—“बसो सप्रसारणम्” (अ० सू० ३।१।३१) इत्येवमादय ।

आद्यन्तौ टकितौ ॥ ४६ ॥

आदिद्धिवमि अन्त-किद्धवति पष्ठीनिदिष्टस्य । लडिना । मुण्डो भंगपत्ये । टिप्रदे-
शा—“आर्धधातुकस्येड्वलदादे” (अ० सू० ७।२।१५) इत्येवमादय । कियप्रदेशा—“भियौ
हेतुभये पुक्” (अ० सू० ७।३।१७) इत्येवमादय ।

मिदचोऽन्त्यात् परः ॥ ४७ ॥

अच इति निर्धारणे पष्ठी । जाती चेद्रमेकवचनम् । अच् सक्त्रिविष्टानामन्त्याद्व-
परो मिद्धवति । स्थानेयोगप्रत्ययपरत्वस्थापमपवाद् । विरुणद्धि । मुद्गति । पयसि ।
मिद्धप्रदेशा—“रुधादिभ्यश्च शनम्” (अ० सू० ३।१।७८) इत्येवमादय । ङमस्त्रेरन्त्या-
त्पूर्वं जुनमिच्छन्त्यनुपद्वसयोगादिलोपार्थमः । मान । मरनवान् । मङ्गला । मङ्गलम् ।

एच इग्रस्वादेशे ॥ ४८ ॥

एचो ह्रस्वादेशे कर्त्तव्य इगोय ह्रस्वो भवति नान्य । रै-अतिरि । नी-अतिलु ।
शो-उपपु । एच इति किम् ? अतिखट्व, अतिमाल । ह्रस्वादेश इति किम् ? वैश्वत्र, वै-
वददेश ।

पष्ठी स्थानेयोगा ॥ ४९ ॥

परिभाषेय योगनियमार्था । इह शास्त्रे वा पष्ठी अनिचययोगा श्रूयन्ते सा स्थाने
योगैव भवति नान्ययोगा । स्थाने योगनिमित्तभूते सति(र)सा प्रतिपत्तन्या । स्थान-
शब्दश्च प्रसङ्गवार्त्ता । यथा दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितम्यमिति दर्भाणां प्रसङ्ग
इति गम्यते । एचमिहापि अस्ते स्थाने प्रसङ्गे भूर्भवति—भविता, भवितुम्,
भवितव्यम् । ब्रुव प्रसङ्गे चर्चिर्भवति—वक्त्र, वक्तुम्, वक्तव्यम् । प्रसङ्गे सम्बन्धस्य
निमित्तभूते, ब्रुव इति पष्ठी । बहवो हि पञ्चदशो—स्वस्वाम्यनन्तरतमोपसमहृषिकारा-
धयवाद्या । यावन्त शब्दे सभवन्ति तेषु सर्वेषु प्राप्तेषु नियम क्रियते—“पष्ठी स्थानेयोगा”
(अ० सू० १।१।४९) इति । स्थाने योगोऽस्या इति व्यधिकरणो बहुमांशि । अत्र एच
निपातनाच्च ससम्या अलुक् ।

स्थानेऽन्तरतमः ॥ ५० ॥

स्थाने प्राप्यमाणानामन्तरतम(३) आदेशो भवति सदृशतम । कुत्तश्च शब्दस्था-

आद्यन्तौ—पष्ठी-निदिष्ट के स्थान में विहित शिच तथा किञ्च आगत कनरा उच्य ग्याना के
भादि तथा अन्त में आवे ह ।

मिदचो—पष्ठी-निदिष्ट के स्थान में निहित मिद् कार्य अचो के बीच अन्य मच् के
वाद आना है ।

सस्त्रे—उपधाभूतकारलोप तथा सयोगादिलोप के लिए ‘मस्त्र’ धातु के अन्त्य अच् में पूर्व
में ही मुमागम मानते हैं ।

एच इक्—‘एच्’ के स्थान में ‘इक्’ ही ह्रस्वादेश के रूप में आना है ।

पष्ठी स्थाने—जिस पष्ठी का किसी से सम्बन्ध उपपन्न न होना हो उसका सम्बन्ध ‘स्थाने’
(स्थानमें) परार्थ के साथ होता है ।

स्थाने—स्थानी के स्थान में प्राप्त आवेदों में वही विधेय है जो स्थानी का अत्यधिक
गमान ही ।

(१) अत्राय पाठ कचिदुपलब्धते—युग्माभित्यत्र दिव उदिति तपरकरणादीर्षो न इति ।

(२) स्थानेयोगस्य निमित्तभूतम् इति परमजरीपाठः ।

(३) अत्र पशद्वय प्राप्नोति तत्र विधिपक्षो न नमकति । तथाहि—स्वतन्त्रविधिपक्षे दधि,

न्तर्धम् ? स्थानार्थगुणप्रमाणतः । स्थानतः—“अकं सवर्णे दीर्घं” (अ० सू० ६।१। १०३)—दण्डाग्रम्, यूपाग्रम् । द्वयोरकारयोः कण्ठ्य एव दीर्घ आकारो भवति । अर्थतः—वतण्डी चासौ युवतिश्च वातण्ड्यवुवति । पुवन्नावेनान्तरतमः पुवन्नादोऽतिदिश्यते । गुणतः—पाकः, त्यागः, रागः । “चजोः वृधिण्यतो” (अ० सू० ७।३।५२) इति चकारस्याल्पप्राणस्याधोपस्य तादृश एव ककारो भवति, जकारस्य धोपवतोऽल्पप्राणस्य तादृश एव गकारः । प्रमाणतः—अमुष्मै, अमूभ्याम् । “अदसोसेर्दादु दो मः” (अ० सू० ८।२।८०) इति ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घः । स्थाने इति वर्तमाने पुनः स्थाने-ग्रहणं यत्राऽनेकमान्तर्यं सम्भवति तत्र स्थानतः एवान्तर्यं बलीयो यथा स्यात् । चेत्ताः स्तोताः । प्रमाणतोऽकारो गुणः प्राप्तस्तत्र स्थानतः आन्तर्यादिकारोकारो भवतः । तम-वग्रहणं किम् ? वातधसति, त्रिष्टुब्धसति “ज्ञयो होन्यनरस्याम्” (अ० सू० ८।३।५२) इति हकारस्य पूर्वसवर्णे कियमाणे ‘सोष्मण सोष्माण’ इति द्वितीया प्रसक्ता, ‘नादवतो नादवन्त’ इति तृतीया, तमवग्रहणाद् ये सोष्माणो नादवन्तश्च ते भवन्ति चतुर्थ्याः ।

उरण् रपरः ॥ ५१ ॥

उ स्थानेऽण् प्रसज्यमान एव रपरो वेदितव्यः । कर्त्ता । हर्त्ता । किरति । गिरति । द्वैमा-
तुर । त्रैमातुर । उरिति किम् ? ज्ञेयम्, (१) गेयम् । अण्ग्रहणं किम् ? “सुधातुरकच्”
(अ० सू० ४।१।९७) —सौघातकिः ।

अलोऽन्त्यस्य ॥ ५२ ॥

पृष्ठीनिर्दिष्टस्य य उच्यते आदेशः सोऽन्त्यस्याल् स्थाने वेदितव्यः । ‘इङ्गोष्वा’
(अ० सू० १।२।५०) —पञ्चगोणि, दशगोणि ।

डिच्च ॥ ५३ ॥

डिच्च य आदेशः सोऽनेकालपि अलोऽन्त्यस्य भवति । “आनङ् ऋतो ह्रन्द्हे” (अ०
सू० ६।३।२५) —होतापोतारौ, मातापितरौ । तातडि डिक्करणस्य गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वा-
त्सर्वादेशस्तातड् भवति —जीवताङ्गवान्, जीवताङ्गम् ।

आदेः परस्य ॥ ५४ ॥

परस्य कार्यं शिष्यमाणमादेशरत्नं प्रत्येतव्यम् । क्व च परस्य कार्यं शिष्यते ? यत्र

उरण्—‘ऋ’ के स्थान में विहित ‘ऋ’ प्राप्यवस्थामें ही अपन उत्तरावयव के रूप में ‘र’ को परिगृहीत कर लेना है ।

अलोऽन्त्यस्य—पृष्ठी-निर्दिष्ट के स्थान में उपदिष्ट आदेश उस पृष्ठी-निर्दिष्ट स्थानी के अन्त्य ‘अल्’ के स्थान में होता है ।

डिच्च—डिच् आदेश अनेक अलों में सङ्घटित होने पर भी स्थानी के अन्तिम अल् के स्थान में ही होता है ।

आदेः—‘पर’ के स्थान में विहित कार्य को उसके आदि अल् के स्थान में ही समझना चाहिए ।

मधु अत्राप्यादेशः प्राप्नोति । अत्रान्वादेशविधानात्स एव प्राप्नोति । भवतु न दोष इति चेत् ? न, तस्याप्यन्यं तस्याप्यन्यं इति रीत्यानवस्थाप्राप्ताद् । तस्मात्परिभाषापञ्च एव ज्ञेयान् । स च यत्र स्थानपष्ठो तत्रोपनिष्ठो विधीनानेकवाच्यता च । तदा च विधानकाल एव प्राप्यमरणानामन्तरतम आदेश इत्यर्थो भविष्यति, तदा—प्राप्यमाणेति ।

(१) गेयमित्युदाहरणं न्यासपदमभ्यर्थितं इत्यते ।

पञ्चमीनिर्देशः । तथा—“ईदास” (अ० सू० ७२।८३)—आसीनो वज्रते, “द्वयन्तरूप-
सर्गोभ्योऽप ईत्” (अ० सू० ६।३।१७)—द्वीपम्, अन्तरीपम्, (१) प्रतीपम्,
समीपम् ।

अनेकाल् शित् सर्वस्य ॥ ५५ ॥

अनेकाल् य आदेशः शिच से सर्वस्य पृथीनिर्दिष्टस्य स्थाने भवति । “अस्तेर्भू”
(अ० सू० २।१।५१)~भविता, भवितुम्, भवितव्यम् । शित्त्वत्तपि—“जरशसो-
शि.” (अ० सू० ७।१।२०)—कुण्डानि तिष्ठन्ति, कुण्डानि परय ।

स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ ॥ ५६ ॥

स्थान्यादेशयो पृथक्पाठ स्थान्याश्रयं कार्यमादेशे न प्राप्नोतीत्यवमतिदेश आर-
भ्यते । स्थानिना तुल्य वर्त्तत इति स्थानिवत् । स्थानिवदादेशो भवति स्थान्याश्रयेषु
कार्येष्वनलाश्रयेषु स्थान्यलाश्रयाणि कार्याणि वर्जयित्वा । अनल्विधिरनेकाल्विधिरि-
त्यर्थः । किमुदाहरणम् ? धात्वङ्कृतद्विताव्ययसुप्तिद्विपदादेशा । धात्वादेशो धात्वङ्कृति-
“अस्तेर्भू” (अ० सू० २।१।५२), “ब्रूवो ब्रुचि” (अ० सू० १।५।४३) । आर्षधातुकविषये
प्रागेवादेशेषु कृतेषु धातोरिति तन्वाद्यो भवन्ति । भविता, भवितुम्, भवितव्यम् ।
वक्ता, वक्तुम्, वक्तव्यम् । अज्ञादेशोऽङ्कृत्वङ्कृति—केन, काभ्याम्, कै । किम्
कादेशे कृतेऽङ्गाश्रया इतदीर्घत्वसंभवा भवन्ति । कृदादेश कृदङ्कृति—प्रकृत्य, प्रहृत्य ।
ल्यवादेशे कृते “ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्” इति गुणभवति । तद्विवादेशस्तदितवङ्कृति-
दाधियम्, अयतनम् । “कृचद्वितसमासाश्च” (अ० सू० १।२।४६) इति प्रातिपदिकसंज्ञा
भवति । अन्पयादेशोऽन्यस्यवङ्कृति—प्रस्तुत्य, प्रहृत्य, उपस्तुत्य । “अन्ययात्” (अ० सू०
२।१।८२) इति सुवल्लुग् भवति । सुवादेश सुन्यङ्कृति—वृक्षात्, प्लक्ष्यात् । “सुपि
च” (अ० सू० ७।३।१०२) इति दीर्घत्वं भवति । निडादे इस्तिङ्कृति—अङ्कृतात्,
अङ्कृतम् । “सुसिद्धन्त पदम्” (अ० सू० १।१।१४) इति पदमज्ञा भवति । पदादेश
पदवङ्कृति—प्राप्तो व स्वम्, जनपदो न स्वम् । “पदस्य” इति क्त्य भवति । वत्करणं
किम् ? स्थानी आदेशस्य सज्ञा मा विज्ञायीति । स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । आहत, आत्र-
धिष्ट । “आडो यमहन” (अ० सू० १।३।२८) इत्यात्मनेपदसुभ्यत्रापि भवति । आदेश-
ग्रहण किम् ? आनुमानिकस्याप्यादेशस्य स्थानिवद्भाषी यथा स्यात्—एचतु—“एक्”
(अ० सू० ३।१।८६) । अनल्वि धाविति किम् ? धुपशित्वादेशा न स्थानिवङ्कृति—
घौ, पन्था, स इति । “हल्ह्रसाप्” (अ० सू० ६।१।६८) इति सुलोपो न भवति ॥

अचः परस्मिन् पूर्वविधौ ॥ ५७ ॥

पूर्वोक्तानल्विधौ स्थानिवद्भाव उक्तः । अल्विधयर्थमिदमारभ्यते । आदेशः स्थानि-
वदिति वर्त्तते । अच इति स्थानिनिर्देशः । परिस्मिन्निति निमित्तसप्तमी । पूर्वविधा-
विति विषयसप्तमी । अज्ञादेशः परिनिमित्तक पूर्वविधौ कर्त्तव्यं स्थानिवङ्कृति ।
पठयति । अवर्थात् । बहुलत्वक । पठ्माचष्ट इति णिच् द्विलोपे कृते तस्य स्थानिव-

अनेकाल्—अनेक अर्थे मे सङ्घटित तथा शिच आदेश पृथीनिर्दिष्ट के समस्त स्वरूप के
स्थान मे होता है ।

स्थानिवद्—एक अल स्वरूप स्थानी के स्थान में विहित कार्यों को छोड़कर शेष, जहाँ
अनेक अल स्वरूप स्थानी से विहित, आदेशों में उनके स्थानियों के धर्म का आदेश होता है ।

अच परस्मिन्—पूर्व के स्थान के होने वाले कार्य के प्रसङ्ग में पर को निमित्त मानकर
विहित अज्ञादेश स्थान-सदृश हो जाता है ।

द्वावाद् "अत उपधाया" (अ० सू० ७।२।११६) इति वृद्धिर्न भवति । अवधीत् । अतो लोपस्य स्थानिवद्वावाद् "अतो हलावेर्लोपो" (अ० सू० ७।२।१०) इति हलन्त-लक्षणा वृद्धिर्न भवति । बहुस्रष्टृत्वक इति । "आपोऽन्तरस्याम्" (अ० सू० ७।१।१५) इति ह्रस्वस्य स्थानिवद्वावाद् "ह्रस्वान्तेऽन्यात्पूर्वम्" इति स्वरो न भवति । अच इति किम् ? प्रभ, अक्राष्टाम्, आगत्य । प्रश्न इति प्रवृद्धेर्नङ्प्रत्यये, "एङ् लोपोऽनुनासिके च" (अ० सू० ६।१।१९) इति ह्रकारस्य शकार, परनिमित्तकस्तुकि कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवति । अकाष्टामिनि "शलो इलि" (अ० सू० ८।२।२६) इति सिचो लोपः परनिमित्तक कृपे पकारस्य "पदो क मि" (अ० सू० ८।२।११) इति ककारे कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवति । आगत्येति "वा दयपि" (अ० सू० ६।२।३८) इति अनुनासिकलोप परनिमित्तकस्तुकि कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवति । परस्मिन्निति किम् ? युवजानि, वधूटीजानि, वैया भ्रपच, आदीव्ये । युवजानिरिति "जायाया निङ्" (अ० सू० ५।१।३४) न परनिमित्तक, तेन यलोपे न स्थानिवद्भवति । वैयाभ्रपच इति न परनिमित्तक पादस्यान्तलोप पद्मार्त्त न प्रतिवध्नाति । आदीव्ये इति दीधीङ् उत्तमपुरुषेकवचने ढेरस्वस्यापरनिमित्तकत्वाद् "यावर्णयोर्दधीव्यो" (अ० सू० ७।१।३३) इति लोपो न भवति । पूर्वविधाविति किम् ? हे गौ, वाभ्रवीया, नैधेय । हे गौरिति वृद्धिरजादेश-सम्बुद्धिलोपे कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवति । वाभ्रवीया इति वाभ्रव्यस्यामी इत्रा इति "वृद्धाच्छ" (अ० सू० १।२।११४) इति ह्र । "हलस्तद्धितस्य" (अ० सू० ६।१।५०) इति यकारलोपे कर्त्तव्ये अजादेशो न स्थानिवद्भवति । नैधेय । "आतो लोप इटि च" (अ० सू० ६।१।६४) इत्याकारलोप । "इत्थानिज" (अ० सू० १।१।२२) इति द्वयञ्जलने प्रत्ययविधौ न स्थानिवद्भवति ॥

न पदान्तद्विवचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चविधिषु ॥ ५८ ॥

य्येणातिप्रसक्त स्थानिवद्वाव एतेषु त्रिधिषु प्रतिषिद्ध्यते । पदान्तविधिं प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति—औ स्त । यौ स्त । तानि सन्ति । यानि सन्ति । "असोरल्लोप" (अ० सू० ६।१।११) कडिति सावंधातुक इति परनिमित्तक, स पूर्वविधावावादेशे यणादेशे च कर्त्तव्ये स्थानिवत्स्यात् । अस्माद्धचनाञ्च भवति । द्विवचनविधिं प्रति न स्थानिवद्भवति—इद्ध्यत्र । मद्ध्यत्र । यणादेश परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्वावात् "अनचि च" (अ० सू० ८।१।४७) इति धकारस्य द्विवचन न स्यात्, अस्माद्धचनाञ्चवति । वरे योऽजादेशः स पूर्वविधिं प्रति न स्थानिवद्भवति—अप्सु यायावर प्रवपत पिण्डान् । यातेर्यङन्तात् "यश्च यङः" (अ० सू० ३।२।१७६) इति वरचि कृते अतो लोप परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवत्वात् "आतो लोप इटि च" (अ० सू० ६।१।६४) इत्याकारलोप स्यात्, अस्माद्धचनाञ्च भवति । यलोप(१)—यलोपविधिं प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति—कण्डूनि । कण्डूयते किञ्चि कृतेऽतो लोप परनिमित्तक, "लोपो व्योर्वलि" (अ० सू० ६।१।६६) इति यलोपे स्थानिवत्स्यात्, अस्माद्धचनाञ्च भवति । स्वर—स्वरविधिं प्रति अजादेशो न स्थानिवद्भवति—चिकीर्षक, जिह्वीर्षक । षुलि कृतेऽतो लोप परनिमित्तको ळिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तमिति स्वरे कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवतीति । सवर्ण—सवर्णविधिं प्रति अजादेशो न स्थानिवद्भवति—

न पदान्त—पदान्त-विधि, द्विवचन विधि, यलोप-विधि, स्वर-विधि, सवर्ण-विधि, अनुस्वार-विधि, जश्च-विधि तथा चर-विधि के प्रति पर निमित्तक अजादेशे षवन् वरच् प्रत्ययनिमित्तक अजादेश पूर्व विधि से स्थानिवत् नही होने है ।

(<) इन प्रभृति यलोप स्वर इत्यादिरूपेण निर्विभक्तिक एव प्रतीतोद्धारो दृश्यते सर्वत्र । परन्तु अब सविभक्तिक सम्बन्धत निर्देश एवोचिन । एकरूपतानिर्वाहार्थं च पदान्तद्विवचनवरे-विधाना व्याख्यारम्भेपि पदान्ते इत्यादिरूपेण उल्लेखो युक्त । (श्रीना०)

निष्ठा, पिपिह । शिषे पिपेश्च लोपमध्यमपुर्यैकवचने “रुधादिभ्यः भम्” (अ० सू० ३।१।५८), हिवधिःवपुस्त्वजस्त्वेपु कृतेषु “भसोरङ्गोप” (अ० सू० ६।१।१११) रिडन्ति सार्वधातुके परनिमित्तकोऽनुस्वारस्य ययि पररुचणे कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवति । अनुस्वार-अनुस्वारविधि प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति—शिपन्ति । पिपन्ति । “नधापदान्तस्य झलि” (अ० सू० ८।२।२४) इति अनुस्वारे कर्त्तव्ये भसोरङ्गोपो न स्थानिवद्भवति । पूर्वार्धविधि प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति—प्रतिदीप्ता । प्रतिदीप्ते । प्रतिदिवस्त्रिन्वैतस्य “भस्व” (अ० सू० ६।१।१२९) इत्यधिकृत्य तृतीयैकवचने चतुर्थ्यैकवचने च “अङ्गोपोऽनः” (अ० सू० ६।१।१३३) इति अकारलोप परनिमित्तक, तस्य स्थानिवद्भावात् “हलि च” (अ० सू० ८।२।५०) इति दीर्घत्वे न स्यात् । नद्यथ वक्ररो हत्पर इत्यस्माद्भवनाद्भवति । जश्—जर्धिधि प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति—सन्धिश्च मे सर्वातिश्च मे । घघान्ते हरी धानो । अदे किन्नि “वहुलं छन्दसि” (अ० सू० २।४।३९) इति घस्तादेश, “घसिभसोर्हलि” (अ० सू० ६।१।१००) इत्युपधालोप, “रुलो झलि” (अ० सू० ८।२।२६) इति सकारलोप, “स्रपस्तथोर्दोऽध” (अ० सू० ८।२।३०) इति धत्वम् । उपधालोपस्य स्थानिवद्भावात् “झला जश् झसि” (अ० सू० ८।२।५३) इति धकारस्य जश्त्वे न स्यात्, अस्माद्भवनाद्भवति । समाना गिध, समानस्य सभाव, सग्धि । वञ्चामिति—भसेल्लङ्घित्वचने शप. रलु, द्विवचनमभ्यासकार्यम्, “घसिभसोर्हलि च” (अ० सू० ६।२।१००) इति उपधालोप, “रुलो झलि” (अ० सू० ८।२।२६) इति सकारलोप, “स्रपस्तथोर्दोऽध” (अ० सू० ८।२।३०) इति धत्वम् । उपधालोपस्य स्थानिवद्भावात् “झला जश् झसि” (अ० सू० ८।२।५३) इति जश्त्वे न स्यात्, अस्माद्भवनाद्भवति । चर—चरविधि प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति—जचतु । जचु । अचञ्चमीमदन्त पितर । लिङ्द्विवचनबहुवचनयोरद्वैत-स्तादेश, “गमहनजनखनघसाम्” (अ० सू० ६।१।९८) इत्युपधालोप, द्विवचनम्, अभ्यासकार्यम् । तत्रोपधालोपस्य स्थानिवद्भावात् “खरि च” (अ० सू० ८।२।५५) इति घकारस्य चर्त्वे न स्यात्, अस्माद्भवनाद्भवति । “शासिबसिघसोना च” (अ० सू० ८।२।६०) इति पात्वम् । अचञ्चित्तदेल्लङ्घित्वचने घस्तादेशरश्तेरागतस्य, “मन्त्रे घसह्वर” (अ० सू० २।४।८०) इति लुक्, “गमहनजनखनघसाम्” (अ० सू० ६।१।९८) इत्युपधालोपः । तस्य स्थानिवद्भावात् “खरि च” (अ० सू० ८।२।५५) इति चर्त्वे न स्यात्, अस्माद्भवनाद्भवति । स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाः जादेशो न स्थानिवद्भवति । अन्यत्र तु स्थानिवद्देव । तेन बहुलङ्घक, किर्यो, गिर्यो, बाञ्चोरिति स्थानिवद्भावात् स्वरदीर्घयलोपा न भवन्ति ॥

द्विवचनेऽचि ॥ ५९ ॥

द्विवचननिमित्तेऽचि अजादेश स्थानिवद्भवति द्विवचन एव कर्त्तव्ये । रूपातिदे-
शश्चाय नियतकालः । तेन द्विवचने पुनरादेशरूपमेवावहिते । आङ्गोपोपधालोपवर्णयथा-
यावादेशाः प्रयोजनम् । आङ्गोप—पपु, पपु । “आतो लोप इटि च” (अ० सू०
३।४।६४) इत्याकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावात् “एकाच” इति द्विवचन भवति ।
उपधालोप—जचतु, जचु । “गमहनजनखनघसाम्” (अ० सू० ६।१।९८) इत्युपधा-
लोपे कृते, अनचकत्वाद् द्विवचन न स्यात्, अस्माद्भवनाद्भवति । णिलोप—आदित् ।
आदितेणिवि लुङि चडि णिलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावात् “अजादेद्विर्ताघस्व” (अ० सू०
६।१।२) इति टिशाब्दस्य द्विवचन भवति । यण्—चकतु, चकु । करोतेरत्सि उसि च
यणादेशो कृतेऽनचकत्वाद् द्विवचन न स्यात्, स्थानिवद्भावाद्भवति । अयथायावादेशा-
नितय, निताय, लुलव-लुलाव । नयतेर्लुनातेश्चोत्तमे गलि गुणे कृते वृद्धौ चायथायावा-

द्विवचनेऽचि—द्विवचननिमित्ती अच् के परे अजादेश केवल द्विवचि मे ही स्थानिवद होता है ।

देशा । तेषा स्थानिवत्त्वा(१)नेलोत्तैलाविति द्विर्वचन भवति । द्विर्वचन इति किम् ? जग्ले, मग्ले । ध्रवणमाकारस्य न भवति । द्विर्वचननिमित्त इति किम् ? दुयूपति । ऊठि यणादेशो न स्थानिवत्त्वविति । अचीति किम् ? जेघ्रीयते, देध्मीयते । “ई प्राघ्मो” (अ० सू० ७।३।१) “यडि च” (अ० ७।३।३०) इति ईकारादेश । तस्य स्थानिवत्त्वावादाकारस्य द्विर्वचन स्यात् । अत्रग्रहणात् भवति ॥

अदर्शनं लोपः ॥ ६० ॥

अदर्शनमध्रवण(२)मनुच्चारणमनुपलब्धिरभावो वर्गविनाश इत्यनर्थान्तरम् । एतैः शब्दयोऽधोभिधीयते तस्य लोप इतीय संज्ञा भवति । अर्थस्यैव सज्ञा न शब्दस्य । प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसज्ञ भवति । “गोधाया इक्” (अ० सू० ४।१।२९) —गोधेर, पचेरन् । जीवेरदानुक् — जीरदानु । शिवेर्भनिन् — आशेमाणम् । यकारवकारयोरदर्शनमिहोदाहरणम् । अपरस्याऽनुबन्धादे प्रसक्तस्य लोपदेशा — “लोपो व्योर्वलि” (अ० सू० ६।१।६६) इत्येवमादय ॥

प्रत्ययस्य लुक्श्लुपः ॥ ६१ ॥

अदर्शनमिति वर्त्तते । प्रत्यादर्शनस्य लुक्, श्लु, लुप् इत्येता सज्ञा भवन्ति । अनेकसज्ञाविधानाच्च तत्राधितग्रहणमिह विज्ञायते । लुक्सज्ञाभाविन प्रथयादर्शनं लुक्सज्ञ भवति । श्लुसज्ञाभाविन श्लुसज्ञ भवति । लुप्सज्ञाभाविन लुप्सज्ञ भवति । तेन सज्ञाना मकरो न भवति । विधिप्रदेशेषु च भाविनी सज्ञा विज्ञायते । अत्ति । जुहोति । वरणा । प्रत्ययग्रहण किम् ? अगस्तय, कुण्डिता । लुक्श्लुपप्रदेशा — “लुक्श्लुपलुक्” (अ० सू० १।२।४९), “जुहोत्यादिभ्य श्लु” (अ० सू० २।४।८५), “जनपदे लुप्” (अ० सू० ४।२।८१) इत्येवमादयः ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ॥ ६२ ॥

प्रत्ययनिमित्त कार्यमग्राहयपि प्रत्यये कथं तु नाम स्यादिति सूत्रमिदमारभ्यते । प्रत्ययलोपे कृते प्रत्ययलक्षण प्रत्ययहेतुक कार्य भवति । अग्निचित्, सोमसुत्, अधोक् इत्यत्र सुप्तिङोर्लुप्तयो “सुप्तिङन्त पदम्” (अ० सू० १।३।१४) इति पद सज्ञा भवति । अधोगिति दुहेर्लिङ्गि तिपि शक्लुकि तिलोपे प्रत्वभपभावजरत्त्वचत्तुं कृतेषु रूपम् । प्रत्यय इति वर्त्तमाने पुन प्रत्ययग्रहण किम् ? कृत्स्नप्रत्ययलोपे यथा स्यात् । इह मा भूत् — आपनीय, सङ्गमीय । हनिगम्योर्लिङ्गान्तेपदं “लिङ्ग सलोपोऽनन्त्यस्य” (अ० सू० ७।२।७९) इति सौयुट्सकारलोप प्रत्ययैकदेशलोप, तत्र प्रत्ययलक्षणेन श्ल्लीत्यनुनामिकलोपो न भवति । प्रत्ययलक्षणमिति किम् ? राय कुल रैकुलम्, गवे हित गोहितम् । आयवादेशो न भवत, वर्णाध्रयत्वात् ॥

न लुमताङ्गस्य ॥ ६३ ॥

पूर्वंगातिप्रसवत् प्रत्ययलक्षणमिति विशेषे प्रतिषेध उच्यते । लुमताशब्देन लुप्त प्रत्यये अदर्शनम् — ग्राह के अदर्शन की 'लोप' सज्ञा होती है ।
 प्रत्ययस्य — प्रत्यय के अदर्शन की गीन सज्ञाएँ हैं — 'लुक्', 'श्लु' तथा 'लुप्' ।
 प्रत्यय — प्रत्यय के लुप्त हो जाने पर भी प्रत्यय-निमित्तक कार्य की विधि होती है ।
 न लुमता — 'लु' जिनमें हो येने (लुक्, श्लु, लुप्) शब्दों ने जहाँ प्रत्यय का अदर्शन हुआ हो वहाँ प्रत्यय-निमित्तक कार्य नहीं होता है ।

(१) नेनेलोत्तैलाविति-इति पदमजरीधृतपाठ ।

(२) इह दर्शनं ज्ञानमुपलब्धिरस्य च शब्दानुशासनप्रस्तावाञ्छब्दविषय सञ्चलवण भवतीत्याह — अध्वानिति ।

पदं तस्य प्रत्ययलक्षणं कार्यं न भवति । गार्गा । सुष्ट । जुहुत । यन्शपोर्लुमना-
लुसयोरङ्गस्य शुण्वृदी न भवत । लुमतेति किम् ? (१) कार्यते । अङ्गस्येति किम् ? पञ्च,
सप्त. पय., साम ॥

अचोऽन्त्यादि टि ॥ ६४ ॥

अच इति निर्द्धारणे पठ्यी । जातोपेकप्रचनम् । अर्चा सनिविष्टानां योऽन्त्योच तदादि
शब्दरूपं दितञ्च भवति । अग्निचिद्—इच्छब्दः । सोमसुव्—उच्छब्दः । आताम्,
आधाम्—आम्शब्दः । पचेते । पचेथे । द्विपदेशा—“दित आत्मनेपदानां देरे” (अ० सू०
३।१।७९) इत्येवमादयः ॥

अलोन्त्यात् पूर्व उपधा ॥ ६५ ॥

धात्वादी वर्जममुदायेऽन्त्यादल. पूर्वो यो वर्ण सोऽलेवोपधासंज्ञो भवति । पच्, पङ्—
अकारः । भिद्, विद्—इकार । जुष्, शुष्—उकार । बृत्, वृष्—ऋकारः । अल इति
किम् ? शिष्ट, शिष्टवान् । समुदायात् पूर्वस्य मा यूत् । उपधाप्रदेशा—“अत उपधाया”
(अ० सू० ७।२।११६) इत्येवमादयः ।

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ ६६ ॥

तस्मिन्निति सप्तम्यर्थनिर्देशे पूर्वस्यैव कार्यं भवति, नोत्तरस्य । “इको यणचि” (अ०
सू० ६।१।७७)—दध्युत्कम्, भस्तिदम्, पच-योदनम् । निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्वाथेम्,
अग्निचिदत्रेति व्यवहितस्य मा भूत् ॥

तस्मादिदत्पुत्तरस्य ॥ ६७ ॥

निर्दिष्टग्रहणमनुवर्तते । तस्मादिति पञ्चम्यर्थनिर्देश उत्तरस्यैव कार्यं भवति न
पूर्वस्य । “तिङ्ङितिङ्” (अ० सू० ८।१।२८)—ओदन पचति । इह न भवति—पच-यो-
दनमिति ॥

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ ६८ ॥

शास्त्रे स्वमेव रूपं शब्दस्य ग्राह्यं बोध्यं प्रत्याग्यं भवति न वाटोऽर्थः, शब्दसर्जा
वर्जयित्वा । शब्देनार्थावगतिरर्थे कार्यस्यासंभवात् तदादिना शब्दानां संप्रत्ययो मा भू-
विति सूत्रमिदमारभ्यते । “अग्नेर्दक” (अ० सू० ३।२।३६)—आग्नेयमष्टाकपालं निर्वापेत् ।
अग्निस्तस्योऽग्निस्तस्यैव ग्राहको भवति, न उच्यते, (२) पायको, धूमकेतुरिति, नात्

अचोऽन्त्यादि—शब्द शतक अन्-समूह में अन्तिम अच् हो आदि में जित शब्द-स्वरूप का
उसकी 'टि' सज्ञा होती है ।

अलोन्त्यात्—धात्वटि वर्ण-मुदाय में अन्त अल् में पूर्व अल् की 'उपधा' मंडा होती है ।

तस्मिन्निति—सप्तमी विभक्ति-युक्त शब्द की निर्मित मानकर विशेषरमान् कार्ये उक्त महाम्यन्त
से अन्यवहित पूर्व के स्थान में होता है ।

तस्मादिदत्पु—पञ्चमना की निर्मित मानकर निर्वापमान कार्ये उक्त पञ्चम्यन्त से अन्यवहित
उत्तरवर्ती के स्थान में होता है ।

स्वं रूपम्—शब्द की 'उपधा' प्रकृति सज्ञाओं के क्षेत्र से अपिहित स्थल में २म शब्द में
स्थानित शब्द का स्वरूप ही ग्राह्य होता, उसके पर्याय अथवा अन्य नहीं ।

(१) य्वाते लुमतेति किम् ? कार्यते इति पाठ पञ्च, सप्त, पय, साम इत्येवमान्तर इत्येव ।

(२) अत्र उच्यते इत्येवादि रूपेण पञ्चम्यन्तपाठो गरीयान् (श्रीना०)

प्रत्ययो भवति । “उद्धृत्तोऽन्यतरस्याम्” (अ० सू० ४।२।१९)—औद्धृत्कम्, औद्धृत्-
नम् । तत्कमरिष्ट कालदोषं दण्डाहत मघितमिति नात प्रत्ययो भवति । अशब्दमज्ञेति
किम् ? “दाधाध्वदाप” (अ० सू० १।१।२०), “तरसमपौ घ.” (अ० सू० १।१।२२) इति
धुमहणेपु घमहणेपु च सञ्जिना ग्रहण न सञ्जायाः । ङित्तद्विशेषाणा वृत्ताद्यर्थम् । मित्रि-
देशः कर्त्तव्यः । ततो वक्तव्य तद्विशेषाणा ग्रहणम् भवतीति । किं प्रयोजनम् ? वृत्ताद्यर्थम्—
“विभाषा वृत्तमृगतृण” (अ० सू० २।४।३२) इति । प्लञ्चन्यग्रोधम् । प्लञ्चन्यग्रोधाः ।
ङित्पर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थम् । पित्रिदेशः कर्त्तव्यः । ततो वक्तव्य पर्यायवचनस्य ग्रहण
भवति, चकारात् स्वस्य रूपस्य तद्विशेषाणा चेति । किं प्रयोजनम् ? स्वाद्यर्थम् । स्वे पुप,
स्वपोप पुष्ट, रेंपोपम्, धनपोपम्, अश्वपोपम्, गौपोपम् । ङित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्य-
र्थम् । जिबिदेशः कर्त्तव्यः । ततो वक्तव्य पर्यायवचनस्यैव ग्रहण भवतीति, न स्वरूपस्य,
नापि तद्विशेषाणाम् । किं प्रयोजनम् ? राजाद्यर्थम् । “सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा” (अ० सू०
२।४।२३)—इनसभम्, ईश्वरसभम् । तस्यैव न भवति—राजसभा । तद्विशेषाणा च न
भवति—पुष्पमित्रसभा, चन्द्रगुप्तसभा । ङित्तद्विशेषाणा च मत्स्याद्यर्थम् । शिबिदेश
कर्त्तव्यः । ततो वक्तव्य तस्य च ग्रहण भवति तद् विशेषाणा चेति । किं प्रयोजनम् ?
मत्स्याद्यर्थम् । “पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति” (अ० सू० ४।३।३५) इति ठक्—पक्षिक,
मारिस्थिकः । तद्विशेषाणाम्—शाकुनिक । पर्यायाणा न भवति—अजिज्ञान् हन्ति, अनि-
मिपान् हन्तीति । अस्त्येप्यते—मीनान् हन्तीति मेनिक ॥

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः ॥ ६९ ॥

परेण ङकारेण प्रत्याहारग्रहणम् । अणु गृह्यमाण उद्धृत् सवर्णानां ग्राहको भवति
स्वस्य च रूपस्य प्रत्यय वर्जयित्वा । “आद्गुण” (अ० सू० ६।१।८०), “अस्य चो”
(अ० सू० ७।१।३२), “यस्येति च” (अ० सू० ६।१।१४८)—स्वरानुनासिक्यकाल-
मित्रस्य ग्रहण भवति । उद्धृत्त्वपि—“चुट्ट” (अ० सू० १।३।६), “लडाप्तद्विते”
(अ० सू० १।३।८)—चवर्गटवर्गयोः कवर्गस्य च ग्रहण भवति । अप्रत्यय इति किम् ?
“सनाशःसभिच उ” (अ० सू० ३।२।१६८), “असाम्निके” (अ० सू० ३।३।९) दीर्घो
न भवति ॥

सित्तविशेषाणाम्—भौलिक सत्तर की इत्मशा (तथा लोप) करके इस शब्द शास्त्र में जिन
शब्दों का उपदेश किया है (यथा—वृक्षम् वृक्षं मृगम् मृगं जादि) वे शब्द स्वरूपग्राहक नहीं
प्रस्तुत स्वभाव्य सामान्यपदार्थान्तर्गत विशेषपदार्थ (यथा—वृक्षम् = वृक्ष, प्लक्ष, न्यग्रोध आदि)
के वाचक शब्दस्वरूपपरक होते हैं—ऐसा कहना चाहिए जिनमें वृक्ष आदि शब्दों से तद्विशेष-
वाचक शब्दों का ग्रहण हो सके ।

पिपर्याय—पित् शब्दस्वरूप अपने पर्याय शब्दस्वरूप के भी ग्राहक होते हैं—ऐसी व्यवस्था
स्वपोष आदि शब्दों की उपपत्ति के लिए करनी चाहिए ।

जित्पर्याय—जित् (जिसमें ङकार की इत्सशा हुई हो) शब्दस्वरूप अपने पर्याय ङब्द-
स्वरूप के ही ग्राहक होते हैं—ऐसा निर्देश ‘समारजा’ आदि सूत्र में राजन् ङब्द के अग्रहण तथा
तत्पर्याय ‘इन’ आदि शब्दों के सङ्ग्रहण के लिए करना चाहिए ।

ङित्तद्विशेषाणाम्—ङित् शब्दस्वरूप अपने सामान्य तथा विशेष दोनों अर्थों के प्रतिपादक
शब्दस्वरूपों के ग्राहक होते हैं—ऐसा विधान ‘पक्षिमत्स्य’ आदि सूत्र में ‘मत्स्य’ आदि शब्दों
से सामान्यार्थक ‘मत्स्य’ शब्द तथा विशेषार्थक ‘पाठीन’ आदि शब्दों के ग्रहण के लिए करना
चाहिए ।

अणुदित्—गृह्यमाण अणु तथा उद्धृत् अपने स्वरूप के साथ साथ अपने सवर्णों के भी ग्राहक
होते हैं, प्रत्यय को छोड़कर ।

तपरस्तत्कालस्य ॥ ७० ॥

न. परो यथासौष्ठवं तपरः, तादृषि परस्तपर । तपरो वर्णन्तत्कालस्वप्नना तुल्यनाडस्य गुणान्तरयुक्तस्य स्वर्णस्य ग्राहको भवति स्वस्य च रूपस्य । विध्यर्थमिदम् । अग्निं नाशुवर्तते । अणामन्येषां च तपराणाम् द्रष्टमेव ग्रहणकदाद्यम् । “अतो गिम पेम्” (अ० सू० ७।१।९) इत्येवमादिषु पूर्वग्रहणकदाद्य न प्रवर्तत एव । अतपरा अणस्तस्यावकाशः । किमुवाहरणम्? “अतो निस पेस्” (अ० सू० ७।१।९)—इत्थे, प्लथै । “त्रिद्वचनोरस्माद्” नासिक (अ० सू० १।१।११)—अज्जा गोजाः तत्कालस्वप्नि किम् ? खटवासि, मालासि ॥

आदिरन्त्येन सहता ॥ ७१ ॥

आदिरन्त्येनेत्यङ्ग्रेण मह गृह्यमा “स्तन्मन्थपत्तिताना वर्णानां ग्राहको भवति स्वरय च रूपस्य । अण्, अक्, अच्, हल्, लुप्, लिङ् । अन्त्येनेति किम् ? मुडिति तूर्तायैकवचनेन टा इत्यनेन ग्रहण मा भूत् ॥

येन विधिस्तदन्तस्य ॥ ७२ ॥

येन विशेषेण विधिविधीयते स तदन्तरयात्मान्तस्य ‘समुदायस्य’ ग्राहको भवति स्वस्य च रूपस्य । “एरच्” (अ० सू० ३।३।५६)—इवर्णन्तादव्यत्ययो भवति—चय, जय, अय । “ओरावदयके” (अ० सू० ३।१।१२)—उवर्णान्ताद् व्यङ्गवति । अत्रयङ्गव्यम्, अदस्यपाञ्चम् । अतमान्प्रत्ययविधौ तदन्तविधे प्रतिषेधो वक्तव्यः । द्वितीयान्त भिन्नादिभि मह समस्यते—कष्टभित । इह मा भूत्—कष्ट (१) परमभित इति । प्रत्ययविधौ—“नडादिभ्यः फक्” (अ० सू० ७।१।९९)—नहस्यापत्य नाडापन । इह मा भूत्—सूयनहस्यापत्य सांभ्रतादि । किमविशेषण ? नेत्याह । अउगित्पूर्वग्रहणवर्जमिति वाच्यम् । उगित्—ज्वेति ङोपप्रत्ययस्त्वन्नादपि भवति—भवती, अनिभवती । वर्णग्रहणम्—“अत् इत्” (अ० सू० ४।१।९५)—वाशि, प्लात्ति । अयस्मिन् विधिस्तदादान्तग्रहणेत् । अत्ग्रहणेपु यस्मिन् विधिस्तदादाविति वक्तव्यम् । “अधि ऋपातुक्त्वा ऋोरियद्ववटी” (अ० सू० १।१।१०) इति—अध्व, अय ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम् ॥ ७३ ॥

यस्येति समुदाय उच्यते । अथां मध्ये यस्य वृद्धिसङ्गक आदिरभूतस्तत्तद्वृद्धरूप

तपर — ‘त’ ई पर में जिसका और ‘त’ ले परवर्ती वर्ण अपने समकालीकारणान्तरवर्ण तथा स्वरूप के ग्राहक होते हैं।

आदिरन्त्येन—इत्यङ्ग अन्त्य वर्ण के साथ उपदिश्यमान आदि वर्ण मध्यगत वर्ण-समुदाय तथा स्वरूप का ग्राहक होता है।

येन विधि — अथ विशेषण में किसी कार्य का विधान होता है वह उदन्त (विशेषणम्) समुदाय तथा स्वरूप का ग्राहक होता है।

समान्त—समान तथा प्रत्ययविधि के विषय में तदन्तविधि का प्रतिषेध समझना चाहिये।

उगित्—उगित्य तथा वर्णग्रहण के विषयों को छोड़कर ही उक्त प्रतिषेध समझना चाहिये।

यस्मिन् विधि—नन्ग्रहण में जिनके परे रहने विधि को जाती है नडादि के परे भी विधि अवगन्तव्य है।

वृद्धिर्यस्याचाम्—शब्द-पटक अच्-समुदाय में आदि अच् के वृद्धिसङ्गक होते पर वह शब्द ‘वृद्ध’ कहलगा है।

(१) मन्त्रुपदानमेतत् इति पदनजरी ।

वृद्धमंज भवति । अचामिति जातौ बहुवचनम् । आलीय । मालीय । औरपगवीय- । कापटवीयः । आदिरिति किम् ? समासत्रयने भव साभासत्रयन- । एवा नामये- यस्य वृद्धसहा वक्तव्याः । देवदत्तीया, देवदत्ता । गोत्रान्तावसमस्तवत् प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । घृतप्रधानो रौडि घृतरौडिः, तस्य द्वात्रा घृतरौडिषा । ओदन- प्रधान पाणिनिरोदनपाणिनिस्तस्य द्वात्रा ओदनपाणिनीया । वृद्धाम्भीया । वृद्धकार्य- पीया । जिह्वाकार्यहरितकार्यवर्जम् । जैह्वाकता । हारितकानाः ॥

त्यदादीनि च ॥ ७४ ॥

यस्याचामादिप्रहणमुत्तरार्धमनुवर्तते(१) । इह तु न सम्बध्यते(२) । त्यदादीनि शब्द- रूपणि वृद्धमज्ञानि भवन्ति । त्यदीयम् । तदीयम् । एतदीयम् । इदमीयम् । अदसीयम् । त्वदीयम् । स्वादायनिः । मदीयम् । मादायनि । भवदीयम् । किमीयम् ॥

एङ् प्राचां देशे ॥ ७५ ॥

यस्याचामादिप्रहणमनुवर्तते । एङ् यस्याचामादिस्तथाचा देशाभिधाने वृद्धमंज भवति । णीपचनीय । भोजरुटीय । गोनर्दीय । एङिति किम् ? आहिच्छत्र, कान्य- कुब्ज । प्राचामिति किम् ? देवदत्तो नाम वारीकेषु ग्राम, तत्र भवो देवदत्त । देश इति किम् ? गौमत्या भवा मत्स्या गौमता ।

(३) प्रागुदञ्चौ विभजने हस (४) क्षीरोदके यथा ।

विदुषा शब्दसिद्धयर्थं सा न पातु शरावती ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितया काशिकाया वृत्तौ प्रथमाध्यायस्य प्रथम पाद ॥१॥

वा नाम—नामधेय शब्दों की विकल्प से 'वृद्ध' मञ्जा मनक्षना चाहिए ।

गोत्रान्तात्—गोत्रप्रत्ययान्त शब्दों से अममरान् शब्दों की तरह प्रत्यय की उत्पत्ति समझनी चाहिए ।

जिह्वाकार्य—जिह्वाकार्य और हस्तिकार्य—इन दो गोत्र-प्रत्ययान्त शब्दों से असमरान् शब्दों की तरह प्रत्ययोत्पत्ति नहीं होगी है—ऐसा समझना चाहिए ।

त्यदादीनि—त्यत् आदि शब्दममुदाय की भी 'वृद्ध' मञ्जा होगी है ।

एङ् प्राचाम्—प्राच्यदेशाभिधाया शब्दों में वर्तमान स्वरों ने जिमका आदि स्वर एङ्प्रत्या- हारान्गते हो उम शब्द की 'वृद्ध' मञ्जा होगी है ।

प्रथमाध्याय का प्रथम पाद समाप्त हुआ ।

(१) अनुवर्तते इति । तत्र प्रयोजनवत्त्वात् यस्याचामादिरङिति सम्बन्धसम्भवाच्च ।

(२) इह तु न सम्बध्यते इतीति । अयोग्यत्वात् निदर्शनस्य मज्जायीयत्ववत्त्वात् त्यदादीना चाजात्मकत्वाभावात् न अस्ति सम्भव इति ।

(३) प्रागुदीचम्, प्रागुदीच इति पाठान्तरे ।

(४) क्षीरोदकमिति पाठान्तरम् ।

अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः

गाडुटादिभ्योऽङ्गिन्डित् ॥ १ ॥

अतिदेशोऽप्यम् । गाडिति इडादेशो गृह्यते, न 'गाड् गतां' इति, लकारस्थानन्वा-
र्धत्वात् । कुटाद्योऽपि—'कुट कौटिल्ये' इत्येतदारभ्य यावत् 'कुट् शब्दे' इति । एषो
गाड् कुटादिभ्यः परेऽङ्गित् प्रत्यया डितो भवन्ति । डिङ्गवन्तीत्यर्थः । गाड्—अप्यगाट्,
अप्यगीपाताम्, अप्यगीपत् । कुटादिभ्यः—कुटिता, कुटितुम्, कुटितव्यम्(१) । उल्-
टिता, उल्डितुम्, उल्डितव्यम् । अङ्गिदिति किम् ? उल्कोट्यति, इत्स्तुकोट्,
उल्कोटक, उल्कोटो वर्धते । अन्त्येः कुटादिव्यमनमीति वक्तव्यमल्लः । (२) विचिन्ता ।
विचिनुम् । विचिन्तव्यम् । अनसोति किम् ? उरुण्यवा- ॥

विज इट् ॥ २ ॥

'ओविजी भयचलनयो' । अस्मात्पर इडादि प्रत्ययो डिङ्गवति । उद्विजिता । उद्वि-
जितुम् । उद्विजितव्यम् । इडिति किम् ? उद्वेजनम्, उद्वेजनीयम् ॥

विभाषोर्णोः ॥ ३ ॥

इडिति वर्तते । 'ऊर्णुञ् आच्छादने' अस्मात् पर इडादि प्रत्ययो विभाषा डिङ्गवति ।
प्रोर्णुडिता । प्रोर्णवित् । इडित्वेव—प्रोर्णवनम्, प्रोर्णवनीयम् ॥

सार्वधातुकमपित् ॥ ४ ॥

सार्वधातुक मइपित्तिङ्गवति । कुरुन् । कुर्वन्ति । चिनुतः । चिन्वन्ति । सार्वधातु-
कमिति किम् ? कर्त्तुं, कर्त्तुम्, कर्त्तव्यम् । अपिदिति किम् ? करोति, करोषि, करोमि ॥

असंयोगाहिट् फित् ॥ ५ ॥

अपिदिति वर्तते । असंयोगान्ताद्वातोः परो हिट् प्रत्ययोऽपित् किङ्गवति । विभिदतु ।
विभिदतुः । चिच्छिदतुः । चिच्छिदतुः । ईजतु । ईजुः । असंयोगादिति किम् ? मत्सते,
दृष्यसे । अपिदित्वेव—विभेद (३) ॥

गाडुटादि—'इट्' के स्थान में आदिष्ट 'गाड्' एवम् 'कुट कौटिल्ये' में लेकर 'कुट् शब्दे' तक
के धातुओं से परवर्ती भिन्न तथा भिन्न प्रत्यय किङ्गप्रत्यय-मदृश होते हैं ।

इद्वे—असं-भिन्न प्रत्ययों के परे ही 'व्यञ्' धातु कुटादि के अनन्वत माना जाता है ।

विज् इट्—'ओविजी भय-चलनयो' इस धातु में पर विहित इट् आदि प्रत्यय किङ्ग होने हैं ।

विभाषोर्णोः—'ऊर्णुञ् आच्छादने' धातु में पर विहित इडादि प्रत्यय किङ्ग प्रत्यय से किङ्ग
होने हैं ।

सार्वधातुक—पित्-भिन्न सार्वधातुक किङ्ग के सदृश होने हैं ।

असंयोगाद्—असंयोगान्न धातु से पर-विहित अपिदिति किङ्ग होता है ।

(१) कुटितेत्वात्प्राहरणस्थाने उल्डित्वा इति न्यामनूपाठः ।

(२) उद्विजितेत्वादि पदान्धरीसम्मत पाठ । न्याये तु यथाशुच एव पाठः ।

(३) विभेदिय इति आचिन्तक पाठ ।

ईन्धिभवतिभ्यां च ॥ ६ ॥

ईन्धिभवतीत्येताभ्यां परो लिट्प्रत्यय किञ्चवति । समीधे दस्युहन्तमम् । पुत्र इधे अधरणे । भवते खल्वपि—वभूव, वभूविध । इन्धे सयोगार्थं ग्रहणम् । भवते. पिदर्थम् । अत्रेष्टि—इन्धिप्रन्थिदग्निभस्वजीनामिति वक्तव्यम्॥ श्रेथतु । श्रेथु.। ग्रेथतु । ग्रेथु । देभतु. । देभु । परिपस्वजे । परिपस्वजाते ॥

मृडमृदगुधकुपक्लिशवदवसः क्त्वा ॥ ७ ॥

मृड, मृद, गुध, कुप, क्लिश, वद, वस इत्येतेभ्य पर क्त्वाप्रत्यय. किञ्चवति । “न क्त्वासेट्” इति प्रतिषेध वक्ष्यति, तस्याय पुरस्तादपकर्ष । गुधकुपक्लिशीना तु “रलो व्युपधात्” इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । मृडित्वा । मृदित्वा । गुधित्वा । कुपित्वा । क्लिशित्वा । उदित्वा । उपित्वा ॥

रुद्विदमुपग्रहिस्वपिप्रच्छः सँश्च ॥ ८ ॥

रुद, विद, मुप, ग्रहि, स्वपि, प्रच्छ इत्येतेभ्य संश्च क्त्वा च कितौ भवत । रुद्विद्व-सुपीणा “रलो व्युपधात्” इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं ग्रहणम् । ग्रहेविध्यर्थमेव । स्वपि-प्रच्छधो मन्त्रं ग्रहणम् । किदेव हि क्त्वा । उदित्वा । रुद्विपति । विद्वित्वा । विविद्वि-पति । मुपित्वा । मुमुपिपति । गृहीत्वा । जिध्वति । सुप्त्वा । सुपुप्सति । पृष्ट्वा । पिपृच्छि-पति । ग्रहादीनां क्त्वात्सप्रसारण भवति, “किरश्च पञ्चभ्य” इति प्रच्छेरिडागम ॥

इको झल् ॥ ९ ॥

सन्नित्यनुवर्त्तने । क्त्विति निवृत्तम् । उगन्ताद्वातो. परो झलादि सन् किञ्चवति । चिचापति । तुञ्जपति । चिक्कीरति (१) । इक इति किम् ? पिपासति, तिष्ठासति । झलति किम् ? शिशयिपते । किमर्थमिदमुच्यते ? गुणो मा नृदिति । “अञ्जतगमा सनि” इति दीर्घत्व गुणस्य बाधक भविष्यति । यथैव तर्हि दीर्घत्व गुणं बाधते तथा णिलोपमपि बाधेत । नस्मादीर्घत्वस्यावकाशादानाय क्त्वात्सप्रसारणभ्यते । चिक्कीपतीत्यादिषु सावकाश दीर्घत्व परत्वात् णिलोपेन बाध्यते—झीप्सति ॥

इक किंघं गुणो मा नृदीर्घात्समा-कृते भवेत् । अनर्थक तु इन्धार्थं दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥ सामर्थ्याद्दि पुनर्भावमृदित्व दीर्घमश्रयम् । दीर्घाणां नाकृते दीर्घं णिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥

हलन्ताच्च ॥ १० ॥

(२) इक, सन्, झलिकदिति वर्त्तने । (३) समीपवचनोऽन्तशब्द । हल् चामावन्तश्च

ईन्धि—इन्ध धातु तथा भू धातु मे पर से विहित लिट् प्रत्यय भी कित् होता है ।

श्रन्धि-प्रन्थि—श्रन्धि, ग्रन्धि, दग्नि, तथा म्वञि धातुओं मे पर लिट् प्रत्यय को ना कित् समझना चाहिए ।

मृडमृद—मृट, मृद, उध, कुप, क्लिश, वद, वस—इन धातुओं मे विहित क्त्वा-प्रत्यय कित् होता है ।

रुद्विद—रुद, विद, मुप, ग्रहि, स्वपि, प्रच्छ—इन धातुओं से विहित क्त्वा प्रत्यय तथा सन्-प्रत्यय कित् होते हैं ।

इको झल्—इगन्त धातु मे विहित झलादि सन् कित् होता है ।

हलन्ताच्च—इक्-समीपस्थ हल् मे पर झलादि सन् कित् होता है ।

(१) चिक्कापति शतुदाहरण न्यासापक्रमज्यां न्यान्त्यात् ।

(२) न्यानस्वरभावाद् इक इति वृत्तिग्रन्थ पाठो न प्रतीयते ।

(३) समीपवचनोऽन्तशब्द इति न्यायीय पाठः ।

हलन्तः। इगन्तादि(१)कर्मपादद्वय परं मन् इलादिः किरवति। विभिन्नति।
तुमुसने। इक इत्येव—दियस्यते। सलित्वेव—विवर्त्तने। इग्नेर्हल्लहणस्य जातिवाच-
कत्वात्सिद्धम्—धीप्सति, धिप्सति ॥

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ॥ ११ ॥

हलन्तादिको सलित्वेदिति वर्त्तते। मन्विति निवृत्तम्। इगन्तादिकर्मपादद्वय परं
इलादी लिङ्सिचो आत्मनेपदेषु परतः किन्ती भवतः। भिस्तीष्ट। भुस्तीष्ट। मित्रि
स्त्वपि—अभित्, अतुष्ट। इक इत्येव—यच्तीष्ट, अयष्ट। मंत्रमारणं हि स्यात्। आत्मने-
पदेविति किम् ? अन्वाचीत्, अत्राचीत्। “युविदसोर्हल्यमकिति” इत्यभासनो न स्यात्।
हलन्तादित्वेव—येपीष्ट, अचेष्ट। गुणो न स्यात्। सलित्वेव—वर्त्तिपीष्ट, अत्रस्तिष्ट। गुणो
न स्यात्। लिङ्सिचाविति किम् ? द्वेषा, द्वेषयति ॥

उथ ॥ १२ ॥

(२)ऋवगांतादातो परी लिङ्सिचायात्मनेपदेषु इलादी कित्तं भवतः। कुरीष्ट,
हपीष्ट। सिच. स्वत्वपि—अकृत, अहृत। सलित्वेव—वरिपीष्ट, अवरिष्ट। “वृत्तो वा”—
अवरीष्ट (३) ॥

वा गमः ॥ १३ ॥

लिङ्सिचावात्मनेपदेविति वर्त्तते। गमेर्धातो परी लिङ्सिचो आत्मनेपदेषु इलादी
वा कित्तो भवतः। संधीष्ट। संगंगमीष्ट। सिच. स्वत्वपि—समागत, समगस्त। किरवपचे
अनुनामिकलोपो भवति “अनुदाप्तोपदेशवन्नितनोत्पादीनाम्” इति ॥

हनः सिच् ॥ १४ ॥

हन्तेर्धातो पर सिच् किरवति। आहृत। आह्रमातान्। आहसत्। सिच. किरवाड-
नुनामिकलोपः। सिङ्ग्रहण लिङ्निवृत्त्यर्थम्, उत्तरत्रानुवृत्तिर्मा मूत्। आत्मनेपदग्रहण-
मुच्यार्यमनुवर्त्तते। इह तु परस्मैपदे हन्तेर्वचभावस्य निन्द्यान् किरवस्य प्रयोगं
वास्ति ॥

यमो गन्धने ॥ १५ ॥

सिच आत्मनेपदेविति वर्त्तते। यमेर्धातोर्गन्धने वर्त्तमानान्पर सिच प्रत्ययः किरवति
आत्मनेपदेषु परतः। गन्धने सुधनम्, परेण प्रवृत्तमानस्यावृत्त्याविकरणम्। अनेक-
धात्वाद्वातूना यमिरत्नं वर्त्तते। उदायत्। उदायमानम्। उदायमन। सुचित्प्रानिः रर्थः।
सिच. किरवाडनुनामिकलोपः। “धाडो यमहन” इत्यात्मनेपदम्। गन्धने इति किम् ?

लिङ्सिचा—इक-ममापस्य हल्ने परवर्त्तो इलादि लिङ् एव इत्यादि नित् किद् होने है
आत्मनेपद में।

उत्तर—आत्मनेपद में ऋवगांता धातु में परवर्त्तो इलादि लिङ् सिच् किद् होने है।

वा गम—‘गन्’ धातु में विहित इलादि लिङ् सिच् आत्मनेपद में विकल्प से किद् होते हैं।

हनः सिच—‘ट्’ धातु में विहित सिच् किद् होता है।

यमो गन्धने—दूसरी के द्वारा अपराध्यमान वीर के उदाहन से यम में प्रदुर्गन्धन, यम
धातु में विहित सिच् आत्मनेपद में किद् होता है।

(१) इकल्पनीयतादिपि स्याते पाठः।

(२) ऋवगांतादिपि स्याते पाठः।

(३) तुवचित्पाठ—आत्मनेपदेवित्वेव। अन्वाचीत् इति।

उदायस्त पादम्, उदायस्त कृपादुदकम्(१) । उद्धृतवानित्यर्थः । मन्मन्कवेपि 'समुदाङ्गो यमोऽग्रन्थे' इत्यात्मनेपदम् ।

विभाषापयमने ॥ १६ ॥

यम, सिजात्मनेपदं विवृति वर्तते । यमर्थांतरूपयमने वर्त्तमानात् पर सिच्प्रत्ययो विभाषा किञ्चवति आत्मनेपदेषु परत । उपायत कन्याम्, उपायस्त कन्याम् । उपायत भार्याम्, उपायस्त भार्याम् । उपयमन स्वीकरण विवाहो दारकर्म पाणिग्रहणमित्यर्थः । "उपायम स्वकरणे" इत्यात्मनेपदम् ॥

स्थाघोरिच्च ॥ १७ ॥

सिजात्मनेपदं विवृति वर्तते । तिष्ठतेर्धातोः घुञ्जकाना च इकारश्चान्तादेश सिच्च किञ्चवति आत्मनेपदेषु परत । उपास्थित । उपास्थिपातान् । उपास्थिपत । घुञ्जकानाम्—अदित, अधित ॥

इच्च करत्र तकारेत्वं दीर्घो मा भूतेऽपि स । अनन्तरे प्लुतो मा भूत् प्लुतश्च विषयं स्मृत ॥

न क्त्वा सेट् ॥ १८ ॥

क्त्वाप्रत्ययः सेण्ण किञ्चवति । देविया । वर्त्तित्वा । सेडिति किम् ? कृत्वा, ह्त्वा । क्त्वाग्रहण किम् ? निगृहीति, उपस्त्रिहित, निहुचिति ॥

न सेडिति कृतेऽकिञ्चे निष्ठायामवधारणात् । ज्ञापकान्न परोच्चाया सनि श्चप्रहण णिडु ॥ इत्थ किञ्चनियोगेन रेण तुल्य सुधीवनि । बस्वर्थं किदतीदेशान्निगृहीति प्रयोजनम् ॥

निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्षिदिधृपः ॥ १९ ॥

न सेडिति वर्त्तने(२) । शीङ्, सिद्धि, मिचि, क्षिदि, धृप् इत्येतेभ्य परो निष्ठाप्रत्यय सेण्ण किञ्चवति । शयित । शयितवान् । प्रस्वेदित । प्रस्वेदितवान् । प्रमेदित । प्रमेदितवान् । प्रस्वेदित । प्रस्वेदितवान् । प्रधर्षित । प्रधर्षितवान् । सेडित्येय—स्विन्न स्थिन्नवान् । स्विदादीनाम् "आदितश्च" इति निष्ठायामिद प्रतिपिष्यते । "विभाषा भावादिर्कर्मणो" इति पक्षेऽभ्यनुज्ञायते । स विषय किञ्चवप्रतिषेधस्य ॥

मृपस्तितिक्षायाम् ॥ २० ॥

मृपेर्धानोस्तितिक्षायामर्थे निष्ठा सेण्ण किञ्चवति । तितिक्षा क्षमा । तर्पित । मर्षितवान् । तितिक्षायामिति किम् ? अपमृपित वास्यमाह ॥

उदुपधाङ्गावादिकमणोरन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥

विभाषोप—विवाहार्थक 'यम' धातु से विहित मिन् आत्मनेपद में विकल्प से किये होता है । स्था-घोरिच्च—स्था धातु तथा घुञ्जक धातुओं से विहित मिन् आत्मनेपद में किये होता है और इन धातुओं के अन्त्य अन् के स्थान में इकारादेश भी ।

न क्त्वा—इडागम-विशिष्ट क्त्वा प्रत्यय किञ्च नहीं होता है ।

निष्ठा—'शीङ्', 'स्विदि', 'मिदि', 'क्षिदि' तथा 'धृप्' धातुओं से विहित इडागम-विशिष्ट निष्ठाप्रत्यय ('क्त्' तथा 'क्त्वत्') किये नहीं होता है ।

मृपस्तितिक्षा—क्षनायक 'मृप्' धातु से विहित इडागम-विशिष्ट निष्ठा-प्रत्यय किये नहीं होता है ।

उदुप—इत्थ उकार है उपधा में जिस धातु का उससे भाव तथा आदिकम में विहित इडागम-विशिष्ट निष्ठा-प्रत्यय विकल्प से किये नहीं होता है ।

(१) रज्जुम् इति पाठ

(२) सेड् न किदिति पाठो बह्वत्र वर्तते ।

निष्ठा सेग्नः किञ्चित् वर्तते । उदुपधाद्वातोः परो भावे आदिकर्मणि च वर्तमानो विष्ठाप्रत्यय सेडम्यन्तरस्यान् किञ्चवति । सुनितमनेन । शोतितमनेन । प्रचोतितः । प्रमुतितः । मुदितमनेन । मोदितमनेन । प्रमुदितः । प्रमोदितः । उदुपधादिति किम् ? लिङ्गितमनेन । आवादिकर्मणोरिति किम् ? रुचितं कार्पापणे वृदाति । सेडित्येव—प्रयुक्त औदन । न्यवस्थितविभाषा वेद्यम् । तेन शब्दिकरणानामैव भवति । 'गुध परिवेष्टने' मुधितमित्यत्र न भवति ॥

पूडः क्त्वा च ॥ २२ ॥

अभ्यतरस्यामिति न स्वयंते, उत्तरसूये पुनर्वाक्चमात् । न सेडिति वर्तते । "पूडव" इडविहित क्लृप्त क्त्वानिष्ठयो, पूडश्चेति । पूड परो 'निष्ठाप्रत्यय क्त्वा च सेग्न न किञ्चवति । पवितः । पवितवान् । क्त्राप्रत्ययस्य "न क्त्वा सेट्" इति सिद्ध एव प्रतिषेधः । तस्य प्रहणमुत्तरार्थम् । तथा चोक्तम्—'नित्यमकित्वमिडाद्यो' क्त्वानिष्ठयो, क्त्वाप्रहणमुत्तरार्थम् इति ॥

नोपधात् थफान्ताद् वा ॥ २३ ॥

निष्ठेति निवृत्तम् । नकारोपधाद्वातोस्थकारान्तात्फकारान्ताच्च परः क्त्वाप्रत्यय सेड्या न किञ्चवति । प्रथित्वा । प्रन्थित्वा । श्रथित्वा । श्रन्थित्वा । गुफित्वा । गुम्फित्वा । नोपधादिति किम् ? रेफित्वा, जोफित्वा । थफान्तादिति किम् ? स्रसित्वा, ध्वसित्वा ॥

वञ्चिलुञ्च्युतश्च ॥ २४ ॥

वञ्चि, लुञ्चि, क्लृप्त इत्येतेभ्य पर क्त्वाप्रत्यय सेड्या न किञ्चवति । वञ्चित्वा । वञ्चित्वा । लुञ्चित्वा । लुञ्चित्वा । क्लृप्तित्वा । अन्तित्वा । "वञ्चिरीयड्" धातुके चिरु (१) विसत । स यत्र पठे नास्ति तत्रैवमुदाहरणम् । सेडित्येव—वञ्चत्वा ॥

तृपिसृपिकृशेः काश्यपस्य ॥ २५ ॥

न क्त्वा सेडिति प्रतिषेधे प्राक् क्त्वा विकल्प्यते । तृपि, सृपि, कृशि उत्यंतेभ्यः पर क्त्वाप्रत्यय सेट् काश्यपस्याचार्यस्य मने वा न किञ्चवति । तृपित्वा । तृपित्वा । सृपित्वा । सृपित्वा । कृशित्वा । कृशित्वा । काश्यपप्रहण पूजार्थम् । वेत्येव हि वर्तते ॥

रलो व्युपधाद्दलादेः संश्च ॥ २६ ॥

वेति वर्तते सेट्" इति च । उश्च इश्च वी । वी उपवे अस्य स व्युपधः । उकारोपधादिकारोपधाच्च धातोरलन्ताद्दलादेः पर सश्च क्त्वा च सेट् वी विति भवति । सुत्तित्वा ।

पूड क्त्वा—'पूड्' वातु से विहित ददागम-विशिष्ट क्त्वाप्रत्यय तथा निष्ठाप्रत्यय किय नदा होत है ।

नोपधात्—नकार ही उपधा में जिस धातु का, उमते आर वकारान् एव ककारान् धातुओं से विहित ददागम-विशिष्ट क्त्वाप्रत्यय विकल्प से किय नहीं होता है ।

वञ्चि—'वञ्चि', 'लुञ्चि' तथा क्लृप्त धातुओं से विहित इडागम-विशिष्ट क्त्वाप्रत्यय विकल्प से किय नहीं होता है ।

तृपिसृपि—'तृप्', 'सृप्' तथा 'कृष्' धातुओं से विहित ददागम-विशिष्ट क्त्वाप्रत्यय काश्यप-चार्य के मन में विकल्प से किय नहीं होता है ।

रलो—उकारोपध तथा इकारोपध इत्यादि धातुओं में विहित ददागम-विशिष्ट सन् तथा क्त्वा विकल्प में किय होते हैं ।

(१) विकल्प्यत इति न्याये पाठः ।

घोतिष्वा । (१) विद्युत्तिपते । विद्योत्तिपते । लिखित्वा । लेखित्वा । लिखिपति । लिखे-
खिपति । रल इति किम् ? देविष्वा । दिदेविपति । व्युपवादिति किम् ? वस्तिष्वा । विव-
त्तिपते । हलदेरिति किम् ? एपिष्वा । एपिपिपति । सेडित्येव—भुक्त्वा । वुमुञ्जते ॥

उकालोऽज् ह्रस्वदीर्घप्लुतः ॥ २७ ॥

उ इति त्रयाणामयं मात्रिकद्विमात्रिकत्रिमात्रिकाणां प्रशिक्षणनिर्देशः । ह्रस्वदीर्घ-
प्लुत इति द्वन्द्वैकवज्रावे पुंलिङ्गनिर्देशः । उऊउइ इत्येवकालोऽज् यथाक्रमं ह्रस्वदीर्घप्लुत
इत्येवसज्ञो भवति । उकालो ह्रस्व-दधि, मधु । उकालो दीर्घ-कुमारी, गौरी । उइकालः
प्लुत—दंशदत्त ३ अत्र न्वसि । कालग्रहणः परिमाणार्थम् । दीर्घप्लुतयो ह्रस्वसज्ञा
मा भूत्—आलूय । प्रलूय । “ह्रस्वस्य पिति वृत्ति तुक्” इति तुग् न भवति । अज्महण
सयोगाच्चसमुदायनिवृत्त्यर्थम्— प्रतच्य । प्ररच्य । ह्रस्वाश्रयस्तुड् मा भूत्—सितउञ्च-
न्नम् । “दीर्घात्” “पदान्ताद्वा” इति विभाषा तुड् मा भूत् । ह्रस्वदीर्घप्लुतप्रदेशः—
“ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य”, “अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घ”, “वाक्यस्य टे प्लुत
उदात्त” ॥

अचश्च ॥ २८ ॥

परिभाषेय स्थानिनियमाथां । ह्रस्वदीर्घप्लुता स्वमज्ञया सिध्यमाणा अच एव
स्थाने वेदितव्या । वच्यति—“ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य” । रै—अतिरि । नौ—
अतिनु । गो—उपगु । अच इति किम् ? सुवागब्राह्मणकुलम् । “अकृतसार्वधातुकयो-
र्दीर्घ”—चीयते, श्रूयते । अच इति किम् ? भिद्यते, छिद्यते । “वाक्यस्य टे प्लुत
उदात्त.”—दंशदत्त ३, यज्ञदत्त ३ । अच इति किम् ? अरिनिधि ३ त् । सोमसु ३ त् । तका-
रस्य मा भूत् । स्वसज्ञया विधाने नियमः । अजिति वर्तते । इह मा भूत्—शौ । पन्था ।
स । चुभ्याम् । घुभि । अत्र नियमो नास्ति ॥

उच्चैरुदात्तः ॥ २९ ॥

अजिति वर्तते । उदात्तादिशब्दा स्वरे वर्णधर्मं लोकवेदयो प्रसिद्धा एव । त इह
तद्गुणोऽपि परिभाष्यन्ते । उच्चैरुपलभ्यमानो योऽच्च उदात्तसज्ञो भवति । उच्चैरिति च ध्रुति-
प्रकर्षो न गृह्यते उच्चभाषते, उच्चं पठतीति । किं तद्दि ? स्थानकृतमुच्चत्व सजिनो विशेष-
णम् । ताल्वादिषु हि भागवत्सु स्थानेषु वर्णा निष्पद्यन्ते । तत्र य समाने स्थाने ऊर्ध्वभाग-
निष्पन्नोऽच्च उदात्तसज्ञो भवति, यस्मिन्नुच्चार्यमाणे गात्राणामायामो निप्रहो भवति ।
रुचता अस्त्रिधता स्वरस्य । सवृत्ता कण्ठविवरस्थ । ये । ते । के । उदात्तप्रदेशः—
“आधुदात्तश्च” इत्येवमादयः ॥

नीचैरनुदात्तः ॥ ३० ॥

अजिति वर्तते । नीचैरुपलभ्यमानो योऽच्च सोऽनुदात्तसज्ञो भवति । समाने स्थाने
नीचभागे निष्पन्नोऽच्च अनुदात्तः । यस्मिन्नुच्चार्यमाणे गात्राणामन्ववसर्षो मार्षधम् भवति
स्वरस्य मृदुता स्त्रिधता, कण्ठविवरस्थो रता महत्ता । त्व । सम । सिम । नेम । इत्य-

उकालोच्—उ, ऊ एवम् उ इ इतमे से प्रायेक के उच्चारण में जितना समय लगता है उतने
समय में उच्चार्यमाण वर्ण की क्रमशः ‘ह्रस्व’, ‘दीर्घ’ तथा ‘प्लुत’ मन्त्रार्थ हैं ।

अचश्च—‘ह्रस्व’, ‘दीर्घ’ तथा ‘प्लुत’ सञ्चार्य स्वर की ही होती हैं ।

उच्चै—उच्चारणस्थान के ऊर्ध्वभाग से उच्चार्यमाण स्वर की ‘उदात्त’ सञ्चार्य होती है ।

नीचैरनु—उच्चारणस्थान के अधोभाग से उच्चार्यमाण स्वर की ‘अनुदात्त’ सञ्चार्य होती है ।

(१) विद्युत्तिपते, विद्योत्तिपते इति न्यासपाठः ।

सुचानि । नमस्ते षट् नीलकण्ठ सहस्राक्ष । अनुदात्तप्रदेशा—“अनुदात्तौ सुपितौ” इत्येवमादयः ॥

समाहारः स्वरितः ॥ ३१ ॥

अत्रिति वर्त्तते । उदात्तानुदात्तस्वरसमाहारो योऽप्यस्य स्वरितसंज्ञो भवति । सामर्थ्याच्च लोकवन्द्योः प्रसिद्धौ गुणावेव वर्णपर्यानुदात्तानुदात्तौ गृह्येते, नाचौ । तौ समाहित्येते यस्मिन्नचि तस्य स्वरित इत्येषा सञ्ज्ञा विधीयते । शिष्यम् । कन्या । सामन्त्र । का । स्वरितप्रदेशा—“नित्स्वरितम्” इत्येवमादयः ॥

तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् ॥ ३२ ॥

उदात्तानुदात्तस्वरसमाहारः स्वरित इत्युक्तम् । तत्र न ज्ञायते कस्मिन्नंशे उदात्तः कस्मिन्ननुदात्तः, क्विपान् वा उदात्तः, क्विपान् वा अनुदात्तः इति ? तदुभयमनेनाप्यायते । तस्य स्वरितस्य आदावर्धह्रस्वमुदात्तम् । परिशिष्टमनुदात्तम् । अर्धह्रस्वमिति चार्द्धमात्रोपलभ्यते । ह्रस्वग्रहणमन्त्रम् । सर्वप्रायेव ह्रस्वदीर्घप्लुतानां स्वरितानामेष स्वरविभागः । शिष्यमि-यत्रार्द्धमात्रादित उदात्ताऽपरार्धमात्राऽनुदात्ता, एकश्रुतिर्वा । कन्या इत्यत्रार्द्धमात्राऽदित उदात्तार्धमात्राऽनुदात्ता । माणवक ३ माणवकैत्र्यत्रार्धमात्राऽदित उदात्तार्ध-तृतीयमात्रा अनुदात्ता ॥

एकश्रुति दूरात् सन्बुद्धौ ॥ ३३ ॥

त्रैस्वर्ये पदानां प्राप्ते दूरात्सन्बुद्धावैकश्रुत्यं विधीयते । एका श्रुतिर्यस्य तदिदमेकश्रुतिः, एकश्रुति वाक्यं भवति । दूरात् सवोधपति येन वाक्येन तत्सबोधनं सन्बुद्धिः, तैकवचनं सन्बुद्धिः । स्वराणामुदात्तादीनामविभागो भेदतिरोपानमेकश्रुतिः । आगच्छ भो माणवक देववत् ३ । दूरादिति किम् ? आगच्छ भो माणवक देववत् ॥

यज्ञकर्मण्यजपन्यूहसामसु ॥ ३४ ॥

त्रैस्वर्येण वेदे मन्त्रा पठ्यन्ते, तेषां यज्ञक्रियायामपि तथैव प्रयोगो प्राप्ते एकश्रुति-विधीयते । अजपन्यूहससामानि वर्जयित्वा, यज्ञकर्मणि मन्त्राणामैकश्रुत्यं भवति । अग्निमूर्द्धां दिव ककुपतिः पृथिव्या अयम् । अपां रेतसि जिन्वतोऽम् । यज्ञकर्मणी-ति किम् ? सपाठे माभूत् । अजपेन्विति किम् ? ममात्ने यथो विद्ध्येत्सु । जपोऽनु(१)करणमन्त्र । उपाशुप्रयोगः । अन्यूहस्वेति किम् ? न्यूहा ओकारा(२) षोडश । तेषु केचिदुदात्ता । केचिदनुदात्ता । असामस्त्रिति किम् ? पृ३ विरच समव्रिणं(३) दहा३ । सामानि वाक्यविशेषस्या गीतय उच्यन्ते । तत्रैकश्रुतिर्न भवति ।

समाहार—जिस स्वर में उदात्त तथा अनुदात्त स्वरों के धर्मों का समावेश हो उसे 'स्वरित' कहा जाता है ।

तस्यादित—स्वरित स्वर में प्रारम्भ की आधी मात्रा उदात्त होती है और शेषाद्य अनुदात्त ।

एकश्रुति—दूर में सम्बोधन किया गया हो जिन वाक्य में उन्में सभी स्वरों की एकश्रुति (एक ही सा उच्चारण) होती है ।

यज्ञकर्म—अप, न्यूह तथा साम के क्षेत्रों को छोड़कर अन्यत्र यज्ञकर्म में भा सभी स्वरों की एकश्रुति (एक ही सा उच्चारण) होती है ।

(१) अकरणमन्त्र इति पाठान्तरम् ।

(२) षडोकारा इति पाठान्तरम् ।

(३) दहा इति उत्पान्तम्, दहा इति दीर्घान्तर पाठान्तरम् । न्यासे तु ह्रस्वान्त पाठः ।

उच्चैस्तरां वा वपट्कारः ॥ ३५ ॥

यज्ञकर्मगीति वर्तते । यज्ञकर्मणि वपट्कारे उच्चैस्तरा वा भवति एकश्रुतिर्वा । वपट्कारेनात्र वीपट्कारो लक्ष्यते । वीपटित्यस्यैवेदं स्वरविधानम् । यद्येवं वीपट्प्रहणमेव कस्मान्न कृतम् ? वैचिन्त्यार्थम् । विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः, पाणिने । सोमस्याग्ने वीहीरे, वीरे पर । सोमस्याग्ने वीही वीरे पट् ॥

विभाषा छन्दसि ॥ ३६ ॥

छन्दसि विषये विभाषा एकश्रुतिर्भवति, पश्चान्तरे त्रैस्वर्यमेव भवति । वेति प्रकृते विभाषाप्रहणं यज्ञकर्मगीत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । तेनाय स्वाध्यायकालेऽपि पाक्षिक एकश्रुत्यधिधिर्भवति । इपे त्वोज्जं त्वा । इपे त्वोज्जं त्वा । अग्न आयाहि वीतये । अग्न आयाहि वीतये । अग्निमीळे पुरोहितम् । अग्निमीळे पुरोहितम् । राज्ञो देवीरभिष्टये । राज्ञो देवीरभिष्टये । (१) व्यवस्थितविकल्पोऽत्रमिति केचित् । व्यवस्था च वेदे मन्त्रदले नित्यं त्रैस्वर्यं ब्राह्मणदले नित्यमेकश्रुत्यमिति ॥ “इच्छासहितयोरार्षे छन्दो वेदे च छन्दमि” इति नानार्थकोशात् छन्दमि वर्णसहितायामिति भट्टाचार्यचरणा इति भाषायामप्येकश्रुतिविभाषा भवतीति सिद्धम् ॥

न सुब्रह्मण्यां स्वरितस्य तूदात्तः ॥ ३७ ॥

सुब्रह्मण्या नाम निगदस्तत्र “यज्ञकर्मणि” इति “विभाषा छन्दसि” इति च एकश्रुति प्राप्ता प्रतिपिद्यते । सुब्रह्मण्यायामेकश्रुतिर्न भवति । अस्तु लक्षणप्राप्त स्वरितस्तस्योदात्त आदेशो भवति । सुब्रह्मण्यां ३ मिन्त्रागच्छ मेधातिथेरनपवृषणधरय मेने गौरावस्कन्दिहृन्नहृत्यायं जार कौशिकब्राह्मण गौतमब्रह्मणश्च सुत्यामागच्छ मधवन् । अत्र सुब्रह्मण्योमित्वाकारस्तिस्वरेण स्वरितस्तस्योदात्तो विधीयते । इन्द्र आगच्छेत्यामन्त्रितमायुदात्त द्वितीयो वर्णोऽनुदात्तः । “उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित” इति स्वरित प्रसक्तस्तस्यानेन उदात्त क्रियते । तेन द्वावप्युदात्तौ सप्तौ । आगच्छेत्याकार उदात्तः । ततः परोऽनुदात्तः स्वरितस्तस्यानेनोदात्त क्रियते । तत्रेवमिन्द्र आगच्छेति चत्वार उदात्ताः । पश्चिम एकोऽनुदात्तः । हरिय आगच्छेत्यनयव प्रक्रियया चत्वार उदात्ताः, द्वावप्युदात्तौ । मेधातिथेरिति पठन्त परमामन्त्रितमनुप्रयिताति “सुधामन्त्रिते पराङ्गवस्वरे” इति । ततः सकलस्यामन्त्रिताद्यदात्तत्वे कृते द्वितीयमक्षरमनुदात्त तस्य “उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित” इति स्वरितत्वे प्राप्ते इदमुदात्तत्वं विधीयते । तेन द्वावप्युदात्तौ भवत । शेषमनुदात्तम् । शृषणश्च मेने इति समान पूर्वण । गौरावस्कन्दिधिति तथैव द्वे आग्ने अक्षरे उदात्ते शेषमनुदात्तम् । अहृत्यायै जारैति सुब्रह्मण्यामन्त्रितानुप्रवेशात् तद्वदेव स्वरः । द्वावुदात्तौ शेषमनुदात्तम् । कौशिकब्राह्मणेति समस्तमामन्त्रितमायुदात्त तत्र पूर्ववत् द्वावुदात्तौ । शेषमनुदात्तम् । एव गौतममुषाणेति द्वावुदात्तौ शेषमनुदात्तम् । च सुत्यामागच्छ मधवन्निति च शब्द उदात्तः, सुधामित्यन्तोदात्तः । “सज्ञाया समजनिपदः” इति कथपो विधाने

उच्चैस्तराम्—यज्ञकर्म में ‘वीपट्’ विकल्प से उदात्तर होना है और पश्चान्तर में एकश्रुति होती है ।

विभाषा—वेद के विषय में विकल्प से तीनों स्वरों को एकश्रुति भी होता है और त्रैस्वर्य भी ।

न सुब्र—‘सुब्रह्मण्या’ नामवाले निगद ने एकश्रुति तो नहीं होती परन्तु स्वरित के स्थान में उदात्त आदेश हो जाता है ।

(१) व्यवस्थितेऽप्यारभ्य सिद्धमित्यन्त पाठ कश्चिन्नापलभ्यते । न्यायपरमार्थोरपि न व्याख्यान एष पाठः ।

उदात्त इति वक्षते । आगच्छेति इत्युदात्तो । अन्त्योऽनुदात्तः । मन्वन्ति इति पदान्तरान्मन्त्रितं निहन्पते ॥

देवब्रह्मणोरनुदात्तः ॥ ३८ ॥

सुप्रहृषपायानिव देवा प्रहृष्य इति पठ्यते । तत्र पूर्वमस्वरितस्याुदात्ते प्राप्तेऽनेनानुदात्तो विधीयते । देवब्रह्मणोः स्वरितरानुदात्त आदेशो भवति । देवा प्रहृष्य कामश्चुस । इयोरपि पदयोःरान्मन्त्रिताऽुदात्तत्वे ईपनिपाते कौवाकात्तुदात्तस्य स्वरित इत्यस्त्वस्यानुदात्तो भवति ॥

स्वरिताव नंहितायामनुदात्तानाम् ॥ ३९ ॥

एकधुतिरिति वक्षते । न्हिताया दिपने स्वरितात्पर्याप्तानुदात्तानामेकधुतिर्भवति । इमं मे गये दधुने सरस्वति इत्युदि । नामदक उदिलकाध्यापक ङ गमिष्यति । इन्मित्यन्तोऽात्तम्, मे इति अनुदात्तम्, विधिकाले भुव निवाटनिवात् । तानुमः “उदात्ताऽनुदात्तस्य स्वरितः” इति स्वरितं न्यपठते । तस्मात्स्वरितात्पर्याप्तानुदात्तानां गयेऽनुदात्तानामेकधुतिर्भवति । सर्वे पृष्ठे आनन्त्रितनिघानेनानुदात्ताः । नामदक उदिलकेतिप्रत्ययान्मन्त्रितेनानुदात्त तस्य द्वित्परस्वर इति तल तल पर्याप्तानुदात्तानामेकधुतिर्भवति । न हताम्रहणं किन् ? अवन्हे ना गूत—इमं मे गये दधुने सरस्वति ॥

उदात्तस्वरितपरस्य मन्तरः ॥ ४० ॥

अनुदात्तमन्तवक्षते । उदात्त परो यस्यास्य उदात्तपरः, स्वरित परो यस्यास्य स्वरितपरः । उदात्तपरस्य स्वरितपरस्य चानुदात्तस्य सन्तर आदेशो भवति । अनुदात्ततर इत्यर्थः । देवा भरत धूमिनातरीध । नातर इत्युदात्तः । अत्र इत्यन्तोऽात्तः “उदित्पदात्तपुञ्जदुभ्यः” इति । तन्नानुदात्तपेक्षायां अकारोऽनुदात्तः । तस्येदात्तपरभूते सन्तर आदेशो भवति । इमं मे गये दधुने सरस्वति इत्युदि । इकारोऽनुदात्तः । इत्युदि इत्येतदान्मन्त्रितं पादादीं, तस्मात् न्हित्यपते “अनुदात्तं सर्वनादादीं” इति । तस्य प्रथममन्तरानुदात्तम्, तस्मिन् परभूते पूर्वस्य सरस्वतीकारस्य सन्तर आदेशो भवति । नामदक उदिलकाध्यापक ? ङ गमिष्यति । ङ इति स्वरितम्, तस्मिन् परभूते ङ इति अनुदात्तस्य सन्तर आदेशो भवति ॥

अधृक्त एकात् प्रत्ययः ॥ ४१ ॥

अधृक्त इतीयं संज्ञा भवति एकाल् ये प्रत्ययस्त्वस्य । अतहापवाची एककाल् । “स्त्रयोऽनुदात्ते किन्”—इत्युदात्तः । “मयो षि”—अर्धनाक्, पादनाक् । एकालिति किन् ? दधि, आट्टिका । प्रत्यय इति किन् ? नुरा । अधृक्तप्रदेशा—“देरुक्तस्य” इत्येवमाद्य ॥

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ ४२ ॥

तत्पुरुष इति समानाधिकरणस्य यस्य संज्ञा वक्षति स तत्पुरुषः समानाधिकरणमनुदात्तः । देवब्रह्मणो—इत्युदात्तः । निघ्न के अन्तरे अनेहाके ईव न्या “अदृ” इत्यो के स्वरित के अन्तरे अनुदात्त ही गता है ।

स्वरितात्—न्हिता होने पर स्वरित के परस्वर्त अनुदात्तों को तत्पुरुष ही कहा है ।

उदात्त—उदात्त से पूर्ववर्ती तथा स्वरित से पूर्ववर्ती अनुदात्त समान, परस्पर अनुदात्त, ही कहा है ।

अधृक्त—एक अधृ से निरपन्न प्रत्यय की ‘अधृक्त’ मन्ता होती है ।

तत्पुरुष—एक ही पदार्थ के अन्वितपद रूपों में होनेवाला तत्पुरुष समान ‘कर्मधारय’ कहा जाता है ।

कर्मधारयसंज्ञो भवति । अधिकरणशब्दोऽभिव्येयवाची । समानाधिकरणः समानाभिव्येय । परमराज्यम् । उत्तमराज्यम् । कर्मधारये राज्यमित्युत्तरपदाद्युदात्तं न भवति । पाचकवृन्दारिका । तद्युरूप इति किम् ? पाचिकाभार्यं । समानाधिकरण इति किम् ? ब्राह्मणराज्यम् । कर्मधारयप्रदेशा — “कर्मधारये निष्ठा” इत्येवमादयः (१) ॥

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ॥ ४३ ॥

प्रथमया विभक्त्या यत्रिदृश्यते समासशब्दे तद्रूपसर्जनसञ्ज्ञ भवति । समास इति समास(२)विधायि ज्ञास्य गृह्णते । यद्यति—“द्वितीया ध्रितातीतपतितगतान्यस्तप्राप्तापन्ने” इति द्वितीयान्मासे द्वितीयेऽप्येतत् प्रथमानिर्दिष्टम्, वृत्तीयासमासे वृत्तीयेति, चतुर्थीसमासे चतुर्थीति, पञ्चमीसमासे पञ्चमीति, षष्ठीसमासे षष्ठीति, सप्तमीसमासे सप्तमीति । कष्टत्रित । शङ्कुलाखण्ड । गृपदारु । वृकभयम् । राजपुरुष । अक्षरौषधः । उपसर्जनप्रदेशा — “उपसर्जनं पूर्वम्” इत्येवमादयः ॥

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ॥ ४४ ॥

एका विभक्तिर्यस्य तदिदमेकविभक्ति । समाने विधेयमाने यत्रियतविभक्तिक द्वितीये यत्रिदृशे बहुभिविभक्तिभिर्यस्यमानेऽप्येकयत्र विभक्त्या युज्यते तद्रूपसर्जनसञ्ज्ञं भवति अपूर्वनिपाते । पूर्वनिपातं पूर्वनिपाताख्यमुपसर्जनकार्यं वर्जयित्वा । निरादयः क्रान्ताद्यं पञ्चम्या । पूर्वपदे ज्ञानाविभक्तिकेऽप्युत्तरपदं पञ्चम्यन्तमेव भवति । निष्क्रान्तः कौशाम्या निष्कौशाम्यि । निष्क्रान्त कौशाम्या निष्कौशाम्यिवम् । निष्क्रान्तेन कौशाम्या निष्कौशाम्यिना । निष्क्रान्ताय कौशाम्या निष्कौशाम्ये । निष्क्रान्तात् कौशाम्या निष्कौशाम्ये । निष्क्रान्तस्य कौशाम्या निष्कौशाम्ये । निष्क्रान्ते कौशाम्या निष्कौशाम्यौ । निर्कारणसि । एकविभक्तीति किम् ? राजकुमारी । अपूर्वनिपात इति किम् ? न हि भवति कौशाम्यीनिरिति ॥

अथेवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ ४५ ॥

अभिव्येयवचनोऽर्थशब्द (३) । अर्थवच्छब्दरूप प्रातिपदिकसञ्ज्ञ भवति धातुप्रत्ययौ वर्जयित्वा । द्वित्व । कपित्व । कुण्डम् । पीठम् । अर्थवदिति किम् ? वन धनमिति । नमनस्यावधेर्ना भूत् । न लोपो हि स्यात् । अधातुरिति किम् ? हन्तेर्लङ्—अहन् । नलोप स्यात् । जप्रत्यय इति किम् ? काण्डे, कुडये । “ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य” इति ह्रस्व स्यात् । (४)अनर्थकस्यापि निपातस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञेऽप्येते—अध्यागच्छति,

प्रथमा—समासविधायक मूर्ध्नि मं प्रथमा विभक्ति के द्वारा निर्दिश्यमान पद ‘उपसर्जन’ मङ्गल है ।

एकविभक्ति—विग्रहरिति में अन्य सम्बन्धी के विभिन्न विभक्त्यन्त होने पर भी एक ही विभक्ति में सम्पन्न पद ‘उपसर्जन’ कहलाना है, पूर्वनिपात स्वरूप कार्य को छोड़कर ।

अर्थवत्—धातु तथा प्रत्यय को छोड़कर अन्य अर्थवान् शब्दों की ‘प्रातिपदिक’ सञ्ज्ञा होना है ।

(१) कर्मधारयप्रदेशा पुनः कर्मधारयजातीयदेशोऽभिव्येयवमादय इति ऋचिदुपलभ्यते ।

(२) न्याने विधायि इति पदं नास्ति, समासशास्त्रम् इत्येव तत्र पाठः ।

(३) अर्थवदन्ते हि अभिव्येय-प्रयोजन-निवृत्ति-भनवचन, तत्र न प्रयोजनवचनोऽर्थविधायकः । न निवृत्तिवचनं स्वयं निवृत्तस्य किं महत्या । न वनवचनं स्वस्थानिमात्रस्यानभवात् । तस्मात् परिशेषात्प्रत्ययवचनं इत्याह—अनिधयवचनोऽर्थशब्द इति ।

(४) अनर्थकस्येत्यादि प्रलभ्यते-इत्यन्तं पाठः ऋचिन्नास्ति । न्यायपदमन्वयार्षि एव पाठो न व्याख्यातः ।

प्रलम्बते । प्रातिपदिकप्रदेशा—“ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य” इत्येवमाद्य ॥

कृत्तद्धितसमासाथ ॥ ४६ ॥

कृत्तद्धिता समासाश्च प्रातिपदिकमज्ञा भवति । अग्रत्त्वं इति (१) पूर्वव एषु-
दासाय कृत्तद्धितस्य तद्धितान्तस्य चानेन प्रातिपदिकमज्ञा विधीयते । अर्थवत्समुदायानां
समासग्रहण नियमार्थम् । कृत्—कारकः, हारकः, कर्ता, हर्ता । तद्धितः—औपगव,
कापटवः । समासः—राजपुरव, प्राज्ञगकम्बल । समासग्रहणस्य नियमार्थं वाद्वाक्यस्य-
र्थवतः सज्ञा न भवति ॥

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ ४७ ॥

नपुंसकलिङ्गेषु यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्य ह्रस्वो भवति आदेशोऽहोन्त्यस्याच ।
अतिरि कृत्तम् । अतिशु कृत्तम् । नपुंसक इति किम् ? आननी, सेनानी । प्रातिपदिक-
स्येति किम् ? काण्डे तिष्ठत, कुड्ये तिष्ठत । प्रातिपदिकग्रहणसामर्थ्यादिकारेणः पूर्वस्या-
न्तवत् भवति ।

गोस्त्रियोरूपसर्जनस्य ॥ ४८ ॥

प्रातिपदिकस्येति वर्तते । गो इति स्वरूपग्रहणम्, स्त्रीनि प्रत्ययग्रहणम्, स्वरित-
त्वात् । उपसर्जनग्रहण तयोर्विशेषणम्—गोरूपसर्जनस्य स्त्रीप्रत्ययान्तरस्योपसर्जनस्येति ।
ताभ्यां प्रातिपदिकस्य तदन्तविधिः । उपसर्जनगोशब्दान्तरस्य उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्ता-
न्तरस्य च प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो भवति । चित्रगु । शबलगु । त्रियाः—निष्कौशान्ति,
निवारणानि, अतिरत्न, अतिमाल । उपसर्जनस्येति किम् ? राजकुमारो । स्वरितव्य
किम् ? अतितन्त्री, अनिलचम्पी, अतिध्री । ईदृशो बहुभूतः प्रतिपद्यो वक्तव्यं
बहुभूयेसी । विद्यानानभयेसी ॥

लुक् तद्धितलुकि ॥ ४९ ॥

स्त्रीग्रहणमनुवर्तते उपसर्जनस्येति च । (२) पूर्वव इत्यत्रे प्राप्ते लुग्विधीयते । तद्धित-
लुकि सति स्त्रीप्रत्ययस्य उपसर्जनस्य लुग्भवति । पञ्चेन्द्रायो देवता अस्य पञ्चेन्द्र ।
दशेन्द्र । पञ्चभिः शङ्खलीभिः क्रीक पञ्चशङ्खलि । आमलक्या फलनामलकम् । बहु-
लम् । वदम् । कुचलम् । तद्धितग्रहण किम् ? गार्ग्याः कुलं गार्गीकुलम् । लुकीति किम् ?
गार्गीधम् । उपसर्जनस्येत्येव—अवन्ती, वृन्ती, वुरु ॥

इद् गोण्याः ॥ ५० ॥

पूर्वेण लुकि प्राप्ते इकारो विधीयते । गोण्यास्तद्धितलुकि सति इकारादेशो भवति ।

कृत्तद्धित—कृत्त, तद्धितान्ता तथा गगान को भो 'प्रातिपदिक' मज्ञा हीयो ई ।

ह्रस्वो—नपुंसक लिङ्ग में वर्तमान प्रातिपदिक के अग्नि स्वर ही ह्रस्व ही जाना है ।

गोस्त्रियो—उपसर्जनगोशब्दान्ता प्रातिपदिक तथा उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्त प्रातिपदिक के अन्तिम स्वर को ह्रस्व ही जाना है ।

ईयसी—इयस्यन्प्रत्ययान्त से विहित को आरन्वय तदन्त प्रातिपदिक के अन्तिम स्वर के ह्रस्वत्व का बहुभाषि समास में प्रतिपेय होता है ।

लुक् तद्धित—तद्धित प्रत्यय के उक्त होने पर उपसर्जन आग्रत्त्वं वा उक्त ही जाना है ।

इद् गोण्या—तद्धित प्रत्यय के उक्त होने पर गोणी शब्द के स्थानप्रत्यय को रकाए अन्तादेश ही जाना है ।

(१) न्याते पूर्वन्वे र्ति पाठः ।

(२) परमबर्तमानाद् पूर्वव इत्यत्रे प्राप्ते र्ति पाठस्य वाचिकत्व प्रतीयते ।

पञ्चभिर्गोपीभिः क्रीत पदं पञ्चगोणि । दशगोणि । इदिति योगविभाग । पञ्चभि-
सूचीभिः क्रीत पञ्चसूचि । दशसूचि । स च एवविषय एव ॥

लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने ॥ ५१ ॥

लुपीति लुप्सज्ञया लुप्तस्य प्रत्ययस्यार्थ उच्यते । तत्र लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने
भवत । युक्तवदिति निष्ठाप्रत्ययेन कर्तृतना प्रकृत्यर्थ उच्यते । स हि प्रत्ययार्थमात्मना
युनक्ति । तस्य युक्तवतो व्यक्तिवचने लुपर्थ विधीयते । अथ वा युक्तः प्रकृत्यर्थ प्रत्ययार्थेन
सचद्वस्तस्मिन्निय व्यक्तिवचने लुपर्थ भवत । सप्तम्यथे वति । व्यक्तिवचने इति च लिङ्ग-
सत्ययो पूर्वाचार्यनिर्देशस्तदीयमेवेद सूत्रम् । तथा चास्य प्रत्यारयानं भविष्यति—
“तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्” इति । व्यक्तिः स्त्रीपुनपुसकारि, वचनमेकवद्विवचबहु-
त्वानि । पञ्चाला चन्द्रिया, पुलिङ्गा बहुवचनविषया । तेषा निवासो जनपदः । यथा
तेषु क्षत्रिणेषु व्यक्तिवचने तद्वज्जनपदे भवत—पञ्चाला, कुरव, मगधा, मत्स्या,
अङ्गा, वङ्गा, सुह्या, पुण्ड्रा । लुपीति किम् ? लुकि मा भूत्—लवण. सूप, लवणा
यवागू, लवण शाकम् । व्यक्तिवचने इति किम् ? शिरीषाणाभदूरभवो ग्राम शिरीषा-
स्तस्य वन शिरीषवनम् । “विभाषौर्षाधिवनस्पतिभ्य ” इति णत्व न भवति ॥ छहरी-
तत्र्यादिषु व्यक्ति छ । हरीतक्या फलानि हरीतक्य. फलानि । छलतिककादिषु वचनम् छ ।
खलतिकस्य पर्यंतस्यादूरभवानि वनानि खलतिक वनानि ॥

विशेषणानां चाजातेः ॥ ५२ ॥

लुपीति वचते । लुपर्थस्य यानि विशेषणानि तेषामपि युक्तवद् व्यक्तिवचने भवतो
जाति वर्जयित्वा । पञ्चाला रमणीया, बहुज्ञा, बहुक्षीरघृता, बहुमाल्यफला । गोद्वी
रमणीया, बहुक्षी, बहुक्षीरघृतो, बहुमाल्यफला । अजातेरिति किम् ? पञ्चाला जनपद,
गोद्वी ग्राम. । जात्यर्थस्य चाय युक्तवद्भावप्रतिषेध । तेन जातिद्वारेण यानि विशेषणानि
तेषामपि युक्तवद्भावो न भवति—पञ्चाला जनपदो रमणीयो बहुज्ञ, गोद्वी ग्रामो रमणीयो
बहुक्ष इति । छमनुष्यलुपि प्रतिषेधो वक्तव्य छ । चञ्चाभिरूप. । वधिका दर्शनीय ।

तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ॥ ५३ ॥

तदिति प्रकृत युक्तवद्भावलक्षण निद्दिश्यते, तदशिष्यं न वक्तव्य कस्मात्संज्ञाप्रमाण-
त्वात् । संज्ञाशब्दा हि नानालिङ्गसख्या प्रमाणम् । पञ्चाला वरणा इति च नैते योग-
शब्दा । किं तर्हि ? जनपदादीना संज्ञा पृता । तत्र लिङ्गं वचन च स्वभावसिद्धमेव, न
यत्नप्रतिपाद्यम् । यथा—भाष, दारा, गृहा, मिक्ता, वर्षा इति ॥

लुपि युक्तवद्—तद्विन्न प्रत्यय के लुप् हो जाने पर भी उस शब्द की लिङ्ग-सख्या तद्विन्नान्त
का तरह ही होती है ।

हरीतक्यादिषु—उपयुक्त नियम में लिङ्ग का प्रयोग हरीतकी आदि में विवक्षित है ।

खलनिकादिषु—(और) मत्स्या का प्रयोग खलनिक आदि में (विवक्षित है) ।

विशेषणानाम्—लुप्तगद्विन्नान्त के जानिभिन्न विशेषणों की लिङ्ग-सख्या भी प्रकृत की
तरह ही होती है ।

मनुष्य—मनुष्यलक्षण लुप् के अर्थ में विशेषणीभूत शब्द को युक्ताद्भाव नहीं होता है—ऐसा
समझना चाहिए ।

तदशिष्यम्—फिर भी उपयुक्त नियम का पूर्णत विधान नहीं किया जा सकता, क्योंकि
वद् लोकव्यवहाराधीन है ।

लुप् योगाप्रख्यानात् ॥ ५४ ॥

लुप्यन्वशित्त्वः । नोऽयं 'जनपदे लुप्', 'वरणादिभ्यश्च' इति लुप्यन्वते, अयं न वक्ष्यः । किं कारणम् ? योगाप्रख्यानात् । न हि पञ्चाला वरणा इति योगः सम्बन्ध-प्रख्याप्यते । नैतदुपलभानतरे वृक्षयोगान्तरे वरणा इति, किं तर्हि, सञ्ज्ञा पृता- । तन्मात्रं 'तस्य निवास', 'अदूरभवश्च' इति तर्हितो नैवोत्पद्यते, किं लुपो विधानेन ?

योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् ॥ ५५ ॥

पञ्चालाद्य-सञ्ज्ञाशब्दा न योगनिमित्ता इत्युक्तम्, तच्चावस्थमेवाभ्युपगन्तव्यम्, योगप्रमाणे हि तदभावेऽदर्शनं स्यात् । यदि पञ्चालादिशब्दो योगस्य प्रमाणन्वयोगस्य वाचकः (१) स्यात्, ततस्तदभावेऽदर्शनमप्रयोगः स्यात् । इत्यते च सम्प्रति विनैव क्षत्रियसम्बन्धेन जनपदेषु पञ्चालादिशब्द, ततोऽवसीयते—नाथ योगनिमित्तक, किं तर्हि ? त्विरूपेणैव तत्र प्रवृत्त इति ॥

प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् ॥ ५६ ॥

अक्षिप्यमिति वचते । प्रधान समासे किञ्चिदपदम्, प्रत्ययस्तन्वदादिः । तन्व्यामर्थ-वचनमर्थोभिधानमनेन प्रकारेण भवतीति पूर्वार्थार्थे, परिभाषितम् । अत्रानोपसर्जने प्रधानार्थं सङ्ग मूलः । प्रकृतिप्रत्ययो सहार्थं मूलः इति । तत्प्रागिनिराचार्चनं प्रत्याचष्टे—अक्षिप्यमेतत् । अर्थस्यान्यप्रमाणत्वादिति । अन्य इति शाखापेक्षया लोको न्यपदिस्यते शब्दोऽर्थोभिधानं न्यासादिकं न पारिभाषिकमशस्यत्वात् । लोकेन एवार्थवचते । दरपि न्याकरण न क्षुत् तेषुपि राजपुरुषमानयेत्युक्ते राजविशिष्टं पुरुषनामवन्ति, न राजानं नामि पुरुषनामम् । औपगममानयेत्युक्ते उपपुत्रविशिष्टमपत्यमानयन्ति, नोपगु नाप्यपत्यमात्रं भोमी । यत्र लोकोऽर्थः सिद्ध किं यत्र यत्नेन ॥

कालोपसर्जने च तुल्यम् ॥ ५७ ॥

अक्षिप्यमिति वचते । कालोपसर्जने चाक्षिप्ये, कस्मादर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् । तुल्य-शब्दो हेतुसुकर्यार्थः । अक्षिप्यविशेषणं चतत् । कालोपसर्जने च तुल्यमक्षिप्ये भवतः । इहान्ये वैयाकरणे, कालोपसर्जनयोः परिभाषा कुर्वन्ति—'अन्त्यान्त्यादुत्थानादान्त्याश्याश्च सर्वेशनात्, एषोऽतन कालः' । अपरे पुनराहु—'अहहभयतोर्दरात्रतोऽतनः कालः' इति । तयोपसर्जनपरिभाषा कुर्वन्ति—'अप्रधानमुपसर्जनमिति' । तत्प्रागिनिराचार्च-प्रत्याचष्टे लोकतोऽर्थवचने । शेरपि न्याकरणं न क्षुत् तेषुपि तुरिससमाशिरथ कर्त्तव्यमिदं च कर्त्तव्यमिदं च कृतमिति । नैवं इत्युत्पाद्यन्ते । तयोपसर्जनम्, वयमत्र गृहे ग्रामे वा,

लुप् योगा—'जनपदे लुप्' तथा 'वरणादिभ्यश्च' इति सूत्रे से लो लुप् का विधानं किदा यथा हे वर भो नदीं करना चाहेप, क्योंकि निवासदिभ्यश्च को प्रतीति नहीं होती है ।

योग—और उपसृक्त नियम उचित ही है, क्योंकि यदि सम्बन्ध की प्रतीति प्रामाणिक होनी तब तो सम्बन्धकार ने 'पञ्चाल' आदि शब्दों का प्रयोग नहीं होता ।

प्रधान—ग्रामात् ने प्रधानत्वप्रतिपादक वचन तथा प्रत्ययार्थप्रतिपादक वचन का उपादेश भी अतिसम्बन्ध है, क्योंकि प्रधानत्वादि की स्वतन्त्रा लोकार्थान होती है ।

प्रधानोप—प्रधान तथा उपसर्जन ये दोनों साथ साथ ही प्रधान अर्थ के प्रतिपादक होते हैं ।

प्रकृतिप्रत्ययौ—प्रकृति तथा प्रत्यय एक साथ ही अर्थ का अभिभावक करते हैं ।

कालोपसर्जने—काल तथा उपसर्जन का भी निर्देश नहीं करना चाहिए, क्योंकि इनकी वचनार्थ भोजनीय है ।

(२) पदयजुर्वेदनात् योगस्य वाचक इति मूषाठी न प्रतीयते ।

उपसर्जनमप्रधानमिति गम्यते । यश्च लोकोत्थं सिद्धं किं तत्र यत्नेन ? यद्येव पूर्वसूत्र एव कालोपसर्जनग्रहणं करमात्रं क्रियते, किमर्थं योगविभागः ? प्रदर्शनार्थं । अन्यदप्येव जातीयकमशिष्यमिति । तथाच पूर्वाचार्याः परिभाषन्ते—‘मत्पर्ये बहुवीहिः,’ ‘पूर्वपदार्थ-प्रधानोऽभ्यधीभावः, उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः’ इत्येवमादि, तदशिष्यमिति ॥

जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् ॥ ५८ ॥

अशिष्यमिति निवृत्तम् । जातिनां मायमेकोर्धं । तदभिधाने एव वचनमेव प्राप्तमत द्दमुच्यते । जातिरख्या जात्याख्या । जात्याख्यायामेकस्मिन्नर्थे बहुवचनमन्यतरस्या भवति । जात्यर्थे बहुवद् भवतीति यावत् । तेन तद्विशेषणानामजातिशब्दानामपि सम्पन्नादीनां बहुवचनमुपपद्यते । सम्पन्नो यय, सम्पन्ना यया । सम्पन्नो वीहिः, सम्पन्ना वीहय । पूर्वयया ब्राह्मण प्रत्युत्थेयः, पूर्ववयसो ब्राह्मणा प्रत्युत्थेयाः । जातिग्रहणं किम् ? देवदत्तो यज्ञदत्त । आख्यायामिति किम् ? कार्ययप्रतिकृतिः कार्यय । भवयय जातिशब्दो न स्वनेन (१) जातिरख्यायते, किं तर्हि ? प्रतिकृतिः । एकस्मिन्निति किम् ? वीहयत्वात् । छसरयाप्रयोगे प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ एको वीहि सम्पन्नः सुभिन्नं करोति ॥

अस्मदो द्वयोश्च ॥ ५९ ॥

अस्मदो योऽर्थस्तस्येकत्वे द्वित्वे च बहुवचनमन्यतरस्या भवति । अहं व्रीमि । वयं व्रमः । आवा व्रवः । वयं व्रमः । छस्रविशेषणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ अहं देवदत्तो व्रीमि । अहं गौर्गौ व्रीमि । अहं पदुर्गौ व्रीमि । तुष्मदि गुरावेकेषाम् । स्व मे गुरु । सूर्यं मे गुरुव ॥

फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे ॥ ६० ॥

चकारो द्वयोरित्यनुकरणार्थं । फल्गुन्योर्द्वयो प्रोष्ठपदयोश्च द्वयोरन्तश्चतुर्वहुवचनमन्यतरस्या भवति । कदा पूर्वं फल्गुन्यौ । कदा पूर्वं फल्गुन्य । कदा पूर्वं प्रोष्ठपदे । कदा पूर्वं प्रोष्ठपदा । नक्षत्र इति किम् ? फल्गुन्यौ मागविके ॥

छन्दसि पुनर्वसोरेकवचनम् ॥ ६१ ॥

अन्यतरस्याभिधानुवर्त्तते । द्वयोर्द्विवचने प्राप्ते पुनर्वसोरेछन्दसि विषये एकवचनमन्यतरस्या भवति । पुनर्वसुर्नक्षत्रमदितिर्देवता । पुनर्वसु नक्षत्रमदितिर्देवता । नक्षत्र इत्येव—पुनर्वसु मागविकी । छन्दसीति किम् ? पुनर्वसु इति ॥

विशाखयोश्च ॥ ६२ ॥

जात्याख्यायाम्—जाति की विवक्षा में एकवचन के स्थान में विकल्प से बहुवचन का भी विधान होता है ।

सख्याप्रयोगे—परन्तु सख्या के प्रयोग में उपर्युक्त नियम नहीं होता है ।

अस्मदो—अस्मत् शब्द के एकवचन तथा द्विवचन के स्थान में भी विकल्प से बहुवचन का विधान होता है ।

सविशेषणस्य—परन्तु यदि अस्मत् शब्द सविशेषण हो तो उपर्युक्त नियम नहीं होता है ।

फल्गुनी—फल्गुनी-द्वय तथा प्रोष्ठपद-द्वय के द्वित्व के स्थान में विकल्प से बहुवचन होता है ।

छन्दसि—वैदिकशब्द म पुनर्वसु के द्विवचन के स्थान में विकल्प से एकवचन भी होता है ।

विशाखयोश्च—विशाखा नक्षत्र के द्विवचन के स्थान में भी वेद में विकल्प से एकवचन होता है ।

(१) न्यासे तु न त्वय जातिलेनेोच्यते इति पाठो दृश्यते ।

द्वन्द्वसीति पर्वते । द्विवचने प्राप्ते द्वन्द्वसि विषये विद्याख्योरेकवचनमन्यतरस्या भवति । विद्याया नक्षत्रमिन्द्राग्नी देवता । विद्याख्ये नक्षत्रमिन्द्राग्नी देवता ।

तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ॥ ६३ ॥

द्वन्द्वसीति निवृत्तम् । तिष्य एक पुनर्वसू द्वौ तेषां द्वन्द्वो वक्ष्यते । तत्र बहुवचने प्राप्ते द्विवचनं विधीयते । तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रविषये द्वन्द्वे बहुवचनप्राप्ते नित्यं द्विवचनं भवति । उदितौ तिष्यपुनर्वसू दृश्येते । तिष्यपुनर्वस्वोरिति किम् ? विद्यायानुशाधा । नक्षत्र इति किम् ? तिष्यश्च माणवकः पुनर्वसू माणवको तिष्यपुनर्वस्वो माणवकाः । ननु च प्रकृतमेव नक्षत्रग्रहणं किमर्थं पुनर्हृष्यते ? पथोवाणामपि यथा स्यात्—तिष्यपुनर्वसू, पुष्यपुनर्वसू, सिद्धपुनर्वसू । द्वन्द्व इति किम् ? यस्तिष्यस्यै पुनर्वसू यथा त इमे तिष्यपुनर्वस्वव उन्मुखाः । तिष्यद्वयं पुन विपर्ययेण दृश्यमाना बहुवीहिगोष्पन्ते । तेन नक्षत्रसमाम एवाऽऽयम् । बहुवचनस्येति किम् ? एकग्रचनस्य मा भूत्—तिष्यपुनर्वसू इदमिति । 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषा एकरवत्त्वति' इत्यस्यैतदेव शापरकम् । नित्यग्रहणं विरुद्धपनिवृत्त्यर्थम् ॥

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ ६४ ॥

समानं रूपमेवामिति सरूपाः । सरूपाणां शब्दानामेकविभक्तौ परत एकतेवो भवति । एक शिष्यते इतरे निवर्तन्ते । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा । प्रत्ययं शब्दविशेषान्नेकेन (?) अनेकस्याभिधानम् । तत्रानेकार्थ्याभिधानेऽनेक शब्दस्य प्राप्तम्, तस्मादेकशेषः । सरूपाणामिति किम् ? पठन्न्यग्रोधाः । रूपग्रहणं किम् ? भिन्नेऽर्थे यथा स्यात्—शला, पादा, मापाः । एकग्रहणं किम् ? द्विवचनोः दोषो मा भूत् । शेषग्रहणं किम् ? आदेशो मा भूत् । एकविभक्तविति किम् ? पय पयो जरयति । माज्ञाणभ्यां च कृतम्, माज्ञाणभ्यां च रेहि ॥

वृद्धो युवा तल्लक्षणधेदेव विशेषः ॥ ६५ ॥

शेष इति वर्तते । वृद्धो युवा सहवचने शिष्यते, युवा निवर्तते । वृद्धस्य पूर्वार्थसंज्ञा गौत्रस्य । अपत्यमन्तइति वृद्धमिति । वृद्धयुवो सहवचने वृद्धः शिष्यते तल्लक्षणधेदेव विशेषः । तदिति वृद्धयुवोर्निर्देशः । तल्लक्षणयोर्निमित्तपर्यायः । चेन्द्रुद्देशो यदर्थः । एतकारोऽवधारणे । विशेषो वैरूप्यम् । वृद्धयुवनिमित्तमेव यदि वैरूप्यं भवति ततो वृद्धः शिष्यते युवा निवर्तते । समानावामावृत्तौ (२) वृद्धयुवप्रत्ययौ भिद्येते । गार्म्यश्च गार्म्यायश्च गार्म्यः । वात्स्यश्च वात्स्यायश्च वात्स्यः । वृद्ध इति किम् ? गर्म्यश्च गार्म्या-

तिष्यपुनर्वस्वो—नक्षत्रार्थे में तिष्यपुनर्वसू के द्वन्द्व मनास में द्विवचन के स्थान में सर्वदा बहुवचन ही होता है ।

सरूपाणाम्—एक विभक्ति में समानस्वरूप शब्दों में एक अवशिष्ट रह जाता और अन्य शब्द शेष हो जाता है ।

वृद्धो युवा—वृद्ध (मोठ) प्रत्ययान्त तथा युव-प्रत्ययान्त शब्दों के सहयोग होने पर वृद्धप्रत्ययान्त ही प्रयोग में अवशिष्ट रहता है यदि दोनों प्रत्ययों के वैरूप्य को छोड़कर उनकी प्रकृतियों में वैलभ्य न हो ।

(१) अत्र नैकेन इत्यस्य स्थाने अनेकेन इति पाठो न्यासपदमन्तवरीपर्यायवचनया प्रतापने । समानार्थकत्वानु न परिवर्तित । तथा न-एकेन शब्देन अनेकस्यार्थंवाभिधानं न भवतीति नूने सुदिनपाठस्याभिप्रायः । अनेकेन शब्देन अनेकस्यार्थंवाभिधानं भवतीति पाठान्तरस्याभिप्रायः । यथा नैकेन इत्यस्य नानर्थकनक्षत्रस्य मनास अनेकेन इत्येवम् ॥

(२) आवृत्तवचनस्य स्थाने प्रकृतौ इति पाठान्तरम् ॥

यणश्च गर्गगार्यायणौ । यूनेति किम् ? गार्ग्यश्च गर्गश्च गार्ग्यगर्गौ । तल्लक्षण इति किम् ? गार्ग्यवात्स्यायनौ । एवकार- किमर्थ- ? । भागवित्तिश्च भागवित्तिरुश्च भागवित्तिभागवित्तिर्दौ । कुत्सा सौधीरत्व च भागवित्तिकस्यापरो विदोषो विद्यते ॥

स्त्री पुंश्च ॥ ६६ ॥

शेष इति वर्त्तते । वृद्धो यूनेति च सर्वम् । स्त्री वृद्धा यूना सहवचने शिष्यते तल्लक्षण-श्चेदेव विशेषो भवति । पुंस इवास्या कार्यं भवति, स-यर्थं पुमर्थवद्भवति । गर्गां च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वात्सी च वात्स्यायनश्च वात्स्यौ । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी ॥

पुमान् स्त्रिया ॥ ६७ ॥

तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति वर्त्तते । वृद्धो यूनेति निवृत्तम् । स्त्रिया सहवचने पुमान् शिष्यते स्त्री निवर्त्तते स्त्रीपुसलक्षणश्चेदेव विशेषो भवति । ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणौ । कुक्कुटश्च कुक्कुटी च कुक्कुटी । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्येव—कुक्कुटश्च मयूरी च कुक्कुट-मयूरी । एवकार- किमर्थ- ? इन्द्रश्च इन्द्राणी चेन्द्रेन्द्राण्यौ । पुयोगादाख्यायामित्यपरो विशेष । पुमानिति किम् ? प्राक्च प्राची च प्राक्प्राच्यौ । प्रागित्यभ्ययमलिङ्गम् ॥

७ भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ॥ ६८ ॥

यथासक्य भ्रातृपुत्रशब्दौ शिष्यन्ते सहवचने स्वसृदुहितृभ्याम् । स्वसा सहवचने भ्रातृशब्द शिष्यन्ते । भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । दुहित्रा सहवचने पुत्रशब्द- शिष्यन्ते । पुत्रश्च दुहित्ता च पुत्रौ ॥

नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ६९ ॥

तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति वर्त्तते । नपुंसकानपुंसनमात्रकृते विशेषे अनपुंसकेन सह-वचने नपुंसक शिष्यन्ते, एकवच्चास्य कार्यं भवति अन्यतरस्याम् । शुक्लश्च रम्बल शुक्ला च वृहत्तिका शुक्ल च वरु तदिदं शुक्लम् । तानीमानि शुक्लानि । अनपुंसकेनेति किम् ? शुक्ल च शुक्ल च शुक्ल च शुक्लानि । एवच्चेति न भवति ॥

पिता मात्रा ॥ ७० ॥

अन्यतरस्यामिति वर्त्तते, नैकवदिति । मात्रा सहवचने पितृशब्द शिष्यन्ते अन्य-तरस्याम् । माता च पिता च पितरौ, मातापितराविति वा ॥

स्त्री पुंश्च—योत्रप्रत्ययान् स्त्रीलिङ्ग शब्द और पुंश्चप्रत्ययान् शब्दों के सहप्रयोग होनेपर क्वालिङ्ग शब्द ही अवशिष्ट रहना है और स्त्रीलिङ्ग शब्द में पुल्लिङ्गशब्दत्व कार्य भां होना है यदि दोनों प्रत्ययान् शब्दों में प्रत्यय मत वैरूप्य से अनिरिक्त वैरूप्य न हो ।

पुमान्—स्त्रीलिङ्ग शब्द और पुल्लिङ्ग शब्द के सहप्रयोग में पुल्लिङ्ग शब्द ही अवशिष्ट रहता है यदि उन दोनों में क्वालिङ्ग तथा पुंश्च के भिन्न को वैरूप्य न हो ।

भ्रातृपुत्रौ—भ्रातृ तथा स्वसृ शब्दों के सह-प्रयोग में तथा पुत्र एवं दुहितृ शब्दों के सह-प्रयोग में क्रमशः भ्रातृ तथा पुत्र शब्द ही अवशिष्ट रहते हैं ।

नपुंसकम्—नपुंसक तथा अनपुंसक के सह प्रयोग में नपुंसक ही विकल्प से अवशिष्ट रहता है यदि दोनों में नपुंसकत्व एवं अनपुंसकत्व से भिन्न वैरूप्य न हो ।

पिता मात्रा—मातृ तथा पितृ शब्दों के सह प्रयोग में पितृ शब्द विकल्प में अवशिष्ट रहता है ।

श्वशुरः श्वश्रा ॥ ७१ ॥

अन्यतरस्यामिति वार्तते । श्वश्रा सहवचने श्वशुरशब्दः शिष्यते अन्यतरस्याम् ।
श्वशुरश्च श्वश्रूश्च श्वशुरौ, श्वश्रूश्चशुराविति वा ॥

त्यदादीनि सर्वेनित्यम् ॥ ७२ ॥

त्यदादीनि शब्दरूपाणि सर्वे सहवचने नित्यं शिष्यन्ते त्यदादिभिरन्वेष्य । सर्वप्रहणं
साकल्यार्थम्, नित्यग्रहणं विकल्पनित्यर्थम् । स च देवदत्तश्च यौ । यश्च देवदत्तश्च यौ ।
उत्पदादीनां मिथो यद्यत्परं तत्तच्छिष्यतेऽस च यश्च यौ । यश्च कश्च कौ ॥

ग्राम्यपशुसंघेष्वत्तरुणेषु स्त्री ॥ ७३ ॥

ग्राम्याणां पशूनां सभां ग्राम्यपशुसभा । एतेषु सह विचक्षाया स्त्री शिष्यते ।
(१) "पुमान् स्त्रिया" इति पुंसः शेषे प्राप्ते स्त्रीशेषो विधीयते । अतरुणग्रहणं सामर्थ्यात्पशु-
विसेपणम् । गाव इमाः । अजा इमाः । ग्राम्यग्रहणं किम् ? कस्य इमे, पृषता इमे ।
पशुत्विति किम् ? प्राङ्गणा, पशिया । संघेष्विति किम् ? गतौ गावौ घरत् । अतरुणेष्विति
किम् ? दासा इमे, वर्करा इमे । अनेकशफेष्विति वक्तव्यमस्य । इह मा भूत्—अथा
इमे ॥

इति श्रीजयादित्यविरचिताया काशिकाया वृत्तौ
प्रथमाध्यायस्य द्वितीय पादः ॥

श्वशुरः—श्वश्रू तथा श्वशुर शब्दों के सह-प्रयोग में विकल्प ने श्वशुर शब्द अवशिष्ट रहता है ।

त्यदादीनि—किमी भी शब्द के साथ प्रयुज्यमान त्यदादि शब्द अवशिष्ट रहते हैं ।

त्यदादीनाम्—यदि त्यदादि के अन्तर्गत जानेवाले अनेक शब्द हों सह-प्रयुक्त हों तो परवर्ती शब्द अवशिष्ट रहता है ।

ग्राम्यपशु—ग्राम्यपशुओं के वाचक शब्दों के सह-प्रयोग में स्त्री लिंग पशु-वाचक शब्द अवशिष्ट रहता है ।

अनेक—परन्तु उपर्युक्त नियम अनेक सुरवाले पशुओं के वाचक शब्दों के विषय में ही मान्य है ।

प्रथमाध्याय का द्वितीय पाद समाप्त हुआ ।

अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः

भूवादयो धातवः ॥ १ ॥

भू इत्येवमादय शब्दाः क्रियावचना (१) धातुसज्ञा भवन्ति । भू-भवति । एध-
पृधते । स्पर्द्ध-स्पर्द्धते । धातुशब्द पूर्वाचार्यसज्ञा । ते च क्रियावचनाना सज्ञा कृतवन्तः ।
तदिहापि पूर्वाचार्यसज्ञाश्रयणात् क्रियावाचिनामेव भूवादीना धातुसज्ञा विधीयते ॥

(२) भूवादीना वकारोऽय मङ्गलार्थं प्रदुष्यते ।

भुवो वार्थं वदन्तीति भ्यर्था वा वादय स्मृता ॥

धातुप्रदेशा — “धातो ” इत्येवमादयः ॥

उपदेशेऽजनुनासिक इत् ॥ २ ॥

उपदिश्यतेऽनेनेत्युपदेश, शास्त्रवाचयानि-सूत्रपाठ खिलपाठश्च । तत्र योऽजनुनासिकः
स इत्संज्ञो भवति । एध, स्पर्द्ध । प्रतिज्ञानुनासिन्या (३) पाणिनीया । उपदेश इति
किम् ? अत्रर्ओ अप । अजिति क्रिम् ? “जातो मनिन् कनिन्वनिपश्च” । अनुनासिक
इति क्रिम् ? सर्वस्याऽचो मा भूत् । इत्प्रदेशा — “आदितश्च” इत्येवमादयः ॥

हलन्त्यम् ॥ ३ ॥

उपदेश इति वर्तते । अन्ते भवमन्त्यम् । धात्वाटे समुदायस्य यद्भ्य हल तदित्सञ्ज
भवति । अ इ उ ण-णकार । ऋ लृ क्-ककार । ए ओ ङ्-ङकार । ऐ औ च-चकार ।
उपदेश इत्येव—अग्निचित्, सोमसुत् । हस्य ल् हलिति द्वितीयमत्र हलप्रहणं तन्त्रेणो-
पात्तं द्रष्टव्यम् । तेन प्रत्याहारपाठे हलित्यत्र लकारस्य इत्सज्ञा क्रियते । तथा च सति
हलन्त्यमित्यत्र प्रत्याहारे नेतेरेतराश्रयदोषो भवति ॥

न विभक्तौ तुस्माः ॥ ४ ॥

पूर्वेण प्राप्तायामित्सज्ञाया विभक्तौ वर्तमानाना तवर्गसंस्कारमकाराणा प्रतिषेध
उच्यते । तवर्ग-टाडसिडसामिनारहा-वृक्षात्, प्लक्षात् । सकार-जस्-वाङ्गणा । तस्,

भूवादयो—भू आदि क्रियावची शब्दा की 'धातु' सज्ञा होती है ।

उपदेश—उपदेशावस्था में अनुनासिक अच् की इत्-सज्ञा होती है ।

हलन्त्यम्—उपदेशावस्था अन्त्य हल् की इत्सज्ञा होती है ।

न विभक्तौ—विभक्तिस्थित सकार, तवर्ग तथा मकार—इतने अन्त्य हलों की इत्सज्ञा नहीं
होती है ।

(२) क्रियावाचिन इति पाठान्तरम् । पदनजरीपर्यालोचनना पाठद्वयमपि केषुचित् पुस्तकेषु
नास्तीदिति प्रतीयते ।

(२) भूवादीनामिति । क्रियावचना धातुसज्ञा भवन्तीत्याश्रयणात्प्रसङ्गो नास्तीति वाका-
रस्य मध्ये कल्पनाया प्रयोजनाभावाद् भूवादिर्दयामिति बहुब्रीहौ उपादेशे कृते भूवादय इत्यनुपपन्नो
निर्देश इत्यत्र आह—वकारोऽय मङ्गलार्थं इत्यादि । प्रकारान्तरनाह—भुवो वार्थं वदन्तीति । भूवादय
इति निर्देशो भुवो धातोरर्थं वदन्तीत्यर्थं । अन्य प्रकारान्तरनाह—भ्यर्था वा वादय स्मृता इति ।
भवन भू सोऽर्था येपान्ते भ्यर्था एवभूता वादयो वाच सञ्चिन स्मृता इत्यर्थं इति ।

(३) प्रतिज्ञानुनासिका इति प्रसिद्ध पाठ इति पदमन्ती ।

धम्-पचत, पचथ । मकार-अपचताम्, अपचतन् । विभक्त्याविति किम् ? "अथो यन्," "ऊर्णाया युत्," "रुधादिभ्य रनम्," "किमोञ्च्," "इतोऽच्" इत्यत्र प्रतिषेधो न भवति, अनित्यत्वात्स्य प्रतिषेधस्य । "इदमस्यसु" इत्युकाराऽनुबन्धनिर्देशादनित्यत्वमुपलप्यते(१) ॥

आदिर्जिह्वुडवः ॥ ५ ॥

इदिति वर्तते । आदिशब्दः प्रत्येकमभिमन्त्रयते । जि, ड, वु इत्येतेषां समुदायानामादितो वर्तमानानामित्यज्ञा भवति । जिमिदा-मिध्र । जि र्वा-रष्ट । जिध्रिदा-ध्रिग्न (२) । जिह्रुवी-इह्रु । डुयेष्ट-वेपथु । डुओक्षि-अयथु । वुपचप्-पश्चिमम् । डुवप्-उप्त्रिमम् । डुकृत्-कृत्रिमम् । आदिरिति किम् ? पट्टयति, कण्टयति । उपदेश इत्येव-विहारीयति ॥

पः प्रत्ययस्य ॥ ६ ॥

पकार प्रत्ययस्यादिरित्यज्ञोऽभवति । "जिखिति ष्युन्"—तर्कनी, राजनी । प्रथयस्त्रेति किम् ? पांड, पण्ड (३), पडिक । आदिरित्येव—" (२) अविमहोष्टिपक्"—अजिव, महिप ॥

चुट्ट ॥ ७ ॥

चवर्णोऽवर्णो प्रथयस्यादौ हासज्ञौ भवतः । "गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चकृन्"—कौञ्जायन्य । छस्य ईयादेश वचयति । जस्—ज्ञाज्ञाणा । इत्यान्तादेश वचयति । "शण्डिहादिभ्यो ष्य"—शाण्डिक्य । टवर्ग—"चरोष्ट"—डुरुचरी, मद्रुचरी । उस्य इकादेश वचयति । "मसुम्या जनेई"—उपसरज, मद्रुज । टर्येयादेश वचयति । "अन्नाण"—आन्न । पृथग्योगकरणस्य विधेरनित्यत्वज्ञापनार्थम् । "तेन वितस्वुत्सुपचणपो"—केतसुत्सु, केतचण । "अवाण्टारच"—"गते नासिकायाः सज्ञायां ईटन्नाटन्भटच"—अपटीट । आदिरित्येव—"कर्मणि घटोऽष्टच्"—कर्मट ॥

लशक्तद्धिते ॥ ८ ॥

नद्धितवर्द्धितस्य प्रत्ययस्यादितो वर्तमाना लकारशकारकवर्गा इत्यज्ञा भवन्ति । लकार—"द्वयुट् च"—चयनम्, जयनम् । शकार—"कर्त्तरि शप्"—भवति, पचति । कवर्ग—"कचत्तन् निष्ठा"—भुक्त, भुक्तवान् । "प्रियवदो वद शच"—प्रियवद, वदवद । "ग्लानिस्थश्च ष्यु"—ग्लान्यु, जिष्णु, भूष्णु । "अभभासमिदो घुरच्"—अदुरम् । "शाडसिडसाभिनास्या"—वृचात्, वृचय । अतद्धित इति किम् ? वृडात्, लामन्न, कर्णिका ॥

आदिर्जि-शब्द के आदि में वर्तमान जि, ड तथा वु को इत्यया होती है ।

पः प्रत्ययस्य-प्रत्यय के आदि में वर्तमान पकार को इत्यया होती है ।

चुट्ट-प्रत्यय के आदि में वर्तमान चवर्ग तथा टवर्ग को इत्यया होती है ।

लशक्तद्धिते-नद्धितभिन्न प्रत्ययों के आदि में वर्तमान लकार, शकार तथा कवर्ग को इत्यया होती है ।

(१) अनित्यत्वमुपलप्यते इति पाठो न सार्वत्रिकः ।

(२) जिध्रिदा-ध्रिग्न इति पाठान्तरम् ।

(३) मुद्रित आदिशब्दपुस्तके अनुपलभ्यमानस्य प्रत्युदाहरणमेतत् स्यात्परमार्थोपलम्भात् स्थापितमस्माभिः ।

(४) न्यासदर्शनयोः पदोद्योचनयोः मूषोपन्यासस्य मूलपाठस्य न प्रतीयते ।

तस्य लोपः ॥ ९ ॥

तस्यैत्सञ्जकस्य लोपो भवति । तथा चैवोदाहृतम् । तस्य ग्रहण सर्वलोपायम् । अलो-
न्त्यस्य मा भूत् “आदिजिडुडव” इति ॥

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ॥ १० ॥

सख्याशब्देन क्रमो लक्ष्यते । यथासख्य यथाक्रममनुदेशो भवति । अनुदिश्यत इत्यन-
देशः । पश्चादुच्चार्यत इत्यर्थः । समाना समसंख्याना (१)समं पठितानामुद्देशितामन-
देशिना च यथाक्रमम(२)उद्देशिभिरनुदेशिन संघष्यन्ते । “तृदीशालानुरवर्मतीकूचवाराड्डक-
छण्डव्यरु” । प्रथमाप्रथमो द्वितीयाद् द्वितीय इत्यादि । तौदेवः । शालानुरीय । वार्म-
तेयः । कौचवार्य । समानामिति किम् ? “लक्षणेत्थभूताख्यानभागवीप्सानु प्रतिवर्षनव.”,
लक्षणादयश्चत्वारोऽर्था, प्रत्यादयश्चय, सर्वेषा सर्वत्र कर्मप्रवचनीयसज्ञा भवति । इह
कस्मान्न भवति—“वेशो यश आदेर्भगाछल ख च” इति ? स्वरितेन लिङ्गेन यथास्वरय
यत्र नेप्यते तत्र स्वरितत्वं न प्रतिज्ञायते । “स्वरितेनाधिकार’ इति स्वरिग्रहण पूर्वणापि
सबध्यते ॥

स्वरितेनाधिकारः । ११ ॥

स्वरितेनेति इत्थभूतलक्षणे तृतीया । स्वरितो नाम स्वरविशेषो(३) वर्णधर्म(४),
तेन चिह्नेनाधिकारो वेदितव्यः । अधिकारो विनियोगः । स्वरितगुणयुक्त शब्दरूपमधि-
कृतत्वादुत्तरत्रोपतिष्ठते । प्रतिज्ञास्वरिता पाणिनीया—“प्रत्यय.”, “धातो.”, “ङधाप्रा-
तिपदिकात्”, “अङ्गस्य”, “भस्य”, “पदस्य” ॥

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ॥ १२ ॥

अविशेषेण धातोरात्मनेपद परस्मैपद च विधास्यते, तत्राय नियम क्रियते । अनुदा-
त्तेतो ये धातवो दितश्च तेभ्य एव आत्मनेपद भवति नान्येभ्यः । अनुदात्तङ्ग्यः—आस—
आस्ते । वस्—वस्ने । डिङ्ग्य एवपि—पूङ्—सूते । शिङ्—शेते ॥

भावकर्मणोः ॥ १३ ॥

“ल कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः” इति भावकर्मणोर्विहितस्य लस्य तिवाद्य
सामान्येन वक्ष्यन्ते, तत्रेदमुच्यते । भावे कर्मणि चात्मनेपद भवति । भावे—म्लायते
भवता, मुष्यते भवता, आस्यते भवता । कर्मणि—क्रियते कट, हियते भार । कर्म-
कर्त्तरि—ल्यते केदार स्वयमेवेति परस्मैपदं न भवति । तस्य विधाने द्वितीय कर्तृग्रहण-
मनु (५) वर्तते । तेन कर्त्तव्य कर्त्ता तत्र परस्मैपद भवति ॥

तस्य लोप — इत्सञ्जक मन्त्र का लोप हो जाना है ।

यथासख्यम्—समसख्यक स्थानी तथा आदेश का सम्बन्ध क्रमानुसार होता है ।

स्वरितेन—स्वरितस्वरात्मक चिह्न अधिकार का शापक है ।

अनुदात्त—जिन धातुओं के अनुदात्त स्वर की इत्सञ्जा इद हो तथा जो धातु लिङ्ग हे
इने आत्मनेपद होता है ।

भावकर्मणोः—भाव तथा कर्म में लकार के विहित होने पर धातु से आत्मनेपद होता है ।

(१) मतगणनपरिपठितानाम् इति न्यासे पाठ ।

(२) पदमञ्जरीदर्शने उद्देशिभिरिति पाठ केपुञ्चित् पुस्तकेषु नास्तीदिति प्रतीयते ।

(३) न्यासेऽत्र स्वरदोष इति पाठ, पदमञ्जरी स्वरितो नाम वर्णधर्म, इत्येव पठ्यते, स्वर-
विशेष इति पाठस्तु पुण्यपत्तनस्थपुस्तके मनुपलभ्यते ।

(४) न स्वरधर्म इत्याधिक कश्चित् ।

(५) उपतिष्ठत इति न्यासे पाठ ।

कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे ॥ १४ ॥

कर्मशब्दं क्रियावाची, व्यतिहारो विनिमयः। यत्रान्यसंबन्धिनां क्रियामन्धः द्योति इतरसंबन्धिनां चेतः स कर्मव्यतिहारः। तद्विहितक्रियावचनादातोऽयमनेपद् भवति। व्यतिलुनन्ति। व्यतिपुनन्ति। कर्मव्यतिहार इति किम्? लुनन्ति। कर्मग्रहणमुत्तरार्थम् “शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम्” इति ॥

न गतिर्हिंसार्थेभ्यः ॥ १५ ॥

पूर्वजात्मनेपद् प्राप्त प्रतिषिध्यते। गत्यर्थेभ्यो हिंसार्थेभ्यश्च धातुभ्यः कर्मव्यतिहारे आत्मनेपद् न भवति। व्यतिगच्छन्ति। व्यतिसर्पन्ति। हिंसार्थेभ्यः-व्यतिहितन्ति, व्यतिघ्नन्ति। अत्रापि हे हसादीनामुपसर्गधानम्। व्यतिहसन्ति। व्यतिज्वरन्ति। व्यतिपठन्ति। अहस्तेरप्रतिषेधः। सप्रहरन्ते राजानः ॥

इतरेतरान्योन्योपपदाच्च ॥ १६ ॥

इतरेतरोऽन्योन्य इत्येवमुपपदादातो कर्मव्यतिहारे आत्मनेपद् न भवति। इतरेतरस्य व्यतिलुनन्ति। अन्योन्यस्य व्यतिलुनन्ति। अत्रस्पर्शोपपदाच्चेति पठन्त्यम्। परस्परस्य व्यतिलुनन्ति ॥

नेर्विशः ॥ १७ ॥

शेषात्कर्त्तरिति परस्मैपदे प्राप्ते निपूर्वाद्धिञ् आत्मनेपद् विधीयते। ने, परस्माद्भिः आत्मनेपद् भवति। निविशते। निविशन्ते। नेरिति किम्? प्रविशति। “यदागमास्तद् ग्रहणेन गृह्यन्ते”। तेनाया नास्ति व्यवधानम्(१)—न्यविशत। नेरुपसर्गस्य ग्रहणम्, “अर्थाद्ग्रहणे नागर्थकस्येति”। तस्माद्दिह न भवति—मनुनि(२) विरान्ति अन्तरा ॥

परिव्यवेभ्यः क्रियः ॥ १८ ॥

‘युक्तात्र द्वयविनिमये’, द्विवात्कर्त्तृभिर्गारे क्रियाकले सिद्धमात्मनेपदम्। अकर्त्तृभिः प्रापार्थोऽप्यकारम्भः। परिव्यवेभ्य उक्तराट्क्रीणातेरात्मनेपद् भवति। परिविणीते। विष्टी-

कर्त्तरि—क्रिया के परस्पर-विनिमय के द्योतित होने पर धातु से आत्मनेपद होता है।

न गति—कर्म-व्यतिहार होने पर भी गत्यर्थक तथा हिंसार्थक धातुओं से आत्मनेपद नहीं होता है।

प्रतिषेधे—उपर्युक्त प्रतिषेध के क्षेत्र के अन्तर्गत ‘हन्’ जगदि धातुओं का भी परिमाण करना चाहिए।

इतरे—तन्म उन्नमङ्क (अत्रस्व हिंसार्थक) ‘ह’ धातु से आत्मनेपद का प्रतिषेध नहीं होता है।

इतरेतरान्योन्योप—कर्म-विनिमय के द्योतित होने पर ‘इतरेतर’ तथा ‘अन्योन्य’ उपसर्गों से आत्मनेपद होता है।

परस्परोप—‘परस्पर’ उपसर्गवाले धातु से भी कर्म-व्यतिहार में आत्मनेपद का विधान करना चाहिए।

नेर्विशः—नि पूर्वक ‘विश्’ धातु से आत्मनेपद होता है।

परिव्यवेभ्यः—गी, वि, लीर जब से विहित ग्री धातु से अकर्त्तृभिर्गरे क्रियाकाल के होने पर आत्मनेपद होता है।

(१) अत्र व्यवधानेऽपि भवति इति परित्यागः ।

(२) अविश नन्ति इति दृष्टान्तः पाठः ।

गीते । अथक्रीणीते । पर्यादय उपसर्गा गृह्यन्ते, तेनेह न भवति—बहुवि क्रीणाति वनम्(१) ॥

विपराभ्यां जेः ॥ १९ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदमित्यस्यापवादः । विपरापूर्वाज्जयतेर्धातोरात्मनेपद भवति । विजयते । पराजयते । विपराशब्दादुपसर्गो गृह्येते, साहचर्यात् । तेनेह न भवति—बहुवि जयति वनम्, परा जयति सेनेति(२) ॥

आडो दोऽनास्यविहरणे ॥ २० ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । आडपूर्वाहदाते (३) अनास्यविहरणे वर्तमानादात्मनेपद भवति । विद्यामादत्ते । अनास्यविहरण इति किम् ? आस्यं व्याददाति । अनास्यविहरण-समानक्रियादपि प्रतिषेधो वक्तव्यः । विपादिका न्याददाति । कूलं न्याददाति । अम्बाह्न-कर्मराप्तेति पठ्यत्यम् (४) । इह मा भूत्—न्याददते पिपीलिका पतद्गस्य सुखम् ॥

क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्च ॥ २१ ॥

'क्रीड् विहारं' । एतस्माद् अनु, सम्, परि इत्येवम्पूर्वाद् आडपूर्वाद्यात्मनेपदं भवति । अनुक्रीडते । मक्रीडते । परिक्रीडते । आड खल्वपि—आक्रीडते । समा साहचर्यादन्वादि-रूपसर्गो गृह्यते । तेनेह कर्मप्रवचनीयप्रयोगे न भवति—माणवकमनुक्रीडति । असमोऽकू-जने इति वक्तव्यम् । सक्रीडन्ति शकटानि । आगमे. क्षमायामात्मनेपद वक्तव्यम् । क्षमा उपेक्षा कालहरणमिति यावत् । आगमयस्व तावन्माणवकम् । अशिवेजिज्ञासा-याम् । विद्याम् (५) शिञ्जते । आशिपि नाथः । सपिपो नाथते । मधुनो नाथते । आशिपीति किम् ? माणवकमनुनाथति । अहरतेर्गतं (६) ताच्छीलयः । पैतृकमथा अनु-

विपराभ्याम्—वि, परा उपसर्ग से युक्त 'जि' धातु मे आत्मनेपद होता है ।

आडो दो—मृग-विक्रमन मे भिन्न अर्थ मे प्रयुज्यमान आडपूर्वक 'दान्' धातु से अकर्तृ गामी क्रियापत्र ग आत्मनेपद होता है ।

आस्यविहरण—आस्यविहरण के समान अन्यान्य विहरण के अर्थ मे भी 'दान्' धातु से आत्मनेपद होता है ।

स्वाह्न—अपना अन्न यदि कर्म हो तो भी 'दान्' धातु मे उक्त अर्थ मे आत्मनेपद होता है ।

क्रीडोऽनु—अनु, सम् तथा परि उपसर्गों से अन्यतम मे विदिष्ट 'क्रीड' धातु से आत्मनेपद होता है ।

समोऽकूजने—सम् उपसर्ग मे विदिष्ट 'क्रीड' धातु मे कूजन-भिन्न अर्थ मे आत्मनेपद होता है ।

आगमे—क्षमा अर्थ मे आडपूर्वक 'गम्' धातु मे आत्मनेपद का विधान करना चाहिए ।

शिञ्जे—जिज्ञासा अर्थ मे 'शिञ्' धातु मे आत्मनेपद होता है ।

आशिपि—आशीर्वाद के अर्थ मे 'नाथ' धातु मे आत्मनेपद होता है ।

हरतेर्गतं—प्रकारानुसरणस्वभावार्थक 'ह' धातु मे भी आत्मनेपद होता है ।

(१) बहुवि वनम् क्रीणातीत्यन्वयः । बहुवि—बहुपक्षिकम् ।

(२) परा सेना जयतीत्यन्वयः । परा—उत्कृष्टा ।

(३) दान् इति न्यासपदमन्वयो पाठः ।

(४) वक्तव्यमिति न्यासपदमन्वयोर्नास्ति ।

(५) धनुषि इति पदमजरीपाठः ।

(६) गति इति न्यासपदमन्वयोः ।

हरन्ते । नाचूकं गावोऽनुहरन्ते । गतवाच्युत्प इति किम् ? भागुरमुहरति । अकिरनेहर्ष-
 जीविकाहृष्टाफकरनेष्विति वक्तव्यम् ३ । अपस्किरते वृषभो इष्टः । जीविकायान्-अ-
 स्किरने कुवृष्टो भवार्थी । इत्यायङ्गने—अपस्किरने श्वाऽऽप्रवार्थी । हृषादिष्विति किम् ?
 अपस्किरति कुमुमम् । ३ आदि नृपचउत्तरमन्तपानव ३ । भागुने भृगाट् । भागृपुत्रे
 गुम् । अक्षय उपलम्भन इति वक्तव्यम् ३ । वाचा शरीरस्वप्नमनुपलम्भनम् । देवदत्ताय
 दपते । यत्रदत्ताय दपते । उपलम्भन इति किम् ? दपति ॥

ममवप्रविभ्यः स्यः ॥ २२ ॥

मम्, अक्, प्र, वि इत्येवंपूर्वाद् विष्टनेरात्मनेपद् भवति । मन्तिष्टने । अयनिष्टने ।
 प्रविष्टने । विनिष्टने । अत्राङ् स्य प्रतिशान इति वक्तव्यम् ३ । अस्ति मद्यामाविष्टने ।
 आगमो गुणदृष्टौ आविष्टने ॥

प्रकाशनस्येयाख्ययोश्च ॥ २३ ॥

स्वानिप्रायक्यन प्रकाशनम् । स्येयस्यात्वा स्येयाख्या । विष्टव्यस्तित्रिति स्येय । विवा-
 दपदनिर्गता लोके स्येय इति अतिद्वन्द्वय प्रतिपत्त्यमत्याप्रदणम् । प्रकाशने स्येयाख्याया
 च विष्टनेरात्मनेपद् भवति । प्रकाशने वाच्य—विष्टने कन्वा दात्रेभ्यः, विष्टने वृषली प्राप्ति-
 पुत्रेभ्यः । प्रकाशयन्वाज्जानमित्यर्थ । स्येयत्वात्वायान्—अवि विष्टने, मयि विष्टने, मद्याय
 कर्गादिषु विष्टने य ॥

उदोऽनूर्ध्वकर्मणि ॥ २४ ॥

उत्पूर्वाविष्टनेरनूर्ध्वकर्मणि वृत्तानादात्मनेपद् भवति । कर्मत्वाद् विवावाचो ।
 अनूर्ध्ववाविष्टिद्विवावचवात्(१)विष्टनेरात्मनेपद् भवति । गेहे उचिष्टते । कुदुभ्ये उचि-
 ष्टते । उदर्थे यनन इत्यर्थः । अउद् ईहायामिति वक्तव्यम् ३ । इह मा भूत्—अस्नाद्-भानाद्
 शतमुचिष्टिति । शतमुपचय इत्यर्थः । ईहाप्रहमननूर्ध्वकर्मण एव विभेपण नापवादः ।
 अनूर्ध्वकर्मणोति किम् ? आत्मनादुचिष्टति ॥

उपान्मन्त्रकरणे ॥ २५ ॥

किरनेहर्ष—हर्ष, बोधिका तथा शान्त्यान अक् के प्रतिपादक होने पर 'ठ' धातु ने अत्मने-
 पद का विधान करना चाहिए ।

आङि—आङ्पूर्वक 'मु' तथा 'प्रष्ट' धातुओं से आत्मनेपद का विधान करना चाहिए ।

इष्टः—उपलम्भन के अर्थ में 'अन्' धातु से आत्मनेपद का विधान करना चाहिए ।

ममव—मम्, अक्, प्र, वि वचनगो में अन्वयन में सिद्धिष्ट 'स्या' धातु से अत्मनेपद
 होता है ।

आङ् इष्टः—प्रतिपादन अर्थ में आङ्पूर्वक 'स्या' धातु से आत्मनेपद का विधान करना
 चाहिए ।

प्रकाशन—अने अर्थवाच्य की अभिव्यक्ति तथा विचारनिर्देशक की अभिव्यक्ति करनेवाले
 'स्या' धातु से भा आत्मनेपद होता है ।

उदोऽनूर्ध्व—ऊर्ध्वपरिदिष्ट किया से भिन्न किदा के प्रतिपादक उत्पूर्वक 'स्या' धातु से
 आत्मनेपद होता है ।

उद् ईहायाश्च—उत्पूर्वक 'स्या' धातु से ईहा (बेठा) अर्थ में हा आत्मनेपद का विधान
 करना चाहिए ।

उपान्मन्त्र—नन्त्रकरण (स्तुति) के अर्थ में उत्पूर्वक 'स्या' धातु से आत्मनेपद होता है ।

(१) अनूर्ध्वकर्मणिदिष्टाद् द्विवावचनात् इति न्यासे पाठः ।

उपपूर्वात्तिष्ठतेमन्त्रकरणेऽथै वृत्तमानादात्मनेपदं भवति । ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते । आग्नेय्या आग्नीध्रमुपतिष्ठते । मन्त्रकरण इति किम् ? भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन । ॐउपाहेवपूजास्मृतिकरणमित्रीकरणपथिष्विति वाच्यम् ॐ । देवपूजायाम्—आदित्यमुपतिष्ठते । सद्गनिकरणे—रथिकानुपतिष्ठते । मित्रकरणे—(१)महामात्रानुपतिष्ठते । मित्रकरणसद्गतिकरणयो को विशेष ? सद्गतिकरणमुपदलेप । तद्यथा—गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते । मित्रकरण तु विनाप्युपरलेपेण मैत्रीस्त्वन्ध । पथि—अथ पन्था क्षुण्णमुपतिष्ठते । ॐवा लिप्तायामिति वक्तव्यम् ॐ । भिक्षुको ब्राह्मणबुलमुपतिष्ठते, उपतिष्ठतीति वा ॥

अकर्मकाच्च ॥ २६ ॥

उपादिति वृत्तते । उपपूर्वात् तिष्ठतेरकर्मकादकर्मक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । यावद्भुक्तमुपतिष्ठते । यावदोदनमुपतिष्ठते । भुक्तमिति भावे क्तप्रत्यय । भोजने भोजने सन्निधीयत इत्यर्थः । अकर्मकादिति किम् ? राजानमुपतिष्ठति ॥

उद्विभ्यां तपः ॥ २७ ॥

अकर्मकादिति वृत्तते । उद्वि इत्येवम्पूर्वात् तपत्तेरकर्मक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । उत्तपते । वितपते । दीप्यत इत्यर्थः । अकर्मकादित्येव—उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकार, वितपति पृष्ठ सविता । ॐस्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् ॐ । उत्तपते पाणिम् । उत्तपते पृष्ठम् । वितपते पाणिम् । वितपते पृष्ठम् । स्वाङ्ग चेह न पारिभाषिक गृह्यते—अद्वन्मूर्त्तिमत्स्वाङ्गमिति । किं तर्हि ? स्वमङ्ग स्वाङ्गम् । तेनेह न भवति—द्वन्द्वतो यद्दत्तस्य पृष्ठमुत्तपतीति । उद्विभ्यामिति किम् ? निष्टपति ॥

आडो यमहनः ॥ २८ ॥

अकर्मकादिति वृत्तते । 'यम उपरमे', 'हन हिंसागत्यो' इति परस्मैपदिनी । ताभ्यामकर्मक्रियावचनाभ्यामाङ्पूर्वाभ्यामात्मनेपदं भवति । आयच्छते । आयच्छेते । आयच्छन्ते । हन म्लवपि—आहते, आघ्राते, आघ्रते । अकर्मकादित्येव—आयच्छति कृपाद्रजुम्, आहन्ति वृषल पादेन । ॐस्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् ॐ । आयच्छते पाणिम्, आहते शिरः । स्वाङ्ग चेह न पारिभाषिक गृह्यते । किं तर्हि ? स्वमङ्ग स्वाङ्गम् । तेनेह न भवति—आहन्ति शिरः परकीयमिति ॥

उपाहेवपूजा—उपपूर्वक 'स्था' धातु से देवपूजा, मङ्गल, मैत्रीकरण तथा मार्ग अर्थों में आत्मनेपद समझना चाहिए ।

वा लिप्तायाम्—लिप्ता के अर्थ में भी उपपूर्वक 'स्था' धातु से विकल्प में आत्मनेपद का विधान समझना चाहिए ।

अकर्मकाच्च—उपपूर्वक अकर्मक 'स्था' धातु से भी आत्मनेपद होता है ।

उद्विभ्याम्—उत्पूर्वक तथा विपूर्वक अकर्मक 'तप' धातु से आत्मनेपद होता है ।

स्वाङ्ग—अनेक अङ्ग के कर्म होने पर भी उपपूर्वक तथा विपूर्वक 'तप' धातु से आत्मनेपद का विधान समझना चाहिए ।

आडो यम—अङ्पूर्वक अकर्मक 'यम्' तथा 'हन्' धातुओं से आत्मनेपद होता है ।

स्वाङ्गकर्म—स्वाङ्ग के कर्म होने पर भी उपपूर्वक धातुओं से आत्मनेपद का विधान समझना चाहिए ।

(१) महामात्रा = महामन्त्रिण । तथा च मनु —

मन्त्र कर्मणि भूषाया विष्टे माने परिच्छेदे ।

माना च महती येषा महामात्रास्तु ते मताः ॥ (श्री ना०)

समो गम्यच्छिप्रच्छिस्वरत्यतिथुविदिभ्यः ॥ २९ ॥

अकर्मकादिति वचंते । शेषान् कर्तरि परस्मैपदं प्राप्ते समृन्न्वो गमि, अच्छि, प्रच्छि, स्वरति, अर्नि, ध्रु, विदि इत्येतेभ्योऽकर्मकेभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं भवति । सगच्छते । समृच्छते । समृच्छते । सस्वरते । सङ्ग्रहणं अस्य समरन्त । अर्तुच्छि फलेः "सतिप्राप्त्यतिभ्यश्च" इत्यञ्जदेशः । तत्र परस्मैपदेऽप्यित्येतन्नाध्यायने "बहुलं दुन्दभ्यमाह योगेपि" इत्याह प्रतिगिष्यते । "अदत्तोऽङ्गि गुणः" इति गुण । गंशुने । सयित्ते । अस्वरदेशस्य प्रहणम्-समृच्छिष्यते । अस्वादेशस्य स्वत्तेरित्यप्य विद्मान् आत्मनेपदम् । अतिरुभयत्र पठ्यते—'अ गतिप्रापणयोः' इति भ्यादी, 'अ र् गती' इति जुहोत्यादी । चित्तेषामभावाद् द्वयोरेपि प्रहणम् । चित्तेर्ज्ञानार्थस्य प्रहणम्, परस्मैपदिभिर्गमादिभिः साहचर्यात्, न लोभावेत्य, स्वरितेषां धातुभ्यतोभापस्य । अदत्तोऽचेति वक्तव्यम् । सम्पश्यते । अकर्मकादित्येव—प्राप्त सम्पश्यति ।

निसमुपत्रिभ्यो ह्यः ॥ ३० ॥

अकर्मकादिति निवृत्तम् । अत पर सामान्येनात्मनेपदविधानं प्रतिपत्तव्यम् । नि, सम्, उप, चि, इत्येवपूर्याद्व द्वयतेर्ज्ञानोरात्मनेपदं भवति । निह्वयते । सह्वयते । उपह्वयते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽप्यमारम्भ । अन्यत्र हि नित्वात्सिद्धमेवात्मनेपदम् । उपसर्गादस्यत्व-द्योर्वा वचनम् । निरस्यति, निरस्यते । समूहति, समूहते ॥

स्पर्श्यामाडः ॥ ३१ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थोऽप्यमारम्भ । स्पर्श्या विषये आहृत्पूर्वात् ह्यपतेरात्मनेपदं भवति । स्पर्शो सवर्षः पराभिभवेच्छु, स विषयो धात्वर्थस्य । धातुस्तु शब्दक्रिय एव । मञ्जो मञ्जमाह्वयते । धाराप्रदायमाह्वयते । स्पर्शं पानस्तस्याह्वानं करोतीत्यर्थः । स्पर्श्यामिति किम् ? सामाह्वयति शोषात् ॥

गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिच्यप्रतियत्प्रकथनोपयोगेषु कृजः ॥ ३२ ॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽप्यमारम्भ । गन्धनादित्येषु पत्तमानात् करोतेरात्मनेपदं भवति । गन्धनमपकारप्रदुर्गतं हिसात्मकं सूचनम् । तथाहि—वस्तु गन्धं अद्दने, अद्दं हिसायाम् इति चुरादी पठ्यते । अवक्षेपण भस्मनम् । सेवनमनुवृत्ति । साहसिच्यम् साहसिक कर्म । प्रतिपानं सतो गुणान्तराऽऽधानम् । प्राचयने प्रकथने कथनम् । उपयोगो धर्मादिप्रयोजनो विनियोगः । गन्धने तापत्-उत्तुरुते, उदात्तुरुते । मूचयतीत्यर्थः । अन्वेषणे-ज्येनो वृत्तिकामुदात्तुरुते । अन्वेषणीत्यर्थः । सेवने-

समो गम्यच्छि—ममुपसर्गक अकर्मक 'गम्, 'अच्छ, प्रच्छ, 'अ' 'ध्रु' तथा 'वद्' धातुर्त्ते आत्मनेपदं होता है ।

इत्येतेषु—अकर्मक 'गम्' धातु से जो आत्मनेपद का विधान ममप्रकाश चाहिए ।

निसमुप—नि, सम्, उप तथा चि उपसर्गों में अन्वय में जो 'ह्येन्' धातु में आत्मनेपद में होता है ।

उपसर्गाद्—उपसर्गक 'अम्' धातु तथा 'उह' धातुओं में जो आत्मनेपद का विधान करना चाहिए ।

स्पर्श्यामाड—स्पर्शा अर्थ में आहृत् उपसर्ग से विहित 'ह्येन्' धातु में आत्मनेपद का विधान

गन्धनावक्षेपण—गन्धन (=अपकारक का और हिसात्मक सकेन), भस्मना, सेवन, साहसिक कार्य, गुणाधान और प्रकथा अर्थों में 'कृज' धातु से आत्मनेपद होता है ।

गणकानुपकुर्यते, महामात्रानुपकुर्यते । तेवत् इत्यर्थः । साहसिक्ये—परवारान् प्रकुर्यते । तेषु सटसा प्रयत्नत इत्यर्थ । प्रतिबले—पृथो दृक्स्योपस्कुर्यते, काण्ड गुडस्योपस्कुर्यते । तस्य सतो गुणाभतराधान कर्मेतीत्यर्थ । पृथीमुट्टी करोते प्रतियत्न एव विधीयते । प्रकुर्यते—गाथा प्रकुर्यते, जनापवादान् प्रकुर्यते । प्रकरणेण कथयतीत्यर्थः । उपयोगे—शत प्रकुर्यते, सटस्य प्रकुर्यते । धम्मार्थं शत विनियुञ्जत इत्यर्थ । एतेष्विति किम् ? कर्त्तं करोति ॥

अधेः प्रसहने ॥ ३३ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भ । अधिपूर्वात् करोते. प्रसहने वर्त्तमानादात्मनेपद् भवति । प्रसहनमभिभव (१) अरराजयो वा । तमधिकं । तमभिवन्वृत् । न तेन परालित इति वा । प्रसहन इति किम् ? अर्थमधिकरोति । पृथग्योगकरणमुपसर्गविशेषणार्थम् ॥

वेः शब्दकर्मणः ॥ ३४ ॥

कृञ् इत्यनुवर्त्तते । विपूर्वात् करोतेरकर्त्रभिप्राये क्रियाफले शब्दकर्मण आत्मनेपद् भवति । कर्मशब्द इह कारकाभिधायी न क्रियावचनः । शोषा विकुर्यते स्वरान् । ध्वाङ्चो विकुर्यते स्वरान् । शब्दकर्मण इति किम् ? विकरोति पय ॥

अकर्मकाच्च ॥ ३५ ॥

वे, कृञ् इत्यनुवर्त्तते । विपूर्वात् करोतेरकर्मकादकर्मकक्रियावचनादात्मनेपद् भवति । विकुर्वते स्तैन्धया । साधुदान्ताः शोभन बलान्तीत्यर्थः । ओदनस्य पूर्णारद्यान्ना विकुर्वते । निष्फल चेष्टन्त इत्यर्थ ॥

सम्माननोत्सङ्गनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः ॥ ३६ ॥

णीञ् प्रापणेऽस्मात् कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपद्म् । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भ । णीञ् प्रापणे इत्येतस्माद्गतोरात्मनेपद् भवति सम्माननादिषु विशेषणेषु सत्सु । सम्माननं पूजनम् । नयते चार्थी लोकायते । चार्थी शुद्धि, तत्सम्बन्धादाचार्योऽपि चार्थी, स लोकायते शास्त्रे पदार्थान्नयते, उपपत्तिभि स्थिरीकृत्य शिष्येभ्य प्रापयति, ते युक्तिभिः स्थाप्यमाना सम्मानिता, पूजिता भवन्ति । उत्सङ्गननुत्क्षेपणम् । माणवकमुदानयते । उत्क्षिपतीत्यर्थः । आचार्यकरणमाचार्यक्रिया, माणवकमीदृशेन विधिनाऽऽत्मसमीप प्रापयति यथा स उपनेता स्वयमाचार्य सम्पद्यते । माणवकमुपनयते । आत्मानमाचार्य-कुर्वन् माणवकमात्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । ज्ञान प्रमेयनिश्चय । नयते चार्थी लोकायते । तत्र प्रमेयनिश्चिनोतीत्यर्थः । भृतिर्वतनम् । कर्मकरानुपनयते । भृतिदानेन समीप करोतीत्यर्थः । विगणनमृणादनिर्घातनम् । मद्ग्रा कर विनयन्ते । निर्यातयन्तीत्यर्थः । व्ययो धम्मार्थेषु विनियोगः । शत विनयते । महस विनयते । धर्माद्यर्थं शत विनियुक्त इत्यर्थः । एतेष्विति किम् ? अजां नयति मामम् ॥

अधे प्रसहने—अधिपूर्वक 'कृञ्' धातु मे जनिभव अर्थ न आत्मनेपद् होता है ।

वे शब्द—कर्म कारक के स्थान में शब्द के आने पर विपूर्वक 'कृञ्' धातु मे अकर्तृगानी क्रिया-फल में आत्मनेपद् होता है ।

अकर्मकाच्च—विपूर्वक अकर्मक 'कृञ्' धातु मे आत्मनेपद् होता है ।

सम्माननोत्सङ्ग—पूजन, उत्क्षेपण, आचार्य क्रिया, ज्ञान, भृति (= मेवकवेतन), ऋणादि का समापन (चुकती) तथा धर्माथं क्रय—इन अर्थों में 'नी' धातु से अकर्तृगानी क्रिया-फल में आत्मनेपद् होता है ।

(१) अभिभवय परत्वेद् विवक्षित इत्यनोऽर्जन्तरम् निर्दिशति—अरराजयो वेति । (श्री ना०)

कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ॥ ३७ ॥

नयते कर्ता देवदत्तादिलकारवाच्यं । कर्तृरथे कर्मण्यशरीरे सति नयतेरात्मनेपदं भवति । शरीरं प्राणिकायं, तदेकदेशोऽपि शरीरम् । क्रोधं विनयते । मन्यं विनयते । कर्तृस्थ इति किम् ? देवदत्तो यज्ञदत्तस्य गोषं विनयति । अशरीरं इति किम् ? गुरुं विनयति, घाटा विनयति । कर्मणीति किम् ? बुद्ध्या विनयति, प्रजया विनयति ।

वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ॥ ३८ ॥

शंभारकर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते वृत्त्यादिष्वर्थेषु क्रमेर्वांतोरात्मनेपदं भवति । वृत्तिरप्रतिबन्ध (१) । सर्ग उदाहृत् । तायनं स्फीतता । वृत्तौ तायस्-वृत्तवस्य क्रमते बुद्धिः । न प्रतिबन्धयत इत्यर्थः । यज्ञ-प्यस्य क्रमते बुद्धिः । सर्गं—श्याकरणाध्ययनाय क्रमते । उत्सहत इत्यर्थः । तायने—अस्मिन् शास्त्राणि क्रमन्ते । स्फीतीभवन्तीत्यर्थः । एतेष्विति निम्(२) ? अपक्रामति ॥

उपपराभ्याम् ॥ ३९ ॥

वृत्तिसर्गतायनेष्विति कर्तते । उपपरापूर्वाक्रमतेवृत्त्यादिष्वर्थेषु वर्तमानादात्मनेपदं भवति । किमर्थं तर्हादमुच्यते ? उपसर्गानियमायं सांपसर्गादुपपरापूर्वादेव नान्यपूर्वादिति—उपक्रमते, पराक्रमते । उपपराभ्यामिति किम् ? (३)संक्रामति । वृत्त्यादिष्वित्येव—उपक्रामति, पराक्रामति ॥

आड उद्गमने ॥ ४० ॥

आडपूर्वात् क्रमतेरुद्गमने वर्तमानादात्मनेपदं भवति । आक्रमत आदित्य । आक्रमते चन्द्रमाः । आक्रमन्ते ज्योतीनि । उद्गमन इति किम् ? आक्रमति माणयकः कुतपम्(४) । छज्योतिरुद्गमन इति वक्तव्यम् ॥ इह मा नृत्-आक्रामति भूमौ हर्म्यतलात्(५) ॥

वेः पादविहरणे ॥ ४१ ॥

विपूर्वात्क्रमते पादविहरणेऽयं वर्तमानादात्मनेपदं भवति । विहरणं विक्षेप । मुण्डु विक्रमते । साधु विक्रमते । अश्वादीना गतिविशेषो विक्रमणमुच्यते । यद्यपि क्रमिः पादवि-

कर्तृस्थे—शरीरभित्र तत्र के कर्म होने पर 'नी' धातु से कर्तृवाच्य में आत्मनेपद होता है ।

वृत्तिसर्ग—अनिरोध, उदाहृत् तथा विस्तार अर्थों में 'कम्' धातु से आत्मनेपद होता है ।

उपपराभ्याम्—उप'क्त अर्थों में ही 'उप' पूर्वक तथा 'परा'-पूर्वक 'कम्' धातु से आत्मनेपद होता है ।

आड.—उद्गमन अर्थ में आडुपसर्गक 'कम्' धातु से आत्मनेपद होता है ।

ज्योतिरुद्गमने—ज्योति के उद्गमन में ही उप'क्त आत्मनेपद-विधान रामशना चाहिए ।

वेः पाद—पाद-विक्षेप अर्थ में 'वि'-पूर्वक 'कम्' धातु से आत्मनेपद होता है ।

(१) न्यासपूर्वालोचनया वृत्तिरित्यात्मन्य स्फीतता इत्यन्त पाठो मूलग्रन्थस्य न प्रतीयते ।

(२) एतेष्विति किम् ? अपक्रामति । अथ मूलग्रन्थस्य पाठो न प्रतिभाति, एवमश्वी वृत्त्यादि-भवति किम् ? अपक्रामति इति दर्शनात् ।

(३) उपपराभ्यामिति क्रियति । उपसर्गानियम क्रियार्थमित्यर्थः । सक्रामतीति । क्रम परस्मै-पदेषु इति दोषः ।

(४) कुतपम् इति कचित्पाठः । कुतपो दर्भतत्पर । कुतपो इत्या कुतः ।

(५) इर्म्यतलात् इति द्वितीयान्त कथितः ।

हरणं पृथक् पठ्यते 'क्रमु पादविभेदे' इति तथाप्यनेकार्थत्वाद्वातृत्वात्तन्नामैवमुक्तम् । पादविहरणं इति किम् ? विक्रामत्यजिनसन्धि ॥

प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ ४२ ॥

प्र, उप इत्येताभ्यां परस्मैपदं क्रमतेरात्मनेपदं भवति, तौ चैव प्रोपां समर्थौ तुल्यार्थौ भवतः । क चानयोस्तुल्यार्थता ? आदिक्र्मणि । प्रक्रमते भोक्तुम् । उपक्रमते भोक्तुम् । समर्थाभ्यामिति किम् ? पूर्वदुः प्रक्रामति । गच्छतीत्यर्थः । अपरेद्दुरूपक्रामति । आगच्छतीत्यर्थः । अयोपपराभ्यामित्यनेनात्मनेपदमत्र कस्मान्न भवति ? वृत्त्यादिग्रहणं तत्रानुवर्तते, ततोऽन्यत्रेदं प्रस्तुदाहरणम् ॥

अनुपसर्गाद्वा ॥ ४३ ॥

क्रम इति वर्तते । अप्राप्तविभाषेयम् । उपसर्गाविमुक्तात् क्रमतेरात्मनेपदं वा भवति । क्रमते । क्रामति । अनुपसर्गादिति किम् ? सक्रामति ॥

अपह्ववे ज्ञः ॥ ४४ ॥

ज्ञेयात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते जानातेरपह्ववे वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । अपह्ववोऽपह्वतिरपह्वप । सोपसर्गाश्रायमपह्ववे वर्त्तते न केवलम् । शतमपजानीते । सहस्रमपजानीते । अपलपनीत्यर्थः । अपह्वव इति किम् ? न त्व किञ्चिदपि जानासि ॥

अकर्मकाच्च ॥ ४५ ॥

अकर्मभिप्रायार्थमिदम्, कर्मभिप्रायं हि "अनुपसर्गाञ्ज्ञ" इति वक्ष्यति । जानातेरकर्मकादकर्मक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । सर्पिषो जानीते । मनुषो जानीते । कथं वाद्यमकर्मकं ? नात्र सर्पिरादि ज्ञेयत्वेन विधितम्, किं तर्हि ? ज्ञानपूर्विकाया प्रवृत्तौ करणत्वेन, तथा च "ज्ञोऽविद्वर्थस्य करणे" इति पद्ये विधीयते—सर्पिषो जानीते । मनुषो जानीते । सर्पिषो उपायेन प्रवर्त्तते इत्यर्थः । अकर्मकादिति किम् ? स्वरेण पुत्रं जानाति ॥

संप्रतिभ्यामनाध्याने ॥ ४६ ॥

ज्ञ इति वर्त्तते । सकर्मकार्थमिदम् । सम्, प्रति इत्येवमूर्वाञ्जानातेरनाध्याने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । आध्यानमुत्कण्ठास्मरणम् । शतं सजानीते । सहस्रं सजानीते । शतं प्रतिजानीते । सहस्रं प्रतिजानीते । अनाध्यवे इति किम् ? मातुः सजानानि, पितुः सजानानि । उत्कण्ठत इत्यर्थः ॥

भासनोपसमापाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः ॥ ४७ ॥

ज्ञेयात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते (१)भासनादिषु विशेषणेषु सत्सु वदतेरात्मनेपदं

प्रोपाभ्याम्— प्र तथा 'उप' उपसर्गौ से विशिष्ट 'क्रम्' धातु से आत्मनेपद होगा है यदि दोनों उभयार्थ समानार्थक हों ।

अनुपसर्गाद्वा—उभयों रहित 'क्रम्' धातु से आत्मनेपद होगा है विकल्प से ।

अपह्ववे—अपह्ववार्थक 'ज्ञा' धातु से आत्मनेपद होता है ।

अकर्म—अकर्मक 'ज्ञा' धातु से भी आत्मनेपद होगा है ।

संप्रतिभ्याम्—'सम्' तथा प्रति उपसर्गों से विशिष्ट मकर्मक 'ज्ञा' धातु से आत्मनेपद होता है यदि उभयों उक्तकण्ठापूर्वक स्मरण न हों ।

भासनोप—शीति, उदस्तान्वन, ज्ञान, उत्साह, विमक्ति तथा उपमन्त्रण अर्थों में 'वद' धातु से आत्मनेपद होता है ।

(१) भासनादिष्वर्थेषु इति न्यासद्वारा पाठ ।

भवति । भासनं दीप्तिः । वदते चार्वा लोकायते । भासमानो दीप्यमानस्तत्र पदाभांश्च्यक्नोःकरोतीत्यर्थः । उपसंभाषा उपसान्त्वनम्—कर्मकरानुपवदते । उपसान्त्वयतीत्यर्थः । ज्ञान सम्प्रगवबोधः । वदते चार्वा लोकायते । जानाति वदितुमित्यर्थः । अत्र उज्झाह—चेत्रे वदते, गेहे वदते । तद्विषयमुत्साहमावि-करोतीत्यर्थः । विमतिर्नानामतिः—चेत्रे विवदन्ते, गेहे विवदन्ते । विमतिपतिना विचित्रं भाषन्त इत्यर्थः । उपसन्व्रण रहस्युपपद्दन्तम्—कुलभार्यामुपवदते, परदारानुपवदते । उपपद्दन्त्यतीत्यर्थः । एतेष्विति किम् ? यत्किञ्चिद् वदति ॥

व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥ ४८ ॥

वद् इति वृत्तं । व्यक्तवाचा समुच्चारण सहोच्चारणम्, तत्र वर्तमानाद्बदतेरात्मनेपद भवति । ननु 'वद्'व्यक्तायां वाचि' इत्येव पठ्यते । तत्र किं व्यक्तवाचामिति विरोधेन ? प्रसिद्धयुपसंप्रहर्षमेतत् । व्यक्तवाच इति हि मनुष्या प्रसिद्धा । नैवा समुच्चारणे यथा 'स्यात्'—सम्प्रवदन्ते ब्राह्मणा, सम्प्रवदन्ते क्षत्रियाः । व्यक्तवाचमिति किम् ? (१) वरतनु ! सम्प्रवदन्ति कुम्कुटाः । समुच्चारण इति किम् ? ब्राह्मणो वदति, क्षत्रियो वदति ।

अनोरकर्मकात् ॥ ४९ ॥

वद् इति, व्यक्तवाचामिति च वृत्तं । अनुपूर्वाद्बदतेरकर्मकाद्बदतेरात्मनेपदत्वमेवैवद् भवति । अनुवदन्ते कठः कलापस्य । अनुवदन्ते मीढः पण्डलादस्य । अनुः सादस्ये । यथा कलापोऽधीयानो वदति तथा कठ इत्यर्थः । अकर्मकादिति किम् ? पूर्वमेव यद्बदितमनुवदति । व्यक्तवाचामित्येव—अनुवदति वीणा ॥

विभाषा विप्रलापे ॥ ५० ॥

वद् इति वृत्तं, व्यक्तवाचां समुच्चारण इति च । विप्रलापरात्मने व्यक्तवाचा समुच्चारणे वर्तमानाद्बदतेरात्मनेपद भवति विभाषा । प्राप्तिभाषेयम् । विप्रवदन्ते सांकातराः । विप्रवदन्ति सावत्तराः । विप्रवदन्ते मीढृत्ता । विप्रवदन्ति मीढृत्ता । युगपत्परस्परप्रतिपेधेन विरुद्धं वदन्तीत्यर्थः । विप्रलाप इति किम् ? सम्प्रवदन्ते ब्राह्मणाः । व्यक्तवाचामित्येव—विप्रवदन्ति शकुनय । समुच्चारण इत्येव—कमेण मीढृत्ता मीढृत्तेन सह विप्रवदन्ति ॥

अवाद् ग्रः ॥ ५१ ॥

"गु निगरजे" इति तुदात्री पठ्यते, तस्येद महणम्, न तु 'गु शब्दे' इति क्वादिपठितस्य, तस्य अत्रपूर्वस्य प्रयोग एव नास्ति । "क्षेपात्" इति परस्मैपदे प्राप्ते, अव-

व्यक्तवाचाम्—व्यक्तवचन बोधनेपाली के सहोच्चारण के प्रतिपादक होने पर 'वद्' पातु से आत्मनेपद होता है ।

अनोरकर्मकात्—उपसुक्त अर्थ में ही अकर्मक अनुपूर्वक 'वद्' पातु से आत्मनेपद होता है ।
विभाषा—विप्रलापः एक व्यक्तवचनभाषियों के सहोच्चारण के प्रतिपादक होने पर 'वद्' पातु से विकल्प से आत्मनेपद होता है ।

अवाद् ग्रः—'अव'-पूर्वक तुदादिगण-पठित 'गु' पातु से आत्मनेपद होता है ।

(*) जत वरतनु सम्प्रवदन्ति कुम्कुटा इति न्यायमदमज्जयोरुभयपि दर्शनात् वरतनु इति मूले निवेष्टितोऽस्माभिः । अवब्र श्लोकानुपूर्वपाद । कश्चिन्नु सम्पूर्ण एव श्लोक पठ्यते । स चावम्-अपि विजहादि दृष्टोपगूहने एव न वसह्यमभीष्ट वऽमम् । अरुणकरोद्गममेव वर्तते, वरतनु ॥ इति न्याये । पदमज्जयान्तु—अवनय पारसरीजमज्ज, शिथिलव बाहुल्ला गणा-नाम् । क च वरनेशुकमाकुलीकृतम्, वरतनु ॥

पूर्वाङ्गिरतेरात्मनेपदं भवति—अवगिरते, अवगिरते, अवगिरन्ते । अषादिति किम् ? गिरति ॥

समः प्रतिज्ञाने ॥ ५२ ॥

अ इति वक्तंते । सम्पूर्वाङ्गिरते. प्रतिज्ञाने वर्तमानादात्मनेपदं भवति । प्रतिज्ञान-सम्भुपगम । शत सगिरते । नित्यं शब्द सगिरते । प्रतिज्ञान इति किम् ? सगिरति प्राप्तम् ॥

उदधरः सकर्मकात् ॥ ५३ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते उपपूर्वाङ्गरते. सकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । गेहमुचरते । कुटुम्बमुचरते । गुरुवचनमुचरते । उच्यते गच्छतीत्यर्थं । सकर्मकादिति किम् ? वाप्पमुचरति ॥

समस्तृतीयायुक्तात् ॥ ५४ ॥

सम्पूर्वाङ्गरतेस्तृतीयायुक्तादात्मनेपदं भवति । तृतीयेति तृतीया विभक्तिर्गृह्यते । तथा चरतेरर्थद्वारको योग । अश्वेन सञ्चरते । तृतीयायुक्तादिति किम् ? “उभौ लोकाँ सञ्चरसि इमं चामु च देवळ ।” यद्यप्यत्र तदर्थयोगः सम्भवति, तृतीया तु न श्रूयत इति प्रत्युदाहरणं भवति ॥

दाणश्च सा चञ्चतुर्थ्यर्थे ॥ ५५ ॥

‘दाण् दाणे’ परस्मैपदी । तत सम्पूर्वाङ्गतृतीयायुक्तादात्मनेपदं भवति सा चञ्चतृतीया चतुर्थ्यर्थं भवति । कथं पुनस्तृतीया चतुर्थ्यर्थं स्यात् ? वक्तव्यमेवैतत् । अशिष्टव्यवहारे तृतीया चतुर्थ्यर्थं भवतीति वक्तव्यम् । (१) दास्या सम्प्रयच्छते । वृषण्या सम्प्रयच्छते । कामुकं सन् दास्ये ददातीत्यर्थं । चतुर्थ्यर्थं इति किम् ? पाणिना सम्प्रयच्छति । समं प्रशब्देन व्यवधाने कथमात्मनेपदं भवति ? सम इति विशेषणं (२) पृथी, न पञ्चमी ॥

उपाद् यमः स्वकरणे ॥ ५६ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते उपपूर्वाद् यमः स्वकरणे वर्तमानादात्मनेपदं भवति । पाणिग्रहणविशिष्टमिह स्वकरणं गृह्यते, न स्वकरणमात्रम् । भार्यामुपयच्छते । स्वकरण इति किम् ? देवदत्तो यज्ञदत्तस्य भार्यामुपयच्छति ॥

ज्ञाश्रुस्मृदशां सनः ॥ ५७ ॥

ज्ञा, ध्रु, स्मृ, दृश् इत्येतेषां सञ्चन्तानामात्मनेपदं भवति । तत्र जानाते “अपह्नवे ज्ञ”

सम प्रति—‘सम्’पूर्वकं ‘शृ’ धातु से प्रतिज्ञान अर्थ में आत्मनेपद होता है ।

उदधर — उपपूर्वकं ‘चर’ धातु से, सकर्मक होने से, आत्मनेपद होता है ।

समस्तृतीया—तृतीया विभक्ति में अर्थ-सम्बद्ध ‘चर’ धातु में आत्मनेपद होता है ।

दाणश्च—चतुर्थ्यर्थक तृतीया विभक्ति से अर्थ-सम्बद्ध सम्पूर्वकं ‘दाण्’ धातु से आत्मनेपद होना है ।

अशिष्टव्यवहारे—अशिष्टव्यवहार में ‘दाण्’ धातु में चतुर्थ्यर्थ में तृतीया विभक्ति का विधान करना चाहिए ।

उपाद् यम — उप पूर्वकं ‘यन्’ धातु में पाणिग्रहण-अर्थ में आत्मनेपद होता है ।

ज्ञाश्रुस्मृ—सन् प्रत्ययान्त ‘ज्ञा’ ‘श्रु’, ‘स्मृ’ एवम् ‘दृश्’ धातुओं से आत्मनेपद होता है ।

(१) अत्र मालान् इत्यधिक पाठो न्याये ।

(२) विशेषणपृथीति परमं न्यायम् ।

इति त्रिभिः सूत्रैरात्मनेपद् विहितम्, अदशोरपि "समो सम्बुद्धिः" इत्यत्र विहितम्, तस्मिन्निवर्धे "पूर्ववत्सन्." इत्येव सिद्धमात्मनेपद् ततोऽप्ययानेन विधीयते । स्मरते पुनरप्यत्र पुन विधानम् । धर्मं जिज्ञासते । गुरुं श्रुष्यते । नष्टं सुरमूर्धते । नृपं दिदृक्षते । सप्त इति किम् ? जानाति, शृणोति, स्मरति, पश्यति ॥

नानोक्तैः ॥ ५८ ॥

पूर्वेण योगेन प्राप्तमात्मनेपद् प्रतिपिद्वधते । अनुपूर्वाजानाते सप्रस्तादात्मनेपद् न भवति । तथा च सति सकर्मकस्यैवान् प्रतिषेधः सम्पद्यते—पुत्रमनुजिज्ञासति । अनोरिति स्मि ? धर्मं जिज्ञासते ॥

प्रत्याङ्भ्यां ध्रुवः ॥ ५९ ॥

प्रांत, आङ् इत्येवपूर्वाच्छ्रुणोते सप्रस्तादात्मनेपद् न भवति । प्रतिशश्रुषति । आशु-ध्रुषति । उपसर्गमहण चेद् तस्माद्दिह प्रतिषेधो न भवति—इवदत्त प्रति श्रुष्यते ॥

शदेः शितः ॥ ६० ॥

'सदृशं दातने' परस्मैपदी, तस्मादात्मनेपद् विधीयते । शदिर्यः शित्, शिद्धानी शितो या सप्रन्धी तस्मादात्मनेपद् भवति । शीयते । शीयते । शीयन्ते । शित इति किम् ? अदारयत्, दास्यति, शितासति ॥

त्रियतेलुङ्लिङोश्च ॥ ६१ ॥

'भृद् प्राणव्यायो' । द्वित्वादात्मनेपद्मत्र सिद्धमेवेति नियमार्थमिदं वचनम् । त्रिय-नेलुङ्लिङो शितधात्मनेपद् भवति, अन्यत्र न भवति । अमृत । सुपीठ । शितः क्वचपि—त्रियते । त्रियते । त्रियन्त । नियमः किमर्थं ? मरिष्यति, अमरिष्यत् ॥

पूर्ववत् सनः ॥ ६२ ॥

मत्र पूर्वो यो धातु आत्मनेपदी तद्वत्प्रस्तादात्मनेपद् भवति । येन निमित्तेन पूर्वमादात्मनेपद् विधीयते तेनच सप्रस्तादपि भवति । अनुदासदित आत्मनेपदम्—आस्ते, रोते । सप्रस्तादपि तदेव निमित्तम् । ामित्तिपते । शिषायिषते । नेविंश —निवि शते, निविषिषते । आङ् उपक्रमे—आक्रमते, आचिक्रमते । इह न भवति—शिषासति, सुमूर्धति । न हि शदित्रियतिमात्रमात्मनेपद्निमित्तम्, किं तर्हि ? शिदायपि, तच्चेह नास्ति । यस्य च पूर्ववैव निमित्तभावः प्रतिविध्यते तस्यप्रन्तेऽप्यनिमित्तम् । अनुचिकी-र्षति, पराचिकीर्षति । इह नृपुष्पते मीमांसते इति अनुदास इत्येव सिद्धमात्मनेपदमवर्धते कृत लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवतीति ॥

आम्प्रत्ययवत् कृजोऽनुप्रयोगस्य ॥ ६३ ॥

नानोक्तैः—अनु पूर्वकं सन्नन 'दा' धातु से उपरुक्त आत्मनेपद् नहीं होता है ।
 प्रत्याङ्भ्याम्—प्रति तथा आङ् उपसर्गों में अन्यतम से विहिता स्मन्ना 'शु' धातु से उपरुक्त आत्मनेपद् नहीं होता है ।
 शदेः शित—'शित्' (शकार को अहा स्मया होने है) होनेवाली अथवा शित-सम्बन्धी 'शित्' धातु से आत्मनेपद् होता है ।
 त्रियते—इह पूर्ववत् लिङ्गकारों में तथा शितसम्बन्धी 'शु' धातु से आत्मनेपद् होता है ।
 पूर्ववत्—अन् प्रत्यय के विधान से पूर्व धातु यदि आत्मनेपदी हो तो सन्-प्रत्यय विधान के पश्चात् भी उससे पूर्ववत् आत्मनेपद् होता है ।
 आम्प्रत्यय—जिस धातु से आम्प्रत्यय का विधान होगा वे उस धातु के समान ही अनुप्ररुक्त 'कृज्' धातु से भी आत्मनेपद् होता है ।

अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । आनुप्रत्ययो यस्मात्सोच्यमाग्रन्थयः । आग्रन्थय-
स्येव धातोः कृजोऽनुप्रयोगस्यात्मनेपदं भवति । ईशाचक्रं । ईशाचक्रं(१) । यदि विध्यर्थमेतत्
तर्हि उदुग्जाचकार, उदुग्भाञ्जकारेति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं प्राप्नोति ? नैव
दोषः । उभयमनेन क्रियते विधिनिबन्धश्च । कथम् ? पूर्ववदिति वृत्तं । स द्वितीयो यत्रो
नियमार्थो भविष्यति । कृज इति किम् ? ईशामात्र, ईशाम्बुव । कथं पूनरस्यानुप्रयोगो
यावता “कृञ्जानुप्रयुज्यते लिटि” इत्युच्यते ? कृभिति प्रत्याहारग्रहणं तत्र विज्ञाप्यते । क
सन्निविष्टानां प्रत्याहारः ? अभूततथायं “कृन्वस्तिथोगे सम्पद्यकर्त्तरि च्चि ” इति कृशब्दा
दारभ्य यावत् “कृजो द्वितीयतृतीया” इति नकारम् ।

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ॥ ६४ ॥

‘युजिर् योगे’ स्वरितेत् । तस्य कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभि-
प्रायार्थोऽयमारम्भः । प्र, उप इत्येवम्पूर्वाद् युजेरयज्ञपात्रप्रयोगविषयादात्मनेपदं भवति ।
प्रयुज्यते । उपयुज्यते । अयज्ञपात्रेष्विति किम् ? द्वन्द्वं न्यञि पात्राणि प्रयुनक्ति । स्वरा-
द्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम् । उदुग्ज्यते । नियुज्यते । स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति किम् ? (२)
सयुनक्ति ॥

समः क्षणुवः ॥ ६५ ॥

‘द्यु तेजने’ परस्मैपदी । तत् सम्पूर्वादात्मनेपदं भवति । “समो गमृच्छि” इत्यत्रैव
कस्मान्न पठितः ? अकर्मकादिति तत्र वृत्तं । सद्युते शब्दम् । सद्युवाते । सद्युचते ॥

भुजोऽनवने ॥ ६६ ॥

‘भुज पाठनाभ्यवहारयो’ इति रुधादौ पठ्यते । तस्मादनवनेऽपालने वर्त्तमानादात्मने-
पदं भवति । भुज्जने । भुजाते । भुजने । अनवने इति किम् ? भुनक्त्येनमधिराहितः ।
अनवनप्रतिषेधेन रौधादिकरयैव ग्रहणं विज्ञायते न तौधादिकस्य ‘भुजो कौटिल्ये’ इत्यस्य ।
तमेह न भवति—विभुजति पाणिम् ॥

गेरणो यत्कर्म णो चेत् स कर्तानाध्याने ॥ ६७ ॥

“णितश्च” इति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमार-
रम्भः । ण्यन्तादात्मनेपदं भवति । कथम् ? अणौ यत्कर्म णौ चेत्तदेव कर्म, स एव कर्ता
भवति, अनाध्याने, आध्याने वर्जयित्वा । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयते
हस्ती स्वयमेव । उपसिञ्चन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । उपसेचयते हस्ती स्वयमेव । परगन्ति
भृत्या राजानम् । दर्शयते राजा स्वयमेव । गेरिति किम् ? आरोहन्ति हस्तिनं हस्ति-
पकाः । आरोहयमाणो हस्ती साध्वारोहति । अणाविति किम् ? गणयति गण गोपालकः ।

प्रोपाभ्याम्—अयज्ञपात्र-विषय नै प्रयुज्यमान प्र-पूर्वकं तथा उपपूर्वकं ‘युज्’ धातु से, अकर्त्तृ-
गामी क्रिया-फल के होने पर, आत्मनेपद होता है ।

स्वराद्यन्तोप—स्वरादि अधवर् स्वरात्न उपसर्ग से विशिष्ट ‘युज्’ धातु से आत्मनेपद का
विधान करना चाहिये ।

सम—सम्पूर्वकं ‘क्षणु’ धातु से आत्मनेपद होता है ।

भुजोऽनवने—अपालनाधिकं ‘भुज्’ धातु से आत्मनेपद होता है ।

गेरणौ—ण्यन्त धातु से आत्मनेपद होता है यदि अण्वन्तावस्था का क्रिया ही ण्यन्तावस्था नै
भी हो तथा यदि अण्वन्तावस्था का कर्म ण्यन्तावस्था से कर्ता हो ।

(१) अत्र ऊह्यञ्जे इत्युदाहरणान्तरमपि प्रत्यायोगे, न्यासमन्वादात् ।

(२) न्यासमन्वादात् स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति किम् ? सयुनक्ति इति धातो वृत्तिग्रन्थस्य न
प्राप्तेनाति ।

गणयति गण. स्वयमेव । कर्मग्रहणे किम् ? लुनाति दात्रेण । लावयति दात्रं स्वयमेव ।
णी चेद्ग्रहणे समानक्रियार्थम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका । आरोहयमाणो हस्तो
भीतान् नेचयति सूत्रेण । यत्सग्रहणमतन्यक्रमार्थम् । आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपका ।
आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् । कर्त्तुं किम् ? आरोहन्ति हस्तिन
हस्तिपका । तानारोहयति महामात्र । अनान्वान इति किम् ? स्मरति वनगुल्मस्य
कोकिलः । स्मरयति वनगुल्मः स्वयमेव । ननु चात्र कर्मकर्त्तरि मूलोदाहरणानि, तत्र
कर्मवद्भावनेव सिद्धमात्मनेपद् किमर्थमिदमुच्यते ? कर्मस्वभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च
कर्मवदतिदेशो विशायते । कर्तृस्वार्थोपमारम्भ । तथा च रहि कर्तृस्थक्रिय हस्ति कर्तृ-
स्थभावक उदाहृत ॥

भीस्म्योहेतुभये ॥ ६८ ॥

गेरिति वर्त्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । विभेते स्मयतेष्वप्यन्तादात्मनेपद्
भवति हेतुभये हेतु. प्रयोजक. कर्त्ता लकारवाच्यस्तत्तत्वेद्वयं भवति । भयग्रहणमुपलक्ष-
णार्थं विस्मयोऽपि तत् एव । जटिलो भीषयते । गुण्डो भीषयते । (१) जटिलो विस्मा-
पयते । गुण्डो विस्मापयते । हेतुभय इति किम् ? बुद्धिकर्त्तृभयवयति, रूपेण विस्माप-
यति । अत्र बुद्धिका भयस्य करण न हेतु. ॥

शृधिवञ्च्योः प्रलम्भने ॥ ६९ ॥

गेरिति वर्त्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । 'शृद्' अत्रिकाङ्वाचाम्, 'वञ्च्' गतो
इत्येतयोर्भ्यन्तयोः प्रलम्भने वर्त्तमानयोरात्मनेपद् भवति । प्रलम्भनं विसंवादनं मिथ्या-
फलाख्यानम् । माणवकं गर्धयते । माणवकं वञ्चयते । प्रलम्भन इति किम् ? धानं गर्धयति ।
गर्धनमस्त्योत्पाद्यतीत्यर्थः । अहिं वञ्चयति । परिहरतीत्यर्थः ॥

लियः सम्माननशालीनीकरणयोश्च ॥ ७० ॥

गेरिति वर्त्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । 'लीङ्' श्लेषणे' इति द्विवादी पञ्चने,
'लो श्लेषणे' इति च ऋवादी । विशेषाभावाद् द्वयोरपि ग्रहणम् । लियोऽप्यन्तासम्मानने
शालीनीकरणे च वर्त्तमानादात्मनेपद् भवति, च-द्वद्वात् प्रलम्भने च । सम्माननं पूज-
नम् । शालीनीकरणं न्यग्रभावनम् । जटाभिरालापयते । पूजा समधिगच्छतीत्यर्थः । स्थनो
वत्तिकासुहृत्तापयते । म्यङ्करोतीत्यर्थः । प्रलम्भने—कम्बामुह्यतापयते । विसन्वाद्यतीत्यर्थः ।
'विभाषा लीयते.' इति चाऽऽद्य विधीयते । तद्विभन् विपये नित्यमन्यत्र विकल्पः ।
व्यवस्थितविभाषा हि सा । सम्माननादिविविचि किम् ? बालकसुहृत्तापयति ॥

मिथ्योपपदात् कुलोऽभ्यासे ॥ ७१ ॥

गेरिति वर्त्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । व्यन्तात्करोतेर्मिथ्योपपदादात्मनेपद्

भीस्म्योहेतु—लकार-वाच्य प्रयोजक कर्त्ता से नय होने पर व्यन्त 'भी' धातु तथा 'निष्क'
धातु से आत्मनेपद् होता है ।

शृधिवञ्च्यो—प्रलम्भन (मिथ्या फल-ख्यान) अर्थ में व्यन्त 'शृध्' धातु तथा 'वञ्च्' धातु से
आत्मनेपद् होता है ।

लियः सम्मान—व्यन्त 'ली' धातु से पूजन, निरस्कार तथा प्रलम्भन अर्थों में आत्मनेपद्
होता है ।

मिथ्योपपदात्—अभ्यास-अर्थ में 'मिथ्या' के उपपद होने पर व्यन्त 'कु' धातु से आत्मनेपद्
होता है ।

(२) अत्र पदमञ्जरोमकारात् गुण्डो भाषयते इत्युदाहरणान्तरमपि नोप्यम् ।

भवति अभ्यासे । अभ्यास' पुनः पुनः करणमावृत्ति । पदं मिथ्या कारयते । साप(१)चारं स्वरादिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः । मिथ्योपपदादिति किम् ? पदं सुष्ठु कारयति । कृन् इति किम् ? पदं मिथ्या वाचयति । अभ्यास इति किम् ? पदं मिथ्या कारयति । सकृदुच्चारयति ॥

स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ॥ ७२ ॥

१ गेरिति निवृत्तम् । गोपाककर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते स्वरितेतीत्ये धातवो जितश्च तेभ्य आत्मनेपदं भवति कर्त्तारं चेत्क्रियाफलमभिप्रेति । क्रियायां फलं क्रियाफलं प्रधानभूतं यदर्थमसौ क्रिया आरभ्यते, तच्चेत्कर्तुर्लकारवाच्यस्य भवति । यजन्ते । पचते । जितः परस्वपि—सुगुत्ते । कुर्वते । स्वर्गादि प्रधानफलमिह कर्त्तारमभिप्रेति । कर्त्रभिप्राय इति किम् ? यजन्ति याजका । पचन्ति पाचकाः । कुर्वन्ति कर्मकरा । यद्यपि दक्षिणा भृतिश्च कर्त्तुं फलमिहास्ति तथापि न तदर्थं क्रियारम्भ ॥

अपाद् वदः ॥ ७३ ॥

कर्त्रभिप्राय इति वर्त्तते । अपपूर्वाद् वदते कर्त्रभिप्रायं क्रियाफले आत्मनेपदं भवति । धनकामो न्यायमपवदते । न्यायाऽपवादेन धनमर्जयिष्यामि इति मन्यते । कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इत्येव—अपवदति ॥

णिचश्च ॥ ७४ ॥

कर्त्रभिप्रायं क्रियाफल इति वर्त्तते । णिजन्तात्मनेपदं भवति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । कटं नारयते । ओदनं पाचयते । कर्त्रभिप्राय इत्येव—कटं कारयति परस्य ॥

समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे ॥ ७५ ॥

कर्त्रभिप्राय इति वर्त्तते । सम, उद्, आङ् इत्येवपूर्वाद्यमे कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति अग्रन्थविषयत्वेऽप्यंगो न भवति । द्यौर्हीनं सयच्छ्रुते । भारमुद्यच्छ्रुते । वस्त्रमायच्छ्रुते । आङ्पूर्वादकर्मकादाडो यमहन इति सिद्धमेवात्मनेपदं सकर्मकार्थमिदं पुनर्ग्रहणम् । अग्रय इति किम्—उद्यच्छ्रुति चिकित्सा वेद्य । कर्त्रभिप्राय इत्येव—सयच्छ्रुति, उद्यच्छ्रुति, आयच्छ्रुति ॥

अनुपसर्गाञ्जः ॥ ७६ ॥

कर्त्रभिप्राय इति वर्त्तते । अनुपसर्गाज्जानाने कर्त्रभिप्रायं क्रियाफले आत्मनेपदं भवति । गा जानीते । अनुपसर्गादिति किम् ? स्वर्गं लोकं न भजानाति मूढ । कर्त्रभिप्राय इत्येव—देवदत्तस्य गा जानाति ॥

विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ॥ ७७ ॥

स्वरितजित—स्वारितेव तथा जित धातुओं में कर्तृगामी क्रियाफल न आत्मनेपद होता है ।
अपाद् वद—अप-पूर्वक 'वद' धातु से कर्तृगामी क्रियाफल में आत्मनेपद होता है ।
णिचश्च—कर्तृगामी क्रियाफल होने पर णिजन्तु धातुओं में आत्मनेपद होता है ।
समुदाङ्भ्याम्—सम्पूर्वक, उत्पूर्वक तथा आङ्पूर्वक 'यम्' धातु में कर्तृगामी क्रियाफल होने पर आत्मनेपद होता है यदि उनका प्रयोग ग्रन्थ-विषयक न हुआ हो ।
अनुपसर्गाञ्ज—अनुपसर्गक 'शा' धातु में कर्तृगामी क्रियाफल होने पर आत्मनेपद होता है ।
विभाषोपपदेन—क्रियाफल के कर्तृ-वृत्तित्व की प्रतीति यदि समीपोच्चारित पद के द्वारा होती हो तो उपर्युक्त आत्मनेपद विकल्प में होता है ।

“स्वरितनित्” इति पञ्चभिः सूत्रैरात्मनेपदं कर्त्रभिप्राये क्रियाफले चोचिते विहितं ननुपपदेन चोचितं न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते । समीपे ध्रुवमाणं शब्दान्तरमुपपद्य, तेन प्रतीयमाने कर्त्रभिप्राये क्रियाफले विभाषाऽऽत्मनेपद भवति । एवं यद्वं यजति । एवं यजं यजते । स्य कर्त्तं करोति । स्य कर्त्तं तुल्ये । स्य पुत्रमपवदति । एवं पुत्रमपवदते । एवं पञ्च सूत्रानुदाहार्यम् ॥

शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम् ॥ ७८ ॥

पूर्वेण प्रकरणेनात्मनेपदनिवामः कृतः, न परस्मैपदनिवामः । तत्पर्यन्तं प्राप्नोति तदर्थ-
मिदमुच्यते । दस्यो धातुभ्यो येन विलोपणेनात्मनेपदमुच्यते ततो यदन्यत्न शेषः । सेवात्
कर्त्तरि परस्मैपदं भवति शेषादेश्च नान्यस्मात् । अनुदात्त डित् आत्मनेपदमुच्यते । आस्ते ।
सेते । ततोऽन्यत्र परस्मैपदं भवति । गाति । वाति । नेचिश्च आत्मनेपदमुच्यते । निचद्यते ।
ततोऽन्यत्र परस्मैपदम् । आविषति । प्रविषति । कर्त्तरीति किम् ? (१)पच्यते, गन्थते ।
कर्मकर्त्तरि कर्त्ताः परस्मैपदं न भवति—पच्यते ओदन. स्वयमेव ? कर्त्तरि कर्मव्यतिहार
इति द्वितीय कर्त्तृग्रहणमनुवर्तते तेन कर्त्तव्यं यः कर्त्ता तत्र परस्मैपदं कर्मकर्त्तरि न भवति ॥

अनुपराभ्यां कृजः ॥ ७९ ॥

कर्त्रभिप्रायं क्रियाफले गन्धवादिषु च करोतेरात्मनेपदं विहितम्, तदपवादं परस्मै-
पदं विधीयते । अनु, परा इत्येवपूर्वाकर्त्तरीत् परस्मैपदं भवति । अनुकरोति । पराकरोति ।

अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ॥ ८० ॥

क्षिप प्रेरणे स्वरितेत्, ततः कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविषयाधामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं
विधीयते । अभि, प्रति, अति इत्येवपूर्वात् क्षिपः परस्मैपदं भवति । अभिक्षिपति । प्रतिक्षि-
पति । अतिक्षिपति । अभिप्रत्यतिभ्य इति किम् ? आक्षिपते । द्वितीयमपि कर्त्तृग्रहणमनु-
वर्तते । तेनेह न भवति—अभिक्षिप्यते स्वयमेव ॥

प्राद्वहः ॥ ८१ ॥

वह प्रापणे स्वरितेत्, ततः कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविषयाधामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मै-
पदं विधीयते । प्रपूर्वाद्बहते. परस्मैपदं भवति । प्रवहति । प्रवहते । प्रवहन्ति । प्राद्विति
किम् ? आचहते ॥

परिभृषः ॥ ८२ ॥

भृष तितिज्ञाया स्वरितेत्, ततस्तथयामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । परिपूर्वाद्
भृष्यतेः परस्मैपदं भवति । परिभृष्यति । परिभृष्यतः । परिभृष्यन्ति । परिभृष्यति किम् ?
आभृष्यते । बहुविमपि केचिद्बानुवर्तयन्ति—परिवहति ॥

व्याहृपरिभ्यो रमः ॥ ८३ ॥

रमु ऋडायाम् । अनुदानेवाधामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । वि, आहृ, परि
शेषात्—उपपुंक्त परिस्थितियों में उपपुंक्त शब्दों से अतिरिक्त वातुर्भा से सर्वत्र परस्मैपद
होता है ।

अनुपराभ्याम्—अनुपूर्वक तथा परा-पूर्वक 'ऊन्' धातु से परस्मैपद होता है ।

अभिप्रत्यतिभ्य—अभि-पूर्वक, प्रति-पूर्वक तथा अति पूर्वक 'क्षिप्' धातु से परस्मैपद होता है ।

प्राद्वह—प्र-पूर्वक 'वह' धातु से परस्मैपद होता है ।

परिभृष—परि-पूर्वक 'भृष्' धातु से परस्मैपद होता है ।

व्याहृ परिभ्यो—वि-पूर्वक, आहृपूर्वक तथा परि-पूर्वक 'रम्' धातु से परस्मैपद होता है ।

(१) अत्र पठ्यते इति पदमन्ययेम् ।

इत्येवं पूर्वाद्रमते परस्मैपद भवति । विरमति । आरमति । परिरमति । एतेभ्य इति किम् ? अभिरमते ॥

उपाच्च ॥ ८४ ॥

रम इत्येव । उपपूर्वाद्रमते परस्मैपद भवति । देवदत्तमुपरमति । यज्ञदत्तमुपरमति । उपरमयतीति यावत् । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र रमि । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् । अकर्मका द्विभाषा वचति सा उपपूर्वादेव यथा स्यात् ॥

विभाषाऽकर्मकात् ॥ ८५ ॥

रम, उपादिति च वर्त्तते । पूर्वेण नित्यं परस्मैपदं प्राप्ते विरल्प आरम्यते । उपपूर्वा-
द्रमतरकर्मकाद्विभाषा परस्मैपद भवति । यावद्भुक्तमुपरमति, यावद्भुक्तमुपरमते । निव-
तते इत्यर्थः ॥

बुधयुधनशजनेड्प्रुदुसुभ्यो णेः ॥ ८६ ॥

निचरचेति कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपद विधीयते । बुध,
युध, नश, जन, इड्, सु, दु, सु इत्येतेभ्यो ष्यन्तेभ्य परस्मैपद भवति । बोधयति । बोध-
यति । नाशयति । जनयति । अध्यापयति । प्रावयति । द्रावयति । स्त्रावयति । येऽत्राकर्म-
कास्तेषामणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकादित्येव मिदं वचनमिदमचित्तवत्कर्तृकार्थम् । बोधयति
पद्मम् । बोधयन्ति काष्ठानि । नाशयति दुःखम् । जनयति सुखम् । येऽत्र चलनार्था अपि
तेषा निगरणचलनाऽर्थेभ्यश्चेति सिद्धे यदा न चलनार्थास्तदर्थं वचनम् । प्रवते । प्राप्नो-
तीति गम्यते । अयो द्रवति । विलीयत इत्यर्थः । कुण्डिका स्रवति । स्यन्दत इत्यर्थः ।
एतद्विषयाण्युदाहरणानि ॥

निगरणचलनार्थेभ्यश्च ॥ ८७ ॥

णेरिति वर्त्तते । कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवाद् परस्मैपद विधीयते ।
निगरणमभ्यवहारः । चलन कम्पनम् । निगरणार्थेभ्यश्चलनार्थेभ्यश्च धातुभ्यो ष्यन्तेभ्य
परस्मैपद भवति । निगारयति । आशयति । भोजयति । चलनार्थेभ्य —चलयति, चोपयति,
कम्पयति । अयमपि योग सकर्मकार्थं, अचित्तवत्कर्तृकार्थश्च । अक्षदे प्रतिपेधो वक्तव्यः ॥
असि देवदत्त, आदयते देवदत्तेन ॥

अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ॥ ८८ ॥

णेरिति वर्त्तते । कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवाद् परस्मैपदं विधीयते ।
अष्यन्तो यो धातुरकर्मवञ्चित्तवत्कर्तृकश्च तस्मात् ष्यन्तात्परस्मैपदं भवति । आस्ते देव-
दत्त, आमयति देवदत्तम् । शोते देवदत्त, शाययति देवदत्तम् । अणाविति किम् ? चेतय-
मान प्रयोजयति चेतयते इति केचित् प्रतुदाहरन्ति, तदयुक्तम् । हेतुमणिचो विधि,
प्रतिपेधोऽपि प्रत्यासत्तस्तस्यैव न्यायः । तस्माद्विह चेतयतीति परस्मैपदेनैव भवित-

उपाच्च—उप पूर्वक 'रन्' धातु मे नी परस्मैपदं होता है ।

विभाषा—उप पूर्वक अवर्त्मक 'रन्' धातु मे विकल्प मे परस्मैपद होता है ।

बुधयुध—ष्यन्त 'बुध', 'युध', 'नश', 'जन', 'भु', 'दु' तथा 'सु' धातुओं मे परस्मैपद
होता है ।

निगरण—निगरणार्थक तथा कम्पनार्थक निजन्त धातुओं मे परस्मैपद होता है ।

अदे प्रतिपेधो—अदे धातु मे उपयुक्त परस्मैपद नहीं होता है ।

अणावकर्मकात्—अष्यन्तावस्था में अकर्मक तथा चेतनकर्तृक धातुओं मे ष्यन्तावस्था में
परस्मैपद होता है ।

न्यम् । इदं तु प्रत्युदाहरणम्-आरोह्यमाण (१)प्रयुक्तं आरोहयते । अकर्मकादिति किम् ? कर्तुं कुर्यात् प्रयोजयति कारयते । चित्तवरकृत्कादिति किम् ? उद्युष्यन्ति ब्रह्म, प्रापयते श्रीहीनात्प. ॥

न पादम्पाङ्गयमाङ्गयसपरिमुहुरुचिभृतिवदवसः ॥ ८९ ॥ १

पूर्वण योगद्वयेन कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः परस्मैपदं विहितं तत्र प्रतिषेधोऽप्यमुच्यते । यत्कर्त्रभिप्रायविषयमात्मनेपदं तद्विधत्तमेव, न प्रतिषिद्धयते । पा, दमि, आङ्गयम, आङ्गयस, परिमुह, रुचि, भृति, वद, वम इत्येतैभ्यो ष्यन्तेभ्य परस्मैपदं न भवति । पिचरचेत्वात्मनेपदं भवति । तत्र चित्तनिर्गणार्थः । इमिप्रभृतत्रित्तत्र ऋत्वाः । नृतिश्चलनाद्योऽपि । प्या परस्मैपदं न भवति । पा-पाययते । इमि-इमयते । आङ्गयम-आयामयते । "यमोऽपरिवेषणे" (ग० सू०) इति मित्तज्ञा प्रतिषिद्धयते । आङ्गयस-आयासयते । परिमुह-परिमोहयते । रुचि-रोचयते । भृति-भृत्तयते । वद-वाद्यते । वम-घातयते । उपादिषु घेट उपसंख्यानम् । धापयते शिशुमेकसमीची ॥

वा क्यपः ॥ ९० ॥

"लोहितादिडाङ्गय क्यप्" इति वचयति, तदन्तादातोर्वा परस्मैपदं भवति(१) । लोहितायति लोहितायते । पटपटायति । पटपटायते । अथात्र परस्मैपदेन भुक्ते कथमात्मनेपदं लभ्यते ? यावत्ताऽनुदाचङि इत्येवमादिना प्रकरणेन तत्रियतम् । एव तर्हि आत्मनेपदनेवाद्य विकल्पित विधीयते, नञानन्तर परस्मैपदप्रतिषेधेन मञ्जिभाषितमिदं मथयते । तेन मथते नोपाद् ऊर्त्तरि परस्मैपदं भवति ॥

द्युद्भ्यो लुङि ॥ ९१ ॥

येभ्येव । एन दीर्घी, तस्माद्द्व्यां(३)नुदाद्योऽपि कृत्पर्यन्तास्तथैव न्यपदिश्यन्ते । बहुवचननिर्देशादाद्यो भवति । अनुदात्तेष्वाम्बुत्वमेवात्मनेपदे प्राप्ते घटादिभ्यो लुङि वा परस्मैपदं भवति । व्यद्युतम् । व्यद्योतिष्ट । अलुङम् । अलोडिष्ट । लुङिति किम् ? द्योतते ॥

वृद्धभ्यः स्यमनोः ॥ ९२ ॥

घटादिभ्येव वृतादय पठ्यन्ते । वृत् वचने, वृधु वृद्धौ, श्चु शब्दकृत्त्वोवात्, स्यम् प्रत्यये, कृष् सामर्थ्ये । पृतेभ्यो घातुभ्यः स्वे सनि च परतो वा परस्मैपदं भवति । वृत्-वत्स्यति, वृत्-वत्स्यति, वत्स्यते, अवत्स्यति, विवत्स्यते । वृध-वत्स्यति, अवत्स्यत्, विवत्स्यति, वत्स्यते, अवत्स्यति, विवत्स्यते । स्यमनोरिति किम् ? वचने ॥

न पा-दभ्याङ्गयम्-पा, दमि, आङ्पूर्वक 'यन्', आङ्पूर्वक 'यन्', परि-पूर्वक 'मुह', 'वृ', 'वृत्', 'वद' इत्य 'वत्' वातुभे से ष्यन्तावस्था मे परस्मैपद नहीं होता है ।

पादिषु-भृत् पातु से भी परस्मैपद का प्रतिषेध सम्भवा चरिह्य ।

वा क्यप-क्यप् प्रत्ययान् पातुओं से ष्यन्तावस्था मे विकल्प से परस्मैपद होता है ।

घट्टो लुङि-घटादि पातुओं से लुङ् लफाट मे विकल्प से परस्मैपद होता है ।

वृद्धभ्य-वृत् आदि पातुओं मे 'स्य' तथा 'मन्' प्रत्ययों के परे होने से विकल्प मे परस्मैपद होता है ।

(१) अत्र प्रयोजयति इत्यपपाठः ।

(२) उपादिति निरूपे प्राप्ते चित्तव्याजं कथनमिति क.चित्पाठः पाठः ।

(३) वचित्य दिवतादय इति भाठः ।

लुटि च कल्पः ॥ ९३ ॥

वृत्तादिवादेव स्यसनोविकल्प. सिद्ध, लुटि विधीयते । चकारस्तर्हि स्यसनोरनुक-
र्षणार्थं न वक्तव्य १ एव तर्ह्ये प्राप्ति पूर्वा प्राप्ति वाधेत । तरमाच्चकार. स्यसनोरनुकर्ष-
णार्थं क्रियते । लुटि च स्यसनोश्च कल्पे. परस्मैपदं वा भवति । कल्सा, कल्सारौ, कल्सारः ।
कल्पयति । अकल्पयत् । चिक्लृप्सति । कल्पिता । कल्पिष्यते । अकल्पिष्यत । चिक-
ल्पिषते(१) ॥

इति श्रीजयादित्यविरचिताया काशिकाया वृत्तौ
प्रथमाध्यायस्य तृतीय पाद ॥

लुटि च—'कृन्' धातु से लुट् लकार एवन् 'र्य' तथा 'सन्' प्रत्ययों के परे होने से विकल्प से परस्मैपद होगा है ।

प्रथमाध्याय का तृतीयपाद समाप्त हुआ ।

(१) कुत्रचिदप्य पाठ — यत्र परस्मैपदं तत्र भासि च कल्प इतीट्प्रतिषेध । यत्रात्मनेपदं तत्रेह भवत्येवेति ।

अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः

आ कडारादेका संज्ञा ॥ १ ॥

“कडारा-कर्मधारये” इति वचयति, आ एतस्मात्सूत्राऽत्रयेर्थादित् ऊद्भवंमनुकर्मिणा मस्तथ एका संज्ञा भवतीति वेदितव्यम् । का पुनरसी ? या पराऽनवकाशा च । अन्यत्र संज्ञासमावेशाच्चिद्यमार्थं वचनमेकैव संज्ञा भवतीति । वचयति इत्यत्र लघु—भिदि, द्विदि-भेना, छेना । सयोगे गुह-शिखा, भिखा । सयोगपरस्य इत्यस्य लघुमहा प्राप्नोति गुरु संज्ञा च, एका सञ्ज्ञेति वचनाद् गुहमज्ञं भवति । अततत्तत् । अररत्तत् । “मन्वत्तुवि” इत्येष विधिर्न भवति ॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम् ॥ २ ॥

तुल्यबलविरोधो(१)विप्रतिषेधः । यत्र द्वौ प्रसङ्गावन्वार्थावेकस्मिन् युगपत्प्राप्तुत स तुल्यबलविरोधो विप्रतिषेधः । तस्मिन् विप्रतिषेधे परं कार्यं भवति । उत्सर्गपिनादन्वित्वा-नित्यान्तरद्वयहिरण्ये तु तुल्यबलना नास्तीति नायमस्य योगस्य विषयः, बलवत्त्वे तत्र भवितव्यम् । अत्रवृत्ती पर्यायेण वा प्रवृत्तौ प्राप्ताया वचनमारम्भते । “अतो दीर्घो यत्रि”, “सुपि च” इत्यस्यावकाश—वृत्ताभ्याम्, प्लुताभ्याम् । “वद्ववचने मध्येत्” इत्यस्या-वकाशः—वृत्तेषु, प्लुतेषु । इहोभय प्राप्नोति—वृत्तेभ्य, प्लुतेभ्य, इति । परं भवति विप्रतिषेधेन ॥

यू स्यारूपो नदी ॥ ३ ॥

ई च ऊ च यू । अविभक्तिर्नो निर्देशः । खियमाचक्षते स्यारूप्यौ । मूलविमुजादिदर्श-नात्कप्रथमय । ईकारान्तमूकारान्तं च खयास्य शब्दरूपं नदीसज्ञं भवति । ईकारान्तम्—कुमारी । गोरी । लक्ष्मी । शार्ङ्गरी । ऊकारान्तम्—जलवन्तू, यवतू । यू इति किम् ? मात्रे । दुहिते । स्यारूप्याविति किम् ? ग्रामणी । सेनानी । लक्ष्मी । आख्याग्रहणं किम्(२) ? शब्दार्थं खीत्य एव यथा स्यात्, पदान्तराख्ये ना भूत्—ग्रामण्ये खिये । लक्ष्म्ये खिये । नदीप्रदेशा—“आण्णद्या.” इत्यवमावयः ॥

नेयञ्जुवल्स्थानावस्त्री ॥ ४ ॥

पूर्वेणातिप्रसक्ता नदीसंज्ञा प्रतिषिद्धयते । स्थिति स्थानम् । इयञ्जुवल्, स्वानमनयो-

आकडारात्—यहाँ से लेकर ‘कडारा कर्मधारये’ सूत्र तक एक ही मना होनी है ।

विप्रतिषेधे—सुदृढ बल विषयों में परस्पर विरोध उत्पन्न होने पर पदवर्ती विधि को ही प्रवृत्ति होती है ।

यू स्यारूप्यौ—ईकारान्त तथा ऊकारान्त खीत्य शब्दों की ‘नदी’ संज्ञा होती है ।

नेयञ्जुवल्—इयत् तथा उवल् आदेशों के स्थानी शब्दों में ‘स्त्री’ शब्द को छोड़कर अन्य शब्दों की ‘नदी’ संज्ञा नहीं होती है ।

(१) जब न्यायपरिग्रहकारपस्यांलोकचर्या विरोध इत्येन पाठोऽनुमोदयं न तु तुल्यबलविरोध इति ।

(२) पदमन्तरादर्शनात्त्र आख्याग्रहणम् इति प्रयत्नरहित पाठ प्रतीयते । शब्दार्थं खीत्ये च च शब्दार्थं खीत्य इति पाठः पदमन्वयान् ।

रितीयद्वयस्थानौ यौ यू तौ नदीसज्ञौ न भवत, स्त्रीशब्दं वर्जयित्वा । हे श्रीः । हे भूः ।
अस्तीति किम् ? हे सि ॥

वाऽऽमि ॥ ५ ॥

पूर्वेण नित्ये प्रतिपेदे प्राप्ते आमि विकल्प क्रियते । इयद्वयस्थानी यू आमि परतो
वा नदीसज्ञौ न भवत ॥ श्रियाम्, श्रीगाम् । भ्रुवाम्, श्रेणाम् । अस्तीत्येव—स्त्रीगाम् ॥

डिति ह्रस्वश्च ॥ ६ ॥

श्रीर्षस्य नदीसज्ञा विहिता ह्रस्वस्य न प्राप्नोति, इयद्वयस्थानयोश्च प्रतिपिद्धा,
तस्मान्ङिति वा विधायते । ङिति परतो ह्रस्वश्च व्यो सम्बन्धी यः स्यात्स्य, स्यात्स्यौ
इयद्वयस्थानौ च यू वा नदीसज्ञौ भवत । कृत्य । कृतये । येन्वं । धेनवे । श्रियै । श्रिये ।
भ्रुवे । श्रेवे । अस्तीत्येव—स्त्रियै । स्यात्स्यावित्येव—अग्नये । वायवे । भानवे ॥

शेषे ध्यसत्वि ॥ ७ ॥

ह्रस्व इति वर्तते । शेषेऽत्र विसज्ञो भवति सखिशब्दं वर्जयित्वा । कश्च शेष ? ह्रस्व-
निवर्णानिर्णान्त(१) यत्र स्यात्स्य स्यात्स्य च यत्र नदीसज्ञक स शेष । अग्नये । वायवे ।
कृतये । धेनवे । असर्गानि किम् ? सगया । अग्ने । सवसुः । सवस्यौ(२) ॥

पतिः ममास एव ॥ ८ ॥

पतिशब्दस्य विसज्ञाया सिद्धायामय नियम क्रियते । पतिशब्द समास एव विसज्ञो
भवति । प्रजापतिना । प्रजापतये । ममाम इति किम् ? पत्या । पत्ये । (३) एषकार इष्ट-
तोऽवधारणार्थ । इष्टमुष्टिना । इष्टमुष्टये ॥

पृष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा ॥ ९ ॥

पतिरिति वर्तते । पूर्वेण नियमेनासमामे न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते । पृष्ठयन्तेन(४)
युक्त पतिशब्दश्छन्दसि विषये वा विसज्ञो भवति । कुलुञ्जाना पतये नमः । कुलुञ्जाना
पत्ये नमः । पृष्ठीप्रहण किम् ? मया पत्या जरदष्टिर्यथास । छन्दसोति किम् ? ग्रामस्य
पत्ये ॥

ह्रस्वं लघु ॥ १० ॥

वाऽऽमि—उपर्युक्त प्रविषेध 'आम्' (पृष्ठीव्युचन) प्रत्यय से परे होने से विकल्प में
होता है ।

डिति—'डित्' के परे होने से ह्रस्व इकारान्त तथा ह्रस्व उकारान्त लोवाचक शब्दों तथा
इयत्त्वम् उवत्त्व जादेशों के स्थानी स्त्रीशब्दानिर्णिक शब्दों की विकल्प में 'नदी' सज्ञा होती है ।

शेषो—उपर्युक्त शब्दों में अनिर्णिक शब्दों में पति शब्द को छोड़कर अन्य की 'वि' सज्ञा
होती है ।

पति—पति शब्द वा ममाम में ही 'पि' सज्ञा होता है ।

पृष्ठी—पृष्ठ यन्त पर म अर्थन सन्धिक अग्नयन्त पतिशब्द को वेद में विकल्प में 'पि' सज्ञा
होती है ।

ह्रस्वम्—ह्रस्व स्वर वा 'लघु' सज्ञा होती है ।

(१) ह्रस्ववर्णानिर्णान्तिनि किञ्चित् पाठ ।

(२) विप्रदेशा —द्रव्ये पातयेवनादय इति पाठ ।

(३) एषकारकरणसिद्धीवधात्प्राथम्यनिनि न्याये पाठ ।

(४) अत्र पृष्ठ यन्तेन शब्देन इति परमवया पाठ ।

मात्रिकस्य इत्यसंज्ञा कृता, तस्यानेन लघुसंज्ञा विधीयते । इत्स्वमचरं लघुमञ्जं भवति । भेत्ता । छेत्ता । अचीकरत् । अजीहरत् । लघुप्रदेशा —“पुगन्तलघुपधस्य च” इत्येवमाद्यः ॥

संयोगे गुरु ॥ ११ ॥

इत्स्वमिति वर्तते । पूर्वेषु लघुमन्त्राणां प्राप्ताया गुरुमज्ञा विधीयते । संयोगे परतो-इत्स्वमचरं गुरुमञ्जं भवति । कुण्डा । (१)शिवा । भिदा । गुरुप्रदेशा —“गुरोश्च हल्” इत्येवमाद्यः ॥

दीर्घं च ॥ १२ ॥

संयोग इति नासुवर्तते । सामान्येन सञ्ज्ञाविधानम् । दीर्घं चाचर गुरुसञ्ज्ञं भवति । ईक्षाचके । ईक्षाचके(२) ॥

यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् ॥ १३ ॥

यस्मात्प्रत्ययो विधीयते घातोर्वा प्रातिपदिकाद्वा तदादि शब्दरूपं प्रत्यये परतोऽङ्गसञ्ज्ञं भवति । कर्ता । कर्ता । करिष्यति(३) । अकरिष्यत् । औपगव । कापटव । यस्मादिति सञ्ज्ञिनिर्देशार्थम्, तदादीतिसम्बन्धात् । प्रत्ययग्रहणं किम् ? न्यविशत, न्यजीणीत । “नेविञ्च” इत्युपसर्गाद्विधिरस्ति, तदादेरङ्गसञ्ज्ञा स्यात् । विधिग्रहणं किम् ? प्रत्ययवस्त्वमात्रे मा भूत्—छी इयती । छतदादिवचन स्यादित्युभयमङ्ग । करिष्यात् । करिष्याम । कुण्डानि । पुन प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ? लुप्तप्रत्यये मा भूत् । अर्थम्, अव्यर्थम् । अङ्गप्रदेशा—“अङ्गस्य” इत्येवमाद्यः ॥

सुप्तिङन्तं पदम् ॥ १४ ॥

सुप्तिङिति प्रत्याहारग्रहणम् । सुवर्णं तिङन्तञ्च शब्दरूपं पदसंज्ञं भवति । ब्राह्मणा । पठन्ति । पदसञ्ज्ञायामान्तग्रहणमन्वेषत्र सञ्ज्ञाविर्वा प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधे प्रतिषेधार्थम्—गौरी ब्राह्मणितरा । पदप्रदेशा —“पदस्य”, “पदात्” इत्येवमाद्यः ॥

नः क्ये ॥ १५ ॥

क्य इति क्यचम्यङ्कव्यया सामान्यग्रहणम् । नान्तं शब्दरूपं परत पदसञ्ज्ञं भवति । क्यच्—राजायते । क्यङ्—राजायते । क्यप्—वर्मायति(४), वर्मायते ।

संयोगे—परन्तु मनुक्त वर्णं के परे रहने पर उच्च स्वर का ‘गुरु’ सञ्ज्ञा होती है ।

दीर्घम्—दीर्घ स्वर की भी ‘गुरु’ सञ्ज्ञा होती है ।

यस्मात्—जिस धातु या प्रातिपदिक से प्रत्यय का विधान होता है तदादि शब्दस्वरूप की प्रत्यय के परे ‘अङ्ग’ मन्त्रा देनी है ।

तदादि—‘अङ्ग’ मन्त्राविधि में ‘तदादि’ का उपादान ‘स्य’ आदि तथा ‘तुल’ के लिए किया गया है ।

सुप्तिङन्ताम्—सुवर्ण तथा तिङन्त शब्दस्वरूप की ‘पद’ मन्त्रा होती है ।

नः क्ये—क्यच्, क्यङ् तथा क्यप् प्रत्ययों के परे नकारान्त शब्दों की ‘पद’ सञ्ज्ञा होती है ।

(१) कुण्डा इति अधिकं न्याते ।

(२) ईक्षाचके इत्यस्य स्थाने उक्षाचके इति न्याये ।

(३) अत्र सुप्तिङन्तशिक्षाया हरिष्यति इति उपलभ्यते । न्यामपदमवरोमवादात् स्वस्वामिपरिवर्तित ।

(४) अत्र वर्मायति, वर्मायते इति न्याससमन पाठः ।

सिद्धे मस्यारम्भो नियन्तार्यः—नान्तमेव क्ये परत पदसञ्ज्ञ भवति नान्यत् । चाप्यति ।
सुध्यति ॥

सिति च ॥ १६ ॥

यच्च भमिति वक्ष्यति । तस्याय पुरस्तादपवादः । सिति प्रत्यये परतः पूर्वं पदसञ्ज्ञं
भवति । “भवतष्टकृत्सौ”—भवदीय । “ऊर्णाया युस्”—ऊर्णायुः । “ऋतोरण्” “छन्दसि
चस्”—ऋत्विज्य ॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ॥ १७ ॥

स्वादिष्विति सुस्तदादेकवचनादारभ्य आरुपः प्रत्यया गृह्यन्ते । स्वादिषु प्रत्ययेषु
परत सर्वनामस्थानवर्जितेषु पूर्वं पदसञ्ज्ञं भवति । राजभ्याम्, राजभि । राजत्वम्,
राजता । राजतर, राजतमः । असर्वनामस्थान इति किम् ? राजानौ, राजान ॥

यच्च भम् ॥ १८ ॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति वर्तते । पूर्वेण पदसञ्ज्ञाया प्राप्ताया तदपवादो भसञ्ज्ञा
विधीयते । यकारादावजादौ च स्वादौ सर्वनामस्थानवर्जिते प्रत्यये परतः पूर्वं भसञ्ज्ञं
भवति । यकारादौ—गाभ्यं, वास्य । अजादौ—दाक्षि, प्लाक्षि । छनभोऽङ्गिरोमनुषा
वत्युपसर्गानम् ॥ नभ इव नभस्वत् । अङ्गिरा इव अङ्गिरस्वत् । मनुषिव मनुष्वत् ।
छवृषण्वस्वश्वयो ॥ वृषसित्येतत् पश्वश्वयो परतो भसञ्ज्ञं भवति छन्दसि विषये ।
वृषण्वसु । वृषणश्वस्य मेते । भप्रदेशा—“भस्य” इत्येवमादयः ॥

तसौ मत्वर्थे ॥ १९ ॥

भमिति वर्तते । तकारान्तं सकारान्त(१) शब्दरूपं मत्वर्थं प्रत्यये परतो भसञ्ज्ञं
भवति । उद्विचिपान् घोष । विद्युःवान् बलाहकः । सकारान्तम्—यसास्वी, पयस्वी । तसा-
विति किम् ? तच्चपान् ग्राम ॥

अयस्मयादीनि छन्दसि ॥ २० ॥

अयस्मयादीनि शब्दरूपाणि छन्दसि विषये साधूनि भवन्ति । भपदसञ्ज्ञाधिकारे
विधानात्तेन मुखेन (२)मातुस्त्वमयस्मयादीना विधीयते । अयस्मयं वर्म । अयस्मयानि
पात्राणि । छच्छिदुभयमपि भवति—स सुष्टभा सङ्कता गणेन । पदस्वात्कुश्व भस्वा-
जशब्द न भवति । छन्दसीति किम् ? अयोमयम् वर्म ॥ आकृतिगणोऽयम् (३) ॥

सिति च—सित् (जहाँ सकार की श्लेशा होती है) प्रत्यय के परे पूर्ववर्ती शब्दस्वरूप की
'पद' मज्ञा होती है ।

स्वादि—सर्वनामस्थान न अनिश्चित 'सु' जादि प्रत्ययों के परे पूर्व की 'पद' मज्ञा होती है ।

यच्च—सर्वनामस्थान भिन्न यकारादि तथा अजादि स्वादि प्रत्ययों के परे पूर्व की 'भ' मज्ञा
होती है ।

नभोऽङ्गिरो—नभम्, अङ्गिरस् तथा मनुस् शब्दों की 'वचि' प्रत्यय के परे 'भ' मज्ञा का
विधान करना चाहिए ।

वृषण्—वसु तथा अष्ट शब्दों के परे वृषण् शब्द की 'भ' मज्ञा होती है ।

तसौ—मत्वर्थक प्रत्ययों के पर तकारान्त एवम् सकारान्त शब्दों की 'भ' मज्ञा होती है ।

अयस्मयादीनि—त्रैदिकस्थान में 'अयस्मय' जादि शब्द साधु होते हैं ।

(१) लकारमकारामिति पदमजरी पाठ ।

(२) तेन द्वारेणैति पदमजरीमन्मत पाठ ।

(३) मुद्रितकाशिकापुस्तकेऽनुपलभ्यमानोप्यथ पाठ न्याससवादात् परिवर्द्धित ।

बहुषु बहुवचनम् ॥ २१ ॥

द्वयाप्रातिपदिकात्त्वाद्य, लस्य विषादय इति सामान्येन बहुवचन विहितम्, तस्यानेन बहुवचनसंख्यावाच्यत्वेन विधीयते। बहुषु बहुवचन भवति। बहुषु बहुवचनस्य वाच्य भवतीति यावत्। कर्मादयोऽप्यपरे विभक्तीनामर्था वाच्यास्तदीयं बहुत्वे बहुवचनम्, कर्मादिषु बहुषु बहुवचनमित्यर्थः। ब्राह्मणः पठन्ति। यत्र च सख्या सम्भवति तत्रायमुपदेशः। अथर्ववेदस्तु नि.सङ्ख्येभ्य सामान्यविहिता. रवादयो विचन्त एव ॥

द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने ॥ २२ ॥

द्वित्वैकत्वयोरर्थयोर्द्विवचनैकवचने भवत। एतदपि सामान्यविहितयोर्द्विवचनैकवचनयोरर्थाभिधानम्। द्वित्वे द्विवचन भवति, एकत्वे एकवचन भवति। ब्राह्मणौ पचत। ब्राह्मण पचति ॥

कारके ॥ २३ ॥

कारक इति विशेषणमपादानादि(१)सजाविषयमधिक्रियते। कारक इत्यधिकारो वेदितव्यः। यदित् ऊर्ध्वेऽनुत्थमिष्याम्. कारक इत्येव न द्वेद्विवच्यम्। कारकत्वात्तद्व्यतिरिक्त-पर्यायः। कारके हेतुरित्यनयोन्तरम्। कस्य हेतु ? क्रियाया। वक्ष्यति—'प्रथमपायेऽपादानम्'—ग्रामादागच्छति। पूर्वताद्वरोहति। कारक इति किम् ? वृक्षस्य पूर्णं पतति। वृक्षस्य पिण्डः पतति। 'अकथितं च'—अकथितं च कारक कर्मसज्ञ भवति। माणवकं पन्थानं पृच्छति। कारक इति किम् ? माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति। कारक-सम्बन्धेषु चाऽनेनैव विशेषणत इववहारो विज्ञायते ॥

प्रथमपायेऽपादानम् ॥ २४ ॥

अथ यदपाययुक्तमपाये साधे यद्वचिभूतं तत्कारकमपादानसज्ञ भवति। ग्रामादा-गच्छति। पूर्वताद्वरोहति। सार्थाद्वोन। रथात्पतित। ॥ जुगुप्साविरामप्रमादायांनामुप-सरुपानम् ॥ अधर्माज्जुगुप्सते। अधर्माद्विरमति। धर्मात्प्रमाद्यति। अपादानप्रवेष्टा— "अपादाने पञ्चमी" इत्येवमाद्य ॥

मीत्रार्थानां भयहेतुः ॥ २५ ॥

विभेत्स्यार्थानां त्रायत्यर्थानां च धातूनां प्रयोगे भयहेतुर्व्यस्तत्कारकमपादानसज्ञ भवति। चौरैभ्यो विभेति। चौरैभ्य उद्विजते। त्रायत्यर्थानाम्-चौरैः-पञ्चायते, चौरैभ्यो रक्षति। भयहेतुरिति किम् ? अरण्ये विभेति, अरण्ये प्रायते ॥

बहुषु—बहुवचन-विषया में बहुवचन होता है।

द्व्येकयोः—द्वित्व-विवक्षा में द्विवचन होता है और एकत्व विरक्षा में एकवचन।

कारके—यहाँ से 'कारके' का अधिकार है।

प्रथमम्—अपाय, अर्थात् विरलेय, में जो अवधि के स्थान में जानेवाला हो उसकी 'अपादान' सज्ञा होती है।

जुगुप्सा—जुगुप्सार्थक, विरामार्थक तथा प्रमादायक धातुओं के योग में भी अपादानसज्ञ का प्रतिपादन करना चाहिए।

मीत्रार्थानाम्—भयार्थक तथा त्राणार्थक धातुओं के योग में भय हेतुभूत कारक की 'अपादान' सज्ञा होती है।

(१) अपादानादिसजाविषयमिति पदमजर्वा न दृश्यते।

पराजेरसोढः ॥ २६ ॥

परापूर्वस्य जयते. प्रयोगे असोढो योऽर्थं सोढुं न शक्यते, तत्कारकमपादानसंज्ञ भवति । अभ्ययनात्पराजयते । असोढ इति किम् ? शत्रून् पराजयते ॥

वारणार्थानामीप्सितः ॥ २७ ॥

वारणार्थानां धातूनां प्रयोगे य ईप्सितोऽर्थस्तत्कारकमपादानसंज्ञ भवति । प्रवृत्ति-विघातो वारणम् । यवेभ्यो(१)गा वारयति । यवेभ्यो गा निवर्त्तयति । ईप्सित इति किम् ? यवेभ्यो गा वारयति जेजे ॥

अन्तर्द्वां येनादर्शनमिच्छति ॥ २८ ॥

स्वधानमन्तर्द्दि । अन्तर्दिनिमित्तं येनादर्शनमाभन इच्छति तत्कारकमपादानसंज्ञ भवति । उपाध्यायादन्तर्द्दिते । उपाध्यायाद्विहीयते । मा मासुपाध्यायो द्राक्षीदिति मिला-यते । अन्तर्द्वां इति किम् ? चौराश्च द्दिच्छते । इच्छतिग्रहणं किम् ? अदर्शनेच्छायां सत्यो सत्यपि दर्शने यथा स्यात् ॥

आख्यातोपयोगे ॥ २९ ॥

आख्याता प्रतिपाद्यिता । उपयोगो नियमपूर्वकं विद्याग्रहणम् । उपयोगे साध्ये च आख्याता तत्कारकमपादानसंज्ञ भवति । उपाध्यायादार्थीते । उपाध्यायादागमयति । उपयोग इति किम् ? नटस्य(२) शृणोति ॥

जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ ३० ॥

जने कर्त्ता जनिकर्त्ता । जन्यर्थस्य जन्मन. कर्त्ता जायमान, तस्य या प्रकृति कारणं हेतु तत्कारकमपादानसंज्ञ भवति । शृङ्गाच्छूरो जायते । गोमयाद्बृश्चिको जायते ॥

भुवः प्रभवः ॥ ३१ ॥

कर्त्तुरिति वर्त्तते । भवनं भू । प्रभवत्यस्मादिति प्रभव । भूकर्त्तुं प्रभवो यस्तत्कारक-मपादानसंज्ञ भवति । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । कार्मारंभेभ्यो वितरता प्रभवति । प्रथमत उपलभ्यत इत्यर्थं ॥

पराजे —परापूर्वकं 'जि' धातु के प्रयोग में उसका अर्थ की 'अपादान' संज्ञा होती है ।

वारणार्थानाम्—वारणार्थक धातुओं के प्रयोग में इप्सित पदार्थ की 'अपादान' संज्ञा होती है ।

अन्तर्द्वां—जिम् व्यक्त में अन्तर्दि-निमित्तक अपना अदर्शन अभिलषित होता हो उसकी 'अपादान' संज्ञा होती है ।

आख्यातोप—नियमपूर्वक विद्या-ग्रहण होने पर प्रतिपादक, कारक की 'अपादान' संज्ञा होती है ।

जनिकर्त्तुं—'जन' धातु के कर्त्ता (उत्पद्यमान) की जो प्रकृति (कारण) होता है उसकी 'अपादान' संज्ञा होती है ।

भुव—'भू' धातु के कर्त्ता (होनेवाला) के प्रभव, अर्थात् उत्पत्ति-स्थान, की 'अपादान' संज्ञा होती है ।

(१) गा इति बहुवचनान्तो न्यासे पाठः ।

(२) नटस्य गाथा शृणोति इति न्यासे । क्वचित् ग्रन्थिकस्य गाथा शृणोति इति पाठान्तरम् ।

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् ॥ ३२ ॥

कर्मणा करणभूतेन कर्ता यमभिप्रैति तत्कारक सम्प्रदानसंज्ञं भवति । अन्वयसंज्ञा-
विज्ञानाद्दत्तिकर्मणेति विज्ञायते । उपाध्यायाय वा ददाति । माणवकाय भिक्षा
यदाति । ॐ क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम् ॥ क्रियापि यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । धादाय
निगर्हते (१) । युद्धाय संनद्धते । पर्ये नेते । सम्प्रदानप्रयोगः—“यदुर्था सम्प्रदाने” इत्येव-
मादयः । ॐ कर्मणः करणसज्ञा यक्तव्या सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा । पशुना रज यजते ।
पशुं यत्राय ददातीत्यर्थः ॥

रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ॥ ३३ ॥

रुचिना समानार्था रुच्यर्थाः । अन्वयकर्तृकोऽभिलाषो रुचिः । रुच्यर्थानां धातूनां प्रीये
प्रीयमाणो योऽर्थस्तत् कारक सम्प्रदानसंज्ञं भवति । देवदत्ताय रोचते मोदकः । यज्ञदत्ताय
स्वदत्तेऽपूपः । देवदत्तस्थस्याभिलाषस्य मादक कर्ता । प्रीयमाण इति किम् ? देवदत्ताय
रोचते मोदकः पथि ॥

श्लाघद्धुइस्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः ॥ ३४ ॥

श्लाघ, हुनुइ, स्था, शप इत्येतेषां ज्ञीप्स्यमानो योऽर्थस्तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति ।
ज्ञीप्स्यमानो ज्ञपयितुमिच्छमानो बोधयितुमभिप्रेतः । देवदत्ताय श्लाघते । देवदत्त श्लाघ-
मानस्ता श्लाघा तमेव ज्ञपयितुमिच्छतीत्यर्थः । एवम्—देवदत्ताय हुनुते, यज्ञदत्ताय (२)
हुनुते, देवदत्ताय तिष्ठते, यज्ञदत्ताय तिष्ठते, देवदत्ताय शपते, यज्ञदत्ताय शपते । ज्ञीप्स्य-
मान इति किम् ? देवदत्ताय श्लाघते पथि (३) ॥

धारेरुत्तमर्णः ॥ ३५ ॥

धारयते-प्रयोगे उत्तमर्णो योऽर्थः तत्कारक सम्प्रदानसंज्ञं भवति । उत्तममृण यस्य स
उत्तमर्णः । कस्य चोत्तममृणम् ? यदोषं धनम् । धनस्वामी प्रयोक्ता उत्तमर्णः, स सम्प्रदान-
संज्ञो भवति । देवदत्ताय शर्तं धारयति । यज्ञदत्ताय शर्तं धारयति । उत्तमर्ण इति किम् ?
देवदत्ताय शर्तं धारयति प्राप्ते ॥

स्पृहेरीप्सितः ॥ ३६ ॥

स्पृह ईप्सायां चुरादावद्भूतः पश्यते, तस्य ईप्सितो योऽर्थस्तत्कारक सम्प्रदानसंज्ञं

कर्मणा—दान के कर्म से कर्ता का जो अभिप्रेत होगा है उस कारक को 'सम्प्रदान' मन्त्र
होता है ।

क्रियाग्रहणमपि—क्रिया के उद्देश्य को भी सम्प्रदान सज्ञा का प्रतिपादन करना चाहिए ।

कर्मणः—उन्दीनिपयप्रयोग में कर्मकारक को करणसज्ञा और सम्प्रदानकारक को कर्ममन्त्रा का
प्रतिपादन करना चाहिए ।

रुच्यर्थानाम्—रुच्यर्थक धातुओं के प्रयोग में प्रायमाण अर्थ को सम्प्रदान सज्ञा ही जाना है ।

श्लाघद्धु—'श्लाघ', 'हुइ', 'स्था' तथा 'शप' धातुओं के प्रयोग में जो मन्त्राद्ये अन्विष्टे
के रूप में अभिप्रेत हो उसकी 'सम्प्रदान' सज्ञा होती है ।

धारेरुत्तमर्णः—'धृ' धातु के प्रयोग में ऋण देनेवाले को 'सम्प्रदान' सज्ञा होती है ।

स्पृहेरीप्सितः—'स्पृह' धातु के प्रयोग में ईप्सित कारक को 'सम्प्रदान' सज्ञा होती है ।

(१) निगर्हते इति न्यासे पाठः ।

(२) अपहृनुते इति न्यासे ।

(३) देवदत्त श्लाघते, देवदत्त श्लाघते इति पाठः-पदमन्त्रार्थान् । पथि इति तु तत्र नान्वि ।

भवति । ईप्सित इत्यभिप्रेत उच्यते । पुष्पेभ्यः स्पृहयति । फलेभ्यः स्पृहयति । ईप्सित इति किम् ? पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति ॥

क्रुधद्रुहेर्ष्याघ्नयार्थानां यं प्रति कोपः ॥ ३७ ॥

असर्पं क्रोध, अपकारो द्रोह, अचमा ईर्ष्या, गुणेषु दोषाविकरणमसूया । क्रुधाघ्नयानां प्रयोगे यं प्रति कोपस्तत्कारकं सम्प्रदानसञ्ज्ञं भवति । क्रोधस्तात्कोप एव, द्रोहादयोपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्ते । तस्मात्सामान्येन विशेषणं यं प्रति कोप इति । देवदत्ताय क्रुध्यति । देवदत्ताय द्रुशति । देवदत्तायैर्ष्यति । देवदत्तायासूयति । यं प्रति कोप इति किम् ? भायान्माैर्ष्यति, मनामन्यो द्राघीदिति ॥

क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म ॥ ३८ ॥

पूर्वेण सम्प्रदानसञ्ज्ञाया प्राप्ताया कर्मसंज्ञा विधीयते । क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयो (१) उपसर्ग-सम्बद्धयोर्यं प्रति कोपस्तत्कारकं कर्मसञ्ज्ञं भवति । देवदत्तमभिक्रुध्यति । देवदत्तमभिक्रु-शति । उपसृष्टयोरिति किम् ? देवदत्ताय क्रुध्यति, यज्ञदत्ताय द्रुशति ॥

राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्रः ॥ ३९ ॥

राधेरीवेश्च कारकं सम्प्रदानसञ्ज्ञं भवति, कीदृशम् ? यस्य विप्रश्रः, विविधं प्रश्रः विप्रश्रः । स कस्य भवति ? यस्य (२) शुभाशुभं पृच्छयते । देवदत्ताय राध्यति । देवदत्ता-यैचते । नमित्तिरु पृष्टं मन् देवदत्तस्य देव पर्यालोचयतीत्यर्थः ॥

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्त्ता ॥ ४० ॥

प्रति, आङ् इत्येवंपूर्वस्य शृणोते कारकं सम्प्रदानसञ्ज्ञं भवति । कीदृशम् ? पूर्वस्य कर्त्ता । प्रतिपूर्वं आङ्पूर्वश्च शृणोतिरनुपगमे प्रतिज्ञाने वर्त्तते, स चानुपगम परेण प्रयुक्तस्य सतो भवति । तत्र प्रयोक्ता पूर्वस्याः क्रियाया कर्त्ता सम्प्रदानसञ्ज्ञो भवति । देवदत्ताय मां प्रतिशृणोति । देवदत्ताय मामाशृणोति । प्रतिजानीत इत्यर्थः ॥

अनुप्रतिगृणश्च ॥ ४१ ॥

पूर्वस्य कर्त्तते वर्त्तते । अनुपूर्वस्य प्रतिपूर्वस्य च गृणाते कारकं पूर्वस्या क्रियायाः कर्त्तृभूतं सम्प्रदानसञ्ज्ञं भवति । हाता प्रथमं शसति तमन्यः प्रोत्साहयति । अनुगारः प्रतिगार इति हि शसितुं प्रोत्साहने वर्त्तते । हीन्निःश्रुगृणाति । हीतारः शसन्तं प्रोत्साह-यतीत्यर्थः ॥

क्रुधद्रुहेर्ष्या—'क्रुध', 'द्रुह', 'र्ष्या' तथा 'असूया' के अर्थ में प्रयुक्तमान वातुओं के प्रयोग में जिसके प्रात कोप किया जाय उसको 'सम्प्रदान' मज्ञा हाता है ।

क्रुधद्रुहो—उपसर्ग विशिष्ट 'क्रुध' तथा 'द्रुह' वातुजा के प्रयोग में जिसके प्रति कोप किया जाना है उसको 'कर्म' मज्ञा होता है ।

राधीक्ष्यो—'राध्' तथा 'क्ष्य' वातुओं का वह कारक, जिसके विपर में विविध प्रश्न किये जायें, 'सम्प्रदान' मज्ञक होता है ।

प्रत्याङ्भ्याम्—प्रति एवम् आङ् ने विशिष्ट अत एव प्रतिशर्तक 'श्रु' वातु को पूर्व-क्रिया, अर्थात् अनुपगम-क्रिया, के कर्त्ता को 'सम्प्रदान' मज्ञा होती है ।

अनुप्रति—अनु तथा प्रति उभयों ने विशिष्ट 'गृ' वातु वा पूर्व-क्रिया के कर्त्ता को 'सम्प्रदान' मज्ञा हाती है ।

(१) उपसर्गयैति पदमङ्गयाम् ।

(२) अत्र यत्स-वन्नि इति पदमङ्गयाम् पाठः ।

साधकतमं करणम् ॥ ४२ ॥

क्रियासिद्धौ यद्यद्गुणोपकारकं विवक्षितं तत्साधकतमं कारकं करणसज्ञं भवति । इद्रेण सृजति । परसृजां द्विनत्ति । तन्मध्यद्वयं किम् ? गङ्गायां घोषः, कूपे मार्गकुलम् । करण-
प्रदेशाः—“कर्तृकरणयोस्तृतीया” इत्येवमादय ॥

दिवः कर्म च ॥ ४३ ॥

पूर्वेण करणसज्ञाया प्राप्ताया कर्मसज्ञा विधीयते । दिवः साधकतमं यत्कारकं तत्कर्म-
सज्ञं भवति, चकारात्करणसज्ञं च । अत्रान् दीन्यति । अक्षर्दीन्यति ॥

परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

साधकतममिति वर्तते । पूर्वेण करणसज्ञाया प्राप्ताया सम्प्रदानसज्ञा पक्षे विधीयते ।
परिक्रयणे साधकतमं कारकमन्यतरस्या सम्प्रदानसज्ञं भवति । परिक्रयणं नियतकालं बन्त-
नादिना रचीकरणम्, नात्यन्तिकं क्रय एव । शतेन परिक्रीतोऽनुग्रहः । शताय परिक्रीतोऽ-
नुग्रहः । सहस्रेण परिक्रीतोऽनुग्रहः । सहस्राय परिक्रीतोऽनुग्रहः ॥

आधारोऽधिकरणम् ॥ ४५ ॥

आश्रयन्तेऽस्मिन् क्रिया(१)इत्याधारः । कर्तृकर्मणोः क्रियाश्रयभूतयोधारणक्रिया
प्रति य आधारस्तत्कारकमधिकरणसज्ञं भवति । कटे आस्ते । कटे शैते । स्वाहया पचति ।
अधिकरणप्रदेशाः—“सम्प्रदायधिकरणे च” इत्येवमादय ॥

अधिशीङ्गस्थासां कर्म ॥ ४६ ॥

पूर्वणाधिकरणसज्ञाया प्राप्तायां कर्मसज्ञा विधीयते । अधिपूर्वाणां शीङ्ग, स्था, आस्
इत्येतेषामाधारो यस्तत्कारकं कर्मसज्ञं भवति । ग्राममधिगते । ग्राममधिनिष्ठति । पर्वत-
मध्यास्ते ॥

अभिनिविशश्च ॥ ४७ ॥

अभिनिपूर्वस्य विसरोऽप्यधो यस्तत्कारकं कर्मसज्ञं भवति । ग्राममभिनिविशते ।
कथं कल्पान्तेऽभिनिवेशः, पापेऽभिनिवेशः, या या सृजा यस्मिन् यस्मिन् सङ्घिन्य-
भिनिविशत इति ? अन्यरस्यामिति वर्तते “परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम्” इत्यतः ।
सा च व्यवस्थितविभागा विज्ञायते ॥

साधकतमम्—क्रिया की सिद्धि में अत्यन्त उपकारक के रूप में विवक्षित (साधकतम)
कारक को 'करण' सज्ञा होती है ।

दिवः—'दिवः' धातु के साधकतम कारक की 'कर्म' सज्ञा भी होती है और 'करण' सज्ञा भी ।

परिक्रयणे—परिक्रयण अर्थ में साधकतम कारक की विवक्ष्य में 'सम्प्रदान' सज्ञा होती है ।

आधारो—क्रिया के आश्रयभूत कर्ता तथा कर्म की धारणक्रिया के प्रति आधारभूत कारक को
'अधिकरण' सज्ञा होती है ।

अधिशीङ्ग—अधिपूर्वक 'शीङ्ग', 'स्था' एवम् 'आस्' धातुओं के आधार की 'कर्म' सज्ञा
होती है ।

अभिनि—अभि तथा नि उपसर्गों से विशिष्ट 'विश' धातु के आधार की भी 'कर्म' सज्ञा
होती है ।

(२) क्रियागुण इति न्यासे पाठ ।

उपान्वध्याङ्वसः ॥ ४८ ॥

उप, अनु, अधि, आङ् इत्येवपूर्वस्य वसतेराधारो यस्तत्कारक कर्मसज्ञ भवति । ग्रामगुपवसति सेना । पर्वतगुपवसति । ग्राममनुवसति । ग्राममधिबसति । ग्राममावसति ॥ ङ्वसंरस्यर्थस्य प्रतिषेधो बक्तव्यः ७ । ग्रामे उपवसति । भोजननिवृत्ति ऋतीत्यर्थः ॥

कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ ४९ ॥

कर्तुः क्रियया यदाप्सुमिष्टतम तत्कारक कर्मसज्ञं भवति । कट करोति । ग्राम गच्छति । कर्त्तरिति किम् ? मापेवश्च वध्नाति । कर्मण ईप्सिता प्राया न कर्तुः । तमग्रहण किम् ? पर्यर्मादन भुक्ते । कर्मैत्यनुवर्तमाने पुन कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम् । इतरथाऽऽधारस्यच हि स्यात्—गेह प्रविशतीति । आदन पचति, स्वन्नन् पिबतीत्यादिषु न स्यात् । पुन कर्म-ग्रहणात् सर्वत्र सिद्ध भवति । कर्मप्रदेशा—“कर्मणि द्वितीया” इत्येवमाख्ये ॥

तथायुक्तं चानीप्सितम् ॥ ५० ॥

येन प्रकारेण कर्तुरीप्सिततम क्रियया युज्यते तेनैव चेत्प्रकारेण यदनीप्सित युक्त भवति तस्य कर्मसज्ञा विधीयते । ईप्सितादन्वयत्सर्वमनीप्सित द्वेष्यमितरश्च । विष भक्षयति, चौरान् पश्यति, आम गच्छन् वृक्षमूलान्गुपसर्पति ॥

अकथितं च ॥ ५१ ॥

अकथितं च यत्कारक तत्कर्मसज्ञ भवति । केनाऽकथितम् ? अपादानादिविशेष-कथाभि । परिगणन कर्त्तव्यम्—

दुहिवाचिरुधिप्रच्छिन्नभिविचिनागुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

द्विविशासिगुणेन च यत् सचते तदकाचितमाचरित कथिना ॥

उपयुज्यते इत्युपयोग पय प्रभृति, सरय निमित्त गत्रादि, तस्योपयुज्यमानपय-प्रभृतिनिमित्तस्य गत्रादे कर्मरूपा विधीयते । पाणिना कास्रपा-या गा दोग्धि पय । पाण्यादिकमप्युपयोगनिमित्त तस्य ऋमात्र भवति ? नतद्वस्ति । विहिता हि तत्र फरणा-दिसज्ञा । तदर्थमाह—अपूर्वविधौ विनि । द्विविशासिगुणेन च यत् सचते—द्विविशास्योर्गुण साधन प्रधान कर्म धर्मादिकम्, तेन यत्सम्बन्धते, तदकीर्तितमाचरित कथिना, तदर्थान् मुक्त सूत्रकारेण । दुहि-गा दोग्धि पय । याचि-पौरव गा याचते । रुधि-गामनरुणद्वि वजम् । प्रच्छि-माणवक पन्थान गृच्छति । भिवि-पौरव गा भिचते । चिञ्-वृक्षमव-चिनोति फलानि । युवि-माणवक धर्म दत्ते । दासि-माणवक धर्ममनुशास्ति ॥

गतिबुद्धिप्रत्ययसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणि कर्त्ता स णौ ॥ ५२ ॥

अर्थशब्द प्रत्येकमभिसम्बन्धते । गत्यर्थाना बुद्ध्यर्थाना प्रत्ययवसानार्थाना च धातूनां

उपान्वध्याङ्—उप, अनु, अधि अथवा आङ् उपसर्ग से विद्विष्ट 'वस' धातु के आधार की 'कर्म' सज्ञा होती है ।

वसे.—भोजननिवृत्त्येक 'वस' धातु के आधार वा कर्मसज्ञ का प्रतिषेध समझना चाहिए ।

कर्तुरीप्सित—क्रिया के द्वार, वर्ता का श्चनम कारक 'कर्म' कहलाना है ।

तथायुक्तम्—श्चनम के समान हा वर्ता वा क्रिया ने युक्त अनोप्सित कारक ना 'कर्म' कहलाना है ।

अकथितम्—अपादानादि कारकविशेष से जाविक्रित कारक भी 'कर्म' कहलाना है ।

गतिबुद्धि—गत्यर्थक, बुद्ध्यर्थक, भक्षणार्थक, शब्दकर्मक तथा अकर्मक धातुओं की अप्यन्ता-वस्था के कर्ताओं की प्यन्तावस्था में 'कर्म' सज्ञा होती है ।

तथा शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां च अण्यन्तानां य कर्त्ता स ण्यन्तानां कर्मसंज्ञो भवति । गच्छति माणवको ग्रामम्, गमयति माणवकं ग्रामम् । याति माणवको ग्रामम्, यापयति माणवकं ग्रामम् । छगार्यर्थेषु नीवद्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः । नयति भार देवदत्त, नापयति भारं देवदत्तेन । वहति भार देवदत्त, वाहयति भारं देवदत्तेन । छवहरेरनियतृक्तुं कस्येति वक्तव्यम् । इह प्रतिषेधो मा भूत्—वहन्ति यवान् बलीवर्ता, वाहयति यवान् बलीवर्दानिति । बुद्धि-बुध्यते माणवको धर्मम्, बोधयति माणवकं धर्मम् । वेत्ति माणवको धर्मम्, वेदयति माणवकं धर्मम् । प्रत्यवसानमभ्यवहार—भुङ्क्ते माणवकं भोदनम्, भोजयति माणवकमोदनम् । अश्नाति माणवकं भोदनम्, आशयति माणवकमोदनम् । छभाविषाद्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अति माणवकं भोदनम्, आदयते माणवकमोदनम् । खादति माणवकं, खादयति माणवकं । छभहरेर्हिंसार्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । मक्षयति पिण्डी देवदत्त, मक्षयति पिण्डी देवदत्तेनेति । अहिंसार्यस्येति किम् ? भक्षयति बलीवर्त्ता सस्यम्, भक्षयन्ति बलीवर्त्ता सस्यम् । शब्दकर्मणाम्—अधीते माणवको वेदम्, अध्यापयति माणवकं वेदम् । पठति माणवको वेदम्, पाठयति माणवकं वेदम् । अकर्मकाणाम्—आस्ते देवदत्त, आसयति देवदत्तम् । सेते देवदत्तः, शापयति देवदत्तम् । एतेषामिति किम् ? पचन्तीदन देवदत्तः, पाचयन्तीदन देवदत्तेनेति । अण्यन्तानामिति किम् ? गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तम्, तमपरः प्रयुङ्क्ते, गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्र ॥

हृक्कोरन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥

अणि कर्त्ता स णाविति वर्त्तते । हरते, करोतेऽप्यन्तयोर्ब- कर्त्ता स ण्यन्तयोर्ब-त्तरस्या कर्मसंज्ञो भवति । हरति भारं माणवकं, हारयति भारं माणवकं माणवकेनेति वा । करोति कट देवदत्तः, कारयति कट देवदत्तं देवदत्तेनेति वा । छअभिवादिदृशोराऽन्तेपद उपसंख्यानम् । अभिवदति गुरु देवदत्त, अभिवादयते गुरु देवदत्तं देवदत्तेनेति वा । पश्यन्ति भृत्या राजानम्, दर्शयते भृत्याम् राजानं भृत्यैरिति वा । आत्मवेपद् इति किम् ? दर्शयति चैत्र मज्जमपरः । प्राप्तविकल्पत्वात् द्वितीयैव । अभिवादयति गुरु माणवकेन पिता । अप्राप्तविकल्पत्वात् चतुर्थीष्वैव ॥

स्वतन्त्रः कर्त्ता ॥ ५४ ॥

स्वतन्त्र इति प्रधानभूत उच्यते(१) । अणुगीभूतो य क्रियासंज्ञो एवात्मन्येण

गत्यर्थेषु—गत्यर्थकं धातुओं में 'नी' तथा 'वह' धातुओं की अण्यन्तावस्था के कर्त्ता ण्यन्तावस्था में 'कर्म' नहीं होते हैं ।

वहरेरनियतृ—नियन्ता (गारवि) की कर्त्ता जिन 'वह' धातु का उभये पदकृत्वात् 'वह' धातु के विषय में ही उपसृक्त 'कर्म' सञ्ज्ञाविधान समझना चाहिए ।

अभिवाद्याद्यो—नक्षणाधिक धातुओं में 'गीदे' तथा 'जीदे' धातुओं के अण्यन्तावस्था के कर्त्ता की ण्यन्तावस्था में कर्मत्व का प्रतिषेध समझना चाहिए ।

भहरेरहिंसार्यस्य—अहिंसार्यक 'भह' धातु के कर्त्ता या भी कर्मत्व प्रतिषेध समझना चाहिए ।

हृक्कोः—'ह' तथा 'छ' धातुओं का अण्यन्तावस्था का कर्त्ता ण्यन्तावस्था में विकल्प से 'कर्म' होता है ।

अभिवादि—प्राप्तनेपद में अभिपूर्वक 'वद' धातु तथा 'इस्' धातु की अण्यन्तावस्था के कर्त्ता की ण्यन्तावस्था में 'कर्म' सञ्ज्ञा समझनी चाहिए ।

स्वतन्त्र—किया की क्रिया में आत्मन्येण विशिष्ट कालक कर्त्ता कहलाता है ।

(१) अत्र न्याते उच्यते इति नास्ति । अणुगीभूत इत्यत्र न अणुभूत इति पाठः ।

विवक्ष्यते तत्कारकं कर्तृसंज्ञं भवति । देवदत्तः पचति । स्वाली पचति । कर्तृप्रदेशा—
“कर्तृकरणयोस्तृतीया” इत्येवमादय ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ ५५ ॥

तदिति अनन्तरः कर्ता पराम्बरयते(२) । तस्य प्रयोजकं तत्प्रयोजकं । निपातनात्
समासः । स्वतन्त्रस्य प्रयोजको योऽर्थः तत्कारक हेतुसंज्ञं भवति, चकारात्कर्तृसंज्ञं च ।
संज्ञान्मादेशार्थश्चकार । कुर्वाणं प्रयुङ्क्ते—कारयति । हारयति । हेतुत्वाद् णिचो निमित्तं
कर्तृप्रत्ययेनोच्यते । हेतुप्रदेशा—“हेतुमति च” इत्येवमादय ॥

प्राग्नीश्वरान्निपाताः ॥ ५६ ॥

“अधिरीश्वरे” इति वक्ष्यति । प्रागेतस्मादवधेयानि कर्षन्मनुक्रमिष्यामो निपात-
संज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति—“चादयोऽसत्त्वं”—च, वा, ह, अह । प्राग्वचनं संज्ञासमा-
वेशार्थम् । गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञाभिस्तद् निपातसंज्ञा समाविशति । रेफोच्चारणम्
“ईश्वरे तोसुन्कसुनौ” इत्ययमवधिर्मां विज्ञायीति ॥

रीश्वराद्धी(२)श्वरान्मा भूत् कृन्मेजन्त परोऽपि स ।
समासेऽध्वयथीभावो लौकिक चातिवर्तते ॥

चादयोऽसत्त्वे ॥ ५७ ॥

चादयो निपातसंज्ञा भवन्ति, न चोऽसत्त्वे वर्तन्ते । प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम् । सत्त्वमिति
द्रव्यमुच्यते ॥ च । वा । ह । अह । एव । एवम् । नूवम् । शश्वत् । युगपद् । सूपद् ।
नृपत् । वृषित् । नेत् । चेत् । चण् । कश्चित् । यत्र । नह । हन्त । माकिम् । नकिम् । माइ ।
माहो डकारो विशेषणार्थं “माडि लुङ्” इति । इह न भवति—मा भवतु, मा भवि-
ष्यति । नञ् । यावत् । तावत् । त्वा । त्वे । द्वे । २ । श्रौषट् । शौषट् । स्वाहा । वषट् ।
स्वधा । ओम् । किल । तथा । अथ । सु । स्म । अस्मि । ध । इ । उ । ऋ । लृ । ष । ऐ ।
ओ । औ । अम् । तक् । उक् । उक्त् । वेलायाम् । मात्रायाम् । यथा । यत् । यम् । तद् ।
किम् । पुरा । अद्वा । धिव् । हाहा । हे । हे । प्याट् । पाट् । ग्राट् । अहो । उताहो । हो ।
तुम् । तथाहि । खलु । आम् । आहौ । अयो । ननु । मन्ये । मिथ्या । अयि । वृष्टि । तु ।
नु । इति । इव । वत् । चन । वय । इह । शम् । कम् । अनुकम् । नहिकम् । हिकम् ।
सुकम् । सत्यम् । ऋतम्(३) । श्रद्धा । इदा । मुधा । नोचेत् । नचंत् । नहि । जानु ।
कथम् । कुतः । कुत्र । अथ । अनु । हाही । हेहा । ईहा । आहोस्वित् । कुम्बट् । खम् ।
दिष्टा । पशु । वत् । सह । आनुपक् । अद्ग । फट् । ताजक् । अये । अरे । चटु । चाट् ।
तुम् । मुम् । शुम् । हुम् । आर्हम् । शीम् । मीम् । व । (४) उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च
निपाता । उपसर्गप्रतिरूपका—

तत्प्रयोजको—कर्ता के प्रयोजक को ‘हेतु’ मज्ञा तथा ‘कर्तृ’ संज्ञा होती है ।

प्राग्नीश्वरात्—“अधिरीश्वरे” से पूर्व एवम् वहाँ से आगे परिगणित शब्दों की ‘निपात’
संज्ञा होगी है ।

चादयो—अद्वयार्थक चादि को भी ‘निपात’ मज्ञा होगी है ।

(१) उदित्यनेन कर्ता मन्वध्वने इति परमजरो ।

(२) अथ न्यासे वीश्वर इति पाठ । स च सङ्गितपाठे वीश्वर इति यो निदेशस्तदाश्रय ।

(३) मन्मिथ्यनन्तरम्—वाकिर्, नकिर्, आइ, ज, ना, नो, ना, प्रतिषेधे, उव, दाइ,
इति वचित्पाठ ।

(४) त्वे, तुवे, न्वै, तुर्वे, अथ, अथत्, म्मि, अच्छ, अदत्, दद, हे हे, हे हे, नौ, ना, आम्,

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि । सुदत्तमनुदत्तं च विदत्तमिति चेत्प्यते ॥

“अच उपसर्गात्” इति तत्र न भवति । दूर्त्तम् । दूर्त्तयः । दूर्त्तग्यम् । “उपसर्गात्” इति णत्वं न भवति । असत्त्व इति किम् ? पशुर्वं पुरुषः, पशुः पुरोडासः । निपातप्रदेशाः—“स्वरादिनिपातमन्वयम्” इत्येवमादयः ॥

प्रादयः ॥ ५८ ॥

प्रादयोऽसत्त्वे निपातसंज्ञा भवन्ति । प्र । परा । अप । सम् । अन्तु । अव । निम् । निम् । दुस् । दूर् । प्रि । जाड् । नि । अधि । अवि । अति । सु । उत् । अभि । प्रति । परि । उप । पृथग्योत्तरणमुत्तरमज्ञाविशेषणार्थम् । “उपसर्गा क्रियायोगे” इति (१) चादीनामुपसर्गसंज्ञा मा भूत् । असत्त्व इत्येव—परा जयति सेना(२) ॥

उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ ५९ ॥

प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा भवन्ति । प्रणयति । परिणयति । प्रणायकः । परिणायकः । क्रियायोग इति किम् ? प्रणतो नायकोऽस्माद्देशात् प्रणायको देशः । अमरुच्छब्दस्य चोपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ मरुद्भिर्दत्तो मरुत् । सज्ञाविधानसामर्थ्यात् अनन्तत्वेऽपि “अच उपसर्गात्” इति तत्रैव भवति अथच्छब्दस्योपसंख्यानम् ॥ “अचच्छोषम्” इति अच् भवति । अच् । उपसर्गप्रदेशा—“उपसर्गे घोः कि” इत्येवमादयः ॥

गतिश्च ॥ ६० ॥

गतिसंज्ञाश्च प्रादयो भवन्ति क्रियायोगे । प्रकृत्यः । प्रकृतम् । यत् प्रकरोति । योगविभाग उत्तरार्थः । उत्तरत्र गतिसंज्ञेव यथा स्यात्, उपसर्गसंज्ञा मा भूत् । ऊरीत्यादित्यत्र “उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यचपर” इति परं प्रसज्येत । चकारः संज्ञासमावेशार्थः । प्रगीतम् । अभिविक्तम् । “गतिरन्तर” इति स्वर, “उपसर्गात्” इति णत्वपथे च भवतः । कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम् ॥ कारिकाकृत्यः । कारिकाकृतम् । यत्कारिकाकरोति । अपुनश्च नसौ छन्दसि गतिगृही भवत इति चकथ्यम् ॥ पुनरुच्युत वासो देयम् । “गतिर्गती” इति निपातो भवति । चनोदित । “गतिरन्तर” इति स्वर । गतिप्रदेशा—“गुगतिमादयः” इत्येवमादयः ॥

ऊर्पादिच्चिडाचश्च ॥ ६१ ॥

प्रादयः—अत्रव्यायर्थक प्रादि को ‘निपात’ संज्ञा होती है ।

उपसर्गाः—क्रियायोग में प्रादि को ‘उपसर्ग’ संज्ञा होती है ।

मरुच्छब्दस्य—‘मरुत्’ शब्द को भी ‘उपसर्ग’ संज्ञा समझनी चाहिए ।

अच्छब्दस्योप—‘अच्’ शब्द को भी ‘उपसर्ग’ संज्ञा समझना चाहिए ।

गतिश्च—क्रियायोग में प्रादि को ‘गति’ संज्ञा भी होगी है ।

कारिका—कारिका शब्द को भी ‘गति’ संज्ञा समझनी चाहिए ।

पुनश्च नसौ—वैदिकप्रयोग में ‘पुनम्’ एवम् ‘नसौ’ शब्दों को भी ‘गति’ संज्ञा समझनी चाहिए ।

ऊर्पादि—ऊर्पा आदि, चिन्-प्रत्ययान्त तथा उच्च-प्रत्ययान्त शब्दों को भी क्रियायोग में ‘गति’ संज्ञा होती है ।

शम्, शुकम्, सम्, वक्, वाह, विकम्, वित्तम्, वशम्, शिष्यम्, वरम्, मनुजम्, नुरुम्, अन्त, बी, सुक्, भाणक्, अल, वट्, वाट्, कीम् शायधिक पाठ कथयित् ।

(१) गारीनामिति पदपठया पाठ ।

(२) अच पराः सेना इति न्यासे, परा जयति सेना इति च पठ्यन्वर्त्तन् ।

उपार्द्धय' शब्दा च्यन्ता डाजन्ताश्च क्रियायोगे गतिसज्ञा भवन्ति । च्विडाचो-
कृत्वस्तिरयोगे विधान यत्साहचर्यादूर्वाद्वा नामपि तैरेव यागे गतिसज्ञा जिधीयते । ऊरीउर-
रीशब्दावप्रीकरणे विस्तारे च । ऊरीकृत्य । ऊरीकृतम् । यदूरीकरोति । उररीकृत्य ।
उररीकृतम् । यदुररीकरोति । पापी । ताली । आताली । वेताली । धूसी । शकला । सश-
कला । ध्वसकला । भद्रकला । एते शकलादयो हिंसायाम् । शकलाकृत्य । सशकलाकृत्य ।
ध्वसकलाकृत्य । भद्रकलाकृत्य । गुलुगुधा पीडार्थं । गुलुगुधाकृत्य । सजू सहायं । सजू
कृत्य । फल , फली , विकली , आवली , इति विकारे । फलकृत्य । फलीकृत्य । विवलीकृत्य ।
आकलीकृत्य । आलोष्टी , कराली , केताली , शेवाली , वर्षाली , मम्मसा , मसमसा एते
हिंसायाम् । यपट् । वीपट् । ध्रौपट् । स्वाहा । स्वधा । वन्धा । प्राहुस् । धृत् । जानिस् ।
च्यन्ता लक्ष्यपि—शुक्लीकृत्य । शुक्लीकृतम् । यदशुक्लीकरोति । डाच्—पटपटाकृत्य ।
पटपटाकृतम् । य-पटपटाकरोति ॥

अनुकरणं चानितिपरम् ॥ ६२ ॥

इति परो यस्मादिति ब्रह्मव्रीहिः । अनुकरणमनितिपरं क्रियायोगे गतिमज्ञ भवति ।
खाट्कृत्य । खाट्कृतम् । यत् खाट्करोति । अनितिपरमिति किम् ? खाडिति कृत्वा
निरष्टीवत्(१) ॥

आदरानादरयोः सदसती ॥ ६३ ॥

प्री-यतिशय आदर (२) । परिभवौदासीन्यमनादर । आदरानादरयोर्व्याक्रम सद-
सच्छब्दौ गतिसज्ञौ भवत । सत्कृत्य । सत्कृतम् । यत्सत्करोति । असत्कृत्य । असत्कृतम् ।
यदसत्करोति । आदरानादरयोरिति किम् ? सत्कृत्वा काण्ड गत , असत्कृत्वा
काण्ड गत ॥

भूपणेऽलम् ॥ ६४ ॥

अलमिति प्रतिषेधे सामर्थ्ये पर्याप्तौ भूपणे चेति विशेषणमुपादीयते । भूपणे योऽल-
शब्द स गतिमज्ञो भवति । अलकृत्य । अलकृतम् । यदलकरोति । भूपण इति किम् ?
अल भुवरथा भोवन गत ॥

अन्तरपरिग्रहे ॥ ६५ ॥

अन्त शब्दोऽपरिग्रहेऽयं गतिसंज्ञो भवति । परिग्रहः स्वीकरणम् , तद्भावं गतिसज्ञा
विधीयते । अन्तर्हृत्य । अन्तर्हृतम् । यदन्तर्हन्ति । अपरिग्रह इति किम् ? अन्तर्हत्वा
मूषिका रथेनो गत । परिगृह्य गत इत्यर्थः । अन्त शब्दस्याङ्किविधिणात्वेपुपसर्गसज्ञा
वक्तव्याऽऽ । अन्तर्द्वा । अन्तर्द्दि । अन्तर्णयति ॥

अनुकरणम्—'शी' शब्द जिमके उत्तर मे न हो एने अनुकरणात्मक शब्दों का क्रियायोग
मे 'गति' मज्ञा होता है ।

आदरानादरयो—क्रमस आदर तथा अनादर अर्थ मे प्रयुज्यमान सत् तथा अमत् शब्दो
को गति मज्ञा होता है ।

भूपणेऽलम्—भूपणार्थक 'अलम्' शब्द को 'गति' मज्ञा होता है ।

अन्तर—अपरिग्रहाधिक 'अन्त' शब्द का 'गति' मज्ञा होता है ।

अन्त शब्द—अन्त' शब्द को अल , कि-विधि तथा गत के प्रमज्ञ मे 'उपमग' मज्ञा
ममजनी चाहिए ।

(१) कस्यचित्कैरेव प्रयोग । सम्पूर्णाऽय श्लोक —नु-वनसक्त सोऽस्या श्रुतमूल दशन-
मात्मनो वदने । जिहामूलत्पृष्ठ एाटिति कृत्वा निरष्टीवत् ॥

(२) प्रीतिसम्भ्रम इति पाठ कश्चिन् ।

कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते ॥ ६६ ॥

कणेशब्दो मनसशब्दश्च श्रद्धाप्रतीघाते गतिसंज्ञौ भवतः । कणेहृत्य पयः पिबति । मनोहृत्य पयः पिबति । तावत्पिबति यावद्दस्यामिल्लायो निवृत्तः । श्रद्धा प्रतिहतेत्यर्थः । श्रद्धाप्रतीघात इति किम् ? कणे हत्वा गतः, मनो हत्वा गतः ॥

पुरोऽव्ययम् ॥ ६७ ॥

असिप्रत्ययान्तः पुरः शब्दोऽव्ययम्, स गतिसंज्ञो भवति । समासस्वरूपचारा प्रयो-
जनम् । पुरस्कृतम् । पुरस्कृतम् । यत्पुरस्करोति । अव्ययमिति किम् ? पू, पुरी, पुरः कृत्वा
काण्डं गतः ॥

अस्तं च ॥ ६८ ॥

अस्तशब्दो मकारान्तोऽव्ययमनुपलब्धौ वर्तते, स गतिसंज्ञो भवति । अस्तगत्य
सविता पुनरुदेति । अस्तगतानि धनानि । अदस्तं गच्छति । अव्ययमित्येव—अस्त
काण्डम् । क्षिप्तमित्यर्थः ॥

अच्छ गत्यर्थवदेपु ॥ ६९ ॥

अच्छशब्दोऽव्ययमभिधादस्यायं वर्तते । स गत्यर्थेषु धातुषु चवती च गतिसंज्ञो
भवति । अच्छगत्य । अच्छगतम् । यदच्छगच्छति । यदती—अच्छोऽपि, अच्छोदितम्, यद-
च्छवदति । अव्ययमित्येव—उदकमच्छं गच्छति ॥

अदोऽनुपदेशे ॥ ७० ॥

अद् शब्दस्त्ववादिषु पश्यते, सोऽनुपदेशं गतिसंज्ञो भवति । उपदेशः परार्थ-
प्रयोगः । स्वयमेव तु यदा बुद्ध्या परामुद्रति तदा नास्त्युपदेश इति सोऽस्य विषयः ।
अद् कृतम् । अद्ः कृतम् । यद्व करोति । अनुपदेश इति किम् ? अद्ः कृत्वा काण्डं गत
इति परस्य कथयति ॥

तिरोऽन्तर्दौ ॥ ७१ ॥

अन्तर्द्विर्व्यवधानम् । तत्र तिरः शब्दो गतिसंज्ञो भवति । तिरोभूय । तिरोभूतम् ।
यत् तिरोभवति । अन्तर्द्वामिति किम् ? तिरो भूत्वा स्थितः । पारवन्तो(१)भूत्वेत्यर्थः ॥

विभाषा कृञि ॥ ७२ ॥

अन्तर्द्वामिति वर्तते । प्राहविभाषेयम् । तिरः शब्दः करोती परतो विभाषा गतिसंज्ञो
भवति । तिरः कृत्य । तिरस्कृत्य । तिरस्कृतम् । अतिरस्करोति । तिरस्कृत्वा । तिरः कृत्वा ।
अन्तर्द्वामित्येव—तिरः कृत्वा काण्डं तिष्ठति ॥

कणेमनसी—श्रद्धाप्रतीघातार्थं मे 'कणे' तथा 'मनस्' शब्दौ का 'गति' सञ्ज्ञा होती है ।

पुरोऽव्ययम्—असिप्रत्ययान्त अतएव अव्यय पुरस् शब्द की 'गति' सञ्ज्ञा होती है ।

अस्तं च—अव्यय 'अस्ताम्' शब्द की भी 'गति' सञ्ज्ञा होती है ।

अच्छ—गत्यर्थक धातु 'अच्छ' वातुओं से पूर्व-सुक्त 'अच्छ' शब्द की 'गति' सञ्ज्ञा होती है ।

अदोऽनुपदेशे—अनुपदेशार्थक 'अदस्' शब्द की 'गति' सञ्ज्ञा होती है ।

तिरोऽन्तर्दौ—व्यवधानार्थक 'तिरस्' शब्द की 'गति' सञ्ज्ञा होती है ।

विभाषा—'कृञ्' धातु के परे 'तिरस्' शब्द की निकल्प से 'गति' सञ्ज्ञा होती है ।

(१) पाठोऽत्र न्यामपरमजरीसबादा-मूलग्रन्थस्थो न प्रतीयते ।

उपाजेऽन्वाजे ॥ ७३ ॥

विभाषा कृतीति वर्तते । उपाजेऽन्वाजेशब्दौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्बलस्य सामर्थ्याधाने वर्तते । तौ कृञि विभाषा गतिसज्ञौ भवतः । उपाजेकृत्य । उपाजे कृत्वा । अन्वाजेकृत्य । अन्वाजे कृत्वा ॥

साक्षात्प्रभृतीनि च ॥ ७४ ॥

विभाषा कृतीति वर्तते । साक्षात्प्रभृतीनि शब्दरूपाणि कृञि विभाषा गतिसञ्ज्ञानि भवन्ति । साक्षात्प्रभृतिषु च्यवर्थवचनम् । साक्षात्कृत्य । साक्षात्कृत्वा । मिथ्याकृत्य । मिथ्या कृत्वा । साक्षात् । मिथ्या । चिन्ता । भद्रा । लोचना । विभाषा । संपत्का । आस्था । अमा । श्रद्धा । प्राज्या । प्राजरहा । वीज्या । वीजरहा । संस्र्या । अर्थ । लवणम् । उष्णम् । शीतम् । उदकम् । आर्द्रम् । गतिसंज्ञासन्निधौ च लवणादीनां मकारान्तत्वे निपात्यते । अमौ । वशे । विकम्पने । विहसने । प्रहसने । प्रतपने । प्रादुस् । नम् । आविस् ॥

अनत्याधान उरसिमनसी ॥ ७५ ॥

विभाषा कृतीति वर्तते । अनत्याधानमुपरलेपणम्, तद्भावेऽनत्याधाने उरसिमनसी शब्दौ विभाषा कृञि गतिसज्ञौ भवतः । उरसिकृत्य । उरसि कृत्वा । मनसिकृत्य । मनसि कृत्वा । अनत्याधान इति किम् ? उरसि कृत्वा पाणि शेते ॥

मध्येपदेनिवचने च ॥ ७६ ॥

विभाषा कृतीति वर्तते । चकारादनत्याधान इति च । मध्ये, पदे, निवचने इत्येते शब्दा अनत्याधाने विभाषा कृञि गतिसज्ञा भवन्ति । मध्येकृत्य । मध्येकृत्वा । पदेकृत्य । पदेकृत्वा । निवचने वचनाभाव । निवचनेकृत्य । निवचनेकृत्वा । वाच नियम्येत्यर्थः । अनत्याधान इत्येष—हस्तिभः पदे कृत्वा शिरः शेते ॥

नित्यं हस्ते पाणानुपयमने ॥ ७७ ॥

कृतीति वर्तते । हस्ते, पाणौ इत्येते शब्दौ कृञि नित्यं गतिसज्ञौ भवत उपयमने । उपयमनं दारकर्म । पाणौकृत्य । हस्तेकृत्य । दारकर्म कृत्वेत्यर्थः । उपयमन इति किम् ? हस्ते कृत्वा कार्पापणं गतः ॥

प्राध्वं बन्धने ॥ ७८ ॥

उपाजे—'कृञ्' धातु के परे 'उपाजे' तथा 'अन्वाजे' शब्दों की 'गति' सज्ञा होती है ।
साक्षात्—'कृञ्' धातु के परे 'साक्षात्' आदि शब्दों की विकल्प से 'गति' सज्ञा होती है ।
साक्षात्प्रभृतिषु—'साक्षात्' आदि शब्दों की 'चि' प्रत्यय के अर्थ (अभूततद्भाव) में ही 'गति' सज्ञा समझनी चाहिए ।

अनत्याधाने—उपरलेपण के अभाव होने पर 'कृञ्' धातु के परे 'उरसि' तथा 'मनसि' शब्दों की 'गति' सज्ञा होती है ।

मध्ये—उपरलेपणाभाव होने पर 'कृञ्' धातु के परे 'मध्ये', 'पदे' तथा 'निवचने' शब्दों की 'गति' सज्ञा होती है ।

नित्यं हस्ते—विवाह अर्थ में 'हस्ते' तथा 'पाणौ' शब्दों की नित्य 'गति' सज्ञा होती है 'कृञ्' धातु के परे रहने पर ।

प्राध्वं बन्धने—बन्धनहेतुक आनुकूल्य होने पर 'कृञ्' धातु के परे 'प्राध्वम्' शब्द की 'गति' सज्ञा होती है ।

कृप्रीति वर्त्तते । 'प्राप्त्रद्' इति मकारान्तमध्यम आनुकूपे वर्त्तते । तवानुकूलं बन्धनहेतुकं यदा भवति तदा 'प्राध्यम्'-शब्दः कृत्रि नित्यं गतिसञ्ज्ञो भवति । प्राध्यं कृत्य । बन्धन इति किम् ? प्राध्यं कृत्वा शकटं गतः ॥

जीविकोपनिपदाधौषम्ये ॥ ७९ ॥

कृत्रोति वर्त्तते । जीविका, उपनिपदित्येतौ शब्दौ धौषम्ये विषये कृत्रि गतिसञ्ज्ञो भवतः । जीविकाकृत्य । उपनिपदकृत्य । धौषम्य इति किम् ? जीविकां कृत्वा गतः ॥

ते प्राग् धातोः ॥ ८० ॥

ते गत्युपसर्गसंज्ञका धातोः प्राक् प्रयोक्तव्या । तथा चैयोदाहृताः । तेप्रहणसुपसर्गार्थम् । गतयो ह्यनन्तराः ॥

छन्दसि परेऽपि ॥ ८१ ॥

प्राक् प्रयोगे प्राप्ते छन्दसि परेऽप्यनुशापन्ते । छन्दसि विषये गत्युपसर्गसंज्ञका परेऽपि पूर्वेषु प्रयोक्तव्याः । न च परेषां प्रयुज्यमानानां सञ्ज्ञाकार्यं किञ्चिदस्ति । केवलं परप्रयोगेऽपि क्रियायोग एवामस्तीति ज्ञाप्यते । याति नि हरितना । नियाति हरितना । दन्ति नि मुष्टिना । निहन्ति मुष्टिना ॥

व्यवहिताश्च ॥ ८२ ॥

व्यवहिताश्च गत्युपसर्गसंज्ञकार्छन्दसि हरयन्ते । आ मन्त्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि । मयूरौमभिः आयाहि ॥

कर्मप्रवचनीयाः ॥ ८३ ॥

कर्मप्रवचनीया इत्यधिकारो वेदितव्यः । यानित कर्ष्वमनुकर्मिन्याम' कर्मप्रवचनीयसंज्ञास्ते वेदितव्याः "अधिरोचरे" इति प्राक्प्रवचति । कर्मप्रवचनीयप्रदेशः—“कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया” इत्येवमाद्य ॥

अनुलक्षणे ॥ ८४ ॥

अनुशापने लक्षणे शोभे कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । शाकल्यस्य संहितामनु प्राक्पूर्व । अतद्व्यञ्जनमन्वसिञ्चत् । अगस्त्यमन्वसिञ्चत् प्रजाः । किमर्थमिदमुच्यते, यावता "लक्षणेत्थम्भूताहदाव" इति सिद्धेवानो कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ? हेत्वर्थं तु वचनम्, (१)वाधित्वा द्वितीयेषु यथा स्यात् ॥

तृतीयार्थे ॥ ८५ ॥

जीविकोप—धौषम्य अर्थे न 'कृत्र' धातु के परे 'जीविका' तथा 'उपनिपद' शब्दों की 'गति' सञ्ज्ञा होती है ।

ते प्राक्—गतिसंज्ञक तथा उपसर्गसंज्ञक शब्दों का प्रयोग धातु से अव्यवहित पूर्व में करना चाहिये ।

छन्दसि—परन्तु वेद में धातु के अव्यवहित उत्तर में भी इनका प्रयोग किया जाता है ।

व्यवहिताश्च—वेद में गति एवं उपसर्गों का व्यवहित प्रयोग भी देखा जाता है ।

कर्मप्रवचनीया—यहाँ से आगे 'कर्मप्रवचनीय' का अधिकार है ।

अनुलक्षणे—लक्षण के बोधित होने पर 'अनु' की 'कर्मप्रवचनीय' सञ्ज्ञा होती है ।

तृतीयार्थे—तृतीया के अर्थ के बोधित होने पर 'अनु' की 'कर्मप्रवचनीय' सञ्ज्ञा होती है ।

(१) अत्र न्यासपर्यालोचनया केती तृतीयायां प्राप्ताया साश्च इति पाठोऽनुमीयते ।

अनुशब्दस्तृतीयार्थं चोत्थे कर्मप्रवचनीयसज्ञो भवति । नदीमन्ववसिता सेना । पर्वत-
मन्ववसिता सेना । पर्वतेन मन्ववदेत्यर्थः ॥

हीने ॥ ८६ ॥

हीन इति न्यून उच्यते, स चोत्कृष्टापेक्षः । तेनेयं हीनोत्कृष्टसम्बन्धे सज्ञा विश्रा-
यते । हीने चोत्थेऽयमनु कर्मप्रवचनीयसज्ञो भवति । अनुशाकटायनं वैयाकरणा ।
अम्बुजं योद्धार' ॥

उपोऽधिके च ॥ ८७ ॥

उपशब्द अधिके हीने च चोत्थे कर्मप्रवचनीयसज्ञो भवति । उपखार्यां(१) द्रोण' ।
उपनिष्के कार्पापगम् । हीने-उपशाकटायनं वैयाकरणा ॥

अपपरी वर्जने ॥ ८८ ॥

अप परी शब्दौ वर्जने चोत्थे कर्मप्रवचनीयसज्ञौ भवत । प्रकृतेन सम्बन्धिना कस्य-
चिदनभिसम्बन्धो वर्जनम् । अप-अप त्रिगत्तंभ्यो वृष्टो देव । परि-परि त्रिगत्तंभ्यो वृष्टो
देव । वर्जने इति किम् ? ओदन परिपिञ्चति ॥

आङ् मर्यादावचने ॥ ८९ ॥

आङित्येष शब्दो मर्यादावचने कर्मप्रवचनीयसज्ञो भवति । अवधिर्मर्यादा । वच-
नप्रदग्नादभिधिविधिरपि गृह्यते । आ पाटलिपुत्राद् वृष्टो देव । आङ्कारं यश पाणिनेः ।
आ साकारयात् । आ मधुराया । मर्यादावचन इति किम् ? ईषदर्थं क्रियायोगे च
सा भूत् ॥

लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवोप्सासु प्रतिपर्यन्तवः ॥ ९० ॥

लक्षणे इत्यभूताख्याने भागे वीप्साया च विषयभूताया प्रति परि अनु इत्येते
कर्मप्रवचनीयसज्ञा भवन्ति । लक्षणे तावत्-वृक्ष प्रति विद्योतते विद्युत्, वृक्ष परि,
वृक्षमनु । इत्यभूताख्याने-साधुर्देवदत्तो मातर प्रति, मातर परि, मातरमनु ।
भागे-यदत्र मा प्रति स्यात्, मा परि स्यात्, मामनु स्यात् । वीप्सायाम्-वृक्षं
वृक्ष प्रति सिञ्चति । लक्षणादिविति किम् ? ओदन परिपिञ्चति । अथ परिशब्दयोगे
पञ्चमी कस्मात् भवति, "पञ्चम्यपाङ्परिभि" इति ? वर्जनविषये मा विधीयते, अपशब्द-
साहचर्यात् ॥

अभिरभागे ॥ ९१ ॥

हीने-हीनता के घोतित हीने पर 'अनु' की 'कर्मप्रवचनीय' सज्ञा होती है ।

उपोधिके-हीनता तथा अधिकता के घोतित हीने पर 'उप' की 'कर्मप्रवचनीय' सज्ञा
होती है ।

अपपरी-वर्जन के घोतित होने पर 'अप' तथा 'परि' की 'कर्मप्रवचनीय' सज्ञा होता है ।

आङ् मर्यादा-मर्यादा तथा अभिविधि के घोतित होने पर 'आङ्' की 'कर्मप्रवचनीय' सज्ञा
हाती है ।

लक्षणेत्थम्-लक्षण, इत्यभूताख्यान, भाग और वीप्सा के घोतित होने पर 'प्रति', 'परि'
तथा 'अनु' की 'कर्मप्रवचनीय' सज्ञा होती है ।

अभिरभागे-भाग अर्थ को छोड़कर अन्य (लक्षण, इत्यभूताख्यान तथा वीप्सा) अर्थों के
घोतित होने पर 'अभि' की 'कर्मप्रवचनीय' सज्ञा होती है ।

(१) यस्मादधिकमित्यादिना मत्तम् । (श्रीना०) ।

लक्षणादिष्वेव भागवज्जितेष्वभिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । वृत्तमभि विद्यो-
वते । साधुर्देवदत्तो मातरमभि । वृत्तमभि सिद्धति । अभाग इति किम् ? भागः स्वीकृत्य-
माणोऽशः, यदत्र (१) ममाभिप्रायत् तद्दीयताम् । यदत्र मम भवति तद्दीयतामित्यर्थः ॥

प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ॥ ९२ ॥

मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः । इत्तस्य प्रतिनिर्यातने प्रतिदानम् । प्रतिनिधिविषये प्रति-
दानविषये च प्रतिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । अभिमन्युरर्जुनतः प्रति । मापानस्मै
तिलेभ्यः प्रति पच्छुनि ॥

अधिपरी अनर्थकौ ॥ ९३ ॥

अधिपरी शब्दो अनर्थकौ अनर्थान्तरवाचिनौ कर्मप्रवचनीयसंज्ञौ भवतः । कुतो-
ऽध्यगच्छति । कुतः पर्यागच्छति । गत्युपसर्गसंज्ञावाधनायां कर्मप्रवचनीयसंज्ञा
विधीयते ॥

सुः पूजायाम् ॥ ९४ ॥

सुशब्दः पूजायामर्थे कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । सु सिक्त भवता । सु स्तुतं भवता ।
धात्वर्थः स्तूयते । उपसर्गसंज्ञाभ्रयः पत्वं न भवति । पूजायामिति किम् ? सुषिक्त किं
तवात्र ॥

अतिरतिक्रमणे च ॥ ९५ ॥

अतिसदृशः अतिक्रमणे चकारात् पूजायां च कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । निष्पन्नेऽपि
वस्तुनि क्रियाप्रवृत्तिरतिक्रमणम् । अति सिक्तमेव भवता । अति स्तुतमेव भवता । पूजा-
याम्—अति सिक्तं भवता, अति स्तुतं भवता । शोभनं कृतमित्यर्थः ॥

अपिः पदार्थसंभावनान्वयवसर्गगर्होसमुच्चयेषु ॥ ९६ ॥

पदार्थे सम्भावनेऽन्वयवसर्गे गर्हायाः समुच्चये च वर्तमानः अपिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो
भवति । पदान्तरस्याप्रद्युष्यमानस्यार्थं पदार्थः । सर्पिणोऽपि स्यात् । मधुनोऽपि स्यात् ।
मात्रा विन्दुः स्तोत्रमित्यस्यार्थे अपिदावदो वर्णते । सम्भावनमधिकार्थवचनेन शपतेर-
प्रतिघाताविष्करणम्—अपि सिद्धेन्मूलकसदृशम् । अपि स्तुत्याद्वाजानम् । अन्वयवसर्ग-
कामचारासुजा(२)—अपि सिद्ध, अपि स्तुहि । गर्हा निन्दा—धिग जाकम् देवदत्तम्
अपि सिद्धेत् पलाञ्छम्, अपि स्तुयात् वृषलम् । समुच्चये—अपि सिद्ध, अपि स्तुहि ।
सिद्ध च स्तुहि च । उपसर्गसंज्ञावाधनात् पत्वं न भवति ॥

प्रति—प्रतिनिधि तथा प्रतिदान अर्थे के बोधित होने पर 'प्रति' को 'कर्मप्रवचनीय' सहा
होती है ।

अधिपरी—अनर्थक 'अधि' तथा 'परी' को 'कर्मप्रवचनीय' सहा होती है ।

सुः पूजायाम्—पूजा अर्थ में 'सु' को 'कर्मप्रवचनीय' सहा होती है ।

अतिरतिक्रमणे—अतिक्रमण तथा पूजा अर्थों में 'अति' को 'कर्मप्रवचनीय' सहा होती है ।

अपिः पदार्थ—पदार्थ, सम्भावना, अन्वयवसर्ग, गर्हा (निन्दा) तथा समुच्चय अर्थों में 'अपि'
को 'कर्मप्रवचनीय' सहा होती है ।

(१) मामिति न्यासे पाठ ।

(२) अभ्यनुज्ञानम् इति न्यासे ।

अधिरीश्वरे ॥ ९७ ॥

ईश्वर स्वामी, स च स्वमपेक्षते । तदयं स्वस्वामिकसम्बन्धे कर्मप्रवचनीयसज्ञो भवति कदापित् स्वामिनः कर्मप्रवचनीयविभक्तिः सप्तमी भवति, कदापित् स्वात् । अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः । अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्तः ॥

विभाषा कृञि ॥ ९८ ॥

अधि करोती विभाषा कर्मप्रवचनीयसज्ञो भवति । यदत्र मामधिकरिष्यति । कर्मप्रव-
नीयमज्ञापत्ते गनिसज्ञावाधनात् "तिङ् चोदात्तवति" इति निघातो न भवति ॥

लः परस्मैपदम् ॥ ९९ ॥

ल इति पठ्ये आदेशापेक्षा । आदेशा परस्मैपदसंज्ञा भवन्ति । तिप्, तस्, क्षि । सिप्, थस्, थ । मिप्, वस्, मस्, शतृप्सू च । परस्मैपदप्रदेशा—“सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु” इत्येवमादय ॥

तडानावात्मनेपदम् ॥ १०० ॥

तडिति प्रत्याहारो नवानां वचनानाम् । आत् इति ज्ञानचकानचोर्ग्रहणम् । पूर्वण परस्मैपदसंज्ञाया प्राठार्थां तडानयोरात्मनेपदसंज्ञा विधीयते । त, आताम्, झ । यास्, आथाम्, ध्वम् । इट्, वहि, महिड् । आत्-सखवपि—ज्ञानचकानचौ । ल इत्येव—कतीह निज्ञान । आत्मनेपदप्रदेशा—“अनुदात्तडित आत्मनेपदम्” इत्येवमादय ॥

तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १०१ ॥

तिङोऽष्टादश प्रत्यया, नव परस्मैपदसंज्ञका नवाऽऽत्मनेपदसंज्ञका, तत्र परस्मैपदेषु त्रयस्त्रिका यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्ति, आत्मनेपदेष्वपि त्रयस्त्रिका प्रथम-
मध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्ति । तिप्, तस्, क्षि इति प्रथमम् । सिप्, थस्, थ इति मध्यमम् । मिप्, वस्, मस् इत्युत्तमम् । आत्मनेपदेषु—त, आताम्, झ इति प्रथमम् । थास्, आथाम्, ध्वम् इति मध्यमम् । इट्, वहि, महिड् इत्युत्तमम् । प्रथममध्यमोत्तमप्रदेशा—“तेषु प्रथमम्” इत्येवमादयः ॥

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः ॥ १०२ ॥

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति (१) एकशः एकैक पदम् । तिवित्येक-
वचनम् । तसिति द्विवचनम् । क्षि इति बहुवचनम् । एवं सर्वथ । एकवचनद्विवचनबहुवच-
नप्रदेशा—“बहुषु बहुवचनम्” इत्येवमादयः ॥

अधिरीश्वरे—स्वस्वामिभावसम्बन्धार्थे मे 'अधि' की 'कर्मप्रवचनीय' सज्ञा होती है ।

विभाषा—'कृञ्' धातुके परे 'अधि' की 'तिङ्स्त्री' से, 'कर्मप्रवचनीय' सज्ञा होती है ।

लः परस्मैपदम्—लकारस्थानीय आदेशों की 'परस्मैपद' सज्ञा होती है ।

तडाना—तडप्रत्याहार तथा ज्ञानच एव ज्ञानच की 'आत्मनेपद' सज्ञा होती है ।

तिङ्स्त्रीणि—परस्मैपद तिङ् तथा आत्मनेपद तिङ् के तीन-तीन 'त्रिक' क्रमशः प्रथम, मध्यम तथा उत्तम कहलाते हैं ।

तान्येकवचन—प्रत्येक त्रिक क्रमशः एकवचन, द्विवचन तथा बहुवचन कहलाते हैं ।

(१) तानि तिङ्स्त्रीणि त्रीणि भूत्वैकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति इत्यपि पाठः ।

सुपः ॥ १०३ ॥

तिष्ठां त्रिकेष्वेकवचनादिमंज्ञा विहिताः, सम्प्रति सुपां त्रिकेषु विधीयन्ते । सुपश्च त्रीणि त्रीणि पदानि एकत्र एकवचनद्विवचनतद्वचनसंज्ञानि भवन्ति । सु इत्येकवचनम् । औ इति द्विवचनम् । जसिति बहुवचनम् । एव सर्वत्र ॥

विभक्तिश्च ॥ १०४ ॥

त्रीणि त्रीणीत्यनुवर्तते(१) । त्रीणि त्रीणि विभक्तिसंज्ञानि (२) भवन्ति सुपस्तिङ्प्र । विभक्तिप्रदेशाः—“अष्टन आ विभक्तौ” इत्येवमाद्यः ॥

सुष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः ॥ १०५ ॥

उत्सवेत्यधिकृत्य सामान्येन विवाहस्यो विहिताः, तेषामय पुरुषनियमः त्रियते । सुष्म-
द्युपपदे सति व्यवहिते चाव्यवहिते सति समानाधिकरणे समानाभिधेये तृत्यकारके
स्थानिनि प्रयुज्यमानेऽप्यप्रयुज्यमानेऽपि मध्यमपुरुषो भवति । एव पचसि । सुवा पचथ ।
सूर्यं पचथ । अग्रयुज्यमानेऽपि—पचसि, पचथ, पचथ ॥

प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच ॥ १०६ ॥

प्रहासः परिहासः श्लीडा । प्रहासे गन्धमाने मन्योपपदे धातोर्मध्यमपुरुषो भवति,
मन्यतेरुत्तमः, स चैकपत्रवति । एहि मन्ये औदन भोचयस इति, नहि भोचयसे, भुक्त-
सोऽतिविधि । एहि मन्ये स्थेन पारयसि, न हि यारयसि, यातरस्तेन ते पिता । मन्यसो-
त्तमस्योः प्राप्स्यो उत्तममध्यमौ विधीयते । प्रहास इति किम् ? एहि मन्यते औदन भोचय
इति सुष्ठु मन्यसे साधु मन्यसे ॥

अस्मद्युत्तमः ॥ १०७ ॥

उत्तमपुरुषो नियम्यते । अस्मद्युपदे समानाभिधेये प्रयुज्यमानेऽप्यप्रयुज्यमानेऽपि उत्तम-
पुरषो भवति । अहं पचामि । आवा पचाव । वयं पचामः । अग्रयुज्यमानेऽपि—पचामि,
पचाव, पचामः ॥

शेषे प्रथमः ॥ १०८ ॥

शेष इति मध्यमोत्तमविषयादन्य उच्यते । अत्र सुष्मदस्मदी समानाधिकरणे उपपदे
न स्त, तत्र शेषे प्रथमपुरुषो भवति । पचति । पचतः । पचन्ति ॥

सुप—सुप् के त्रिक भी कमश्च एकवचन, द्विवचन तथा बहुवचन कहलति है ।
विभक्तिश्च—सुप् तथा तिष् के सभी तीग-तीन (सभी) त्रिकों की 'विभक्ति' संज्ञा भी
होती है ।

सुष्मद्युपपदे—तिष्ठसमानाधिकरण सुष्मद् के व्यवहित वा अव्यवहित रूप में प्रयुज्यमान
अथवा अप्रयुज्यमान होने पर मध्यम पुरुष होता है ।

प्रहासे च—परिहास के गन्धमान होने पर 'मन्' धातु के उपपरत्व में धातु से मध्यम
पुरुष होता है और 'मन्' धातु से उत्तमपुरुषीय धकवचन होता है ।

अस्मद्युत्तमः—तिष्ठसमानाधिकरण अस्मद् के व्यवहित वा अव्यवहित रूप में प्रयुज्यमान
अथवा अप्रयुज्यमान होने पर उत्तम पुरुष होता है ।

शेषे प्रथमः—मध्यम तथा उत्तम के क्षेत्र से अतिरिक्त स्थान में प्रथम पुरुष होता है ।

(१) अत्र त्रीणि त्रीणि इत्यस्मानुवृत्तेः प्रयोजन चिन्त्यम् । (शीना०)

(२) अत्र सर्वत्र 'संज्ञानि' इति पाठ, परन्तु उक्तत्वाद् 'संज्ञानि' इत्यस्माभिः परिवर्तितः ।

(शीना०)

परः सन्निकर्षः संहिता ॥ १०९ ॥

परशब्दोऽतिशये वर्तते । सन्निकर्षः प्रायासति । परो यः सन्निकर्षो घर्णानामर्धमाप्रा-
कालव्यवधान स संहितासंज्ञो भवति । दद्रुधत्र । मध्वत्र । संहिताप्रदेशा—“संहिता-
याम्” इत्येवमादयः ॥

विरामोऽवसानम् ॥ ११० ॥

विरतिविराम, विरम्यतेऽनेनेति वा विरामः, सोऽवसानसंज्ञो भवति । इधि । मधु ।
वृष । प्लव । अवसानप्रदेशा—“खरपसानयोषिसर्जनीयः” इत्येवमादयः ॥ ११० ॥

इति श्रीजयादित्यविरचिताया काशिकाया वृत्तौ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥१११॥
समाप्तश्चाय प्रथमाध्याय ॥

परः सन्निकर्षः—वर्णों के पर सन्निकर्ष, अर्थात् भाषी मात्रा के उच्चारण-कालव्यवधान, की
'संहिता' संज्ञा होगी है ।

विरामोऽवसानम्—विराम की 'अवसान' संज्ञा होता है ।

प्रथमाध्याय का चतुर्थ पाद समाप्त हुआ ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः

समर्थः पदविधिः ॥ १ ॥

परिभाषेयम् । यः कश्चिदिह शब्दे पदविधिः श्रूयते स समर्थो वेदितव्यः । विधीयत इति विधिः, पदानां विधिः पदविधिः । स पुनः समांतादिः । समर्थः शक्तः । विग्रहवाचका यामिधाने यः शक्तः स समर्थो वेदितव्यः । अथवा समर्थपदाश्रयत्वात् समर्थः । समर्थानां पदानां सम्पन्नार्थानां संसृष्टार्थानां विधिर्वेदितव्यः । वक्ष्यति—“द्वितीया श्रितार्थात्पतितगताव्यस्तप्राप्तापन्नैः”—कथं श्रितः कथं श्रितः । समर्थग्रहणं किम्? परस्य देवदत्त—कथं श्रितो विष्णुनित्रो गुरुकुलम् । “द्वितीया तच्छ्रुतार्थेन गुणवचनेन”—शङ्कुलया खण्डं शङ्कुलाखण्डः । समर्थग्रहणं किम्? किं त्वे करिष्यसि शङ्कुलया, खण्डो देवदत्त उपलेन । “चतुर्थी तदर्थार्थवलिहितसुखरचितैः”—यूपाय दाह यूपादाह । समर्थग्रहणं किम्? गच्छ त्व यूपाय, दाह देवदत्तस्य गेहे । “पञ्चमी भयन”—वृकेभ्यो भय वृकभयम् । समर्थग्रहणं किम्? रक्ष त्वे भो वृकेभ्यः, भय देवदत्तस्य यज्ञदत्तात् । “षष्ठी”—राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । समर्थग्रहणं किम्? भावां राज्ञः, पुरुषो देवदत्तस्य । “सप्तमी शौण्डे”—अत्रेपु शौण्डः अक्षशौण्डः । समर्थग्रहणं किम्? शक्तस्त्वमत्रेपु, शौण्डः पिबति पानागारे । पदग्रहणं किम्? वर्गविधौ समर्थपरिभाषा मा भूत्—तिष्ठतु दध्यज्ञान त्वं शाकेन । तिष्ठतु कुमारी च्छत्रं हर देवदत्तात् । यथादेशो नित्यश्च तुम् भवति ॥

सुवामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे ॥ २ ॥

सुवन्तमामन्त्रिते परतः परस्याङ्गवद्भवति स्वरे स्वरलक्षणे कर्त्तव्ये । तादात्म्यात्तिदेशोऽयम् । सुवन्तमामन्त्रितमनुप्रविशति । वक्ष्यति—“आमन्त्रितस्य च” । आमन्त्रितस्यादिदिक्षाद्यो भवति । स ससुपूकस्यापि यथा स्यात् । कुण्डेनाटन् । परशुना वृक्षन् । भद्राणां राजन् । कदमीराणा राजन् । सुचिति किम्? पीडये पीड्यमानः । आमन्त्रित इति किम्? गेहे चार्ग्यः । परग्रहणं किम्? पूर्वस्थ मा भूत् । देवदत्त कुण्डेनाटन् । अङ्गग्रहणं किम्? यथा मृत्पिण्डीभूतः स्वर्गं लभेत् । उभयोराद्युदात्तत्वं मा भूत् । चत्करणं किम्? स्वाध्वयमपि यथा स्यात् । आ कुण्डेनाटन् । “आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके” इत्येकान्तरता भवति । स्वर इति किम्? क्षुपे सिद्धन्, चर्मं नमन् । पत्वनत्ये प्रति पराङ्गवत् भवति । असुवन्तस्य पराङ्गवत्त्वादे समात्ताधिकरणस्योपसंख्यानमनन्तरत्वात् । तीक्ष्णया सूच्या सीव्यन् । तीक्ष्णेन परशुना वृक्षन् । अश्वयाना प्रतिपेधो वक्तव्यः । उच्चैरधीयान । नीचैरधीयान ॥

समर्थ—इस शास्त्र में उपरिष्ठ पद-सम्बन्धी विधि को समर्थश्रित समझना चाहिए ।

सुवामन्त्रिते—स्वर कर्त्तव्य होने पर आमन्त्रित पद के परे रहते पूर्व सुवन्त पद परवर्ती आमन्त्रित पद के अङ्ग के समान कार्य का आश्रय होता है ।

सुवन्तस्य—सुवन्त को पराङ्गवत्त्वात् करते समय उसके समानाधिकरण शब्दों का भी समावेश अपेक्षित है, क्योंकि अव्यवधान के अभाव होने से उसके पराङ्गवत्त्वात् की सूत्र से प्राप्ति नहीं है ।

अव्ययानाम्—अव्ययानाम् सुवन्त को उपर्युक्त पराङ्गवत्त्वात् नहीं होता है ।

प्राक् कडारात् समासः ॥ ३ ॥

कडारासशब्दनात् प्राग् (१)यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्ते समाससंज्ञा वेदितव्या । वक्ष्यति—“यथाऽसादृश्ये” । यथाबुद्ध प्राहणानामन्त्रयस्व । प्राग्वचन सज्ञासमावेशार्थम् । समासप्रदेशा—“तृतीयासमासे” इत्येवमादय ॥

सह सुपा ॥ ४ ॥

सुविति वर्तते । सहैति सुपेति च त्रयमप्यधिकृत वेदितव्यम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्रेदमुपस्थित द्रष्टव्यम् । वक्ष्यति—“द्वितीया श्रित”इति । द्वितीयास्त श्रितादिभिः सह समस्यते । कष्ट श्रितः कष्टश्रितः । सहप्रहणं योगविभातार्यम्, तिडारि सह यथा स्यात्—अनुव्यचलत्, अनुप्रावर्षत् ॥

अव्ययीभावः ॥ ५ ॥

अव्ययीभाव इत्यधिकारो वेदितव्यः । यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामोऽव्ययीभावसंज्ञास्ते वेदितव्या । वक्ष्यति—“यथाऽसादृश्ये” । यथाबुद्ध प्राहणानामन्त्रयस्व । अव्ययीसंज्ञा चैव महती पूर्वपदार्थाप्राधान्यमव्ययीभावस्य दर्शयति । अव्ययीभावप्रदेशा “अव्ययीभावश्च” इत्येवमादय ॥

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्धयर्थाभावात्प्रतिशब्दप्रादुर्भाव-

पश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ॥ ६ ॥

सुप सुपेति च वर्तते । विभक्त्यादिवर्षेषु यदव्यय वर्तते तत्समर्थनं सुवन्तेन सह समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । वचनप्रहणं प्रत्येकं संबध्यते । विभक्तिवचने तावत्-स्त्रीस्वधिकृत्य कथा प्रवर्तते अधिक्षि । अधिक्षुमारि । सप्तम्यर्थे यदव्यय तद् विभक्तिवचनम् । समीपवचने—कुम्भस्य समीपम् उपकुम्भम् । उपमणिकम् । समृद्धिः शब्देराधिक्यम्, समृद्धिमद्भागाम सुमद्रम्, सुमगध वर्तते । शृद्धिः शब्देरभावः । गवदिकानामृद्धेरभाव दुर्गवदिकम्, दुर्गवन वर्तते । अर्थाभावो वस्तुबोऽभावः—अभावो मत्तिकाणाम् निर्मत्तिकम् । निर्मत्तकं वर्तते । अस्ययो भूतत्वमतिक्रम—अतीतानि हिमानि निर्हिमम्, निःशीतं वर्तते । असप्रति उपभोगस्य वर्तमानकालप्रतिषेध । अतितैष्टकम्(२) । तैष्टकमाच्छादनम्, तस्यायमुपभोगकालो न भवतीत्यर्थः । शब्दप्रादुर्भाव प्रकाशता शब्दस्य—इतिपाणिनि । तत्पाणिनि । पाणिनिशब्दो लोके प्रकाशत इत्यर्थः । पश्चात्-अनुरथ पादात्तम् । यथाना पश्चात् । यथार्थे यदध्यय वर्तते तत्समस्यते । योग्यता वीप्सा पदार्थानतिवृत्ति सादृश्यं चेति यथार्था । योग्यतायाम्-अनुरूपम् । रूपयोग्य भवतीत्यर्थः । वीप्सायाम्-अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । पदार्थानतिवृत्तौ-यथाशक्ति । आनुपूर्व्यमनुक्रम—अनुव्येष्टं प्रविशन्तु भवन्तः । ज्येष्ठानुपूर्व्या भवन्तः प्रविशन्तिव्यत्यर्थः । यौगपद्यमेककालता—सचक्रं

प्राक् कडारात्—यहाँ से अगे 'कडारा कर्मधारये' तक जिनकी विधि होगी उन सब को 'समास' संज्ञा होती है ।

सह सुपा—यहाँ से उत्तर 'सह' तथा 'सुपा' का अधिकार है ।

अव्ययीभाव—यहाँ से 'अव्ययीभाव' का अधिकार है ।

अव्ययम्—विभक्ति एव समीप आदि अर्थों में वर्तमान अव्यय का सुवन्त के साथ अव्ययीभाव समास होता है ।

(१) अधिकारोऽयम्, कडारा- कर्मधारये इति वक्ष्यति प्रागेतस्मात् इति पाठान्तरम् ।

(२) तैष्टकम् इति पाठः ।

वेहि । युगपच्छब्दं धेहीत्यर्थः । सादरयं तुल्यता । किमर्थमिदमुच्यते, यथार्थं इत्येव सिद्धम् । युगभूतेऽपि सादश्ये यथा स्यात्—सदृशः सत्या ससिद्धि । सपत्तिरतुरूप आत्मभावः समृद्धे-
रन्यः । सग्रह वाग्भवाणाम् । सच्चत्र शालङ्कायनानाम् । सादृश्यमक्षयता । सवृणमभ्यन्-
हरति । सङ्कुसुम् । न किञ्चिदभ्यवहार्यं परित्यजतीत्यथमर्थोऽधिकार्थवचनेन प्रतिपाद्यते ।
अन्तवचने । अन्त इति परिग्रहोपेक्षया समाप्तिरुच्यते । साम्प्रतीते संदिपशुबन्धम् ।
पशुबन्धान्तमधीत इत्यर्थः । इयं समाप्तिरसवलेऽप्यभ्यवचने भवतीति सादृश्यात्पृथगुच्यते ॥

यथाऽसादश्ये ॥ ७ ॥

यद्येषेतदभ्ययमसादश्ये वर्त्तमानं सुपा सह समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति ।
यथावृद्धं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । ये ये वृद्धाः यथावृद्धम् । यथाभ्यापकम् । असादश्य
इति किम् ? यथा देवदत्तस्तथा यत्तद्वत् । यथार्थं यदभ्ययमिति पूर्वैणैव सिद्धे समासे
वचनमिदं सादश्यप्रतिपेक्षार्थम् ॥

यावदवधारणे ॥ ८ ॥

यावदित्येतदभ्ययमवधारणे वर्त्तमानं सुपा सह समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो
भवति । (१) अवधारणमित्युत्तापरिच्छेदः । यावदमत्र ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । यावन्वयम-
त्राणि सम्भवन्ति पञ्च पठ वा तावत् आमन्त्रयस्व । अवधारण इति किम् ? यावद्दत्तं
तावद् भुक्तम् । नावधारयामि कियन्मया भुक्तमिति (२) ॥

सुप्रतिना मात्रार्थे ॥ ९ ॥

मात्राविन्दुः स्तोत्रमल्पमिति पर्याया । मात्रार्थे वर्त्तमानेन प्रतिना सह सुबन्त
समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अन्यत्र किञ्चित् शाकम् (३) शाकप्रति ।
सुप्रति । मात्रार्थे इति किम् ? वृत्तं प्रति विद्योतते । सुविति वर्त्तमानं पुनः सुब्रह्मण-
व्ययनिवृत्त्यर्थम् ॥

अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥ १० ॥

(४) अक्षशब्दं शलाकाशब्दं सख्याशब्दश्च परिणा सह समस्यन्ते, अव्ययीभावश्च
समासो भवति । किन्दवल्पहारे समासोऽयमिष्यते । पञ्जिका नाम चूतं पञ्चभिरवै-
शलाकाभिर्ना भवति, तत्र यदा सर्वे उत्ताना पतन्त्यवाडो वा पानयिता जपति, तस्यै-
वास्य विधातोऽन्वया (५) पाप्ते सति जायते । अक्षेणैव न तथा वृत्तं यथा पूर्वं ज्ञेयं । अक्ष-
परि । शलाकापरि । एकपरि । द्विपरि । त्रिपरि । परमेण (६) चतुपरि ॥

यथाऽसादश्ये—असादश्यवार्तिक 'यथा' अव्यय शब्द का सुबन्त के साथ अव्ययीभाव समास
होता है ।

यावदव—अवधारणार्थक 'यावद' अव्यय का सुबन्त के साथ अव्ययीभाव समास होता है ।

सुप्रतिना—अल्पार्थक 'प्रति' का सुबन्त के साथ अव्ययीभाव समास होता है ।

अक्षशलाका—अक्ष शब्द, शलाका शब्द तथा सख्यावाचक शब्दों का 'परि' के साथ अव्ययी-
भाव समास होता है ।

(१) अवधारणम् इति—इत्यने भाव इयत्ता, परिमाणम्, तस्या परिच्छेदो निश्चयः ।

(२) किञ्चित् त्वया किञ्चिदमुक्तं नया इति पठः ।

(३) अत्र रूप इति परमवयान् ।

(४) अक्षशलाकासंख्याशब्दा इति परमवयान् पाठः ।

(५) विधातः—परान्वयः । कश्चिन् विधात इति पाठः । तत्रापि स परार्थः ।

(६) अतिशयेनेत्यर्थः । परमेति न्याससम्मतः पाठः ।

पञ्चसु (१) लोकेरूपासु जय एव भविष्यति ।
अज्ञाद्वयस्तृतीयान्ताः पूर्वोक्तस्य यथा न तद् ।
कृतत्रय्यग्रहारे च परुष्वेऽज्ञशलाकयो ॥

विभाषा ॥ ११ ॥

विभाषेत्ययमधिकारो वेदितव्य । यद्विदुः ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तद्विभाषा भवति ।
वक्ष्यति—“अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या” । अपत्रिगर्तं वृष्टो देवः । अप त्रिगर्तेभ्यः ॥

अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥ १२ ॥

अप, परि, वहिस्, अञ्च इत्येते सुबन्ताः पञ्चम्यन्तेन सह विभाषा समस्यन्ते, अव्ययी-
भावश्च समासो भवति । अप त्रिगर्तं वृष्टो देव, अप त्रिगर्त्तम्, परि त्रिगर्-
त्तम् । वहिर्ग्रामम्, वहिर्ग्रामात् । प्राग्ग्रामम्, प्राग् ग्रामात् । वहिःशब्दयोरे पञ्चमीभाव-
स्यैतदेव ज्ञापकम् ॥

आङ् मर्यादाभिविधयोः ॥ १३ ॥

आङ् इत्येतन्मर्यादापामभिविधौ च वर्त्तमान पञ्चम्यन्तेन सह विभाषा समस्यते,
अव्ययीभावश्च समासो भवति । आपाटलिपुत्रं वृष्टो देव, आ पाटलिपुत्रात् । अभिविधौ-
आङ्मार यत् पाणिने, आङ्मारभ्यः ॥

लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ॥ १४ ॥

लक्षणं चिद्धम्, तद्वाचिना सुबन्तेन सहाभिप्रती शब्दावाभिमुख्ये वर्त्तमानौ विभाषा
समस्यन्ते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अभ्यगिन् शलाभा पतन्ति, अग्निमभि ।
प्रत्याग्नि, अग्नि प्रति । अग्नि लक्ष्यीकृत्य अभिमुख्य पतन्तीत्यर्थः । लक्षणेनेति किम् ?
सुप्त प्रति गत । प्रतिनिवृत्त्य सुप्तमेवाभिमुख गत । अभिप्रती इति किम् ? येनाग्निस्तेन
गत । आभिमुख्य इति किम् ? अभ्यङ्गा गाव, प्रत्यङ्गा गाव । नवाङ्गा इत्यर्थः ॥

अनुयत्समया ॥ १५ ॥

समया समीपम् । अनुयत्स्य(२)समीपवाची तेन लक्षणभूतेन सह विभाषा समस्यते,
अव्ययीभावश्च समासो भवति । अनुवनमशानिर्गतः । अनुरिति किम् ? वन समया । यत्स-
मयेति किम् ? वृद्धमनु विद्योतते विद्युत् । “अव्यय विभक्तिःसमीप” इत्येव सिद्धे पुनर्वचन
विभाषार्थम् ॥

विभाषा—वहाँ से 'विभाषा' (विकल्प) का अधिकार है ।

अपपरि—अप, परि, वहिस् तथा अञ्च, इन सुबन्तों का पञ्चम्यन्त शब्द के साथ विकल्प से
अव्ययीभाव समास होता है ।

आङ् मर्यादा—मर्यादा तथा अभिविधि में वर्त्तमान 'आङ्' का पञ्चम्यन्त के साथ विकल्प से
अव्ययीभाव समास होता है ।

लक्षणे—चिद्धार्थक सुबन्त के साथ आभिमुख्यार्थक 'अभि' और 'प्रति' का विकल्प से अव्ययी-
भाव समास होता है ।

अनुयत्समया—जिसका समीप्यवाचक 'अनु' हो उस लक्षकवाची मुक्त के साथ 'अनु' का
विकल्प से अव्ययीभाव समास होता है ।

(१) पकरूपेषु इति पाठान्तरम् ।

(२) अत्र यत्समयावाची इति पदमञ्जरी पाठः ।

यस्य चायामः ॥ १६ ॥

लक्षणनेति वर्तते । आयामो द्वैर्ध्वम् । अनुर्वस्यायामवाची तेन लक्षणभूतेन सह विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अनुवद्ग वाराणसी । अनुयमुनं मथुरा । यमुनाऽऽयामेन मथुराऽऽयामो लक्ष्यते । आयाम इति किम् ? वृचमनु वियो- तते विद्युत् ॥

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ १७ ॥

तिष्ठद्गवादनं समुदाया एव निपात्यन्ते । तिष्ठद्गुप्रभृतीनि शब्दरूपाणि अव्ययी- भावसंज्ञानि भवन्ति । तिष्ठद्गु कालविशेषः, तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले दौहनाय स तिष्ठद्गु कालः । खलेषवादीनि प्रथमान्तानि विभक्तयन्तरेण नैव सम्बन्ध्यन्ते, अन्य- पदार्थे च काले वर्तन्ते । चकारोऽवधारणार्थः । अपरः समासो न भवति—परमतिष्ठ- द्भवति । तिष्ठद्गु । बहद्गु । आयतीगवम् । खलेतुसम् । खलेयवम् । हृतयवम् । हृतमानयवम् । पूतयवम् । पूयमानयवम् । संहृतयवम् । सद्दियमाणयवम् । संहृततुसम् । सद्दियमाणतुसम् । एते कालशब्दाः । (१)सम्भूमि । सम्पदाति । सुपमम् । विपमम् । निष्पमम् । दुष्पमम् । अपरसमम् । आयतीसमम् । प्राहम् । प्रथम् । प्रसृगम् । प्रद- क्षिणम् । अपरदक्षिणम् । सम्प्रति । असम्प्रति । पारसमम् । पुण्यसमम् ॥ “इच् कर्म- श्यतिहारे” (ग० सू०)—दण्डादण्डि, मुसलामुसलि ॥

पारे मध्ये पष्ठ्या वा ॥ १८ ॥

पष्टीसमासे प्राप्ते तदपवादोऽव्ययीभाव आरभ्यते । वाच्यताच्च पष्टीसमासोऽपि पक्षेऽभ्यनुज्ञायते । पारमध्यशब्दौ पष्ठ्यन्तेन सह विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । तत्सन्नियोगेन चानयोरेकारान्तत्वं निपात्यते । पारं गङ्गाया पारेगङ्गम् । मध्यं गङ्गाया मध्यगङ्गम् । पष्टीसमासपक्षे—गङ्गापारम्, गङ्गामध्यम् । महाविभाषया वाक्य- विकल्पः क्रियते ॥

संख्या वंदयेन ॥ १९ ॥

विद्यया जन्मना वा प्राणिनामेकलक्षण(२)सन्तानो वंश इत्यभिधीयते । तत्र भवो चरय । तद्वाचिना सुदन्तेन सह संख्या समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । द्वौ मुनी व्याकरणस्य चरयौ द्विमुनि व्याकरणस्य । त्रिमुनि व्याकरणस्य । यदा तु विद्यया तद्वाचिनामेकविद्यया तदा सामानाधिकरण्य भवति—द्विमुनि व्याकरणम्, त्रिमुनि व्याकर- णमिति । जन्मना—एकविंशति भारद्वाजम् ॥

यस्य चायाम—जिसके आयाम (द्वैर्ध्वं) का वाचक 'अनु' हो उस लक्षणवाची सुबन्त के साथ 'अनु' का विकल्प से अव्ययीभाव समास होता है ।

तिष्ठद्गु—तिष्ठद्गु आदि शब्दों का निपातन किया जाता है और वे शब्द अव्ययीभाव-सम्बन्धक होते हैं ।

पारे—पष्ठ्यन्त शब्द के साथ 'पार' तथा 'मध्य' शब्दों का विकल्प से अव्ययीभाव समास होता है ।

संख्या—विद्या-प्रयुक्त अथवा जन्म-प्रयुक्त वंश में समाप्त पुरुषों के अर्थ में वर्तमान सुबन्त पद के साथ संख्यावाचक शब्दों का विकल्प से अव्ययीभाव समास होता है ।

(१) सम्भूमि, सम्पदाति, सम्भूमि, सपदाति इति पाठ ।

(२) एकलक्षण्य एकरवभाजः । सन्तान प्रपञ्च । सन्तानिनामेकलक्षणत्वाद् सन्तानानामेक- लक्षणत्वम् ।

नदीभिश्च ॥ २० ॥

संख्येत्यनुवर्त्तने । नदीवचने शब्दै सह संख्या समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । समाहारे चायमिष्यते । सप्तगङ्गम् । द्वियमुनम् । पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् ॥

अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् ॥ २१ ॥

संख्येति निवृत्तम्, नदीग्रहणमनुवर्त्तते । नदीभिः सह सुवन्तमन्यपदार्थे वर्त्तमानं सज्ञाया विषये समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । विभाषाधिकारेऽपि नित्यसमास एवायम् । नहि वाक्येन सज्ञा गम्यते । उन्मत्तगङ्गे नाम देशः । लोहितगङ्गम् । कृष्ण-गङ्गम् । शनैर्गङ्गम् । अन्यपदार्थ इति किम् ? कृष्णवेषणा । संज्ञायामिति किम् ? शीघ्र-गङ्गो देशः ॥

तत्पुरुषः ॥ २२ ॥

तत्पुरुष इति संज्ञाऽधिक्रियते प्राग् बहुव्रीहिः, यानित् ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्पुरुषमज्ञा-स्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति—“द्वितीया धितातीतपतित” इति । कष्टधितः । पूर्वाचार्यसज्ञा चेयं महती, तदङ्गीकरणमुपाधेरपि तदीयस्य परिग्रहार्थम्—उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः(१) इति । तत्पुरुषप्रदेशा—“तत्पुरुषे कृति बहुलम्” इत्येवमाटव्यः ॥

द्विगुश्च ॥ २३ ॥

द्विगुश्च समासस्तत्पुरुषत्वज्ञो भवति । द्विगोस्तत्पुरुषत्वे समासान्ताः प्रयोजनम् । पञ्च-राजम्(२), दशराजम् । द्वयहः, न्यहः । पञ्चराजम्, दशराजम् ॥

द्वितीया धितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥ २४ ॥

सुप सुपेति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतद् द्वितीया । द्वितीयान्त सुवन्तं धितादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कष्ट धित कष्टधितः । नरकधितः । अतीत—कान्तारमतीत कान्तारातीत । पतित—नरकं पतितः । नरकपतितः । गत—प्राप्त गत-प्राप्तगतः । अत्यस्त—सरङ्गान्त्यस्त सरहात्यस्त, तुहिनात्यम्बः । प्राप्त—सुख प्राप्तः सुख-प्राप्तः । आपन्न—सुखमापन्न सुखापन्न, दुःखापन्नः ॥ ॐ धितादियु गमिगाग्यादीनामुपसंख्यानम् ॥ प्राप्तं गामी प्राप्तगामी । प्राप्तं गामी प्राप्तगामी । ओदन वुमुञ्ज- ओदनवुमुञ्जः ॥

नदीभिश्च—नदीवाचक शब्दों के साथ सख्यावाचक शब्दों का अव्ययीभाव समास होता है विकल्प से ।

अन्यपदार्थे—अन्यपदार्थ के गन्वमान होने पर भी (समस्त पद के) सज्ञावाचक होने पर नदीवाचक शब्दों के साथ सुवन्त का विकल्प से अव्ययीभाव समास होता है ।—

तत्पुरुष —‘बहुव्रीहि’ के अधिकार से पहले यहाँ से उत्तर विहित समास की ‘तत्पुरुष’ सज्ञा होती है ।

द्विगुश्च—‘द्विगु’ समास की भी ‘तत्पुरुष’ सज्ञा होती है ।

द्वितीया—द्वितीयान्त सुवन्त का धित आदि शब्दों के साथ विकल्प से तत्पुरुष समास होता है ।

धितादियु—धितादियों में सभी आदि शब्दों का भी समावेश मप्रज्ञाना चाटिए ।

(१) एतच्च प्राधिकरन्, उन्मत्तगङ्गमित्यादिस्तत्पुरुषाधिकारपाठेऽपि अन्यपदार्थप्रधानत्वात् । (श्रीना०)

(२) यद्यप्यन ‘पञ्चराजो’ ‘दशराजो’ इति मुद्रितपुस्तकेषु पाठ उपलभ्यन्ते, त्र्याख्यातपत्रेषु पाठो न्यासे तथापि भाष्यपदमर्द्धनुरोधात् परिवर्तित । पदमजर्वात्मस्य पाठस्य अपपाठत्व स्पष्टमेवोक्तम् ।

स्वयं क्तेन ॥ २५ ॥

स्वयमेतदव्ययमात्मनेत्वस्यार्थं वर्त्तते । तस्य द्वितीयया(१)सम्बन्धोऽनुपपन्न इति द्वितीयाग्रहणमुत्तरार्थमनुवर्त्तते । स्वयमित्येतत्स्वयन्तं कान्तेन सह सम्बन्धते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । स्वयन्धौतौ पादौ । स्वयत्रिलीनमाज्यम् । ऐक्यत्वमेकस्वयं च समास-
वाङ्मवति ॥

खट्वा क्षेपे ॥ २६ ॥

खट्वाशब्दो द्वितीयान्तः कान्तेन सह क्षेपे गम्यमाने सम्बन्धते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । क्षेपो निन्दा, स च समासार्थ एव, तेन विभक्त्याधिकारेऽपि नित्यसमास एवाश्रयम्, नहि वाक्येन क्षेपो गम्यते । खट्वारोहणं चेह विमार्गप्रस्थातश्चोपलक्षणम् । सर्वं एवाविनीत खट्वाखण्ड इत्युच्यते । खट्वाखण्डो जाह्नवः । खट्वाप्लुत । अपथप्रस्थित इत्यर्थः । क्षेप इति किम् ? खट्वामाखण्डः ॥

सामि ॥ २७ ॥

सामीत्येतदव्ययमर्द्धशब्दपर्यायः, तस्यासत्त्ववाचित्वात् द्वितीयया नास्ति सम्बन्धः । तद् सुपन्तं कान्तेन सह सम्बन्धते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । सामिकृतम् । सामि-
पीतम् । सामिभुक्तम् । ऐक्यत्वमेकस्वयं च समासत्वाद्भवति ॥

कालाः ॥ २८ ॥

द्वितीया, क्तेनेति च वर्त्तते । कालवाचिनः शब्दा द्वितीयान्ता कान्तेन सह सम्बन्धते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अत्यन्तसयोगार्थं वचनम् । काला इति न स्वरूप-
विधिः । पञ्चमुहूर्त्तांश्चराचराः । ते कदा (२)चिद्गुर्गच्छन्ति कदा चिदाग्निम् । अहरतिहृतां मुहूर्त्तां अहस्तंक्रान्ता । रात्र्यतिहृता मुहूर्त्तां रात्रिसंक्रान्ता । मासप्रमितश्रद्धमा । मास प्रमातुमारब्धः प्रतिपच्चन्द्रमा इत्यर्थः ॥

अत्यन्तसंयोगे च ॥ २९ ॥

काला इति वर्त्तते, क्तेनेति निवृत्तम् । अत्यन्तसयोगः कृत्स्नसयोगः, कालस्य स्वेन सम्बन्धिनः न्वास्ति । कालवाचिनः शब्दा द्वितीयान्ता अत्यन्तसयोगे गम्यमाने सुपा सह सम्बन्धते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । मुहूर्त्तं सुखम् मुहूर्त्तंसुखम् । सर्वरात्र-
कल्याणी । सर्वरात्रशोभना ॥

स्वयम्—'स्वयम्' शब्द का कप्रत्ययान्त के साथ विकल्प से तत्पुरुष समास होता है ।

खट्वा—निन्दा के गम्यमान होने पर द्वितीयान्त खट्वा शब्द का कप्रत्ययान्त शब्द के साथ विकल्प से तत्पुरुष समास होता है ।

सामि—'सामि' इस सुबन्त का कप्रत्ययान्त के साथ विकल्प से तत्पुरुष समास होता है ।

काला—कालवाचक द्वितीयान्त शब्दों का कप्रत्ययान्त शब्दों के साथ तत्पुरुष समास होता है विकल्प से ।

अत्यन्त—अत्यन्त-सयोग के गम्यमान होने पर भी कालवाचक द्वितीयान्त शब्दों का कप्रत्ययान्त शब्दों के साथ विकल्प से तत्पुरुष समास होता है ।

(१) सह सम्बन्धो नोपपद्यते इति न्यासे पाठः ।

(२) कदाचिद्गु—उत्तराचरणे । कदाचिदाग्निम्—दक्षिणाचरणे ।

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ ३० ॥

सुप् सुपेति वर्तते, तस्य विशेषणमेतत्(१) तृतीया । तृतीयान्तं सुबन्तं गुणवचनेना-
र्थाशब्देन च सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कीदृशेन गुणवचनेन ? तत्कृतेन,
तदर्थकृतेन, तृतीयान्तार्थकृतेनेति यावत् । इड्कुलया खण्डः शङ्खलाखण्ड । किरिगा
काणः किरिकाण । अर्थाशब्देन-धान्येनार्थं धान्यार्थं । तत्कृतेनेति किम् ? अचगा काण ।
गुणवचनेनेति किम् ? गोभिर्वपावान्(२) ॥

पूर्वसदृशसमानार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णः ॥ ३१ ॥

पूर्वं, सदृश, सम, ऊनार्थ, कलह, निपुण, मिश्र, श्लक्ष्ण, एते सह तृतीयान्त समस्यते,
तत्पुरुषश्च समासो भवति । अस्मादेव वचनात् पूर्वार्थविभक्तिं तृतीया भवति, हेती वा
द्रष्टव्या । पूर्व-मासेन पूर्व मासपूर्व, सवस्तरपूर्वः । सदृश-मातृसदृश, पितृसदृश ।
सम-मातृसम, पितृसमः । ऊनार्थ-मापोनम्, कार्पाणोन्म्, मापविकलम्, कार्पाण-
विकलम् । कलह-असिकलह, वाक्कलह- । निपुण-वामनिपुण, आचारनिपुण- । मिश्र-
गुडमिश्र, तिलमिश्र- । श्लक्ष्ण-आचारश्लक्ष्णः ॥ ७पूर्वार्थिष्ववरस्योपसहयानमञ्जु ।
भाषेनावरः मासावर । सवस्तरावर ॥

कर्त्तृकरणे कृता बहुलम् ॥ ३२ ॥

तृतीयेति वर्तते । कर्त्तरि करणे च या तृतीया तदन्त कृदन्तेन सह समस्यते बहुलम्,
तत्पुरुषश्च समासो भवति । (३)नवोपाधिष्वभिचारार्थं बहुलग्रहणम् । कर्त्तरि-अहिना
हन- अहिहत । करणे-नखैर्निभिन्नो मखनिभिन्न, परशुना छिन्न- परशुच्छिन्न- । कर्त्तृकरणे
इति किम् ? भिन्नाभिरुपित- । बहुलग्रहणं किम् ? दात्रेण सृष्टवान्, परशुना छिन्नवान् ।
इह समासो न भवति । पादहारको गलेशोपक इति च भवति ॥

कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ ३३ ॥

(४)स्तुतिनिन्दाप्रयुक्तमध्वारोपितार्थवचनमधिकार्थवचनम् । कर्त्तृकरणयोर्वा तृतीया

तृतीया—तृतीयान्त सुबन्त वा गुणवचन शब्द तथा अर्थ शब्द के साथ तत्पुरुष समास होता है विकल्प से ।

पूर्वसदृश—पूर्व, सदृश, सम, ऊनार्थक, कलह, निपुण, मिश्र एवम् श्लक्ष्ण शब्दों के साथ तृतीयान्त पद का तत्पुरुष समास होता है विकल्प से ।

पूर्वार्थि—पूर्व आदि शब्दों के बीच अवर शब्द का भी समावेश समझना चाहिए ।

कर्त्तृ—कर्त्तृ तृतीयान्त तथा करण-तृतीयान्त शब्दों का कृदन्त शब्द के साथ बहुल्येन तत्पुरुष समास होता है ।

कृत्यैरधि—अधिकार्थवचन के सम्बन्ध में होने पर कृत्यप्रत्ययान्त शब्दों के साथ कर्त्ता तथा करण में विहित रूपावा से युक्त शब्दों का विकल्प से तत्पुरुष समास होता है ।

(१) अत्र मुद्रितपुस्तकेषु 'तृतीया' इति पाठो नोपलभ्यते तथाभ्यौचित्यानुषङ्गस्तम् । एवं चतुर्थी तदर्थार्थिष्वपि बोध्यम् ।

(२) नपावान्—पीवर ।

(३) सार्थोपाधिति—अन्त्याप्रत्ययनिव्याप्तिपरिहारार्थमित्यर्थं ।

(४) स्तुतिनिन्दाप्रयुक्तमिति—स्तुत्या निन्दाया वा यत्पुस्तकं प्रवर्तते तत्स्तुतिनिन्दाप्रयुक्तम् । तदर्थमुच्चारितमित्यर्थः । अध्वारोपितार्थवचनमिति—अध्वारोपितार्थोऽस्मिन्नेव बुद्ध्या समारोपेन, तस्य वचनम् ।

तदन्तं सुवन्तं कृत्यैः सह समस्यतेऽधिकार्थवचने गभ्यमाने विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कर्त्ता—काकपेया नदी, श्वलेहा कृपः । करणम्—चाप्पच्छेद्यानि तृणानि, कण्ठकसंघेय ओदन । पूर्वस्यैवाय प्रपञ्च ॥ कृत्यग्रहणे यण्यतोऽग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ इह मा भूत्—काकैः पातव्या इति ॥

अन्नेन व्यञ्जनम् ॥ ३४ ॥

तृतीयेति वर्त्तते । व्यञ्जनवाचि तृतीयान्तमन्त्रवाचिना सुवन्तेन सह समस्यते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । संस्कार्यमन्त्रम्, संस्कारकं व्यञ्जनम् । दध्नाः उपसिक्त ओदनः दध्नोदनं । क्षीरोदनं । वृत्तौ क्रियाया अन्तर्भावाद्ग्रन्थव्यञ्जनयोः सामर्थ्यम् ॥

भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ ३५ ॥

मिश्रीकरणवाचि तृतीयान्तं भक्ष्यवाचिना सुवन्तेन समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । (१) खरविशदमन्त्रवदार्थं भक्ष्यम्, तस्य संस्कारकं मिश्रीकरणम् । गुणेन मिश्रा धानाः गुडधानाः । गुडप्लुकाः । वृत्तौ क्रियाया अन्तर्भावात्पूर्वोत्तरपदयोः सामर्थ्यम् ॥

चतुर्थी तदर्थार्थवलिहितसुखरक्षितैः ॥ ३६ ॥

सुप् सुपेति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतच्चतुर्थी । तदिति सर्वनाम्ना चतुर्थ्यन्तस्यार्थं पराम्बरयते । तस्मै इदं तदर्थम् । तदर्थं, अर्थं, वलि, हित, सुख, रचित, इत्येतै सह चतुर्थ्यन्त समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । तदर्थेन प्रकृतिविकारभावे समासोऽग्रमिष्यते । यूपाय दास यूपदाह । कुण्डलाय हिरण्यम् कुण्डलहिरण्यम् । इह न भवति—रन्धनाय स्थाळी, अवहननायोल्लल्लमिति । चतुर्थी चास्मादेव ज्ञापकात्तादर्थ्ये भवति । अर्थेन नित्यसमासवचनं सर्वलिङ्गता च वक्तव्या ॥ ब्राह्मणार्थं पयः । ब्राह्मणार्थां यवागू । वलि—कुबेराय वलि. कुबेरवलि, महाराजवलि । हित—गोहितम्, अश्वहितम् । सुख—गोसुखम्, अश्वसुखम् । रचित—गोरचितम्, अश्वरचितम् ॥

पञ्चमी भयेन ॥ ३७ ॥

सुप् सुपेति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतत् पञ्चमी । पञ्चम्यन्तं सुवन्तं भयशब्देन सुवन्तेन सह समस्यते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । वृकैभ्यो भयम् वृकभयम् । चौरभयम् । इत्सुभयम् ॥ अभयभीतभीतिभीभिरिति पठव्यम् ॥ वृकैभ्यो भीतः वृक-

कृत्यग्रहणे—कृत्य-प्रत्ययों में 'पद' तथा 'भय' के प्रसङ्ग में ही उपर्युक्त समास-विधान समझना चाहिए ।

अन्नेन—व्यञ्जनवाचक तृतीयान्त शब्द का अन्नवाचक सुवन्त के साथ विकल्प से तत्पुरुष समास होता है ।

भक्ष्येण—मिश्रीकरणार्थक तृतीयान्त पद का भक्ष्यार्थक सुवन्त के साथ विकल्प से तत्पुरुष समास होता है ।

चतुर्थी—तदर्थं एवम् अर्थ, वलि, हित, सुख तथा रचित शब्दों के साथ चतुर्थ्यन्त पद का विकल्प से तत्पुरुषसमास होता है ।

अर्थेन—अर्थ शब्द के साथ नित्यसमास तथा विशेषलिङ्गत्व का विधान समझना चाहिए ।

पञ्चमी—भय शब्द के साथ पञ्चम्यन्त पद का विकल्प से तत्पुरुषसमास होता है ।

भयभीत—भय, भीत, भीति तथा भी शब्दों के साथ पञ्चम्यन्त का उक्त समास समझना चाहिए ।

(१) खरविशदमिति—खर कठिनम्, विशदम् विभक्तावयवम्, खर च तद्विशद च खर-विशदम् = इन्द्रचलनेनादानीपमित्यर्थे ।

भीत । वृकभीतिः । वृकभी. । पूर्वस्यैवाय बहुलग्रहणस्य प्रपञ्च । तथा प्रामनिर्गत, अधर्म-
खुगुप्सुरित्येवमादि सिद्ध भवति ॥

अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तरल्पशः ॥ ३८ ॥

अपेत, अपोढ, मुक्त, पतित, अपत्रस्त, इत्येतैः सह पञ्चम्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च
समासो भवति । अपेत—सुखापेतः । अपोढ—कल्पनापोढः । मुक्त—चक्रमुक्तः । पतित—स्वर्गा-
पतितः । अपत्रस्त—तरङ्गापत्रस्तः । अपपञ्च इति समासस्वारापविषयतामाचष्टे । अपपा(१)
पञ्चमी समस्यते न सर्वा । प्रसादापतितः, भोजनादपत्रस्त इत्येवमादौ न भवति । “कर्म-
करणे कृता बहुलम्” इत्यस्यैवाय प्रपञ्चः ॥

स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन ॥ ३९ ॥

स्तोक, अन्तिक, दूर, इत्येवमर्थां शब्दाः कृच्छ्रशब्दश्च पञ्चम्यन्ता क्तेन सह सम-
स्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । स्तोक—स्तोकान्मुक्तः । अन्तिक—अन्तिकादागतः,
अभ्यासादागत । दूरादागत, विप्रकृष्टादागतः । कृच्छ्रान्मुक्तः, कृच्छ्राण्यर्थः । “पञ्चम्या-
स्तोकादिभ्यः” इत्यलुक् । शतसहस्रौ परेणेति वक्तव्यम् । शतात्परं पररशता । सहस्रा-
त्परं परसहस्रा । राजदन्तादिवात्परनिपातः । निपातनात्सुडागमः ॥

सप्तमी शौण्डैः ॥ ४० ॥

सप्तम्यन्त शौण्डादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अन्वेषु शौण्डोऽन्व-
शौण्ड । अक्षर्त्त । अक्षकितव । शौण्ड । पूर्त्त । कितव । व्याड । प्रवीण । सवीत । अन्तर ।
अन्तरशब्दस्त्वत्राधिकरणप्रधान एव पठ्यते । अधिपटु । पण्डित । कुशल । चपल ।
निपुण(२) । वृत्तौ प्रसक्तिक्रियाया अन्तर्भावादृचादिषु अधिकरणे सप्तमी ॥

सिद्धशुष्कपक्ववन्धश्च ॥ ४१ ॥

सप्तमीति वर्तते । सिद्ध, शुष्क, पक्व, वन्ध, इत्येतैः सह सप्तम्यन्त समस्यते, तत्पुरु-
षश्च समासो भवति । (३) साकारयसिद्ध । काम्पित्यसिद्ध । शुष्क—धातपशुष्क, द्याया-
शुष्कः । पक्व—स्थालीपक्व, कुम्भीपक्व । वन्ध—चक्रवन्ध । बहुलग्रहणस्यैवायमुदा-
हरणप्रपञ्च ॥

अपेतापोढ—अपेत, अपोढ, मुक्त, पतित तथा अपत्रस्त शब्दों के साथ पञ्चम्यन्त पद का
विकल्प मे तत्पुरुषसमास होता है ।

स्तोकान्तिक—स्तोकार्थक, अन्तिकार्थक, दूरार्थक एवम् कृच्छ्र, इन पञ्चम्यन्त शब्दों का
कल्पयवान्त शब्द के साथ तत्पुरुषसमास विकल्प से होता है ।

शतसहस्रौ—पञ्चम्यन्त शत तथा सहस्र शब्दों का भी 'पर' शब्द के साथ तत्पुरुषसमास
समझना चाहिए ।

सप्तमी—शौण्ड आदि शब्दों के साथ अन्त्यन्त पद का तत्पुरुषसमास होता है ।

सिद्धशुष्क—सिद्ध, शुष्क, पक्व तथा वन्ध शब्दों के साथ सप्तम्यन्त पद का तत्पुरुषसमास
होता है ।

(१) अन्वा पचमीति । अन्वाभ्य प्रकृतिभ्य उत्पन्नेत्यर्थः ।

(२) सव्याड, मन्ध, ममीर, एते शब्दा अपि क्वचिद् दृश्यन्ते ।

(३) साकारय इति । साकारेण निर्वृत्त वन साकारयन् । काम्पिलेन निर्वृत्त वन काम्पित्यम् ।
तत्र वपसा सिद्ध इत्यर्थः ।

धाड्क्षेण क्षेपे ॥ ४२ ॥

धाड्क्षेणेत्यर्थग्रहणम् । धाड्क्षेवाचिना सह सप्तम्यन्तं सुबन्त समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, क्षेपे गम्यमाने । तीर्थं धाड्क्ष इव तीर्थं-धाड्क्ष । अनवस्थित इत्यर्थः । तीर्थकाकः । तीर्थवायसः । क्षेप इति किम् ? तीर्थं धाड्क्षस्तिष्ठति ॥

कृत्यैर्ऋणे ॥ ४३ ॥

सप्तमीति वर्तते । कृत्यप्रत्ययान्तः सह सप्तम्यन्त समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, ऋणे गम्यमाने । यत्प्रत्ययनत्रेःयते(१) । मामे देयमुग मास देयम् । सवत्सरदेयम् । श्वह-
देयम् । ऋगग्रहण(२) नियोगोपलक्षणात्प्रथम्, तेनेहापि समासो भवति—पूर्वाह्णे गेयं साम,
प्रातरभ्येयोऽनुवाक । ऋग इति किम् ? मासे देया मिच्छा ॥

संज्ञायाम् ॥ ४४ ॥

संज्ञाया विषये सप्तम्यन्त सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । संज्ञा समुदायोपाधि । तेन नित्यसमास एवायम्, न हि वाक्येन संज्ञा गम्यते । अल्पे-
तिलकाः । अरण्येमापाः । वनेकिशुकाः । वनेवित्त्वकाः । कूपेपिशाचकाः । "हृलदन्ताव
सप्तम्या संज्ञायाम्" इत्यलुक् ॥

क्तेनाहोरात्रावयवाः ॥ ४५ ॥

अहरवयवा रात्र्यवयवाश्च सप्तम्यन्ता कान्तेन सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूर्वार्द्धकृतम् । अपराहृत्कृतम् । पूर्वरात्रकृतम् । अपररात्रकृतम् । अवयवग्रहणं किम् ? (३) अहनि भुक्तम्, रात्रौ वृत्तम् । बहुलग्रहणाद् रात्रिवृत्तम्, सन्ध्यागणित-
मित्यादयः ॥

तत्र ॥ ४६ ॥

तत्रेत्येतत् सप्तम्यन्त कान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । तत्रभुक्तम् । तत्रकृतम् । तत्रपीतम् । ऐरुपयमैकस्वयं च समासःवाच्यवति ॥

धाड्क्षेण—निन्दा के गम्यमान होने पर धाड्क्षार्थक शब्द के साथ सप्तम्यन्त पद का तत्पुरुष-
समास होता है ।

कृत्यैर्ऋणे—ऋण के गम्यमान होने पर कृत्यप्रत्ययान्त शब्दों के साथ सप्तम्यन्त पद का
तत्पुरुषसमास होता है ।

संज्ञायाम्—समस्त पद के द्वारा संज्ञा के प्रतीयमान होने पर सप्तम्यन्त पद का सुबन्त पद
के साथ तत्पुरुषसमास निरत्व होता है ।

क्तेनाहो—दिन के अवयवों के वाचक तथा रात्रि के अवयवों के वाचक शब्दों का कृत्य-
वान्त शब्द के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

तत्र—'तत्र' पद का कथत्वान्त शब्द के साथ तत्पुरुषसमास होता है ।

(१) यत्प्रत्ययान्तेनैवेति पदमवयवम् । यत्प्रत्ययान्तेनैव समास दृश्यते इति न्याये पाठः ।

(२) नियोगोपलक्ष्यम्भावः ।

(३) अवयवग्रहणं किम् ? उक्तं रामायणे दिवाचो वदन्नापि । एतच्चु ने दिवाहृत रात्रौ वृत्तं
च दृश्यसि इति पाठान्तत् । अयमेव पाठः न्यासपदमवयवार्थद्वयते ।

क्षेपे ॥ ४७ ॥

क्षेपो निन्द्रा । क्षेपे गम्यमाने गतगम्यन्त चान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । जयतसेनगुलस्थित तर्बतत् । चापलमेतत्, अनवस्थितत्व तथैवदिर्यर्थः । उदके-विर्माणम् । प्रवाहमृत्तम् । भस्मनिहुतम् । निष्कल यतिक्रयते तदेवमुच्यते । “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” इत्यलुक् ॥

पात्रेसमितादयश्च ॥ ४८ ॥

ममुदाया एव निपायन्ते । पात्रेसमितादयः शब्दास्तत्पुरुषसज्ञा भवन्ति क्षेपे गम्यमाने । ये चात्र चान्तेन सह समस्तास्तेषां पूर्वैर्णैव भिन्ने पुन पाठो युक्तारोह्यादिपरिग्रहार्थ—पूर्वपदाद्यदात्तत्वं यथा स्यादिति । युक्तारोह्यादिषु हि पात्रेसमितादयश्चेति पश्यन्ते । पात्रेसमिता । पात्रेयहुला । अवधारणेन क्षेपो गम्यते । पात्र एव समिता, न पुन कचि कार्य इति । उदुम्बरमशकादिषु उपमया क्षेप । माधुरिपुरप इति प्रतिषिद्ध-संवनन । पिण्डाशूरादिषु निरीहनया । अच्यक वाचाकृतिगणोऽयम्(१) । पात्रेसमिता । पात्रेयहुला (२) । उदरकृमि । कृपकृच्छ्रप । कृपचूर्णकः । अवटकृच्छ्रप । कृपमण्डूकः । कुम्भमण्डूकः । उदपानमण्डूकः । नगरककः । नगरवायसः । मातुरिपुरप । पिण्डीशूरः । गेहेशूरः । गेहनर्दी । गेहचरेडी । गेहविजिनी । गेहव्याड । गेहदत्त । गेहदृष्ट । गर्भतृप्त । आपनिकरकः । गोंष्टशूरः । गोंष्टविजिनी । गोंष्टचवेडी । गोंष्टमेही । गोंष्टपट्टः । गोंष्टपण्डितः । गोंष्टप्रगल्भः । कण्टिद्विभः । र्णनुरचुरा । चकारोऽवधारणार्थः । तेन समामान्तर न भवति—परमपात्रेसमिता इति ॥

पूर्वकालैरुमर्षजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन ॥ ४९ ॥

सुप् सुपेति यत्तते, तस्य निदापणमेतत् । पूर्वकाल, एक, सर्व, जरत्, पुराण, नव, केवल इत्येते सुवन्ता समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । भिन्न-प्रवृत्तिनिमित्तस्य(३) । तदस्य कश्चिन्नर्थ इति समानाधिकरण्यम् । पूर्वकाल इत्यर्थ-निर्देश, परिशिष्टानां स्वरूपग्रहणम् । (४) पूर्वकालोऽपरकालेन समस्यते । स्नातानुलिप्त । कृष्टममीकृतम् । दग्धप्रकृतम् । (५) एकशरी । एकभिन्ना । सर्वदेवा । सर्वमनुप्या । जर-दस्नी । जरदृष्टि । जरदृष्टि । पुराणाश्रम । पुराणावसथम् । नशाश्रम । नवावसथम् । केरलाश्रम । समानाधिकरणेनति किम् ? एतस्यां दाटो ॥

क्षेपे—निन्द्रा ये गम्यमाने हाने पर मस्यन्त पद का कप्रत्ययान्त पद के साथ न पुष्प समान होता है ।

पात्रेसमि—‘पात्रेसमि’ जाति समस्तपद का निपातन शाना है ।

पूर्वकालैक—पूर्वकालार्थक, एक, सर्व, जरत्, पुराण, नव तथा केवल शब्दों का समानाधिकरण सुवन्त का साथ तत्पुरुष समान शाना है ।

(१) अच्यकरवाचाकृतिगणोऽयम् इति पाठान्तरम् ।
 (२) उदुम्बरमशका इत्याधिक कचिच् ।
 (३) भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तप्रयुक्तस्येति पाठ ।
 (४) पूर्वकाल इति—पूर्व कालोऽप्येति, पूर्वमनुशिन इत्यर्थे । अपरकालेन पश्चात् अनुशिनैत ।
 (५) एकशरी । एकदिन चैत्र एतत् ।

द्विस्तंभ्ये संज्ञायाम् ॥ ५० ॥

समानाधिकरणेत्यापादसमाहारेनुवर्तते । दिग्वाचिनः शब्दा सत्या च समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह समस्यन्ते, तत्पुरपश्च समासो भवति सञ्ज्ञाया विषये । पूर्वपुका-मशमी । अपरेपुकामशमी । सख्या-पञ्चात्रा, सत्सर्षप । सन्त्यायामिति किम् ? उच्यते वृद्धाः, पञ्च ब्राह्मणाः ॥

तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ ५१ ॥

द्विस्तंभ्ये इत्यनुवर्तते । तद्वितार्थं विषये(१) उत्तरपदे च परतः समाहारे चाभिधेये द्विस्तंभ्ये समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यन्ते, तत्पुरपश्च समासो भवति । तद्वितार्थं तावत्—पूर्वस्यां शालाया भव, “द्विपूर्वपदात् सञ्ज्ञाया च”—पूर्वशालः, अपरशाल । उत्तरपदे—पूर्वशालाम्रिय, अपरशालाम्रिय । समाहारे द्विकशब्दो न सम्भवति । संख्या, तद्वितार्थं—पञ्चनापिति, पञ्चकपाल । उत्तरपदे—पञ्चगवधन, दशगवधन । समाहारे—पञ्चफली, दशफली । पञ्चजुमारि, दशजुमारि । “स नपुंसकम्” इति नपुंसकत्वम्, “ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य” इति ह्रस्वत्वम् ॥

संख्यापूर्वा द्विगुः ॥ ५२ ॥

“तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च” इत्यत्र य सख्यापूर्व-समान न द्विगुमञ्ज्ञो भवति । तद्वितार्थं तावत्—पञ्चसु कपालेषु संस्कृतं पञ्चकपाल, दशकपालः । “संस्कृतं भद्रा” इतीहाण्, तस्य “द्विगोर्लुगनपत्ये” इति लुक् । उत्तरपदे—पञ्चनावप्रिय । “नावो द्विगोः” इति समामान्ते भवति । समाहारे—पञ्चमूली । “द्विगो” इति ङीव् भवति । द्विगुप्रदेशा—“द्विगोः” इत्येवमादयः ॥

कुत्सितानि कुत्सनैः ॥ ५३ ॥

कुत्सितवाचीनि सुबन्तानि कुत्सनवचनैः सुबन्तैः सह समस्यन्ते, तत्पुरपश्च समासो भवति । (२) शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सितायामय समास इष्यते । “विशेषण विशेष्येण” इति परनिपाते प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं आरम्भ । वैयाकरणसूचि । निष्प्रतिभ इत्यर्थः । याज्ञिककृतिव, अयाज्यवाजिनतृष्यापरः(३) । मीमांसकदुर्दुल्लभः, नास्तिकः । कुत्सितानीति किम् ? वैयाकरणधौरे । न ह्यत्र वैयाकरणत्व कुरस्यते । कुत्सनैरिति किम् ? कुत्सितो ब्राह्मणः ॥

द्विस्तंभ्ये—दिग्वाचक तथा सख्यावाचक का समानाधिकरण के साथ तत्पुर च समास होता है यदि समस्त शब्द से मञ्जा की प्रतीति होती हो ।

तद्वितार्थोत्तर—तद्वितार्थविषय में, उत्तरपद के पदे और समाहार की प्रतीति करने के लिए दिग्वाचक तथा सख्यावाचक शब्दों का समानाधिकरण सुबन्त के साथ तत्पुर च समास होता है ।

संख्यापूर्वो—पूर्व सूच के द्वारा विहित संख्यापूर्वक समास को 'द्विगु' मञ्जा होती है ।

कुत्सितानि—कुत्सितवाचक सुबन्त का कुत्सितवाचक सुबन्त के साथ तत्पुर च समास होता है ।

(१) तद्वितार्थे विषयभूत इति पदमन्वयान् ।

(२) शब्दैस्त्यारभ्य इष्यते इत्यन्तः पाठो न्यासपदमन्वयसम्बन्ध, न्यासेऽत्यार्थस्य स्वयमुच्चार्यात्, पदमन्वयान्व्याख्यातत्वाच्च ।

(३) उच्यते इति न्यासेऽधिकन

पापाणके कुत्सितैः ॥ ५४ ॥

पापाणकशब्दौ कुत्सनाभिधायिनौ, तयोः पूवंग समासे परनिपात प्राप्त, पूर्वनिपातार्थमिदमारभ्यते । पाप, अणक एते सुबन्ते कुत्सितवचनैस्सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पापनापितः । पापकुलाल । अणकनापितः । अणककुलालः ॥

उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ ५५ ॥

उपमीयतेऽनेनेत्युपमानम् । उपमानवाचीनि सुबन्तानि सामान्यवचनैः सुबन्तैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । उपमानोपमेययोः साधारणो धर्मः सामान्यम्, तद्विशिष्टोपमेयवचनैरय समासः । शस्त्रीव श्यामा शम्बीरयामा देवदत्ता । कुमुदश्येनी । हस्तगद्गदा । न्यम्रोऽपरिमण्डला । उपमानानीति किम् ? देवदत्ता श्यामा । सामान्यवचनैरिति किम् ? फाला इव तन्दुला, पर्वता इव बलाहका ॥

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ ५६ ॥

उपमेयमुपमितम्, तद्वाचि सुबन्तं व्याघ्रादिभिः सामर्थ्यादुपमानवचनैः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, न चेत्सामान्यवाची शब्द प्रयुज्यते । “विशेषण विशेष्येण” इति परनिपाते प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थ आरम्भः । पुरुषोऽयं व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः । पुरुषसिंहः । सामान्याप्रयोग इति किम् ? पुरुषो व्याघ्र इव शूरः । व्याघ्रः सिंहः । शूरः ऋषभः । चन्दनः वृक्षः । वृषः वराटः । हस्तिन् । कुञ्जरः । रूढः । पृषतः । पुण्डरीकः । चलाहकः । भावृतिगणधायम् । तेनेदमपि भवति—मुखपद्मम्, मुखकमलम्, करकिल्लयम्, पार्थिवचन्द्र इत्येवमादि ॥

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ ५७ ॥

भेदक विशेषणम्, भेद विशेष्यम् । विशेषणवाचि सुबन्त विशेष्यवाचिना समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह बहुल समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । नीलोत्पलम् । रक्तोत्पलम् । बहुलवचन इयवरथार्थम् । क्वचिन्नित्यसमास एव—कृष्णसर्पः, लोहितशालिः । क्वचिन्न भवत्येव—रामो जामदग्न्यः, अर्जुनः कार्तवीर्यः । क्वचिद्विकल्प—नीलसुपलम्, नीलोत्पलम् । विशेषणमिति किम् ? तत्तच्च सर्पः । विशेष्येणेति किम् ? लोहितस्तत्तच्च ॥

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ॥ ५८ ॥

पूर्व, अपर, प्रथम, चरम, जघन्य, समान, मध्य, मध्यम, वीर इत्येते सुबन्ताः समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूर्वपुरुष । अपरपुरुष । प्रथमपुरुष । चरमपुरुष । जघन्यपुरुष । समानपुरुष । मध्यपुरुष । मध्यमपुरुष । वीरपुरुष । पूर्वस्यैवाय प्रपञ्चः ॥

पापाणके—पाप तथा अणक शब्दों का कुत्सनावाचक सुबन्त के साथ तत्पुरुष समास होता है ।
उपमानानि—उपमानवाचक सुबन्त शब्दों का सामान्यवाचक सुबन्त पद के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

उपमितम्—उपमेयवाचक सुबन्त पद का व्याघ्रादि उपमानवाचक सुबन्त के साथ तत्पुरुष समास होता है यदि सामान्यवाचक पद का प्रयोग न हुआ हो ।

विशेषणम्—विशेषणवाचक सुबन्त का विशेष्यवाचक समानाधिकरण सुबन्त के साथ बहुलत्वेन तत्पुरुष समास होता है ।

पूर्वापर—पूर्व, अपर, प्रथम, चरम, जघन्य, समान, मध्य, मध्यम तथा वीर शब्दों का समानाधिकरण सुबन्त के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ ५९ ॥

श्रेण्यादय सुवन्ता कृतादिभिः समानाधिकरणैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । श्रेण्यादिषु च्ययवचनम् । अश्रेणय श्रेणयः कृता श्रेणि कृता । एककृता । श्रेण्यादयः पठ्यन्ते । कृतादिराकृतिगण । च्यन्ताना तु “कुगतिप्रादय” इत्यनेन निरस- समासः । श्रेणीकृता । श्रेणि । एक । पूग । कुण्ड । राशि । विशिख । निषय । निधान । इन्द्र । देव । मुण्ड । भूत । श्रवण । वदान्य । अध्यापक । ब्राह्मण । क्षत्रिय । पटु । पण्डित । कुशल । चपल । निपुण । कृपण । इति श्रेण्यादि ॥ कृता । नित । मत । भूत । उक्त । समाज्ञात । समान्नात । समाख्यात । सभावित । अवधारित । निराकृत । अवकल्पित । उपकृत । उपाकृत(१) । इति कृतादिः ॥

क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ ६० ॥

नञैव विदोषो यस्य सर्वमन्यत् प्रकृत्यादिक तुल्य तन्नञ्विशिष्टम्, तेन नञ्विशिष्टेन(२) कान्तेन समानाधिकरणेन सह अनञ् चान्त समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कृत च तदकृत च कृताकृतम् । भुक्ताभुक्त्म् । पीतापीतम् । उदिताउदितम् । मुडितौ तद्रक्त- स्वाज्ञैव भेदकौ । अशितानाशितेन जीवति, विरष्टाविरष्टितेन वर्तते । कृतापकृतादीना- मुपसंख्यानम् । कृतापकृतम् । भुक्त्विभुक्त्म् । पीतविपीतम् । गतप्रत्यागतम् । यातानु- यातम् । कयाक्रयिका । पुटापुटिका । फलाफलिका । मानोन्मानिका । समानाधिकरणा- धिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलोपश्च । शकप्रधान पाथिव (३) शाक- पार्थिव । कुतपसोधुत । अजातौल्यलि ॥

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ॥ ६१ ॥

सत्, महत्, परम, उत्तम, उत्कृष्ट इत्येते पूज्यमानैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूज्यमानैरिति वचनात् पूजावचना सदाद्यो विज्ञायन्ते । सत्पुरुषः । महा- पुरुषः । परमपुरुषः । उत्तमपुरुषः । उत्कृष्टपुरुषः । पूज्यमानैरिति किम् ? उत्कृष्टो(४) गौ- कर्दमात् ।

श्रेण्यादयः—श्रेणी आदि सुवन्त परों का समानाधिकरण कृत आदि सुवन्तों के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

श्रेण्यादिषु—श्रेणी आदि के समास के विषय में 'चि' प्रत्यय के अर्थ का अभिव्यजन होना चाहिए ।

क्तेन—नञ् मात्र से अपने उत्तरपद से भिन्न नञ्विशिष्ट चप्रत्यान्त के साथ समानाधि- करण नञ् रहित कप्रत्यान्त शब्द का तत्पुरुष समास होता है ।

कृतापकृतादीनाम्—इस समास के प्रसङ्ग में 'कृतापकृत' आदि (समस्त) शब्दों का भी समावेश समझना चाहिए ।

समानाधिकरण—समानाधिकरण समास के अधिकार में 'शाकपार्थिव' आदि शब्दों में अपेक्षित समास का भी समावेश तथा उत्तरपद (मध्यमपद) का लोप भी समझना चाहिए ।

सन्महत्—सत्, महत्, परम, उत्तम तथा उत्कृष्ट शब्दों का पूज्यमानवाचक परों के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

(१) आकृतिगणत्वेपि दिग्दर्शनार्थं पाठ । (शीना०)

(२) विशिष्टेन—अभिदेन । भुक्त्विभुक्त्म्—अत्र विशिष्टोऽज्ञोभनार्थो विम्पवत् । कयाक्रयिका— महान् क्रय क्रय उच्यते । अत्यक्रय क्रयिका । समासे अन्येषामपि दूरयत इति दीर्घ ।

(३) अत्र पार्थिव इत्यपि पाठ परमजरीममत ।

(४) उत्कृष्टेति खल्लिङ्गपाठो न्याते ।

वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् ॥ ६२ ॥

वृन्दारक, नाग, कुञ्जर इत्येतैः सह पूज्यमानवाचि सुबन्त समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूज्यमानमिति वचनाद् वृन्दारकादय पूजावचना गृह्यन्ते । गोवृन्दारकः । अश्ववृन्दारकः । गोनागः । अश्वनागः । गोकुञ्जरः । अश्वकुञ्जरः । पूज्यमानमिति किम् ? सुसीमो(१) नागः ॥

कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ॥ ६३ ॥

कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने वर्त्तमानौ समर्थेन सुपा सह समस्येते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कतरकत । कतरकालाप । कतरकवट । कतरककालापः । ननु कतमशब्दरतावजातिपरिप्रश्ने एव स्युःपावित्, कतरकशब्दोऽपि साहचर्यात्तदर्थवृत्तिरेव ग्रहीष्यते, किं जातिपरिप्रश्नेऽत्राणम् ? एव तद्धेतुःज्ञापयति—कतमशब्दोऽन्वयापि वर्त्तते इति । तथा च प्रादुर्वाहरणम्—कतरो भवतोर्देवदत्त, कतमो भवता देवदत्तः ॥

किं क्षेपे ॥ ६४ ॥

किमित्येतत् क्षेपे गम्यमानो सुपा सह समस्येते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । विराजा, यो न रक्षति । विसरा, योऽभिद्रुहति । विगौ, यो न चरति । “किं क्षेपे” इति समासन्तो न भवति । क्षेप इति किम् ? को राजा पाटलिपुत्रे ॥

पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वक्त्रयणीप्रवक्तृश्रोत्रिया-

ध्यापकधूर्तैर्जातिः ॥ ६५ ॥

अभयव्यञ्जना पोटेयभिधीयते । (२)गृष्टिरेक्वारप्रसूता । धेनु प्रत्यग्रप्रसूता । वशा बन्ध्या । वेहद् गर्भपातिनी । वक्त्रयणी तरणवत्सा । पोटादिभि सह जातिवाचि सुबन्त समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । इभपोटा । इभयुवतिः । अग्निस्तोक । उदशिवक्त्रिपयम् । गोगृष्टि । गोधेनुः । गोवशा । गोवेहत् । गोवक्त्रयणी । वटप्रवक्ता । कटश्रोत्रिय । कटाध्यापकः । कटधूर्तः । जातिरिति किम् ? देवदत्त प्रवक्ता । धूर्तग्रहणमकुत्सार्यम् ॥

प्रशंसावचनैश्च ॥ ६६ ॥

जातिरिति वर्त्तते । जातिवाचि सुबन्त प्रशंसावचनैः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । रुडिशब्दा प्रशंसावचना गृह्यन्ते मतल्लिकादयः, ते च भाविष्टलिङ्गरवादन्यलिङ्गेऽपि

वृन्दारक—पूज्यमानवाचक सुबन्त का वृन्दारक, नाग तथा कुञ्जर शब्दों के साथ समास होता है ।

कतरकतमौ—जातिविषयक परिप्रश्ने अर्थ में प्रयुज्यमान कतर तथा कतम शब्दों का सुबन्त के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

किं क्षेपे—निन्दा के गम्यमान होने पर 'किम्' का सुबन्तपद के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

पोटायुवति—पोटा आदि शब्दों के साथ जातिवाचक सुबन्त का तत्पुरुष समास होता है ।

प्रशंसा—प्रशंसावाचक सुबन्त के साथ जातिवाचक सुबन्त का तत्पुरुष समास होता है ।

(१) सुधीम इति पदमञ्जरी ।

(२) युवतिर्नवयौवना स्त्री । स्तोकमल्पपर्याय । कतिपयञ्च इति पाठः ।

जातिशब्दे स्वलिङ्गोपादाना एव समानाधिकरणा भवन्ति । गोप्रकाण्डम् । अरवप्रकाण्डम् । गोमतल्लिका । अरवमतल्लिका । गोमचर्चिका । अरवमचर्चिका । जातिरिति किम् ? कुमारी मतल्लिका ॥

युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ॥ ६७ ॥

खलत्यादिभिः समानाधिकरणैः सह युवशब्दः समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । जरतीभिरिति (१) स्त्रीलिङ्गनिर्देशे प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् इति ज्ञापनार्थः । युवा खलति युवखलति । युवति खलती युवखलती । युवा पलितः युवपलितः । युवति पलिता युवपलिता । युवा चलिनः युवचलिनः । युवतिवलिना युववलिना । युवा जरन् युवजरन् । युवतिर्जरती युवजरती ॥

कृत्यतुल्याख्या अजात्या ॥ ६८ ॥

कृत्यप्रत्ययान्तास्तुल्यपर्यायाश्च सुबन्ता अजातिवचनेन समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । भोज्योष्णम् । भोज्यलवणम् । पानीयशीतम् । तुल्याख्या—तुल्यश्वेतः, तुल्यमहान्, सदशश्वेतः, सदशमहान् । अजात्येति किम् ? भोज्य भोदन ॥

वर्णा वर्णेन ॥ ६९ ॥

वर्णविशेषवाचि सुबन्तं वर्णविशेषवाचिना सुबन्तेन समानाधिकरणेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कृष्णसारङ्ग (२) । लोहितसारङ्ग । कृष्णशबल । लोहितशबलः । अवयवद्वारेण कृष्णशब्दः समुदाये वर्त्तमानः समानाधिकरणी भवति ॥

कुमारः श्रमणादिभिः ॥ ७० ॥

कुमारशब्दः श्रमणादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । येषु स्त्रीलिङ्गापठ्यन्ते श्रमणा, प्रव्रजिता, कुलदेष्वेवमादयस्तीं सह स्त्रीलिङ्ग एव कुमारशब्दः समस्यते । ये तु पुल्लिङ्गा अध्यापकोऽभिरूपकः पण्डित इति तैस्त्वयथा । प्रातिपादिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति—कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा । श्रमणा । प्रव्रजिता । कुलदेष्वेवमादयस्तीं । तापसी । दासी । दम्बकी । अध्यापक । अभिरूपक । पण्डित । पटु । मृदु । कुशल । चपल । निपुण ॥

चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ ७१ ॥

चतुष्पादाचितः सुबन्ता गर्भिणीशब्देन समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । गो-

युवा—सामानाधिकरण खलति, पलित, वलिन तथा जरत शब्दों के साथ युवन् शब्द का तत्पुरुष समास होता है ।

प्रातिपदिक—प्रातिपदिकग्रहण में पुल्लिङ्गादिविशिष्ट शब्द का भी ग्रहण समझना चाहिये ।

कृत्य—कृत्यप्रत्ययान्त तथा तुल्यार्थक सुबन्तों का जातिवाचकभिन्न समानाधिकरण सुबन्त के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

वर्णा वर्णेन—वर्णविशेषवाचक सुबन्त का वर्णान्तरवाची सुबन्त के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

कुमारः—श्रमणा आदि शब्दों के साथ कुमार शब्द का तत्पुरुष समास होता है ।

चतुष्पादो—चतुष्पादाचक सुबन्त का गर्भिणी शब्द के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

(१) स्त्रीलिङ्गेन इति न्यासे ।

(२) नानावर्णसमाहार सारङ्गः ।

गभिणी । अजागभिणी । चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम् ॥ इह मा भूत्-कालाक्षी गभिणी,
स्वस्तिमती गभिणी । चतुष्पाद् इति किम् ? ब्राह्मणी गभिणी ॥

मयूरव्यसकादयश्च ॥ ७२ ॥

समुदाया एव निपात्यन्ते । मयूरव्यसकादयः शब्दास्तत्पुरुषसज्ञा भवन्ति । चकारो-
ऽवधारणार्थं, परममयूरव्यसक इति समासान्तरं न भवति । मयूरव्यसक ।
छात्रव्यसक । काम्बोजमुण्डः । यवनमुण्डः । छन्दसि—हस्तेगृह्य, पादेगृह्य, लाङ्गलेगृह्य,
पुनर्हाय । एहीडादयोऽन्यपदार्थं ॥ एहीडम्, एहियव वर्त्तते । एहिवाणिजा क्रिया, अपेहि-
वाणिजा । प्रेहिवाणिजा । एहिस्वागता । अपेहिस्वागता । प्रेहिस्वागता । एहिद्वितीया ।
अपेहिद्वितीया । इहवितर्का । प्रोहकटा । अपोहकटा । प्रोहकर्दमा । अपोहकर्दमा । उद्धर-
चूडा । आहरचला । आहरवसना । आहरवनिता । कृन्तविचक्षणा । उद्धरोत्सृजा ।
उद्धमविधमा । उत्पचविपचा । उत्पतनिपता । उच्चवचम् । उच्चनीचम् । अचितोपचितम् ।
अवचितपराचितम् । निश्चप्रचम् । अक्चिनम् । इनात्वाकालक । पीत्वास्थिरक । भुक्त्वा-
सुहित । प्रोप्यवापीवान् । उत्पचपाकुला । निपत्यरोहिणी । निपण्णश्यामा । अपेहि-
प्रमवा । इहपद्ममी । इहद्वितीया ॥ जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ये कर्तारं चाभिदधाति ॥
जहिलोड । उज्जहिलोड । जहिस्तम्ब । उज्जहिस्तम्बः ॥ आख्यातमाख्यातेन क्रियासा-
तत्ये ॥ ॥ अरनीतपिचता । पचतभृञ्जता । खादतमोदता । खादताच्चमता । आहरनिचपा ।
आवपनिक्किरा । उत्पचविपचा । भिन्दिलवणा । छिन्धिचिचक्षणा । पचलवणा । पच-
प्रकृटा । अविहितलक्षणस्तत्पुरुषो मयूरव्यसकादिषु द्रष्टव्यः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचिताया काशिकाया वृत्तौ
द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥२॥१॥

चतुष्पाज्जाति—जातिवाचकं चतुष्पाद् का ही ग्रहणं इत्स सूत्रं मे समझना चाहिये ।
मयूर—‘मयूर-व्यसक’ आदि पदों का समासनिपातन होता है, ये ‘तत्पुरुष’ कहलाने हं ।
द्वितीयाध्याय का प्रथम पाद समाप्त हुआ ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे ॥ १ ॥

एकदेशोऽस्यास्तीत्येकदेशी अवयवी, तद्वाचिना सुवन्तेन सह पूर्वापराधरोत्तरशब्दाः सामान्यदिकदेशवचना समस्यन्ते, तात्पुरुषश्च समासो भवति । एकाधिकरणप्रहणमेकदेशिनो विशेषणम्, एक (१)नेदधिकरणमेकदेश्यमेकदेशि भवति । पृष्ठीसमासापवादोऽयं योगः । पूर्वं कायस्य पूर्वकाय । अपरकाय । अधरकाय । उत्तरकायः । एकदेशिनैति किम् ? पूर्वं नाम्ने कायस्य (२) । एकाधिकरण इति किम् ? पूर्वं छात्राणामामन्त्रय (३) । कथं मध्याह्नं, साराह्नं इति ? "सकृदाविसास्यपूर्वस्याह्नस्य" इति ज्ञापकत्ववर्णनस्यैकदेशदेनाह्नसमासो भवति ॥

अर्द्धं नपुंसकम् ॥ २ ॥

एकदेशिनैकाधिकरणे इति वर्तते । नमप्रविभागेऽर्धशब्दो नपुंसकमाविष्टलिङ्गं, तस्यैव ग्रहणम् । अर्द्धमित्येतत् नपुंसकमेकदेशिनैकाधिकरणेन समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पृष्ठीसमासापवादोऽयं योगः । अर्द्धं पिप्पल्या अर्द्धपिप्पली । अर्द्धकोशानकी । नपुंसकमिति किम् ? ग्रामार्द्धं (४), नगरार्द्धं । एकदेशिनैत्येव—अर्द्धं (५) पशोर्वेवत्तरस्य । देवदत्तेन सह समासो न भवति । एकाधिकरण इत्येव—अर्द्धं पिप्पलीनाम् ॥

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याभ्यन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥

एकदेशिनैकाधिकरण इति वर्तते । पृष्ठीसमासापवादोऽयं योगः । अन्यतरस्याप्रहणात् सौंजि (६) भवति । "पूरण" इति प्रतिषेधनात् एवान्यतरस्याप्रहणसामर्थ्यात् प्रयस्यते । द्वितीयादीनि शब्दरूपाणि एकदेशिनैकाधिकरणेन सहान्यतरस्याम् समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । द्वितीयं भिक्षायां द्वितीयभिक्षा । पृष्ठीसमासपक्षे—भिक्षाद्वितीयं वा । तृतीयं भिक्षायां तृतीयभिक्षा । भिक्षातृतीयं वा । चतुर्थं भिक्षायां चतुर्थभिक्षा । भिक्षाचतुर्थं वा । तुर्यं भिक्षायां तुर्यभिक्षा । भिक्षातुर्यं वा । तुरीयशब्दस्यापीप्यते—तुरीयं

पूर्वापरा—अवयविवाचक मुक्ता के साथ अवयवार्षिक पूर्व, अपर, अधर परम् उत्तर शब्दों का तत्पुरुष समास होता है यदि अवयवी एकत्वमस्याविशिष्ट हो ।

अर्द्धम्—समासवाचक अर्ध शब्द का एकत्वमस्याविशिष्ट अवयवी के वाचक शब्द के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

द्वितीयतृतीय—द्वितीय, तृतीय, चतुर्थ तथा तुर्य शब्दों का एकत्वमस्याविशिष्ट अवयवी के साथ विकल्प से तत्पुरुष समास होता है ।

(१) एकत्रैव एकत्वमस्याविशिष्टमित्यर्थः ।

(२) पूर्वं नाम्नोरिति—कायसम्बन्धी नाम्न्यपेक्षया पूर्वं नाम इत्यर्थः । नाम्न्यपेक्षया सह समासो न भवतीति कुपधिरधिकम् ।

(३) पूर्वं छात्राणाम् कामन्त्रयस्य इति न्याये ।

(४) ग्रामार्द्धं ग्रामत्वैकदेश इत्यर्थः ।

(५) अर्द्धं पशोरित्यादि—देवदत्तोऽत्र स्वामी न एकेकदेशी ।

(६) पृष्ठी समास इत्यधिक न्याते ।

भिन्नाया तुरीयभिन्ना । भिन्नानुरीयं वा(१) । एकदेशिनेत्येव—द्वितीयं भिन्नाया भिन्न-
कस्य । एकाधिकरण इत्येव—द्वितीय भिन्नाणाम् ॥

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥ ४ ॥

एकदेशिनैकाधिकरण इति निवृत्तम् । द्वितीयासमासे प्राप्ते वचनमिदम् । विधान-
सामर्थ्यास्तोपि भवति । प्राप्त, आपन्न इत्येते द्वितीयास्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च
समानो भवति । प्राप्ते जीविकां प्राप्तीविक । जीविकाप्राप्त इति वा । आपन्नो जीविकाम्
आपन्नजीविक । जीविकापन्न इति वा ॥

कालाः परिमाणिना ॥ ५ ॥

परिमाणनस्यास्तीति परिमाणी, नद्वाचिना सुबन्तेन सह सामर्थ्यात्परिमाणवचनाः
कालशब्दा समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पृष्ठीसामासविषये योगारम्भ(२) ।
मासो जातस्य मासजात । सवत्सरजात । द्व्यहजात । त्र्यहजात ॥

नञ् ॥ ६ ॥

नञ् समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । न ब्राह्मणः
अब्राह्मण । अन्नपल । ननो नलोपस्तिङि चेपेः । अपचसि एव जात्म(३) ॥

ईपदकृता ॥ ७ ॥

ईपदित्ययं शब्दोऽकृदन्तेन सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।
ईपद् गुणवचनेनेति वक्तव्यम् । ईपत्कडार । ईपत्पिडल । ईपद्विकट । ईपदुन्नत ।
ईपदीतम् । ईपदकम् । (४)गुणवचनेनेति किम् ? इह न भवति—ईपद्गार्थं (५) ॥

पृष्ठी ॥ ८ ॥

पृष्ठवन्त सुबन्त समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । राज्ञ-

प्राप्तापन्ने—द्वितीयात् सुबन्त के साथ प्राप्त तथा आपन्न शब्दों का तत्पुरुष समास
होता है ।

काला —परिमाणविशिष्टद्रव्यवाचक सुबन्त के साथ परिमाणवाचक काल शब्द का तत्पुरुष
समास होता है ।

नञ्—समर्थ सुबन्त के साथ 'नञ्' का तत्पुरुष समास होता है ।

ननो नलोप —निन्दा के गन्वमान होने पर 'तिङ्' के परे नञ् के 'न्' का लोप हो
जाता है ।

ईपदकृता—कृदन्तभिन्न सुबन्त के साथ ईपद् शब्द का तत्पुरुष समास होता है ।

ईपद्—गुणवाचक शब्द के साथ ईपद् का समास होता है—ऐसा कहना आदिप ।

पृष्ठी—पृष्ठवन्त सुबन्त का समर्थ सुबन्त के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

कृद्गोमा—'कर्तृकर्मणो कृति' सूत्र में विहित पृष्ठी से युक्त सुबन्त का समर्थ सुबन्त के साथ
तत्पुरुष समास समझना चाहिए ।

(१) प्राय सर्वत्र तुरीयशब्दादि भिन्नानुरीय नेत्वान् पाठो नास्ति ।

(२) पृष्ठाभमासापवादोऽयं योग इति पाठ कश्चिद् ।

(३) प्राय सर्वत्र ननो नलोपेत्यत्र जात्मपर्यन्त पाठो नास्ति, न्यासपदमजबोरारिप व्याख्या-
स्य न वृश्यते ।

(४) अकृतेति किम् ? ईपद्भुक्तम् इत्यधिक कश्चिद् ।

(५) ईपद्गार्थं—गार्थशब्दोऽयं जातिवचनी न गुणवचन ।

पुरयो राजपुरुष । ब्राह्मणकम्बल । ऋधोगा(१) च पद्यो समस्यत इति वक्तव्यम्॥ इत्थ-
प्रवक्षन् । पलाशशातनः । किमर्थमिदमुच्यते ? 'प्रतिपदविधाना पद्यो न समस्यते' इति
वक्ष्यति, तस्यायं पुरस्तादपकर्षं (२) ॥

याजकादिभिश्च ॥ ९ ॥

पूर्वेण समासः सिद्ध एव, तस्य "कर्तरि च" इति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनमिदमारभ्यते ।
(३) प्रतिप्रसवार्थम् । याजकादिभिः सह पद्यो समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । ब्राह्मण-
याजक । क्षत्रिययाजक । याजक । पूरक । परिवारक । परिषेचक(५) । क्षातक । अध्या-
पक । उन्सादक । उद्धर्तक । (५) होतृ । पोतृ । भर्तृ । रथगणक । पत्तिगणक । तत्सर्वैश्च(६)
गुणैः पद्यो समस्यत इति वक्तव्यम्॥ चन्दनगन्धः । कपित्थरसः । ऋगुणात्तरेण तरलोपधेयि
वक्तव्यम्॥ सर्वेषां श्वेततरः सर्वरथेतः । सर्वेषां महत्तरः सर्वमहान् । "न निर्धारणे" इति
प्रतिषेधे प्राप्तं वचनमिदम् । सर्वशुक्ला गौ (७) ॥

न निर्धारणे ॥ १० ॥

पूर्वेण समासे प्राप्ते प्रतिषेध आरभ्यते । निर्धारणे या पद्यो सा न समस्यते । जाति-
गुणक्रियाभि (८) समुदायादेकदेशस्य प्रथक्करणं निर्धारणम् । क्षत्रियो मनुष्याणां शूर-
तमः । कृष्णा (९) गवा सम्पन्नक्षीरतमा । धावन्नभ्रगानां शोभतम । ऋप्रतिपद(१०) कि-

याजकादि—याजक आदि शब्दो के साथ वच्यन्त का तत्पुरुष समास होता है ।

तत्सर्वैश्च—एवञ्च गुणिवाचक शब्द का तन्निष्ठ गुणवाचक शब्द के साथ तत्पुरुष समास समा-
सना चाहिये ।

गुणात्तरेण—भरप्राप्त्यवान्त गुणवाचक शब्द के साथ पञ्चम्यन्तपद का तत्पुरुष समास तथा
तरप् का लोप समासना चाहिये ।

न निर्धारणे—निर्धारण में विहित पद्यो से युक्त पद का छन्द के साथ समास नहीं
होता है ।

प्रतिपद—'पद्यो शेषे' से भिन्न सूत्रों द्वारा विहित पद्यो (प्रतिपदविधाना पद्यो) से युक्त छन्द
पद का समास नहीं होता है—यद् समासना चाहिये ।

(१) कर्तृकर्मणा कृतीति कृच्छन्वोपादानेन या विदिता सा ऋधोगा ।

(२) अपकर्षं अपवादः ।

(३) प्रतिप्रसव इति—अभ्येन निर्वाहितस्य पुन प्रवृत्त्यभ्युत्थान प्रतिप्रसव ।

(४) कश्चिद् परिवेषक इति पाठान्तरम् ।

(५) होतृ, पोतृ, भर्तृ इत्यपि कपि ।

(६) तत्सर्वैरिति—तच्छब्देन क्षत्रिभानां गुणा एव परामृश्यन्ते । तस्मिन्नहमनि ये गुणा
स्थितास्ते ।

(७) प्राय सर्वत्र गुणात्तरेणेत्यादि सर्वशुद्धा गौरित्यन्त पाठो नास्ति, न्वातपदमज्योरपि
न न्वाह्यातमेतत् ।

(८) अत्र सहाया अपि समावेश इति किंचिदो निर्धारणे इति सूत्रद्वारेण खयमेव वक्ष्यति ।

(श्रीना०)

(९) कृष्णा गवामिति—नात्रादमर्थं—गवा मध्ये कृष्णा सा सम्पन्नक्षीरतमेति, एव हि कृष्णा-
शब्दस्य यथाभिरुक्तेन सम्बन्ध, न च तस्य समासप्रसङ्ग, गुणेन नेति प्रतिषेधात्, तस्माद्गवा मध्ये
या सम्पन्नक्षीरतमा सा कृष्णोत्पयमन्वार्थं इति पदमशरी ॥

(१०) प्रतिपदेति—पद्यो शेषे इति सामान्यविदिता पद्यो मुञ्जरा विशेषकश्चनविदिता पद्यो
प्रतिपदविधाना ।

धाना च पृष्ठी न समस्यते इति वक्तव्यम् ॥ सर्पिणो ज्ञानम् । मधुनो ज्ञानम्(१) ॥

पूरणगुणसुद्धितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥ ११ ॥

पूरण, गुण, सुद्धितार्थ, सद्व्यय, तव्य, समानाधिकरण, इत्येते. सह पृष्ठी न समस्यते । अर्थशब्द-प्रत्येकमभिसम्बध्यते, तेन स्वरूपविधिर्न भवति । -पूरणार्थ-छात्राणा पञ्चमः, छात्राणा दशमः । गुण-बलाकायाः शौक्त्यम्, काकस्य काण्वर्यम् । सुद्धितार्थ-स्तृप्त्यर्था-फलाना तृप्तः । सत्-ब्राह्मणस्य (२) कुर्वन्, ब्राह्मणस्य कुर्वाण । अव्यय-ब्राह्मणस्य कृत्वा, ब्राह्मणस्य ह्रस्वा । तव्य-ब्राह्मणस्य कर्त्तव्यम् । तव्यता सानुबन्धकेन समासो भवत्येव-ब्राह्मणकर्त्तव्यम् । समानाधिकरण-शुकस्य माराविदस्य(३), राज्ञः पाठलिपुत्रस्य, पाणिनेः सूत्रकारस्य । किं च स्यात् ? पूर्वनिपातस्यानियमः स्यात् । अनन्तराया तु प्राप्तौ प्रतिपिद्वाया "विशेषण विशेष्येण" इति भवत्येव समासः । पूर्वनिपातश्च तदा नियोगतो विशेषणस्यैव(४) ॥

क्तेन च पूजायाम् ॥ १२ ॥

"मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च" इति वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम् । पूजाग्रहणमुपलक्षणार्थम् । क्तो यः पूजाया विहितस्तेन पृष्ठी न समस्यते । राज्ञा मतः । राज्ञा बुद्धः । राज्ञा पूजितः । पूजायामिति किम्(५) ? छात्रस्य हसित छात्रहसितम् ॥

अधिकरणवाचिना च ॥ १३ ॥

"क्तोऽधिकरणे च प्रौढ्यगतिप्रत्यक्सानार्थेभ्यः" इति वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम् । अधिकरणवाचिना क्तेन पृष्ठी न समस्यते । इदमेवा यातम्(६) । इदमेवा मुक्तम् ॥

कर्मणि च ॥ १४ ॥

क्तेनेति निवृत्तम् । कर्मग्रहणं पृष्ठीविशेषणम् । कर्मणि च या पृष्ठी सा न समस्यते । "उभयप्राप्तौ कर्मणि" इति पठ्या इदं ग्रहणम् । आश्रयो गवा दोहोऽगोपालकेन(७) । रोचते ओदनस्य भोजनं देवदत्तेन । साधु खलु पयसः पानं देवदत्तेन । विचित्रा सूत्रस्य कृति पाणिनिना ॥

पूरणगुण-पूरणार्थविहितप्रत्यययुक्त, उपार्थक, तृप्त्यर्थक, सत् (शत्रु तथा ज्ञानच् से युक्त), अव्यय, तव्य प्रत्ययान्त ध्वम् समानाधिकरण शब्दों के साथ पष्ठयन्त का समास नहीं होता है ।

क्तेन-मति बुद्धि आदि सूत्र से विहित क्त प्रत्यय से युक्त शब्द के साथ पष्ठयन्त का तत्पुरुष समास नहीं होता है ।

अधिकरण-अधिकरणार्थक क्तप्रत्यान्त के साथ भा पष्ठयन्त का तत्पुरुष समास नहीं होता है ।

कर्मणि च-'उभयप्राप्तौ कर्मणि' सूत्रविहितपष्ठयन्त का समर्थ ध्रुवन्त के साथ तत्पुरुष समास नहीं होता है ।

(१) कुत्र विदधिक पाठो ङोऽविदर्थस्य ऋरण इति पठ्योनि ।

(२) ब्राह्मणस्य कुर्वन्-अत्र कुर्वन् शब्द किकरपर्यायः ।

(३) माराविदस्य-मारावीति शब्द ददातीति माराविदः । सधैषा शुकविशेषणम् ।

(४) प्रायः सर्वत्र अनन्तरायामित्यादित विशेषणस्यैवेति पर्यन्त पाठो नास्ति ।

(५) पूजायामित्यारभ्य ङसितमित्यन्त पाठो न्याये स्वयमुक्तस्वारपदभज्य्यामभ्याख्यातत्वाच्च मूले प्रक्षिप्त प्रतिभाति ॥

(६) न्यासे तु इदमेवामासितम् इत्युदाहरणं व्याख्यातम् दृश्यते ।

(७) अशिक्षितेन गोपालकेन इति पाठान्तरम् ।

तृजकाभ्यां कर्तरि ॥ १५ ॥

कर्तृग्रहणं पृष्ठीविशेषणम् । कर्तरि या पृष्ठी सा तृचाऽकेन च सह न समस्यते । भक्त-
शायिका । भक्त आसिका । भक्तोऽप्रनामिका । तृच् कर्त्तव्यं विधीयते, तत्प्रयोगे कर्तरि
पृष्ठी नास्ति । तस्मात्तृजग्रहणमुत्तरार्थम् । कर्तरीति किम् ? इत्तुभक्तिका मे (१)धारयति ॥

कर्तरि च ॥ १६ ॥

कर्तरि च यौ तृजकौ ताभ्यां सह पृष्ठी न समस्यते । सामर्थ्यादकस्य विशेषणार्थं कर्तृ-
ग्रहणम्, इतरत्र व्यभिचाराभावात् । अपां स्रष्टा । पुरा भेत्ता । वज्रस्य भर्ता । ननु च
अतृचादो द्वयं राजकादिवु पृष्ठते(२) ? सन्वन्धिशब्दस्य पतिपर्यायस्य तत्र ग्रहणम्(३) ।
अक. एतदपि—ओदनस्य भोजक, सक्तूना पायक ॥

नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ १७ ॥

नेति निवृत्तम्, न तृजकौ । नित्यं समासो विधीयते । क्रीडाया जीविकाया च नित्यं
पृष्ठी समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । तृच् क्रीडाजीविकयोर्नास्तीत्यक एयोदाह्रियते ।
उहालकपुष्पभञ्जिका । वारणपुष्पप्रचायिका । जीविकायाम्—दन्तलेखक, तखलेखक ।
क्रीडाजीविकयोरिति किम् ? ओदनस्य भोजक ॥

कुगतिप्रादयः ॥ १८ ॥

नित्यमिति वर्त्तते । कुशब्दोऽभ्यय गृह्यते, गत्यादिसाहचर्यात्, न द्रव्यवचनः । कु-
गतिप्रादयः समर्थेन शब्दान्तरं सह नित्यं समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कु-
पापार्थं—कुपुरुषः । गति—उररीकृतम्, यदूरीकरोति । प्रादय—दुर्निन्दायाम्—दुष्पुरुषः ।
स्वती पूजायाम्—सुपुरुष, अतिपुरुष । आडीपदर्थं—आपिङ्गलः । प्रायिकं चेतदुपाधिवच-
नम्, अन्यत्रापि हि समासो दृश्यते—कोष्णम्, कटुष्णम्, कवोष्णम्, दुष्कृतम्,
सुष्कृतम्, अतिस्तुतम्, आवद्धम्(४) इति । कुप्रादयो गताद्यर्थं प्रथमयाऽप्रगत आचार्यं
प्राचार्यं । प्रान्तेवासी । कुशब्दादयः क्रान्ताद्यर्थं द्वितीययाऽऽ । अतिक्रान्तः खट्वाम् अति-

तृजकाभ्याम्—कर्तृविहितपृष्ठन्त शब्द का तृचप्रत्ययान्त तथा अकप्रत्ययान्त (= ण्वुल्प्रत्य-
यान्त) शब्दो के साथ तत्पुरुष समास नहीं होता है ।

कर्तरि च—कर्तृविहिततृचान्त तथा कर्तृविहितण्वुल्प्रत्ययान्त के साथ पृष्ठन्त का समास
नहीं होता है ।

नित्यम्—क्रीडा तथा जीविका अर्थ में ण्वुल्-प्रत्ययान्त भुवन्त के साथ पृष्ठन्त का नित्य
तत्पुरुष समास होता है ।

कुगतिप्रादयः—कु, गतिगणक तथा प्रादि का समर्थ भुवन्त के साथ नित्य तत्पुरुष समास
होता है ।

प्रादयो—गन आदि अर्थों में वर्त्तमान प्रादि का प्रथमान्त के साथ तत्पुरुष समास होता है ।

जत्यादयः—क्रान्त आदि अर्थों में वर्त्तमान अर्ति आदि का द्वितीयान्त के साथ तत्पुरुष
समास होता है ।

(१) इत्तुभक्तिका मे इति—कर्मणि पृष्ठ्या समास, मे इति धातुहृतमार्ग इति मन्प्रदाते
-वतुधी, न्यासकारस्वर कर्तरि पृष्ठीमाह ।

(२) तत्र पाठसामर्थ्यात्ममार्गेण भवितव्यम् । नैतदस्मिन् दृष्टव्यं किञ्चित् ।

(३) इह तु त्रिव्याशब्दस्य इति वक्तिरवाठ ।

(४) अविद्धम् इति न्यासे ।

खट्व । अतिमाल । अवाद्य-कृष्टार्थं तृतीयया ॥ अवरुष्ट कोकिलया अक्कोकिल ।
अपर्यादयो ग्लानार्थं चतुर्थ्यां ॥ परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययन । अलं कुमार्थं अलकु-
मारिः । अनिराद्यः क्रान्तार्थं पञ्चम्यां ॥ निष्क्रान्त कौशाभ्यां निष्कौशाभिवि । निर्वा-
राणसि । इवेन सह समासो विभक्त्यलोप पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व च वक्तव्यम् ॥ वाससी
इव । अप्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयाना प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ वृत्त प्रति विद्योतते विद्युत् । साधु-
देवदत्तो मातरं प्रति ॥

उपपदमतिङ् ॥ १९ ॥

नित्यमिति वर्तते । उपपदमतिङन्ते समर्थेन शब्दान्तरेण सह समस्यने नित्यम्,
तत्पुरुषश्च समासो भवति । कुम्भकार । नगरकार । अतिङिति किम् ? पृथानाहारको
वर्जति । ननु च “सुप सुपेति” इति वर्तते, तत्र कुतस्तिङन्तेन सह समासप्रसङ्गः ? एव तर्हि
ज्ञापयति—एतयोर्योगो सुप सुपेति न सम्बध्यत इति । तेन ‘गतिङकारकोपपदाना कृद्भिः
सह समासवचन प्राक् सुवृत्पत्ते’ इत्येतदुपपन्न भवति—अश्वक्रीटी, धनक्रीटी ॥

अमैवाव्ययेन ॥ २० ॥

पूर्वैर्गैव समासे सिद्धे नियमार्थं वचनम् । अव्ययेनोपपदस्य य समास सोऽमैव भवति,
नान्येन । स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते । मम्पन्नङ्कारं भुङ्क्ते । लवणङ्कारं भुङ्क्ते । अमैवेति किम् ?
“कालसमयवैलासु तुमुर्”—कालो भोजतुम(१) । एवकारकरणमुपपदविशेषणार्थम् ।
अमैव(२) । यत्तुल्यविधानमुपपद तस्य समासो यथा स्यात्, अमा चान्येन च यत्तुल्य-
विधान तस्य मा भूत्—अग्ने भुक्त्वा, अग्ने भोजम् ॥

तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥

अमैवेत्यनुवर्तते । “उपपदशस्त्वृतीयायाम्” इत्यतः प्रभृति यान्युपपदानि तान्यमैवा-
व्ययेन महान्यतरस्या समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । उभयत्र विभाषेयम् । यद्-

अवाद्य —कृष्ट आदि अर्थो मे वर्तमान अव आदि का तृतीयात् के साथ तत्पुरुष समास
होता है ।

पर्यादयो—ग्लान आदि अर्थो मे वर्तमान परि आदि का चतुर्थ्यन्त के साथ तत्पुरुष समास
होता है ।

निराद्य —क्रान्त आदि अर्थो मे वर्तमान विर आदि का पञ्चम्यन्त के साथ तत्पुरुष
समास होता है ।

इवेन सह—इव शब्द के साथ तत्पुरुष समास, पूर्वपद का विभक्ति का अलोप एव पूर्वपद-
प्रकृतिस्वर संभजनः चाहिए ।

प्रादिप्रसङ्गे—प्रादि के समानविधान के प्रसङ्ग में कर्मप्रवचनीयों का समान-प्रतिषेध
समझना चाहिए ।

उपपद—तिङन्तान्न उपपद का समर्थ शब्द के साथ नित्य तत्पुरुष समास होता है ।

अमैवाव्ययेन—अव्यय के साथ यदि अतिङन्त उपपद का समास हो तो केवल अमन्त
शब्द के साथ ही ।

तृतीया—‘उपपदशस्त्वृतीयायाम्’ सूत्र से लेकर जिने भी उपपद है उनका समास केवल
अमन्त अव्यय के साथ ही वक्तव्य से होता है ।

(१) वचिदयनधिक पाठ—मनयो भोजतुम् । वैला भोजतुम् इति ।

(२) तुल्यविधानमिति—वेन वाक्येनानेव प्रत्ययो विधीयते न तु प्रत्ययान्तर तेन यदुपपद
निर्दिश्यते तदमेव तुल्यविधानम् ।

मैव तुल्यविधानमुपपद्यते तस्य प्राप्ते यथा—“उपदर्शस्तृतीयायाम्” इति । तत्पुनरमा-
चान्येन च तुल्यविधाने तस्याप्राप्ते यथा—“अव्यये यथाभिप्रेतास्थाने कृञ् क्त्वाणमुली”
इति । मूलकोपदर्शं भुङ्क्ते, मूलकेनोपदर्शं भुङ्क्ते । उच्चै कारमाचष्टे, उच्च (१) कारम् ।
अमैवेत्येव—“पर्यासिवचनेनवलमथेषु”—पर्यासो भोक्तुम्, प्रभुर्भोक्तुम् ॥

क्त्वा च ॥ २२ ॥

अमैवेति पूर्वयोगेऽनुवृत्तम्, तेनान्यत्र न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते । क्त्वाप्रत्ययेन
सह तृतीयाप्रभृतीन्नुपपदानि अन्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । उच्चै-
कृत्य । उच्चै कृत्वा । “अव्यये यथाभिप्रेतास्थाने” इति क्त्वाप्रत्यय । समासपक्षे एयवेव ।
तृतीयाप्रभृतीनीत्येव—अल कृत्वा, खलु कृत्वा ॥

शेषो बहुव्रीहिः ॥ २३ ॥

(२) उपयुक्तादन्यः शेषः । शेषः समासो बहुव्रीहिसंज्ञो भवति । कश्च शेषः ? यत्रान्य-
समासो नोक्तः । वक्ष्यति—“अनेकमन्यपदार्थं”—चित्रगुः, श्वलगुः, कृष्णोत्तरासङ्गः ।
शेष इति किम् ? उन्मत्तगङ्गम्, लोहितगङ्गम् । बहुव्रीहिसंज्ञा—“न बहुव्रीही” इत्येव-
मादय ॥

अनेकमन्यपदार्थे ॥ २४ ॥

अनेक सुवन्तमन्यपदार्थे वर्तमानं (३) समस्यते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । प्रथमा-
र्थमेक वज्रंयित्वा सर्वेषु विभक्त्यर्थेषु बहुव्रीहिर्भवति । प्राप्तमुदकं यं ग्रामं प्रातोदको
ग्राम । ऊदरथोऽनद्वान् । उपहतपशुं खट् । उद्भृतीदना स्थाली । चित्रगुद्वैवदत्तः । वीर-
पुरुषको ग्रामः । प्रथमार्थं तु न भवति—वृष्टे देवे गत । अनेकग्रहणं किम् ? वह्ननामपि
यथा स्वात्—

सुसूक्ष्मजटकेन (४) सुलभाजिनवाससा ।

पुत्री पर्वतराजस्य कुतो हेतोर्विवाहिता (५) ॥

बहुव्रीहि समासाधिकरणानामिति वक्ष्यन्मू० । व्यधिकरणानां मा भूत्—पञ्चभि-

क्त्वा च—क्त्वाप्रत्ययान्त के साव तृतीया प्रभृति उपपदों का विकल्प से तत्पुरुष समास
होता है ।

शेषो बहुव्रीहिः—उपयुक्त समास से अतिरिक्त समासों की 'बहुव्रीहि' संज्ञा होती है ।

अनेकमन्य—अन्यपदार्थ में वर्तमान अनेक सुवन्तों में बहुव्रीहि समास होता है ।

बहुव्रीहिः—बहुव्रीहि समास केवल समासाधिकरण अनेक सुवन्तों के बाव ही समझना
चाहिए ।

(१) उच्चै कारमिति—पदा समासस्तदा कुञ्जपदप्रहरिस्वरः, आदिर्णतुल्यन्यतरस्यामित्यामु-
दात्तत्वम् । यदा तु न समासस्तदोच्चैरित्यन्तोदात्तम्, स्वरादिषु तथा पाठः । कारकमित्यामुदात्तम्
इति पदमजर्था स्पष्टम् ।

(२) तत्पुरुष इति निवृत्तमिति क्वचिदधिक पाठः । उपयुक्ताद वान्यः स शेष इति न्यायीय-
पाठः ।

(३) सह इति अधिक पदमजर्थात् ।

(४) सुलभेत्यत्र सुगजेति पदमजर्थात् ।

(५) क्वचिदीदृशः पाठो दृश्यते, स चायम्—सुसूक्ष्मजटकेन सुलभाजिनवाससा । समन्त-
स्मिन्निरन्त्रेण द्वयोर्तृती न सिध्यति ॥ इति ।

भुक्तमस्य । ॐ अन्ययाना च (१) बहुव्रीहिवृत्तव्यम् ॐ । उच्चेर्मुत् । नीचैर्मुख । ॐ सप्तस्युप-
मानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च वक्तव्यम् ॐ । कण्ठे स्थित (२) कालोऽस्य कण्ठेऽकालः । उरति-
लोमा । उपस्य मुत्तमिव मुत्तं यस्य स उपस्युत् । खरमुत् । ॐ समुदायविकारपठ्याश्च
बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्चेति वक्तव्यम् ॐ । केशाना मद्वात केशसद्वात, केशसद्वातरचूडाऽस्य
केशरचूडः । सुवर्णस्य विकारोऽलङ्कारोऽस्य सुवर्णालङ्कार । ॐ प्रादिभ्यो धातुजस्योत्तरपदस्य
लोपश्च वा बहुव्रीहिवृत्तव्यम् ॐ । प्रपतितं पर्णमस्य प्रपर्णं, प्रपतितपर्णं । प्रपतितं पलाश-
मस्य प्रपलाशं, प्रपतितपलाशं । ॐ नजोऽस्त्यर्थाना बहुव्रीहिवृत्तं चोत्तरपदलोपश्च वक्तव्यम् ॐ ।
अविद्यमान पुत्रो यस्य अपुत्र, अविद्यमानपुत्र । अभार्यं, अविद्यमानभार्यः । ॐ सुवधि-
कारेऽस्तिचीरादीना बहुव्रीहिवृत्तव्यम् ॐ । अस्तिचीरा ब्राह्मणी । अस्त्यादयो निपाताः ॥

सख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ॥ २५ ॥

सख्येये या मरया वर्त्तते तथा सहाव्ययासन्नादूराधिकसख्या समस्यन्ते, बहुव्रीहिवृत्तं
समासो भवति । अन्यय-उपदशा । उर्पाविशा । आसन्नदशा । आसन्नविशा । अदूर-
दशा । अदूरविशा । अधिकदशा । अधिकविशा । सख्या-द्वित्रा । त्रिचतुरा । द्विदशा ।
सख्येति किम् ? पञ्च ब्राह्मणा । अव्ययासन्नादूराधिकसख्या इति किम् ? ब्राह्मणाः पञ्च ।
सख्येये इति किम् ? अधिका विंशतिर्गवाम् ॥

दिङ्नामान्यन्तराले ॥ २६ ॥

विशा नामानि दिङ्नामानि । दिङ्नामानि सुबन्तानि अन्तराले वाच्ये समस्यन्ते,
बहुव्रीहिवृत्तं समासो भवति । दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरालं दक्षिणपूर्वा दिक् ।
पूर्वात्तरा । उत्तरपश्चिमा । पश्चिमदक्षिणा । ॐ सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे (३) पुवद्भावः ॐ । नाम-
प्रहग रुद्धर्थम् । इह मा भूत्-ऐन्द्रयाश्च कौत्रेयाश्च दिशोर्यदन्तरालमिति ॥

- अव्ययानाम्—अव्ययों के साथ बहुव्रीहि समास अवगन्तव्य है ।
सप्तस्युपमान—सप्तस्यन्त पूर्वपद तथा उपमानवाचक पूर्वपद का समर्थ सुबन्त के साथ
बहुव्रीहि समास तथा उत्तरपद (मध्यम पद) का लोप भी समझना चाहिए ।
समुदाय—समुदायार्थक तथा विकारार्थक पद्या विभक्ति से युक्त पदों का भी समर्थ सुबन्त के
साथ बहुव्रीहि समास और उत्तरपद का लोप समझना चाहिए ।
प्रादिभ्यो—प्रादिविशिष्टधातुजन्य पद का समर्थ सुबन्त के साथ बहुव्रीहि समास तथा विकल्प
स प्राद्युत्तरवर्ती धातुज शब्द का लोप समझना चाहिए ।
नजोऽस्त्यर्थानाम्—अस्त्यर्थक-धातु-निष्पन्न एव नज विशिष्ट सुबन्त का समर्थ सुबन्त के साथ
विकल्प से बहुव्रीहि समास तथा अस्त्यर्थक धातुज शब्द का लोप समझना चाहिए ।
सुवधिकारे—सुवन्ताधिकार में 'अस्तिचीरा' आदि में बहुव्रीहि समास का विधान करना
चाहिए ।

सख्यया—सख्येयार्थक सख्या-वाचक पदों के साथ अन्यय, आमन्न, अदूर, अधिक तथा मरया-
वाचक पदों का बहुव्रीहि समास होता है ।
दिङ्नामान्यन्त—अन्तराल (दिङ्मव्य) के वाच्य होने पर दिग्वाचक सुबन्तों का परस्पर
बहुव्रीहि समास होता है ।
सर्वनाम्नो—मनी वृत्तियों (इत्, तद्धित, समास, परस्मैपद तथा सनाद्यन्त धातुरूप) में सर्वनाम
पद को पुवद्भाव ही जाता है ।

(१) बहुव्रीहिवृत्तव्य इति पाठो न्याने नास्ति ।
(२) अत्र स्थ इति पदमत्रर्थ्याम् ।
(३) वृत्तिमात्रे इत्यस्याद्ये पूर्वपदस्यैव्यपि क्वचित्पाठः ।

तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ २७ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्तं गृह्यते, तेनेति तृतीयान्तम् । सरूपग्रहणं प्रत्येकमभिसम्बद्धयते । तत्रेति सप्तम्यन्ते सरूपे पदे तेनेति च तृतीयान्ते इदमित्येतस्मिन्नर्थे समस्यते, बहुव्रीहिस्र समासो भवति । इतिकरणक्षेत्रे विवक्षाधो लौकिकमर्थमनुसारयति । ततो ग्रहणं प्रहरण कर्मण्यतिहारो युद्धं च समासार्थं इति सर्वभित्तिकरणात्सम्भ्यते । यत्तत्रेति निर्दिष्टं ग्रहणं चेतन्नवति, यत्तेनेति निर्दिष्टं प्रहरणं चेतन्नवति, यद्विदमिति निर्दिष्टं युद्धं चेतन्नवति । केशेषु केशेषु च गृहीत्वा इदं युद्धं वृत्तं केदाकेशि । वचाक्चि । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहाय इत्थं युद्धं वृत्तं दण्डादण्डि । मुसलामुसलि । “इच्च कर्मण्यतिहारे” इति इच्च समासान्तं, स चान्ययम् । “अन्येषामपि दृश्यते” इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । सरूपग्रहणं किम् ? हलैश्च मुसलैश्च प्रहाय इत्थं युद्धं प्रवृत्तम् ॥

तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ २८ ॥

सहेत्येतच्छब्दरूपं तुल्ययोगे वर्तमानं तेनेति तृतीयान्तेन सह समस्यते, बहुव्रीहिस्र समासो भवति । सह(१) पुत्रेणागतः सपुत्र । सच्छात्र । सक्रमंकर । तुल्ययोग इति किम् ? सहेव दशभिः पुत्रेभारं वहति गर्दभी । विद्यमानं रं च दशभिः पुत्रेभारं वहतीत्यर्थः । कथं सममंकं, सलोककं, सपचक इति, न ह्यत्र तुल्ययोगो गम्यते ? किं तर्हि, विद्यमानता ? प्रायिकं तुल्ययोग इति विशेषणम्, अन्यत्रापि समासो दृश्यते ॥

चार्थे द्वन्द्वः ॥ २९ ॥

अनेकमिति वर्तते । अनेकं सुवन्तं चार्थं वर्तमानं समस्यते, द्वन्द्वसञ्ज्ञं समासो भवति । (२) समुच्चयान्वाचयेत्तरयोनसमाहाराश्चार्थाः । तत्र समुच्चयान्वाचयोरसामर्थ्याञ्चास्ति समासः । इतरेतरयोगे समाहारं च समासो विधीयते । प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च प्लक्षन्यग्रोधौ । धवश्च खदिरश्च पलाशश्च धवस्तदिरपलाशाः । वाचश्च एवञ्च वाशयश्चम् । चाण्डपदम् । द्वन्द्वप्रवेशाः—“द्वन्द्वे च” इत्येवमादयः ॥

उपसर्जनं पूर्वम् ॥ ३० ॥

समास इति वर्तते । उपसर्जनसञ्ज्ञक समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । पूर्ववचनं परप्रयोगनिवृत्त्यर्थम् । अनियमो हि स्यात् । द्वितीया-वष्टभितः । तृतीया-सहकुलात्पण्ड (३) । चतुर्थी-यूपदारु । पञ्चमी-वृकभयम् । षष्ठी-राजपुरुष । सप्तमी-अष्टद्वौण्डः ॥

तत्र तेनेदमिति—समान स्वरूपवाले सप्तम्यन्तं पदो नै और समान स्वरूपवाले तृतीयान्तं पदो नै परस्पर बहुव्रीहि समास होता है 'इदम्' के अर्थ नै ।

तेन सहेति—तुल्ययोग नै वर्तमान 'सह' शब्द का तृतीयान्तं सुबन्त के साथ इदुवादि रूपाले होता है ।

चार्थे द्वन्द्व — 'व' के अर्थ नै वर्तमान अनेक समर्थ सुबन्तो नै द्वन्द्व समान होता है ।

उपसर्जनम्—समासप्रकरण नै उपसर्जनसञ्ज्ञक शब्दो का पूर्वप्रयोग होता है ।

(१) सह पुत्रेणागतः इति विग्रहो न्यासस्वसात् मूले नामादित्यनुवीर्यते ।

(२) यदा परस्परनिषेधा पदार्था एकरिभन् प्रतिसम्बन्धिनि सञ्जुक्तवाचने तदा मनुक्तवः । यदैकैव प्राधान्यात्तरुतौधेन त्रितरुदन्वाचावते नरान्वाचयः । परस्परनिषेधात्तान्मन्वयवनेनानुगतं इतरेतरयोगः । परस्परनिषेधेव तिराहितवचनेदः सहेतिप्रधानं समाहारः ।

(३) क्वचिदधिकमत्र दृश्यते—किरिकाग इति ।

राजदन्तादिपु परम् ॥ ३१ ॥

पूर्वनिपाते प्राप्ते परप्रयोगार्थं वचनम् । राजदन्तादिपु परमुपसर्जनं प्रयोक्तव्यम् । न केवलमुपसर्जनस्य, अन्यस्यापि यपालक्षणं विहितस्य, पूर्वनिपातस्यापत्वात् । परनिपातो विधीयते । दन्तानां राजा राजदन्तः । वनस्याग्रे अग्रेवणम्, निपातनादलुक् । राजदन्तः । अग्रेवणम् । लिप्तवासितम् । नग्नमुपितम् । सिक्तसमृष्टम् । मृष्टलुञ्जितम् । अवलिलन्नपङ्कम् । अपितोप्तम् । उत्सगाडम् । पूर्वकालस्य परनिपातः । उल्लखलमुसलम् । तण्डुलकिण्वम् । हृदपुलम् । जारमन्वायनवन्धकी । चित्ररथबाह्लीकम् । आवन्यरमरुम् । शृङ्गार्यम् । स्नातकराजानौ । विष्वक्सेनार्जुनौ । अक्षिभ्रुवम् । दारगवम् । शब्दार्थौ । धर्मार्थौ । कामार्थौ । अनियमश्चात्राप्यते । अर्थशब्दौ । अर्थधर्मौ । अर्थकामौ । तत्कथम् ? वक्तव्यमिदम्—धर्मादिषु भयमिति । वेकारिकतम् । गजवाजम् । गोपालधानीपूलासम् । पूलासकनरण्डम् । स्थूलपूलासम् । उशीरवाजम् । सिञ्जारम् । चित्रास्वाती । भार्यापती । जायापती । जम्पती । दम्पती । जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च निपात्यते । पुत्रपती । पुत्रपशू । केशरमश्रु । श्मश्रुकेशो । शिरोवीजम् । सर्पिर्मनुनी । मधुसर्पिणी । आद्यन्ती । अन्तादी । गुणवृद्धी । वृद्धिगुणी ॥

द्वन्द्वे धि ॥ ३२ ॥

पूर्वमिति वर्त्तते । द्वन्द्वे समासे ध्यन्तं पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । पटुगुप्तौ । मृदुगुप्तौ । अनेकप्राप्तावेकस्य नियमः, शेषे त्वनियमः । पटुशुक्ला । पटुशुक्लमृदवः । द्वन्द्व इति किम् ? विरूपपटु ॥

अजाद्यदन्तम् ॥ ३३ ॥

द्वन्द्व इति वर्त्तते (१) । अजाद्यदन्त शब्दरूपं द्वन्द्वे समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । उष्ट्रखरम् । उष्ट्रशशकम् । बहुष्वनियमः । (२) अश्वरथेन्द्रा । इन्द्ररथाश्वाः । द्वन्द्वे ध्यजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन । इन्द्राम्नी । इन्द्रवायुः । तपरकरणं किम् ? अश्वावृषी, वृषाश्चे इति वा ॥

अल्पाचतरम् ॥ ३४ ॥

द्वन्द्व इति वर्त्तते । अल्पाचतरं शब्दरूपं द्वन्द्वे समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च प्लक्षन्यग्रोधौ । धवखदिरपलाशाः । बहुष्वनियमः । शङ्खदुन्दुभिर्वीणा । वीणाशङ्खदुन्दुभयः । ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाक्षराणां पूर्वनिपातो वक्तव्यः ।

राजदन्तादिपु—परन्तु 'राजदन्त' आदि शब्दों में उपसर्जन का पर-प्रयोग होता है ।

द्वन्द्वे धि—द्वन्द्व समास में 'धि' सङ्गक शब्द का पूर्व-प्रयोग होता है ।

अजाद्यदन्तम्—अजादि प्लव अदन्त शब्द का द्वन्द्वसमास में पूर्व-प्रयोग होता है ।

बहुष्वनियमः—परन्तु अनेक अजादि एवम् अदन्त शब्दों के होने पर किसका पूर्व-प्रयोग हो—इसका नियम नहीं है ।

द्वन्द्वे—द्वन्द्वसमास में विराजक अजाद्यदन्त का पूर्व-प्रयोग विप्रतिषेध के आधार पर समझना चाहिये ।

अल्पाचतरम्—द्वन्द्व-समास में अल्प अच् से सम्पन्न शब्द का पूर्व-प्रयोग होता है ।

ऋतुनक्षत्राणाम्—समान अक्षरोंवाले ऋतुवाचक शब्दों तथा नक्षत्रवाचक शब्दों में उपस्थिति-क्रम से पूर्व-प्रयोग होता है ।

(१) पूर्वमिति च इति क्वचित्पाठेऽपि कम् ।

(२) अश्वेन्द्रया, रथारथेन्द्रा इति पदभङ्गयोः पाठः ।

हेमन्तशिशिरवसन्ताः । चित्रास्वाती । कुत्तिकारोहिण्यौ । समानाचराणामिति किम् ?
 ग्रीष्मवसन्तौ । ऋतुचरं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् ॥ शुक्राकाशम् । शरत्त्वादम् ।
 ऋतुचरं च पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् ॥ मातापितरौ । श्रद्धामेधे । दीक्षातपसौ ।
 वर्णानामानुष्येण पूर्वनिपातः ॥ आह्वयचक्रियविदुश्च । समानाचराणामित्यत्र
 नास्ति । ॥ भ्रातुश्च ज्यायस पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥ युधिष्ठिरार्जुनौ । असख्याया अश्री-
 यस्या (१) पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥ द्वित्रा । त्रिचतुरा । नवतिशतम् ॥

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ॥ ३५ ॥

सर्वोपसर्जनत्वाद्बहुव्रीहोरनियमे प्राप्ते नियमार्थं वचनम् । सप्तम्यन्तं विशेषणं च
 बहुव्रीहिसमासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । ऋणकालः । उरसिलोमा । विशेषणम्—विजगुः,
 शयलगुः । ऋतुचरं नामसंख्ययोरुपसंख्यानाम् ॥ सर्वरथेतः । सर्वकृष्णः । द्विशुक्लः ।
 द्विकृष्णः । अतयोरेव मिथः (२) सप्रधारणाया परत्वात्सख्याया पूर्वनिपातः । द्वयम् ।
 अयम् । ऋवा प्रियस्य पूर्वनिपातः ॥ गुहप्रियः । प्रियगुहः । असप्तम्याः पूर्वनिपाते प्राप्ते
 गड्वादिभ्यः सप्तम्यन्तं परम् ॥ गड्गण्डः । गड्गिराः । कथं वहेगड् ? प्राप्स्य चावाधा
 व्याख्येया ॥

निष्ठा ॥ ३६ ॥

(३) निष्ठान्तं च बहुव्रीहिसमासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । कृतकटः । भिक्षितभिक्षिः । अव-
 सुक्तीपानकः । आहृतसुखक्षयः । अनु च विशेषणमेवात्र निष्ठा ? नैष नियमः, विशेषण-
 विशेष्यभावस्य विवर्तानिवन्धनत्वात् । (४) कटे कृतमनेनेति वा विग्रहीतव्यम् । ऋनिष्ठाया-
 पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परवचनम् ॥ शार्ङ्गजग्धी । पलाङ्गुभक्षिती । मास-
 जातः । संवत्सरजातः । सुखजातः । दुःखजातः । कथं कृतकटः, भुक्तीदन ? प्राप्स्य

लघ्वचरम्—लघ्वचर शब्द का पूर्व-प्रयोग समझना चाहिए ।

अभ्यर्हितम्—अभ्यर्हित का भी पूर्व-प्रयोग समझना चाहिए ।

वर्णानाम्—जातिवाचक पदों में उत्कर्ष-क्रम से पूर्व-प्रयोग को व्यवस्था है ।

भ्रातुश्च—भ्राताओं में ज्येष्ठ का पूर्व-प्रयोग समझना चाहिए ।

सख्याया—सख्यावाचक पदों में अल्पसख्यावाचक शब्द का पूर्व प्रयोग होता है ।

सप्तमी—बहुव्रीहि समास में सप्तम्यन्त तथा विशेषण पद का पूर्व-प्रयोग होता है ।

सर्वनाम—बहुव्रीहि समास में सर्वनाम तथा सख्यावाचक शब्द का पूर्व-प्रयोग समझना

चाहिए ।

वा प्रियस्य—प्रिय शब्द का पूर्व प्रयोग विवक्ष्य में होता है ।

सप्तम्या—गड् आदि शब्दों के साथ समर्थमान सप्तम्यन्त का पर-प्रयोग ही समझना
 चाहिए ।

निष्ठा—बहुव्रीहि समास में निष्ठा-प्रत्ययान्त का पूर्व-प्रयोग होता है ।

निष्ठाया—निष्ठा-प्रत्ययान्त के पूर्व-प्रयोग के प्रसङ्ग में यह समझना चाहिए कि जातिवाचक,
 कालवाचक तथा सुख आदि शब्दों के साथ समर्थमान निष्ठान्त शब्दों का पर-प्रयोग ही होता है ।

(१) अल्पायस इत्यपि कचित्पाठः ।

(२) इदम् वस्तु इदमेनेति निरूपण सम्प्रधारणा ।

(३) क्वचिदधिकः पाठः—बहुव्रीह्याविति वर्तन इति ।

(४) कटे कटेन कृतमिति वा विग्रहीतव्यमिति इति पदमन्वरीतम्भतः पाठः ।

चावाधा न्याख्येया । अग्रहरणार्थेभ्यश्च परे निष्ठासतभ्यो भवन इति वक्तव्यम् । अस्यु-
चत । दग्धपाणिः । कथमुच्यतगद', उच्यतासि. ? प्राप्तस्य चावाधा व्याख्येया ॥

वाऽऽहिताग्न्यादिषु ॥ ३७ ॥

निष्ठेति पूर्वनिपाते प्राप्ते विकल्प उच्यते । अहिताग्न्यादिषु निष्ठान्त पूर्व वा प्रयो-
ज्यम् । अग्न्याहितः । आहिताग्निः । जातपुत्रः । पुत्रजातः । जातदन्तः । जातशमधुः ।
तैलपीतः । घृतपीतः । ऊढभार्यः । गतार्थः । आकृतिगगश्चायम् । तेन गद्गुकण्ठप्रभृतय
इद्वैव द्रष्टव्याः ॥

कडाराः कर्मधारये ॥ ३८ ॥

गुणशब्दाना विशेषगत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते विकल्प उच्यते । कडारादयः शब्दाः कर्म-
धारये समाप्ते वा पूर्वं प्रयोक्तव्याः । कडारजैमिनिः । जैमिनिकडारः । कडारः । गडुलः ।
काणः । खड्गः । कुण्डः । खड्गरः । खड्गतिः । गौरः । वृद्धः । भिद्युक् । पित्रलः । तनुः । बटरः ।
कर्मधारय इति किम् ? कडारपुरुषो ब्राम ॥

इति धीजयादित्यविरचिताया काशिकाया वृत्तौ
द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अग्रहरणार्थेभ्यश्च—अग्रहरणार्थक शब्दों के साथ समत्वमान निष्ठान्त तथा सप्तम्यन्त शब्दों का
भी पर-प्रयोग समझना चाहिए ।

वाऽऽहिता—'आहिताग्नि' आदि शब्दों के प्रसङ्ग में निष्ठान्त शब्दों का विकल्प से पूर्व-प्रयोग
होता है ।

कडारा—'कडार' आदि शब्दों का कर्मधारय समास में विकल्प से पूर्व-प्रयोग होता है ।

द्वितीयाध्याय का द्वितीय पाद समाप्त हुआ ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अनभिहिते ॥ १ ॥

अनभिहित इत्यधिकारोऽयं वेदितव्यः । यद्विदुः ऊर्ध्वमनुकमिष्यामोऽनभिहित इत्येवं तद्वेदितव्यम् । अनभिहिते अनुक्ते अनिदिष्टे कर्मादौ विभक्तिर्भवति । केनानभिहिते ? तिङ्कुत्तद्धितसमासैः (१)परिसर्यानम् । वच्यति—“कर्मणि द्वितीया”—कटं करोति, ग्रामं गच्छति । अनभिहित इति किम् ? तिङ्-क्रियते कटः । कृत्-कृतः कटः । तद्धित-शत्यः, शतिकः । समासः-प्राप्तमुदक य ग्रामं प्राप्नोदको ग्रामः । परिसर्यानं किम् ? कटं करोति, भीष्ममुदारं दर्शनीयम् । “बहुषु बहुवचनम्” इत्येवमादिना संख्या वाच्यत्वेन विभक्तौनामुपदिष्टा, यत्र विशेषणार्थमिदमारभ्यते—अनभिहितकर्माचाश्रयेण कत्वादिषु द्वितीयादयो वेदितव्या इति ॥

कर्मणि द्वितीया ॥ २ ॥

द्वितीयादयः शब्दाः पूवाचार्यैः सुषा त्रिकेषु स्मर्यन्ते, तैरेवात्र व्यवहारः । कर्मणि कारके वा सख्या तत्र द्वितीया विभक्तिर्भवति । कटं करोति । ग्रामं गच्छति ।

उभयसर्वतसो कार्या षिगुपर्यादिषु त्रिषु ।

द्वितीयाऽऽन्तेखितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥

उभयतो ग्रामम् । सर्वतो ग्रामम् । धिग्वेचवत्तम् । उपर्युपरि ग्रामम् । अभ्यधि ग्रामम् । अधोऽधो ग्रामम् । अमभित परित समया निकपाहाप्रतियोगेषु च दृश्यते ॥ अभितो ग्रामम् । परितो ग्रामम् । समया ग्रामम् । निकपा ग्रामम् । हा देवदत्तम् । उमुपितं न प्रति भाति किञ्चित् ॥

तृतीया च होश्छन्दसि ॥ ३ ॥

कर्मणीति वचते । द्वितीयाया प्राप्ताया तृतीया विधीयते, चक्षत्रास्ता च भवति । छन्दसि विषये जुहोते, कर्मणि कारके तृतीया विभक्तिर्भवति, द्वितीया च । यथायाऽग्निहोत्रं जुहोति । यथागूममिहोत्रं जुहोति । छन्दसीति किम् ? यथागूममिहोत्रं जुहोति ॥

अन्तरान्तरेण युक्ते ॥ ४ ॥

द्वितीया स्वयंते, न तृतीया । अन्तराऽन्तरेणशब्दौ निपातौ; साहचर्याद् गृह्येते ।

अनभिहिते—यज्ञं ते उत्तर निर्दिश्यमान मूर्धो मे ‘अनभिहिते’ (अनुक्त होने पर) का अधिकार जाता है ।

कर्मणि—अनभिहित कर्म से द्वितीया विभक्ति होती है ।

उभयसर्व—तसि प्रत्यान्त उभ शब्द तथा सर्व शब्द, षिक्, आग्नेखितान् उपरि, अधि एवम् । अधतु शब्दों के योग में भी द्वितीया विभक्ति देर्या जाती है ।

अभित—अभित, परित, समया, निकपा, हा, तथा प्रति शब्दों के योग में भी द्वितीया विभक्ति देखी जाती है ।

तृतीया च—वेद में ‘इ’धातु के कर्म से तृतीया भी होती है और द्वितीया भी ।

अन्तरा—अन्तरा तथा अन्तरेण के योग में द्वितीया विभक्ति होती है ।

(१) बहुषु प्रयुजेषु केषापिद्वन्द्वेन केषाचिन्कार्यान्वय प्रतिपादन परिसर्यानम् ।

आभ्या योगे द्वितीया विभक्तिर्भवति । पृष्ठपवादे योगः । तत्रान्तराशब्दो मध्यमाधेय-
प्रधानमाचष्टे । अन्तरेणशब्दस्तु तच्च विनार्थं च । अन्तरा त्वां च मां च कमण्डलु ।
अन्तरेण त्वां च मां च कमण्डलु । अन्तरेण पुरुषकार न किञ्चिद्भव्यते । युक्तग्रहणं किम् ?
अन्तरा तच्चशिला पाटलिपुत्रं च सुघ्नस्य प्रकारः ॥

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ ५ ॥

कालाध्वनेभ्योऽध्वशब्देभ्यश्च द्वितीया विभक्तिर्भवति अत्यन्तसंयोगे गम्यमाने । क्रिया-
गुणद्वयै साकल्येन कालाध्वनोः सवन्धोऽत्यन्तसंयोगः । मासमधीते । संवत्सरमधीते ।
मास कल्याणी । संवत्सरं कल्याणी । मास गुडधाना । सवत्सरं गुडधाना । अध्वन
खल्वपि-क्रोशमधीते, योजनमधीते, क्रोशं कुटिला नदी, योजन कुटिला नदी, क्रोश
पर्वत, योजन पर्वत । अत्यन्तसंयोग इति किम् ? मासस्य द्विरधीते, क्रोशस्यैकदेशे
पर्वत (१) ॥

अपवर्गे तृतीया ॥ ६ ॥

“कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” इति वक्षते । अपवर्गं फलप्राप्तौ सत्या क्रियापरिसमाप्तिः ।
अपवर्गे गम्यमाने कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया विभक्तिर्भवति । मासेनाजु-
वाकोऽधीत । संवत्सरेणानुवाकोऽधीत । अध्वन-क्रोशेनाजुवाकोऽधीत, योजनेनाजु-
वाकोऽधीत । अपवर्गं इति किम् ? क्रोशमधीतोऽनुवाक, मासमधीत । (२)कर्तृव्यावृत्तौ
फलसिद्धेरभावात् तृतीया न भवति । मासमधीतोऽनुवाको न चानेन गृहीत ॥

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥ ७ ॥

कालाध्वनोरिति वक्षते । कारकयोर्मध्ये यौ कालाध्वनौ ताभ्या सप्तमीपञ्चम्यौ
विभक्ता भवत । अद्य भुक्त्वा देवदत्तौ द्वयहे द्वयहाद्वा भोक्ता । व्यहे व्यहाद्वा भोक्ता ।
कर्तृशक्त्योर्मध्ये काल । इहस्थोऽयमिन्वास क्रोशे लक्ष्यं विद्ध्यति, क्रोशाह्वयं विद्ध्यति ।
कर्तृकर्मणो कारकयो वर्मापादानयो वर्माधिकरणयोर्वा मध्ये क्रोशः । सख्यातानुदेशो न
भवति, अस्वरितत्वात् ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥ ८ ॥

कर्मप्रवचनीयैर्युक्ते द्वितीया विभक्तिर्भवति । अनुलङ्घने । शाकल्यस्य सहितामनु-
प्रावर्षत् । आगस्यमन्वसिद्धन् प्रजा ॥

कालाध्वनो — कालवाचक तथा मासवाचक शब्दों में द्वितीया विभक्ति होती है यदि अत्यन्त-
संयोग का प्रतीति होती हो ।

अपवर्गे—फलप्राप्ति के बाद क्रिया की समाप्ति के गम्यमान होने पर कालवाचक तथा
अध्ववाचक शब्दों से अत्यन्तसंयोग की प्रतीति होने पर तृतीया विभक्ति होती है ।

सप्तमी—दो कारकों के मध्य में वर्तमान कालवाचक तथा अध्ववाचक शब्दों में सप्तमी तथा
पञ्चमी आती है ।

कर्मप्रवचनीय—कर्मप्रवचनीय से युक्त शब्दों से द्वितीया विभक्ति होती है ।

(१) योजनस्यैकदेशे पर्वत इति न्यासेऽधिकम् ।

(२) कर्तृव्यावृत्ताविति अशक्त्यादिना कर्तुरुपरमादित्त्वं, तत्र मध्ये क्रिया विच्छिन्नेति
प्रवृत्तपायो न त्वपृक्ततेति ।

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ ९ ॥

कर्मप्रवचनीययुक्त इति वर्तते । यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं कर्मप्रवचनीयैर्युक्ते तत्र सप्तमी विभक्तिर्भवति । उपखाद्यां द्रोण । उपनिष्के कार्पापणम् । यस्य चेश्वरवचनं भिति स्वस्वामिनोर्द्वयोरपि पर्यायेण सप्तमी विभक्तिर्भवति । अधिवहदत्ते पञ्चाला, अरि-पञ्चालेषु प्रहृदत्त इति । द्वितीयापवादो योगः ॥

पञ्चम्यपाङ्परिमिः ॥ १० ॥

अप, आङ्, परि इत्येते कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी विभक्तिर्भवति । अप त्रिगतेभ्यो वृष्टो देवः । आ पाटलिपुत्राद् वृष्टो देवः । परि त्रिगतेभ्यो वृष्टो देवः । अपेन साहचर्यात्परे-वर्जनार्थस्य ग्रहणम् । तेनेह भवति—वृष्ट परि विद्योतते विद्युत् ॥

प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ॥ ११ ॥

सुखपसदस्य प्रतिनिधि । दत्तस्य प्रतिनिरातन प्रतिदानम् । यस्मात्प्रतिनिर्यतश्च प्रतिदानं तत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते पञ्चमी विभक्तिर्भवति । अभिमन्युरर्जुनतः प्रति । प्रद्युम्नो वासुदेवतः प्रति । भावानस्मै तिलेभ्यः प्रतियच्छति । ननु च प्रतिनिधिप्रतिदाने कर्मप्रव-चनीययुक्ते, न तु यत् प्रतिनिधिप्रतिदाने ? नैप दोषः, (१)सम्बन्धसम्बन्धात्तस्यापि योगोऽस्त्येव ॥

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यां चेष्टायामनध्वनि ॥ १२ ॥

गत्यर्थानां धातूनां चेष्टाक्रियाणां परिस्पन्दक्रियाणां कर्मणि कारकेऽध्ववर्जिते द्वितीया-चतुर्थ्यां भवतः । ग्रामं गच्छति । ग्रामाय गच्छति । ग्रामं व्रजति, ग्रामाय व्रजति । गत्यर्थ-ग्रहणं किम् ? ओदनं पचति । कर्मणीति किम् ? अश्वेन व्रजति । चेष्टायामिति किम् ? मनसा पाटलिपुत्रं गच्छति । अनध्वनीति किम् ? अध्वानं गच्छति । अध्वग्यर्थग्रहणम्—पन्थानं गच्छति, मार्गं गच्छति । आश्रितप्रतिपेक्षश्चायं विज्ञेयः । आश्रितः सम्प्राप्तः, आक्रान्त उच्यते । यत्र उपस्थेन पन्थानं गच्छति तत्र भवितव्यमेव चतुर्थ्यां—पथे गच्छ-तीति । द्वितीयाग्रहणं किम् ? न चतुर्थ्यं च विकल्प्येत, अपवादाविषयेऽपि यथा स्यात्—ग्रामं गन्ता, ग्रामाय गन्ता । कृद्योगलक्षणा पट्टी न भवति ॥

यस्मादधिकम्—कर्मप्रवचनीय से युक्त होने पर जिससे अधिक और जिसका सामर्थ्य बन-लाया जाय उससे सप्तमी विभक्ति होती है ।

पञ्चम्यपाङ्—अप, आङ् तथा परि, इन तीन कर्मप्रवचनीयों के योग में पञ्चमी विभक्ति होती है ।

प्रतिनिधि—कर्मप्रवचनीय से युक्त होने पर जिससे प्रतिनिधित्व हो तथा जिससे प्रतिदान हो उससे पञ्चमी विभक्ति होती है ।

गत्यर्थकर्मणि—चेष्टा जिनकी क्रिया हो ऐसे गत्यर्थक धातुओं के मार्गभिन्न कर्मकारक से द्वितीया तथा चतुर्थी विभक्तियाँ होती हैं ।

(१) सम्बन्धसम्बन्धादिति—सम्बन्ध इति सम्बन्ध प्रतिनिधि, प्रतिदानश्च । ननुभयमपि कर्मप्रवचनीयैव प्रतिना उच्यते । तेन सम्बन्धेन य सम्बन्ध, स सम्बन्धसम्बन्ध । प्रतिनिधिमुत्स्य-मपेक्ष्य भवति, प्रतिदानमपि पूर्वदत्तम् । ततश्च यस्य कर्मप्रवचनीयस्य प्रतिनिधिप्रतिदानान्तां योग-वत्त्वं ताभ्यामपि मुख्यपूर्वदत्तान्तां तद्द्वाराको योगोऽस्तौत्यर्थः ।

चतुर्थी सम्प्रदाने ॥ १३ ॥

सम्प्रदाने कारके चतुर्थी विभक्तिर्भवति । उपाध्यायाय गा वृद्धाति । माणवकाय भिक्षा वृद्धाति । देवदत्ताय रोचते । पुष्पेभ्यः स्पृहयति । इत्यादि ॥ चतुर्थीविधाने तादर्थ्यं उपसंख्यानम् ॥ यूपाय दाह । कुण्डलाय हिरण्यम् । रन्धनाय स्थाली । अवहननायोल्खलम् ॥ कल्पिसम्प्रदाने चतुर्थी वक्तव्या ॥ मूत्राय कल्पते यवाग् । उच्चाराय कल्पते यवाग् । क्लृपोत्यर्थनिर्देश — मूत्राय सम्प्रद्यते यवाग्, मूत्राय जायते यवाग् ॥ कृत्वात्तेन ज्ञाप्यमाने चतुर्थी वक्तव्या ॥

वाताय कपिला विषदातपायातिलोहिनी ।

पीता वर्षाय विज्ञेया हुर्मिषाय सिता भवेत् ॥

इहितयोगे चतुर्थी वक्तव्या ॥ गोभ्यो हितम् । अरोचकिने हितम् ॥

क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ॥ १४ ॥

क्रिया क्रियार्था उपपद यस्य सोऽय क्रियार्थोपपद । “तुमन्पुलौ क्रियाया क्रियार्थायाम्” इत्यप विषयो लक्ष्यते । क्रियार्थोपपदस्य च (१) स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्य धातो कर्मणि कारके चतुर्थी विभक्तिर्भवति । द्वितीयापवादोऽयं योगः । एधेभ्यो व्रजति । पुष्पेभ्यो व्रजति । क्रियार्थोपपदस्येति किम् ? प्रविश पिण्डीम्, प्रविश तर्षणम् । भञ्जिन्न स्थानी, न तु क्रियार्थोपपदः । कर्मणीति किम् ? एधेभ्यो व्रजति शकटेन । स्थानिन इति किम् ? एधानाहुर्नु व्रजति ॥

तुमर्थाच्च भाववचनात् ॥ १५ ॥

तुमुना ममानार्थस्तुमर्थ । तुमर्थभाववचनप्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकाच्चतुर्थी विभक्तिर्भवति । “भाववचनाच्च” इति वच्यति, तस्येदं ग्रहणम् । पाकाय व्रजति । त्यागाय व्रजति । भूतये व्रजति । सपत्नये व्रजति । तुमर्थादिति किम् ? पाक, त्याग, रागः । भाववचनादिति किम् ? कारको व्रजति ॥

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंबपण्ड्योगाच्च ॥ १६ ॥

नम, स्वस्ति, स्वाहा, स्वधा, अलम्, वषट् इत्येतैर्योगे चतुर्थी विभक्तिर्भवति । ननो वेधेभ्यः । स्वस्ति प्रजाभ्यः । स्वाहाऽन्नयै । स्वधा पितृभ्यः । अलं मह्यो मह्याय । अलमिति

चतुर्थी— सम्प्रदान कारक में चतुर्थी विभक्ति होती है ।

चतुर्थीविधाने—चतुर्थीविधि में तादर्थ्य में भी चतुर्थी का विधान समझना चाहिए ।

कल्पि सम्प्रदाने—कल्पपर्यक धातुओं के प्रयोग में सम्प्रदान कर्ता से भी चतुर्थी विभक्ति होती है ।

उपात्तेन—उपात्त के द्वारा ज्ञाप्यमान से भी चतुर्थी विभक्ति होती है ।

हितयोगे—हितशब्द के योग में भी चतुर्थी विभक्ति होती है ।

क्रियार्थोप—एक क्रियार्थक अन्य क्रिया हो उपपद में जिसके ऐसे अप्रयुज्यमान धातु के अनभिहित कर्म से चतुर्थी विभक्ति होती है ।

तुमर्थाच्च—तुमन्-प्रत्ययसमानार्थक प्रत्ययसे युक्त भाववचन प्रातिपदिक से चतुर्थी विभक्ति होती है ।

नम स्वस्ति—नम, स्वस्ति, स्वाहा, स्वधा, अलम् तथा वषट् के योग में भी चतुर्थी विभक्ति होती है ।

(१) वत्र गम्यते चार्थो न च प्रयुज्यते शब्द स स्थानी ।

पर्याप्त्यर्थमग्रहणम्—प्रभुर्महो मल्लाय, शक्तो महो मल्लाय । वपङ्गनये । वपङ्गिन्द्राय ।
अकार पुनरस्वयं समुच्चयार्थः, तेनाशीर्विवक्षायामपि पठौं वाधित्वा चतुर्थ्यव भवति—
स्वरिन गोभ्यो भूयात्, स्वस्ति वाङ्मणेभ्यः ॥

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु ॥ १७ ॥

मन्यते कर्मणि, मन्यकर्मणि । मन्यकर्मणि प्राणिष्वजिते विभाषा चतुर्थी विभक्तिर्भवति
अनादरे गम्यमाने । अनादरस्वितरस्कारः । न त्वा वृणं मन्ये, न त्वा वृणाय मन्ये । न त्वा
वृष मन्ये, न त्वा वृषाय मन्ये । मन्यतिग्रहणं किम् ? न त्वा वृणं धिन्तयामि । विष्णु-
निर्देश किमर्थः ? न त्वा वृण मन्ये । अनादर इति किम् ?—

अस्मान् इपद् मन्ये मन्ये काष्ठमुल्लङ्घलम् ।

अन्ध्यायास्त सुतं मन्ये यस्य माता न पश्यति ॥

अप्राणिष्विति किम् ? न त्वा शृगालं मन्ये ॥ अयदेतदप्राणिष्विति तदवावादि-
ष्विति चक्तव्यम् ॥ व्यवस्थितविभाषा च ज्ञेया । (१) न त्वा नावं मन्ये यावत्तीर्णं न
नाभ्यम् । न त्वाऽन्न मन्ये यावन्न सुवत् श्राद्धम् । प्राणिषु तृभयम् । न त्वा कार्कं मन्ये ।
न त्वा शृगालं मन्ये । इह चतुर्थी द्वितीया च भवतः—न त्वा श्वानं मन्ये । न त्वा शूने
मन्ये । युष्मद्ः कस्मान्न भवति चतुर्थी, एतदपि हि मन्यतेः कर्म ? व्यवस्थितविभाषा-
विज्ञानादेव न भवति ॥

कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ १८ ॥

कर्तारि करणे च कारके तृतीया विभक्तिर्भवति । देवदत्तेन कृतम् । यज्ञदत्तेन भुक्तम् ।
करणे-दात्रेण लुनाति, परशुना हिनति ॥ ॥ तृतीयाविधाने प्रकृत्यादीनामुपसहयानम् ॥
प्रकृत्याऽभिरूपः । प्रकृत्या दर्शनार्थः । प्रायेण वाञ्छिकः । प्रायेण वेयाकरण । नारयोऽस्मि
शोत्रेण । समेन धावति । विषमेण धावति । द्विद्वेगेन धान्यं क्रीणाति । पञ्चकेन पशून्
क्रीणाति । सहस्रेण (२) पशून् क्रीणाति ॥

सहयुक्तेऽप्रधाने ॥ १९ ॥

सहाय्येन युक्तेऽप्रधाने तृतीया विभक्तिर्भवति । पुत्रेण सहामातः पिता । (३) पुत्रेण
सह शूलः । पुत्रेण सह गोमान् । पितुरत्र क्रियादिसम्बन्धः शब्देभ्योच्यते, पुत्रस्य तु

मन्यकर्मण्यनादरे—अनादर के प्रतीयमान होने पर 'मन्' भातु के प्राणिभिर कर्म से विकल्प
से चतुर्थी विभक्ति होती है ।

यदेतदप्राणि—उपयुक्त सूत्र में जो 'मन्' भातु के प्राणिभिर कर्म का उल्लेख किया गया है
उसमें नाव आदि से भिन्न की भी विवक्षा समझनी चाहिए ।

कर्तृकरणयोः—कर्ता तथा करण से तृतीया विभक्ति होती है ।

तृतीयाविधाने—तृतीयाविधि में प्रकृति आदि शब्दों का भी उल्लेख समझना चाहिए ।

सहयुक्ते—सहायक के साथ युक्त अग्रधान से द्वितीया विभक्ति होती है ।

(१) न त्वा नावं मन्ये यावत्तीर्णं न नाभ्यमिति । यावद्—यहां नाभ्य नावा स्वल्पनीक्या
नावमपि तथा महत्वापि न तीर्णमेतस्त्वा नावमुदुपमपि न मन्ये इत्यर्थः । नीशब्देनीदुप स्वल्प-
नीकोच्यते । त्वा शब्दार्थस्तु नदी नी । एवं अनादरो मन्यनीत्याहुः । एव न त्वाऽन्न मन्ये
यावत्तुन्न न श्राद्धमित्यस्य यत् श्राद् श्राद्धोर्थे विदेनं मुक्तमतस्त्वामद्वयमग्रभोदनमपि न मन्ये
इत्यर्थः इति लघोते स्पष्टम् ।

(२) अश्वानिति न्यासे ।

(३) यन्मन्वेनदुवाहरण मुदितपुस्तकेषु न दृश्यते तथापि न्यासपदमजरीस्वारस्यादुपपन्नम् ।

प्रतीयमान इति तस्याप्राधान्यम् । सहाय्येन च योगे विधानात्पर्यायप्रयोगेऽपि भवति—
पुत्रेण सार्द्धमिति । विनापि सहसन्धेन भवति, “वृद्धो यूना” इति निदर्शनात् । अप्रधान
इति किम् ? शिष्येण सहोपाध्यायस्य गौ ॥

येनाङ्गविकारः ॥ २० ॥

अङ्गशब्दोऽङ्गाङ्गसमुदायं शरीरे वर्तते, येनेति च तदधयवो हेतुत्वेन निर्दिश्यते ।
येनाङ्गेन विहृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्त्वृतीया विभक्तिर्भवति । अङ्गा काण. ।
पादेन सङ्गः । पाणिना कुण्ड. (१) । अन्यवधमेण समुदायो व्यपदिश्यते । (२) अङ्गविकार
इति किम् ? अङ्गि काणमस्य ॥

इत्थंभूतलक्षणम् ॥ २१ ॥

(३) कश्चिप्रकार प्रातः (४) इत्थंभूतः, तस्य लक्षणमित्यभूतलक्षणम्, ततस्त्वृतीया विभ-
क्तिर्भवति । अपि भवान् कर्मण्डलुना छात्रमद्वाहीत् । छात्रेणोपाध्यायम् । शिष्यया परि-
घाजकम् । इह न भवति—कर्मण्डलुपाणिशब्दात् इति, लक्षणस्य समासेऽन्तर्भूतत्वात् ।
इत्थंभूत इति किम् ? वृद्ध प्रति विद्योतनम् (५) ॥

संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि ॥ २२ ॥

मन्पूर्वस्य ज्ञानात् कर्मणि कारके द्वितीयाया प्राप्तायामन्यतरस्या तृतीया विभक्ति-
र्भवति । पित्रा सजानीते । पितर सजानीते । मात्रा सजानीते । मातर सजानीते (६) ॥

हेतौ ॥ २३ ॥

फलसाधनयोग्य पदार्थं लोके हेतुमच्यते । तद्वाचिनस्त्वृतीया विभक्तिर्भवति । धनेन
कुलम् । कन्यया शोकः । विद्यया यशः ॥

अकर्तृवृत्ते पञ्चमी ॥ २४ ॥

हेताविनि वर्तते । कर्तृवर्जितं यद्वर्णं हेतुस्ततः पञ्चमी विभक्तिर्भवति । तृतीयापवादो
योगः । शतात् बद्ध । सहस्राद् बद्ध । अकर्तरीति किम् ? शतेन बन्धित । शतमृगं च
भवति, प्रयोजकत्वाच्च कर्तृभञ्जम् ॥

येनाङ्ग—जिस विकृत अङ्ग से अङ्गी का विकार लक्षित हो उससे तृतीया विभक्ति होती है ।

इत्थंभूत—इत्थंभूत के लक्षण से तृतीया होती है ।

संज्ञोऽन्य—सन् पूर्वक ङा धातु के कर्मकारक से द्वितीया के स्थान में विकल्प से तृतीया
विभक्ति होती है ।

हेतौ—हेतुवाचक में तृतीया होती है ।

अकर्तृवृत्ते—कर्तृभिन्न रूप-वाचक शब्द से पञ्चमा होती है ।

(१) कुण्डिरिति पाठ कश्चिद् ।

(२) कश्चिदङ्ग इति किमिति पाठ ।

(३) सामान्यस्य भेदको विदेष प्रकार उच्यते ।

(४) अत्र आपन्न इति न्यासे पाठ ।

(५) इत्थंभूत इत्यादितः विद्योतनमित्यन्त पाठ प्रायो न दृश्यते ।

(६) कश्चिद्विक्रि पाठोऽन्य—सपूर्वः किन् ? मानर जानानि । कर्मणीति किन् ? पूरेण पुत्रं
सजानीते इति ।

विभाषा गुणेश्वर्याम् ॥ २५ ॥

हेताविति वर्तते । गुणे हेतावर्तीच्छिन्ने विभाषा पञ्चमी विभक्तिर्भवति । जात्याद्
वद्- । जातयेन वद्- । पाण्डित्यान् मुक्तः । पाण्डित्येन मुक्तः । गुणग्रहणं किम् ? धनेन
कुलम् । अस्त्रियामिति किम् ? शुद्धया मुक्तः, प्रत्या मुक्तः ॥

पृथी हेतुप्रयोगे ॥ २६ ॥

हेतोः प्रयोगो हेतुप्रयोगः । हेतुशब्दस्य प्रयोगे हेतौ धोत्ये पृथी विभक्तिर्भवति । अत्रत्य
हेतोर्वसति ॥

सर्वनामस्तृतीया च ॥ २७ ॥

सर्वनामो हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ धोत्ये तृतीया विभक्तिर्भवति पृथी च । पूर्वेषु पष्ठधानेव
प्रासादादिमुच्यते । कस्य हेतोर्वसति । केन हेतुना वसति । यस्य हेतोर्वसति । येन
हेतुना वसति । इतिमित्तकारणहेतुषु सर्वोसं प्रायदर्शनम् । किं निमित्तं वसति । केन
निमित्तेन वसति । कस्मै निमित्ताय वसति । कस्माच्चिन्ताद्भवति । कस्य निमित्तस्य
वसति । कस्मिन्निति वसति । एव कारणहेतोरप्युदाहार्यम् । अर्थग्रहणं चैतद् । पर्यायो-
पादान् तु स्वरूपविधिमां विचार्यति । तेनेहापि भवति—किं प्रयोजन वसति । केन प्रयो-
जनेन वसति । कस्मै प्रयोजनाय वसति । कस्मात्प्रयोजनाद् वसति । कस्य प्रयोजनस्य
वसति । कस्मिन् प्रयोजने वसति ॥

अपादाने पञ्चमी ॥ २८ ॥

अपादाने कारके पञ्चमी विभक्तिर्भवति । प्रामादात्पञ्चमि । पर्वताद्वराहति । वृक्षेभ्यो
विभेति । अध्ययनात्पराजयते । इपञ्चमीविधाने ल्यबलोपे कर्मण्युपसख्यानम् । प्रासादात्
प्रेक्षते, आसनात् प्रेक्षते, शयनात् प्रेक्षते । अधिकरणे चोपसख्यानम् । आसने
उपविश्य प्रेक्षते आसनात् प्रेक्षते, शयनात् प्रेक्षते । प्ररनाख्यायपोश्च पञ्चमी वक्तव्याः ।
कुत्रो भवान् ? पादलिपुत्रात् । इत्यतश्चाप्यकालनिर्माण(१) तत्र पञ्चमी वक्तव्याः ।
गर्वाधुमतः साङ्कारयं चत्वारि योजनानि । कर्त्तव्या आग्रहायणी मासे । अतएवचाकाले

विभाषा—गुणस्वरूप छीलिङ्गनित्र हेतुवाचक शब्द से विवक्ष्य से पञ्चमा विभक्ति होती है ।

पृथी हेतु—हेतु शब्द के प्रयोग के द्वारा हेतु के धोत्य होने पर पृथी विभक्ति होती है ।

सर्वनामन—हेतुशब्द के प्रयोग के द्वारा हेतु के धोत्य होने पर सर्वनाम शब्दों से तृतीया तथा
पृथी विभक्तियाँ होती हैं ।

निमित्त—निमित्ताधिक शब्दों के प्रयोग में प्रायशः तथा विभक्तियाँ देवो जात्रो है ।

अपादाने—अपादान कारक से पञ्चमी विभक्ति होती है ।

पञ्चमी—पञ्चमीविधि में ल्यबन्त के लोप होने पर उसके कर्मकारक से भी पञ्चमी का विधान
समझना चाहिए ।

अधिकरणे—ल्यबन्त के लोप होने पर उसके अधिकरण कारक से भी पञ्चमी विभक्ति
समझनी चाहिए ।

प्ररनाख्याय—प्रश्न और उत्तर के उत्तर में पञ्चमी विभक्ति होता है ।

यत्राश्रय—जिस स्थान से अश्रय (मार्ग) तथा काठ का अश्रय-निर्णय किया जाय उन्ममे
पञ्चमी होती है ।

तद्गुक्तात्—पञ्चमी-गुक्त से परवर्ती कारवाचक भाषादि शब्दों से सप्तमी विभक्ति समझनी
चाहिए ।

सप्तमी वक्तव्याः । कात्तिक्या आग्रहायणी मासे । अथ्वन' प्रथमा सप्तमी च वक्तव्याः ।
गर्वाधुमत' साकार्यं चत्वारि योजनानि, चतुर्षु योजनेषु वा ॥

अन्यारादितरर्त्तेदिकशब्दाञ्चत्तरपदाजाहियुक्ते ॥ २९ ॥

अन्य, आरात्, इतर, ऋते, दिक्शब्द, अञ्चत्तरपद, आच्, आहि इत्येतैर्योगे पञ्चमी
विभक्तिर्भवति । अन्य इत्यर्थग्रहणम् । तेन पर्यायप्रयोगेऽपि भवति । अन्यो देवदत्तात् ।
भिन्नो देवदत्तात् । अर्यान्तर देवदत्तात् । विलक्षणो देवदत्तात् । आराच्छब्दो दूरान्तिकार्थं
वर्तते । तत्र "दूरान्तिकार्थे. पृथगन्यतरस्याम्" इति प्राप्ते पञ्चमी विधीयते । आराहिवदत्तान् ।
आराह्यदत्तात् । इतर इति निदिश्यमानप्रतियोगी पदार्थ उच्यते । इतरो देवदत्तात् ।
ऋते इति अव्यय वर्जनायै । ऋते देवदत्तात् । ऋते यज्ञदत्तात् । दिक्शब्द-पूर्वो ग्रामात् ।
पूर्वो ग्रीष्माहसन्त । उत्तरो ग्रीष्मो वसन्तात् । दिक्शब्द इत्यत्र शब्दग्रहण देशकाल-
वृत्तिनापि दिक्शब्देन योगे यथा स्यात्, इतरथा हि दिग्बृत्तिर्नैव स्यात्—इयमस्याः
पूर्वति । इह तु न स्यात्—अयमस्मात् पूर्व. काल इति । अञ्चत्तरपद-प्राग् ग्रामात् ।
प्रत्यग् ग्रामात् । ननु चायमपि दिक्शब्द एव ? "पृथगतसर्थप्रत्ययेन" इति वक्ष्यति,
तस्याथ पुरस्ताद्प्रकार्यः । आच्-दक्षिणा ग्रामात् । उत्तरा ग्रामात् । आहि-दक्षिणाहि
ग्रामात् । उत्तराहि ग्रामात् ॥

पृथगतसर्थप्रत्ययेन ॥ ३० ॥

"दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्" इति वक्ष्यति, तस्यैव ग्रहणम् । अतसर्थेन प्रत्ययेन युक्ते पृथी
विभक्तिर्भवति । दक्षिणतो ग्रामस्य । उत्तरतो ग्रामस्य । पुरोग्रामस्य । पुरस्ताद् ग्रामस्य ।
उपरि ग्रामस्य । उपरिष्ठाद् ग्रामस्य ॥

एनपा द्वितीया ॥ ३१ ॥

"एनवन्त्यतरस्यामदूरे पञ्चम्या" इति वक्ष्यति । तेन युक्ते द्वितीया विभक्तिर्भवति ।
पूर्वंग पृथवा प्राप्तायामिदं वचनम् । दक्षिणेन ग्रामम् । उत्तरेण ग्रामम् । पृथगपीत्यते ।
दक्षिणेन ग्रामस्य । उत्तरेण ग्रामस्य । तदर्थं योगत्रिभाग कर्तव्यः ॥

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् ॥ ३२ ॥

पञ्चमीग्रहणमनुवर्त्तते । पृथक्, विना, नाना इत्येतैर्योगे तृतीया विभक्तिर्भवति
अन्यतरस्या पञ्चमी च । पृथग् देवदत्तेन, पृथग् देवदत्तात् । विना देवदत्तेन, विना
देवदत्तात् । नाना देवदत्तेन, नाना देवदत्तात् । पृथग् विनानानाभिरिति योगविभागो
द्वितीयायै ॥

विना वातं विना वर्षं विद्युत्प्रपतनं विना ।

विना हस्तिकृतान् दीपान् केनेमो पातितौ दुर्मौ ॥

अथर्वण- अञ्चत्तरपदार्थं नो अस्मिन् अञ्चत्तरपद इत्येते से प्रथमं तथा मासो विभक्तिव्यां
ममज्ञवी चादिए ।

अन्यारादितरर्त्ते-अन्यार्थक, आरात्, इतर, ऋते, दिक्वाचक शब्द, अञ्चत्तर पद, आच् तथा
आहि के योगे न पञ्चमी विभक्ति होती है ।

पृथगतसर्थ-अतसुच् तथा हसके अर्थ में विहित प्रत्ययों से युक्त शब्द से युक्त से पृथवा
विभक्ति होगी है ।

एनपा-एनप्रत्ययान् से युक्त शब्द में द्वितीया होती है ।

पृथग्विना-पृथक्, विना तथा नाना-एन शब्दों के योग में तृतीया तथा पञ्चमी विभ-
क्तियां होती है ।

करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य ॥ ३३ ॥

स्तोक, अल्प, कृच्छ्र, कतिपय इत्येतेभ्योऽसत्त्ववचनेभ्यः करणे कारकेऽन्यतरस्या तृतीया भवति । पञ्चम्यत्र पत्ते विधीयते, तृतीया तु करण इत्येव सिद्धा । यदा तु धर्ममात्र करणतया विवचयते न द्रव्यम्, तदा स्तोकादीनामसत्त्ववचनता । स्तोका-
न्मुक्तः । स्तोकेन मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । अल्पेन मुक्तः । कृच्छ्रान्मुक्तः । कृच्छ्रेण मुक्तः ।
कतिपयान्मुक्तः । कतिपयेन मुक्तः । असत्त्ववचनस्येति किम् ? स्तोकेन विषेण हतः,
अल्पेन मनुना मत्तः । करण इति किम् ? क्रियाविशेषणे कर्मणि सा भूय—स्तोक
सुब्रति ॥

दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् ॥ ३४ ॥

पञ्चम्यनुवर्तते । दूरान्तिकार्थैः शब्दैर्योगे षष्ठी विभक्तिर्भवत्यन्तरस्यां पञ्चमी च ।
दूरं ग्रामात् । दूरं ग्रामस्य । विप्रकृष्टं ग्रामात् । विप्रकृष्टं ग्रामस्य । अन्तिकं ग्रामात् ।
अन्तिकं ग्रामस्य । अन्याशं ग्रामात् । अन्याशं ग्रामस्य । अन्यतरस्याग्रहणं पञ्चम्यर्थम् ।
इतरथा हि तृतीया पत्ते स्यात् ॥

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ॥ ३५ ॥

पञ्चम्यनुवर्तते । दूरान्तिकार्थेभ्यः शब्दैर्भ्यो द्वितीया विभक्तिर्भवति, चकारापञ्चमी
तृतीयापि सप्रुचीयते । दूरं ग्रामस्य । दूराद् ग्रामस्य । दूरेण ग्रामस्य । अन्तिकं ग्रामस्य ।
अन्तिकाद् ग्रामस्य । अन्तिकेन ग्रामस्य । प्रातिपदिकार्थं विधानम् । असत्त्ववचनग्रहणं
चानुवर्तते । सत्त्वशब्देभ्यो यथायथं विभक्तयो भवन्ति । दूरं पन्थाः । दूराय पथे रेहि ।
दूरस्य पथ स्वम् ॥

सप्तम्यधिकरणे च ॥ ३६ ॥

सप्तमी विभक्तिर्भवत्यधिकरणे कारके, चकाराद् दूरान्तिकार्थेभ्यश्च । कटे आस्ते ।
शकटे आस्ते । स्थाल्या पचति । दूरान्तिकार्थेभ्यः खल्वपि । दूरे ग्रामस्य । अन्तिकं
ग्रामस्य । अन्याशं ग्रामस्य । दूरान्तिकार्थेभ्यश्चतस्रो विभक्तयो भवन्ति द्वितीयातृतीया-
पञ्चमीसप्तम्यः । ङसप्तमीविधाने कस्त्वेनूविषयस्य कर्मण्युपसर्गदानम् । अर्धाती
न्याकरणे । परिगणिता याज्ञिके । आभ्राती इन्द्रसि । ङसाप्यसाधुप्रयोगे च सप्तमी
वक्तव्याः । साधुर्देवदशो मातरि । असाधु वितरि । ङकारकार्हाणा च कारकत्वे सप्तमी

करणे च—असत्त्ववाची स्तोक, अल्प, कृच्छ्र तथा कतिपय शब्दों से करण में तृतीया तथा
पञ्चमी विभक्तियाँ होती हैं ।

दूरान्तिकार्थैः—दूरार्थक तथा अन्तिकार्थक (समीपार्थक) शब्दों के योग में षष्ठी तथा पञ्चमी
विभक्तियाँ होती हैं ।

दूरान्तिकार्थेभ्यो—दूरार्थक तथा अन्तिकार्थक शब्दों से द्वितीया, तृतीया तथा पञ्चमी विभ
क्तियाँ होती हैं ।

सप्तम्यर्थि—वाचिकरण-कारक-सप्तम्या दूरार्थक-आरे-आनीकापक-शब्दों से सप्तम्या-विभक्ति-
होती है ।

सप्तमी—सप्तमी विधि के प्रसङ्ग में इन्-विषयक-स्त-प्रत्ययान्त-के-कर्मकारक-से-भी-सप्तमा-
सप्तम्या-चाहिए ।

साध्वसाधु—साधु तथा असाधु शब्दों के प्रयोग होने पर भी सप्तमी विभक्ति का विधान
सप्तम्या-चाहिए ।

कारकार्हाणाम्—क्रिया के प्रति जिसका कारकत्व उचित है उसके कारकत्व की विज्ञा होने
पर उससे सप्तमी विभक्ति होती है ।

वक्तव्याः । ऋद्धेषु भुज्जानेषु दरिद्रा आसते । ब्राह्मणेषु तरसु वृषला आसते । अकार-
रकार्हाणां च अकारकत्वे सप्तमी वक्तव्याः । दरिद्रेष्व्वासीनेषु ऋद्धा भुज्जते । वृष-
लेष्व्वासीनेषु ब्राह्मणास्तरन्ति । अतद्विपर्यासे च सप्तमी उक्तव्याः । ऋद्धेष्व्वासीनेषु
दरिद्रा भुज्जते । ब्राह्मणेष्व्वासीनेषु वृषलास्तरन्ति । अनिमित्तात्कर्मसयोगे सप्तमी
वक्तव्याः ।

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।
केसोपु(१)चमरीं हन्ति सीञ्जि पुष्कलक्रो हत ॥

यस्य च भावेन भावलक्षणम् ॥ ३७ ॥

सप्तमीति वर्तते । भाव क्रिया । यस्य च भावेन यस्य च क्रियाया क्रियान्तर लक्ष्यते
तयो भाववतः सप्तमी विभक्तिर्भवति । प्रसिद्धा च क्रिया क्रियान्तर लक्षयति । गोषु
दुह्यमानासु गत । दुग्धास्वागत । अग्निषु ह्यमानेषु गत । हुतेष्वागतः । भावेनेति
किम् ? यो जटाभिः स सुडुक्ते । पुनर्भावप्रहण किम् ? यो सुडुक्ते स देवदत्त ॥

पृष्ठा चानादरे ॥ ३८ ॥

पूर्वण सप्तम्या प्राप्ताया पृष्ठी विधीयते, चकारान् सापि भवति । अनादराधिके
भावलक्षणे भाववतः पृष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । रुदत प्रावाजीव । रुदति प्रावाजीव ।
क्रोशत प्रावाजीव । क्रोशति प्रावाजीव । क्रोशन्तमनादय्य प्रव्रजित इत्यर्थः ॥

स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ॥ ३९ ॥

पृष्ठीसप्तम्यौ वर्तते । स्वामिन्, ईश्वर, अधिपति, दायाद, साक्षिन्, प्रतिभू, प्रसूत
इत्येतयोगे पृष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । गवा स्वामी । गोषु स्वामी । गवामीश्वर ।
गोश्वीश्वर । गवामधिपति । गोष्वधिपति । गवा दायाद । गोषु दायाद । गवा
साक्षी । गोषु साक्षी । गवा प्रतिभू । गोषु प्रतिभू । गवा प्रसूत । गोषु प्रसूत । पृष्ठवा-
मेव प्राप्ताया पृष्ठे सप्तमीविधानार्थे वचनम् ॥

आयुक्तकुशलाम्भ्यां चासेवायाम् ॥ ४० ॥

पृष्ठीसप्तम्यौ वर्तते । आयुक्तो व्यापारित (२), कुशलो निपुण, ताभ्या योगे आसे-

अकारकार्हाणाम्—अकारकत्वाहं के ज्ञानकत्व का विवक्षा में भी सप्तमी समसप्तमी चाहिए ।
तद्विपर्यासे—उपपुंक्त स्थितियों के विपर्यय—कारकत्वा० के कारकत्व की अविवक्षा आर
अकारकत्वाहं के कारकत्व-विवक्षा—म भी सप्तमी विभक्ति समसप्तमी चाहिए ।

निमित्तात्—कर्मकारक के प्रयुज्यमान होने पर निमित्त-भूत-पदार्थ-वचक शब्दों में सप्तमी
विभक्ति समसप्तमी चाहिए ।

यस्य च—जिसकी एक क्रिया से दूसरी क्रिया लक्षित हो उस क्रियावान् से सप्तमा हीनी है ।

पृष्ठी—रन्तु अनादर की पत्नीति होने पर जिसका एक क्रिया से दूसरी क्रिया लक्षित
होती हो उस क्रियावान् से पृष्ठी और सप्तमी की विकल्प से होती है ।

स्वामीश्वराधि—स्वामिन्, ईश्वर, अधिपति, दायाद, साक्षिन्, प्रतिभू, प्रसूत—इन शब्दों
के योग में पृष्ठी तथा सप्तमा विभक्तियों विरूप से होती है ।

आयुक्त—तात्पर्य के सम्यमान होने पर आयुक्त (नियुक्त) तथा कुशल शब्दों के योग में
पृष्ठी तथा सप्तमा विभक्तियों विकल्प से होती है ।

(१) बालेषु इति पाठ ।

(२) व्यापृत इति प्रायः पाठः ।

वाया गम्यमानाया पृष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । आसेवा तात्पर्यम् । आयुक्तः कट-
करणस्य । आयुक्तः कटकरणे । कुशलः कटकरणस्य । कुशलः कटकरणे । (१) आसेवा-
यामिति किम् ? आयुक्तो गौः शकटे । ईष्युवत इत्यर्थः । तत्र सप्तम्येवाधिकरणे भवति ॥

यतश्च निर्धारणम् ॥ ४१ ॥

पृष्ठीसप्तम्यौ वर्तते । जातिगुणक्रियाणि समुदायादेकदेशस्य वृथक्करणं निर्धारणम् ।
यतो निर्धारणं ततः पृष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । मनुष्याणां चतुर्युगः शूरतमः । मनुष्येषु
चतुर्युगः शूरतमः । गवां कृष्णा सम्पन्नचरितमा । गोषु कृष्णा सम्पन्नचरितमा । अश्वानां
धावन्तः शीघ्रतमाः । अश्वेषु धावन्तः शीघ्रतमाः ॥

पञ्चमी विभक्ते ॥ ४२ ॥

“यतश्च निर्धारणम्” इति वर्तते । पृष्ठीसप्तम्यपवादे योगः । विभागो विभक्तम् । यस्मि-
न्निर्धारणाश्रये विभक्तमस्यास्ति ततः पञ्चमी विभक्तिर्भवति । माधुरा पाटलिपुत्रकम्ब-
सुकुमारवरा, अम्बवरा ॥

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ॥ ४३ ॥

साधु, निपुण इत्येताभ्यां योनेर्च्चायां सम्प्रमानायां सप्तमी विभक्तिर्भवति, न चेद्
प्रतिः प्रयुज्यते । मातरि साधुः । पितरि साधुः । मातरि निपुणः । पितरि निपुणः ।
अर्चायामिति किम् ? साधुर्भृत्यो राज्ञः । तत्त्वकथने न भवति । अप्रतेरिति किम् ?
साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति । अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम् । साधुर्देवदत्तो मातरं परि,
मातरमनु ॥

प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ॥ ४४ ॥

प्रसितः उत्सुक इत्येताभ्यां योने तृतीया विभक्तिर्भवति, चकाराः सप्तमी च । प्रसितः
प्रवक्तः, यस्तत्र नियमेनावबद्धः स(२) उच्यते । केशैः प्रसितः । केशेषु प्रसितः । केशैर-
त्सुकः । केशेषुत्सुकः ॥

नक्षत्रे च लुपि ॥ ४५ ॥

तृतीयासप्तम्यावनुवर्तते । लुपन्ताञ्चप्रशब्दात् तृतीयासप्तम्यौ विभक्ती भवतः ।
पुष्येण पायसमरनीयात् । पुष्ये पायसमरनीयात् । मवाभिः पळ्ळीदनम् । मवासु पळ्ळी-
दनम् । नक्षत्रे इति किम् ? पळ्ळालेषु वसति । लुपीति किम् ? मघासु प्रदः । इष्टं करमात्रं

यतश्च—जहाँ से निर्धारण हो उससे सप्तमी तथा पञ्चो विभक्तिर्वा विकल्प से होती है ।

पञ्चमी—जिस निर्धारणाश्रय में विभाग हा उससे पञ्चमी विभक्ति होती है ।

साधु—अर्चा (पूजा) के गम्यमान होने पर साधु तथा निपुण शब्दों के योग में सप्तमी
विभक्ति होती है यदि 'प्रति' का प्रयोग न हुआ हो ।

अप्रत्यादि—'प्रति' के प्रयोग न होने का अर्थ 'तति' आदि का प्रयोग न होना समझना
चाहिए ।

प्रसितोत्सुकाभ्याम्—प्रसित तथा उत्सुक शब्दों के योग में तृतीया तथा सप्तमी विभक्तिर्वा
होता है विकल्प से ।

नक्षत्रे च—उत्पन्न नक्षत्रवाचक शब्दों से तृतीया तथा सप्तमी विभक्तिर्वा विकल्प से होती है ।

(१) आसेवायामित्यात्म्य इत्यर्थे ररवन्त वाडो न्यासप्यर्थात्पणया शून्ये नासादिति प्रती
यन् । पदमशर्वादशुक्लके प्रत्युदाहरणमात्राश्रयश्च नासीदिति प्रतीयते ।

(२) प्रसितशब्देनोच्यते इति न्यासशब्दः ।

भवति—अथ पुष्यः, अथ कृत्तिका? अधिकरण इति वर्तते, वचनं तु पक्षे तृतीया-
विधानार्थम् ॥

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥ ४६ ॥

प्रातिपदिकार्थं सत्ता । लिङ्गम्—स्त्रीलिङ्गपुंलिङ्गनपुंसकादि । परिमाणं द्रोणः,
सारी, आढकम् । वचनम्—एकत्वद्वित्वबहुत्वानि । मात्रशब्दं प्रत्येकमभिसंबध्यते ।
प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्रे परिमाणमात्रे वचनमात्रे प्रथमा विभक्तिर्भवति । प्राति-
पदिकार्थमात्रे—उच्चैः, नीचैः । लिङ्गग्रहणं किम्? कुमारी, वृक्ष, कुण्डम् इत्यत्रापि यथा
स्यात् । परिमाणग्रहणं किम्? द्रोण, सारी, आढकम् इत्यत्रापि यथा स्यात् । वचन-
ग्रहणं किम्? एकत्वादिपूस्तेष्वपि यथा स्याद्—एक, द्वौ, बहवः । प्रातिपदिकग्रहणं
किम्? निपातस्वानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वमुक्तम्, ततोऽपि यथा स्यात्—प्रलभ्यते,
अध्यागच्छति ॥

संबोधने च ॥ ४७ ॥

आभिमुख्यकरणं सम्बोधनम्, तदधिके प्रातिपदिकार्थे प्रथमा न प्राप्नोतीति वचन-
मारभ्यते । सम्बोधने च प्रथमा विभक्तिर्भवति । हे देवदत्त । हे देवदत्तौ । हे देवदत्ताः ॥

साऽऽमन्त्रितम् ॥ ४८ ॥

सम्बोधने वा प्रथमा तदन्तः शब्दरूपमामन्त्रितसज्ञं भवति । तथा संबोदाहुतम् ।
आमन्त्रितप्रदेशा—“आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्” इत्येवमादयः (१) ॥

एकवचनं सन्बुद्धिः ॥ ४९ ॥

आमन्त्रितप्रथमाया यदेकवचनं तत्सम्बुद्धिसज्ञं भवति । हे पटो । हे देवदत्त । सम्बुद्धि-
प्रदेशा—“एद्बुद्धिस्वाच् सम्बुद्धे” इत्येवमादयः ॥

पृष्ठी शेषे ॥ ५० ॥

(२) कर्मादिभ्योऽन्य प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तं स्वस्वामिसम्बन्धादिः शेषः, तत्र पृष्ठी
विभक्तिर्भवति । राज्ञः पुरः । पशोः पादः । पितुः पुत्रः ॥

प्रातिपदिकार्थः—प्रातिपदिकार्थमात्रं मे, लिङ्गमात्रं मे, परिमाणमात्रं मे तथा वचनमात्रं मे
प्रथमा विभक्तिः होती है ।

सम्बोधने—सम्बोधन में भी प्रथमा विभक्तिः होती है ।

साऽऽमन्त्रितम्—सम्बोधनविहितप्रथमान्त शब्दस्वरूप को 'आमन्त्रित' सज्ञा होती है ।

एकवचनम्—आमन्त्रितसज्ञक प्रथमा के एकवचन को 'सम्बुद्धि' सज्ञा होती है ।

पृष्ठी—कर्मादिभिः तथा प्रातिपदिकार्थभिः स्वस्वामिभावादिसम्बन्धस्वरूप शेष में पृष्ठी
होती है ।

(१) वचनित् आमन्त्रितस्य च इत्येवमादय इति पाठः ।

(२) अत्र न्यासे कर्मादिभ्यो योऽन्य प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकं स्वस्वामिकसम्बन्धादिः स शेषः
इति पाठो दृश्यते । कर्मादीनां प्रकृतत्वात् तदपेक्षया शेषत्वं विचार्यते इत्यादि कर्मादिभ्यो योऽन्य
इति । कर्मादयः कारकविशेषा, तस्य सम्बन्धस्य हेतुभूता । स तु फलभूतः । हेतुफलयोगश्च प्रतिबन्ध-
न्यत्वमिति तेभ्योऽन्यो भवति । प्रातिपदिकार्थव्यतिरेक इति । व्यतिरेक आधिक्यम् । अथवा येन
प्रातिपदिकार्थो व्यतिरिच्यते व्यतिरेकीक्रियते स व्यतिरेकः । प्रातिपदिकार्थस्य व्यतिरेक-
कार्थव्यतिरेकः, स शेषः ।

ज्ञोऽविदर्थस्य करणे ॥ ५१ ॥

(१) जानातेरविदर्थस्याज्ञानार्थस्य करणे कारके षष्ठी विभक्तिर्भवति । सर्पिणे जानीति । मधुनो जानीते । (२) सर्पिणा करणेन प्रवर्तते इत्यर्थः । प्रयुक्तिवचनो जानति-रविदर्थः । अथवा मिथ्याज्ञानवचनम् । सर्पिणि रक्त प्रतिहतो वा चित्तभ्रान्त्या तदात्मना सर्वमेव ग्राह्यं प्रतिपद्यते । मिथ्याज्ञानमज्ञानमेव । अविदर्थस्येति किम् ?-स्वरेण पुत्रं जानाति ॥

अधीगर्थदयेशां कर्मणि ॥ ५२ ॥

शेष इति वर्तते । अधीगर्थाः स्मरणार्थाः । 'दयं दानगतिरक्षणेपुं', 'ईशं ऐश्वर्यं' पृतेषां कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । मातुरभ्यति । मातुः स्मरति । सर्पिणे दयते । सर्पिण ईष्टे । मधुन ईष्टे । कर्मणीति किम् ? मातुर्गुणेः स्मरति । शेषे इति किम् ? मातरं स्मरति ॥

कृजः प्रतिपत्ने ॥ ५३ ॥

सतो गुणान्तराधानं प्रतिपत्नम् । करोते कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते प्रतिपत्ने सम्प्रमाने षष्ठी विभक्तिर्भवति । एषो दकस्योपस्फुरते । सख्यपत्रस्योपस्फुरते । प्रतिपत्न इति किम् ? कट करोति । कर्मणीति किम् ? एषो दकस्योपस्फुरते प्रज्ञया । शेष इत्येव—एषो दकमुपस्फुरते ॥

रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः ॥ ५४ ॥

रुजार्थानां धातूनां भाववचनानां भावकर्तृकाणां अजरिवर्जितानां कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । चीरस्य रुजति रोगः । चीरस्यामयत्यामयम् । रुजार्थानामिति किम् ?

एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ।

जीव पुत्रक मां मैव तपः साहसमाचरः ॥ (३)

भाववचनानामिति । किम् ? नदी कुलानि रुजति । अज्वरैरिति किम् ? चीरं अज्वरिवति ज्वरम् । अज्वरिसताप्योरिति वक्ष्यमूलम् । चीरं सतापयति तापः । शेष इत्येव—चीरं रुजति रोगः ॥

ज्ञोऽविदर्थस्य—अज्ञानार्थकं 'जा' धातु के करण कारक से षष्ठी होती है ।

अधीगर्थ—स्मरणार्थक धातु, 'दय' धातु तथा 'दृश' धातु के कर्मकारक की यदि शेषत्वेन विवक्षा हो तो उससे भी षष्ठी विभक्ति होती है ।

कृजः—गुणाधान के प्रतीक होने पर 'कृज्' धातु के शेष के रूप में विवक्षित कर्म कारक से षष्ठी होती है ।

रुजार्थानाम्—भाववाचक धनादिप्रत्ययान्त शब्द हो कर्ता जिनके ऐसे 'ज्वर'-धातुभिन्न रोगार्थक धातुओं के कर्म कारक से, शेषत्व की विवक्षा में, षष्ठी विभक्ति होती है ।

अज्वरि—केवल 'ज्वर' धातु से ही नहीं किन्तु उसके साथ-साथ सम्बन्धक 'तप्' धातु या भी प्रतिषेध में परिगणन समझना चाहिए ।

(२) अविद शेष इत्यनुवर्तते इति विद्यते ।

(३) सर्पिणेत्यात्मन् इत्यर्थे इत्यन्त पाठो म्यानेन्द्रगंशाद् मूलं नास्तौदित्यनुमीयते ।

(४) क्वचित्पाठान्तरान् दूरीकृत्यते, तन्नेत्यम्—

दृष्ट्याणी सन्तु गन्धेयं लोचिकी प्रतिभाति मे । एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥

आशिपि नाथः ॥ ५५ ॥

'नाथु नाथ याच्चोपतापैश्वर्यांशी पु' पठ्यते, तस्याशी क्रियस्य कर्मणि कारके शेष-
वेन विवक्षिते पठ्ठी विभक्तिर्भवति । सर्पिपो नाथते । मधुनो नाथते । आशिपीति किम् ?
नागवक्रमुपनायति, अद्ग पुत्रकापीष्व ॥

जासिनिप्रहणनाटक्राथपिपां हिंसायाम् ॥ ५६ ॥

जासि, निप्रहण, नाट, क्राथ, पिप इत्येतेषा धातूना हिंसाक्रियाणा कर्मणि कारके पठ्ठी
विभक्तिर्भवति । 'जसु हिंसायाम्', 'जसु ताडने' इति च जुरादीं पठ्यते, तस्येदं प्रहणं न
देवादिकस्य 'जसु मोक्षणे' इत्यस्य(१) । चौरस्योज्जासयति । वृपलस्योज्जासयति । निप्रहण
इति सघातविगृहीतविपर्यस्तस्य प्रहणम् । चौरस्य निप्रहन्ति । चौरस्य निहन्ति । चौरस्य
प्राणिहन्ति । चौरस्योन्नाटयति । वृपलस्योन्नाटयति । चौरस्य क्राथयति । वृपलस्य क्राथ-
यति । निपातनाद्बुद्धिः । अयं हि घटादीं पठ्यते 'श्रथ वनथ क्रथ बलथ हिंसार्था' इति,
तत्र 'घटादयो मित' इति मितसंज्ञाया "(२)मिता इष्व" इति इष्वश्च स्यात् । चौरस्य
पिनष्टि । वृपलस्य पिनष्टि । हिंसायामिति किम् ? धाना पिनष्टि । शेष इत्येव—चौरमु-
ज्जासयति । एषामिति किम् ? चौरं हिनस्ति । निप्रहण इति किम् ? चौरं विहन्ति(३) ॥

व्यवहृपणाः समर्थयोः ॥ ५७ ॥

व्यवहृ, पण इत्येतयो समर्थयो समानार्थयो कर्मणि कारके पठ्ठी विभक्तिर्भवति । एते
क्रयविक्रयव्यवहारे च समानार्थव्यवहारे । शतस्य(४) व्यवहरति । सप्तस्य व्यवहरति ।
शतस्य पणते । सहस्रस्य पणते । आयप्रत्यय कस्माच्च भवति ? स्तुत्यर्थस्य पणतेराय-
प्रत्यय(५) इत्येते । समर्थयोरिति किम् ? शलाका व्यवहरति । (६)गणयतीत्यर्थः ।
ब्राह्मणात् पणायते । स्तौतीत्यर्थः । शेष इत्येव—शत पणते ॥

दिवस्तदर्थस्य ॥ ५८ ॥

व्यवहृपणिसमानार्थस्य दीव्यते कर्मणि पठ्ठी विभक्तिर्भवति । शतस्य दीव्यति ।
सहस्रस्य दीव्यति । तदर्थस्येति किम् ? ब्राह्मण दीव्यति(७) । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

अशिपि—आशीर्थक 'नाथु' धातु के कर्मकारक से, शेषत्व की विवक्षा होने पर, पठ्ठी विभक्ति
होती है ।

जासिनिप्रहण—हिंसार्थक 'जासि', नि प्र-पूर्वक 'हन्', 'नाटि', 'क्राथि' तथा 'पिप' धातुओं के
कर्मकारक से, शेषत्व की विवक्षा में, पठ्ठी होती है ।

व्यवहृ—समानार्थक वि-अन-पूर्वक 'हृ' धातु तथा 'पण' धातु के कर्मकारक से शेष की विवक्षा
में पठ्ठी होता है ।

दिवस्तदर्थस्य—वि अव-पूर्वक 'हृ' धातु तथा 'पण' धातु के समानार्थक 'दिव्' धातु के
कर्मकारक से, शेषत्व की विवक्षा में, पठ्ठी विभक्ति होती है ।

(१) अस्तिस्वार्थत्वात् इति हेतुपद क्वचिद् ।

(२) मित्वा इष्व इति न्यासपर्यालोचनना मूले प्रक्षिप्तं प्रतिभाति ।

(३) एषामित्यात्म्यं विहन्तिपर्यन्तं पाठं प्रायो नास्ति ।

(४) शतस्य व्यवहरति शतं क्रयविक्रयेण विनिजुह्वते, दीव्यतीति वार्थः । एव शतस्य पणते
इत्यस्याप्ययमेवार्थः ।

(५) न तु व्यवहारार्थस्य इत्यनिरिक्तं कुत्रचिद् ।

(६) मूले प्रत्युदाहरणबोधनिर्देशं प्रक्षिप्तो भाति, न्याते तदर्थनात् ।

(७) ब्राह्मणानिति न्याते । ब्राह्मण दीव्यति स्तौतीत्यर्थः ।

विभाषोपसर्ग ॥ ५९ ॥

दिवस्तदर्थस्येति नित्यं पठ्यां प्राप्तायां सोपसर्गस्य विवरूप उच्यते । उपसर्गं सति दिवस्तदर्थस्य कर्मणि कारके विभाषा पठ्या विभक्तिर्भवति । शतस्य प्रतिदीभ्यति । सहस्रस्य प्रतिदीभ्यति । शतं प्रतिदीभ्यति । सहस्रं प्रतिदीभ्यति । उपसर्गस्येति किम् ? शतस्य दीभ्यति । तदर्थस्येत्येव—शलाकां प्रतिदीभ्यति ॥

द्वितीया प्राक्षणे ॥ ६० ॥

प्राक्षणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि कारके द्वितीया विभक्तिर्भवति । (१) गामस्य तदहः सभायां दीभ्ययुः । अनुपसर्गस्य पठ्या प्राप्तायामिदं वचनम् । सोपसर्गस्य तु छन्दसि न्यवस्थितविभाषयापि सिद्ध्यति ॥

प्रेष्यद्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने ॥ ६१ ॥

प्रेष्य इति इष्यतेर्देवादिभ्यश्च लोभ्यमप्यमपुरुषस्यैकवचनम्, तस्मात्पठ्याद् भुविरपि सिद्धिपय एव गृह्यते । प्रेष्यद्रुवोर्हविषः कर्मणः पठ्याविभक्तिर्भवति देवतासम्प्रदाने सति । अग्नये द्यागस्य हविषो यथाया मेदुसः (२) प्रेष्य । अग्नये द्यागस्य हविषो यथाया मेदुसोनु-प्रूहि । प्रेष्यद्रुवोरिति किम् ? अग्नये द्याग हविर्वपां मेदोः शुभुधि । हविष इति किम् ? अग्नये गोमयानि प्रेष्य । देवतासम्प्रदान इति किम् ? माणवकाय पुरोडाशं प्रेष्य । हविष-प्रस्थितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । इन्द्राग्निभ्यां द्यागं हविर्वपां मेदः प्रस्थितं प्रेष्य ॥

चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ॥ ६२ ॥

छन्दसि विषये चतुर्थ्यर्थे पठ्या विभक्तिर्भवति (३) बहुलम् । पुरुषमृगश्चन्द्रमसः । पुरुषमृगश्चन्द्रमसे । गोधा कालका दार्यावाटस्ते यनस्पतीनाम् । ते यनस्पतिभ्यः । बहुल-ग्रहणं किम् ? कृष्णो (४) राश्वै । हिमयतो हस्ती । उपपठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या । या स्वयण पिबति तस्यै शर्वां ज्ञायते । या दतो धावति तस्यै श्यावदन् । या नरानि कृन्नति तस्यै जुनस्र । याऽऽङ्गते तस्यै काणः । याऽन्यद्वते तस्यै दुधर्मा । या केतान् प्रलिखति तस्यै खलतिः । अहव्यायै जारः ॥

यज्ञेश्च करणे ॥ ६३ ॥

यज्ञेशातो. करणे कारके छन्दसि बहुलं पठ्या विभक्तिर्भवति । पृथस्य यजते । पृथेन

विभाषोप—सोपसर्गक 'दिव्' धातु के कर्म से विकल्प से पठ्या होता है ।

द्वितीया—प्राक्षणात्मक वेदनाम के क्षेत्र में अनुपसर्गक 'दिव्' धातु के कर्मकारक से, उपसर्ग की विवक्षा में, द्वितीया विभक्ति होती है ।

प्रेष्य—देवता के सम्प्रदान होने पर प्र पूर्वक 'रप्' धातु तथा 'भू' धातु के हविर्वाचक कर्म से, उपसर्ग की विवक्षा में, पठ्या विभक्ति होती है ।

हविषः—परन्तु प्रस्थित-हविर्वाचक शब्दों से पठ्या विभक्ति का प्रतिषेध समझना चाहिये ।

चतुर्थ्यर्थे—वेद में चतुर्थी के अर्थ में पठ्या विभक्ति शानुष्येन होती है ।

पठ्यर्थे—वेद में पठ्या के अर्थ में चतुर्थी विभक्ति भी होती है ।

यज्ञेश्च—वेद में 'यज्' धातु के करण से पठ्या होती है ।

(१) गामस्येति—गामस्य सभायामित्यन्वयः । तदह इत्युदाहरणम् ।

(२) प्रेष्य इत्यत्र अनुपसर्गस्येति न्याये ।

(३) देवतासम्प्रदाने सति इत्यपि न्ययितम् ।

(४) कृष्ण इति—बहुलप्रदानाय राश्वै इत्यत्र सप्तम्यर्थे चतुर्थी ।

यजते । मोमस्य यजते । सोमेन यजते(१) ॥

कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे ॥ ६४ ॥

“बहुल छन्दसि” इति निवृत्तम् । कृत्वोऽर्थानां प्रत्ययानां प्रयोगे कालेऽधिकरणे पठ्यो विभक्तिर्भवति । पञ्चकृत्वोऽहो भुङ्क्ते । द्विरहोऽधीते । कृत्वोर्वग्रहण किम् ? अहनि शेते, रात्रौ शेते । प्रयोगग्रहण किम् ? अहनि भुङ्क्ते । गम्यते हि द्विद्विश्रतुर्वन्ति, न त्वप्रयुज्यमाने भवति । कालग्रहण किम् ? द्वि. कास्यपान्या भुङ्क्ते । अधिकरण इति किम् ? द्विरहो भुङ्क्ते । शेष इत्येव—द्विरहन्धीते ॥

कर्तृकर्मणोः कृति ॥ ६५ ॥

कृत्प्रयोगे कर्तरि कर्मणि च पठ्यो विभक्तिर्भवति । भवतः शायिका । भवत आसिका । कर्मणि—अपा खटा, पुरा भेत्ता, वज्रस्य भर्ता । कर्तृकर्मणोरिति किम् ? शस्त्रेण भेत्ता । कृतीति किम् ? तद्विद्यप्रयोगे मा भूत्—कृतपूर्वा कृत्म्, भुक्तपूर्वा भोदनम् । शेष इति निवृत्तम्, पुन कर्मग्रहणात् । इतरथा हि कर्तरि च कृतीति भ्रूयात् ॥

उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ ६६ ॥

पूर्वजं पठ्यो प्राप्ता नियम्यते । उभयप्राप्ताविति बहुव्रीहिः । उभयो प्राप्तियंस्मिन् कृति सोऽयमुभयप्राप्ति, तत्र कर्मण्येव पठ्यो विभक्तिर्भवति, न कर्तरि । आश्वर्यां गवा दोहोऽभोपाल्कन । रोचते मे भोदनस्य भोजन दंशदत्तेन । साऽपु खलु पयस पान यज्ञदत्तेन । बहुमीहिविज्ञानदिह नियमो न भवति—आश्वर्यमिदमोदनस्य नाम पाको व्याहणाना च प्रादुर्भाव इति । अकारयो स्त्रीप्रत्यययोः प्रयोगे नन्ति वक्तव्यम् । भेदिका देवदत्तस्य काष्ठानाम् । चिकीर्षा देवदत्तस्य कृतस्य । शेषे विभाषा । अकारयोः स्त्रीप्रत्ययो-ग्रहणात् तदपेक्षया शेष स्त्रीप्रत्यय एव गृह्यते—विचित्रा हि सूत्रस्य कृति पाणिनेः, पाणिनिना वा ॥ कंचिद्विशेषेणैव विभाषामिच्छन्ति—शब्दानामनुशासनमाचार्येण, आचार्यस्येति वा ॥

क्तस्य च वर्तमाने ॥ ६७ ॥

“न लोकाव्ययनिष्ठा” इति प्रतिषेधे प्राप्ते पुन पठ्यो विधीयते । क्तस्य वर्तमानकाल-विहितस्य प्रयोगे पठ्यो विभक्तिर्भवति । राज्ञा मतः । राज्ञा बुद्धः । राज्ञा पूजितः । क्तस्येति

कृत्वोर्व्य—कृत्प्रत्यय तथा उसके अर्थ के अभिप्रायक प्रत्ययों के प्रयोग होने पर काल-वाचक अधिकरण कारक से पठ्यो विभक्ति होती है ।

कर्तृकर्मणो—कृत्प्रत्यय के प्रयोग में कर्ता तथा कर्म कारकों से पठ्यो विभक्ति होती है ।

उभयप्राप्तौ—यदि कृत्प्रत्यय के प्रयोग में कर्ता तथा कर्म-एक-दोनों से पठ्यो की प्राप्ति पूर्वसूत्र से होती हो तो केवल कर्मकारक से ही पठ्यो विभक्ति होती है ।

अकारयोः—‘अका’ तथा ‘आ’ इन स्त्रीप्रत्ययों के प्रयोग में उपर्युक्त नियम मान्य नहीं होता है ।

शेषे विभाषा—शेष स्त्रीप्रत्ययान्त कृदन्त के प्रसङ्ग में उपर्युक्त व्यवस्था वैकल्पिक होती है ।

क्तस्य च—वर्तमानकाल में विहित क्तप्रत्यय से युक्त शब्द के योग में भी पठ्यो विभक्ति होती है ।

किम् ? ओदनं पचमानः । वर्तमान इति किम् ? ग्रामं गतः । अनपुंसके भाव उपसंख्यानम् ॥ द्वाप्रत्यय हसितम् । मयूरस्य नृत्तम् । कोकिलस्य व्याहृतम् । उरोपविज्ञानात् सिद्धम् ॥ तथा च कर्तृविद्ययां तृतीयाऽपि भवति—द्वात्रेण हसितमिति ॥

अधिकरणत्राचिनथ ॥ ६८ ॥

“कोधिकरणे च” इति वचयति, तस्य प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्भवति । अयमपि प्रतिषेधापवादो योगः । इदमेपामासितम् । इदमेपा शयितम् । इदमेव. सुप्तम् । इदं वनकपेयांतम् । इदमेपा युक्तम् । इदमेपामसितम् । द्विकर्मकाणां प्रयोगे कर्तरि कृति द्वयोरपि षष्ठी, द्वितीयावत्—नेताऽश्वस्य ग्रामस्य चैत्र । अन्ये प्रधाने कर्मण्याहुः, तदा—नेता अश्वस्य ग्रामं चैत्र (१) ॥

न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् ॥ ६९ ॥

“कर्तृकर्मणोः कृति” इति षष्ठी प्राप्ता प्रतिषिद्ध्यते । ल, उ, उक, अव्यय, निष्ठा, खलर्थ, वृत् इत्येतेषां प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्भवति । ल इति शतृशानचौ कानच्प्रसू किंकिरी च गृह्यन्ते—ओदनं पचन् । ओदनं पचमानः । ओदनं पचानः । ओदनं पंचिजान् । अपि सोमम् । ददिर्मा । उ-कटं विकीर्षुः । ओदनं तुमुञ्जु । कन्यामलङ्कुरिष्णु । इष्णुचोऽपि प्रयोगे निषेध (२) । उक-आगामुक (३) वाराणसी रञ्ज आहुः । उकप्रतिषेधे कमेर्भाषायामप्रतिषेधः ॥ दास्या कामुकः । अन्यय-वट कृत्वा । ओदनं युक्त्वा । उअन्ययप्रतिषेधे तौमुन्कमुनोरप्रतिषेधः ॥ पुरा सूर्यस्योदंतोरधिः । पुरा मूरस्य विद्युपो विरपुद्भिन् । निष्ठा-ओदनं युक्त्वा । देवदत्तेन कृतम् । खलर्थ-इप्त्वर. वटो भवता । इप्त्वरानसोमो भवता । वृद्धिति प्रत्याहारग्रहणं “लट. शतृशानचौ” इत्यारभ्य धा तुनो नकारात् । तेन ज्ञाननुचानशतृशानामपि प्रतिषेधो भवति—सोमं पचमानः । नटमाप्नान । अधीयन् पारायणम् । कर्ता कटात् । वृदिता जनापवादान् । उद्वप. शतुयो वचनम् ॥ चौर द्विपन् । चौरस्य द्विपन् ॥

नपुंसके—नपुंसक में विहित भावार्थक क्त-प्रत्यय के योग में भी षष्ठी मगद्यन्ती चाहिए ।

शेषविज्ञानात्—सम्बन्ध-सामान्य की विवक्षा से ही श्लेषविधि हो जाने के कारण 'नपुंसके भावे' आदि उपसख्यान अनावश्यक है ।

अधिकरण—अधिकरण-विहित-क्त प्रत्ययान्त शब्द के योग में भी षष्ठी विभक्ति होती है ।

न लोकाव्यय—लकारस्थानिक आदेश, उपप्रत्यय, उक्प्रत्यय, अव्यय, निष्ठाप्रत्यय, खलर्थक प्रत्यय तथा वृत् प्रत्यय के प्रयोग होने पर 'कर्तृकर्मणो कृति' से षष्ठी का विधान नहीं होता है ।

उकप्रतिषेधे—उकप्रत्यय के प्रयोग में षष्ठी प्रतिषेध के विषय में यह समझना चाहिए कि भाषा में प्रतुन्वयान्त 'कृत्' शतृविहित क्तप्रत्यय के प्रयोग में षष्ठी-प्रतिषेध नहीं होता है ।

अव्यय—अव्यय के प्रयोग में उपदिष्ट षष्ठाप्रतिषेध के प्रसङ्ग में तौमुन् तथा कमुन् प्राययान्त अव्ययों के प्रयोग में षष्ठी-प्रतिषेध नहीं समझना चाहिए ।

द्विप—'द्विप्' धातुविहित शतृप्रत्यय के प्रयोग में षष्ठी का प्रतिषेध विरह्य में समझना चाहिए ।

(१) द्विकर्मकाणामित्यत. चैत्र धनार्पणमन्त्र प्रायो नास्ति ।

(२) इष्णुचोऽपि प्रयोगे निषेध इति प्रायः सर्वत्र नास्ति ।

(३) आगामुकमिति—रक्षासि वाराणसीप्रदेशमनन्दीद्वयि भवन्ति शापादिमोक्षार्थमित्यर्थः ।

अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः ॥ ७० ॥

अकस्य भविष्यति काले विहितस्येनस्तु भविष्यति चाधमर्ण्यं च विहितस्य प्रयोगे पृष्ठी विभक्तिर्भवति । कटं कारको व्रजति । औदनं भोजको व्रजति । इनः खल्वपि-ग्राम गामी । ग्राम गामी । आधमर्ण्यं-शत दायी । सहस्रं दायी । भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति किम् ? यवाना लावक । सवतूना पायक । अवश्य कारी कटस्य । इह कस्मान्न भवति—वर्षदानस्य पूरक, पुत्रपौत्राणा दर्शक इति ? भविष्यदधिकारे विहितस्याकस्येदं ग्रहणम् ॥

कृत्यानां कर्तरि वा ॥ ७१ ॥

“ऋकर्मणो कृति” इति नित्य पृष्ठी प्राप्ता कर्त्तरि विजल्प्यते । कृत्याना प्रयोगे कर्त्तरि वा पृष्ठी विभक्तिर्भवति, न कर्मणि(१) । भवता कृट कर्तव्य । भवन् कट कर्तव्य । कर्त्तरीति किम् ? नयो माणवक सास्त्राम् । अउभयप्राप्तौ कृत्ये पृष्ठा प्रविषेधो वक्तव्यः । ऋष्टव्या ग्राम शाखा देवदत्तेन । नेतव्या ग्राममजा देवदत्तेन ॥

तुल्यार्थरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम् ॥ ७२ ॥

तुल्यार्थैः शब्दैर्योगे तृतीया विभक्तिर्भवत्यन्यतरस्या पक्षे पृष्ठी च, तुलोपमाशब्दौ वर्जयित्वा । शपविषयं तृतीयाविधानात् तथा सुक्ते पृष्ठेव भवति—तुल्यो देवदत्तेन । तुल्यो देवदत्तस्य । सहशो देवदत्तेन । सहशो देवदत्तस्य । अनुलोपमाभ्यामिति किम् ? तुला देवदत्तस्य नास्ति । उपमा कृष्णस्य न विशते । वेति वर्तमानेऽन्यतरस्याग्रहणमुत्तर-सूत्रे तस्य चकारेणानुकर्षणार्थम् । इतरथा हि तृतीयानुकृष्येत ॥

चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः ॥ ७३ ॥

आशिषि गम्यमानायाम् आयुष्य, मद्र, भद्र, कुशल, सुख, अर्थ, हित इत्येतैर्योगे चतुर्थी विभक्तिर्भवति । चकारो विकल्पानुकर्षणार्थः । शेषे चतुर्थीविधानात्तया सुक्ते पृष्ठी विभक्तिर्भवति । अत्रायुष्यादीना पर्यायग्रहण कर्त्तव्यम्(२) । आयुष्यं देवदत्ताय

अकेनो—भविष्यदर्थक अक-प्रत्यय तथा भविष्यद् एवम् आपनर्ण्यं अर्थ में विहित 'इन्' प्रत्यय के प्रयोग में पृष्ठी नहीं होती है ।

कृत्यानाम्—कृत्यप्रत्यय के प्रयोग में कर्ता से विकल्प से पृष्ठी होती है, परन्तु कर्म से कभी नहीं ।

उभयप्राप्तौ—परन्तु कृत्यप्रत्यय के परे उभय (कर्ता तथा कर्म) से पृष्ठीप्राप्ति यदि हो तो तबसे पृष्ठी का प्रातिपद सम्प्रसारण नाहिए ।

तुल्यार्थैः—तुला तथा उपमा शब्दों से अतिरक्त तुल्यार्थक शब्दों के योग में विकल्प से तृतीया तथा पृष्ठा विभक्तियाँ होती हैं ।

चतुर्थी—आशीर्वाद के प्रतीत होने पर आयुष्य, मद्र, भद्र, कुशल, सुख, अर्थ तथा हित शब्दों के योग में चतुर्थी विभक्ति विकल्प में होती है ।

अत्रायुष्यादीना पर्यायग्रहण कर्त्तव्यम्—इस सूत्र में आयुष्य आदि शब्द-मान का नहीं

(१) न कर्मणि इति कपिन्नारित ।

(२) वार्तिकमिदं कपिन्नोपलभ्यते ।

भूयात् । आयुष्यं देवदत्तस्य भूयात् । चिरं जीवितं देवदत्ताय देवदत्तस्य वा भूयात् । मद्रं देवदत्ताय भूयात् । मद्रं देवदत्तस्य । मद्रं देवदत्ताय, मद्रं देवदत्तस्य । कुशलं देवदत्ताय, कुशलं देवदत्तस्य । निरामय देवदत्ताय, निरामयं देवदत्तस्य । सुखं देवदत्ताय, सुखं देवदत्तस्य । शं देवदत्ताय, शं देवदत्तस्य । अर्थो देवदत्ताय, अर्थो देवदत्तस्य । प्रयोजनं देवदत्ताय, प्रयोजनं देवदत्तस्य । हितं देवदत्ताय, हितं देवदत्तस्य । पथ्यं देवदत्ताय, पथ्यं देवदत्तस्य । आशिपीति किम् ? आयुष्यं देवदत्तस्य तपः ॥

इति श्रीजयादिरथविरचिताया काशिकाया वृत्तौ
द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ २ ॥ ३ ॥

किन्तु उनके अर्थ में प्रयुक्त अन्यान्य शब्दों का भी परिग्रहण समझना चाहिए ।

द्वितीय अध्याय का तृतीय पाद समाप्त हुआ ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

द्विगुरेकवचनम् ॥ १ ॥

द्विगु. समास एकवचन भवति । एकस्य वचनमेकवचनम् । एकस्यार्थस्य वाचको भवतीत्यर्थः । तदनेन प्रकारेण द्विवर्थस्यैकवद्भावो विधीयते, द्विवर्थ एकवद्भवतीति । (१)समाहारद्विगोरचेद ग्रहण नान्यस्य । पञ्चपूला समाहृता. पञ्चपूली । दशपूली । द्विवर्थस्यैकत्वाद्नुप्रयोगेऽप्येकवचनं भवति—पञ्चपूलीय शोभनेति ॥

द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ॥ २ ॥

एकवचनमिति वर्तते । अङ्गशब्दस्य प्रत्येक वाक्यपरिसमाप्त्या त्रीणि वाचनानि सम्पद्यन्ते । प्राण्यङ्गानां द्वन्द्व एकवद्भवति, तथा तूर्याङ्गानां सेनाङ्गानां च । प्राण्यङ्गानां तावत्—प्राणिपादम्, शिरोम्रीवम् । तूर्याङ्गानाम्—मार्दङ्गिकपाणविक्रम, (२)वीणावादक-परिवादकम् । सेनाङ्गानाम्—रथिकाधारोहम्, रथिकपादातम् । हस्त्यश्वादिषु परत्वात् पशुद्वन्द्वे विभाष्यैकवद् भवति । इतरेतरयोगे समाहारे च द्वन्द्वे विहित, तत्र समाहार-स्यैकत्वारिसद्वैकवचनम् । इदं तु प्रकरण विषयविभागार्थम्—प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव द्वन्द्व, दधिपयआदीनामितरेतरयोग एव, वृक्षमृगादीनामुभयत्रेति ॥

अनुवादे चरणानाम् ॥ ३ ॥

चरणशब्द. शास्त्रानिमित्तक. पुरुषेषु वर्तते । चरणानां द्वन्द्व एकवद्भवति अनुवादे गम्यमाने । प्रमाणान्तरावगतस्यार्थस्य शब्देन सङ्कीर्तनमाश्रमनुवाद । उदगाकठकाला-पम् । प्रत्यष्ठाकठकौधुमम् । कठकालापादीनामुदयप्रतिष्ठे प्रमाणान्तरावगते यदा पुनः शब्देनानुद्येते तदैवमुदाहरणम् । यदा तु प्रथमतः एवोपदेशस्तदा प्रत्युदाहरणम् । अनुवाद इति किम् ? उदगु कठकालापा. । प्रत्यष्ठा कठकौधुमा । स्थेणोरद्यतन्या चेति वक्तव्यम् ॥ स्थेणोरिति किम् ? अनन्दिपु. कठकालापा. । अद्यतन्यामिति किम् ? उद्यन्ति कठकालापा ॥

अध्वर्युः क्रतुरनपुंसकम् ॥ ४ ॥

अध्वर्युवेदे यस्य क्रतोर्विधान सोऽध्वर्युः क्रतु । अध्वर्युः क्रतुवाचिना शब्दानामनपुंसक-

द्विगुरेक—द्विगु समास एक ही पदार्थ का वाचक (अर्थात् द्विगुसमासविशिष्ट का एकवचन में प्रयोग) हाता है ।

द्वन्द्वश्च—प्राण्यङ्गवाचक, वायाङ्गवाचक तथा सेनाङ्गवाचक शब्दों में विहित द्वन्द्व समास को एकवद्भाव होता है ।

अनुवादे—चरणवाचक शब्दों में विहित द्वन्द्व को एकवद्भाव होता है अनुवाद के गम्यमान होने पर ।

स्थेणो—उष्णवार-विशिष्ट 'स्था' तथा 'श्ण' भाग्य के कर्म होने पर ही चरणवाचकद्वन्द्व एकवच्य होता है—यह अवगन्तव्य है ।

अध्वर्युः—अध्वर्यु-विहित क्रतुओं के वाचक नपुंसकनिगन्तव्यद्विहित द्वन्द्व को एकवद्भाव होता है ।

(१) समाहारे द्विगोरिति न्यासे ।

(२) वीणावादकेति नित्य क्रीडावीचिकयोरिति समास, विषात्री परिवादिकी, ताम्बीचिक परिवादक इति ।

लिङ्गानां द्वन्द्व पुरुषद्ववति । अथर्वयुक्तरनपुंसक द्वन्द्व इति गौणो निर्देशः । अक्षंभनेपम् ।
नायाहातिराग्रम् । अथर्वयुक्तरिति किम् ? इपुञ्जी, उन्निङ्लभिर्दी । अनपमरुमिति
किम् ? राजसूयवाजपंथे । इह कस्मान्न भवति—दर्शपूर्णमासी ? अतुशब्द मोनयत्पु
(१)लटः ॥

अध्ययनेन विविक्तप्रकृष्टाख्यानाम् ॥ ५ ॥

अध्ययनेन विविक्तेन येषामपि प्रकृष्टा प्रत्यासत्ता आख्या तेषां द्वन्द्व पुरुषद्ववति ।
पठकनकम् । कनकवाति कम् (२) । सम्पाठ-पदानां कनकस्य च प्रत्यासत्तः । अध्ययनेन
इति किम् ? पितापुत्रौ । अविप्रकृष्टाख्यानामिति किम् ? याज्ञिकवैयाकरणौ ॥

जातिप्राणिनाम् ॥ ६ ॥

जातिवाचिना शब्दानां द्वन्द्व पुरुषद्ववति, प्राणिनो वर्जयित्वा । (३) आराहस्त्रि । घान-
शब्दुलि । जातिरिति किम् ? मन्दकपाञ्चजन्यौ । अप्राणिनामिति किम् ? घाहृणशत्रिप-
विद्यूद्रा । ननिव्यक्तन्यायेन द्रव्यजातीनामयनेकवद्भावो न गुणक्रियाजातीनाम्—
रूपरसगन्धस्पर्शा, गन्नालङ्घनप्रसारणानि । (४) ज्ञानिपरत्वे च जातिशब्दानामयनेक-
वद्भावो विधीयते, न (५) निचतद्रव्यविवक्षायाः—इह कुण्डे बदराऽऽमलकानि तिष्ठ
न्तीनि ॥

विशिष्टलिङ्गो नदी देशोऽग्रामाः ॥ ७ ॥

विशिष्टलिङ्गानां भिन्नलिङ्गानां नदीवाचिना शब्दानां देशवाचिना च ग्रामवचिना
द्वन्द्व पुरुषद्ववति । नद्यग्रयो द्वन्द्वो नदीधुन्यते । देशावयवश्च देशः । नदी देश इत्य-
समाननिर्देश एवायम् । उद्धवश्च द्वावती च उद्धवेरावति । मन्नासोणम् । देशः खरगपि-
त्रानथ कुरुक्षेत्रं च कुरुक्षेत्रम्, कुरुक्षेत्रम् । विशिष्टलिङ्ग इति किम् ? नद्यापनुने,
मद्रक्षया । नदी देश इति किम् ? कुक्कूटमपूर्यौ । अग्रामा इति किम् ? जाम्बवथ
घाहृकिनी च, जाम्बवताहृकिनी । नदीमद्रुणमदेशत्वात् । जनपदो हि देशः । तथा च
पर्वतानां ग्रहणं न भवति—कैलासश्च गन्धमादने च कैलासगन्धमादने । अग्रामा
इत्यत्र नगराणां प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत्—मधुरा च पाटलिपुत्रं च मधुरा-
पाटलिपुत्रम् । अउभयतश्च ग्रामाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः । सौर्यं च नगरं तत्रैव च ग्रामः
सौर्यं तत्रैव ॥

अध्ययने—अध्ययन की दृष्टि में समीपस्थ प्रदेशों के वाचक शब्दों में विहित द्वन्द्व को एक-
त्रय होना है ।

जाति—अप्राणिक वाचि-वाचक शब्दों में विहित द्वन्द्व को एकवद्भाव होता है ।

विशिष्ट—विभिन्न लिङ्ग वाले नदी-वाचक शब्दों तथा ग्रामवाचकभिन्न प्रदेशवाचक शब्दों में
विहित द्वन्द्व समास एकवद् होता है ।

अग्रामा—ग्रामवाचकभिन्न के अन्तर्गत नगरवाचक शब्दों का समावेश नहीं होता है ।

उभयतश्च—एक, पति, ग्रामपत्यक, नद्य, नगरत्वक, शब्दों, के, श्रे, द्रव्यत्वात्, पूरा ए, नर,
तो ग्रामराचकशब्दभिन्नचक एकत्रयप्रतिषेध हा मनसता चारिप ।

(१) सोमवाग्नि इति न्याये वाड ।

(२) वातिरुम् इति-वृत्तिः मरिचि, वामधाते वाचिकः ।

(३) आरा मनोद, वाहृजी एणा रसाना कुल उपकुञ्जित ।

(४) ज्ञानिपरत्वे जतिप्राधान्ये ।

(५) निचतत्रि—यदा कश्चिदेशतो निचतानां द्रव्यविशेषात् विरथा तदा जातिशब्दावने-
कवद्भावो न भवतीत्यर्थः ।

क्षुद्रजन्तवः ॥ ८ ॥

अपचितपरिमाणं क्षुद्रं । क्षुद्रजन्तुवाचिना इन्द्रं एकवद्भवति । दशमशकम् । युक्-
लितम् । क्षुद्रजन्तव इति किम् ? व्याहृणक्षत्रियौ ॥

क्षुद्रजन्तुरनरिथः स्यादथवा क्षुद्र एव य ।

(१) शतं वा प्रयुतौ येषां केचिदानकुलादपि ॥

आ नकुलादपीतीयमेव स्मृतिः प्रमाणम्, इतरास्ता उद्विरोधात् ॥

येषां च विरोधः शाश्वतिकः ॥ ९ ॥

विरोधो वैरम्, शाश्वतिको नित्यः । येषां शाश्वतिको विरोधस्तद्वाचिनां शब्दानां इन्द्रं
एकवद्भवति । भार्जानमूपकम् । अहिनकुलम् । शाश्वतिक इति किम् ? गौपालिशालङ्कायनाः
कलहायन्ते । चकार पुनरस्यैव समुच्चयार्थः । तेन पशुशकुनिइन्द्रे विरोधिनामनेन नित्य-
मेकवद्भावो भवति—श्वशृगालम्, अश्वमहिपम्, काकोलकम् ॥

शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥ १० ॥

निरवसानं वहिष्करणम् । कुतो वहिष्करणम् ? पात्रात् । यैर्भुक्ते पात्रं सस्कारेणापि न
शुद्धवति ते निरवसिता, न निरवसिता अनिरवसिता । अनिरवसितशूद्रवाचिनां
शब्दानां इन्द्रं एकवद्भवति । तद्वाऽयस्कारम् । रजकतन्तुवाचम् । अनिरवसितानामिति
किम् ? चण्डालमृतपा ॥

गवाश्वप्रभृतीनि च ॥ ११ ॥

गवाश्वप्रभृतीनि कृतैकवद्भावानि इन्द्ररूपाणि साधूनि भवन्ति । गवाश्वम् । गवावि-
कम् । गवैडकम् । अजाविकम् । अजहकम् । कुञ्जवामनम् । कुञ्जकैरातिकम् । पुत्रपौत्रम् ।
श्वचाण्डालम् । स्त्रीदुमारम् । दामीमाणवकम् । (२) शाटीपिच्छकम् । उष्ट्रखरम् । उष्ट्र-
शशम् । मूत्रशकृतम् । मूत्रपुरीषम् । यकृग्मेद् । मामशोणितम् । दर्भशरम् । दर्भपृतीकम् ।
अर्जुनशिरीषम् । तुण्डोलपम् । दासीदासम् । कुटीकुटम् । भागवतीभागवतम् । गवाश्व-
प्रभृतिषु यथोच्चारित इन्द्रवृत्तम् । रूपान्तरे तु नाय विधिर्भवति—गोश्वम्, गोश्वी ।
पशुइन्द्रविभाषैव भवति ॥

विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराध-

रोत्तराणाम् ॥ १२ ॥

वृक्ष, मृग, नृण, धान्य, व्यञ्जन, पशु, शकुनि, अश्ववडव, पूर्वापर, अधरोत्तर इत्ये-

क्षुद्र—क्षुद्र-जन्तु-वाचक शब्दों का इन्द्र एकवत् होता है ।

येषाम्—जिनमें नित्य विरोध हो तद्वाचक पदों का इन्द्र भी एकवत् होता है ।

शूद्राणाम्—जिनके भोजन करने में पात्रों का सरकार सम्भावित है ऐसे शूद्रजातिवाचक
शब्दों का इन्द्र एकवत् होता है ।

गवाश्व—गवाश्वन् आदि इन्द्र साधु ह ।

विभाषा—वृक्षवाचक, मृगवाचक, तृणवाचक, धान्यवाचक, व्यञ्जनवाचक, पशुवाचक, शकुनि-
वाचक, अश्ववडव, पूर्वापर, अधरोत्तर—इन शब्दों का इन्द्र विवक्ष्य से एकवत् होता है ।

(१) शत वेति—प्रयुक्तिरजलेखम्, येषां शत प्रयुगी भवति शतेनार्द्धाजलि पूर्वत इत्यर्थः ।
यद्वा प्रयुक्तिरजलि ।

(२) शाटीपटीकमिति पदमण्डान् ।

स नपुंसकम् ॥ १७ ॥

यस्यायमेकवद्भावो विहित स नपुंसकलिङ्गो भवति द्विगुर्द्वन्द्वश्च । पञ्चगवम् । दश-
गवम् । द्वन्द्वं खल्वपि—पाणिपादम्, शिरोग्रीवम् । परलिङ्गतापवादे योगः । अकारान्तो-
त्तरपदो द्विगु स्त्रिया भाष्यते । पञ्चपृष्ठी । दशरथी । वाऽऽवन्तः स्त्रियामिष्ट । पञ्च-
सट्त्वम् । पञ्चसट्ठी । अनो नलोपश्च वा च द्विगु स्त्रियाम् । पञ्चतत्त्वम् । पञ्चतत्त्वी ।
पात्रादिभ्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । पञ्चपात्रम् । चतुर्युगम् । त्रिभुवनम् ॥

अव्ययीभावश्च ॥ १८ ॥

अव्ययीभावश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवति । अधिस्त्रि । उपकुमारि । उन्मत्तगद्गम् ।
लोहितगद्गम् । पूर्वपदार्थप्रधानस्यालिङ्गत्वे प्राप्ताऽन्यपदार्थप्रधानस्याभिधेयलिङ्गता,
भत इदमुच्यते । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकार । पुण्यसुदिनाभ्यामद् । वलीचतेऽप्यते ।
पुण्याहम् । सुदिनाहम् । पथ-संख्याभ्ययादे वलीचतेऽप्यते । त्रिपथम् । चतुष्पथम् ।
विषयम् । मुपथम् । क्रियाविशेषणानां च वलीचतेऽप्यते । (१) मृदु पचति । शोभनं
पचति ॥

तत्पुरुषोऽनञ् कर्मधारयः ॥ १९ ॥

अधिकारोऽयमुत्तरसूत्रेषु पठिते । नञ्समास कर्मधारयं च वर्जयित्वाऽन्यस्तत्पुरुषो
नपुंसकलिङ्गो भवतीत्येतदधिकृतं वेदितव्यम् । यदि त ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्र । पचयति-
“विभाषा मेनासुरा” इति । ब्राह्मणसेतम् । ब्राह्मणसेना । तत्पुरुष इति किम् ? दृढसेनो
राजा । अनजिति किम् ? असेना । अकर्मधारय इति किम् ? परमसेना ॥

संज्ञायां कन्थोशीनरेषु ॥ २० ॥

मज्ञाया विषये कन्थान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति, सा चेत् कन्था उशीनरेषु

स नपुंसकम्—इस एकवद्भाव के प्रकरण में जो द्वन्द्व तथा द्विगुसमास एकवत् बतलाए गए हैं उनका लिङ्ग नपुंसक होता है ।

अकारान्तोत्तर—जिम द्विगु समास का उत्तरावयव अकारान्त हो वह स्त्रीलिङ्ग होता है ।

वाऽऽवन्त—परन्तु जिस द्विगु समास का उत्तरावयव टाप्-अवयवान्त होता है उसका स्त्रीव वैवाचिक होता है ।

अनो—अप्रन्तोत्तरपद द्विगु समास में विकल्प से नलोप तथा स्त्रीत्व होते हैं ।

पात्रादिभ्य—पात्राद्युत्तरपद द्विगु का स्त्रीत्व नहीं होगा ।

अव्ययीभावश्च—अव्ययीभाव समास भी नपुंसक लिङ्ग होता है ।

पुण्य—पुण्य तथा सुदिन शब्दों से उत्तरपद के रूप में समस्यमान समस्त शब्दों का नपुंसक लिङ्ग होता है ।

पथ—संख्यापूर्वपदक ध्वन् अव्ययपूर्वपदक पथिन्शब्दान्त समास की नपुंसकलिङ्गता भी प्रतिपाद्य है ।

क्रिया—क्रियाविशेषण की नपुंसकता भी अवगन्तव्य है ।

तत्पुरुषोऽनञ्—अब यहाँ हम विषय को अधिकृत समझना चाहिए कि नञ्समास तथा कर्मधारय को छोड़ कर सभी तत्पुरुष समासों का नपुंसक लिङ्ग होता है ।

संज्ञायाम्—संज्ञा के विषय में कन्था-शब्दान्त तत्पुरुष नपुंसकलिङ्ग होता है, यदि वह कन्था उशीनर जनपद सम्बन्धी हो ।

(१) ‘क्रियाविशेषणानां कर्मत्व नपुंसकलिङ्गता च वक्तव्या’ इति वार्तिक कचिदधिकं दृश्यते ।

भवति । सौप्तिकन्यम् । आह्वरकन्यम् । संज्ञायामिति किम् ? वीरणन्या । उशीन-
रेष्विति किम् ? द्वापिकन्या । परवद्विज्ञतापत्राद् इदं प्रकरणम् ॥

उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिरुपासायाम् ॥ २१ ॥

उपज्ञायत इत्युपज्ञा, उपक्रम्यत इत्युपक्रमः । उपज्ञा च उपक्रमश्च उपज्ञोपक्रमम् ।
तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति तदाद्याचिरुपासाया तयोरुपज्ञोपक्रमयोरादोरा-
चिरुपासाया गम्यमानायाम् । आख्यातुमिच्छा आचिरुपासा । दृष्टुपज्ञेयसोपक्रम्यस्य
पार्थस्यार्द्राख्यातुमिष्यते तत एतद्भवति । पाणिन्युपज्ञमशालक (१)व्याकरणम् ।
पाणिनेरुपज्ञानेन प्रथमतः प्रणीतमशालक(२) व्याकरणम् । म्याद्व्युपज्ञ (३)दुष्करणम् ।
आद्योपक्रम प्रासाद । नन्दोपक्रमानि मानानि । दर्शनोद्योपक्रम मुकुमारम् । उपज्ञो-
पक्रममिति किम् ? यादमीकिरेलोकाः । तदाद्याचिरुपासायामिति किम् ? देवदत्तोपज्ञो
रथः, यज्ञदत्तोपक्रमो रथः ॥

छाया वाहुल्ये ॥ २२ ॥

"विभाषा सेवानुराद्धाया" इति विभाषां वक्ष्यति, निरवार्थमिदं वचनम् । ध्यामान्त-
स्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति वाहुल्यं गम्यमाने । पूर्वपदार्थप्रमो वाहुल्यम् । शलभादीना
हि बहुलं गम्यते । शलभच्छायम् । इत्युद्धायम् । वाहुल्य इति किम् ? कुल्यच्छाया ॥

सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा ॥ २३ ॥

सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति, सा चेतसभा राजपूर्वामनुष्यपूर्वा च भवति ।
इनसभम् । ईधरसभम् । इह करमात्र मरति ? राजसभा । पर्यायरचस्यैवत्यते, तदुक्तम्—
जित्पयोयस्यैव राजाऽर्थम् इति । अमनुष्यपूर्वा—रथ सभम्, पिशाचसभम् । इह करमात्र
भवति, काष्ठसभा ? अमनुष्यदाहो रुडिरूपेण रथ पिशाचादिष्वेव वर्तते । राजामनुष्य-
पूर्वेति किम् ? देवदत्तसभा ॥

अशाला च ॥ २४ ॥

अशाला च या सभा तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति । संवातरचनोऽत्र सभा-

उपज्ञोपक्रमम्—उपज्ञान्त ल्या उपक्रमान्त तत्पुरुष नपुंसकलिङ्ग होते हैं यदि उपशेष तथा
उपक्रम्य के प्रथमकर्ता (आदि कर्ता) के अभिधान की इच्छा हो ।

छाया—वाहुल्य अर्थ में छायाशब्दाल् तत्पुरुष नपुंसकलिङ्ग होता है ।

सभा—राजपर्यायशब्दपूर्वक तथा अमनुष्यपूर्वक सभाशब्दान्त तत्पुरुष नपुंसक लिङ्ग
होता है ।

अशाला च—शालार्थक भिन्न-सभाशब्दान्त तत्पुरुष भी नपुंसकलिङ्ग होता है ।

(१) अशालापक्रम इति मुद्रित पाठ ।

(२) अशालकमिति—पूर्वानि व्याकरणान्यतनारिकालपरिभाषायुक्तानि, तद्विहितानि तु व्याकरण
पाणिनिप्रभृतिप्रवृत्तमित्यस्ति तदादित्वस्वात्वानम् ।

(३) इमिति सदेतशब्द, यथान् इत्करणम् । दशदुष्करणम् इति न्यासपाठ । तत्रायमर्थ—
व्यादिरप्यत्र युगपत्कालभाषिणा विधीना मध्ये दश दुष्करणानि कृत्वा परिभाषितवान्—पूर्व
पूर्व कालमिति । पूर्व प्रथम पूर्व भूताख्य काल परिभाषितवान्, पश्चात् वर्तमानादिकमित्यर्थः ।
अथवा पूर्व पूर्वमिति प्रथमतरमित्यर्थः । पूर्वप्रथमयोरेषांतिशयविवक्षाया द्विवचनमिति (६।१।१२
वा०) द्विवचनम् । अस्य दश दुष्करणानोत्पत्त्यनेन सम्बन्ध, तदयमर्थ—प्रथमतर दश दुष्करणानि
कृत्वा कालमयतनादिक परिभाषितवान् इति तन्वप्रदीपे मैत्रेयविरचितः ।

शब्दो गृह्यते । स्त्रीसभम् । दासीसभम् । दासीसघात इत्यर्थः । अशालेति किम् ? अनाथ-
सभा । अनाथकुटीत्यर्थः ॥

विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ॥ २५ ॥

सेना, सुरा, छाया, शाला, निशा इत्येवमन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति विभाषा ।
ब्राह्मणसेनम्, ब्राह्मणसेना । यवसुरम्, यवसुरा । कुड्यच्छायम्, कुड्यच्छाया । गोशा-
लम्, गोशाला । (१) धनिराम्, धनिशा ॥

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ॥ २६ ॥

समाहारद्वन्द्वे नपुंसकलिङ्गस्य विहितत्वाद् इतरेतरयोगद्वन्द्वस्येदं ग्रहणम् । परस्य
यलिङ्गं तद्भवति द्वन्द्वस्य तत्पुरुषस्य च । उत्तरपदलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोर्दीर्घीयते । कुक्कुट-
मयूर्याविमे, मयूरीकुक्कुटाविमौ । तत्पुरुषस्य—अर्द्धं पिप्पल्या अर्द्धपिप्पली, अर्द्धकोशा-
तको, अर्द्धनखरजनी ॥ छद्दिगुप्राप्तपञ्चालपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । द्विगु-
पञ्चसु कपालेषु संस्कृत पुरोडाश पञ्चकपाल । प्राप्तो जीविकाम् प्राप्तजीविक । आपन्नो
जीविकाम् आपन्नजीविक । अलं जीविकायै अलजीविक । गतिसमाम्—निष्क्रान्त
कौशाभ्या निष्कौशाभिव ॥

पूर्ववडवडवौ ॥ २७ ॥

अश्ववडवयोर्विभाषैकवद्भाव उक्तः, तत्रैकवद्भावादन्वयत्र परवल्लिङ्गतायां प्राप्तायामिदमा-
रभ्यते । अश्ववडवयो पूर्ववल्लिङ्गं भवति । अश्वश्च वडवा चाश्ववडवौ । अर्थातिदेशश्चायम्
न निपातनम् । तत्र द्विवचनमतन्त्रम्, वचनान्तरेपि पूर्ववल्लिङ्गता भवति—अश्ववडवान्,
अश्ववडवैरिति ॥

हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसि ॥ २८ ॥

पूर्ववदिति वर्तते । हेमन्तशिशिरी, अहोरात्रे इत्येतयोरछन्दसि विषये पूर्ववल्लिङ्गं
भवति । हेमन्तशिशिरावृत्तना प्रीणामि । अहोरात्रे इव ब्रम् । परवल्लिङ्गतापवादो योगः ।
अर्थातिदेशश्चायं न निपातनम्, तेन द्विवचनमतन्त्रम्, वचनान्तरेपि पूर्ववल्लिङ्गता भवति—
पूर्वपञ्चाश्रितय, अपरपञ्चा पुरीषम्, अहोरात्राणीष्टका । छन्दसीति किम् ? दु खे हेमन्त-
शिशिरे, अहोरात्राविमौ पुष्यौ । छन्दसि लिङ्गव्यरथय उक्तः, तस्यैवाय प्रपञ्चः ॥

रात्राद्वाहाः पुंसि ॥ २९ ॥

कृतसमासान्तानां निर्देशः । रात्र, अह, अह इत्येते पुंसि भाष्यन्ते । परवल्लिङ्गतायां

विभाषा—सेनाशब्दान्त, सुराशब्दान्त, छायाशब्दान्त, शालाशब्दान्त, तथा निशाशब्दान्त
तत्पुरुष विकल्प से नपुंसक लिङ्गं होते है ।

परवल्लिङ्गम्—इतरेतर-द्वन्द्वं तथा तत्पुरुष समाम मे परशब्द के अनुसार लिङ्गं होता है ।

द्विगु—द्विगुसमास, प्राप्त-पूर्वक, आपन्न-पूर्वक तथा अलम्पूर्वक तत्पुरुष समासों में परशब्दानु-
सारी लिङ्ग नहीं होता है ।

पूर्व—एकवद्भाव से भिन्न स्थल में 'अश्ववडव' के द्वन्द्व का पूर्वशब्दानुसारी लिंग होता है ।

हेमन्त—हेमन्त तथा शिशिर शब्दों के द्वन्द्व तथा अहन् और रात्रि शब्दों के द्वन्द्व का लिंग
वेद में पूर्वशब्द के लिंग के अनुसार होता है ।

रात्राद्वाहा—रात्र, अह एवम् अह—इन कृतसमासान्त शब्दों की पुल्लिङ्गता होती है ।

(१) इवनिशमिति । यस्या निशाया इवान्ते मत्ता विरहन्ति सा इवनिश, श्वनिशेति चोच्यते
इति न्यासे । यस्या निशाया इवान् उपवमन्ति सा इवनिशमित्युच्यते । सा पुन कृष्णचतुर्दशी
इति पदमजयाम् ।

श्रीनपुसकयोः प्राप्तयोरेवं वचनम् । द्विरात्र । त्रिरात्रः । चतुरात्रः । पूर्वाह्नः । अपराह्नः । मध्याह्नः । इष्यहः । स्यहः । अनुवाकादयः पुसीति वक्तव्यम् । अनुवाकः । शंयुवाकः । सूक्तवाकः ॥

अपथं नपुंसकम् ॥ ३० ॥

अपथशब्दो नपुंसकलिङ्गो भवति । अपथमिदम् । अपथानि गाहते मूढः । इह कस्मात् भवति—अपथो देशः, अपथो नगरी ? तापुरुष इति वक्षते ।

अर्धर्चाः पुंसि च ॥ ३१ ॥

अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि नपुंसकं च भाष्यन्ते । अर्धर्चं, अर्धर्चम् । गोमयं, गोमयम् । शब्दरूपाऽनया चये द्विलिङ्गता एचिदर्थभेदेनापि व्यपतिष्ठते । यथा पद्मशब्दस्यै निधि-वचनी पुंसिर्ग्री, जलजे उभयलिङ्गौ । भूतशब्दः पिशाचि उभयलिङ्गः, क्रियाशब्दस्याभिधेयव-लिङ्गम् । (१)सैन्धवशब्दो लवणं उभयलिङ्गः, यौगिकस्याभिधेयवलिङ्गम् । सारशब्द उरुर्गं पुंसिर्ग्री, न्यायादनपेते नपुंसकम्—नेतासारमिति । धर्म इत्यपूर्वं पुंसिर्ग्री, तस्माधने नपुंसकम्—तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्(२) । अर्धर्चं । गोमय । कपाय । कार्पाणम् । कुतप । कपाट । शूद्र । गृध । यूथ । ध्वज । कवन्ध । पद्म । गृह । सरक । कंस । दिवस । यूष । अन्धकार । दण्ड । कमण्डलु । मण्ड । भूत । द्वोप । प्रत । चक्र । धर्म । कर्मन् । मादक । शतमान । यान । नगर । नगर । चरण । पुण्ड्र । दादिस । हिम । रजत । सक्तु । विधान । सार । पात्र । एत । सैन्धव । औषध । आडक । चपक । द्रोण । ललीन । पात्रोत्र । पटिक । वार । बाण । प्रोध । कपित्थ । शुष्क । शील । शुल्ब । सीधु । कवच । ऐणु । कपट । मीकर । सुमल । सुवर्ण । यूष । चमस । वर्ण । चीर । कर्ष । आकाश । अष्ट-पद । मज्जल । निधन । नियांस । जुम्भ । वृत्त । पुस्त । ध्वेदित । शृङ्ग । शृङ्गल । मयु । मूल । मूलक । सराय । शाल । वन । विमान । मुख । प्रमीव । शूल । वज्र । कण्ट । शिपर । कटक । नाड । मस्तक । यलय । कुसुम । वृण । पद्म । कुण्डल । किराट । अर्जुद । अशुश । तिमिर । आश्रम । भूषण । इत्यस । मुकुल । यस्तन्त । तडाग । पिटक । विट्क । माप । कोश । फलक । दिन । देवत । पिनाक । समर । स्थाणु । अनीक । उपवास । शार । कर्पास । चपाल । सन्द । दर । विटप । रण । बल । मल । मृणाल । हस्त । सुध । ताण्डर । गाण्डीव । मण्डप । पट्ट । सौध । पार्थे । शरीर । फल । जल । पुर । राष्ट्र । विध । अम्बर । कुट्टिम । मण्डल । कुन्द । तोमर । तोरण । मज्जक । पुद्ग । मध्य । बाल । बरमीक । वर्ष । वस्त्र । देह । उद्यान । उद्योग । स्नेह । स्वर । सङ्गम । निष्क । घेन । शूक । छत्र । पवित्र । जीवन । पानक । मूषिक । वक्रकल । कुञ्ज । विहार । लोहित । विपाण । भवन । अरण्य । पुलिन । दण्ड । आसन । ऐरावत । शूर्प । तीर्थ । लोमश । तमाल । लोह । दण्डक । क्षपथ । प्रतिसर । दाह । धनुष् । मान । तड्ड । वितड्ड । मव । सहस । ओदन । प्रवाल । शकट । अपराह्न । नीड । सकल । अर्धर्चादि (१) ॥

अनुवाकादयः—'अनुवाक' आदि शब्दो का भी पुंसव समक्षना चाहि ।

अपथम्—'अपथ' शब्द नपुंसकलिङ्ग होता है ।

अर्धर्चा—'अर्धर्च' आदि शब्द पुलिङ्ग तथा नपुंसक भी होते हैं ।

(१) अत्र न्यासपूर्वाख्यानया सैन्धवशब्दरूपाने लवणशब्दस्य पाठोऽनुमीयते ।

(२) कर्मशब्दो नकारान्त प्रथोभयलिङ्ग इति पाठोऽत्र विहित इति न्यातेऽप्यनुमीयते ।

(३) कुणप । मुण्ड । पूत । मरु । कस । लोमन् । लिङ्ग । सीर । धल । ऋण । कडार । वर्ण । पूर्ण । पणव । विशाल । कुस्त । पुस्तक । पलव । निगड । खल । स्थूल । शार । चाल । प्रवर । कटक । कण्टक । छाल । कुमुद । पुराण । जाल । स्कन्ध । ललाट । कुडुम । कुसल । विडङ्ग ।

इदमोऽन्वादेशेऽशुनुदात्तस्त्वतीयादौ ॥ ३२ ॥

आदेशः कथनम् । (१) अन्वादेशोऽनुकथनम् । इदमोऽन्वादेशविषयस्याशादेशो भवत्यनुदात्तरग्वीयादौ विभक्तौ परतः । आभ्या छात्राभ्या रात्रिरधीता, अथो आभ्यामहरप्यधीतम् । अस्मै छात्राय वन्यल देहि, अथो अस्मै शाठवमपि देहि । अस्य छात्रस्य शोभनं शीलम्, अथो अस्य प्रभूतं स्वम् (२) । अशादेशवचनं साकृच्छकार्थम्—इमकाभ्या छात्राभ्या रात्रिरधीता, अथो आभ्यामहरप्यधीतम् । नेह पश्चाद्बुद्धारणमात्रमन्वादेशः, किं तद्दि ? एकस्यैवाभिधेयस्य पूर्वं शब्देन प्रतिपादितस्य द्वितीयं प्रतिपादनमन्वादेशः । तेनेह न भवति—देवदत्त भोजय, इमं च यज्ञदत्तमिति ॥

एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ ॥ ३३ ॥

अन्वादेशो अनुदात्त इति वर्तते । एतदोऽन्वादेशविषयस्य अशादेशो भवति अनुदात्तस्त्रतसोः परतः, तौ चापि त्रतसावनुदात्तौ भवतः । एतस्मिन् ग्रामे सुखं वसाम्, अथो अत्र दुःखा अधीमहे । एतस्माच्छात्राच्छब्दोऽधीष्व, अथो अतो व्याकरणमप्यधीष्व । सर्वाऽनुदात्तं पदं भवति । “एतदोऽशु” इत्यन्वादेशो लब्धे पुनर्बचनमनुदात्तार्थम् ॥

द्वितीयादौस्त्वेनः ॥ ३४ ॥

अन्वादेशो अनुदात्त इति वर्तते । द्वितीया, टा, ओस् इत्येतेषु परत इदमेतदोरन्वादेशविषययोरनेशाब्द आदेशो भवति अनुदात्तः । इदमो मण्डूकप्लुतिन्यायेनानुवृत्तिः । इमं छात्रं छन्दोऽध्यापय, अथो एनं व्याकरणमध्यापय । अनेन छात्रेण रात्रिरधीता, अथो एनेनाहरप्यधीतम् । अनयोश्छात्रयोः शोभनं शीलम्, अथो एनयोः प्रभूतं स्वम् । एतदस्त्रस्वपि—एतं छात्रं छन्दोऽध्यापय, अथो एनं व्याकरणमध्यापय । एतेन छात्रेण रात्रिरधीता, अथो एनेनाहरप्यधीतम् । एतयोश्छात्रयोः शोभनं शीलम्, अथो एनयोः प्रभूतं स्वम् । छपनदिति नपुंसकैकवचने वक्ष्यम्यम् । प्रह्लादयेनत् । परिवर्तयेत् । इह करमात्रं भवति—अयं दण्डो हरानेन, एतमातं हितं विद्यादिति ? यत्र किञ्चिद् विधाय वाच्यमात्रेण पुनरन्वयदुपदिश्यते सोऽन्वादेशः । इह तु वस्तुनिर्देशमात्रं कृत्वा (३) एकमेव विधानम् ॥

इदमो—तृतीयादि विभक्तियों के परे रहने अन्वादेश में वर्तमान इदम् शब्द के स्थान में अनुदात्त 'अश' आदेश हो जाता है ।

एतदस्त्र—न एवम् तस् प्रत्यया के परे रहने अन्वादेश में वर्तमान एतत् शब्द के स्थान में अनुदात्त 'अश' आदेश होता है और न तथा तम् प्रत्यय भा अनुदात्त होते हैं ।

द्वितीया—द्वितीया, टा तथा ओश् विभक्तियों के परे रहने पर अन्वादेश में वर्तमान इदम् तथा एतत् शब्दों के स्थान में 'एन' आदेश हो जाता है ।

एनदिति—नपुंसक-एकवचन में 'एनत्' आदेश समझना चाहिये ।

पिप्याक । आर्द्र । हल । कटक । योष । विष्णु । कुम्भुट । कुटप । स्वच्छल । पञ्चक । वसु । उदम । स्तन । स्नेन । क्षत्र । कलह । पालक । वचरक । कृष्ण । नण्डक । तण्डल । एते शब्दा अपिज्ञा क्वचित् ।

(१) शब्देनेति न्यासे अधिक पाठः ।

(२) अस्माच्छात्राच्छब्दोऽधीष्व, अथोऽस्माद् व्याकरणमप्यधीष्व इति पाठः कुत्रचिदधिकः ।

(३) एकमेव विधानम् इति—अयं दण्ड इत्यनेन दण्डस्य सत्तोषलक्षणमात्रं कृत्वा हरानेनेत्यनेनैव हरणकियां प्रति दण्डस्य करणभावो निर्दिश्यते इत्येकं विधानम् । एतमातं हितं विद्यादित्यत्रापिप्येनैव क्रियायोगं मर्यादाभिधौ च य इतीषदाप्येत्याऽऽकारस्य निर्देशमात्रं कृत्वा एतमातं हितं विद्यादित्यनेन वैदिककिया प्रत्याऽऽकारमात्रस्य कर्मभाव एव विधीयते इत्येकमेव विधानम् ।

आर्द्धधातुके ॥ ३५ ॥

आर्द्धधातुके इत्यधिकारोऽयं “अथचित्रवार्धमित्” इति यावत् । यदित् उर्ध्वमनु-
प्रमित्त्वामस्तत्तद्वार्द्धधातुके वेदित्तन्मम् । यथपति—“हनो यथ डिङि”—उत्वात् । आर्द्धधातुक
इति किम् ? हन्यात् । विषयमसमी चेय न परत्समी । तेनार्द्धधातुकविवक्षायामादेशेषु
कृतेषु पञ्चाक्षयाप्राप्तं प्रत्यया भवन्ति—भष्मम्, प्रवेयम्, आशयेयम् ॥

अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति ॥ ३६ ॥

अदो जग्धिदेशो भवति ज्यपि परत्, तकारादौ च किति प्रत्यये । प्रजग्य । विज-
ग्ध्य । जग्ध । जग्धवात् । इकार उच्चारणाऽर्थः । तेन जुञ्ज भवति । पूष वच्चादीनामपि ।
इह करमात्र भवति—अद्यम् ? “अद्याण” इति निपातनात् ॥

जग्धी सिद्धेऽन्तरङ्गत्वात् कितीति ल्यपुष्पते ।

ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणो ज्यया भवति याधनम् ॥

तीति किम् ? अघते । कितीति किम् ? अत्तन्मम् ॥

लुङ्सनोर्धस्त ॥ ३७ ॥

लुङि सनि च परतोऽदो घस्तु आदेशो भवति । लुङिक्करणमडभम् । लुङि—अवसत्,
अघसताम्, अघसन् । ननि—जिघत्सनि, जिघत्सन्, जिघत्सन्ति ॥ ङवस्तुभावेऽप्युप-
नख्यानमङ् । प्राप्तीति प्रयत् ॥

घजपोश्च ॥ ३८ ॥

घनि अपि च परतोऽदो घस्तु आदेशो भवति । घात् । प्रयत् । “उपसगऽद्”
द्वयम् ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ३९ ॥

छन्दसि विषये बहुलमदो घस्तु आदेशो भवति । (१)वस्तान्गूनम् । सगिधश्च मे ।
न च भवति—आत्तामघ सभ्यतो मेद् उद्भूतम् । अन्यतरस्याप्रहणमेव करमात्र
क्रियते, तदेवोत्तरार्धमपि अविष्यति ? कार्यान्तरार्धं बहुलप्रहणम् । घस्तानित्यत्रोपघा-
लोपो न भवति ॥

आर्धधातुके—यहाँ से ‘आर्धधातुक’ का अधिकार समझना चाहिए ।

अदो—स्वयं प्रत्यय तथा लकारादि-ङिद् प्रत्यय के परे रहते ‘अद्’ धातु यो ‘जग्धि’ आदेश
हो जाता है ।

लुङ्—लुङ् तथा मन् के पर रहते ‘अद्’ धातु के स्थान में ‘वस्तु’ आदेश होता है ।

घस्तुभावे—अभ्युपत्यय के परे रहने भी ‘घस्तु’ आदेश का विधान समझना चाहिए ।

घजपोश्च—घञ् तथा जप् प्रत्ययों के परे रहते भी ‘अद्’ धातु के स्थान में ‘घस्तु’ आदेश
होता है ।

बहुलम्—‘अद्’ के स्थान में ‘घस्तु’ आदेश बहुल करके होता है ।

(२) वस्तमिति—लङ्, नसन्नाम्, अदादिकन्वाच्छपो लुङ् । बहुल छन्दस्यमाङ्घ्र्यामप्यौ-
रवटामनाभाव । अथवा लुङ्मुदाहरणमेतद् । न-ने घमङ्गोत्पादिना उर्ध्वम् । सगिधरिति शिष्या जिनम् ।
वसिभसोर्धसि चेत्युपधालोप । जलो ज्ञापेति सकारलोप । अथ यदि सिचोऽनेन लोपो विधीयते तदा
छन्दसो वर्णलोपो द्रष्टव्यो यथेकार्थमन्धर इति । पूर्ववत् उच्चारस्य वकार । वकारस्य जज्ञनम् ।
समाना गिधरिति पूर्वापरप्रत्ययेत्यादिना समास । समानस्य च्छन्दस्यपूर्वप्रत्ययान्तकश्चित् । ममानस्य
सभाव । मन्थि लो मद्मोऽनमित्यर ।

लिट्यन्यतरस्याम् ॥ ४० ॥

लिटि परतोऽङोऽन्यतरस्या घस्लादेशो भवति । जघास । जञ्चतु । जञ्चु । आद् । आदतु । आदुः ॥

वेजो वयिः ॥ ४१ ॥

लिट्यन्यतरस्यामिति वसंते । वेयो वयिरादेशो भवति अन्यतरस्या लिटि परत । इकार उच्चारणार्थं । उवाय, ऊयतु, ऊयु । पचे-ऊचतु, ऊचु । “लिटि वयो य” इति यकारस्य सप्रसारण प्रतिषिद्धते । “वश्वास्यान्यतरस्या किति” इति वकारो विधीयते—ववी, ववतु, वयु । “वेज ” इति सप्रसारण न भवति ॥

हनो वध लिङि ॥ ४२ ॥

हन्तेर्धातोर्वध इत्ययमादेशो भवति लिङि परत आर्धधातुके । वध्यात् । वध्यास्ताम् । वध्यामु । अकारान्तश्चायमादेश, तत्राकारस्य लोपो भवति । तस्य स्थानिवद्भावाद्बध्-विति हलन्तलक्षणा वृद्धिः “अतो हलादेर्लघोः” इति न भवति ॥

लुङि च ॥ ४३ ॥

लुङि च परतो हनो वध इत्ययमादेशो भवति । अवधीत् । अवधिष्टाम् । अवधिषुः । योगविभाग उत्तरार्थः, आत्मनेपदेषु लिङि विकल्पो मा भूत् ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

पूर्वण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । आत्मनेपदेषु परतो हनो लुङ्यन्यतरस्या वध इत्ययमादेशो भवति । आवधिष्ट । आवधिषाम् । आवधिषत । न च भवति—आहत, आहसाताम्, आहसत(१) ॥

इणो गा लुङि ॥ ४५ ॥

इणो गा इत्ययमादेशो भवति लुङि परत । अगात् । अगाताम् । अगुः । लुङीति वसंमाने पुनर्लुङ्प्रहणम् “आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्” इत्येतन्मा भूत् । इह स्वविशेषेण नित्य च भवति—अगात्, अगायि भवता । इण्वदिक इति वक्तव्यम् । अभ्यगात् । अभ्यगाताम् । अभ्यगु ॥

णौ गमिस्वोधने ॥ ४६ ॥

णौ परत इणोऽबोधनार्थस्य गमिरादेशो भवति । इकार उच्चारणार्थं । गमयति । लिट्यन्य—लिटि के परे रहते विकल्प से ‘अद्’ धातु के स्थान में ‘घस्ल’ आदेश होता है । वेजो—लिटि के परे रहने में ‘वेञ्’ धातु के स्थान विकल्प से ‘वयि’ आदेश होता है । हनो—आर्धधातुक लिङि के परे रहने से ‘हन्’ धातु के स्थान में ‘वध’ आदेश होता है । लुङि—लुङ् के परे रहने में ‘हन्’ धातु को ‘वध’ आदेश होता है । आत्मने—आत्मनेपद में लुङ् के परे रहते ‘हन्’ धातु को विकल्प से ‘वध’ आदेश होता है । इणो गा—लुङ् के परे रहते इण् धातु को ‘गा’ आदेश होता है । इण्वत्—‘इण्’ धातु की तरह ‘इक्’ धातु के स्थान में भी ‘गा’ आदेश होता है । णौ गमि—अबोधनार्थक ‘इण्’ धातु के स्थान में ‘गमि’ आदेश होता है णिच्प्रत्यय के परे रहते ।

(१) आज्ञो यमहन इत्यात्मनेपदम् । हन सिञ् इति क्तिवन् । अनुदात्तोपदेशोति नलोप । इस्वाद्वादिनि सिचो लोप इति अन्यत्र पुम्लकेऽधिक लभ्यते ।

गमयतः । गमयन्ति । अयोधन इति किम् ? प्रत्यापयति, इष्वदिक इत्येव—अधि-
गमयति ॥

सनि च ॥ ४७ ॥

सनि परत इणोऽयोधनार्थस्य गमिरादेशो भवति । जिगमिपति । जिगमिपतः ।
जिगमिपन्ति । अयोधन इत्येव—आर्यान् प्रतीपिपति । इष्वदिक इत्येव—अधिजिग-
मिपति । योगविभाग उत्तरार्थः, “इडश्च” इति सन्धेय यथा स्यात्(१) ॥

इडश्च ॥ ४८ ॥

इडश्च सनि परतो गमिरादेशो भवति । अधिजिगासते । अधिजिगासेते । अधि-
जिगासन्ते ॥

गाड् लिटि ॥ ४९ ॥

गाडादेशो भवतीडो लिटि परतः । अधिजगो । अधिजगाते । अधिजगिरे । गाडोऽनु-
बन्धग्रहणं विशेषणार्थम्, “गाड्कुटादिभ्य” इत्यत्रास्य ग्रहणं यथा स्यात् । न हि स्थानिच-
ज्ञावेन गाडिति रूपं कथ्यते ॥

विभाषा लुङ्लुङोः ॥ ५० ॥

लुङि लुङि च परत इडो विभाषा गाडादेशो भवति । आदेशपक्षे “गाड्कुटादि-
भ्य” इति द्विव “युमास्थागापाजहातिसा हलि” इतीत्यम् । अध्यगीष्ट । अध्यगी
पाताम् । अध्यगीपत् । न च भवति—अध्यष्टे, अध्यषाताम्, अध्यपत् । लुङि रत्नवि-
अध्यगीप्यत, अध्यगीप्येताम्, अध्यगीप्यन्त । न च भवति—अध्यैप्यत, अध्यैप्येताम्,
अध्यैप्यन्त ॥

णी च संश्रद्धोः ॥ ५१ ॥

इडो गाड् विभाषेति यन्ते । णावितोऽपेक्षा परसप्तमी, संश्रद्धोरिति च ष्यपेक्षा । णी
सन्परे चत्परं च परत इडो विभाषा गाडादेशो भवति । अधिजिगापिपति । न च
भवति—अध्यापिपिपति । चङि रत्नवि—अध्यजीगपत्, अध्यापिपत् ॥

अस्तेभूः ॥ ५२ ॥

अस्तेर्धातोर्भू इत्ययमादेशो भवति आर्द्धधातुकं भवित्वा । भवितुम् । भवितव्यम्(२) ।
इह कस्मात् भवति—ईहामासु, ईहामासतु, ईहामासुः ? “कृञ्जानुप्रयुज्यते लिटि” इति
प्रत्याहारग्रहणेनास्तं ग्रहणसामर्थ्यात् । तथा चोच्यते—

सनि च—अयोधनार्थक ‘इण्’ धातु के स्थान में सन्धेय के परे रहते भी ‘गमि’ आदेश
होता है ।

इडश्च—सन्धेय के परे रहते ‘इड्’ धातु के स्थान में भी ‘गमि’ आदेश होता है ।

गाड्—लिटि के परे रहते ‘इड्’ धातु के स्थान में ‘गाड्’ आदेश होता है ।

विभाषा—लुङ् तथा लृङ् के परे रहते ‘इड्’ धातु के स्थान में विकल्प में ‘गाड्’ आदेश
होता है ।

णी च—सन्परक तथा चत्परक णि के परे रहते ‘इड्’ धातु के स्थान में विकल्प से ‘गाड्’
आदेश होता है ।

अस्तेर्भू—आर्द्धधातुक प्रत्ययों के परे रहते ‘भू’ धातु के स्थान में ‘भू’ आदेश होता है ।

(१) णी मा भूत् इति अधिकसुपठम्यते क्वचित् ।

(२) आर्द्धधातुक इति किम् ? अस्ति, स्त, सन्ति इति कुञ्चिदधिकम् ।

(१) अनुप्रयोगे तु सुवाऽस्त्यवाधनं स्मरन्ति कर्तुर्वचनात् प्रनीषिण—इति ॥

प्रवो वचिः ॥ ५३ ॥

प्रवो वचिरादेशो भवति आर्धधातुकविषये । इकार उच्चारणार्थं । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । स्थानिवद्भावेन कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदं भवति—ऊचे, वक्ष्यते ॥

चक्षिडः ख्याञ् ॥ ५४ ॥

चक्षिड ख्याञादेशो भवत्यार्धधातुके । आख्याता । आख्यातुम् । आख्यातव्यम् । स्थानिवद्भावेन नित्यमात्मनेपदं न भवति, जज्ञारानुबन्धकरणसामर्थ्यात्(२) । छशा-दिरप्ययमादेश इत्यतेः । आकृशाता । आकृशातुम् । आकृशातव्यम् । छवर्जने प्रतिषेधो वक्तव्यः । दुर्जना सञ्चयाः । वर्जनीया इत्यर्थः । असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । नृचक्षा राक्षसा । हिसायाँऽत्र धातु । अने सख्वपि-विचक्षण पण्डित (३) । बहुलं सञ्जाच्छन्दसोरिति वक्तव्यम् । अन्नवधकगाप्रविचक्षणाजिराद्यर्थम् ॥

वा लिटि ॥ ५५ ॥

पूर्वेण नित्यं प्राप्ते विकल्प उपपद्यते । लिटि परतश्चक्षिडः ख्याञादेशो वा भवति । आचक्ष्यौ । आचक्ष्यतु । आचक्ष्यु । न च भवति-आचक्ष्वे, आचक्ष्वते, आच-चक्षिरे ॥

अजेर्व्यघञपोः ॥ ५६ ॥

अजेर्धातोर्विभ्ययमादेशो भवत्यार्धधातुके परतो घञपो वर्जयित्वा । प्रवायक । प्रवय-णीयः । अघञपोरिति किम् ? समाजः, उद्वाज । अपि तु-ममज, उदज । “समुदोरजः पशुषु” इत्यप् । वीर्घोच्चारणं किम् ? प्रचीता । अघञपोः प्रतिषेधे वयप् उपसख्यानम् । समग्या । अजलादावार्धधातुके विकल्प इत्यतेः । प्रवेत्ता । प्राजिता । प्रवेतुम् । प्राजितुम् ॥

प्रघो—आर्धधातुकविषये में 'व्' धातु के स्थान में 'वच्' आदेश होता है ।

चक्षिडः—आर्धधातुकविषये में 'चक्षिड्' धातु के स्थान में 'ख्याञ्' आदेश होता है ।

वशादि—इत् 'ख्याञ्' के स्थान में 'ख्यान्' आदेश भी समझना चाहिए ।

वर्जने—परन्तु वर्जन अर्थ में उक्त आदेश नहीं होता है ।

असनयोश्च—अन् तथा अन प्रत्ययों के परे भी ख्याञादेश का प्रतिषेध समझना चाहिए ।

बहुलम्—सञ्जा तथा वेद में बहुल करके प्रतिषेध होता है ।

वा लिटि—लिट् के परे रहते 'चक्षिड्' धातु के स्थान में विकल्प से 'ख्याञ्' आदेश होता है ।

अजेर्वी—घञ् तथा अप् से भिन्न आर्धधातुक प्रत्ययों के परे रहते 'अज' धातु के स्थान में 'वी' आदेश होता है ।

घञपो—घञ् तथा अप् प्रत्ययों के साथ-साथ प्रतिषेध-श्लोके में 'वयप्' का भी समावेश समझना चाहिए ।

चलाद्वा—वत्सादि आर्धधातुक प्रत्यया के परे रहने विकल्प से 'वी' आदेश होता है ।

(१) भवती प्रिहायाम्यधैष कृत् पृथ्वीतुक्वामरित्रय तदेव हि—इति पूर्वार्द्धभागः ।

(२) आख्यास्यति, आख्यास्यते इति कुत्रचिदुपलभ्यते ।

(३) बहुलम् इति—सञ्जाया छन्दसि च अगध्यादेशादिकार्यं बहुलं न भवतीत्यर्थः ।

वा यौ ॥ ५७ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । यु इति क्मुटो ग्रहणम् । यौ परभूते अनेका
वी इत्ययमादेशो भवति । प्रवयणो दण्डः । प्राजतो दण्डः । प्रवयणमानय । प्राज-
नमानय ॥

पयक्षत्रिपार्पितो यूनि लुगणिवोः ॥ ५८ ॥

प्यादयो गोत्रप्रथया । प्यान्तात् चत्रियगोत्राद् आपाद् भित्तश्च पर्योरणिजोर्द्विनि
लुगभवति । प्यान्तात्तावत्—“कुर्वादिभ्यो ष्यः”, तस्माच्चुनि इञ् । तस्य लुक् । वीरव्यः
पिता । कीरव्यः पुत्रः । ननु च कीरव्यशब्दस्मिन्कादिषु पठ्यते, ततः फिन्ना भवितव्यम्—
कौरव्याभिरिति ? चत्रियगोत्रस्य तत्र ग्रहणं “उरुनादिभ्यो ष्यः” इत्यनेन विहितस्य ।
इदं तु ब्राह्मणगोत्रम् । “कुर्वादिभ्यो ष्यः” इति ष्यः । चत्रिय—“कष्यन्धकृष्णिङ्कृष्ण्यश्च”
इत्यण् । तस्माच्चुनि इञ् । तस्य लुक् । पामिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः । अित्—“अवृ-
प्यान्तन्तयं विदादिभ्योऽञ्” । तस्माच्चुनि इञ् । तस्य लुक् । वंदः पिता । वंदः पुत्रः ।
अणः खवपि—“तिकादिभ्यः फिन्” । तस्माच्चुनि “प्राग्दीव्यतोऽण्” । तस्य लुक् ।
तैकायनिः पिता । तैकायनिः पुत्रः । पतेभ्य इति किम् ? “शिवादिभ्योऽण्” । तस्मात्
यूनि “अत् इञ्” । तस्य न लुग्भवति । कौहलः पिता । कौहलिः पुत्रः । यूनीति किम् ?
यामरशरय च्छात्राः यामरधाः । “कुर्वादिभ्यो ष्यः” इति ष्यः, तस्मात् “कष्यवादिभ्यो गोत्रे”
इति शैपिकोऽण् । तस्य लुग्न भवति । अणिजोरिति किम् ? दाक्षेण्यः युवा दाक्षे-
ण्य (१) । अमाह्मणगोत्रमात्राद्यवप्रत्ययस्योपसंख्यानम् । वीधिः पिता । वीधिः पुत्रः ।
जावालिः पिता । जावालिः पुत्रः । औदुम्बरीः पिता । औदुम्बरीः पुत्रः । भाण्डीजहि-
पिता । भाण्डीजहिः पुत्रः । साइवावनवल्बण इञ् । तस्मात्फक् । तस्य लुक् । पैलादिदश-
नात् सिद्धम् ॥

पैलादिभ्यश्च ॥ ५९ ॥

पैल इत्येवमादिभ्यो युवप्रत्ययस्य लुग्भवति । “पैलाया वा” इत्यण् । तस्मा-
दणो “दृषच” इति फिन् । तस्य लुक् । पैलः पिता । पैलः पुत्रः । अन्ये पैलाद्य इञ-
न्ताः, तेषु “इञः प्राचाम्” इति लुकि सिद्धेऽप्रागर्थः पाठः । पैलः शास्त्रिः । सारथिः ।
सारथकामि । देवि । औदमजि । औदमजि । औदमेजि । औदमुजि । देवस्थानि । पैल-
लायनि । शणायनि । रौहचिति । सौलिङ्गि । औद्गहमानि । औजिहानि (२) । “तद्वावा-
चाणः” । आकृतिगोत्रोऽप्यम् ॥

इञः प्राचाम् ॥ ६० ॥

गोत्रे य इञ् तदन्तासुवप्रत्ययस्य लुग्भवति । गोत्रविशेषणं प्राग्ग्रहणं न विकल्पार्थम् ।

वा यौ—क्मुट् प्रत्यय के परे रहते ‘अज’ धातु को विकल्प से ‘वी’ आदेश होता है ।

पयक्षत्रिपार्प—गोत्रार्थक पयप्रत्ययान्त, यूपिपवाचकगोत्रप्रत्ययान्त, ऋषिवाचीगोत्रप्रत्ययान्त
तथा नित्यगोत्रप्रत्ययान्त शब्दों से युवाप्रत्यय में विहित अण् तथा इञ् का लुक् होता है ।

अमाह्मण—ब्राह्मणगोत्रप्रत्ययान्तमात्र से विहित युवाप्रत्ययार्थक प्रत्यय वा लुक् समञ्जन
चाहिये ।

पैलादि—पैल आदि शब्दों से विहित युवप्रत्यय का लुक् होता है ।

इञः—गोत्रार्थक इञ् प्रत्ययान्त से विहित युवप्रत्यय का लुक् होता है ।

(१) अत्र यमकोश्च इति फक्तो लुग्न भवतीति कश्चिदधिकम् ।

(२) रामक्षिति । रणि । सौमनि । ऊहमानि इत्यधिक कश्चिद्व ।

पात्रागारैरप्य युवा । “यत्रिजोश्च” इति फक् । तस्य लुक् । पात्रागारिः । पिता । पात्रा-
गारिः पुत्रः । मान्धरैर्पाण पिता । मान्धरैरपिः पुत्रः । प्राचामिति किम् ? दासिः पिता,
दाचायणः पुत्रः ॥

न तौत्वलिभ्यः ॥ ६१ ॥

अनन्तरेण प्राप्तो लुक् प्रतिपिद्यते । तौत्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य न लुग्भ-
वति । तौत्वलिः पिता । तौत्वल्यायनः पुत्रः । तौत्वलिः । धारणिः । रावणिः । पारणिः ।
दौलीपिः । दौवलिः । दौवयञ्जिः । प्रावाहणिः । मान्धातकिः । आनुहारति । श्वाफल्किः । अनु-
मतिः । आहिसिः । आयुधिः । नैमिपिः । आसिबन्धकिः । वैकिः । पौष्करसादिः । वैरकिः ।
वैलकिः । वैहतिः । वैकणिः । कारेणुपालिः । कामालिः(१) ॥

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ॥ ६२ ॥

“ते तद्राजाः”, “न्यादयस्तद्राजा” इति वचयति, तस्य तद्राजसंज्ञस्य प्रत्ययस्य बहुषु
वर्त्तमानस्य अस्त्रीलिङ्गस्य लुग्भवति तेनैव चेन्नद्राजेन कृतं बहुत्व भवति । अङ्गाः । वङ्गाः ।
पुण्ड्राः । मगधाः । छोहभ्वजाः । घ्रीहिमन्तः । तद्राजस्येति किम् ? औपगवाः । बहुष्विति
किम् ? आङ् । तेनैवग्रहणं किम् ? प्रियो वाङ्गो देपा त इमे प्रियवाङ्गाः । अस्त्रियामिति
किम् ? आङ्गव स्त्रिय ॥

यस्कादिभ्यो गोत्रे ॥ ६३ ॥

बहुषु तेनैवास्त्रियामिति सर्वमनुवर्तते । यस्क इत्येवमादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य
बहुषु वर्त्तमानस्यास्त्रीलिङ्गस्य लुग्भवति, तेनैव चेद् गोत्रप्रत्ययेन कृतं बहुत्व भवति ।
प्रत्ययविधेश्चान्यत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणमित्यनन्तरापत्येऽपि लुग्भवत्येव—यस्काः,
लभ्याः । बहुष्वित्येव—यास्कः । तेनैवेत्येव—प्रिययास्काः । अस्त्रियामित्येव—यास्वय-
स्त्रियः । गोत्र इति किम् ? यास्कारुद्रात्राः । यस्कः । लभ्यः । दुह्यः । अयः स्थूणः । तृण-
कर्णः । पते पञ्च शिवादिषु पठ्यन्ते । ततः परेभ्यः पठ्भ्य इज्(२) । सवामत्तः । कम्बलभारः ।
बहिर्योगः । कर्णाटकः । पिण्डीजहः । चकसवधः । ततः परेभ्यश्चतुर्भ्यो “गृष्टवादिभ्यश्च” इति
ङ् । वस्तिः । कुड्दि(३) । अजवस्तिः । मित्रयुः । ततः परेभ्यो द्वादशभ्य इज् । रक्षीमुखः ।
जह्वारथः । मन्धकः । उरकासः । कटुकः । मन्धकः । पुष्करस्तः । विपपुटः । उपरिमेखलः ।
क्रोष्टुमानः । क्रोष्टुपादः । शीर्षमायः । पुष्करसच्छब्दात् वाह्यादिपाठादिङ् । स्वरप-
शब्दो नडादिषु पठ्यते । ततः फक् । पदकः । वर्मकः । एताभ्याम् “अत इज्” । भलन्दन-
शब्दात् “शिवादिभ्योऽण्” । भहिलः । भण्डिलः । भडितः । भण्डितः । पतेभ्यश्चतुर्भ्यः
“अश्वादिभ्यः फन्” ॥

न तौत्वलिभ्यः — तौत्वलि आदि से विहित युवप्रत्यय का लुक् नहीं होता है ।

तद्राजस्य—बहुत्वार्येक 'तद्राज' रुद्रक प्रत्ययों वा, स्त्रीलिङ्ग को छोड़कर, लुक् हो जाता है
यदि वह बहुत्व 'तद्राज' संज्ञकृत हो ।

यस्कादि—'यस्क' आदि से परवर्ती बहुत्वार्येक गोत्रप्रत्ययों का लुक् होता है, स्त्रीलिङ्ग को
छोड़कर, यदि वह बहुत्व उसी गोत्रप्रत्यय से जन्य हो ।

(१) रान्दकिः । अन्तराहतिः । प्राणाहतिः । पौष्किः । वान्दकिः । दौषकगतिः । आन्तराहतिः । पते
शब्दाः कचिदधिका ।

(२) सप्तम्य इज् इति क्वचिद्, तदनुसारेण कर्णाटकशब्दाददन्तरः पण्डिक इत्यधिकम् ।

(३) अत्र विभिः, यद् इति पाठान्तरम् ।

यज्ञबोध ॥ ६४ ॥

यहुषु तेनैवास्त्रिया गोत्र इति वानुवर्तते । यज्ञोऽप्रश्न गोत्रप्रत्ययस्य यहुषु वर्तमान-
स्यास्त्रीलिङ्गस्य लुग्नभवति । "गर्गादिभ्यो वञ्" । गर्गाः । वत्सा । अत्र खखवपि—"अन्-
प्यानन्तर्मे विदादिभ्योऽञ्" । विदाः । उर्वाः । बहुधिवत्त्वेव—गार्ग्यः, वैदः । तेनैवत्येव—
प्रियगार्ग्याः, प्रियवैदाः । अस्त्रियामित्येव—गार्ग्यं स्त्रिय, वैद्य स्त्रिय । गोत्र इत्येव—
"द्वीपादनुसमुद्र वञ्"—द्वीपाः । "उस्तादिभ्योऽञ्"—औस्तात्वाचा । छयप्रादीना-
मेकद्वयोर्वा तत्पुरेपे पठया उपसख्यानमञ् । गार्ग्यस्य कुलं गार्ग्यकुलम्, गर्गकुलं वा ।
गार्ग्ययोः कुलं गार्ग्यकुलम्, गर्गकुलं वा । एव वैदस्य कुलं वैदकुलम्, विदकुलं वा । वैदयो
कुलं वैदकुलम्, विदकुलं वा । यप्रादीनामिति किम् ? आङ्गकुलम् । एकद्वयोरिति किम्
गर्गाणां कुलं गर्गकुलम् । तत्पुरा इति किम् ? गार्ग्यस्य सर्वापसुपगार्ग्यम् । पठया इति
किम् ? परमगार्ग्यम् ॥

अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च ॥ ६५ ॥

अन्यादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य यहुषु लुग्नवति । अत्रिसत्त्वात् "इत्श्चानिनः" इति
वक् । इत्तरोभ्य ऋष्यङ्—अत्रयः, भृगवः, कुत्सा, वसिष्ठा, गोतमा, अङ्गिरसः । यहु-
ष्वित्येव—आत्रेयः, भार्गवः । तेनैवत्येव—प्रियात्रेया, प्रियभार्गवाः । अस्त्रियामिति किम् ?
आत्रेयः स्त्रिय ॥

बह्वच इजः प्राच्यभरतेषु ॥ ६६ ॥

बह्वचः प्रातिपादिकाद् य इन् विहितः प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तते तस्य यहुषु
लुग्नवति । पद्मानाराः । सन्परजाः । भरतेषु खखवपि—युधिष्ठिरा, अर्जुनाः । बह्वच
इति किम् ? वेङ्ग्यः, पौष्प्यः । प्राच्यभरतविति किम् ? वालाक्यः, हास्तिदास्यः ।
भरताः प्राच्या एव, तेषां पुनर्ग्रहणं ज्ञापनार्थम्—अन्यत्र प्राग्ग्रहणे भरतग्रहणं न भव-
तीति, तेन "इजः प्राच्याम्" इति भरतानां युवप्रत्ययस्य लुग्नं भवति—आर्जुनिः पिता,
आर्जुनायनः पुत्रः ॥

न गोपवनादिभ्यः ॥ ६७ ॥

गोपवनादिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य लुग्नं भवति । विदाद्यन्तर्गोऽपम् । ततोऽनो
गोत्रप्रत्ययस्य "यज्ञोश्च" इति लुक् प्राप्त प्रतिपिद्यते । गोपवना । सैमवाः । गोपवन ।
तिमु । विन्दु । भाजन । अश्च । अथवान । श्यामाक । श्यापणं । एतावन्त एवाष्टौ गोपव-
नादयः । परित्तिष्ठाना हरितादीना प्रमादपाठः । तं हि चतुर्थं विदादिषु पठ्यन्ते । तेभ्यश्च
यहुषु लुग्नवत्त्वेव—हरिता, किकासा इति ॥

यज्ञोश्च—गोत्र विहित बहुत्वार्थकं यञ् तथा अन् का लुक् होता है, श्रीरिङ्ग को छोड़कर,
यदि बहुत्व उर्धा प्रत्ययों द्वारा प्रयुक्त हो ।

यनादीनाम्—एकवचन अथवा द्विवचन पक्षों से लुक् गोत्रप्रत्ययान्त शब्द के साथ तत्पुरेपे
सनास होने पर गोत्रप्रत्यय का लुक् समझना चाहिए ।

अत्रिभृगु—भृगि, भृगु, कुत्स, वसिष्ठ, गोतम तथा अङ्गिरस् शब्दों से तत्पुरेपे बहुत्वार्थक गोत्रा-
प्त्य में विहित प्रत्यय का लुक् होता है ।

बह्वच—बह्वच् शब्द से प्राच्यगोत्र तथा भरतगोत्र में विहित इन् प्रत्यय का तत्पुरेपे बहुत्व अर्थ
में लुक् होता है ।

न गोप—गोपवन आदि शब्दों से परवर्ती प्रत्यय का लुक् नहीं होता है ।

तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे ॥ ६८ ॥

तिकादिभ्यः कितवादिभ्यश्च द्वन्द्वे गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग्भवति । तैकायनयश्च कृत्यायनयश्च—“तिकादिभ्यः फिन्”, तस्य लुक्—तिककितवा । वाङ्मुरयश्च भाण्डीरयश्च—“अत इज्”, तस्य लुक्—वङ्मुरभण्डीरया । औपकायनाश्च लामकायनाश्च—“नडादिभ्यः फक्” तस्य लुक्—उपकलमकाः । पाफकयश्च नारकयश्च—“अत इज्” तस्य लुक्—पफकनरका । वाकनखयश्च श्वागुदपरिणद्धयश्च—“अत इज्”, तस्य लुक्—वकनखश्वागुदपरिणद्धा । उञ्जशब्दादत् इज्, ककुभशब्दाद्विद्धवाद्यण्, तयोर्लुक्—औञ्जयश्च काकुभाश्च उञ्जककुभा । लाङ्गयश्च शान्तमुखयश्च—“अत इज्”, तस्य लुक्—लङ्गशान्तमुखा । उरसशब्दस्तिकादिषु पठ्यते, तत् फिन्, लङ्कटशब्दादिज्, तयोर्लुक्—औरसायनयश्च लाङ्कटयश्च उरसलङ्कटा । भ्राष्टकयश्च कापिष्ठलयश्च—“अत इज्”, तस्य लुक्—भ्रष्टकपिष्ठला । कार्णाजिनयश्च कार्णासुन्दरयश्च—“अत इज्”, तस्य लुक्—कृष्णाजिनकृष्णसुन्दरा । आग्निवेशयश्च दासेरकयश्च—अग्निवेशशब्दाद् “गर्गादिभ्यो यज्”, दासेरकशब्दात् “अत इज्”, तयोर्लुक्—अग्निवेशदासेरकाः ॥

उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे ॥ ६९ ॥

उपक इत्येवमादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग्भवति अन्यतरस्या द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च । अद्वन्द्वग्रहणं द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । एतेषां च मध्ये त्रयो द्वन्द्वास्तिककितवादिषु पठ्यन्ते—उपकलमका, भ्रष्टकपिष्ठला, कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः इति । तेषां पूर्वैर्णैव नियमेव लुग्भवति । अद्वन्द्वे स्वनेन विकल्प—उपका, औपकायना । लमका, लामकायना । भ्रष्टका, भ्राष्टकय । कपिष्ठला, कापिष्ठलय । कृष्णाजिना, कार्णाजिनय । कृष्णसुन्दरा, कार्णासुन्दरय इति । परिशिष्टानां च द्वन्द्वेऽद्वन्द्वे च विकल्प इति । पण्डारक । अपण्डारक । गह्वक । सुपर्यक । सुपिष्ठ । मयूरकर्ण । खारीजङ्घ । शलावल । पतञ्जल । कठेरणि । कुपीनक । काशकृन्म । निदाघ । कलशीकण्ठ । दामकण्ठ । कृष्णपिष्ठल । कर्णक । पर्णक । जटिलक । बधिरक । जन्नुक । अनुलोम । अर्द्धपिष्ठलक । प्रतिलोम । प्रतान । अनभिहित(१) ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ॥ ७० ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरणो यत्रश्च बहुषु लुग्भवति, परिशिष्टस्य च प्रकृतिभागस्य यथासम्बन्धमगस्तिकुण्डिनच् इत्येतावादेशौ भवतः । अगस्त्यः । कुण्डिनाः । चकार स्वरार्थः । मध्योदात्तो हि कुण्डिनशब्दस्तदादेशोऽपि तथा स्यात् । अगस्त्यशब्दादाप्यण् । कुण्डिनशब्दाद्गर्गादित्वाद्यञ् । तयो “गोत्रे लुगचि” इति लुकि प्रतिपिद्धे आगस्ती-

तिककितवादि—तिकादि एव कितवादि शब्दो मे तत्कृतबहुत्व मे आए एए गोत्रप्रत्यय का लुक् होना है द्वन्द्वसमास में ।

उपकादि—उपक आदि शब्दों में विहित तत्कृतबहुत्वार्थक गोत्रप्रत्यय का लुक् हाता है विकल्प से द्वन्द्व तथा द्वन्द्वेतर समास में भी ।

आगस्त्य—आगस्त्य तथा कौण्डिन्य शब्दों से विहित अण् तथा यञ् प्रत्ययों का लुक् हो जाता है और प्रकृतिमात्र को क्रमशः अगन्ति तथा कुण्डिनच् आदेश ही जाता है ।

(१) चूडारक । उदङ्क । मुवायुक । अवन्धक । पदञ्जल । अनुपद । अपजम्भ । कमक । लेलाभ । कमन्दक । पिडल । मसूरकर्ण । मशप । कदामच । दामकण्ठ इत्यधिक कश्चिद् ।

यारद्धाया इति वृद्धलक्षणरद्धो भवति । कौण्डिन्ये त्वणैव भवितव्यम्—“कण्वादिभ्यो गोत्रे” इति । तत्र विशेषो नास्ति—कौण्डिनारद्धायाः ॥

सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ॥ ७१ ॥

सुपो विभक्तेर्धातुसंज्ञायाः प्रातिपदिकसंज्ञायाश्च लुग्भवति । तदन्तर्गतास्तद्ग्रहणं गृह्यन्ते । धातोस्तावत्-पुत्रीयति, घटीयति । प्रातिपदिकस्य-कटधितः, राजपुरुषः । धातु-प्रातिपदिकयोरिति किम् ? वृद्ध, प्लुच् ॥

अदिप्रभृतिभ्यः शपोः ॥ ७२ ॥

अदिप्रभृतिभ्य उत्तरस्य शपो लुग्भवति । अत्ति । हन्ति । द्वेष्टि ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ७३ ॥

छन्दसि विषये शपो बहुलं लुग्भवति । अदिप्रभृतिभ्य उत्तरस्ततो न भवत्यपि । वृत्त्रं हन्ति, अदि शयते । अन्येभ्यश्च भवति—त्राघ्नं नो देवाः ॥

यडोऽचि च ॥ ७४ ॥

यडो लुग्भवति अचि प्रत्यये परतः । चकारेण बहुलग्रहणमनुकल्पते, न तु छन्दसीति, तेन छन्दसि भाषाया ष यडो लुग्भवति । छोलुवः । पोषुवः । सनीघ्नसः । दनीध्वसः । बहुलग्रहणादनप्यपि भवति—शाकुनिको छालपीति, दुन्दुभिर्वावदीति ॥

जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥ ७५ ॥

शयनुवर्तते, न यद् । जुहोत्यादिभ्य उत्तरस्य शपः श्लुर्भवति । लुकि प्रकृते श्लुविधानं द्विवचनार्थम् । जुहोति । (१)विभक्ति । नेनेफि ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ७६ ॥

छन्दसि विषये बहुल शपः श्लुर्भवति । यत्रोक्तं तत्र न भवति, अन्यत्रापि भवति । जुहोत्यादिभ्यस्तावच्च भवति—दाति प्रियाणि, धाति प्रियाणि । अन्येभ्यश्च भवति—पूर्णा विवष्टि, जनिमाविचकि(२) ॥

गातिस्थापुषाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ॥ ७७ ॥

लुगनुवर्तते, न श्लु । गाति, स्था, पुषा, भू इत्येतेभ्य परस्य सिचो लुग्भवति परस्मैपदेषु परतः । अगात् । अस्थात् । पु-अदात् । अषात् । अशत् । अभूत् । लुगापोर्ग्रहणे

सुपो धातु—धातुसङ्क तया प्रातिपदिकसङ्क के अवयव सुप् का डक् हो जाता है ।

अदिप्रभृतिभ्य—‘अद्’ आदि धातुओं से विहित शप् का डक् हो जाता है ।

बहुलम्—परन्तु वेद में बहुल करके शप् का लुक् होता है ।

यडोचि—अच् प्रत्यय के परे रहते यच् प्रत्यय का डक् होता है ।

जुहोत्यादिभ्य—‘हु’ आदि धातुओं से विहित शप् का श्लु होता है ।

बहुलम्—वेद में शप् का श्लु बहुल करके होता है ।

गाति स्था—‘गा’, ‘स्था’, ‘पु’ सङ्क धातु, ‘पा’ और ‘भू’ धातुओं से पर सिच् का डक् होता है परस्मैपद में ।

गापो—उक्त सूत्र में ‘गा’ से ‘इण्’ धातु का और ‘पा’ से ‘विबति’ रूपवाले ‘पा’ धातु का ग्रहण समझना चाहिये ।

(१) सुदितपुस्तकेषु विभेताति पाठ उपलभ्यते ।

(२) विभक्तीति पाठोऽपि न्यासे ।

इण्पिवस्योर्ग्रहणम् ॥ गायतेः पातेश्च न भवति—अगासीद्वटः, अपासीन्नृपः । परस्मैपदे-
विति किम् ? अगासातां ग्रामीं देवदत्तेन ॥

विभाषा ग्राधेट्शाच्छासः ॥ ७८ ॥

ग्रा, धेट्, शा, द्वा, सा इत्येतेभ्य उत्तरस्य सिच परस्मैपदेषु विभाषा लुग्भवति ।
धेट्, पूर्वेण ग्राधेते विभाषार्थं वचनम् । परिशिष्टानामग्राधेते । अघात्, अघासीत् ।
अधात्, अधासीत् । अदात्, अदासीत् । अद्यात्, अद्यासीत् । असात्, असासीत् ।
परस्मैपदेऽप्येव—अघासाता सुमनसो देवदत्तेन ॥

तनादिभ्यस्तथासोः ॥ ७९ ॥

तनादिभ्य उत्तरस्य सिचस्तथासो परतो विभाषा लुग्भवति । अतत । अतथाः ।
अतनिष्ट । अतनिष्ठा । असात । असाथा । असनिष्ट । असनिष्ठा । “जनसनत्तनाम्”
इत्यात्वम् । थासा साहचर्यादात्मनेपदस्य तदादस्य ग्रहणम्, परस्मैपदे न भवति—
अतनिष्ट यूयम् ॥

मन्त्रे घसहरणशृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लोः ॥ ८० ॥

मन्त्रविषये घस, द्हर, णश, वृ, दह, भात्, वृच्, कृ, गमि, जनि इत्येतेभ्य उत्तरस्य
लेट्गुभवति । घस—अक्षमीमदस्त पितरः । द्हरति ‘दृष्ट् कौटिल्ये’—माहमित्रस्य च्यम् ।
नदा—(१) प्रणष्ट् मर्त्यस्य । नृ इति वृद्वृधो सामान्येन ग्रहणम्—सुरुचो वेन भावः । दह-
मान (२) आधक् । आदिति आकारान्तग्रहणम्, ‘प्रा पूरणे’—आप्रा घावापृथिवी अन्त-
रिचम् । वृच्—मा नो अरिमःगृह्णाथने परावर्क । कृ—अत्रन् कर्म कर्मकृत । गमि—अम्मन् ।
जनि—अज्ञत या अस्य दन्ता । माहमे प्रयोगोऽप्यम् । मन्त्रग्रहण तु छन्दस उपलक्षणार्थम् ॥

आमः ॥ ८१ ॥

आम. परस्य लेट्गु भवति । ईहाचक्रे । ऊहाचक्रे । ईषाचक्रे ॥

अव्ययादापमुपः ॥ ८२ ॥

अव्ययादुत्तरस्याप सुपरच लुग्भवति । तत्र शालायाम् । यत्र शालायाम् । सुप-
लक्ष्यपि—कृत्वा, हिरवा ॥

नाव्ययीभावादताम्त्वपञ्चम्याः ॥ ८३ ॥

पूर्वेण लुक् प्राप्त प्रतिपिद्वयते । अदन्तादव्ययीभावादुत्तरस्य सुपो न लुग्भवति,
विभाषा—‘प्रा’, ‘वृ’, ‘शा’, ‘घा’ तथा ‘सा’ धातुर्भा से परवर्ती सिच् का विकल्प से लुक्
होता है ।

तनादि—‘तन’ प्रादि धातुआ से परवर्ती सिच् का त और धाम् के परे रहने विकल्प से लुक्
होता है ।

मन्त्रे—मन्त्रविषय में ‘घम’, ‘हर’, ‘णज’, ‘वृ’, ‘दह’, भात्, ‘वृच्’, ‘कृ’, ‘गन्’ तथा ‘जन्’
धातुओं से परवर्ती चिल का लुक् होता है ।

आम—आमन् मे परवर्ती चिल का लुक् होता है ।

अव्ययात्—अव्यय से परवर्ती ‘आप्’ तथा सुप् का लुक् होता है ।

नाऽव्ययी—अदन्त अव्ययीभाव मे परवर्ती सुप् का लुक् नहीं होता है और पञ्चमी भिन्न
सुप् के स्थान में अम् आदेश भी होता है ।

(१) प्रानडिति पाठान्तरम् ।

(२) धगित्येव न्यासपाठः । बहुल छन्दस्यमाहयोगेऽपि इत्यादागमाभावः ।

अमादेशस्तु तस्य सुषो भवत्वपञ्चम्याः । तस्मिन् प्रतिपिदे पञ्चम्याः ध्रुवणमेव भवति ।
उपकुम्भ तिष्ठति । उपकुम्भं परव । उपमगिक तिष्ठति । उपमगिक परव । अत इति किम् ?
अधिष्ठि, अधिक्कुमारि । अपञ्चम्या इति किम् ? उपकुम्भादानय ॥

तृतीयासप्तम्योर्वहुलम् ॥ ८४ ॥

पूर्वेण नियमभावे प्राप्ते वचनमिदम् । तृतीयासप्तम्योर्विभक्तयोर्वहुलमभावे
भवति अव्ययीभावे । उपकुम्भेन कृतम् । उपकुम्भ कृतम् । उपकुम्भे निधेहि । उपकुम्भं
निधेहि । सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससप्तमावपवेभ्यो नियममिति वक्तव्यम् ॥ सुमद्रम् ।
सुमगधम् । उन्मत्तगद्रम् । लोहितगद्रम् । एकविंशति भारद्वाजम् । बहुलवचनात्
सिद्धम् ॥

लुटः प्रथमस्य डारौरसः ॥ ८५ ॥

लुडादेशस्य प्रथमपुरुषस्य परस्मैपदस्यात्मनेपदस्य च डा, री, रस् इत्येते आदेशा
भवन्ति यथासक्यम् । कर्ता । कर्तारी । कर्तारि । आत्मनेपदस्य-अभ्येता, अभ्येतारी,
अध्येतारः । प्रथमस्येति किम् ? अ. कर्तासि, घोऽभ्येतासे ॥

इति श्रीजयावित्थविरचितायां काशिकाया वृत्तौ

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थं पादः ॥ २ ॥ ४ ॥

समासश्चाध्यायः ॥ २ ॥

ॐ

तृतीया—अव्ययीभाव में तृतीया जीर नसमी को अम् आदेश होना है बहुल करके ।

सप्तम्या—जिस अव्ययीभाव समास का अग्रयव ऋद्धिवाचक, नदीवाचक, सस्यावाचक शब्द
हो उनसे परवर्ती सप्तमी को नित्य अमादेश समझना चाहिये ।

लुटः प्रथमस्य—लुट्त्वानोय प्रथम पुरुष के स्थान में परस्मैपद तथा आत्मनेपद में क्रमशः
डा, री तथा रस् आदेश होते हैं ।

द्वितीयाध्याय का चतुर्थ पाद समाप्त हुआ ।

द्वितीयाध्याय समाप्त हुआ ।

अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

प्रत्ययः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । प्रत्ययशब्दं सञ्ज्ञात्वेनाधिक्रियते । आ । पञ्चमाध्यायपरिसमाप्ते-
र्यामित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामि' प्रत्ययसञ्ज्ञास्ते वेदितव्या, प्रकृत्युपपदोपाधिकारागमान्
वर्जयित्वा । वक्ष्यति—“तत्रत्यन्वयान्तर” । कर्तव्यम् । करणीयम् । (१) तैत्तिरीयम् ।
प्रत्ययप्रदेशा—“प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्” इत्येवमादय ॥

परश्च ॥ २ ॥

अयमप्यधिकारो योगे योग उपतिष्ठते, परिभाषा वा । परश्च स भवति धातोर्वा
प्रातिपदिकाद्वा य प्रत्ययसञ्ज्ञ । कर्तव्यम् । तैत्तिरीयम् । चकार. पुनरस्यैव समुच्चयार्थं,
तेनोणादिषु परत्व न विकल्प्यते ॥

आद्युदात्तश्च ॥ ३ ॥

अयमप्यधिकार, परिभाषा वा । आद्युदात्तश्च स भवति य' प्रत्ययसञ्ज्ञः । अनियत-
स्वरप्रत्ययप्रसङ्गेऽनेकाद्वा च प्रत्ययेषु देशस्यानियमे सति वचननिर्दिमादेरुदात्तार्थम् ।
कर्तव्यम् । तैत्तिरीयम् ॥

अनुदात्तौ सुप्पितौ ॥ ४ ॥

पूर्वस्यायमपवाद् । सुप् पितश्च प्रत्यया अनुदात्ता भवन्ति । इप्दी, इप्व. पित-
एरुवपि—पचति, पटति ॥

गुप्तिज्जिह्वयः सन् ॥ ५ ॥

“गुप गोपने”, “तिज निज्ञाने”, “कित निवासे” एतेभ्यो धातुभ्य सन्प्रत्ययो भवति ।
प्रत्ययसञ्ज्ञा चाधिकृतैव । जुगुप्सते । तितित्ते । चिकित्सति । निन्दाक्षमाव्याधिप्रती-
कारेषु सञ्चिध्यते, अन्यत्र यथाप्राप्त प्रत्यया भवन्तिः । गोपायति । तेजयति । सङ्केतयति ।
गुपादिष्वनुबन्धकरणप्रामनेपदार्थम् ॥

मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ६ ॥

‘मान पूजायाम्’, ‘वध बन्धने’, ‘दान अक्षरगण्डने’, ‘शान् अबतेजने’ इत्येतेभ्यो
धातुभ्य सन्प्रत्ययो भवति, अभ्यासस्य चकारस्य दीर्घदेशो भवति । भीमासते ।

प्रत्यय —अव प्रत्यय सञ्ज्ञा का अधिकार है ।

परश्च—प्रत्ययसञ्ज्ञ का प्रयोग धातु अथवा प्रातिपदिक से पर होता है ।

आद्युदात्तश्च—प्रत्ययसञ्ज्ञक शब्द आद्युदात्त होने ह ।

अनुदात्तौ—परन्तु सु'प्रत्यय तथा पित' प्रत्यय अनुदात्त होने हैं ।

गुप्तिज्—‘गुप’, ‘तिज’ तथा ‘कित’ धातुओं से सन् प्रत्यय होता है ।

निन्दा—उपपु'क धातुओं से क्रमशः निन्दा, क्षमा तथा व्याधिप्रतीकार अर्थ में सन् प्रत्यय
होता है, और अन्यत्र यथाप्राप्त प्रत्यय ही होने ह ।

मान्बध—‘मान्’, ‘वध’, ‘दान्’ तथा ‘शान्’ धातुओं से सन् प्रत्यय होता है और अभ्यास-
भूत श्कार के स्थान में दीर्घ होता है ।

(१) न्यासपदमजयोरिदनुदाहरणमत्र नोपलभ्यते ।

वीभस्वते । दीदांसते । दीनांसते । उत्तरसूत्रे वाग्रहणं सर्वस्य शेषो विज्ञायते, तेन क्वचित् भद्रव्यपि—मानयति, वाशयति, दानयति, निशानयति । अत्रापि सन्नर्थविशेष इष्यते ॥ मानेविज्ञासाधाम् । धरेरैरूप्ये । दानेरात्रे । ज्ञानेनिशाने ॥

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ॥ ७ ॥

इषिकर्मणो धातुरिषिणोऽपि समानकर्तृकस्तस्मादिच्छायामर्थे वा सन्प्रत्ययो भवति । कर्मणं समानकर्तृकत्वं च धातोरर्थद्वारकम् । कर्तुमिच्छति चिकीर्षति । जिहीर्षति । धातुग्रहणं किम् ? सोपसर्गादुपसर्गमा भूत्—प्रकर्तुमैच्छत् प्राचिकीर्षत् । कर्मण इति किम् ? करणान्मा भूत्—गमनेनेच्छति । समानकर्तृकादिति किम् ? देवदत्तस्य भोजनमिच्छति यददत्त । इच्छायामिति किम् ? कर्तुं जानाति । वाच्यनाङ्गाव्ययमपि भवति । धातोरिति विधानादत्र सन् आर्द्धधातुकसज्ञा भवति, न पूर्वत्र । अत्राङ्गायामुपसर्गान्मा नम् ॥ शब्दे पतियति कूलम् । पिपतिपति कूलम् । धा मुमूर्षति । अत्राङ्गासन्नन्ताप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ चिकीर्षितुमिच्छति । विशेषणं किम् ? जुगुप्सिपते, भीमासिपते ॥

शैषिकान्मनुष्यान्वर्ध्याच्छैषिको मनुष्यविकः ।

सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्ताश्च सनियते ॥

सुप आत्मनः क्यच् ॥ ८ ॥

कर्मण इच्छाया वेद्यनुवर्तते । इषिकर्मणो धातुरेवात्मन्यन्विधनः सुवन्तादिच्छायामर्थे वा क्यच्प्रत्ययो भवति । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति । सुवद्ग्रहणं किम् ? वाच्यान्मा भूत्—महान्तं पुत्रमिच्छति । आत्मन इति किम् ? राज्ञ पुत्रमिच्छति । ककारो “न क्ये” इति सामान्यग्रहणार्थं । चकारस्तद्विधातार्थं । अत्राङ्गासन्नन्ताव्ययप्रतिषेधा वक्तव्यः ॥ इदमिच्छति । उत्तरिच्छति । नीचैरिच्छति । अत्रान्दमि परेच्छायामिति वक्तव्यम् ॥ मा त्वा वृक्षा अवायवो विदन् ॥

काम्यच्च ॥ ९ ॥

सुवन्तात्कर्मणो आत्मेच्छाया काम्यच्च प्रत्ययो भवति । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रकाम्यति । वस्त्रकाम्यति । योगविभाग उत्तरत्र वयचोनुवृत्त्यर्थः । ककारस्येतसज्ञा प्रयोजनाभावात् भवति, चकारादित्वाद्वा काम्यच्च । उपपट्टकाम्यति ॥

अत्रापि—यद् सन् प्रत्यय भी ‘मान्’ धातु से विज्ञासा अर्थ में, ‘वध’ धातु से वैरूप्य अर्थ में, ‘दान्’ धातु से ऋजुता अर्थ में और ‘ज्ञान्’ धातु से निशान अर्थ में समझना चाहिए ।

धातोः—‘इष’ धातु के कर्मकारकत्वात्साधाम् धातु से इच्छा अर्थ में सन् प्रत्यय विकल्प से होता है यदि ‘इष’ धातु का कर्त्ता हा उम कर्मस्थानीय धातु का भी कर्त्ता हो ।

आशाङ्गायाम्—आशाङ्गा अर्थ में धातु से सन् प्रत्यय समझना चाहिए ।

इच्छा—इच्छार्थकसन्प्रत्ययान्त धातु से पुन इच्छार्थक सन्प्रत्यय नहीं होता है—यद् समझना चाहिए ।

शैषिकात्—शैषिक से सन्प्रत्यय मत्वशीर्षे प्रत्यय से पुन मरूप मत्वशीर्षे प्रत्यय तथा सन्नन्त से पुन सन् प्रत्यय दृष्ट नहीं है ।

सुप—‘इष’ धातु के कर्म तथा इच्छा करनेवाले के आत्मनो मत्वन्थो सुवन्त से इच्छा अर्थ में विकल्प से क्यच् प्रत्यय होता है ।

वयचि—नान्त अन्वयात्मक सुवन्त से क्यच् प्रत्यय का प्रतिषेध समझना चाहिए ।

इन्दसि—वेद में पर जो इच्छा में भी सन् प्रत्यय समझना चाहिए ।

काम्यच्च—‘इष’ धातु के कर्मधृत सुवन्त से आत्मेच्छा अर्थ में काम्यच् प्रत्यय भी होता है ।

उपमानादाचारे ॥ १० ॥

व्यजनुवर्तते, न काम्यच् । उपमानात् कर्मणः सुवन्तादाचारेऽर्थे वा क्यच्प्रत्ययो भवति । आचारक्रियायाः प्रत्ययार्थत्वात्तदपेक्ष्येवोपमानस्य कर्मता । पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रम् । प्रावारीयति कम्बलम् । अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम् । प्रासादीयति कुट्याम् (१) । पर्यङ्गीयति मञ्जके ॥

कर्त्तः क्यङ् सलोपश्च ॥ ११ ॥

आचार इत्यनुवर्तते । उपमानात्कर्त्तुं सुवन्तादाचारेऽर्थे वा क्यङ् प्रत्ययो भवति, सकारस्य च लोपो भवति । अन्वाचर्यद्विष्ट सलोप, तदभावेपि (२) क्यङ् भवत्येव । श्येन इवाचरति काकः श्येनायते । कुमुद पुष्करायते । सलोपविधावपि वाग्रहण सवध्यते, व्यवस्थितविभाषा च भवति । ओजायते । अप्सरायते । पयायते । पयस्यते ॥

ओजसोऽप्सरसो नित्यं पयसस्तु विभाषया ॥ (३)

सलोपविधौ च कर्त्तरिति स्थानपट्टी सम्पद्यते, तत्रालोऽन्त्यनियमे सति, हसायते, सारसायते इति सलोपो न भवति । आचारेऽवगल्भकलीवहोडेभ्यः क्विप्वा वक्तव्यम् । अवगल्भते, अवगल्भायते । क्लीयते, क्लीवायते । होडते, होडायते । सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येके । अश्च इवाचरत्यश्वायते । गर्दभायते । अश्चति । गर्दभति ॥

भृशादिभ्यो भुव्यच्चेलांपश्च हलः ॥ १२ ॥

भृश इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽन्त्यन्तेभ्यो भुवि भवत्यर्थे क्यङ्प्रत्ययो भवति, हलन्ताना च लोप । अन्वेरिति प्रत्येकमभिसम्बन्धते । किमर्थं पुनरिदमुच्यते, यावता भवतिव्योने चिद्विधीयते, तेनाकार्थत्वात्तन्त्यन्तेभ्यो न क्यङ् भविष्यति ? तत्कारणप्रतिपत्त्यर्थं तर्हि इत्थिप्रतिपत्तः कियते । अभूततद्भावविषयेभ्यो भृशादिभ्यः क्यङ्प्रत्ययः । अभृशो भृशो भवति भृशायते । शीघ्रायते । शृश । शीघ्र । मन्द । चपल । पण्डित । उत्सुक । उन्मनस् । अभिमनस् । सुमनस् । दुर्मनस् । रहस् । रेहस् । शरयष् । वृहत् ।

उपमानात्—कर्मकारकस्थानीय उपमानभूत स्रजन्त से आचार अर्थ में क्यच् प्रत्यय होता है ।

अधि—उपमानभूत अधिकरण कारक से भी आचार अर्थ में क्यच् प्रत्यय सम्प्रदाना चाहिए ।

कर्त्त—उपमानभूत कर्मकारकस्थानीय स्रजन्त से आचार अर्थ में क्यङ् प्रत्यय होता है विकल्प से और सकार का लोप भी होता है ।

ओजसो—ओजस् तथा अप्सरस् शब्दों के मकार का नित्यलोप होता है, पयस् आदि शब्दों के सकार का विकल्प से ।

आचारे—आचार अर्थ में अवगल्भ, क्लीव तथा होड शब्दों से विकल्प में क्विप् प्रत्यय होता है ।

सर्व—कुछ लोगों का कहना है कि सभी प्रातिपदिकों से आचार अर्थ में क्विप् प्रत्यय होता है ।

भृशादिभ्यो—क्विप्रत्ययान्त-भिन्न भृश आदि शब्दों से 'भवति' (होता है) के अर्थ में क्यङ् प्रत्यय होता है और हल् का लोप भी हो जाता है ।

(१) कुट्ये इति क्वचित् पाठ ।

(२) तदसम्भवेपि इति परमजया पाठ ।

(३) मकारस्येभ्यते लोप शब्दशास्त्रविचक्षणै इति उत्तरार्धघटितसम्पूर्ण श्लोकः क्वचिदु-
पलभ्यते ।

येह्व। नृपत्। शुचि। अधर। ओजस्। वर्चस्(१)। मृशादि। अच्चेरिति किम् ?
मृशो भवति ॥

लोहितादिडाज्भ्यः क्यप् ॥ १३ ॥

लोहितादिभ्यो ङाज्भ्यश्च भवत्यर्थे क्यप् प्रत्ययो भवति। लोहितायति। लोहिता-
यते। ङाज्भ्योऽन्य-—पटपटायति, पटपटायते। लोहितडाज्भ्यः क्यप्प्रत्यय- मृशादिभ्यो
तराणि। यानि लोहितादिषु पठ्यन्ते तेभ्यः क्यप्प्रत्यय, अपरिपठितेभ्यस्तु क्यपेव भवति—
वर्मायति, वर्मायते, निद्रायति, निद्रायते, कृणायति, कृणायते, कृषायति, कृषायते।
आकृतिगणोऽयम्। तथाच ककारः सामान्यग्रहणाऽर्थोऽनुबध्यते—“न क्ये” इति।
न हि पठितानां मध्ये लकारान्त- शब्दोऽस्ति। कृष्यरितमिदं क्यपापि योगे ङाज्
भवतीत्येतदेव वचनं ज्ञापकम्। अच्चेरित्यनुवृत्तेरभूततद्भावे क्यप् विज्ञायते। लोहित।
नील। हरित। पीत। मद्र। फेन। मन्द। लोहितादि ॥

कष्टाय क्रमणे ॥ १४ ॥

क्यडनुवर्त्तते, न क्यप। कष्टशब्दाच्चतुर्थीसमर्थाक्रमणोर्ध्वेऽनार्थे क्यङ् प्रत्ययो
भवति। कष्टाय क्रमणे क्रामति(२) कष्टायते। अत्यल्पमिदमुच्यते। अत्रकष्टकष्टकृच्छ्र-
गहनान्य क्यवचिकीर्षानामिति वक्तव्यम्। क्यवचिकीर्षा पापचिकीर्षा, तस्यामेतेभ्यः क्यङ्
प्रत्ययो भवति। सत्रायते। कष्टायते। कृषायते। गहनायते। क्यवचिकीर्षाय-
मिति किम् ? (३) अजः कष्टं क्रामति ॥

कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वत्तिचरोः ॥ १५ ॥

रोमन्थशब्दात्तप शब्दाच्च कर्मणो यथाक्रम वत्तिचरोरर्थयोः क्यङ् प्रत्ययो भवति।
रोमन्थ वत्तिचरि (४) रोमन्थायते गौ। अहनुचलन इति वक्तव्यम्। इह मा भूत्—
(५) कीटो रोमन्थं वत्तिचरति। अतपसः परस्मैपदं च। तपश्चरति तपस्यति ॥

वाप्पोष्मभ्यामुद्धमने ॥ १६ ॥

कर्मण इति वर्त्तते। वाप्पशब्दाद् उष्मशब्दाच्च कर्मण उद्धमनेऽर्थे क्यङ् प्रत्ययो

लोहितादि—लोहित आदि शब्दो तथा ङाज् प्रत्ययान्त शब्दो से 'भवति' अर्थ में क्यप् प्रत्यय
होता है।

कष्टाय—चतुर्थीसमर्थे कष्टशब्द से कौटिल्यात्मक क्रमण अर्थ में क्यङ् प्रत्यय होता है।

सत्रशब्द—सत्त, कष्ट, कष्ट, कृच्छ्र तथा गहन शब्दों से पाप करने की इच्छा के अर्थ में क्यङ्
प्रत्यय समझना चाहिए।

कर्मणो—कर्मण वचन तथा चरण अर्थ में कर्मोभूत रोमन्थ तथा तपस् शब्दों से क्यङ् प्रत्यय
होता है।

इह—उपसृक्त प्रत्यय तमी होता है यदि उस समय वादी में गति हो।

तपस—उपसृक्त क्यङ्प्रत्ययान्त तपस्य शब्द से परस्मैपद का भी विधान समझना चाहिए।

वाप्पोष्म—कर्मोभूत वाप्प तथा उष्म शब्दों में उद्धमन अर्थ में क्यङ् प्रत्यय होता है।

(१) विमनस्। रमन्। इन्। रोह्व। शुचिस्। अरजस्—५ते पुस्तकान्तरेऽधिका।

(२) कष्टाय क्रमणमनाञ्च करोतीत्यर्थे।

(३) अजः कष्टमिति—अजः कष्ट गहन देश क्रानतीत्यर्थे।

(४) रोमन्थायति इति—अभ्यवृत्तं पुनराकृष्य चर्त्तयतीति।

(५) कीटो रोमन्थमिति—उदगीर्षं बहिर्निरस्तमवगीर्षं वा पृथान्तेन निर्गतं रोमन्थास्य द्रव्य
वर्त्तयति शुचिकां करोतीत्यर्थे।

भवति । बापमुद्भवति बाप्पायते । उप्पायते । क्फेनाच्चेति वक्तव्यम् । फेनमुद्भवति फेनायते ॥

शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेधेभ्यः करणे ॥ १७ ॥

शब्द, वैर, कलह, अभ्र, कण्व, मेध इत्येतेभ्यः करणे करोत्यर्थं क्यङ् प्रत्ययो भवति । शब्दं करोति शब्दायते । वैरायते । कलहायते । अभ्रायते । कण्वायते । मेधायते । सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्चेति वक्तव्यम् । सुदिनायते । दुर्दिनायते । नीहारायते । अटा-ट्टाशीकाकोटापोटासोटाकटाग्रहण (१) कर्तव्यम् । अटायते । अट्टायते । शीकायते । कोटायते । पोटायते । सोटायते । कटायते ॥

मुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ॥ १८ ॥

कर्मग्रहणमनुवर्त्तत । मुख इत्यवमादिभ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्थेऽनुभवे क्यङ् प्रत्ययो भवति, वेदयितुश्चेत्कर्त्तुः सम्बन्धीनि मुखादीनि भवन्ति । सुखं वेदयते सुखायते । दुःखायते । कर्त्तृग्रहणं किम् ? सुखं वेदयति प्रसाधको देवदत्तस्य । सुख । दुःख । (२) वृत् । गहन । कृच्छ्रः । अस्र । अर्लक । प्रतीप । करुण । कृपण । सोढ । सुखादिः ॥

नमोवरिवचित्रदः क्यच् ॥ १९ ॥

करण इति वर्त्तते । नमस्, वरिवस्, चित्रद इत्येतेभ्यो वा क्यच्प्रत्ययो भवति करण-विशेषे पूजादी । नमस्. पूजायम्—नमस्यति देवान् । वरिवस् परिचर्यायाम्—(३)वरिवस्यति गुरुन् । चित्रद आश्रयं—चित्रीयते । डजार आत्मनेपदार्थं ॥

पुच्छभाण्डचीवराणिङ् ॥ २० ॥

करण इति वर्त्तत । पुच्छ, भाण्ड, चावर इत्येतेभ्यो णिङ् प्रत्ययो भवति करणविशेषे । पुच्छादुदगने पर्यमने वा । उपुच्छयते । परिपुच्छयते । भाण्डात् समाचयने ।

फेनाच्चेति—फेन शब्द से भी उद्भवन अर्थ में क्यङ् प्रत्यय का प्रतिपादन करना चाहिए । शब्दवैर—शब्द, वैर, कलह, अभ्र, कण्व तथा मेध शब्दों में 'करोति' अर्थ में क्यङ् प्रत्यय होता है ।

सुदिन—सुदिन, दुर्दिन, तथा नीहार शब्दों से भी 'करोति' अर्थ में क्यङ् प्रत्यय का विधान समझना चाहिए ।

अटाट्टा—अट, अट्ट, शीका, कोटा, पोटा, मोटा तथा कटा शब्दों का भी क्यङ् की प्रकृतियों में समावेश मनझना चाहिए ।

मुखादिभ्यः—मुख आदि कर्मकारकस्थानीय शब्दों से अनुभवार्थ में क्यङ् प्रत्यय होता है यदि अनुभूतिविषयभूत दुःखादि स्वगता हों ।

नमो—नमस्, वरिवस् तथा चित्रद शब्दों में विश्वस्य से करण अर्थ में क्यच् प्रत्यय होता है । पुच्छ—पुच्छ, भाण्ड तथा चावर शब्दों से करण अर्थ में णिङ् प्रत्यय होता है ।

पुच्छात्—पुच्छ शब्द से उपवेशन तथा परिशेषण अर्थों में ही णिङ् प्रत्यय समझना चाहिए । भाण्डात्—भाण्ड शब्द से समाचयन अर्थ में णिङ् प्रत्यय समझना चाहिए ।

(१) अटाट्टाशीकाकोटापोटासोटाकटाग्रहण कर्त्तव्यमिति पुस्तकान्तरे पाठ । भाष्ये तु अटाट्टाशीकाकोटापोटासोटाग्रहण कर्त्तव्यमिति पाठ ।

(२) वृत्तशब्दस्य स्थाने तीव्रति पाठान्तरम् ।

(३) वरिवस्यति परिचरतीत्यर्थः । चित्रीयते—विरमयत इत्येके, विरमायत इत्यर्थे हस्यन्ते ।

सम्भाण्डयते । छचीवराद्जनैः परिधाने वाञ्छ । सचीवरयते भिष्णु । ङकार आत्मनेपदार्थः ।
णकारः सामान्यग्रहणार्थः—“वेरनिदि” इति ॥

मुण्डमिश्रदलक्षणलवणव्रतयस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच् ॥ २१ ॥

मुण्ड, मिश्र, श्लक्ष्ण, लवण, व्रत, यस्त्र, हल, कल, कृत, तूस्त इत्येतेभ्यः करणे णिच् प्रत्ययो भवति । मुण्डं करोति मुण्डयति । मिश्रयति । श्लक्ष्णयति । लवणयति । व्रताद् भोजने तद्विवृत्तौ च—पयो व्रतयति, वृषलाञ्ज व्रतयति । यस्त्रात्ममाच्छात्रने—यस्त्रयति । हलिं गृह्णाति हलयति । कलिं गृह्णाति कलयति । हलिःश्लक्ष्णोरदन्तत्वनिपातनं सन्त- ज्ञावप्रतिषेधाद्यम् । अजहलच् । अचकलच् । कृतं गृह्णाति कृतयति । तूस्ताणि विहन्ति वि- स्तयति केशान् । विशदीकरोतीत्यर्थं ॥

धातोरैकाचो हलादेः क्रियात्मभिहारे यङ् ॥ २२ ॥

पृकाञ्च यो धातुर्हलादिः क्रियात्मभिहारे (१)वर्तते तस्माद्यङ् प्रत्ययो भवति । पौत्र- पुत्र्यं भृशार्थं वा क्रियात्मभिहारः । पुनः पुनः पचति पापेभ्यते । याययते । भृशं ज्वलति जाज्वल्यते । देदीप्यते । धातोरिति किम् ? सौषसर्गादुत्पत्तिर्मां भूत्—भृशं प्राशति । पृकाञ्च इति किम् ? भृशं जागति । हलादेरिति किम् ? भृशमीचते । छसूचिसूत्रिम् यद्व्यत्यं- शृणातीनां ग्रहणं यद्विधावनैकाञ्चहलाद्यर्थमञ्ज । सोसूच्यते । सोसूच्यते । सोसूच्यते । अटाट्यते । अरायते । अशाशयते । प्रोषांनूयते । भृशं शोभते भृशं रोचत इत्यत्र नप्यते, अन्भिधानात् ॥

नित्यं कौटिल्ये गती ॥ २३ ॥

गतिवचनाद्वातोः कौटिल्यं गम्यमाने नित्यं यङ् प्रत्ययो भवति । कुटिल क्रामति चङ्क्रम्यते(२) । वन्द्यते । नित्यमग्रहणं विपयनियगार्थम्—गतिवचनाच्चित्यं कौटिल्यं एव यङ् भवति, न तु क्रियात्मभिहारे—भृशं क्रामति ॥

लुपसदचरजपजभदहदशग्भ्यो भावगर्हायाम् ॥ २४ ॥

लुप, सद, चर, जप, जभ, दह, दश, गृ इत्येतेभ्यो भावगर्हाया (धात्वर्थगर्हाया) यङ्

वीचरात्—वीचर इत्य् से अर्जत तथा परिवान् अर्थो मे भिष्प्रत्यय समझना चाहिए ।

मुण्डमिश्र—मुण्ड, मिश्र, श्लक्ष्ण, लवण, व्रत, यस्त्र, हल, कल, कृत तथा तूस्त इत्येते से करण अर्थ मे णिच्प्रत्यय होता है ।

धातोरैकाचो—एकाच हलादि धातु से क्रियात्मभिहार मे यङ् प्रत्यय होता है ।

सूचिसूत्रि—सनेकाच तथा अहलादि धातुओं मे सूचि, सूत्रि, सूत्रि, अट, षट्, भृश तथा उर्णुञ् धातुओं से भी यङ् का विधान करना चाहिए ।

नित्यम्—गत्वर्थक धातुओं से कौटिल्य अर्थ मे नित्य यङ् प्रत्यय होता है ।

लुपसद—लुप, सद, चर, जप, जभ, दह, दश तथा गृ धातुओं से धात्वर्थगर्हा मे यङ् प्रत्यय होता है ।

(१) विप्रकीर्णनामेकञ् राजीकरणं ससुदायभावापत्तिर्मुष्य समभिहार । न च क्रियायामु- रपत्रापवर्गिणीना सहानवस्थानादेकेन च धातुनाऽनेकस्या क्रियाया युगपदनभिधानाच्च सम्भवतीति गौण समभिहार दर्शयितुमाह—पौनः पुन्यमित्यादि । फलातिरेको वा वृद्धावृत्ता ।

(२) योऽप्यीयस्यध्वनि गतागतावि करोति स कुटिला गति सम्पादयश्चङ्क्रम्यते दन्द्रभ्यन इति चोच्यते ।

प्रत्ययो भवति । गर्हित (१) लुम्पति लोलुप्यते । एवम्—सासद्यते, चञ्चर्यते, जञ्ज-
प्यते, जञ्जभ्यते, दन्दह्यते, दन्दश्यते, निजेगिर्यते । भावगर्हायामिति किम् ? साधु
जपति । भावग्रहणं किम् ? साधनगर्हाया मा भूत्-मन्त्र जपति वृषल । निधप्रहण
विषयनियमार्थमनुवर्त्तते—एतेभ्यो नित्य भावगर्हायामेव भवति, न तु क्रियासमभिहारे—
नृश लुम्पति ॥

सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्ण-

चूर्णचुरादिभ्यो णिच् ॥ २५ ॥

मत्यादिभ्यश्चूर्णपर्यन्तेभ्यश्चुरादिभ्यश्च णिच् प्रत्ययो भवति । सत्यमाचष्टे सत्याप-
यति । अर्थवेदसत्यानामापुत्रवक्तव्ये । अर्थमाचष्टे अर्थापयति । वेदापयति । आपुत्रव-
चनसामर्थ्याद्विलोपो न भवति । पाशाद्विमोचने—विपाशयति । रूपाद्दाने—रूपयति ।
वीणयोरपगायति उपवीणयति । तूलेनानुकुणाति अनुतूलयति । श्लोकैरूपस्तौति उपरश्लोक-
यति । सेनयाऽभियति अभिपेणयति । लोमान्यनुमार्ष्टि अनुलोमयति । त्वचं गृह्णाति
त्वचयति । अकारान्तरत्वचशब्द । वर्मणा सन्नहति सवर्मयति । वर्णं गृह्णाति वर्णयति ।
चूर्णरवध्वसति अवचूर्णयति । चुरादिभ्यः स्वार्थे—चोरयति, चिन्तयति । स्वाभाविकवादा-
धाभिधानस्य यथास्व(२)प्रत्यया निर्दिश्यन्ते ॥

हेतुमति च ॥ २६ ॥

हेतु स्वतन्त्रस्य कर्त्तृ प्रयोजक, तदीयो व्यापार प्रेषणादिलक्षणो हेतुमान्, तस्मिन्-
नभिधेय घातोणिच् प्रत्ययो भवति । कट् कारयति । ओदन पाचयति । अतकरोतीत्यु-
पसहयान सूत्रयत्याद्यर्थम् । सूत्र करोति सूत्रयति । आख्यानात् कृतस्तदाचष्ट इति
णिच् कृत्लृक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच कारकम् । आख्यानात् कृदन्ताणिग्वक्तव्यस्त-
दाचष्ट इत्येतस्मिन्नर्थ, कृत्लृक्, प्रकृतिप्रत्यापत्तिः, प्रकृतिवच कारक भवति । कसवध-
माचष्टे कस घातयति । वलिवन्धमाचष्टे वलि वन्धयति । राजाऽऽगमनमाचष्टे राजान-
मागमयति । आहलोपश्च कालात्यन्तसयोगे मर्यादायाम् । आरात्रि विवासमाचष्टे
रात्रि विवासयति । चित्रीकरणे प्रापि । उज्जयिन्या प्रस्थितो माहिष्मत्या सूर्योद्गमनं

सत्याप—सत्याप, पाश, रूप, वीणा, तूल, श्लोक, सेना, लोम, त्वच, वर्म, वर्ण, चूर्ण तथा
चुरादि धातुओं से णिच् प्रत्यय होता है ।

अर्थवेद—अर्थ, वेद तथा सत्य शब्दों को आपुक् का आगम होना है ।

हेतुमति—प्रयोजकव्यापार प्रेषणादि के अर्थ में धातु से णिच् प्रत्यय होता है ।

तकरोति—'मूजयति' आदि की निष्पत्ति के णिच् द्वितीयासमर्थ में 'करोति' अर्थ में भी
णिच्प्रत्यय का विधान समझना चाहिए ।

आख्यानात्—आख्यानात्मक कृदन्त से 'आचष्टे' (कहना है) अर्थ में णिच्प्रत्यय, कृत्प्रत्यय
का लृक्, कृत्प्रत्ययप्रकृति का यथावत् अवस्थान तथा कृत्प्रकृति से छुट णिच् में जिस प्रकार का
रूप होता है उसी प्रकार का लृक्प्रत्यय भी होता है ।

आहलोपश्च—काल के अत्यन्त सयोग के गम्यमान होने पर मर्यादायार्थक आह् का लोप तथा
पूर्ववत् णिच्, कृत्प्रत्ययलोप आदि होते हैं ।

चित्रीकरणे—चित्रोकरण के गम्यमान होने पर 'प्राप्नोति' (प्राप्ति करता है) अर्थ में णिच्
तथा कृत्प्रत्यय के लृक् आदि होते हैं ।

(१) गर्हितमिति—क्रियाविशेषणम्, तेन गर्हात्र गम्यते । गर्हितत्व तु अहेदनस्य विषिद्धतयादि-
विषयत्वात् ।

(२) यथायथमिति न्यासे ।

संभावयते सूर्यमुग्रमयति । ङनचत्रयोगे जिञ्ज । पुष्ययोगं जानाति पुष्येण योजयति
मयाभिर्योजयति ॥

कण्ड्वादिभ्यो यक् ॥ २७ ॥

कण्डून् इत्येवमादिभ्यो यक् प्रत्ययो भवति । द्विविधाः कण्ड्वादयो धातवः प्रातिपदिकानि च । तत्र धात्वधिकाराद्धानुग्य एव प्रत्ययो विधीयते, न प्रातिपदिकेभ्यः । तथाच गुणप्रतिषेधार्थं ककारोऽनुबध्यते—

धातुप्रकरणाद्धानुः कस्य चासङ्गनादपि । आह चायमिदं दीर्घं मध्ये धातुर्विभाषितं ॥
कण्डून्-कण्डूयति । कण्डूयते । शित्वात् "कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" इत्यात्मनेपदम् ।
कण्डून् । मनु । हणीञ् । वरुणु । अस्मनस् । महीङ् । छेद । छोट । इरस् । इरञ् । इरन् ।
द्रवस् । मेधा । बुभुभे । मगध । तन्तस् । पम्पस् । सुर । दु ख । सपर । अरर । भिषज् ।
भिष्णज् । इपुध । चरण । चुरण । भुरण । तुरण । मरुद । पृळा । केळा । खळा । रिर् ।
छोर् (१) ॥

गुपधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः ॥ २८ ॥

'गुपूरचणे', 'धूप संतापे', 'विच्छ गतौ', 'पण व्यवहारे स्तुती च', 'पन च' इत्येतेभ्यो धातुभ्य आयप्रत्ययो भवति । गोपायति । धूपायति । विच्छायति । पणायति । पनायति । इत्यर्थेन पनिना साहचर्यात्तदर्थं पणिः प्रत्ययमुत्पादयति न व्यवहारार्थः—
शतस्य पणते, सहस्रस्य पणते । अनुग्रहश्च केवले चरितार्थं, तेनायप्रत्ययान्ताच्चात्मनेपदं भवति ॥

ऋतेरीयङ् ॥ २९ ॥

ऋतिः सौमो धातुर्गुणाया वतंते, तस इयङ् प्रत्ययो भवति । इकार आत्मनेपदार्थः । ऋतीयते । ऋतीयते । ऋतीयन्ते ॥

कमेणिङ् ॥ ३० ॥

कमेर्दांतोणिङ् प्रत्ययो भवति । सकारो वृद्धर्थः । इकार आत्मनेपदार्थः । कामयते । कामयते । कामयन्ते ॥

आयादय आर्द्धधातुके वा ॥ ३१ ॥

आर्द्धधातुकविषये आर्द्धधातुकविवक्षायामायादयः प्रत्यया वा भवन्ति । गोसा, गोपायिता । अंतता, ऋतीयिता । कमिता, कामयिता । नि-य प्र-थयप्रयत्ने ऋ-पत्तिरार्द्धधातुकविषये विकल्पते, तत्र यथावर्थं प्रत्यया भवन्ति—गुप्तिः, गोपाया ॥

नचत्र—नक्षत्रयोगवाचक प्रातिपदिक से 'जानाति' (जानता है) अर्थ में शिच्प्रत्यय, छ्व-छ्वु आदि होत है ।

कण्ड्वादिभ्यो—कण्डून् आदि धातुओं में वक्प्रत्यय होता है ।

गुपधूप—गुप्, धूप, विच्छ, पण तथा पन धातुओं से 'नाक' प्रत्यय होता है ।

ऋतेरीयङ्—गुणात्मक 'ऋ' धातु से ईयङ् प्रत्यय होता है ।

कमेणिङ्—'कम' धातु से णिङ्प्रत्यय होता है ।

आयादय—आर्धधातुकविषय में आय आदि प्रत्यय विकल्प से होते हैं ।

(१) अमृन् । हणीन् । रूपय । पुरण इति कश्चित् ।

सनाद्यन्ता धातवः ॥ ३२ ॥

सन् आदिर्येषां ते सनादयः, सनादयोऽन्ते येषां ते सनाद्यन्ता (१) । सनाद्यन्ताः समुदाया धानुसज्ञा भवन्ति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषयैव पदसंज्ञायामन्तवचनेन लिट्प्रतिपिद्धा सती पुनरिहान्तवचनेन प्रतिप्रसूयते । चिद्धीर्यति । पुल्लीयति । पुल्लकाभ्यति ॥

स्यतासी लृटोः ॥ ३३ ॥

गुरुपुस्तुष्टानुबन्धं सामान्यमेव, तस्मिन् लृटि च परतो धातोर्वधासंख्य स्यतासी प्रत्ययो भवतः । करिष्यति । अकरिष्यत् । ध कर्ता । इदिकरणमनुनासिकलोपप्रतिषेधार्थम् (२) — मन्ता, सगन्ता (३) ॥

सिब्वहुलं लेटि ॥ ३४ ॥

धातो सिप् प्रत्ययो भवति बहुल लेटि परतः । जोषिषत् । तारिषत् । मन्दिषत् । न च भवति — पताति (४) त्रिष्टुप्, उद्धि च्यावयाति ॥

कासुप्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ॥ ३५ ॥

'कासु शब्दकुत्सायाम्', ततः प्रत्ययान्तेभ्यश्च धातुभ्य आम् प्रत्ययो भवति लिटि परतोऽमन्त्रविषये । कासाञ्चके । प्रत्ययान्तेभ्य — लोल्याञ्चके । अमन्त्र इति किम् ? कृष्णो नोनाव । छिन्नास्यनेकाच इति वक्तव्यं तुलुम्पाद्यर्थम् (५) । तुलुम्पाञ्चकार । चकासाञ्चकार । दरिद्राञ्चकार ॥

आमोऽमित्वमदन्तात्वाद्गुणत्व विदेस्तथा ।

(१) आस्कासोराविधानाच्च पररूप कतन्तवत् ॥

इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ॥ ३६ ॥

इजादिर्यो वातुर्गस्मान् ऋच्छतिवर्जितस्तस्माच्च लिटि परत आम्प्रत्ययो भवति । ईहाञ्चके । उहाञ्चके । इजादिरिति किम् ? तत्तच्च, ररच्च । गुरुमत इति किम् ? इयज (६), उपव ।

सनाद्यन्ता — मन् आदि प्रत्ययों से युक्त शब्दस्वरूप की 'धातु' सज्ञा होती है ।
स्यतासी — श्ट, लृट् तथा लृट् के पर रहने धातु से स्य (आदिप्रत्यय से) तथा नासि प्रत्यय होने हैं ।

सिब्वहुलम् — लृट् के पर रहने धातु से सिप् प्रत्यय होता है बहुल करके ।
कासु — मन्त्र से अनिरिक्त विषय में 'कासु' धातु तथा प्रत्ययान्त धातुओं से आम् प्रत्यय होता है लिट् के पर रहने ।

कास्यनेकाच — उक्त सूत्र में प्रत्यय के स्थान में अनेकाच् शब्द का उल्लेख करना चाहिये जिससे तुष्टम्, चकाम् आदि में आम्प्रत्यय का विधान हो सके ।

इजादेश्च — ऋच्छधातुभिन्न गुरुमान् इजादि धातु से भी लिट् के पर रहने आम्प्रत्यय होता है ।

(१) सनादयोऽन्ते येषां ते सनाद्यन्ता, तद्गुणमविज्ञानश्चायं बहुव्रादि ।

(२) प्रतिबन्धार्थम् इति न्याये ।

(३) सद्दन्तेति पाठान्तरम् ।

(४) पदवीति न्याये पाठ, तत्र पद गताविति धातु ।

(५) आस्वकामोरिति न्याये पाठ ।

(६) इयेष, उवोपेति पाठान्तरम् ।

भनृच्छ इति किम् ? आनच्छं, आनच्छंतुः, आनच्छुः । ऊर्णोतिश्च प्रतिषेधो नक्तव्यः ।
प्रार्णुनाव । अथवा—

वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यद्दृप्सिद्धिः प्रयोजनम् ।

आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेदुपप्रहात्(१) ॥

दयायासश्च ॥ ३७ ॥

'दय दागगतिरक्षणेपु', 'अय गतौ', 'आस उपबंधने' इत्येतेभ्यो लिटि परत आम्रत्ययो भवति । दयाञ्जके । पलायाञ्जके । आसाञ्जके ॥

उपविट्जागृभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ३८ ॥

'उप दाहे', 'विद् ज्ञाने', 'जागृ निद्राक्ष्ये' एतेभ्यो लिटि परतोऽन्यतरस्यामाम् प्रत्ययो भवति । ओपाञ्चकार, उवोप । विदाञ्चकार, विधेद । जागराञ्चकार, जजागार । विदे-
दन्तस्वप्रतिज्ञानादासि गुणो न भवति ।

भीहीभृद्भवां श्लुवच् ॥ ३९ ॥

'निभी भये', 'ही लजायाम्', 'हुभृन् धारणपोषणयोः', 'हु दानादानयोः' इत्येतेभ्यो लिटि परत आम्रत्ययो भवत्यन्तरस्याम्, श्लाविच चास्मिन् कार्यं भवति । किं पुनस्तत् ?
(२) द्वित्वमित्त्वञ्च । विभयाञ्चकार, विभाय । जिहयाञ्चकार, जिहाय । विभराञ्चकार,
वभार । ज्रहवाञ्चकार, ज्रहाय ॥

कृश्चानुप्रयुज्यते लिटि ॥ ४० ॥

आम्रत्ययस्य पश्चात् कृन्नुप्रयुज्यते लिटि परत । कृत्रिणि प्रत्याहारेण कृभ-
स्तयो गृह्यन्ते, तस्वाम्र्यादस्तेभूभावां न भवति । पाचयाञ्चकार । पाचयाम्भूव ।
पाचयामात् ॥

विदाङ्कुर्वन्वित्यन्यतरस्याम् ॥ ४१ ॥

विदाङ्कुर्वन्वित्येवदन्यतरस्या निपात्यते । किं पुनरिह निपात्यते ? विदेलोऽयाम्रत्ययो
गुणाभावो लोटो लुक् कृन्श्च लोटपरस्यानुप्रयोगः । अत्र भवन्तो विदाङ्कुर्वन्तु, विदन्तु ।
(३) इतिकरणः प्रदर्शनाय—न केवलं प्रथमपुरुषयहुवचनम्, किं तर्हि, सर्वोप्येव लोड्वच

ऊर्णोतिश्च—ऊर्णन् धातु से आम्रत्यय का प्रतिषेध समक्षता चाहिए ।

दयाया—दय, अथ तथा आस धातुओं से आम्रत्यय होता है लिट् के परे रहते ।

उपविद्—उप, विद् तथा जागृ धातुओं से विकल्प से आम्रत्यय होता है लिट् के परे रहते ।

भीही—'भी', 'ही', 'भृ' तथा 'हु' धातुओं से विकल्प से आम्रत्यय होता है लिट् के परे रहते और इसमें श्लु के समान कार्य होते हैं ।

कृश्चा—लिट् के परे रहते आम्रत्यय के पश्चात् 'कृन्' का अनुप्रयोग होना है ।

विदाङ्कुर्वन्विति—'विद्' धातु से लोट् के परे रहते आम्रत्यय, गुणभाव, लोट् का लुक्,
लोट्परक कृन् का अनुप्रयोग—रहने निपातित होते हैं ।

(१) इदुपप्रहादिति—इदुपग्रह इतिषेध, विभाषाऽगुण इति पञ्चमी, फलस्य चात्र हेतुस्य यथाव्ययनेन वसतीति । एकाच इति नर्नमाने श्रुक् इति य इदप्रतिषेधः ततोऽपि हेतोर्णुवद्भावो वाच्य इत्यर्थः । न्यासे इदुपग्रह इति प्रथमान्तापाठोऽपि । तत्रेदुपग्रहमुद्दिश्योर्णुवद्भावो वाच्य इत्यर्थः ।

(२) द्वित्वेत्वेति पदमजरीसम्मत पाठः ।

(३) इतिकरणमुपलक्ष्यार्थम् इति न्यासे पाठः ।

नान्यनुप्रयुज्यन्ते—विदाङ्करोन्, विदाङ्कुरुतात्, विदाङ्कुरुताम्, विदाङ्कुरु, विदाङ्कुरु-
स्तमित्यादि ॥

अभ्युत्सादयांप्रजनयाञ्चिकयांरमयामकः पावयांक्रिया-

द्विदामक्रन्नितिच्छन्दसि ॥ ४२ ॥

अभ्युत्सादयामित्येवमादयरच्छन्दसि विषयेऽभ्यतरस्या निपात्यन्ते । सदिजनिरमीणां
प्यन्ताना लुङ्ध्याम्प्रत्ययो निपात्यते । धिनोत्तेरपि तत्रैवागप्रत्ययो (१) द्विवर्चन कुत्वं च ।
अकरिति चतुभिरपि प्रथ्येकमनुप्रयोगः सम्बध्यते । पावयाङ्क्रियादिति पवते पुनातेर्वा
प्यन्तस्य लिङ्ध्याम् निपात्यते, क्रियादिति चारयानुप्रयोगः । विदामक्रन्निति विदेर्लुङ्ध्याम्
निपात्यते, गुणाभावश्च, अक्रन्निति चारयानुप्रयोगः । अभ्युत्सादयामक । अभ्युत्सीपद्दिति
भाषायाम् । प्रजनयामक । प्राजीजनदिति भाषायाम् । चिक्रयामक । अचैपीदिति भाषा-
याम् । रमयामक । अरीरमदिति भाषायाम् । पावयाङ्क्रियात् । पाव्यादिति भाषायाम् ।
विदामक्रन् । अवेदिपुरिति भाषायाम् । (इति करण (२) प्रयोगप्रदर्शनार्थः) ॥

च्लि लुङि ॥ ४३ ॥

धातोरिच्छ प्रत्ययो भवति लुङि परत । इकार उच्चारणार्थं, चकार स्वरार्थं । अस्य
सिजादीनादेशान् वक्ष्यति, तत्रैवोदाहरिष्यामः ॥

च्लेः सिच् ॥ ४४ ॥

च्लेः सिजादेशो भवति । इकार उच्चारणार्थं, चकार स्वरार्थं । अकार्षीत् । अहार्षीत् ।
आगमानुदात्तत्वं हि प्रत्ययस्वरमिव चिस्वरमपि वाधेतेति स्थानिन्यादेशे च द्विश्चकारो-
ऽनुबद्धयते । छस्पृशमृशकृपत्पृषा सिज्वा वक्तव्यं छ । अस्प्राचीत्, अस्प्राचीत्, अस्पृक्षत् ।
अत्राचीत्, अमार्चीत्, असृक्षत् । अकाचीत्, अकार्चीत्, अकृक्षत् । अत्राप्सीत्, अता-
प्सीत्, अतृपत् । अद्राप्सीत्, अद्राप्सीत्, अद्रपत् ॥

शल इगुपधादनिटः क्सः ॥ ४५ ॥

शलन्तो यो धातुरिगुपधस्तस्मात्परस्य च्लेरनिट वस आदेशो भवति । दुह-अधुषत् ।
लिह-आलिषत् । शल इति किम् ? अभैस्सीत्, अच्चेस्सीत् । इगुपधादिति किम् ? अधा-
चीत् । अनिट इति किम् ? अकोषीत्, अमोषीत् ॥

शिलप आलिङ्गने ॥ ४६ ॥

श्लिपेर्धातोरालिङ्गनक्रियावचनात्परस्य च्लेः क्स आदेशो भवति । आलिङ्गनमुपगूहनं

अभ्युत्सादयाम्—वेद में 'अभ्युत्सादयामक', 'प्रजनयामक', 'चिक्रयामक', 'रमयामक',
'पावयाक्रियात्' तथा 'विदामक्रन्' शब्दों का निपातन किया जाता है ।

च्लि—मुङ् के परे रहते धातु से च्लि प्रत्यय होता है ।

च्लेः—च्लि को सिच् आदेश हो जाता है ।

स्पृशकृषा—'स्पृश', 'मृश', 'कृष', 'तृप' तथा 'दृप' धातुओं से विहित च्लि को विकल्प से
सिच् आदेश होता है ।

शल—इगुपध शलन् धातु से विहित अनिट च्लि को क्स आदेश हो जाता है ।

शिलप—आलिङ्गनार्थक 'शिलप' धातु से विहित च्लि के स्थान में क्स आदेश हो जाता है ।

(१) द्विवर्चन चेत्येव पदमजयाम् । ततोऽत्र कुत्वं चेति अपपाठः ।

(२) कोशान्तगत पाठो मुद्रितपुस्तकेष्वनुपलभ्यमानोऽपि न्याससंवादात् परिवर्धितः ।

परिष्वङ्गः । अत्र नियमार्थमेतत् । आलिङ्गत् कन्यां देवदत्तः । आलिङ्गन् इति किम् ? समा-
लिपञ्चतु काण्डम् ॥

न दृशुः ॥ ४७ ॥

पूर्वण वसः प्राप्तः प्रतिषिद्धयते । इतोर्धातोः परस्य च्ले पश्चाद्देशो न भवति । अस्मिन्
प्रतिषिद्धे "हरितो वा" इत्यङ्गसिचौ भवत—अदशात्, अदाकीत् ॥

णिश्रिदुस्त्रुभ्यः कर्त्तरि चङ् ॥ ४८ ॥

सिञ्जपवाद्श्चल विधीयते । प्यन्तेभ्यो धातुभ्यः श्रि, द्रु, स्त्रु इत्येतेभ्यश्च परस्य च्लेश्च-
दादेशो भवति कर्त्तृवाचिनि लुङि परतः । इकारो गुणवृद्धिमतिपेयार्थं, चकारश्चोति
विशेषणार्थः । लचीकरत् । अजीहरत् । अदिश्रिषत् । अद्रुदुवत् । अनुमुवत् । कर्त्तरीति
किम् ? अकारयिषात् । कर्त्तरी देवदत्तेन । अकमेरुपसख्यानम् ॥ "वायाद्य आर्द्धधानुके
वा" इति यदा णिङ् नास्ति तदैतदुपसख्यानम्—अचकमत । णिङ्पक्षे सन्वत्तादाः—
अचीकमत ।

(१) नाकमित्यस्यं यान्ति मुयुक्तं वैडवारये ।

अथ पत्कापिणो यान्ति येञ्चीकमतभापिणः ॥

विभाषा घेट्शब्दोः ॥ ४९ ॥

'घेट् पाने', 'दुर्गोश्च गतिवृद्धयो' इत्येताभ्यामुत्तरस्य च्लेश्विभाषा चडादेशो भवति ।
घेट्शब्दात्—अदधत् । सिञ्चपवे—'विभाषा प्राघेट्' इति लुङ्—अधात्, अधासीत् ।
श्वयतेः एवत्रपि—अदिश्रिषत् । (२) अङ्गोऽप्यत्र विकल्पः—अधत्, अधयोत् । कर्त्तरीत्येव—
अधिपात्ता गावो वत्सेन ॥

गुपेऽङ्गन्दसि ॥ ५० ॥

गुपे परस्य च्लेश्चङ्गन्दसि विषये विभाषा चडादेशो भवति । यत्रायप्रत्ययो नास्ति
तत्रायं विधिः । इमाङ्गो मिश्रावर्णो गृहानज्गुपनम्, अगौसम्, अतोपिष्टम्, अतोपायिष्ट-
मिति वा । भाषायाम् तु चडन्त शिष्टं रूपत्रय भवति ॥

नोनयति ध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः ॥ ५१ ॥

'ऊन परिहाणे', 'ध्वन शब्दे', 'इल प्रेरणे', 'अर्ह गती याचने च' इत्येतेभ्यो धातुभ्यो
प्यन्तेभ्य पूर्वण च्लेश्चङ्गि प्राप्ते ङ्गन्दसि विषये न भवति । काममूनयोः (३) । औननः
इति भाषायाम् । मा त्वाग्निर्ध्वनधीन् । अदिध्वनयति भाषायाम् । कामनेलयो । धुल्लि-
दिति भाषायाम् । मैनमर्दयीत् । आर्हिदयति भाषायाम् ॥

न दृशुः—'दृशु' धातु से विहित चिह्न को क्त आदेश नहीं होता है ।

णिश्रि—प्लत्, 'श्रि', 'द्रु', 'स्त्रु' धातुओं से विहित चिह्न के स्थान से चङ् आदेश हो जाना है ।

कमेरूप—'कम्' धातु से विहित चिह्न को भी चङ् आदेश का प्रतिपादन करना चाहिए ।

विभाषा—'घेट्' तथा 'द्वे' धातुओं के चिह्न को विकल्प से चङ् आदेश होता है ।

गुपे—'गुप्' धातुविहित चिह्न के स्थान में ङ्गन्दोविषय में चङ् आदेश होता है विकल्प से ।

नोनयति—'ऊन', 'ध्वन', 'इल' तथा 'अर्' धातुओं से प्यन्तावस्था में 'णिधि' आदि
सूत्र से प्राप्त चङ् आदेश नहीं होता है ।

(१) न्यासपदनअर्थारथ श्लोकों में व्याख्यात, तस्मात् पश्चात् मूल प्रश्न इति प्रतिपादित ।

(२) अङ्गप्यत्र विकल्प्यते इति न्यासे ।

(३) उदाहरणे औननयति प्रत्युदाहरणे औननयति न्यास एवपाठः । मुद्रिनमूलपुस्तके औन-
नयति तिबन्त पाठः उदाहरणविकल्पः ।

अस्यतिवक्तिरुयातिभ्योऽङ् ॥ ५२ ॥

'असु चेषणे', 'वच परिभाषणे' ब्रह्मादेशो वा, 'रुया प्ररथने' चञ्चिडादेशो वा, इत्येभ्य परस्य च्लेरडादेशो भवति कर्तृवाचिनि लुङि परतः। अस्यतेः पुषादिपाठादेवाङि निडे पुनर्ग्रहणमात्मनेपदार्थम्—पर्यास्वत्, पर्याभ्येताम्, पर्यास्वन्त। चक्ति-अयोचत्, अवोच ताम्, अवोचम्। रुयाति-आख्यत्, आख्यतान्, आख्यन्। कर्त्तरीति किम्? पर्यासिपातां गावो वग्नेन ॥

लिपिसिचिहृश्च ॥ ५३ ॥

'लिप उपदेहे', 'मिच चरणे', 'ह्रैन् स्पर्श्याम्' इत्येतेभ्यश्च परस्य च्लेरडादेशो भवति। अलिपत्। असिचत्। पृथग्योग उत्तरार्थ ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

पृथेण प्राप्ते विभाषा आरभ्यते। लिपि सिचि ह्र आत्मनेपदेषु परतश्च्लेरडादेशो भवति अन्यतरस्याम्। "स्वरितप्रित" इत्यात्मनेपदम्। आलिपत्, अलिप्त। असिचत्, असिक्त। अहत्, अहस्त ॥

पुषादिद्युताद्यलृदितः परस्मैपदेषु ॥ ५५ ॥

पुषादिभ्यो घृतादिभ्य लृदिभ्यश्च घातुभ्य परस्य च्ले परस्मैपदेषु परतोऽडादेशो-भवति। पुषादिदिवाद्यन्तर्गणो गृह्यते, न भ्वादिप्रवाद्यन्तर्गणः। पुष-अपुषत्। घृतादि-अघत्, अघितत्। लृदिभ्य-गम्-अगमत्, शक्-अशकत्। परस्मैपदेष्विति किम्? व्यस्योतिष्ट, अलोदिष्ट ॥

सत्तिशास्त्यत्तिभ्यश्च ॥ ५६ ॥

'सु गतौ', 'शासु अनुशिष्टौ', 'ऋ गतौ' इत्येतेभ्य परस्य च्लेरडादेशो भवति। सत्ति-असरत्। शास्ति-अक्षिपत्। अत्ति-आरत्। पृथग्योगकरणमात्मनेपदार्थम्-समरन्त। चकार परस्मैपदेष्वित्यनुसर्पणार्थं, तच्चोत्तरत्रोपयोग यास्यति ॥

हरितो वा ॥ ५७ ॥

हरितो धातो परस्य च्लेरडादेशो वा भवति। भिद्विर्-अभिवृत्, अर्भस्तीत्। ह्रिद्विर्-आच्छिद्वत्, अच्छ्वस्तीत्। परस्मैपदेष्वित्येष-अभित्त (१)अच्छित्त ॥

जृस्तन्भ्रुचुम्बुचुग्रुचुल्लुचुग्लुञ्चुश्चिभ्यश्च ॥ ५८ ॥

वेति वर्त्तते। 'जृप् वधोहानौ', 'स्तम्भु' सौत्रो धातु, 'भ्रुचु ग्लुचु गत्यर्थं', 'ग्रुचु ग्लुचु जन्म्यति-अग्रु', 'वच' तथा 'रुया' धातुओं से पर च्लि के स्थान में अच् आदेश हो जाता है। लिपि-लिप', 'मिच' एवम् 'ह्रैन्' धातुओं में विहित च्लि को भी अच् आदेश होता है। आत्मने-आत्मनेपद के पर 'लिप', 'मिच' एवम् 'ह्रैन्' धातुओं के च्लि को विकल्प से अच् आदेश हो जाता है।

पुषादि-पुष' आदि, 'घृत्' आदि तथा लृदि धातुओं से विहित च्लि को अच् आदेश होता है परस्मैपद में।

सत्ति-सृ', 'शास्' तथा 'ऋ' धातुओं से विहित च्लि को भी अच् आदेश हो जाता है। हरितो-हरिन् धातुओं से विहित च्लि के स्थान में अच् आदेश होगा है विकल्प से। जृस्तम्भु-जृप्', 'स्तम्भु', 'ग्रुचु', 'ग्लुचु', 'ल्लुचु', 'ञ्चु' तथा 'दि' धातुओं से विहित च्लि को विकल्प से अच् आदेश होता है।

स्तेयकरणे', 'ग्लुञ्जु पसज गतौ', 'दुओश्चि गतिवृद्धयोः'—इत्येतेभ्यो घातुभ्यः परस्य च्ले-
वांङ्गादेशो भवति । अजरत्, अजारीत् । अस्तभत्, अस्तभीत् । अग्रचत्, अग्रोचीत् ।
अग्लुचत्, अग्लोचीत् । अग्रुचत्, अग्रोचीत् । अग्लुचत्, अग्लोचीत् । (अग्लुचत्)
अग्लुञ्जीत् । अश्चत्, अश्चयीत् । ग्लुञ्जुग्लुञ्जोरेक(१) तरोपादानेऽपि रूपत्रयं सिद्धयति,
अर्धभेदात्तु द्वयोरुपादानं कृतम् । केचित्तु वर्णमन्ति—द्वयोरुपादानसामर्थ्यात् ग्लुञ्जेरनुना-
सिकरुलोपो न भवति—अग्लुञ्जदिति ॥

कृमुदरुद्भिभ्यश्छन्दसि ॥ ५९ ॥

कृ, मु, द, रुद्भि इत्येतेभ्यः परस्य च्लेश्छन्दसि विपर्यङ्गादेशो भवति । शकलाहृद्-
कोऽमरत् । अयोऽमरत् । अदरदर्थात् । पर्यंतमारुहत् । अन्तरिवाहिवमारुहत् । छन्दसीति
निम् ? अकार्यात्, अमृत, अदारीत्, अरुचन ॥

चिण ते पदः ॥ ६० ॥

'पद् गतौ' अस्माद्धातोः परस्य च्लेश्चिणादेशो भवति तश्चन्दे परत् । सामर्थ्यादाग्ने-
पदैकवचनं गृह्यते । उदपादि सस्यम् । समपादि भैक्षम् । त इति किम् ? उदपत्साताम्,
उदपत्तत् ॥

दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ६१ ॥

चिण् त इति चर्त्ते । 'दीपो दीप्तौ', 'जनीं प्रादुर्भावे', 'बुध अधगमने', 'पूरी आप्या-
यने', 'ताम् सन्तानपालनयो', 'ओप्यायी वृद्धौ' इत्येतेभ्यः परस्य च्लेस्तश्चन्दे परतोऽन्य-
तरस्या चिणादेशो भवति । अदीपि, अदीपिष्ट । अजनि, अजनिष्ट । अबोधि, अबुद्ध ।
अपूरि, अपूरिष्ट । अहायि, अहायिष्ट । अप्यायि, अप्यायिष्ट ॥

अचः कर्मकर्त्तरि ॥ ६२ ॥

अजन्ताद्धातोः परस्य च्ले वर्मकर्त्तरि तश्चन्दे परतश्चिणादेशो भवति । प्राप्तविभा-
पयम् । अकारि कटः स्वयमेव, अकृत कट स्वयमेव । अलायि वेदारः स्वयमेव, अलायिष्ट
वेदारः स्वयमेव । अच इति किम् ? अभेदि काष्ठ स्वयमेव । कर्मकर्त्तरिति किम् ? अकारि
कटां देवदत्तेन ॥

दुहृश्च ॥ ६३ ॥

'दुहृ प्रपूरणे' अस्मात्परस्य च्लेश्चिणादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । अदोहि गौः स्वयमेव,
अदुग्ध गौः स्वयमेव । कर्मकर्त्तरिभ्येव—अदोहि गौर्गोपालकेन ॥

कृष्—'कृ', 'घृ', 'घृ', तथा 'रुहृ' धातुभ्यो से विहित च्लि के स्थान में अह् आदेश होता है
वेद में ।

च्लि से—'पद्' धातु के च्लि को चिण् आदेश होता है 'त' के परं रहते ।

दीपजन—'दीप', जन', 'बुध' 'पूर', 'ताप्' तथा 'प्याप्' धातुओं से विहित च्लि को चिण्
आदेश होता है तश्चन्द के परं रहते ।

अच—अजन्ताद्धातु से परवर्ती च्लि को तश्चन्द के परं रहते कर्मकर्त्ता में विकल्प से चिण्
आदेश होता है ।

दुहृश्च—'दुहृ' धातु से विहित च्लि को विकल्प से कर्मकर्त्ता में तश्चन्द के परं रहते चिण्
आदेश होता है ।

न रुधः ॥ ६४ ॥

‘रुधिर आवरणे’ अस्मात्परस्य च्ले कर्मकर्त्तरि चिणादेशो न भवति । अन्ववास्तु
गौ. स्वयमेव । कर्मकर्त्तरीत्येव—अन्ववारोधि गौर्गौपालकेन ॥

तपोऽनुतापे च ॥ ६५ ॥

नेति वृत्तं । ‘तप सत्तापे’ अस्मात्परस्य च्लेशिणादेशो न भवति कर्मकर्त्तर्यनुतापे च ।
अनुताप पश्चात्ताप’, तस्य प्रहणमकर्मकर्मार्थम्, तत्र हि भावकर्मणोरपि प्रतिषेधो भवति—
अतस्त तपस्तापसाः, अन्ववातस्त (१)पापेन कर्मणा ॥

चिण् भावकर्मणोः ॥ ६६ ॥

धातो. परस्य च्लेशिणादेशो भवति भावे (२)कर्मणि तद्वन्दे परत । भावे तावत्-
अदायि भवता । कर्णणि खल्वपि—अकारि कटो देवदत्तेन, अहारि भारो यज्ञदत्तेन । चिण्-
प्रहण विस्पष्टार्थम् ॥

सार्वधातुके यक् ॥ ६७ ॥

भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परतो धातोर्यक् प्रत्ययो भवति । आस्यते भवता ।
शक्यते भवता । कर्मणि—क्रियते कट, गम्यते ग्राम । ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं । यग्वि-
धाने कर्मकर्त्तर्युपसंख्यानम्, विप्रतिषेधाद्धि यक् शपो बलीयस्त्वम् । क्रियते कट स्वय-
मेव । पच्यते ओदुन स्वयमेव ॥

कर्त्तरि शप् ॥ ६८ ॥

कर्त्तृवाचिनि सार्वधातुके परतो धातो शप्प्रत्ययो भवति । पकार स्वरायं, शकार-
सार्वधातुकार्यं (३) । भवति । पचति ॥

दिवादिभ्यः श्यन् ॥ ६९ ॥

‘दिव’ इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्यन्प्रत्ययो भवति । शपोऽपवाद । नकार, स्वरायं,
शकार, सार्वधातुकार्यं । दीन्यति । सीन्यति ॥

वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुकलमुत्रसिञ्चुटिलपः ॥ ७० ॥

उभयत्र विभाषेयम् । ‘दुश्चाश्च दुभ्लाश्च दीक्षी’, ‘भ्रमु अनवस्थाने’, ‘भ्रमु चलने’

न रुध —‘रुध्’ धातु के च्लि को कर्मकर्ता में चिण् नहीं होना है ।

तपोऽनु—‘तप्’ धातु से विहित च्लि को कर्मकर्ता तथा अनुज्ञाप अर्थ में चिण् आदेश
नहीं होता है ।

चिण्—धातु से विहित च्लि को भाव तथा कर्म में तद्वन्दे के परे रहने चिण् आदेश होता है ।

सार्वधातुके—भाव तथा कर्म में विहित सार्वधातुक प्रत्ययों के परे रहने धातुओं से यक्
प्रत्यय होता है ।

कर्त्तरि—कत्तृवाचक सार्वधातुक प्रत्यय के परे रहते धातु से शप् प्रत्यय होता है ।

दिवादिभ्यः—‘दिव्’ आदि धातुओं से श्यन् प्रत्यय होता है ।

वा भ्राश—‘भ्राश’, ‘भ्लाश’, ‘भ्रम्’, ‘कम्’, ‘त्रस्’, ‘ब्रुद्’ तथा ‘लप्’ धातुओं से विकल्प से
श्यन् प्रत्यय होता है ।

(१) अन्ववातमेति—पूर्व यत्पाद कर्म कृत तेन पश्चात्तपोऽन्वाहत् इत्यर्थः ।

(२) भावकर्मणोरर्थयोरिति न्यासपुस्तकात् ।

(३) सार्वधातुकमशार्थं इति न्यासे ।

द्वयोरपि ग्रहणम्, 'क्रमु पादपिच्छे', 'कलमु ग्लानी', 'प्रसी उद्वेगे', 'बुटी छेदने', 'लप कान्ती' इत्येतेभ्यो वा श्यन् प्रत्ययो भवति । आशते, आशयते । भ्लाशते, भ्लाशयते । अमति, आम्यति । क्रामति, क्राम्यति । क्लामति, क्लाम्यति । प्रसति, प्रस्यति । नुदति, नुद्यति । लपति, लप्यति ॥

यसोऽनुपसर्गात् ॥ ७१ ॥

'यसु प्रगतने' दैवादिक, तस्मान्नित्ये रशनि प्राप्तेऽनुपसर्गाद्विकल्प उच्यते । यसोऽनुपसर्गाद्वा श्यन्प्रत्ययो भवति । यस्यति, यमति । अनुपसर्गादिति किम् ? आशस्यति, प्रयस्यति ॥

संयसश्च ॥ ७२ ॥

सोपसर्गार्थं आरम्भः । सम्पूर्वाच्च यमेवां श्यन्प्रत्ययो भवति । संयस्यति । संयसति ॥

स्वादिभ्यः श्नुः ॥ ७३ ॥

'शुन् अभिषे' इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्नुप्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । सुनोति । सिनोति ॥

श्रुवः श्रु च ॥ ७४ ॥

श्रुवः श्नुः प्रत्ययो भवति, तन्मन्त्रिभोगेन श्रुवः श्रु इत्ययमादेशो भवति । श्रुणोति । श्रुणुत । श्रुवन्ति ॥

अक्षोऽन्यतरस्याम् ॥ ७५ ॥

'अच्छ ह्यासौ' भौवादिक, तस्मादन्यतरस्यां श्नुप्रत्ययो भवति । अक्ष्णोति । अक्षति ॥

तनूकरणे तक्षः ॥ ७६ ॥

'तच्छ खच्छ तनूकरणे', तस्मात्तनूकरणे वर्तमानादन्यतरस्यां श्नुप्रत्ययो भवति । अनेकार्थत्वाद्वातानां विशेषेणोपादानम् । तक्षति काष्ठम् । तक्ष्णोति काष्ठम् । तनूकरण इति किम् ? सन्तक्षति(१)वाग्भिः ॥

तुदादिभ्यः क्षः ॥ ७७ ॥

'तुद व्यथने' इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्नुप्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । शकारः सार्धं धातुकर्मज्ञार्थः । तुदति । नुदति ॥

यसोऽनुप—अनुपसर्गक 'यस्' धातु से श्यन्प्रत्यय विकल्प से होना है ।

संयसश्च—सम्पूर्वक 'यस्' धातु से विकल्प से श्यन् प्रत्यय होना है ।

स्वादिभ्य—'शु' आदि धातुओं से श्नु प्रत्यय होता है ।

श्रुव—'श्रु' धातु से श्नु प्रत्यय तथा 'श्रु' को श्रु आदेश हो जाता है ।

अक्षोऽन्य—अक्ष' धातु से विकल्प से श्नुप्रत्यय होता है ।

तनूकरणे—तनूकरण (To chop) अर्थ से वर्तमान 'तक्ष' धातु से विकल्प से श्नुप्रत्यय होता है ।

तुदादिभ्य—'तुद' आदि धातुओं से श्नु प्रत्यय होता है ।

रुधादिभ्यः श्नम् ॥ ७८ ॥

'रुधिर आवरणे' इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्नम् प्रत्ययो भवति । शपोऽपवाद । मकारो (१)देशविभ्यर्थः । शकार, "रनान्लप" इति विशेषणार्थ । रुणद्धि । भिनत्ति ॥

तनादिकृञ्भ्य उः ॥ ७९ ॥

'तनु विस्तारे' इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः कृञ्श्च उप्रत्ययो भवति । शपोऽपवाद । तनोति । सनोति । क्षणोति । कृञ् सल्वपि-करोति । तनादिपाठादेव उप्रत्यये सिद्धे करो-त्तेरुपादान नियमार्थम्—अन्यत् तनादिकार्यं मा भूदिति "तनादिभ्यस्तथासो." इति विभाषा सिचौ लुग् न भवति—अकृत, अकृथा ॥

धिन्विकृण्वोर च ॥ ८० ॥

'धिवि धिवि जिवि प्रीणनार्था', 'कृवि हिसाकरणयो' इत्येतयोर्दात्वोरुप्रत्ययो भव-त्यकारश्चान्तादेश । धिनोति । कृणोति । अतो लोपस्य स्वानिवन्नावाद् गुणो न भवति ॥

क्रयादिभ्यः श्रा ॥ ८१ ॥

'हुक्कीन् द्रव्यवित्तिसये' इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्राप्रत्ययो भवति । शपोऽपवाद । शकार, सार्धधातुकसञ्ज्ञार्थ । क्रीणाति । प्रीणाति ॥

स्तम्भुस्तम्भुस्कम्भुस्कृम्भुस्कृञ्भ्यः श्नुश्च ॥ ८२ ॥

आघाश्चत्वारो धातव लोत्रा, 'स्तुञ् जाप्रयणे' इत्येतेभ्यः श्रा प्रत्ययो भवति श्नुश्च । स्तम्भ्नाति, स्तम्भ्नोति । स्तुम्भ्नाति, स्तुम्भ्नोति । स्कम्भ्नाति, स्कम्भ्नोति । स्कुम्भ्नाति, स्कुम्भ्नोति । स्कुम्भानि, स्कुम्भोति । उदित्वप्रतिज्ञानात् लौत्राणामपि धातूना सर्वार्थत्वं विश्रायते, नैतद्विकरणविषयत्वमेव ॥

हलः श्नः शानञ्ज्ञौ ॥ ८३ ॥

हल उत्तरस्य श्राप्रत्ययस्य शानञ्ज्ञौ भवति ही परत् । सुपाण । पुपाण । हल इति किम् ? क्रीणीहि । दापिति किम् ? मुष्णाति । श्न इति स्वानिनिर्देश आदेशसंप्रत्य-यार्थः । इतरथा हि प्रत्ययान्तरमेव सर्वविषय विश्रायते ॥

छन्दसि शायजपि ॥ ८४ ॥

छन्दसि शिपये श्नः शायञ्ज्ञौ भवति, शानजपि । (२)गृभाय जिह्वया मधु । शानञ्च सल्वपि—वधान पशुम् ॥

रुधादिभ्यः—'रु' आदि धातुओं में इनप्रत्यय होता है ।

तनादि—'तन' आदि धातुओं से तथा 'कृ' धातु से उप्रत्यय होता है ।

धिन्वि—'धिवि' तथा 'कृवि' धातुओं से उप्रत्यय तथा अन्त में अकारादेश हो जाता है ।

क्रयादिभ्यः—'क्री' आदि धातुओं से श्रा प्रत्यय होता है ।

स्तम्भु—'स्तम्भु', 'स्तुम्भु', 'स्कम्भु', 'स्कुम्भु' तथा 'स्तु' धातुओं से श्राप्रत्यय भी होता है और श्नुप्रत्यय भी ।

हलः श्नः—हल से उत्तर वर्तमान श्रा का हि के पर रहने शानञ् आदेश हो जाता है ।

छन्दसि—वेद में श्रा तथा शानञ् दोनों ही आदेश होते हैं ।

(१) मकार इति—विशिष्टे देशे विधानार्थ इत्यर्थः । स पुनर्देशोऽन्वोन्त्यात्परः ।

(२) गृभायैति पाठान्तरम् ।

व्यत्ययो बहुलम् ॥ ८५ ॥

पथायथं(१)विकरणाः श्वादायो विहिताः, तेषां ह्यन्वसि विषये बहुल व्यत्ययो भवति । व्यतिगमन व्यत्ययो व्यतिहाः (२)—विषयान्तरे विधानम्, क्वचिद्विविकरणता, क्वचिन्नविकरणता च । आण्डा शुष्मस्य भेदति । भिनत्तीति प्राप्ते । स च न भरति । न श्रियत इति प्राप्ते । द्विविकरणता—इन्द्रो बस्तेन नेपतु । नयत्विति प्राप्ते । त्रिविकरणता—इन्द्रेण—युजा तरुणेन वृत्रम्(३) । (४)तीर्यारमेति प्राप्ते । बहुलग्रहण (५)सर्वविधिष्यभिवचारायम् ॥ सुसिद्युषग्रहणनराणां कालहलचस्वरकवृषडा च । व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेया सोऽपि च सिद्धयति बाहुल्येन ॥

लिङ्वाशिष्यङ् ॥ ८६ ॥

आशिषि विषये यो लिङ् तस्मिन् परतरङ्गन्वसि विषयेऽङ् प्रत्ययो भवति । शपोऽश्वदाः "ङ्-इस्युभयथा" इति लिङ् सार्वधातुकसज्ञाप्यस्ति । स्थागागमिवचिचिदि शक्तिरुह्य प्रयोजनम् । स्था—उपस्थेयं वृषभ तुप्रियाणाम् । गा—सत्यमुपगेषम् । गमि-गमेन जानतो गृहान् । वचि-मन्त्र बोधेमाप्तये । चिदि-चिदेयमेनां मनसि प्रविष्टाम् । शक्ति-व्रतं चरिष्यामि तच्छ्रेयम् । रुहि-स्वर्गं लोकमाकुरुष्यम् । छटोरश्वकृष्यम् । पितर च दशेष मातर च ॥

कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ॥ ८७ ॥

कर्मणि क्रिया कर्म, कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रिय कर्ता कर्मवद्भवति । यस्मिन् कर्मणि कर्तृभूतेऽपि तद्वत्क्रिया लक्ष्यते यथा कर्मणि, स कर्ता कर्मवद् भवति—कर्माश्रयाणि कार्याणि प्रतिपद्यते । "कर्तारं शप" इति कर्तृग्रहणमिहानुवृत्त प्रथमया विपरिणम्यते । यगात्मनेपद-चिण्चिण्वज्जात्रा प्रयोजनेम् । भिद्यते काष्ठ स्वयमेव । अभेदि काष्ठ स्वयमेव । कारिष्यते कट् स्वयमेव । वत्करण स्वाश्रयनपि यथा स्यात्—भिलते कुसुलेनेति, अकर्मकार्णा भाषे ल्. सिद्धो भवति । "लिङ्वाशिष्यङ्" इति द्विलकारको निर्देश, तत्र लानुवृत्तेर्लान्तरस्य कर्ता कर्मवद्भवतीति कुसूलाद् द्वितीया न भवति । कर्मणेति किम् ? करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रियस्य मा भूत्—साध्वसिरिङ्गनसि, साधु स्थाली पचति । धात्वधिकाराः समाने धातौ कर्मवद्भावः, इह न भवति—पचत्योदन देवदत्, राध्यायोदन. स्वयमेवति ।

व्यत्ययो—वेद म उक्त प्रत्ययो तथा उनको प्रकृतियों का व्यत्यय भी ही जाता है ।
लिङ्वाशिष्यङ्—वेद में आदोरत्यं लिङ् के परे रहते धातुओं से अङ्प्रत्यय होना है ।
दशोरग्—पत्न्तु 'इस्' धातु से अङ् प्रत्यय होता है—यैसा समझना चाहिए ।
कर्मवत्—कर्मस्था क्रिया से तुल्य क्रियावाला कर्ता कर्मवत् हो जाता है ।

(१) यथायथम्—यस्मिन् यस्मिन् विषये इत्यर्थः ।

(२) व्यतिकर इति न्यासे ।

(३) इषदमिति न्यासे ।

(४) तरमेति पदमजरीसम्मत पाठ ।

(५) सर्वेति—नर्वत्य प्रकृतस्थाप्रकृतस्य विषेर्वाभिचारो व्यत्ययलक्षणो यथा स्थावित्येवमर्थ बहुलग्रहणम् । उपग्रह—अदेशव्यङ्ग्यक्रियाविशेषो मुख्य उपग्रह । इह तु तद्व्यक्तिनिमित्तात् परतन्मैपदात्मनेपदयोरेषप्रदेशान्तरे वर्तते । नर पुरुष प्रथमादि । काल—कालशब्दोऽत्र कालविषय-स्वास्त्युदादिप्रत्ययेषु वर्तते । कर्तृ—कर्तृशब्द कारकपर । विभक्तौना व्यत्यय इत्यर्थः । यद्—व्यक्ति सार्वधातुके यद् इति यकारादारभ्य लिङ्वाशिष्यङ् इति स्कारान्न प्रत्याहारः । शास्त्रकृत्—पाणिनिः ।

कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्ता कर्मवद्भवति, न कर्तृस्थभावकानां न वा कर्तृस्थक्रियाणाम्—

कर्मस्थः पचतेर्भावः कर्मस्था च भिदे क्रिया ।

मासासिभावः कर्तृस्थः कर्तृस्था च गमेः क्रिया ॥

तपस्तपःकर्मकस्यैव ॥ ८८ ॥

‘तप सतापे’, अस्य कर्ता कर्मवद्भवति, स च तपःकर्मकस्यैव, नान्यकर्मकस्य । क्रिया-भेदाद्विध्यर्थमेतत् । उपजासादीनि तपासि तापस तपन्ति । दुःखयन्तीत्यर्थः । स ताप-सस्त्वगस्थिभूतः स्वर्गाय तपस्तप्यते । अर्जयतीत्यर्थः । पूर्वजाप्राप्तः कर्मवद्भावो विधी-यते—तप्यते तपस्तापसः, अतस्तपस्तापसः । तप कर्मकस्येवेति किन् ? उक्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः ॥

न दुहस्सुनमां यक्चिणौ ॥ ८९ ॥

दुह, स्नु, नम् इत्येतेषां कर्मकर्तरि यक्चिणौ कर्मवद्भावोपदिष्टौ न भवतः । दुहे-रनेन यक् प्रतिपिद्वयते । चिण् तु “दुहश्च” इति पूर्वमेव विभाषितः । दुग्धे गौः स्वय-मेव । अदुग्धे गौः स्वयमेव, अदोहि गौ स्वयमेव । प्रस्नुत गौः स्वयमेव, प्रास्नोष्ट गौः स्वयमेव । नमते दण्ड स्वयमेव, अनस्त दण्ड स्वयमेव । छिञ्चिणोः प्रतिषेधे मिथ्रन्विप्रन्विप्रजात्मनेपदाः कर्मकाणामुपसत्स्थानम् ॥ (१) कारयति कट देवदत्त । कारयते कट स्वयमेव । अचीकरकट देवदत्त । अचीकरत कट स्वयमेव । उपुच्छ-यते गौ स्वयमेव । उदपुपुच्छत गौ स्वयमेव । ग्रन्थति ग्रन्थ देवदत्त । ग्रन्थीते ग्रन्थः स्वयमेव । अग्रन्थिष्ट ग्रन्थ स्वयमेव । ग्रन्थति श्लोक देवदत्त । ग्रन्थीते श्लोकः स्वयमेव । अग्रन्थिष्ट श्लोकः स्वयमेव । ब्रवीति श्लोक देवदत्त । ब्रूते श्लोक स्वयमेव । अवोचच्छ्लोक देवदत्तः । अवोचत श्लोक स्वयमेव । आत्मने-पदविधानेऽकर्मकाणाम्—आहन्ति माणवक देवदत्त, आहते माणवक स्वयमेव । आवधिष्ट माणवक स्वयमेव, आहतेति वा । विदुर्वते सन्धवा स्वयमेव । व्यकृपत सन्धवा स्वयमेव ॥

कुपिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च ॥ ९० ॥

‘कुप निष्कर्षे’, ‘रज रागे’ अनयोर्धात्वोः कर्मकर्तरि प्राचीनाचार्याणां मतेन श्यन् प्रत्ययो भवति परस्मैपदं च । यगात्मनेपदयोरपवादी । कुप्यति पाद स्वयमेव । रज्यति वस्त्र स्वयमेव । प्राचा ग्रहण विकल्पार्थम्—कुप्यते, रज्यते । न्यवस्थित-विभाषा चेत्यम्, तेन छिद्विद्यो स्यादिविषये च न भवत—सुदुपे पादः स्वयमेव,

तपस्तप —‘तप’ धातुका कर्ता यदि तप कर्मकं होना है तभी उसे कर्मवद्भाव होना है अन्यथा नहीं ।

न दुह—‘दुह’, ‘स्तु’ तथा ‘नम्’ धातुओं से कर्मवद्भावप्रसक्त कर्मकर्ता में विहित यक् तथा उनके छिद को चिण् आदेश नहीं होते हैं ।

यक्चिणो—‘ग्रन्थ’, ‘ग्रन्थि’, ‘ग्रन्थि’, ‘ब्रू’ तथा आत्मनेपद में अकर्मक धातुओं से भी यक्-चिण् का प्रतिषेध प्रतिपादनीय है ।

कुपिरजोः—‘कुप’ तथा ‘रज’ धातुओं से प्राचीन आचार्यों के मत में कर्मकर्ता में श्यन् प्रत्यय तथा परस्मैपद होता है ।

(१) अस्य वाणिज्योदाहरणानां न्याये दर्शनात् वृत्ताविमानि नासन् । पदमजस्र्यामपि पश्चा-दुदाहरणानि कचिद्वृत्तौ पठ्यन्ते कश्चिन्नेत्युक्तम् ।

ररन्ते वस्त्रं स्वयमेव, कोपिपीष्ट पाद. स्वयमेव, रङ्घ्नीष्ट वस्त्र स्वयमेव, कोपिप्यते पाद. स्वयमेव, रङ्घ्यते वस्त्र स्वयमेव, अकोपि पाद. स्वयमेव, अरञ्जि वस्त्रं स्वयमेव ।

धातोः ॥ ९१ ॥

धातोरित्ययमधिकारो वेदितव्य आ तृतीयाध्यायपरिसमाप्ते । यदित ऊर्ध्व क्रमिष्यामि धातोरित्येव तद्धेदितव्यम् । वच्यति—“तन्व्यत्तव्यानीयर.” इति—कृतं करणीयम् । धातुग्रहणमनर्थकम्, यद्धविधौ धात्वधिकारात् । कृदुपपदसंज्ञार्थं त अस्मिन् धात्वधिकारे ते यथा स्याताम्, पूर्वत्र मां भूतामिति । आर्षघातुकसंज्ञार्थं च द्वितीय धातुग्रहणं कर्तव्यम्, धातोरित्येवविहितस्य यथा स्यात्, इह मा भूत्—इत्याम्, लभिरिति ॥

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ॥ ९२ ॥

तत्रैतस्मिन् धात्वधिकारे तृतीये यत्सप्तमीनिर्दिष्टं तदुपपदसज्ञं भवति । वच्यति—“कर्मण्यण्”, कुम्भकारः । स्थग्रहणं सूत्रेषु सप्तमीनिर्देशप्रतिपत्तयम्, इतरथा हि सप्तमी श्रयते यत्र तत्रैव स्यात्—स्तम्बेरम”, कर्णेजप इति । यत्र वा सप्तमीभूतिरिति, “सप्तम्यां जनेर्ड.” इति—उपसर, मन्दुरज इति । स्थग्रहणात् सर्वत्र भवति । गुरु-सज्ञाकरणमनर्थकसज्ञाविज्ञाने सति समर्थपरिभाषाव्यापारार्थम्—परव कुम्भ करोति इति मिति प्रत्ययो न भवति । उपपदप्रदेशा—“उपपदमतिङ्” इत्येवमाद्यः ॥

कृदतिङ् ॥ ९३ ॥

अस्मिन् धात्वधिकारे तिङ्वर्जितं प्रत्यय-कृतसज्ञको भवति । कर्तव्यम् । करणीयम् । अतिङिति किम्? चांयात्, स्तूयात् । कृतप्रदेशा—“कृदतिङसमात्वात्” इत्येवमाद्यः ॥

वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ॥ ९४ ॥

अस्मिन् धात्वधिकारेऽसमानरूप प्रत्ययोऽपवादो वा बाधको भवति स्वधिकार-विहितप्रत्यय-वर्जयित्वा । ण्वुल्लुचौ उत्सर्गो, “इगुपधजाप्रीकिर. क.” इत्यपवादः, तद्विषये ण्वुल्लुचावपि भवत—विधेपक, विधेसा, विधिपः । असरूप इति किम्? “कर्मण्यण्” इत्युत्सर्ग, “धातोनुपसर्गे क” इत्यपवादः. स नित्यं बाधको भवति—गोद, कम्बलद । नातुबन्धकृतमनसारूप्यम् । अस्त्रियामिति किम्? “स्त्रिया क्तिप्” इत्युत्सर्ग, “अ प्रत्ययात्” इत्यपवादः, स बाधक एव भवति—चिकीर्षा, जिहीर्षा ॥

कृत्याः प्राङ् ण्वुलः ॥ ९५ ॥

“ण्वुल्लुचौ” इति वच्यति, प्रागेतस्माण्वुल्लसज्ञाब्दनाद् यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम कृत्यसज्ञास्ते वेदितव्याः । तत्रैवोदाहरिष्याम । कृत्यप्रदेशा—“कृत्यैरधिकार्यवचने”, —“कृत्याना कर्तरि वा” इत्येवमाद्यः ॥

धातो—अत्र तृतीयाध्यायसमाधिपर्यन्तं ‘धातो’ का अधिकार समझना चाहिए ।

तत्रोपपदम्—‘धातो’ के अधिकार में सप्तमीनिर्दिष्ट की ‘उपपद’ सजा होती है ।

कृदतिङ्—‘धातो’ के अधिकार में तिङ्निष्ठ प्रत्ययों को ‘कृ’ सजा होती है ।

वाऽसरूपी—इस धात्वधिकार के अन्तर्गत स्त्रियधिकार को छोड़कर अन्य असमानरूप प्रत्यय उत्तम प्रत्यय का विकल्प से बाधक होता है ।

कृत्या—यहाँ से आगे ण्वुल के पूर्व के प्रत्ययों को कृत्यसज्ञा होती है ।

तन्व्यत्तन्व्यानीयरः ॥ ९६ ॥

धातोरिति वर्तते । धातोस्तन्व्यत्, तन्व्य, अनीयर इत्येते प्रत्यया भवन्ति । तकार-
रेफौ स्वराथौ । कर्तव्यम् । कर्तव्यम् । करणीयम् ॥ अस्तेस्तन्व्यत् कर्तरि णिच्ञ ॥
वास्तन्व्यत् । अस्तेस्तन्व्यत् । पचेत्स्मात् । भिदेत्स्मानि काष्ठानि । कर्म-
कर्तरि चायमिष्यते ॥

अचो यत् ॥ ९७ ॥

अजन्ताद्धातोर्यत्प्रत्ययो भवति । तकारो "यतोऽनाव" इति स्वराथौ । गेयम् ।
पेयम् । जेयम् । जेयम् । अजग्रहण किम् ? यावत्ता हलन्ताण्यत्तं वचयति, अजन्तभूत-
पूर्वादिषु यथा स्यात्—द्विस्त्यम्, धिस्त्यम् । अतिक्रान्ति चति-जनीनामुपमन्व्यानाम् ॥
तकि-नयम् । शसि-नस्यम् । चति-वत्यम् । यति-वत्यम् । जनि-जन्म्यम् ॥ अह्नो वा
वध चञ् । वध्यम् । वात्यम् ॥

पोरदुपधात् ॥ ९८ ॥

पवर्गान्ताद्धातोरकारोपधाद्यप्रत्ययो भवति । यतोऽपवादः । शप्-शप्यम् । लभ-
लभ्यम् । पोरिति किम् ? पात्यम्, वात्यम् । अनुपधादिति किम् ? कोप्यम्, गोप्यम् ।
तपरस्परण न-कारार्थम्—आप्यम् ॥

शकिसहोश्च ॥ ९९ ॥

'सकन् नती', 'पह मर्गणे' अनयोर्धातोर्धत्प्रत्ययो भवति । शक्यम् । सह्यम् ॥

गदमदचरयमश्चानुपसर्गे ॥ १०० ॥

'गद् श्यक्त्यायां वाचि', 'मदो ह्ये', 'चर गतिभक्षणयो', 'यम उपरमे' इत्येतेभ्यश्चानु-
पसर्गभ्यो यत्प्रत्ययो भवति । गद्यम् । मद्यम् । चर्यम् । यम्यम् । अनुपसर्ग इति किम् ?
प्रगायम्, प्रसायम् । यमे पूर्वैर्गैव सिद्धेऽनुपसर्गनियमार्थं वचनम् ॥ अचरेराट्टि चागुरीः ।
आचयो(१) देशः । अगुराविति किम् ? आचार्य उपनेता(२) ॥

तन्व्यत्तन्व्या—धातु से तन्व्यत्, तन्व्य तथा अनीयर प्रत्यय होते हैं ।

अस्तेस्तन्व्यत्—'वस्' धातु से कर्ता से तन्व्यत् तथा णिच् प्रत्यय होते हैं ।

वेत्स्मिन्—धातुओं से वेत्स्मिन् प्रत्यय का भी प्रतिपादन करना चाहिए ।

अचो यत्—अजन्त धातु से यत् प्रत्यय होता है ।

तकिशसि—'तकि', 'शसि', 'वति', 'याने', तथा 'जनी' धातुओं से भी यत् प्रत्यय का विपाक
समझना चाहिए ।

ह्नो वा—'हन्' धातु से विकल्प से यत् प्रत्यय तथा 'हन्' को वध आदेश हो जाता है ।

पोरदुपधात्—पवर्गान्त अकारोपध धातुओं से यत् प्रत्यय होता है ।

शकि—'गकृ' तथा 'सह' धातुओं से भी यत् प्रत्यय होता है ।

गद्यमद्—अनुपसर्गक 'गद्', 'मद्', 'चर' तथा 'यम' धातुओं से यत् प्रत्यय होता है ।

चरेराट्टि—आहुपसर्गक 'चर' धातु से गुरुमित्र नव के वाच्य होने पर यत् प्रत्यय हा
जाता है ।

(१) आचर्य—गजन्व्य ।

(२) अचरिति न्याये ।

अवद्यपण्यवर्षा गर्हपणितव्यानिरोधेषु ॥ १०१ ॥

अवद्य, पण्य, वर्षा इत्येते शब्दा निपात्यन्ते गर्हपणितव्यानिरोध इत्येतेभ्येषु यथास-
द्यम् । अवद्यमिति निपात्यते, गर्हं चेत्तद्भवति । अवद्यं(१) पापम् । अनुसमन्वत्-
“वद” सुप्ति वयप् च” । (२) पण्यमिति निपात्यते, पणितव्यं चेत्तद्भवति । पण्य. कम्बल. ।
पण्या गौ । (३) गण्यमन्वत् । वर्षेति द्वियां निपात्यते, अनिरोधश्चेद्भवति । अनिरो-
धोऽप्रतिबन्ध (४) । शतेन वर्षा । सहस्रेण वर्षा । वृथाऽन्या । खोलिङ्गनिर्दश स्मिर्धः ।
वार्या ऋत्विज ॥

वह्यं करणम् ॥ १०२ ॥

वहेर्धातोः करणे यत्प्रत्ययो निपात्यते । वह्यनेनेति वह्यं शकृत्म् । करण इति किम् ?
वाह्यमन्वत् ॥

अर्यः स्वामिर्वैश्ययोः ॥ १०३ ॥

‘ऋ गतो’ अस्माप्ण्यति प्राप्ते स्वामिर्वैश्ययोरभिधेययोर्यत्प्रत्ययो निपात्यते । अर्यं
स्वामी । अर्यो वैश्य । “यतोऽनात्र” इत्याशुदात्तत्वे प्राप्ते । अस्वामिन्व्यन्तोदात्तत्वं च
वक्तव्यम् ॥ स्वामिर्वैश्ययोरिति किम् ? धार्यो द्वाह्वणः ॥

उपसर्गो काल्या प्रजने ॥ १०४ ॥

उपसर्गति निपात्यते काल्या चोप्रजने भवति । उपपूर्वात्सतेर्यत्प्रत्ययः । प्रासकाला-
काल्या । प्रजन = प्रजननम्, प्रथमगर्भग्रहणम् । गर्भग्रहणे प्रासकाला-उपसर्गो गौ, उपसर्गो
वडवा । काल्या प्रजन इति किम् ? उपसर्गा शरदि मधुरा ॥

अजर्यं संगतम् ॥ १०५ ॥

अजर्यमिति निपात्यते संगतं चेद्भवति । जीर्यतेर्नप्रपूर्तांसगते सङ्गमने कर्तरि यत्प्र-
त्ययो निपात्यते । न जीर्यतीत्यजर्यम्, अजर्यमार्यसंगतम् । अजर्यं नोऽप्यु सङ्गत्म् ।
संगतमिति किम् ? अजरिता कम्बल ॥

वदः सुप्ति वयप् च ॥ १०६ ॥

अनुपसर्ग इति वर्तते । वदेर्धातो सुचन्त उपपदे अनुपसर्गं वयप् प्रत्ययो भवति, वका

अवद्य—गर्ह (मिन्य), पणितव्य तथा अनिरोध अर्थे में क्रमशः ‘अवद्य’, ‘पण्य’ तथा ‘वर्षा’
शब्दों का निपातन है ।

वह्यम्—करण अर्थ में ‘वह’ धातु से यह प्रत्यय होता है ।

अर्य—‘ऋ’ धातु से यह प्रत्यय का निपातन होता है यदि स्वामी तथा वैश्य उस समुदाय के
वाच्य हों ।

स्वामिन्नि—स्वामिन् अर्थ में ‘अतोऽनात्र’ इत्यादि शब्दों का निपातन है ।

उपसर्गो—जिनके गर्भग्रहण-काल ही सम्प्राप्ति हो गई हो उनके अभिधान के लिए ‘उपसर्गो’
शब्द का निपातन होता है ।

अजर्यम्—मिथता के अर्थ में ‘अजर्यम्’ शब्द का निपातन है ।

वद—सुप्ति-उपपदक अनुपसर्गक ‘वद’ धातु से वयप् तथा वद प्रत्यय होते हैं ।

(१) अवद्य-वर्षा के अर्थ में ।

(२) पण्य मन्वत्-वात्त्विति ।

(३) पाप्य लुत्वम् ।

(४) अप्रतिबन्ध प्रसारात्तन्निघातः ।

राद्यच्च । ब्रह्मोद्यम् । ब्रह्मवद्यम् । सत्योद्यम् । सत्यवद्यम् । सुपीति किम् ? वाद्यम् । अनुप-
सर्गं इत्येव—प्रवाद्यम् ॥

भुवो भावे ॥ १०७ ॥

सुप्यनुपसर्गं इत्यनुवर्तते । भर्ततेर्धातोः । सुबन्त उपपदेऽनुपसर्गं भावे क्यप् प्रत्ययो
भवति । यस्तु नानुवर्तते । ब्रह्मभूय गतः, ब्रह्मत्व गतः । देवभूय गतः, देवत्व(१)गतः ।
भावग्रहणमुत्तरार्थम् । सुपीत्येव—भग्यम् । अनुपसर्गं इत्येव—प्रभग्यम् ॥

हनस्त च ॥ १०८ ॥

सुप्यनुपसर्गं इति वर्तते, भाव इति च । हन्तेर्धातोः सुबन्त उपपदेऽनुपसर्गं भावे क्यप्
प्रत्ययो भवति, तकारश्चान्तादेशः । ब्रह्महत्या । अश्वहत्या । सुपीत्येव—घातः । प्यस्तु
भावे न भवति, अनभिधानात् । अनुपसर्गं इत्येव—प्रघातो वर्तते ॥

एतिस्तुशास्वृद्धजुपः क्यप् ॥ १०९ ॥

सुप्यनुपसर्गं भाव इति निवृत्तम् । सामान्येन विधानमेतत् । एति, स्तु, शास्, वृ, इ
जुप् इत्येतेभ्य क्यप् प्रत्ययो भवति । इत्य् । स्तुभ्य् । शिष्य् । नृत्य् । आद्यत् ।
जुप्ये । क्यञ्चित् वर्नेमानि पुन क्यच्चग्रहणं वाचकवाधनार्थम्, “ओरावरयके” इति प्यत्तं
वाधित्वा क्यवेद्यं भवति—अवरयस्तुत्य् । वृग्रहणे घृजो ग्रहणनिष्यते, न वृड्—वर्त्या
ऋत्विजः । अशमिदुहिगुहिभ्यो वेति वक्तव्यम् । शस्यम् । शस्यम् । दुष्म् । दोह्यम् ।
गुह्यम् । गोह्यम् । जाडूर्वादिजे सज्ञापामुपसख्यानम् । आद्यं घृतम् । क्यमुपेयम् ?
(२) परेतद्रूपम्, न इण ॥

ऋदुपधाच्चाकल्पिचृतेः ॥ ११० ॥

ऋकारोपधाच्च धातो क्यप् प्रत्ययो भवति, कल्पिचृती वर्जयित्वा । वृत्—वृत्त्यम् । वृधु-
वृद्धपम् । अकल्पिचृतेरिति किम् ? कल्प्यम्, चर्त्यम् । तपरकरणं किम् ? ‘कृत सशब्दने’—
प्यदेव भवति, कीर्त्यम् । पाणौ सृजेप्यं द्वक्तव्यम् । पाणिसर्गा रःङुः । समवपूर्वाच्च ।
समवसर्गा ॥

ई च खनः ॥ १११ ॥

खनेर्धातो क्यप् प्रत्ययो भवतीकारश्चान्तादेशः । खेयम् । दीर्घनिर्देशं प्रश्लेषार्थं । तत्र
द्वितीयं ऋकारो “यं विभाषा” इत्यात्ववाधनार्थं ॥

भुवो—सुबन्तोपपदक अनुपसर्गक ‘भू’ धातु मे भाव मे क्यप् प्रत्यय होता है ।
हनस्त—अनुपसर्गक सुबन्तोपपदक ‘हन्’ धातु मे भाव मे क्यप् प्रत्यय होता है और अन्त मे
तकारादेश भी ।

एतिस्तु—‘एत्’, ‘स्तु’, ‘शास्’, ‘वृ’, तथा ‘जुप्’ धातुओं से क्यप् प्रत्यय होता है ।
शसि—‘शस्’, ‘गुह’ तथा ‘दुह’ धातुओं के विकल्प मे क्यप् प्रत्यय समझना चाहिए ।
आडूर्वात्—आडूर्वात्, ‘अञ्ज’ धातु से सज्ञा के तद्राज्य होने पर क्यप् प्रत्यय होता है ।
ऋदुप—‘कदम्’ तथा ‘वृत्’ धातुओं मे अतिरिक्त ऋकारोप धातुओं से क्यप् प्रत्यय होता है ।
पाणौ—पाणि अर्थ के वाच्य होने पर ‘सृज्’ धातु से प्यद प्रत्यय समझना चाहिए ।
समव—सम् एवम् अथ उपसर्गों से विशिष्ट ‘सृज्’ धातु से भी प्यद प्रत्यय समझना चाहिए ।
ई च—‘खन्’ धातु मे क्यप प्रत्यय तथा ङकार अन्तादेश होता है ।

(१) अस्यार्थस्य न्याये दर्शनादय मूलपाठो नाम्नीत्ववगम्यते ।

(२) इह एवञ्चिन्ति न्यासे पाठः ।

भृजोऽसंज्ञायाम् ॥ ११२ ॥

भृजो धातोरसंज्ञाया विषये क्यप् प्रत्ययो भवति । भृज्याः कर्मकराः । भर्तव्या इत्यर्थः । असंज्ञायामिति किम् ? भार्या नाम चतुर्थि । ङसपूर्वाद्धिभाषाः । सभृजाः, सभार्या वा ॥

संज्ञाया पुंसि दृष्टत्वाच्च ते भार्या प्रसिद्धवति ।

स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिद्धवति ॥

मृजेर्विभाषा ॥ ११३ ॥

मृजेर्धातोर्विभाषा क्यप् प्रत्ययो भवति । ऋदुपधत्वात् प्राप्तविभाषेयम् । परिभृज्यः, परिभार्य ॥

राजसूर्यसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यध्याः ॥ ११४ ॥

राजसूर्य, सूर्य, मृषोद्य, रुच्य, कुप्य, कृष्टपच्य, अव्यध्या इत्येते शब्दाः क्यपि निपात्यन्ते । राजा (१)स्रोतव्य, राजा वा इह सूर्यते राजसूर्यः क्रतुः । सूर्यसंज्ञाया क्यप्, सत्तंरुच्य (२)सुवतेर्वा रुद्रागम—सरति सुवति वा सूर्यः । मृषापूर्वस्य यदते पत्ने यति प्राप्ते नित्य क्यच् निपात्यते—मृषोद्यम् । रोचतेऽस्तौ रुच्य, कर्तरि क्यप् । गुपेरादे क्यच्च सञ्ज्ञायाम्—(३) कुप्यम् । गोप्यमन्यत् । कृष्टे पच्यन्ते कृष्टपच्याः । कर्मकर्त्तरि निपातनम् । न व्यथते अव्यध्या ॥

भिद्योद्धृषी नदे ॥ ११५ ॥

भिद्येऽङ्गेश्च क्यच् निपात्यते नदेऽभिधेये, उज्जोर्धत्वाच्च । भिनत्ति कूल भिद्य । उज्जस्युदकम् उज्जय । नद इति किम् ? भेत्ता, उज्जिता ॥

पुष्यसिद्धृषी नक्षत्रे ॥ ११६ ॥

पुष्ये सिधेर्धाधिकरणे क्यच् निपात्यते नक्षत्रेऽभिधेये । पुष्यन्त्यस्मिन्नर्था इति पुष्य । सिद्धयन्त्यस्मिन्निति सिद्धया । नक्षत्र इति किम् ? पोषण, सेधनम् ॥

विपूयविनीयजित्या मुञ्जकररुहलिषु ॥ ११७ ॥

विपूय, विनीय, जित्य इत्येते शब्दा निपात्यन्ते यथासंख्यं मुञ्जरुहकहलि इत्येतेष्व-

भृजो—'भृज्' धातु से अमञ्जा-विषय मे क्यप् प्रत्यय होता है ।

सम्पूर्वात्—सम्पूर्वक 'भृज्' धातु से विकल्प से क्यप् प्रत्यय होगा है ।

मृजे—'मृज्' धातु से विकल्प के क्यप् प्रत्यय होता है ।

राजसूर्य—'राजसूर्य', 'सूर्य', 'मृषोद्य', 'रुच्य', 'कुप्य', 'कृष्टपच्य' तथा अव्यध्या—इतने कियप्रत्ययान्त शब्द निपातित होने हैं ।

भिद्योद्धृषी—नद अर्थ मे 'भिद्य' धातु से क्यप् प्रत्यय तथा 'उज्ज' धातु मे क्यप् एवम् नत्वा निपातन है ।

पुष्य—'पुष्य' तथा 'सिध्' धातुओं से अधिकरण में क्यप् प्रत्यय का निपातन होगा है यदि नक्षत्र का अभिधान क्यन्न से हो ।

विपूय—मुञ्ज, करक तथा हलि अर्थों में क्रमशः 'विपूय', 'विनीय' तथा 'जित्य' शब्द निपातित होने हैं ।

(१) स्रोतव्य —अभिधयद्वारा निष्पादयितव्य इत्यर्थः । राजा—एवमात्मक सोमः ।

(२) सुवतेरिति—सुवतेरिति पञ्चमी, सुवते परस्य क्यप् इत्यर्थः ।

(३) कुप्यम्—स्वर्णरजतादिभिन्न धनम् ।

पेषु बोध्येषु । निपूर्वात्पक्षतेर्नयतेश्च तथा जयतेर्यति प्राप्ते कर्मणि क्यप् निपात्यते—
(१) विप्यो मुञ्ज । विपाव्यमन्यत् । विनीय कटक । विनेयमन्यत् । जित्यो हलि ।
जेयमन्यत् ॥

प्रत्यपिभ्यां ग्रहेऽल्लन्दसि ॥ ११८ ॥

प्रति, अपि इत्यवपूर्वाद् ग्रहे पयप् प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये । मत्तस्य न प्रति
गृह्यम् । तस्मात्तपि गृह्यम् । छन्दसीति किम् ? प्रतिग्राह्यम्, अपिग्राह्यम् ॥

पदास्वैरिवाह्यापक्ष्येषु च ॥ ११९ ॥

पदेऽस्वैरिणि बाह्याया पक्ष्ये चार्थे ग्रहेर्दातो क्यप् प्रत्ययो भवति । पदे तावत्-
प्रगृह्य पदम्—यस्य प्रगृह्यसंज्ञा विहिता । अवगृह्य पदम्—यस्यावग्रह क्रियते । अस्वैरी
परतन्त्र—गृह्यका इमे । गृहीतका इत्यर्थः । बाह्यायाम्—ग्रामगृह्या सेना, नगरगृह्या
सेना । ग्रामनगराभ्या बहिर्भूतैत्यर्थः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादन्यत्र न भवति—पक्षे भव-
पक्ष्य, वासुदेवगृह्या, अर्जुनगृह्या । तत्पञ्चाश्रिता इत्यर्थः ॥

विभाषा कृष्टपोः ॥ १२० ॥

कृष्टो वृषेश्च विभाषा क्यप् प्रत्ययो भवति । करोतेर्ण्यति प्राप्ते वपंतेर्कृष्टुपध्वाङ्गित्ये
क्यपि प्राप्ते विभाषाऽऽरभ्यते । कृत्यम् । कार्यम् । कृत्यम् । वर्ण्यम् ॥

युग्यं च पत्रे ॥ १२१ ॥

युग्यमिति निपात्यते, पत्रं चेतद्भवति । पत्त्यनेनेति पत्रं वाहनमुच्यते । युग्यो
गौ । युग्योऽश्वः । युग्यो हस्ती । युगे क्यप् कुत्वं च निपात्यते । पत्रं इति किम् ?
योग्यमन्यत् ॥

अमावस्यदन्यतरस्याम् ॥ १२२ ॥

अमाशब्द सहाय्ये वक्तंते, तस्मिन्नुपपदे वसेर्दातो कालेऽधिकरणे ण्यत्प्रत्ययो भवति,
तत्रान्यतरस्या वृद्धयभावो निपात्यते । सह वसतोऽस्मिन् काले सूर्याचन्द्रमसाविति
अमावस्या, अमावास्या । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् “अमावास्याया वा” इत्यत्रामा-
वस्याशब्दस्यापि ग्रहणं भवति ।

अमावस्योरह ण्यतोनिपातयाम्यवृद्धिताम् ।

तथैकवृत्तित्वा तयो स्वरश्च मे प्रसिद्ध्यति ॥

प्रत्यपिभ्याम्—प्रतिपूर्वक तथा अपिपूर्वक ‘अह’ धातु से क्यप् प्रत्यय होता है वेद मे ।
पदास्वैरि—पद, अस्वैरी (= परतन्त्र), बाह्या तथा पक्ष्य अर्थो मे ‘अह’ धातु से क्यप् प्रत्यय
होता है ।

विभाषा—‘कृन्’ धातु तथा ‘वृष’ धातु से विन रूप से क्यप् होता है ।

युग्यम्—पत्र अर्थ मे नपुंसकलिङ्गविशिष्ट ‘युग्य’ शब्द का निपातन है ।

अमा—अमाशब्दापपदक ‘वस’ धातु से कालात्मक अधिकरण मे ण्यत् प्रत्यय तथा पार्श्विक
वृद्धयभाव निपातित होते हैं ।

(१) विप्यो मुञ्ज—रज्ज्वादिकरणाय शोधयितव्य इत्यर्थः । कटक—तैलेन घृतेन वा त्रिफलादि-
द्रव्यसमवेनेन साध्य कश्चिदोषविशेषः । जित्य—बलेन कष्टव्य इत्यर्थः । रूहदल इति । कृष्ट-
समीकरणार्थं स्थूलकाष्ठ वा हलि ।

छन्दसि निष्टक्यदेवहृयप्रणीयोत्रीयोच्छिष्यमर्यस्तर्थाध्वर्यखन्यखान्यदेव-
यज्यापृच्छचप्रतिपीव्यब्रह्मवाद्यभान्यस्ताऽयोपचाय्यपृष्ठानि ॥ १२३ ॥

निष्टक्यादयः शब्दाश्छन्दसि विषये निपात्यन्ते । यद्दिह उक्तमेव अनुपपन्नं तत्सर्वं
निपातनास्तिद्वयम् । निष्टक्यं इति—'कृती ह्येदने' इत्यस्माच्चिरपूर्वात् क्यपि प्राप्ते ष्वत्
आद्यन्तविपर्ययश्च, निसश्च पर्यं निपात्यते—निष्टक्यं विन्धीत पशुकाम । देवशब्द उपपदे
ह्ययतंहुंहीतेर्वा क्यप्, दीर्घस्तुगभावश्च—देवहृयः । प्रपूर्वात्तुपूर्वाच्च नयतेः क्यप्-प्रणीव,
उत्रीयः । उत्पूर्वाच्छिषे क्यप्-उच्छिष्यम् । 'मृद् प्राणस्यागो', 'स्तून् आच्छादने', 'ध्व
हृद्यने' एतेभ्यो ष्वत् प्रत्यय-मर्यः, स्तर्था—स्त्रियामेव निपातनम्, ध्वर्यं । खवेर्यत्-
खन्य' । एतस्मादेव ष्वत्-खान्यः । देवशब्द उपपदे यतेर्यत्-देवयज्या । स्त्रीच्छिद्वनिपात
नम् । आङ्पूर्वात्पृच्छेः क्यप्—आपृच्छवः । प्रतिपूर्वात्सीव्यतेः क्यप् परत्व च-प्रतिपीव्य' ।
ब्रह्मण्युपपदे वदेण्यत्-ब्रह्मवाद्यः । भवते. स्तौतेश्च ष्वत् धावादेशश्च भवति-भान्य,
स्ताऽय । उपपूर्वस्य चिनीतेर्षर्द्धायादेशौ-उपचाय्यपृष्ठम् । पृष्ठे चोत्तरपदे निपातनमेतत् ।
छिद्विष्य इति वक्तव्यम् । हिरण्यादन्यत्र उपचयपृष्ठमेव ।

निष्टक्ये व्यत्ययं विद्यान्निस. परं निपातनात् ।
प्यदायादेश इत्येतानुपचाय्ये निपातिवौ ॥
प्यदेकस्माच्चतुर्भ्यः क्यप चतुर्भ्यश्च यतो विधिः ।
प्यदेकस्माद्यशब्दश्च द्वौ क्यवौ ष्यद्विधिश्चतुः ॥

ऋहलोर्ण्यत् ॥ १२४ ॥

पञ्चम्यर्थे षष्ठी, ऋवर्णान्ताद्भातोर्हलन्ताच्च ष्यत्यत्ययो भवति । कार्यम् । हार्यम् ।
धार्यम् । वाच्यम् । पाच्यम् ॥

ओरावश्यके ॥ १२५ ॥

अवश्यभाव आवश्यकम् । उवर्णान्ताद्भातोर्ण्यत् प्रत्ययो अवस्थावश्यकं घोष्ये । यतोऽ-
पवादः । लाव्यम् । पाच्यम् । आवश्यक इति किम् ? लव्यम् । आवश्यकं घोष्य इति चेत्
स्वरसमाखानुपपत्तिः—अवश्यपाव्यमिति ? नैव दोषः, मयूरव्यसकादिस्वात् समासः, उत्तर-
पदप्रकृतिस्वरे च यत्न करिष्यते ॥

आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च ॥ १२६ ॥

आङ्पूर्वात्सुनोते', यु, वपि, रपि, लपि, त्रपि, चम् इत्येतेभ्यश्च ष्यत् प्रत्ययो भवति ।
यतोऽपवादः । आसाव्यम् । याव्यम् । वाच्यम् । राप्यम् । लाप्यम् । त्राप्यम् । आचा-
प्यम् । अनुक्तसमुच्चयार्थशकार —दभि-दाभ्यम् ॥

छन्दसि—वेद में 'निष्टक्ये', 'देवहृय', 'पणीव', 'उत्रीव', 'उच्छिष्य', 'मर्य', 'स्तर्था', 'अध्वर्य',
'खन्य', 'खान्य', 'देवयज्या', 'पृच्छने', 'प्रतिपीव्य', 'ब्रह्मवाद्य', 'भान्य', 'स्ताऽय', 'उपचाय्य' एव
'पृ' शब्दों का निपातन है ।

हिरण्ये—'उपचाय्य' इन शब्द का निपातन हिरण्य अर्थ में रामज्ञाना चाहिये ।

ऋहलो — ऋवर्णांत एवम् एलन्त धातुओं से ष्यत् प्रत्यय होता है ।

ओरावश्यके—उवर्णांत धातुओं से आवश्यक अर्थ में ष्यत् प्रत्यय होता है ।

आसु—आङ्पूर्वक 'सु', 'यु', 'वप', 'रप', 'लप', 'त्रप' तथा 'चम्' धातुओं से ष्यत् प्रत्यय
होता है ।

आनाय्योऽनित्ये ॥ १२७ ॥

आनाय्य इति निपात्यते अनित्येऽभिधेये । नयतेराड्पूर्वाण्यदायादेशौ निपात्येते । आनाय्यो दक्षिणाग्नि । रुडिरेपा, तस्मादनित्यविशेषे दक्षिणाग्निवावतिष्ठते, तस्य चानित्यत्व नित्यमजागरणात् । यश्च गार्हपत्यादानीयते दक्षिणाग्निराहवनीयेन सहैक्योनि स्वत्रैतन्नपातन न दक्षिणाग्निमात्रे, तस्य हि योनिर्विकल्प्यते—वैश्यकुलाद्विचवतो भ्राष्ट्राद्वा गार्हपत्याद्वेति ॥

आनाय्योऽनित्य इति चेदक्षिणाम्नी कृत भवेत् ।

एक्योनी तु त विद्यादानेयो ह्यन्यथा भवेत् ॥

प्रणाय्योऽसंमती ॥ १२८ ॥

अविद्यमाना समतिरस्मिन्नित्यसमतिः । समनन समतिः, सगतता पूजा । प्रणाय्य इति निपात्यतेऽसमतावभिधेये । प्रणाय्यश्चोर । अमंनताविति किम् ? प्रणैयोन्यः । यद्येव कथमेतन्—“ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्रणाय्यान्तेवासिने, नान्यस्मै कस्मै-धन” इति ? समनिरभिलाषोऽप्युच्यते, तदभावेन निष्कामतया असम्मतिरन्तेवासी भवति, तस्म निष्कामाय मोक्षार्थं यत्प्रणाय्यान्तेवासिने प्रणाय्याय ब्रह्म प्रब्रूयादिति युज्यते ॥

पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु ॥ १२९ ॥

पाय्याद्य शब्दा निपात्यन्ते यथासंख्य माने, हविषि, निवासे, सामिधेन्या चाभिधेयायाम् । पाय्य इति-माडो ष्यत् प्रत्यय, आदे, पत्व च निपात्यते माने—पाय्य मानम् । मेयमन्यत् । सपूर्वाञ्ज्यतेर्ण्यदायादेशाड्पुसर्गं दीर्घत्व च निपात्यते—सान्नाय्य हविः । सन्नेयमन्यत् । रुडिरेवाच्च हविर्विशेष एवाऽवतिष्ठते । निपूर्वाञ्चिनोतेर्ण्यदायादेशावाड्कुत्व च निपात्यते—निकाय्यो निवास । निचेयमन्यत् । धाय्येति-धाञ्जे ष्यत् प्रत्ययो निपात्यते सामिधेनी धेत्सा भवति—पाय्या सामिधेनी । धेयमन्यत् । सामिधेनीशब्द ऋग्विशेषस्य वाचक, तत्र च धाय्येति न सर्वा सामिधेन्युच्यते। किं तर्हि ? का चिदेव । रुडिशब्दो ह्ययम् । तथा चासामिधेन्यामपि हरयते—“धरयः शस्यग्निर्नेता त्वं सोमः क्रतुभिः” इति ॥

क्रतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ ॥ १३० ॥

कुण्डपाय्य, संचाय्य इत्येते शब्दौ निपात्यन्ते क्रतावभिधेये । कुण्डशब्दे तृतीयान्त उपपदे पिवतेर्हान्तोरधिकरणे यत्प्रत्ययो निपात्यते युक्च । कुण्डेन पीयतेऽस्मिन् सोम इति—कुण्डपाय्य क्रतु । “यतोऽनाव” इति स्वर । सपूर्वाञ्चिनोतेर्ण्यदायादेशौ निपात्यते—सञ्चयतेऽस्मिन् सोम इति संचाय्य क्रतु । क्रताविति किम् ? कुण्डपानम्, सचय ॥

अग्नौ परिचाय्योपचाय्यममूहाः ॥ १३१ ॥

परिचाय्य, उपचाय्य, ममूह इत्येते शब्दा निपात्यन्ते अग्नावभिधेये । पर्युपूर्वा-

आनाय्यो—अनित्य अर्थे में 'आनाय्य' शब्द का निपातन है ।

प्रणाय्यो—असम्मति अर्थ में 'प्रणाय्य' शब्द का निपातन है ।

पाय्य—मान, हविस्, निवास तथा सामिधेनी अर्थों में क्रमशः 'पाय्य', 'सान्नाय्य', 'निकाय्य' तथा 'धाञ्ज' शब्दों का निपातन है ।

क्रतौ—क्रतु अर्थ में 'कुण्डपाय्य', तथा 'संचाय्य' शब्दा का निपातन है ।

अग्नौ—अग्नि अर्थ में 'परिचाय्य', 'उपचाय्य' तथा 'संचाय्य' शब्दों का निपातन है ।

द्विनोतेपर्यदापादेसौ निपात्येते—परिचाप्यः, उपचाप्यः । सम्पूर्वाद्भूते सम्प्रसारणं दीर्घत्वं च निपात्यते—समूह्य चिन्वीत पशुकामः । अग्नाविति किम् ? परिचेप्यम्, उपचेप्यम्, संवाह्यम् ॥

चित्पाग्निचित्ये च ॥ १३२ ॥

चित्यशब्दोऽग्निचित्याशब्दश्च निपात्येते । च्रीयतेऽसौ चित्योऽग्निः । अग्निचयत्-
नेवाग्नित्तिर्या । भावे यकारप्रत्ययस्तुक् च, तेनान्तोदात्तत्व भवति । अग्नावित्येद-
चेयमन्यत् ॥

ण्वुल्लुचौ ॥ १३३ ॥

धातोरिति वर्त्तते । सर्वधातुभ्यो ण्वुल्लुचौ प्रत्ययौ भवतः । कारकः । कर्ता । हारकः ।
हर्ता । चकारः (१) सामान्यप्रहणाविधातार्थं—“गुरुद्वन्द्वसि”, “गुरिटेमेयस्तु” इति ॥

नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ॥ १३४ ॥

प्रत्येकमादिशब्द सम्बध्यते । त्रिभ्यो गणेभ्यस्त्रय प्रत्यया यथासंख्य भवन्ति ।
(२) नन्दादिभ्यो ल्यु, महादिभ्यो गिनि, पचादिभ्योऽच् । नन्दिग्रहिपचादृश
पाठवः सत्रिविधा गृह्यन्ते, किं तर्हि ? नन्दनरमणेत्येवमादिषु प्रातिपदिकगणैः
प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते । अन्नन्दिवाशिमद्विद्विपिसाधिवर्द्धिशोभिरोचिभ्यो
याम् । नन्दनः । वाशनः । मदनः । दूषणः । साधनः । वर्द्धनः । शो-
भिरोचिपिदमे सज्ञायाम् । सहनः । तपनः । दमनः । जवपनः । र-
सकन्दनः । सकूर्पणः । सहर्षणः । जनार्दनः । यवनः । मधुसूदनः । विभ-
निपातनाण्णत्वम् । (३) विसृविनाशनः । सुलदमनः । शत्रुदमनः । इति-
उत्सहः । उद्दसः । उज्जासः । स्याः । मन्त्रः । सम्मर्दः । प्राही । जसाहः । उद्दासः ।
स्थायी । मन्त्री । सम्मर्दी । अरुध्रवसवपशा जीः । निरधी । निध्रावी
निवापी । निशावी । अयाधिष्याहसन्धाहृमजवदवसा प्रतिपिदानाम् । अया-
हारी । असंवाहारी । अमाजी । अवादी । अवाती । अचामचित्तकर्तृकाणाम् ।

चित्या—अग्नि अर्थ में ही 'चित्य' तथा 'अग्निचित्या' शब्दों का भी निपातन है ।

ण्वुल्लु—धातु से ण्वुल्ल तथा लुच् प्रत्यय होते हैं ।

नन्दि—'नन्द्' आदि धातुओं से ल्युप्रत्यय, 'मह' आदि धातुओं से गिनि प्रत्यय तथा
आदि धातुओं के अच् प्रत्यय होते हैं ।

नन्दिवाशि—गिनिविशिष्ट 'नन्द', 'वाश्', 'मद्', 'रश्', 'साप्', 'र्य्', 'त्रुम्' तथा 'उ' धातुओं से तज्ञा में ल्यु प्रत्यय समझना चाहिए ।

सहितपि—'सह', 'तप' तथा 'दम' धातुओं से भी तज्ञा में ल्यु प्रत्यय समझना चाहिए ।

इन्द्रध्र—'इष्', 'शु', 'रस्', 'वष्' तथा 'ज्ञो' धातुओं से निर्वृत्क होने पर ही गिनि प्रत्यय समझना चाहिए ।

याचि—नन्पूर्वक 'वाच्', 'व्याह', 'सव्याह', 'वज', 'वद', 'वस' धातुओं से गिनि प्रत्यय होता है ।

अचामचित्त—अचित्तकर्तृक नन्पूर्वक अजन्त धातुओं से भी गिनि प्रत्यय समझना चाहिए ।

(१) सामान्यप्रहणार्थं इति न्यासपाठः ।

(२) अत्र गणे दूषणशब्दस्य स्थाने भूषण इति कश्चित्, तथा मदि भूपि नाधि इति पाठः ।

(३) चित्तनाशन इति न्यासे ।

पिद्धानामिषेच । अकारि । अहारी । अविनायी । अधिशायी । अधिशाची विपयी । देनेछ ।
मिशाची, विपयी देश । अधिभायी मूतेछ । अधिभायी । अपराधी । (१) उपरोधी ।
परिभावी । परिभवो । इति प्रह्यादि ॥ पच । वच । वप । वद । चल । शल । तप ।
पत । नदट् । भपट् । वस । गरट् । प्लवट् । चरट् । तरट् । चोरट् । प्राहट् । जर । मर ।
चर । धम । मृदट् । देवट् । मोदट् । मेव । मेप । कोप । मेधा । नक्त । दश । दम्भ ।
आरभरा । श्वपच । (२) पचादिराकृतिगण ॥

अज्विधि सर्वधातुभ्यः पठ्यन्ते च पचादयः ।

अण्वाधनार्थमेव स्यात् सिध्यन्ति श्वपचादयः (३) ॥

इगुपधक्षाप्रीकिरः कः ॥ १३५ ॥

इगुपधेभ्यो जानाते प्रीणातेः किरतेश्च कप्रत्ययो भवति । विधिप । विद्विष । बुध ।
कृश । जानातीति ज्ञ । प्रीणातीति प्रियः । म्रितीनि किर । देवसेवमेपादय पचादी
पठिनभ्याः ॥

आतश्रोपसर्गे ॥ १३६ ॥

भवति, तरन्तेभ्यो धातुभ्य उपसर्ग उपपदे कप्रत्ययो भवति । णस्यापवाद । प्रत्य ।
युज्यते ॥ ॥

पाठ्यसान्नाय पाद्माध्माधेट्टशः शः ॥ १३७ ॥

पाठ्यादयः शानुभ्य उपसर्ग उपपदे शप्रत्ययो भवति । उत्पिय । विपिवः । उजिब्र ।
धेयायाम् । पाथ्य । विधम । उद्धय । विधय । उपश्य । विपरय । उपसर्ग इति
मानम् । मेयमन्ति—परयतीति परय । अधिघने. सज्ञाया प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
हवि । सन्नय

यादेनावादिङ्गलिम्पविन्दधारिपारिवेद्युद्रेजिचेतिमातिसाहिभ्यश्च ॥ १३८ ॥

प्यत प्रत्ययो र्गभ्यो लिम्पादिभ्यः शप्रत्ययो भवति । लिम्पतीति लिम्प । विन्दतीति
धेनीशब्द र्गयतीति धारय । पारयतीति पारय । वेदयतीति वेदय । उदेजयतीत्युदेज्य ।
विदेव । णि चेतय । माति सौत्रो धातु-सातय । साहय । अनुपसर्गादिति किम् ?
सोमः । ङी लिग्देरिति वक्तव्यम् । निलिम्पा नाम द्याः । ङावादिषु विन्दं. सज्ञा-
० । गोविन्दं । अरविन्दं ।

उप
र्षि
विशयी—देश अर्थ में निनिप्रत्ययान्त 'विशया' तथा 'विशयी' शब्द साधु हैं ।
अभिभावी—भूत अर्थ में निनिप्रत्ययान्त 'अभिभावी' शब्द साधु हैं ।
इगुपध—इगुपध, 'शा', 'प्री' तथा 'किर' धातुओं से क प्रत्यय होता है ।
आतश्रोप—उपसर्गोपपदक अकारान्त धातुओं से भी क प्रत्यय होता है ।
पाद्मा—उपसर्गोपपदक 'पा', 'ना', 'आ', 'धेट्' तथा 'दश' धातुओं से श प्रत्यय होता है ।
जिघ्रतेः—सज्ञा के अभिधेय होने पर 'ना' धातु से न प्रत्यय का प्रतिषेध समझना चाहिए ।
अनुपसर्गात्—अनुपसर्गक 'लिम्प', 'विन्द', 'पारि', 'पारि', 'विधि', 'उदेजि', 'चेति', 'साति'
तथा 'साहि' धातुओं में श प्रत्यय होता है ।

नौ—निपूर्वक 'लिम्प' धातु में भी श प्रत्यय समझना चाहिए ।

गवादिषु—गवाद्युपपदक 'विन्द' धातु से सज्ञा में श प्रत्यय समझना चाहिए ।

(१) अवरोधीति पञ्चमश्यामि ।

(२) इचिद् दन्वशब्द उपसर्गयत्न ।

(३) कचिन्नायमुपलभ्यते दण्डकः । न्यासपदमञ्जोरपि न व्याख्यातोऽयं श्लोकः ।

ददातिदधात्योर्विभाषा ॥ १३९ ॥

दाजो धाजश्च विभाषा क्षप्रत्ययो भवति । णस्यापवादः । ददः । दाय । दध । धाय । अनुपसर्गादित्येव—प्रदः, प्रधः ।

ज्वलितिकसन्तंभ्यो णः ॥ १४० ॥

इतिसन्द् आद्यर्थः । 'ज्वल दीप्तौ' इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः 'कस गतौ' इत्येवमन्तेभ्यो विभाषा णप्रत्ययो भवति । अचोऽपवादः । ज्वालः । ज्वलः । चालः । चलः । अनुपसर्गादित्येव—प्रज्वल । जननोतेर्ण उपसर्क्यानम् । अवतनोतीत्यवतानः ॥

श्याद्वचधात्ससंस्वतीणवसावहृलिहृश्लिपश्चसश्च ॥ १४१ ॥

अनुपसर्गादिति, विभाषा चेति निवृत्तम् । श्यैड, आकारान्तेभ्यश्च धातुभ्यः, व्यध, आसु, मसु, अतीण्, अवसा, अववृ, लिह, श्लिप, श्वस इत्येतेभ्यश्च णप्रत्ययो भवति । आकारान्तत्वादेव श्यायते । प्रत्यये सिद्धे पुनर्वचनं वाधकवाधनार्थम्, उपसर्गं कं वाधित्वाऽथनेव भवति—अवश्याय, प्रतिश्याय । दायः । धाय । व्याध । आसाव । संसाय । अत्याय । अवसाय । अवहारः । लेह । श्लेष । श्वासः ॥

दुन्योरनुपसर्गे ॥ १४२ ॥

दुनोत्तेर्नमतेश्चानुपसर्गं णप्रत्ययो भवति । दुनोतीति दायः । नयतीति नायः । अनुपसर्गं इति किम् ? प्रदय, प्रणयः ॥

विभाषा ग्रहः ॥ १४३ ॥

विभाषा ग्रहेर्धातोर्यप्रत्ययो भवति । अचोऽपवादः । ग्रहः, ग्राहः । व्यवस्थितविभाषा चैयम्, (१)जलचरे नित्यम्—ग्राहः । ज्यातिषि नेष्यते—तत्र ग्रह एव । उभवेतरेष्वेति वक्तव्यम् । भवतीति भावः, मन् ॥

गेहे कः ॥ १४४ ॥

ग्रहेर्धातोः कप्रत्ययो भवति गेहे कर्त्तरि । गृह वेदन, तास्त्व्याद् दाराश्च । गृहन्तीति गृहा वारा, गृहाणि वेरमानि ॥

शिल्पिनि ध्वन् ॥ १४५ ॥

धातोः ध्वन् प्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि । नृत्तिखनिरङ्गिभ्य परिगणनं

ददाति—'दाज्' तथा 'धाज्' धातुभ्यो से विकल्प से अ प्रत्यय होता है ।

ज्वलिति—'ज्वल' आदि 'कम्' पर्यन्त धातुभ्यो से ण प्रत्यय होता है ।

तनोतेर्ण—'तन' धातु से भी ण प्रत्यय का प्रतिपदन करना चाहिए ।

श्याद्वचश्च—'श्यैड', 'आकारान्त', 'व्यध', 'आसु', 'ससु', 'अतीण्', 'अवसा', 'अववृ', 'लिद्', 'श्लिप', तथा 'श्म' धातुभ्यो के ण प्रत्यय होता है ।

दुन्योरनुप—अनुपसर्गक 'दु' तथा 'नी' धातुभ्यो से ण प्रत्यय होता है ।

विभाषा—'ग्रह' धातु से विकल्प से णप्रत्यय होगा ।

भवनेश्चेति—'भू' धातु से भी विकल्प से ण प्रत्यय का विधान करना चाहिए ।

गेहे—समुदाय ने कर्ता गेह (घर) के वाच्य होने पर 'ग्रह' धातु से क प्रत्यय होता है ।

शिल्पिनि—धातु से शिल्पी अर्थ में 'ध्वन्' प्रत्यय होता है ।

नृत्तिखनि—'नृत्ति', 'खनि' तथा 'रङ्गि' धातुभ्यो से ही उक्त ध्वन् प्रत्यय होता है, इस प्रकार ध्वन्प्रत्ययप्रकृतिभूत धातुभ्यो का परिगणन करना चाहिए ।

(१) जलचरे ग्राह एव । ज्यातिषि प्रह एव इति कुत्रचिद् पाठान्तरम् ।

कर्त्तव्यम् ॥ नर्त्तक । खनक । रजक । नर्त्तकी । खनकी । रजकी । रञ्जेरनुनासिन-
लोपश्च ॥

गस्थकन् ॥ १४६ ॥

गायतेस्थकन्प्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि । गायकः । गायिका ।

ण्युट् च ॥ १४७ ॥

चकारेण ण इत्यनुकृष्यते । गायतेर्ण्युट्प्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि । गायन ।
गायनी । योगविभाग उत्तरार्धः ॥

हृथ व्रीहिकालयोः ॥ १४८ ॥

चकारेण ण्युडनुकृष्यते । जहातेर्जिहातेश्च धातोर्ण्युट्प्रत्ययो भवति व्रीहौ काले च
कर्त्तरि । हायना नाम व्रीहयः, जहस्युदकमिति कृत्वा । काले-हायन' संवत्सरः, जिहीते
भावानिति कृत्वा ॥

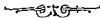
प्रसृज्वः समभिहारे वुन् ॥ १४९ ॥

प्र, सृ, लृ इत्येतेभ्यो धातुभ्यः समभिहारे वुन् प्रत्ययो भवति । प्रवकः । सरकः ।
लवकः । समभिहारप्रहणेनात्र साधुकारित्वं लक्ष्यते । साधुकारिणि वुन्निधानात्सकृदपि
य सुन्दु करोति तत्र भवति, बहुशो यो दुष्ट करोति तत्र न भवति ॥

आशिपि च ॥ १५० ॥

आशिपि गम्यमानाया धातुमात्राद् वुन् प्रत्ययो भवति । जीवतात्, जीवकः । नन्द-
तात्, नन्दकः । आशी प्रार्थनाविशेषः, स चेह क्रियाविषय-अमुष्या क्रियाया कर्त्ता
भवेदित्येवमाशास्यते ।

इति धीजयादिव्यवश्रिताया काशिकाया वृत्तौ
तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

गस्थकन्—शिल्पी अर्थ में 'गै' धातु से धकन प्रत्यय होता है ।

ण्युट्—'गै' धातु से शिल्पी अर्थ में ण्युट् प्रत्यय भी होता है ।

हृथ—व्रीहि तथा काल अर्थों में 'जोहात्' तथा 'ओहात्' धातुओं से ण्युट् प्रत्यय दाता है ।

प्रम्—'प्र', 'सृ' तथा 'लृ' धातुओं से समभिहार में वुन् प्रत्यय होता है ।

आशिपि च—आशीर्ष में धातुमात्र से वुन् प्रत्यय होगा है ।

तृतीयाध्याय का प्रथम पाद समाप्त हुआ ।

अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

कर्मण्यण् ॥ १ ॥

त्रिविध(१) कर्म—निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्य चेति । सर्वत्र कर्मण्युपपदे धामोरणप्रत्ययो भवति । निर्वर्त्यं तवात्-कुम्भकार, मगरकार । विकार्यम्—काण्डलाव, शरलाव । प्राप्यम्—वेदाध्यायः, चर्चापार । ग्राम-गच्छति, आदित्य परयति, हिमवन्त शृणोतीत्यत्र न भवति, अनभिधानात् । शीलिकामिभवाचरिभ्यो णः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् । मासशीलः । मासशीला । मासकाम । मासकामा । मासभक्षः । मासभक्षा । कल्याणाचार । कल्याणाचारा । ईश्वरिभ्या चेति वक्तव्यम् । सुखप्रतीक्ष । सुखप्रतीक्षा । बहुचम । बहुचमा ॥

ह्यावामश्च ॥ २ ॥

'ह्येन रपद्धाया शब्दे च', 'वेन् तन्नुत्तन्ताने', 'माह् माने' इत्येतेभ्यश्च कर्मण्युपपदेऽण् प्रत्ययो भवति । कर्मण्युपपदात् । स्वर्गह्याय । तन्नुवाय । धान्यमाय ॥

आतोऽनुपसर्गे कः ॥ ३ ॥

आकारान्तेभ्योऽनुपसर्गेभ्य कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवति । अणोऽपवाद् । गोद् । कम्बलद् । पाणित्रश्च । अहुलित्रश्च । अनुपसर्गे इति किम् ? गोत्तन्दाय, बडवात्तन्दाय ॥

सुप्ति स्थः ॥ ४ ॥

सुवन्त उपपदे तिष्ठते कप्रत्ययो भवति । तमस्थः । विपमस्थ (२) । अत्र योगविभाग-कर्त्तव्य - 'सुप्ति' । सुप्त्याकारान्तेभ्यः कप्रत्ययो भवति । द्वाभ्या पिबतीति द्विपः । पादप । कच्छप । तत-'स्थ' इति । स्थश्च सुप्ति कप्रत्ययो भवति । किमर्थमिदम् ? कर्तरि पूर्वयोगः,

कर्मण्यण्—कर्मकारक क वपपर होने पर णातु मे जण् प्रत्यय होता है ।

शीलिकामि—'शीलि', 'कामि', 'मक्षि' तथा 'आह्पूर्वक 'चर' धातुओं से कर्मोपपद में ण प्रत्यय होता है तथा पूर्वपदप्रकृतिस्वर भी ।

ईश्वि—'ईश' तथा 'क्षम्' धातुओं से भी ण प्रत्यय तथा पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व समझना चाहिए ।

ह्यावा—कर्मोपपदक 'हेन्', 'वेन्' तथा 'माह्' धातुओं से भी ण प्रत्यय होता है ।

आतोऽनुप—अनुपसर्गक कर्मोपपदक आकारान्त धातुओं से क प्रत्यय होता है ।

सुप्ति—सुवन्त के उपपद रहने पर 'स्था' धातु से क प्रत्यय होता है ।

(१) अत्र कर्मति ईप्सिततमस्यैव ग्रहणम् इत्यभिप्रेत्याह—त्रिविधम् इति । तथा च हरिकारिका—

"निर्वर्त्यं च विकार्यं च प्राप्यचेति त्रिधा तन्तु । तन्नेप्सिततम कर्म ॥

यदमहजापते सद्रा जन्मना यत्प्रकाशते । तन्निर्वर्त्यम्, विकार्यन्तु द्वेषा कर्म व्यवस्थितम् ॥

प्रकृत्युत्प्रेदसम्भूत मिश्रितं काष्ठान्तरमवप । त्रिविद्युत्पान्तरोत्पत्तया लुवणोदिविकारवत् ॥

क्रियाहुतविशेषाणा सिद्धिर्देवं न गन्वते । दर्शनादनुमानाद्वा तत्त्वान्यनिर्नि कथ्यते ॥" इति ॥

दर्शनम् = प्रत्यक्षम्, अनुमानम् = तवितरप्रमाणम् इति बोध्यम् । (श्रीभा०)

(२) इत्स्थ इत्येतदप्युदाहरण कश्चिद् ।

अनेन भावे यथा स्यात्—आखूनामुत्थानम् आखूथः, शलभोत्थ । इत उत्तरं कर्मणीति, सुपीति च द्वयमप्यनुवर्त्तते । तत्र सकर्मकेषु धातुषु कर्मणीत्येतदुपतिष्ठते, अन्यत्र सुपीति ॥

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ ५ ॥

तुन्दशोकयो कर्मणोरुपपदयो परिमृजापनुदोर्धावोः कप्रत्ययो भवति । तुन्दपरिमृज आस्ते । शोकापनुदं पुत्रो जात । अखूथस्यसुराग्राहणयोरिति वक्तव्यम् । अलसस्तुन्द परिमृज उच्यते । तुन्दपरिमार्ज एवान्यः । सुखस्याहर्त्ता शोकापनुदः । शोकापनुद एवान्यः । कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसर्ग्यानाम् । मूलानि विभुजतीति मूलविभुजो रथ । नखमुचानि धनूणि । काकगुहास्तिला । कौ मोदते कुमुदम् ॥

प्रे दात्रः ॥ ६ ॥

सोपसर्गाद्यं आरम्भ । ददातेर्जानातेश्च धातोः प्रेणोपसृष्टात् कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवति । अणोऽपवाद् । सर्वप्रद । पथिप्रज्ञः । प्र इति किम् ? गोसदाय ॥

समि ख्यः ॥ ७ ॥

सोपसर्गाद्यं आरम्भ । सम्पूर्वात् 'ख्या' इत्येतस्माद्धातो कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवति । अणोऽपवाद् । गा सञ्चष्ट गोसख्य ॥

गापोष्टक् ॥ ८ ॥

कर्मण्यनुपसर्ग इति वर्त्तते । गायतेः पिवनेश्च धातोः कर्मण्युपपदेऽनुपसर्गे टक् प्रत्ययो भवति । ऊस्यापवाद् । शक्र गायति शक्रग । सामगः । शक्रगी । सामगी । सुराशीध्वोः पिवनेरिति वक्तव्यम् । सुराप । सुरापी । शीधुप । शीधुपी । सुराशीध्वोरिति किम् ? शीरपा वाहणी । पिवतेरिति किम् ? सुरा पापीति सुरापा । अनुपसर्ग इत्येव— शक्रसगाय । सामगगाय । अथदुलं छन्दसंति वक्तव्यम् । या वाहणी सुरापी भवति नैना देवा पतिलोकं नयन्ति । या प्राहणी सुरापा भवति नैना देवा पतिलोकं नयन्ति ॥

हरतेरनुद्यमनेऽच् ॥ ९ ॥

हरतेर्धातोः अनुद्यमने वर्त्तमानात् कर्मण्युपपदेऽच् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवाद् । उद्यमननुत्प्रेषणम् । अश हरतीत्यशहर । रिक्थहर । अनुद्यमन इति किम् ? भारहारः ।

तुन्दशोकयो—कर्मत्वविशिष्ट 'तुन्द' तथा शोक के उपपद होने पर क्रमशः 'परिमृज' तथा 'अनुद' धातुओं में क प्रत्यय होता है ।

आखूथ—उक्त शोभो ही धातुओं में क्रमशः आखूथ तथा सुराग्रहण अर्थ में क प्रत्यय का विरतन मनश्चत्वा वादिप ।

कप्रकरणे—'मूलविभुज' आदि कप्रत्ययान्त शब्दों का भी सातुल्य जवगन्तव्य है ।

प्र दात्र—प्रोपसर्गक 'दा' तथा 'शा' धातुओं में बर्ष के उपपदत्व में क प्रत्यय होता है ।

समि ख्य—कर्मोपपदक सम्पूर्वक 'ख्या' धातु में क प्रत्यय होता है ।

गापोष्टक्—अनुपसर्गक कर्मोपपदक 'ग' तथा 'पा' धातुओं से टक् प्रत्यय होता है ।

सुराशीध्वो—सुरोपपदक तथा शीधूपपदक 'पा' धातु में भो टक् प्रत्यय समझना चाहिये ।

वदुलम्—वेद में टक प्रत्यय बहुल करके होता है ।

हरतेरनु—अनुद्यमन अर्थ में वर्त्तमान कर्मोपपदक 'ह' धातु में अच् प्रत्यय होता है ।

ॐ अच्प्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरघटघटीधनुषु ग्रहेरुपसंख्यानम् ॥ शक्तिग्रहः ।
लाङ्गलग्रहः । अङ्कुशग्रहः । यष्टिग्रहः । तोमरग्रहः । घटग्रहः । घटीग्रहः । धनुर्ग्रहः ।
ॐ सूत्रे च धार्यये ॥ सूत्रग्रहः । सूत्रं धारयतीत्यर्थः । सूत्रमाह पञ्चान्याः ॥

वयसि च ॥ १० ॥

वयसि गम्यमाने हरते कर्मण्युपपदेऽच्प्रत्ययो भवति । उच्यमानाऽर्थोऽयमारम्भः । काल-
कृता शरीरावस्था यौवनादिवयः । यदुद्यमनं क्रियमाणं संभाष्यमानं वा वयो गमयति
तत्रायं विधिः । अस्थिहरः श्वा । कवचहरः चत्रियकुमारः ॥

श्राद्धि ताच्छील्ये ॥ ११ ॥

आङ्पूर्वाद्धरते कर्मण्युपपदेऽच्प्रत्ययो भवति ताच्छील्ये गम्यमाने । ताच्छील्यं तत्त्व-
भावता । पुष्पाहरः । फलाहरः । पुष्पाद्याहरणे स्वाभाविकी फलानपेक्षा प्रतुसिरस्येभ्यः ।
ताच्छील्य इति किम् ? भागमाहरतीति भाराहारः ॥

अर्हः ॥ १२ ॥

'अर्हं पूजायाम्' अस्माद्वातो कर्मण्युपपदेऽच्प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । स्त्रीलिङ्गे
(१) विशेषः । पूजाहो । गन्धाहो । मालाहो ॥

स्तम्बकर्णयो रमिजपोः ॥ १३ ॥

स्तम्ब, कर्ण इत्येतयो सुबन्तयोरुपपदयोर्बधास्तस्य रमिजपोर्धातोरच्प्रत्ययो भवति ।
रमेरकर्मकरवाज्ये शब्दकर्मकरवात् कर्म न सम्भवतीति सुपीरयेतदिहाभिसंश्लेषते ।
ॐ हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम् ॥ स्तम्बे रमते इति स्तम्बेरमो हस्ती । कर्णे जपतीति
कर्णेजप सूचकः । हस्तिसूचकयोरिति किम् ? स्तम्बे रन्ता, कर्णे जपिता मशकः ॥

शमि धातोः संज्ञायाम् ॥ १४ ॥

शम्युपपदे धातुमात्रासंज्ञायां विपयेऽच्प्रत्ययो भवति । शंकरः । शंभवः । शंभुः ।
धातुग्रहणं किम्, यावता धातेरिति वसंत एव ? शमि संज्ञायामिति सिद्धे धातुग्रहणं
कृत्यो हेत्वादिषु टप्रतिगैधार्यम्—शंकरा नाम परिभाजिका, शंकरा नाम शङ्कुनिका,
तच्छीला च ॥

अच्प्रकरणे—शक्ति, लाङ्गल, अङ्कुश, यष्टि, तोमर, घट, घटी तथा धनुः के उपपद होने पर
'प्र' धातु से भी अच् प्रत्यय समझना चाहिए ।

सूत्रे च—धारण के समुदाय-वाच्य होने से सूत्रीपपदक 'ग्रह' धातु से भा अच् प्रत्यय समझना
चाहिए ।

वयसि—वयस् के गम्यमान होने पर कर्मोपपदक 'ह' धातु से अच् प्रत्यय होता है ।

श्राद्धि—आङ्पूर्वक कर्मोपपदक 'ह' धातु से ताच्छील्य के गम्यमान होने पर अच् प्रत्यय
होगा है ।

अर्ह—कर्मोपपदक 'अर्ह' धातु से अच् प्रत्यय होगा है ।

स्तम्बकर्णयो—सुबन्त स्तम्बोपपदक 'रम' तथा सुबन्त कर्णोपपदक 'जप' धातुओं से अच् प्रत्यय
होगा है ।

हस्ति—उपपदक 'रम' तथा 'जप' धातुओं से क्रमशः हाथी तथा पिशुन अर्थों में ही अच् प्रत्यय
समझना चाहिए ।

शमि—शम्युपपदक धातुमात्र से सदा विषय में अच् प्रत्यय होता है ।

(१) अणि सति स्त्रीलिङ्गे टिद्धागमिति वीष् स्यात्, अचि तु अदन्तत्वात् टाप् प्रवर्तते इति
विशेषः प्रकृतेः । (श्रीना)

अधिकरणे शीतेः ॥ १५ ॥

सुपीति संबध्यते । शीतेर्धातोर्धिकरणे सुबन्त उपपदेऽप्रत्ययो भवति । खे शीते
 सहायः । गर्तहायः । अर्थादिपुपमख्यानम् । पार्श्वभ्या शीते पार्श्वहाय । उदरहाय । पृष्ठ-
 हायः । अदिग्धसहपूर्वाच्च । दिग्धेन सह शीते दिग्धसहहायः । उत्तानादिपु कर्त्तृपु ।
 उत्तानः शीते । उत्तानहाय । अत्रमूर्द्धा शीते अत्रमूर्द्धहायः । गिरौ द्रष्टुन्दसिञ्ज । गिरौ
 शीते गिरिहा ॥

चरेष्टः ॥ १६ ॥

अधिकरण इति वर्तते । चरेर्धातोर्धिकरणे सुबन्त उपपदे द्रप्रत्ययो भवति । कुरु
 चरतीति कुरुचर । मद्रचर । कुरुचरी । मद्रचरी । प्रत्ययान्तरकरणं ङीवर्थम् ॥

मिक्षासेनादायेषु च ॥ १७ ॥

अनधिकरणार्थं आरम्भ । मिक्षा, सेना, आदाय इत्येतेषूपपदेषु चरेर्धातोर्द्रप्रत्ययो
 भवति । मिक्षाचर । सेनाचरः । आदायचर ॥

पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सत्तेः ॥ १८ ॥

पुरम्, अग्रतस्, अग्र इत्येतेषूपपदेषु सत्तेर्धातोर्द्रप्रत्ययो भवति । पुरः सरतीति पुर-
 सर । अग्रत सर । अग्रसर ॥

पूर्वे कर्त्तरि ॥ १९ ॥

पूर्वशब्दे कर्त्तृवाचिन्युपपदे सत्तेर्धातोर्द्रप्रत्ययो भवति । पूर्व सरतीति पूर्वसर । कर्त्त-
 रीति स्मि ? पूर्व देश सरतीति पूर्वसार ॥

कृमो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ॥ २० ॥

कर्मण्युपपदे करोतेर्धातोर्द्रप्रत्ययो भवति हेतौ ताच्छील्ये आनुलोम्यं च गम्यमाने ।
 हेतुरैकान्तिक कारणम् । ताच्छील्यं तत्स्वभावता । आनुलोम्यमनुकूलता । हेतौ तावत्-
 शोककरी कन्या, यशस्करी विद्या, कुलकर धनम् । ताच्छील्ये—भ्रातृकर,
 अर्धकर । आनुलोम्ये—प्रेषकर, वचनकर । एतेष्विति किम् ? कुम्भकार, नागरकार ॥

दिवाविभानिशाप्रभाभास्करान्तानन्तादियहुनान्दीकिलिपिलिविवलि-

भक्तिकर्त्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्गावाहृह्यत्तद्वनुररुण्यु ॥ २१ ॥

कर्मणि, सुपीति च द्वयमप्यनु वर्तते, तत्र यथायोग सम्बन्ध । दिवादिपुपदेषु करोते-

- अधिकरणे—अधिकर उपपदक 'शाठ' धातु से ङ प्रत्यय होता है ।
- पार्श्वदि—पार्श्वोपपदक 'शाठ' धातु से भी ङ प्रत्यय भगवन्ना चार्दि ।
- दिग्ध—दिग्धमदपूर्वक 'शीञ्' धातु से भी ङ प्रत्यय भगवन्ना चार्दि ।
- उत्तानादिपु—कर्त्तृवाचक उत्तानादिपूर्वक 'शीठ' धातु से भी ङ प्रत्यय भगवन्ना चार्दि ।
- गिरौ—अधिकरणत्वविशेष गिरिपूर्वक 'दाठ' धातु से ङ प्रत्यय होता है ।
- चरेष्ट—अधिकरणत्वविशेष कुरुनापपदक 'चर' धातु से ङ प्रत्यय होता है ।
- मिक्षा—मिक्षा, सेना तथा आदाय उपपदों से विशिष्ट 'वर' धातु से भी ङ प्रत्यय होता है ।
- पुरोऽग्रतो—पुरम्, अग्रतम् तथा अग्र के उपपद होने पर 'भृ' धातु से ङ प्रत्यय होता है ।
- पूर्वे—कर्त्तृवाचकपूर्वोपपदक 'वृ' धातु से ङ प्रत्यय होता है ।
- कृमो—कर्मोपपदक 'कृ' धातु से ङ प्रत्यय होता है हेतु, ताच्छील्य तथा अनुकूलना के गम्यमान होने पर ।
- दिवाविभा—दिवा, विभा आदि के उपपद होने पर 'ट' धातु से ङ प्रत्यय होता है ।

धातोपप्रत्ययो भवति । अहंस्वाद्यर्थे आरम्भः । विधास्यद्वीऽधिकरणवचनाः सुपीत्यस्य वितो-
पणम्, दिवा करोति प्राणिनश्चेष्टायुक्तानिति दिधाकरः । विभा करोतीति विभाकरः ।
निदाकरः । प्रभाकरः । भास्करः, सकारस्य निपातनाद्विसर्जनीयजिह्वामूलीयौ न भवतः ।
कारकरः । अन्तकरः । अनन्तकरः । आविकरः । बहुकरः । नान्दीकरः । किकरः । लिपि-
करः । लिङ्गिकरः । वलिकरः । भक्तिकरः । कर्तृकरः । चित्रकरः । चेत्रकरः । सख्या-एक-
करः, द्विकरः, त्रिकरः । जह्वाजरः । बाहुकरः । अहस्करः । यत्करः । तत्करः । धनुष्करः ।
अधुष्करः । क्षकियत्तद्वचुषु कुनोऽधिधानम् । किकराः । यत्कराः । तत्कराः । बहुकराः ।
अथ वाऽजादिषु पाठः (१) करिष्यते ॥

कर्मणि भृतौ ॥ २२ ॥

कर्मणीति स्वरूपप्रहणम् । कर्मवाचिनि कर्मशब्द उपपदे करोतेष्टप्रत्ययो भवति भृती
गम्यमानायाम् । भृतिर्वेतनम् । कर्म करोतीति कर्मकरः । भृतक इत्यर्थः । भृताविति
किम् ? कर्मकारः ॥

न शब्दश्लोककलहगाथावरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु ॥ २३ ॥

शब्दादिद्रूपपदे करोतेष्टप्रत्ययो न भवति । हेम्वादिषु प्राप्त प्रतिषिद्धयते । शब्दकारः ।
लोककारः । कलहकारः । गाथाकारः । वरकारः । चाटुकारः । सूत्रकारः । मन्त्रकारः ।
पदकारः ॥

स्तम्बशकृत्तोरिन् ॥ २४ ॥

स्तम्ब, शकृत् इत्येतयो कर्मणोरुपपदयोर्निन् प्रत्ययो भवति । षष्ठीद्विवासयोरिति
वचनव्यम् । स्तम्बकरिर्गोहिः । शकृत् करिर्वत्स । वीद्विवासयोरिति किम् ? स्तम्बकारः ।
शकृत्कारः ॥

हरतेर्दतिनाथयोः पशौ ॥ २५ ॥

दति, नाथ इत्येतयो कर्मणोरुपपदयोर्हरतेर्धातो पशौ कर्त्तरि इन् प्रत्ययो
भवति । दति हरति दतिहरि पशु । नाथहरि पशु । पशवाविति किम् ? दतिहारः,
नाथहारः ॥

फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च ॥ २६ ॥

फलेग्रहिः, आत्मम्भरिः इत्येतौ शब्दौ निपात्येते । फलशब्दस्य उपपदस्येकारान्तत्वं

किपत्तद्—किम्, यच्च, तच्च तथा बहु शब्दों के उपपद होने पर 'ऊ' धातु से अच् प्रत्यय
अवगन्तव्य है ।

कर्मणि—क्रियाशाचक कर्मशब्द के उपपद होने पर 'ह' धातु से ङ प्रत्यय होना है श्रुति (सेवा)
के गम्यमान होने पर ।

न शब्द—शब्द, श्लोक आदि के उपपद होने पर 'ऊ' धातु से ङ प्रत्यय नहीं होगा ।

स्तम्ब—स्तम्ब तथा शकृत् के उपपद होने पर 'ऊ' धातु से इन् प्रत्यय होता है ।

गोहि—कन्या गोहि तथा वत्स जर्था म हीं उक्त प्रत्यय अवगन्तव्य है ।

हरते—कर्मत्वविशिष्ट दति तथा नाथ के उपपद होने पर 'ह' धातु से इन् प्रत्यय होता है
कर्त्त्वविशिष्ट पशु की वाच्यता ने ।

फलेग्रहि—'फलग्रहि' तथा 'आत्मम्भरि' आदि शब्द निपातित होते हैं ।

(२) तथा च अनादिप्रवयाठादिव खिया टाधि सिद्धे पुन शिष्यप्रयुक्तजीवभावार्थम् दस्थानेऽन्-
विधानननावश्यकत्वं एवेति भावः । (शीना)

ययश्च प्रहेर्निपात्यते—फलानि गृह्णातीति फलेप्रहिर्वृत्तः । आत्मन्शब्दस्य उपपदस्य न इन् प्रत्ययश्च शृजो निपात्यते—आत्मानं विभर्ति आत्मम्भरि । अनुक्तसमुच्चया-
—कुचिम्भरि, उदरम्भरि: ॥

छन्दसि वनसनरक्षिमधाम् ॥ २७ ॥

न पणसम्भक्तौ, रक्ष पालने, 'मधे विलोडने' इत्येतेभ्यः कर्मण्युपपदे छन्दसि इन् प्रत्ययो भवति । ब्रह्मवनि त्वा ब्रत्रवनिम् । गोसनि यौ पथिरची श्वानौ । हवि-
म् ॥

एजेः खश् ॥ २८ ॥

इत् कम्पने' इत्यस्मान्प्यन्ताःकर्मण्युपपदे खश् प्रत्ययो भवति । खकारो मुमर्थ ।
सार्वाधानुक्रमज्ञार्थः । अद्रमेजयति अद्रमेजय' । जनमेजय' । छत्रप्रत्यये(?) वात-
तलशब्देष्वजधेट्जहातीनामुपसख्यानम् । वातमजा मृगा । शुनिन्धय' । तिल-
। शब्दंजहा माया ॥

नासिकास्तनयाध्माधेटोः ॥ २९ ॥

नासिकास्तनयो कर्मणोरुपपदयोर्ध्माधेटोर्धात्वो खश्प्रत्ययो भवति । यथासक्यमत्र
। छस्तने धेट् । स्तनन्धय । नासिकाया तु ध्मश्च धेट्श्च । नासिकन्धम ।
कधय । तस्चेतनासिकास्तनयोरिति लक्षणव्यभिचारचिह्नादलपात्तरस्यापूर्वनिपात-
न्धने । धेट्ष्टित्वात् स्त्रिया ङीप् प्रत्ययो भवति—स्तनन्धयी ॥

नाडीमुष्टयोश्च ॥ ३० ॥

नाडी, मुष्टि इत्येतयो कर्मणोरुपपदयोर्ध्माधेटोर् खश् प्रत्ययो भवति । अत्रापि ध्वन्त-
पूर्वनिपातो लक्षणव्यभिचारचिह्नम्, तेन सख्यातानुदेशो न भवति । नाडिन्धम ।
न्धम । नाडिन्धय । मुष्टिन्धय । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकार—घटिन्धम, घटिन्धय,
न्धय (२), त्वारिन्धम, वातन्धम पर्वत, वातन्धय ॥

छन्दसि—कर्मोपपदक 'वन', 'सन', 'रक्ष' तथा 'मध्' धातुओं से इन् प्रत्यय होता है वेद में ।

एजे —कर्मोपपदक 'एज' धातु ने खश् प्रत्यय होता है ।

खश्प्रत्यये—कर्मत्वविशिष्ट वान्, शुनी, तिल तथा शर्द के उपपद होने पर क्रमश 'अज',
'तुद' तथा 'ओद्दाक' धातुओं से रज प्रत्यय का प्रतिपादन करना चाहिए ।

नासिका—कर्मत्वविशिष्ट नासिका तथा स्तन के उपपद होने पर 'ध्मा' तथा 'धेट्' धातुओं से
प्रत्यय होता है ।

स्तने—स्तन के उपपद होने पर 'धेट्' धातु से ही खश् प्रत्यय समझना चाहिए ।

नासिकायाम्—नासिका के उपपद होने पर 'ध्मा' तथा 'धेट्' इन दोनों धातुओं से ही खश्
प्रत्यय समझना चाहिए ।

नाडी—कर्मत्वविशिष्ट नाडी तथा मुष्टि के उपपद होने पर 'ध्मा' तथा 'धेट्' धातुओं से खश्
प्रत्यय होता है ।

(१) उग्रप्रकृति इति कश्चित् ।

(२) त्वारिन्धम इति कश्चित् ।

उदि कूले रुजिवहोः ॥ ३१ ॥

'रुजो भंगे', 'वह प्रापणे' इत्येताभ्यामुत्पूर्वाभ्या कूले कर्मण्युपपदे खस् प्रत्ययं भवति । कूलमुद्गुजतीति कूलमुद्गुजो रथ' । कूलमुद्गह- ॥

वहाभ्रे लिहः ॥ ३२ ॥

वह, अत्र इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः लिहेर्धातोः खस् प्रत्ययो भवति । वह लेर्धाति वहलिहो री' । अभ्रलिहो वायु ॥

परिमाणे पचः ॥ ३३ ॥

परिमाण प्रस्थावि, नग्मिन् कर्मण्युपपदे पचेः खन् प्रत्ययो भवति । परधं पचति प्रथ पचा स्वालो । द्रोगम्पच' । चारिम्पच कटाह- ॥

मितनखे च ॥ ३४ ॥

मिन, नख इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः पचेः खस् प्रत्ययो भवति । अपरिमाण्यं आरम्भ- । मितं पचति मितम्पचा ब्राह्मणी । नखम्पचा यवागू- ॥

विध्वरूपोस्तुदः ॥ ३५ ॥

विदु, अरुस् इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः तुदेर्धातोः खस् प्रत्ययो भवति । विधुन्तुदो राहु । अरुन्तुद ॥

असूर्यललाटयोर्दशिनयोः ॥ ३६ ॥

असूर्यं, ललाट इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः दशितपोर्धात्योः खस् प्रत्ययो भवति । असूर्यं मपर्या राजदारा । ललाटन्तप आदित्य । असूर्य इति चासमर्थसमासोऽयम्, दशिनः । नञ सम्बन्धात् । सूर्यं न पश्यन्तीति । गुप्तिपर चैतत्-एव नाम गुप्ता यदपरिहार्यदर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्तीति ॥

उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च ॥ ३७ ॥

उग्रम्पश्य, हरम्मद, पाणिन्धम इत्येते शब्दा निपात्यन्ते । उग्रं परवतीत्युग्रम्पश्य' । इरया माघतीतीरम्मद । पाणयो ध्मायन्ते एत्त्रिति पाणिन्धमा पन्थान ॥

प्रियत्रशे वदः खच् ॥ ३८ ॥

प्रिय, वश इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्धेर्धातोः खच् प्रत्ययो भवति । प्रियं वदतीति

उदि कूले—कर्मत्वविशिष्ट कूल के उपपद होने पर उत्पूर्वक 'रुज्' तथा 'वह' धातुओं में खस् प्रत्यय होता है ।

वहाभ्रे—कर्मत्वविशिष्ट वह तथा अभ्र के उपपद होने पर 'लिह' धातु में खस् प्रत्यय होता है ।

परिमाणे—कर्मत्वविशिष्ट परिमाणकाचक पदों के उपपद होने पर 'पच' धातु से खस् प्रत्यय होता है ।

मितनखे—कर्मत्वविशिष्ट मित तथा नख के उपपद होने पर 'पच' धातु से खस् प्रत्यय होता है ।

विध्वरु—कर्मत्वविशिष्ट विधु तथा अरुस् के उपपदत्व में 'तुद' धातु में खस् प्रत्यय होता है ।

असूर्यं—कर्मत्वविशिष्ट असूर्य तथा ललाट शब्दों के उपपद होने पर कर्मण 'दृश' तथा 'वप' धातुओं में खस् प्रत्यय होता है ।

उग्रम्पश्ये—'उग्रम्पश्य', 'हरम्मद' ध्वन् 'पाणिन्धम' शब्दों का निपातन है ।

प्रिय—कर्मत्वविशिष्ट प्रिय तथा वश के उपपदत्व में 'वद' धातु से खस् प्रत्यय होता है ।

प्रियवद् । वशवद् । चकार "एचि ह्रस्व" इति विशेषणार्थः । खकारो मुमर्थः । प्रत्ययान्तरकरणमुत्तरार्थम् ॥ खचप्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानम् ॥ मितगमो ह्रस्ती । मितगमा ह्रस्तिनी । खिहायसो विह्वे च(१) ॥ विहायसा गच्छति विह्वगम् । खच द्विद्वा वक्तव्यम् ॥ विह्वगः । विह्वगम् । खे च विहायसो विहादेशो वक्तव्यम् ॥ विह्वगः ॥

द्विपत्परयोस्तापेः ॥ ३९ ॥

द्विपत्परयो कर्मणोरुपपदयोस्तापेर्धातो खच् प्रत्ययो भवति । 'तप दाहे' चुरादि, 'तप सन्तापे' भ्वादि, द्वयोरपि ग्रहणम् । द्विपन्त तापयति द्विपन्तप । परन्तप । द्विपत्परयोरिति द्वितकारको निर्देशः, तेन स्त्रिया न भवति—द्विपती तापयति द्विपतीताप ॥

वाचि यमो व्रते ॥ ४० ॥

वाक्यशब्दे कर्मण्युपपदे यमेर्धातो खच् प्रत्ययो भवति व्रते गम्यमाने । व्रत इति शास्त्रतो नियम उच्यते । वाचयम धास्ते । व्रत इति किम् ? वाचयामः ॥

पूःसर्वयोर्दारिर्महोः ॥ ४१ ॥

पुर, सर्व इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्यथासक्य दारिसहोर्धात्वो खच् प्रत्ययो भवति । पुर दारयति पुरद्वर । सर्वसहो राजा । भगो च दारिरिति वक्तव्यम् । भगन्द्वर ॥

सर्वकूलाभ्ररूपेषु कपः ॥ ४२ ॥

सर्व, कूल, अभ्र, करीप इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु कपेर्धातो खच् प्रत्ययो भवति । सर्व कपति सर्वकपः खल । कूलकपा नदी । अभ्रकपो गिरि । करीपरुपा वात्या ॥

खचप्रकरणे—सुबन्नीपपत्रक 'गम्' धातु से भी खच् प्रत्यय समझना चाहिए ।

विहायसो—विहायस् उपपदक 'गम्' धातु में खच् प्रत्यय तथा विहायम् को विह्व आदेश भी समझना चाहिए ।

खच—विहायम्पूर्वक 'गम्' धातु में विहित खच् प्रत्यय को विकल्प से टिप् भी समझना चाहिए ।

खे च—विहायम् उपपदक 'गम्' धातु से विहित खच् प्रत्यय के परे भी विहायम् को विह्व आदेश होता है ।

द्विपत्—कर्मत्वविशिष्ट द्विपत् तथा पर शब्दों के उपपदत्व में 'तप' धातु से खच् प्रत्यय होता है ।

वाचि—कर्मत्वविशिष्ट वाक्यशब्द के उपपदत्व में 'यम' धातु से व्रत के गम्यमान होने पर खच् प्रत्यय होता है ।

पूःसर्वयो—कर्मत्वविशिष्ट पुर तथा सर्व शब्दों के उपपदत्व में क्रमशः 'दारि' तथा 'सह' धातुओं के खच् प्रत्यय होता है ।

भगो च—कर्मत्वविशिष्ट भग शब्द के उपपदत्व में भी 'दारि' धातु से खच् प्रत्यय समझना चाहिए ।

सर्व—कर्मत्वविशिष्ट सर्व, कूल, अभ्र तथा करीप के उपपद होने पर 'कप' धातु से खच् प्रत्यय होता है ।

मेघत्तिभयेषु कृञः ॥ ४३ ॥

मेघ, ऋति, भय इत्येतेषु कर्मसूच्यपदेषु कृञ्-सूच्य प्रत्ययो भवति । मेघकरः । ऋतिकरः । भयंकरः । छः उपपदविधी भयादिग्रहण तदन्तविधि प्रयोजयति । अथयकरः ॥

क्षेमप्रियमद्रेऽण् च ॥ ४४ ॥

क्षेम, प्रिय, मद्रे इत्येतेषु करोतेरण् प्रत्ययो भवति चकारात्सखच्च । क्षेमकारः । क्षेमकरः । प्रियकारः । प्रियकरः । मद्रेकारः । मद्रेकरः । वेति चत्त्वय्यं पुनरणग्रहण ईत्वादिषु टपति पेशार्थम् ॥

आशिते भ्रुवः करणभावयोः ॥ ४५ ॥

अत्र सुपीत्युपतिष्ठते । आशितशब्दे सुवन्ते उपपदे भवतेर्धातोः करणे भावे चाथं खच् प्रत्ययो भवति । आशितो भवत्यनेन आशितभव ओदन । भावे—आशितस्य भवन्म जानितभव वर्त्तते ॥

संज्ञायां भृत्पृजिधारिसहितपिदमः ॥ ४६ ॥

कर्मर्णाति सुपीति च प्रकृतं सज्ञावशाद्यथासमयं सुवध्यते । ष्ट, तृ, वृ, जि, धारि, सहि, तपि, दम इत्येतेभ्यो धातुभ्य सज्ञाया विषयं खच्चप्रत्ययो भवति । विरवभरा वसुन्धरा । रथतर साम । पतिवरा कन्या । शत्रुजयो हस्ती । युगधरः पर्वतः । शत्रुसहः । शत्रुतपः । अरिदमः । सज्ञायामिति किम् ? क्रुद्रन्व विभर्त्सति क्रुद्रन्वभार (१) ॥

गमश्च ॥ ४७ ॥

गमेर्धातोः सुप्युपपदे सज्ञाया विषये एचप्रत्ययो भवति । सुतगमो नाम, वस्य (२)पुत्र सौतगमिः । योगविभाग उत्तरार्थं ॥

अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः ॥ ४८ ॥

सज्ञायामिति त्रासुवर्त्तते । अन्त, अत्यन्त, अध्वन्, दूर, पार, सर्व, अनन्त इत्येतेषु कर्मसूच्यपदेषु गमेर्दप्रत्ययो भवति । अन्तग । अत्यन्तग । अध्वग । दूरगः । पारग ।

मेघत्ति—कर्मत्वविशिष्ट मेघ, ऋति तथा भय शब्दों के उपपदात्वं 'कृञ्' धातु से खच् प्रत्यय होता है ।

उपपद—उपपदमिभित्तक विधि म नयादे उपपद में तदन्तविधि भी सम्पन्ननी चादिह ।

क्षेम—कर्मत्वविशिष्ट क्षेम, प्रिय तथा मद्रे के उपपदात्वं में 'कृञ्' धातु से अण् प्रत्यय होता है ।

आशिते—सुवन्त आशित शब्द के उपपद होने पर करण तथा भाव अर्था में 'भृ' धातु से एच् प्रत्यय होता है ।

संज्ञायाम्—कर्मत्वविशिष्ट अथवा सुबन्तमात्र को उपपद होने पर 'ष्ट', 'तृ', 'वृ', 'जि'; 'धि'; 'सहि'; 'तप' तथा 'दम' धातुओं से सज्ञाविषय में खच् प्रत्यय होता है ।

गमश्च—सुबन्तोपपदक 'गम्' धातु से नी खच् प्रत्यय होता है ।

अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु—कर्मत्वविशिष्ट अन्त, अत्यन्त, अध्वन्, दूर, पार, सर्व तथा अनन्त शब्दों के उपपदात्वं में 'गम्' धातु से ड प्रत्यय होता है ।

(१) क्रुद्रन्व विभर्त्सति क्रुद्रान्भार इत्यपि क्वचित् ।

(२) भ्यासे पुत्रशब्दस्य सौतगमिशब्दानन्तर पाठ । यथासुतेऽपि पुत्रशब्दस्य तन्निव सम्बन्ध - वस्य पुत्र सौतगमि स सुतगमी नामेति ।

सर्ग' । अनन्तग' । इकारष्टिलोपार्थ', इत्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यादिति । उप्रकरणे सर्वत्रपञ्चयोरुपसख्यानम् । सर्वत्रग' । पञ्चग' । उरसो लोपश्च । उरसा गच्छतीत्युरग' । सुदुरोरधिकरणे । सुलेन गच्छत्यस्मिन्निति सुग' । दुर्गः । निरो देशे । निर्गो देशः । अपर आह—उप्रकरणेऽन्येष्वपि (१) इत्यत इति । अन्यगारग' । ग्रामग' । गुरुत्पग' ॥

आशिपि हनः ॥ ४९ ॥

ह इति वर्त्तते । आशिपि गम्यमानाया हन्तेर्धातो कर्मण्युपपदे ङप्रत्ययो भवति । तिमि वध्यासिमिह । शत्रुह । आशिपीति किम् ? शत्रुघात । दारावाहनोऽणन्तस्य च ट सज्ञायाम् । दारावुपपदे आङपूर्वाङ्गन्तेरण् प्रत्ययो भवति भन्तस्य च टकारादेशो भवति सज्ञायाम् विषये । दारु आहन्ति दार्वाघाटः । चारी वा । आङपूर्वाङ्गन्तेश्चारावुपपदेऽण् भन्तस्य वा टकारादेशः । चार्वाघाटः । चार्वाघातः । कर्मणि च । कर्मण्युपपदे सपूर्वाङ्गन्तेरण्प्रत्ययोऽन्तस्य च वा टकारादेशः । वर्गान् सहन्ति वर्णसघाट, वर्णसघातः । पदानि सहन्ति पदसघाट, पदसघात ॥

अपे क्लेशतमसोः ॥ ५० ॥

अपूर्वाङ्गन्ते क्लेशतमसो कर्मणोरुपपदयोर्ङप्रत्ययो भवति । क्लेशापह पुत्रः । तमोपह सूर्यः । जनाशीरर्थं आरम्भ ॥

कुमारशीर्षयोर्गिनिः ॥ ५१ ॥

हन इति वर्त्तते । कुमार, शीर्ष इत्येतेरुपपदयो हन्तेर्गिनि प्रत्ययो भवति । कुमारधानी । शीर्षवाती । निपातनाच्छिद्धरस शीर्षभाव ॥

- उप्रकरणे—सर्वत्र तथा सुबन् पत्र शब्दों के उपपदत्व में भी 'गम्' धातु से ङ प्रत्यय समझना चाहिए ।
- उरसो—सुबन् उरस् के उपपदत्व से 'गम्' धातु से ङ प्रत्यय तथा उरस् के मकार का लोप भी समझना चाहिए ।
- सुदुरोरधि—सु तथा दुर के उपपदत्व में 'गम्' धातु से अधिकरण के गम्यमान होने पर ङ प्रत्यय होता है ।
- निरा—निर के उपपदत्व में 'गम्' धातु से देश अर्थ में ङ प्रत्यय होता है ।
- उप्रकरणे—अन्यान्य शब्दों के उपपदत्व में भी ङ प्रत्यय देखा जाता है (ऐसा कुछ वाचार्थों का मत है) ।
- आशिपि—कर्मत्वविशिष्टलोपपदक 'हन्' धातु से जाशी अर्थ में ङ प्रत्यय होता है ।
- दारावाहनो—दारु शब्द के उपपदत्व में आङपूर्वक 'हन्' धातु से अण् प्रत्यय तथा भन्त को ट आदेश हो जाता है महाविषय में ।
- चारी वा—चारु शब्द के उपपदत्व में आङपूर्वक 'हन्' धातु से अण् प्रत्यय तथा टकार भन्तादेश हो जाता है ।
- कर्मणि—कर्मकारक के उपपदत्व में मङ्पूर्वक 'हन्' धातु से अण् प्रत्यय तथा टकार भन्तादेश हो जाता है ।
- अपे—कर्मत्वविशिष्ट क्लेश तथा तमस् के उपपद होने पर अपिपूर्वक 'हन्' धातु से ङ प्रत्यय होता है ।
- कुमार—कुमार तथा शीर्ष के उपपद होने पर 'हन्' धातु से गिनि प्रत्यय होता है ।

लक्षणे जायापत्योष्टक् ॥ ५२ ॥

हन्तेर्जायापत्योः कर्मणोरुपपद्योर्लक्षणवति कर्त्तरि टक् प्रत्ययो भवति । जायाप्तो ब्राह्मणः । पतिपत्नी वृषली । अथ वा लक्षणे द्योत्ये टक्प्रत्ययः ॥

अमनुष्यकर्तृके च ॥ ५३ ॥

अमनुष्यकर्तृके वर्तमानाद्दन्तेर्धातोः कर्मण्युपपदे टक् प्रत्ययो भवति । जायाप्तस्तिलकालकः । पतिपत्नी पाणिरेखा । श्लेषमन् मधु । पितृन् वृत्तम् । अमनुष्यकर्तृके इति क्रिये ? आमुघातः शृङ्गः । इह कस्मान्न भवति—चौरघातो हस्ति ? "कृत्यद्युटो बहुलम्" इति बहुलवचनादण् भवति ॥

शक्तौ हस्तिकपाटयोः ॥ ५४ ॥

शक्तौ गन्धमानाया हरितिकपाटयोः कर्मणोरुपपद्योर्हन्तेष्टक् प्रत्ययो भवति । मनुष्यकर्तृकार्ये आरम्भः । हस्तिन् हन्तुं शक्तः हस्तिघ्नो मनुष्यः । कपाटश्वोरः । शक्ताविति किम् ? विषेण हस्तिन् हन्ति—हरितघातः ॥

पाणिघताडधौ शिल्पिनि ॥ ५५ ॥

पाणिघ, ताडघ इत्येतां शब्दौ निपाद्येते शिल्पिनि कर्त्तरि । पाणि, ताड इत्येतयोः कर्मणोरुपपद्योर्हन्तेर्धातो क प्रत्ययो भवति, तस्मिन् परतो हन्तेष्टिलोपो घञ् च निपाद्यते (१) । पाणिघ । ताडघ । शिल्पिनीति किम् ? पाणिघातः, ताडघातः । क्षराजघ उपसर्गमानम् । राजान् हन्ति राजघः ॥

आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्यर्थेष्वच्यौ

कृजः करणे ख्युन् ॥ ५६ ॥

आढ्यादिषु कर्मसूपपदेषु च्यर्थेष्वच्यन्तेषु करोतेर्धातो करणे कारके ख्युन्प्रत्ययो भवति । च्येर्विकल्पेन विधानाद् द्विविधाश्च्यर्थः—च्यन्ता अच्यन्ताश्च । तत्र च्यन्ता-पर्युदच्यन्ते । अनाद्यमाद्य कुर्वन्त्यनेन आद्यकरणम् । सुभगकरणम् । स्थूलकरणम् । पलितकरणम् । नग्नकरणम् । अन्धकरणम् । प्रियकरणम् । च्यर्थेष्विति किम् ? आढ्ये तैलेन कुर्वन्ति । अन्धजन्यन्तीत्यर्थः । प्रकृतेरविवक्षायामभूतप्रादुर्भावेऽपि प्रसुदाहरण

लक्षणे—कर्मैर्विशिष्ट जाया तथा पति शब्द के उपपद होने पर 'हृन्' धातु से लक्षणवाच्य कर्त्ता अर्थ में टक् प्रत्यय होता है ।

अमनुष्य—अमनुष्यकर्तृक अर्थ में वर्तमान 'हृन्' धातु से कर्म के उपपद होने पर टक् प्रत्यय होता है ।

शक्तौ—कर्मैर्विशिष्ट हस्तिन् तथा कपाट के उपपदत्व में 'हृन्' धातु से शक्ति के गन्धमान होने पर टक् प्रत्यय होता है ।

पाणिघ—कर्मैर्विशिष्ट पाणि तथा ताड शब्द के उपपदत्व में 'हृन्' धातु से क प्रत्यय, 'हृन्' धातु के टि का लोप तथा घञ् का निपातन है ।

राजघ—'राजघ' शब्द का भी निपातन प्रतिपादनीय है ।

आढ्य—च्यर्थ में वर्तमान परन्तु च्येर्विपरिहित कर्मैर्विशिष्ट आढ्य, सुभग, स्थूल, पलित, नग्न, अन्ध तथा प्रिय शब्दों के उपपदत्व में 'कृन्' धातु से करण अर्थ में ख्युन् प्रत्यय होता है ।

(१) पाणि, ताड इत्यादि निपात्यन्ते इत्यन्तमन्वय नास्ति ।

भवति । अस्वाधिति किम् ? आह्वीकुर्वन्त्यनेन । ननु च स्युना मुञ्जते स्युटा भवितव्यम्, न च स्युट् स्युनश्च विशेषोऽस्ति, तत्र किं प्रतिषेधेन ? एव तर्हि प्रतिषेधसामर्थ्यात् स्युन्यसति स्युडपि न भवति, तेन हलुद्रोऽप्ययमर्थतः प्रतिषेधः । उत्तरार्थश्च स्वप्रतिषेधः क्रियते ॥

कर्त्तरि भुवः खिण्युच्युक्त्वा ॥ ५७ ॥

आह्वाविषु सुवन्तेषूपपदेषु चर्त्तव्येष्वन्तेषु भवतेर्धातो कर्त्तरि कारकं खिण्युच्, चुक्न् इत्येतां प्रत्ययो भवत । अनाख्य आह्वी भवति आट् अर्भविष्यु, आहवभाबुक । सुभगभविष्यु, सुभगभाबुक । स्थूलभविष्यु, स्थूलभाबुक । पलितभविष्यु, पलितभाबुक । गगनभविष्यु, गगनभाबुक । अन्धभविष्यु, अन्धभाबुक । प्रियभविष्यु, प्रियभाबुक । कर्त्तरोरिति किम् ? करणे मा भूत् । स्वययधित्वेव—आह्वी भविता । अथवा वित्येव—आह्वी भविता ॥

उदात्तत्वाद् भुव सिद्धमिकारादित्वमिष्युच ।

ननस्तु स्वरसिद्धयर्थमिकारादित्वमिष्यते ॥

स्पृशोऽनुदके किन् ॥ ५८ ॥

स्पृशधातोरनुदकं सुबन्त उपपदं किन्प्रत्ययो भवति । ननु सकर्मकत्वात्स्पृशे कर्म-बोपपद प्राप्नोति ? नैव बोप, कर्त्तरोरिति पूर्वस्युदात्तवर्त्तते, मत्कर्मप्रचयार्थं विज्ञायते—सुबन्तमात्रे बोपपदं कर्मप्रचयो लभ्यते । इत स्पृशति घृत्स्पृक् । मन्त्रेण स्पृशति मन्त्रस्पृक् । जलेन स्पृशति जलस्पृक् । अनुदकस्पर्श । नकार “किन्प्रत्ययस्य कु-” इति विभेदणार्थं ।

कर्त्तृत्वग्दधृक्स्त्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च ॥ ५९ ॥

ऋत्विगाद्य पञ्च शब्दाः किन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अपरे त्रयो धातवो निर्दिश्यन्ते । ऋनुदात्त उपपदं यजेर्धातो किन्प्रत्ययो निपात्यते—ऋतौ यजति, ऋनु वा यजति, ऋनुप्रयुक्तो वा यजति ऋत्विक् । रुदरेषा यथाकर्मचिदनुगतस्य । एषे किन्प्रत्ययो द्विर्वचनमन्तोदात्तश्च च निपात्यते—एष्णोतीति दृष्टम् । सूत्रे कर्मणि किन् अमागमश्च निपात्यते—सृजन्ति तामिति चक् । दिशं कर्मणि किन्निपात्यते—दिशन्ति तामिति दिक् । उपधात्स्निहे किन्नुपसर्गान्मलोप पञ्च च निपात्यते—उष्णिक । अद्भ, दुषि, कृञ् इत्येतेषा धातूना किन् प्रत्ययो भवति । निपातनैः सद् निर्देशाद्वापि किञ्चिद्वाचनिक कार्यमस्ति । अद्भते सुबन्तमात्र उपपदं किन्प्रत्ययो भवति—प्राह्, प्रयह्, उवृह् । युजे ऋद्धे क्वेलादेव-युह्, युञ्जी, युञ्ज । सोपपदात्तु “सत्सृद्विप” इत्यादिना किप् भवति—अधयुक्, अधयुजो, अधयुज । कृड, कृञ्जा, कृञ्ज । नलोप, कस्मान्न भवति ? निपातनमाहचर्त्तव्यं ॥

त्यदादिषु दृशोऽनालां चने कञ् च ॥ ६० ॥

त्यदादिषूपपदेषु दृशोर्धातोरनालोचनेऽर्थे वर्तमानात् कञ् प्रत्ययो भवति चकारा-

कर्त्तरि—कञ् अर्थे न वर्तमान परन्तु स्वप्रत्ययरहित सुबन्त आह्वी आदि के उपपदत्व में ‘दृ’ धातु से कञ् में खिण्युच् तथा चुक्न् प्रत्यय होने हैं ।

स्पृशोऽनुदके—उदकभित्त सुबन्त के उपपद होने पर ‘स्पृश’ धातु से किन् प्रत्यय होना है ।

ऋत्विग्दृष्टम्—ऋत्विक् आदि पाँच किन्प्रत्ययान्त शब्दों का निपातन तथा सुबन्तोपपदक ‘अध्यू’, ‘उव’ तथा ‘कृञ्’ धातुओं से किन् प्रत्यय होता है ।

त्यदादिषु—त्यदादि के उपपदत्व में अनानोचन अर्थ में वर्तमान ‘दृश’ धातु से कञ् तथा किन् प्रत्यय होते हैं ।

किन् च । स्वाहक् । स्वाहश् । ताहक् । ताहश् । याहक् । याहश् । कजो (१)नको
विशेषणार्थः—“ठक् ठक् क्” इति । अनालोचन इति किम् ? तं पश्यति तद्दर्श । ताद्या
दयो (२)हि रुडिशब्दप्रकारः, नैवात्र दर्शनक्रिया विद्यते । असमानान्ययोश्चेति वक्तव्यम् ॥
सहक् । सहश् । अन्याहक् । अन्याहश् । छट्ते वसश्च वक्तव्यम् ॥ याहक् । याहश् । नाहक् ।
अन्याहक् । काहक् ॥

सत्सु द्विपद्बहुबहुयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेषु किप् ॥६१॥

सुपरीत्यनुवर्त्तते । कर्मग्रहणं तु “स्प्रृशोऽनुदके किन्” इत्यतः प्रभृति न व्याप्रियते ।
सदादिभ्यो धातुभ्य सुबन्त उपपदे उपसर्गेष्वनुपसर्गेषु किप्प्रत्ययो भवति । उपसर्ग-
ग्रहणं ज्ञापनार्थम्—अन्यत्र सुवग्रहणे उपसर्गग्रहणं न भवतीति, “वद् सुपि क्यप् च”
इति । ‘सू’ इति द्विपदाहाचर्चात् सूतेरादादिकस्य ग्रहणं न सुवतेस्तीरादिकस्य ।
‘युजिर् योगे’, ‘युज समाधौ’, द्वयोरपि ग्रहणम् । “विद ज्ञाने”, ‘विद सत्तायाश्च’, ‘विद
विचारणे’, त्रयाणामपि ग्रहणम्, न छान्नार्थस्य विद्, अकारस्य विवचित्त्वात् । सव-
शुचिपत्, अन्तरिक्षत्, उपसत् । सू-अण्डम्, शतम्, प्रम् । द्विप-मित्रदिद्,
प्रदिद् । दुह-मिभ्रम्, प्रभ्रम् । दुह-गोडुक्, प्रडुक् । युज्-अश्वयुक्, प्रयुक् । विद-वेद-
वित्, प्रवित्, ब्रह्मपित् । भिद्—काष्ठभित्, प्रभित् । छिद्—रज्जुच्छिद्, प्रच्छिद् । जि-
शयुजित्, प्रजित् । नी-सेनानी, प्रणीः, ग्रामणीः, अग्रणीः । कथमत्र णत्वम् ? “स एषा
ग्रामणीः” इति निपातनात् । नयत्—“पूर्वपदात् संज्ञायाम्ग” इति णत्वम् । राज-राट्,
विराट्, सम्भ्राट् । “मौ राजि समः कौ” इति मत्वम् । “अन्वेषामपि दृश्यते”, “किप् च”
इति सामान्येन वक्ष्यन्ति, तस्यैवायं प्रपञ्च ॥

भजो णिवः ॥ ६२ ॥

उपसर्गं सुपीति वर्त्तते । भजेर्धातोः सुबन्त उपपदे उपसर्गेष्वनुपसर्गेषु णिवप्रत्ययो
भवति । अर्धं भजते अर्द्धमाक् । उपसर्गेषु—प्रमाक् ॥

छन्दसि सहः ॥ ६३ ॥

उपसर्गं सुपीत्येव । छन्दसि विषये सहेर्धातोः सुबन्त उपपदे णिवप्रत्ययो भवति ।
(३)पुरावाट् । “सहे साहः स” इति पत्वम्, “अन्वेषामपि दृश्यते” इति वीर्षत्वम् ॥

समानान्य—समान तथा अन्य शब्दों के उपपद होने पर नी उपसर्ग दोनों प्रत्यय होते हैं—
ऐसा समझना चाहिए ।

दृशे—स्वदादि के उपपद होने पर ‘दृश्’ धातु से इस प्रत्यय भी समझना चाहिए ।

सत्सु द्विप—उपसर्गात्मक अथवा अनुपसर्गात्मक सुबन्त के उपपद होने पर ‘सद्’, ‘सू’ ‘द्विप’,
‘दुह’, ‘उह’, ‘युज्’, ‘विद्’, ‘जिद्’, ‘छिद्’, ‘जि’, ‘नी’ तथा ‘राट्’ धातुओं से किप् प्रत्यय
होता है ।

भजो—उपसर्गात्मक अथवा अनुपसर्गात्मक सुबन्त के उपपदत्व में ‘भज’ धातु से णिव प्रत्यय
होता है ।

छन्दसि—वेद में सुबन्तोपपदक ‘सद्’ धातु से णिव प्रत्यय होता है ।

(१) नकार (टिट्टाणन-) इति विशेषणार्थः ।

(२) ताह्कारश्च इति पाठान्तरम् ।

(३) जहापाट् । शतनापाट् । इ यदि कश्चिद् ।

वहश्च ॥ ६४ ॥

वहेर्धातोश्छन्दसि विषये सुवन्त उपपदे णिवप्रत्ययो भवति । प्रष्टवाद् । दित्यवाद् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

कव्यपुरीषपुरीष्येषु ज्युट् ॥ ६५ ॥

कव्य, पुरीष, पुरीष्य इत्येतेषु उपपदेषु छन्दसि विषये वहेर्धातोर्ज्युट् प्रत्ययो भवति । कव्यवाहन चितृणाम् । पुरीषवाहन । पुरीष्यवाहन ॥

हन्येऽनन्तः पादम् ॥ ६६ ॥

हन्यशब्दे उपपदे छन्दसि विषये वहेर्धातोर्ज्युट् प्रत्ययो भवति, अनन्त.पाद चेद्बहिर्वर्तते । अग्निश्च हन्यवाहन । अनन्त पादमिति किम् ? हन्यवाडग्निरजरः पिता नः ॥

जनसनखनक्रमगमो विट् ॥ ६७ ॥

छन्दसि, उपसर्गं, सुधीत्यनुवर्तते । 'जन जनने', 'जनी प्रादुर्भावं' द्वयोरपि ग्रहणम् । तथा 'पणु दाने', 'वन पण समकौ', द्वयोरपि ग्रहणम् । जनादिभ्यो धातुभ्य सुवन्त उपपदे छन्दसि विषये विट् प्रत्ययो भवति । टकार. सामान्यग्रहणाविधातार्थं "वेरपृक्तस्य" इति, विशेषणार्थश्च "विड्वनोरनुनामिकस्यान्" इति । अब्जा. । गोजा. । सन-गोपा इन्द्रो नृपा असि । खन-विसखा (१), कूपखा. । क्रम-दधिक्रा । गम-अग्नेना उन्नेतृणाम् ॥

अदोऽनन्ते ॥ ६८ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । अदेर्धातोर्नन्ते सुप्युपपदे विट् प्रत्ययो भवति । आममति आमात् । मस्यात् । अनन्त इति किम् ? अन्नाद् ॥

क्रव्ये च ॥ ६९ ॥

क्रव्यशब्द उपपदे अदेर्धातोर्विट् प्रत्ययो भवति । क्रव्यमति क्रव्यात् । पूर्वणैव सिद्धे वचनमसरूपधाधनार्थम्, तेनापन भवति । कथं तर्हि क्रव्याद् ? कृतविकृतशब्दे उपपदेऽण्, तस्य च पृषोदरादिपाठान् क्रव्यत्वात् । कृतविकृतपकमासभक्षः क्रव्याद् उच्यते । आममासभक्ष क्रव्यादिति ॥

दुहः कप् घश्च ॥ ७० ॥

दुहेर्धातोः सुप्युपपदे कप्रत्ययो भवति घकारश्चान्तादेशः । कामदुघा धेनु (२) । अर्धदुघा ॥

वहश्च—'वह' धातु से भी वेद में णिव प्रत्यय होता है ।

कव्यपुरीष—कव्य, पुरीष एवम् पुरीष्य के उपपद होने पर 'वह' धातु से वेद में ज्युट् प्रत्यय होता है ।

हन्ये—हन्य शब्द के उपपद होने पर ऋजपादमध्य में वर्तमान 'वह' धातु से वेद में ज्युट् प्रत्यय होता है ।

जनसन—सुवन्तोपपदक 'जन' आदि धातुओं से वेद में विट् प्रत्यय होता है ।

अदोऽनन्ते—अन्नशब्दमित्तसुवन्तोपपदक 'अद' धातु से विट् प्रत्यय होता है ।

क्रव्ये च—क्रव्योपपदक 'अद' धातु से भी विट् प्रत्यय होता है ।

दुह —सुवन्तोपपदक 'दुह' धातु से कप् प्रत्यय तथा प्रकृति को घकारान्तादेश हो जाता है ।

(१) विलखा इति ऋषिर् ।

(२) धर्मदुघा धेनु इति पुराणान्तरे । श्यासेष्य पाठ उपलभ्यते । अर्धदुघेत्यत्र अर्धदुघेति पदमअरी ।

मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् ॥ ७१ ॥

श्वेतवह, उपथशस्, पुरोडाश इत्येतेभ्यो ण्विन् प्रत्ययो भवति मन्त्रे विषये । धातूप-
पदसमुदाया निपात्यन्ते अलाक्षणिककार्यसिद्धयर्थम्, प्रत्ययस्तु विधीयत एव । श्वेत-
शब्दं कर्त्तुं वाचिन्नुपपदे वक्ष्येति । कर्मणि कारके ण्विन् प्रत्ययो भवति—श्वेता एनं वहन्ति
श्वेतवा इन्द्र । उपथशब्दे कर्मणि कारणे वा उपपदे शस्तेर्धातोर्ण्विन् प्रत्ययो भवति,
नलोपश्च निपात्यते—उक्थानि शसति, उक्थैर्वा ससति उक्थशा यजमानः । 'दाश्च
दाने' इत्येतस्य पुर पूर्वस्य इत्वम्, कर्मणि च प्रत्यय—पुरो दाशन्त एन पुरोडा । श्वेत-
वहादीना इत् पदस्येति वक्तव्यम् ॥ श्वेतवोभ्याम् । श्वेतवोनि । पदस्येति किम् ?
श्वेतवाही, श्वेतवाह ॥

अवे यज्ञः ॥ ७२ ॥

अवे उपपदे यजेर्धातोर्ण्विन् प्रत्ययो भवति मन्त्रे विषये । एव यज्ञे वरुणस्यावया असि ।
योगविभाग उत्तरार्थः ॥

विजुपे छन्दसि ॥ ७३ ॥

उप उपपदे यजेरुच्छन्दसि विषये विच् प्रत्ययो भवति । उपयङ् भीरुश्चै वहन्ति(१) ।
उपयङ्भ्याम् । छन्दोग्रहणं ब्राह्मणार्थम् । वित्करणं सामान्यग्रहणाविघातार्थम्—“वेर-
पृक्तस्य” इति । किमर्थमिदमुच्यते, यावत्ता “अन्येभ्योऽपि दृश्यते” इति यजेरपि विच्
सिद्ध एव ? यजेर्नियमार्थमेतत्—उपयजेरुच्छन्दस्येव, न भाषायामिति ॥

आतो मनिन्कनिव्वनिपश्च ॥ ७४ ॥

छन्दसीति वचंते, सुपि, उपसर्गोऽपीति च । अकारान्तेभ्यो धातुभ्य सुप्युपपदे
छन्दसि विषये मनिन्, कनिप्, वनिप् इत्येते प्रत्यया भवन्ति अकाराद्विज् भवति ।
सुदाया । अश्वत्थामा । कनिप्—सुधीवा, सुपीवा । वनिप्—भूरिदावा, वृत्पावा । विच्
खत्वपि—कीलालपाः, शुभयाः, रामस्योपदाः ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ ७५ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । अन्येभ्योऽपि धातुभ्योऽनाकारान्तेभ्यो मनिन्, कनिप्,
वनिप् इत्येते प्रत्यया दृश्यन्ते विच्च । सुशर्मा । कनिप्—प्रातरिवा, प्रातरिवानौ ।
वनिप्—विजावा, अग्नेवावा । विच् खत्वपि—रंढसि पूर्णं नये । अपिशब्दः सर्वा-
पाधिष्यभिचारार्थः । निरुपपदादपि भवति—धीवा, पीवा । दृशिग्रहणं प्रयोगानुस-
रणाद्यम् ॥

मन्त्रे—मन्त्रविषय में श्वेतोपपदक 'वह', उपथोपपदक 'शस्' तथा पुरोपपदक 'दाश्' धातुओं
से ण्विन् प्रत्यय (तथा अन्यात्त्व अन्यथाऽप्राप्त कार्यों का निपात्यने भी) होता है ।

श्वेतवहादीनाम्—श्वेतवह, आदि से शस्कारके ण्विन् प्रत्यय से आदि से उक्त प्रत्यय
लभजना चाहिए ।

अवे—मवोपपदक 'यज्ञ' धातु से मन्त्रविषय में ण्विन् प्रत्यय होता है ।

विजुपे—उपोपपदक 'यज' धातु से वेद में विच् प्रत्यय होता है ।

आता—सुबन्त तथा उपसर्ग के उपपदत्व में आकारान्त धातु से मनिन्, कनिप् तथा वनिप्
प्रत्यय होते हैं वेद विषय में ।

अन्येभ्योऽपि—अन्य धातुओं से भी मनिन् आदि प्रत्यय देखे जाते हैं ।

(१) उपयङ् एवम् इत्युदाहरणमधिकं न्यासे ।

किप् च ॥ ७६ ॥

सर्वधातुभ्यः सोपपदेभ्यो निरूपपदेभ्यश्च छन्दसि भाषाया च विवप् प्रत्ययो भवति । उखाया ससते उखासत् । पर्णध्वत् । वाहाद् अरयति वाहाअट् । “अन्येषामपि हरयते” इति दीर्घ ॥

स्थः क च ॥ ७७ ॥

सुप्युपमगोऽपीति च वर्तते । ‘स्था’ इत्येतस्माद्भातो सुप्युपपदे कप्रत्ययो भवति, किप् च । किमर्थमिदमुच्यते, यावता “सुपि स्थः” इति क सिद्ध एव ? “अन्येषोऽपि हरयते” इति किप्, बाधकबाधनार्थं पुनर्यचनम् । शभि धातो सज्ञायामचं बाधते—शस्य, शस्या ॥

सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ॥ ७८ ॥

अजातिवाचिनि सुवन्त उपपदे ताच्छील्ये गम्यमाने धातोर्णिनिप्रत्ययो भवति । उष्ण-भोजी । शीतभोजी । अजाताचिनि किम् ? ब्राह्मणानामन्त्रयिता । ताच्छील्य इति किम् ? उष्ण भुङ्क्ते कदाचित् । सुपीति वर्तमाने पुन सुवद्ब्रह्मणमुपसर्गानिवृत्त्यर्थम् । उष्प्रतिभ्या-माङि सत्तरूपसरयानम् । उदासारिण्य । प्रत्यासारिण्य ॥ उष्माधुकारिणि च । साधु-कारी । साधुवायी । उष्ब्रह्मणि वद् । ब्रह्मवादिनो वदन्ति ॥

कर्त्तर्युपमाने ॥ ७९ ॥

कर्त्तृवाचिनि उपमान उपपदे धातोर्णिनिप्रत्ययो भवति । उपपदकर्त्ता प्रत्ययार्थस्य कर्त्तृरुपमानम् । उष्ट्र इव क्रोशति उष्ट्रक्रोशी । ध्वाङ्क्षराधी । अताच्छील्यार्थं आरम्भ, जात्यर्थो वा । कर्त्तरीति किम् ? अपूपानिव भक्तयनि मापान् । उपमान इति किम् ? उष्ट्र क्रोशति ॥

व्रते ॥ ८० ॥

व्रत इति शास्त्रतो नियम उच्यते । व्रते गम्यमाने सुवन्त उपपदे धातोर्णिनि प्रत्ययो भवति । ममुदायोपाधिध्यायम्, धातूपपदप्रत्ययसमुदायेन व्रते गम्यते । स्वण्डिलवायी । अध्राद्धभोजी । कामचारप्राप्तौ नियम—सति शयने स्वण्डिल एव शोते नान्यत्र, सति भोजने अध्राद्धमेव भुङ्क्ते न ध्राद्धमिति । व्रते इति किम् ? स्वण्डिले शोते देवइत्त । अताच्छील्यार्थं आरम्भ, जात्यर्थो वा ॥

बहुलमाभीक्ष्ये ॥ ८१ ॥

आभीक्ष्ये गम्यमाने धातोर्बहुल णिनि प्रत्ययो भवति । आभीक्ष्य पौन पुग्मम्,

किप् च—सोपपद तथा निरूपपद सभौ धातुभौ से लोक तथा वेद मे किप् प्रत्यय होता है ।
स्थ क—सुवन्नोपपदक तथा उपसर्गोपपदक ‘रथा’ धातु मे क प्रत्यय होता है और किप् भी ।
सुप्यजातौ—अजातिवाचक सुवन्त के उपपद होने पर धातु मे ताच्छील्य अर्थ में णिनि प्रत्यय होता है ।

उष्प्रतिभ्यामाङि—उदुपपद तथा प्रतुपपदक आङ्पूर्वक ‘भृ’ धातु से भी णिनि प्रत्यय का प्रतिपादन करना चाहिए ।

साधु—साधुपूर्वक ‘कृ’ धातु से अताच्छील्य में भी णिनि प्रत्यय समझना चाहिए ।

ब्रह्मणि—ब्रह्मन्नुपपदक ‘वद्’ धातु से णिनि प्रत्यय अवगन्तव्य है ।

कर्त्तर्युपमाने—कर्त्तृवाचक उपमानोपपदक धातु से णिनि प्रत्यय होता है ।

व्रते—सुवन्नोपपदक धातु से व्रत के गम्यमान होने पर णिनि प्रत्यय होता है ।

बहुलम्—आभीक्ष्य अर्थ में धातु से बहुल करके णिनि प्रत्यय होता है ।

तात्पर्यमासेवा, ताच्छ्रीहयादभ्यत् । कपायपायिणो गाम्भाराः । श्रीरपायिण उनीतरा ।
सौवीरपायिणो बाह्वीकाः । बहुलग्रहणात् कुलमापत्ताद इत्यत्र न भवति ॥

मनः ॥ ८२ ॥

सुपानि वत्तते । मन्यते. सुवन्त उपपदे गिनिप्रत्ययो भवति । दर्शनीयमानी । शोभ
नमानी । बहुलग्रहणात्सुत्तेर्मन्यतेग्रहण न मनुते, उत्तरसूत्रे हि खश्प्र-यये विरुणकृते
विशेष स्यात् ॥

आत्ममाने खश्च ॥ ८३ ॥

(१) आत्मनो मननमात्ममान । आत्ममाने वत्तमानान्मन्यते: सुपुपपदे खश्प्रत्ययो
भवति, चकाराणिनिश्च । यदा प्रत्ययार्थः कर्ताऽऽत्मानमेव दर्शनीयत्वादिवा धर्मेण
युक्तं (२) मन्यते तदाऽयं विधिः । दर्शनीयमात्मानं मन्यते दर्शनीयमानी देवदत्तस्य यज्ञ
दत्तः । अतः सार्वकालिका विधयो वेदितव्याः ॥

भूते ॥ ८४ ॥

भूम् इत्यधिकारो "वत्तमाने लट्" इति यावत् । यदित उद्धर्ध्वमनुकमिप्यामो
भूत् इत्येव नद्वेदितव्यम् । धात्वधिकाराच्च धात्वर्थं भूत् इति विज्ञाप्यते । नद्वयति-
"करणे यज्ञः" । अग्निष्टोमेनेष्टवान् अग्निष्टोमयाजी । भूत् इति किम् ? अग्निष्टोमेन
यजते ॥

करणे यज्ञः ॥ ८५ ॥

गिनिरनुवत्तते न खश् । यजतेर्दातोः करण उपपदे गिनिप्रत्ययो भवति भूते । अग्नि-
ष्टोमयाजी । अग्निष्टोम फलभावनायाः करण भवति ॥

कर्मणि हनः ॥ ८६ ॥

कर्मणि उपपदे हन्तेर्धातोर्गिनिप्रत्ययो भवति भूते काले । पितृव्यवात्सी । मातुलघात्सी ।
सुस्तिप्रहण कर्त्तव्यम्, इह मा भूत्—चोरं हतवान् ॥

ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् । ८७ ॥

कर्मणीति वत्तते । ब्रह्मादिषु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्धातोः क्विप् प्रत्ययो भवति भूते ।
ब्रह्महा । भ्रूणहा । वृत्रहा । किमर्थमिदमुच्यते, यावता सार्वभ्रातृभ्य क्विक्विहित एव ?
ब्रह्मादिषु हन्तेः क्विप्प्रचनं नियमार्थम्, चातुषिषश्चात्र नियम इत्यन्ते—ब्रह्मादिव्येष हन्ते-

मनः—सुवन्तोपपदक 'मन' धातु से गिनि प्रत्यय होना है ।

आत्ममाने—आत्मनननार्थक 'मन' धातु से सुवन्त के उपपद होने पर लश् तथा गिनि प्रत्यय
होते हैं ।

भूते—यहा से लेकर 'वत्तमाने लट्' सूत्र से पहले तक विहित कार्य भूतकाल में होते हैं ।

करणे—करणत्वानीय सुवन्त के उपपद होने पर 'यज्ञ' धातु से भूतकाल में गिनि प्रत्यय
होता है ।

कर्मणि—कर्मकारक के उपपदरूप में 'हन' धातु से भूतकाल में गिनि प्रत्यय होता है ।

ब्रह्म—इमैर्वाग्निष्ट ब्रह्म, भ्रूण तथा वृत्र के उपपदरूप में 'हन' धातु से भूतकाल में क्विप्
प्रत्यय होता है ।

(१) न्यासपदमन्त्रीसवादात् आत्मनो मननमात्ममान इति मूलपाठो न प्रतीवते ।

(२) पदमन्त्रीसवादात् युक्तमिति मूलपाठो भवति । तत्र विदितमित्यस्याध्याहारः ।

नान्यस्मिन्नुपपदे-पुरुष इतवानिति; ब्रह्मादिषु हन्तेरेव नान्यस्मात्स्यात्-ब्रह्माधीतवानिति, ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूतकाले द्विवच नान्य. प्रत्यय, तथा भूतकाल एव नान्यस्मिन्-ब्रह्माण हन्ति, हनिष्यति वेति । तदंतद्वच्यमाणबहुलग्रहणस्य पुरस्तादपकर्षणाल्लभ्यते ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ८८ ॥

पूर्वण नियमादप्राप्त क्रियाधीयते । छन्दसि विषये उपपदान्तरेऽपि हन्तेर्बहुल क्रिप्रत्ययो भवति । मातृहा सतम नरक प्रविशत् । पितृहा । न च भवति-पितृघात; मातृघात ॥

सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृजः ॥ ८९ ॥

कर्मणीति वर्तते, तद्वत्सम्भवात् सुज्ञस्व वर्जयित्वा परिशिष्टाना विशेषणं भवति । स्वादिषु कर्मसूपपदेषु करोतेर्द्धातो नियम प्रत्ययो भवति । सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । पुण्यकृत् । अयमपि नियमार्थ आरम्भ, त्रिविधश्चात्र नियम इष्यते-धातुनियम वर्जयित्वा कालोपपदप्रत्ययनियमा (१) । धातोरनियतत्वादन्यस्मिन्नप्युपपदे भव ति-श, छ, कृत्, भाष्यकृत् ॥

सोमे सुजः ॥ ९० ॥

कर्मणीति वर्तते । सोमे कर्मण्युपपदे सुनोनेर्द्धातो क्रिप् प्रत्ययो भवति । सोमसुत् । सोमसुर्त् । सोमसुत् । अयमपि नियमार्थ आरम्भ, चतुर्विधश्चात्र नियम इष्यते-धातु-कालोपपदप्रत्ययनियम (२) ॥

अग्नी चैः ॥ ९१ ॥

कर्मणीत्येव । अग्नी कर्मण्युपपदे चिनातेर्द्धातो क्रिप् प्रत्ययो भवति । अग्निचित् । अग्निचित् । अत्रापि पूर्ववच्चतुर्विधो नियम इष्यते ॥

कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ॥ ९२ ॥

चै, कर्मणीति वर्तते । कर्मण्युपपदे चिनाते कर्मण्येव कारके क्रिप् प्रत्ययो भवति अग्न्याख्यायाम् धातुपपदप्रत्ययसमुदायेन चैदग्न्याख्या गम्यते । श्येने इव चीयते श्येनचित् । कङ्कचित् । आख्याग्रहण रुद्धिमप्रत्ययार्थम्-अग्न्यर्थो हीष्टकाचय उच्यते श्येनचिदिति ॥

बहुलम्-वेद मे अन्योपपदक 'इन्' धातु मे भा बहुल करके क्रिप् प्रत्यय होता है ।
सुकर्म-सु तथा कर्मन्वविशिष्ट कर्मन्, पाप, मन्त्र तथा पुण्य कर्मों के उपपद होने पर 'इन्' धातु मे क्रिप् प्रत्यय होता है ।
सोमे-कर्मन्वविशिष्ट सोमशब्द के उपपदत्व मे 'सुन्' धातु मे क्रिप् प्रत्यय होता है ।
अग्नी-कर्मन्वविशिष्ट अग्नि शब्द के उपपद होने पर 'चि' धातु मे क्रिप् प्रत्यय होता है ।
कर्मण्यग्न्याख्या-कर्मन्वविशिष्ट शब्द के उपपद होने पर 'चि' धातु मे कर्मकारक मे ही क्रिप् प्रत्यय होता है यदि उपपदविशिष्टप्रत्ययान्त वा वाच्य अग्नि ही हो ।

१ । नृत्तान् एवेति कालनियम, कर्मण्युपपदे एवेति उपपदनियम, क्रिप्प्रत्यय एवेति प्रत्ययनियम । (श्रीना०)

२ । अग्ने नियमाकारा ब्रह्मज्ञो यदिमूत्रवदुन्नेया । (श्रीना०)

कर्मणीनिर्विक्रियः ॥ ९३ ॥

कर्मण्युपपदे विपूर्वात्क्रीणातेर्धातोरितिप्रत्ययो भवति । कर्मणीति वत्तमाने पुनः कर्म-
ग्रहणं कर्तुः कुत्सानिमित्ते कर्मणि यथा २धात्, कर्ममात्रे मा भूत्—सोमविक्रयी, एव
विक्रयी । इह न भवति—धान्यविक्राय ॥

दृशेः कनिष् ॥ ९४ ॥

कर्मणीत्येव । दृशोर्धातोः कर्मण्युपपदे कनिष् प्रत्ययो भवति । नेरुहथा । परलोकरथा ।
“अन्येऽन्योऽपि दृश्यते” इति कनिषि सिद्धे पुनर्वचन प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थम् ॥

राजनि युधिकृजः ॥ ९५ ॥

कर्मणीत्येव । राजन्शब्दे कर्मण्युपपदे युध्यते करोतेश्च कनिष् प्रत्ययो भवति । ननु
च युधिरकर्मरु ? अन्तर्भावित्यर्थः । सकर्मको भवति । राजयुध्या । राजान योषित
वानित्यर्थः । राजकृत्वा ॥

सहे च ॥ ९६ ॥

सहशब्दे चोपपदे युधिकृनोर्धातोः कनिष्प्रत्ययो भवति । अन्तर्व(१)धाचि-वाचोपपद
कर्मणा विशेष्यते । सहयुध्या । सहकृत्वा ॥

सप्तम्यां जनेडः ॥ ९७ ॥

सप्तम्यन्त उपपदे जनेर्धातोर्ऽः प्रत्ययो भवति । उपसरे जातः उपसरजः । मन्दुरज ॥

पञ्चम्यामजातो ॥ ९८ ॥

पञ्चम्यन्त उपपदे जातिवर्जिते जनेर्ऽः प्रत्ययो भवति । बुद्धिजः । सरकारजः ।
दु खजः(२) । अजाताविति किम् ? हस्तिनो जातः, अभाजातः ॥

उपसर्गे च संज्ञायाम् ॥ ९९ ॥

उपसर्गे चोपपदे जनेडः प्रत्ययो भवति सज्ञार्था विषये । समुदायोपाधिः । मज्ञा ।
अमेमा मानची प्रज्ञा ॥

अनौ कर्मणि ॥ १०० ॥

अनुपूर्वाद् जने कर्मण्युपपदे ङः प्रत्ययो भवति । पुमासम्भुजान पुननुज ।
स्यनुज ॥

कर्मणी—कर्मविविशिष्ट के उपपद होने पर विपूर्वक 'नी' धातु से इति प्रत्यय होता है ।

दृशे—कर्मविविशिष्ट के उपपदत्व में 'दृश्' धातु से कनिष् प्रत्यय होता है ।

राजनि—कर्मविविशिष्ट राजन् शब्द के उपपदत्व में 'युध' तथा 'कृन्' धातुओं से कनिष्
प्रत्यय होता है ।

सहे—सहशब्दोपपदक 'युध' तथा 'कृन्' धातु से भी कनिष् प्रत्यय होता है ।

सप्तम्याम्—सप्तम्यन्तोपपदक 'जन' धातु से ङ प्रत्यय होता है ।

पञ्चम्याम्—पञ्चम्यन्तस्युपपदक पञ्चम्यन्त पद के उपपदत्व से 'जन्' धातु से ङ प्रत्यय
होता है ।

उपसर्गे—उपसर्गे के उपपद होने पर भी 'जन्' धातु से ङ प्रत्यय होता है यदि प्रत्ययान्त
सङ्घातक दो ।

अनौ—कर्मविविशिष्ट के उपपद होने पर अनुपूर्वक 'जन्' धातु से ङ प्रत्यय होता है ।

(१) वचनत्वविरहित पाठान्तरम् ।

(२) परमशतौपसर्गोचनया खेदज इत्यप्युदाहरण प्रतिभाति ।

अन्येष्वपि दृश्यते ॥ १०१ ॥

अन्येष्वप्युपपत्तेषु कारकेषु जनेर्दप्रत्ययो दृश्यते । मङ्गम्यामित्युक्तमसप्तम्यामपि दृश्यते । न जायते इत्यजः । द्विजानां द्विजा । पञ्चम्यामजाताविद्युक्त जातावपि दृश्यते । प्राङ्मण-
जो धर्मः । त्रिजिज युद्धम् । उपसर्गो संज्ञायामिद्युक्तम्, असंज्ञायामपि दृश्यते—अभिजा, परिजा, केदा । “अनी कर्मणि” इत्युक्तमकर्मण्यपि दृश्यते—अनु जातः अनुजः । अपि-
शब्दः सर्वोपाधिष्वभिचारार्थः । तेन धात्वन्तरादपि भवति कारकान्तरेऽपि—परितः
जाता परिखा, आखा ॥

निष्ठा ॥ १०२ ॥

“कृत्वन् निष्ठा” इत्युक्तम्, स निष्ठासङ्ग प्रत्ययो भूते भवति । कृतम् । कृतवान् ।
भुक्तम् । भुक्तवान् । निष्ठायामितरेतराश्रयत्वात्प्रसिद्धिः, संज्ञया कृत्वन् भाव्येते, सतो-
श्चानयो सज्ञया भाव्यम् ? नैष द्रोप । भाविनी सज्ञा विज्ञायते, स भूते भवति यस्यो-
त्पन्नस्य निष्ठेत्येवा सज्ञा भवति । सामर्थ्यात् कृत्वन्त्वोविधानमेतत् । आदिकर्मणि निष्ठा
वक्तव्याऽऽ । प्रकृतं कृत् द्वेदत्तः । प्रकृतवान् कृत् द्वेदत्तः ॥

सुयजोर्ध्वनिप् ॥ १०३ ॥

सुनोतेर्यजतेश्च ध्वनिप् प्रत्ययो भवति । सुत्वा । यत्वा ॥

जीर्यतेरतृन् ॥ १०४ ॥

भूत इति वर्तते । जीर्यतेरतृन् प्रत्ययो भवति भूते । जरन् । जरन्ती । जरन्त ।
वासरूपेण निष्ठा—जीर्णं, जीर्णवानिति ॥

छन्दसि लिट् ॥ १०५ ॥

भूत इत्येव । छन्दसि विषये धातोर्लिट् प्रत्ययो भवति । अह सूर्यमुभयतो ददर्श ।
अहं धावापृथिवी आततान । ननु च “छन्दसि छुङ्ङुङ्ङुलिट्” इति सामान्यं लिट्
विहित एव ? धातुमध्यन्धे स विधिः, अथ त्वविशेषेण ॥

लिटः कानञ् वा ॥ १०६ ॥

छन्दसि लिट् कानञ्देशो भवति वा । अग्निं चित्रयान् । सोमं सुपुत्राण । बहून्
सुपुत्राण । न च भवति—अह सूर्यमुभयतो ददर्श, अह धावापृथिवी आततान । लिट्प्रवृत्त
किम्, न पूर्वस्यैव प्रकृतस्यादेशविधाने विभक्तिविपरिगामो भविष्यति ? लिट्मात्रस्य
क्या स्यात्, योऽपि परोक्षे विहितस्तेस्याध्ययमादेशो भवति ॥

कमुश्च ॥ १०७ ॥

छन्दसि लिट् कमुरादेशो भवति । जञिञान् । पपिञान् । न च भवति—अह सूर्य-
मुभयतो ददर्श । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

अन्येष्वपि—अन्य कारक के उपपद होने पर भी ‘जन्’ धातु से ङ प्रत्यय देखा जाता है ।

निष्ठा—विद्युत्प्रकृत, सप्तम्यामजाता इत्येव भूतकाल में होते हैं ।

आदि—निष्ठाप्रत्यय का विधान आदि कर्म में समझना चाहिए ।

सुयजो—‘सु’ तथा ‘यज’ धातुओं से छ्वनिप् प्रत्यय होता है ।

जीर्यतेरतृन्—‘जृप्’ धातु से भूतकाल में अतृन् प्रत्यय होता है ।

छन्दसि—धातुओं से भूतकाल में छन्दो विषय में लिट् प्रत्यय होता है ।

लिट्—छन्दोविषय में लिट् को विकल्प से कानच् आदेश हो जाता है ।

कमुश्च—छन्दोविषय में लिट् को कमु आदेश भी हो जाता है ।

भाषायां सदवसश्रवः ॥ १०८ ॥

नद, वस, श्रु इत्येतेभ्यः परस्य लिटो भाषायां विषये वा कसुरादेशो भवति । आदेशविधानाद्भिर् लिटिपि तद्विषयोऽनुमीयते । उपसेद्विान् कौत्सः पाणिनिम् । तेन सुवने यथा प्राप्त प्रत्यया भवन्ति । उपासीदत् । उपासीदत् । उपससाद । अनृपि वात् कौत्सः पाणिनिम् । अन्ववत्सीत् । अन्ववसत् । अनूवास । उपशुश्रुवान् कौत्सः पाणिनिम् । उपाश्रीषीत् । उपाशृणोत् । उपशुश्राव । लुङ्लङ्ङिपये परस्तादनुवने कसुर्भवति ॥

उपेयिवाननाथाननूचानश्च ॥ १०९ ॥

उपेयिवान्, अनाथान्, अनूचान् इत्येते शब्दा निपात्यन्ते । उपपूर्वादिण कसु, द्विवचनमन्थामदीर्घत्वम्, तत्सामर्थ्यादेकादेशप्रतिबन्धः, तत्र "वस्वेकानाद्यत्साम्" इत्यनेकार्वादिण न प्राप्तोति, स निपात्यते, अभ्यासस्य श्रवणं धातुरूपस्य यणादेशः—उपेयिवान् । आदिनिधमाप्राप्तश्च "वस्वेकाजाद्यत्साम्" इति प्रतिपिद्धः, स पुनरिदं प्रतिप्रत्यये, तेनात्रादी न भवति—उपेयुप, उपेयुपा । न चाश्रोपसर्गास्तन्मन्त्रम् । अन्योपसर्गापूर्वां त्रिरूपसर्गात्तु भवत्येव—समीयिवात्, ईषिवात् । वावचनानुवृत्तेश्च पूर्वबल्लुडादयोऽपि भवन्ति—उपायान्, उपेत्, उपेयाय । अम्नोतेनेनपूर्वात् क्वसुनिपात्यते, इडभावश्च—अनाथान्, नाशीत्, नाशनात्, नाश । वचेरनुपूर्वात् कर्त्तरि कान्निपात्यते—अनूचान्, अन्ववोचन्, अन्ववचीन्, अनूवाच ॥

लुङ् ॥ ११० ॥

भूत इत्येव । भूतर्थे वत्तमानाद् धातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति । अकारोत् । अहा पीत् । लुङ्प्रत्यये लुङ् रात्रिविशेषे जागरणमन्तरी वक्तव्यः । क्व भवानुपितः ? अहमत्रावात्सम् ॥

अनद्यतने लङ् ॥ १११ ॥

भूत इत्येव । अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिरुद्धः । अविद्यमानाद्यतने भूतार्थे वत्तमानाद् धातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति । अकरोत् । अहरत् । बहुव्रीहिनिरुद्धः । किमर्थः ? अद्य ह्ये वा अशुचमहीनि न्यामिश्रे मा भूत् । अपरोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दशानविषये लङ् वक्तव्यः । अरुगद्यतनः साकृतम् । अरुगद्यतनो माध्यमिकानिति ॥

अभिज्ञावचने लट् ॥ ११२ ॥

अभिज्ञा स्मृति, लङ्प्रत्यय उपपत्ते भूतानद्यतने लट्प्रत्ययो भवति । लटोऽपवादः ।

भाषायाम्—'मद', 'वस' पदम् 'श्रु' धातुभ्यो से परवर्त्ती लिट् को भाषा में विकल्प में लृङ् आदेश होना है ।

उपेयिवान्—'उपेयिवान्', 'अनाथान्' तथा 'अनूचान्' शब्दों का निपातन होना है ।

लुङ्—धातु से भूतकाल में लृङ् प्रत्यय होना है ।

वसने—यदि उत्तर देनेवाला रात्रिशेष में पूरा तरह जगकर रहा हो तो ऐसी दशा में अनद्यतन भूतकाल में भा 'वत्' धातु से लृङ् प्रत्यय होता है ।

अनद्यतने—अनद्यतन भूतकाल में धातु से लृङ् प्रत्यय होता है ।

परोक्षे च—लोकप्रसिद्ध परोक्ष पदान् भा यदि लज्जतशब्द के प्रयाका के दर्शन का विषय होने का योग्यता रम्यता हो तो धातु से लृङ् प्रत्यय होता है ।

अभिज्ञा—स्मृतिवाचक शब्द के उपपत्त होने पर अनद्यतन भूतकाल में धातु से लट् प्रत्यय होता है ।

काले पृष्टद्यमाने भूतानद्यतनपरोक्षे वर्त्तमानाद्धातोर्लट् इति प्रथमौ भवति । कञ्चित् कञ्चित्पृच्छति—अगच्छद्देवदत्त ? अयजद्देवदत्त ? इयाज देवदत्त ? अरन इति किम् । जगाम देवदत्त । आसन्नकाल इति किम् ? भवन्तं पृच्छामि, जधान कंसं किल वासुदेव ॥

लट् स्मे ॥ ११८ ॥

भूतानद्यतनपरोक्ष इति वर्त्तते । स्मशब्द उपपदे भूतानद्यतनपरोक्षे लट् प्रत्ययो भवति । लियोऽपवादः । नलेन स्म पुराधीयते । ऊर्णया स्म पुराधीयते ॥

अपरोक्षे च ॥ ११९ ॥

अपरोक्षे च भूतानद्यतनेऽर्थे वर्त्तमानाद्धातोः स्म उपपदे लट् प्रत्ययो भवति । एव स्म पिता प्रचीति । इति स्मोपाध्याय कथयति ॥

ननौ पृष्टप्रतिवचने ॥ १२० ॥

अनद्यतने परोक्ष इति निवृत्तम् । भूतसामान्ये विधिरयम् । ननुशब्द उपपदे प्रत्ययपूर्वके प्रतिवचने भूतेऽर्थे लट् प्रत्ययो भवति । लुङ्गोऽपवाद । अकार्पा कटं देवदत्त ? ननु करोमि भो । अनोचस्तत्र किञ्चिद्देवदत्त ? ननु ब्रवीमि भो । पृष्टप्रतिवचन इति किम् ? नन्वकार्पन्माणवक ॥

नन्वोर्विभाषा ॥ १२१ ॥

भूत इत्येव । नशब्दे नुशब्दे चोपपदे पृष्टप्रतिवचने विभाषा लट् प्रत्ययो भवति भूते । अकार्पा । कटं देवदत्त ? न करोमि भो । नाकार्पम् । अहं नु करोमि । अहं न्वकार्पम् ॥

पुरि लुङ् चास्मे ॥ १२२ ॥

अनद्यतनग्रहणमिह मण्डूकप्लुत्यानुवर्त्तते । पुराशब्द उपपदे स्मशब्दवर्जिते भूतानद्यतनेऽर्थे विभाषा लुङ् प्रत्ययो भवति लट् च । ताभ्या मुक्ते पक्षे यथाविषयमन्येऽपि प्रथया भवन्ति । वसन्तीह पुरा छात्राः । अवांसुः पुरा छात्राः । अवसन्तिह पुरा छात्राः । ऊपुरिह पुरा छात्राः । अस्म इति किम् ? नलेन स्म पुराधीयते ॥

वर्त्तमाने लट् ॥ १२३ ॥

आरब्धोऽपरिसमाप्तश्च वर्त्तमान, तस्मिन् वर्त्तमानेऽर्थे वर्त्तमानाद्धातोर्लट् प्रत्ययो भवति । पचति । पठति ॥

लट् स्मे—स्म शब्द के उपपद होने पर भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तौ धातुओं से लट् प्रत्यय होता है ।

अपरोक्षे—भूत अनद्यतन अपराक्ष अर्थ में वर्त्तमान धातुओं से भी स्म शब्द के उपपद होने पर लट् प्रत्यय होता है ।

ननौ—ननु शब्द के उपपद होने पर भूतकालिक प्रत्ययपूर्वक प्रतिवचन अर्थ में धातु से लट् लकार होता है ।

नन्वोर्विभाषा—भूतकालिक पृष्ट-प्रतिवचन अर्थ में न तथा नु के उपपद होने पर धातु से वैकल्पिक लट् प्रत्यय होता है ।

पुरि—स्म-शब्दरहित पुरा शब्द के उपपद होने पर धातु से लुङ् प्रत्यय तथा लुट् प्रत्यय भी होते हैं ।

वर्त्तमाने—वर्त्तमानार्थ में धातु से लट् प्रत्यय होता है ।

लटः शतृशानचात्रप्रथमासमानाधिकरणे ॥ १२४ ॥

लटः शतृशानचात्रियेनावादेशी भवति अप्रथमान्तेन चेतस्य सामानाधिकरण्यं भवति । पचन्त देवदत्त पश्य । पचमानं देवदत्त पश्य । पचता कृन्म् । पचमानेन कृन्म् । अप्रथमानमानाधिकरणे इति किम् ? देवदत्त पचति । लडिति वर्तमाने पुनर्लडप्रहण-मधिकविधानार्थम्, क्वचिन् प्रथमानमानाधिकरणेऽपि भवति-सन् ब्राह्मणः, अस्ति ब्राह्मणः ; विद्यते ब्राह्मणः, विद्यमानो ब्राह्मण । सुङ्क्ष्, सुहोति । अधीयान्, अधीते । उमाहवा-क्रोशोः । मा पचन् । मा पचमान । केचिद् विभाषाप्रहणमनुवर्तयन्ति, "नन्वोविभाषा" इति । सा च व्यवस्थिता । तत्र यथादर्शनं प्रयोगा नेतव्याः ॥

सम्बोधने च ॥ १२५ ॥

प्रथमासमानाधिकरणार्थं आरम्भ । सम्बोधने च विषये लटः शतृशानचात्र प्रथमो भवति । हे पचन् । हे पचमान ॥

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥ १२६ ॥

लक्षणे चिह्नत्वे येन लक्षणम् । जनको हेतुः । चात्वर्थविशेषण चेतन् । लक्षणे हेतौ चार्थे वस्तुमानाद्वातो परस्य लटः शतृशानचात्रादेशी भवति, तौ चेतश्चक्रेतु क्रिया-विषयो भवति । लक्षणे-ज्ञापना सुङ्क्षते यवना, तिष्ठन्तोऽनुशासति गगका । हेतौ-जर्ज-यन् वमति, अधीयानो वमति । लक्षणहेत्वोरिति किम् ? पचति, पठति । क्रियाया इति किम् ? प्रथमगुणयोर्मां भूत्-य कर्मणे सोऽन्वय, यदुल्लेखने तदल्लु, यन्निवीदति तद् गुरु । लक्षणहेत्वोरिति निर्देश पूर्वनिपातव्यभिचारश्चिह्नम् ॥

तौ मत् ॥ १२७ ॥

तौ शतृशानचात्रौ स त्वजौ भवति । तौ प्रहणमुत्पाद्यवसर्गाथम् । शतृशानचात्रस्य मत्ता भवति । जात्यगस्य क्वचिन् । ब्राह्मणस्य करिन्त्यन् । ब्राह्मणस्य करिष्यमाण । सम्प्रदेशा — "पूरणगुणमुहितार्थमद्वययत्तय" इत्येवमादय ॥

पृङ्पजोः शानच् ॥ १२८ ॥

पृङ्गो यत्रैव धातो शानच् प्रथमो भवति । पचमान । यजमान । यदि प्रथमा शान-जादयो न लादेशा, कथं सोम पचमानो नष्टमाप्तान इति पृष्टीप्रतिषेध ? वृत्तिति प्रयाहार-निर्देशात् । यत्र मनिविष्टाना प्रयाहार ? "लटः शतृ" इत्यत्र प्रभृति आ वृत्तो नकारान् । ङिप्र शतृवा वचनम् । चारस्य द्विपत् । चार द्विपत् ॥

लट — अप्रथमानप्रथमानाधिकरणे लट् को शतृ तथा शानच् आदेश हो जाने है ।

माहवाक्रोशो—माह क उपपद करने पर अनुपेक्षित लट् का शतृ तथा शानच् आदेश होने है भाष्य के गन्धमान होने पर ।

सम्बोधने—सम्बोधनप्रथमानप्रथमानाधिकरणे लट् को भी शतृ तथा शानच् आदेश हो जाने है ।

लक्षण—क्रियाविषयक लक्षण तथा हेतु अर्थ में वस्तुमान वापुओं में विहित लट् को शतृ तथा शानच् आदेश हो जाने है ।

तौ मत्—शतृ तथा शानच् को 'मत्' मत्ता होने है ।

पृङ्पजो—'पृङ्' तथा 'यज' धातुओं से शानच् प्रथम होता है ।

द्विप—'विषोऽपि' मूत्र में विहित शतृ पद्यय के जोत में विक्रम में धर्मो विभक्ति होने है—यत्र समशाना चादिप ।

ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ॥ १२९ ॥

ताच्छील्यं तत्स्वभावता । वयः शरीरावस्था यौवनादि । शक्तिः सामर्थ्यम् । ताच्छी-
ल्यादिषु धातोश्चानश् प्रत्ययो भवति । ताच्छील्ये तावत्-कतीह मुण्डयमाना, कतीह
भूययमाणा । वयोवचने-कतीह कवच पर्ययमाना, कतीह शिखण्डं वहमाना । शक्ती-
कतीह निघ्नाना, कतीह पचमाना ॥

इङ्धार्योः शत्रुकृच्छिणि ॥ १३० ॥

इङो धारेश्च धात्वोः शत्रुप्रत्ययो भवति अकृच्छिणि कर्त्तरि । अकृच्छ्र सुखसाध्यो यस्य
कर्तुर्धात्वर्थः । सोऽकृच्छ्री । अधीयन् पारायणम् । धारयन्नुपनिषदम् । अकृच्छिणीति किम् ?
कृच्छ्रेणाधीते, कृच्छ्रेण धारयति ॥

द्विपोऽमित्रे ॥ १३१ ॥

अमित्रः शत्रुः । अमित्रे कर्त्तरि द्विपोऽर्थात् । शत्रुप्रत्ययो भवति । द्विपन्, द्विपन्तौ,
द्विपन्तः । अमित्र इति किम् ? द्वेषि भार्या पतिम् ॥

सुनो यज्ञसंयोगे ॥ १३२ ॥

यज्ञेन संयोगो यज्ञसंयोगः । यज्ञसदुवतेऽभिपवे वर्त्तमानात् सुनोतेऽर्थात् । शत्रुप्रत्ययो
भवति । सर्वे सुन्वन्तः, सर्वे यजमाना -सन्निज उच्यन्ते । संयोगग्रहण प्रधानकर्तृप्रतिपत्य
र्थम्, याजनेषु मा भूत् । यज्ञसंयोग इति किम् ? सुनोति सुराम् ॥

अर्हः प्रशंसायाम् ॥ १३३ ॥

प्रशंसा स्तुति । अर्हतेऽर्थात् । प्रशंसायाम् शत्रुप्रत्ययो भवति । अर्हन्निह भवान् विद्याम् ।
अर्हन्निह भवान् पूजाम् । प्रशंसायामिति किम् ? अर्हति चौरो यधम् ॥

आक्वेस्त्च्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ॥ १३४ ॥

“आजभात” इति निवपं वक्ष्यति । आ एतस्मात् निवपसंज्ञाद्यानित ऊर्ध्वमनु-
क्रमिष्यामस्तच्छीलादिषु कर्तृषु ते वेदितव्या । अभिविधौ चायमाह, तेन निवपोऽप्ययमर्थ-
निर्देशः । तद्विति धात्वर्थः । शीलादिविशेषणत्वेन निदिश्यते, तच्छीलौ यः स्वभावतः फल-
निरपेक्षस्तत्र प्रवर्त्तते, विनापि शीलेन तत्साधुकारी भो धात्वर्थं साधु करोति । उत्तरत्रैवो-
दाहरिष्याम ॥

तन् ॥ १३५ ॥

सर्वधातुभ्यस्तन् प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । तकारः स्वरार्थं । तच्छीले
तावत्-कर्ता कटान्, वदितान्नापवादान् । तद्धर्मणि-मुण्डयितार ध्राविषायना भवन्ति

ताच्छील्य—ताच्छील्य, वयोवचन तथा शक्ति अर्थ में धातु से चानश् प्रत्यय होता है ।
इङ्धार्योः—‘इङ्’ धातु तथा ‘धारि’ धातु से वर्त्तमान काल में शत्रु प्रत्यय होता है यदि
प्रत्ययान्तनाम्न कर्त्ता के लिए क्रिया कष्टमात्र न हो ।

द्विपोऽमित्रे—अमित्रकर्त्तृक ‘द्विप’ धातु से वर्त्तमान काल में शत्रु प्रत्यय होगा है ।
सुनो—यज्ञसयुक्त अभिपव अर्थ में वर्त्तमान ‘सु’ धातु से शत्रु प्रत्यय दाता है ।
अर्ह—‘अर्ह’ धातु से प्रशंसा अर्थ में शत्रुप्रत्यय होता है ।
आक्वे—‘आजभात’ सूत्र से विहित क्तिप् प्रत्यय तक जितने प्रत्यय कद जायगे वे सब
तच्छीलादि कर्त्ता के अर्थ में ही विहित होंगे ।
तन्—तच्छीलादि अर्थ में सब धातुओं से तन् प्रत्यय होता है ।

व रूढाम्, अन्नमनुहता आह्वारका भवन्ति आदे विद्, उन्नेवारस्वीत्प्रलायना भवन्ति पुने जाते । तत्त्वावकारिणि-कर्ता कटम्, गन्ता खेटम् । अत्रुन्विधावृषिविडु चानुपस-
र्गस्यः । होता । पोता । अनुपपार्गस्येति किम् ? उद्गता, प्रविहर्ता—गृजेव भवति । स्वरे
विनेप । अत्रयते पुक् चङ् । नेटा । अत्रिरेद्वेषानामकारश्चोपशया अनिट्त्वं चङ् ।
खेटा । अत्रयेश नियुक्तेः । घत्ता । क्वचिदधिकृत उच्यते । अत्रन्दसि वृच्चङ् । अत्रुभ्यः
सप्रहीतृभ्य । स्वरे विशेष ॥

अलङ्कृन्निराकृन्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृत्तुष्टुसहचर

इण्युच् ॥ १३६ ॥

अलङ्कृनादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तुषु इण्युच् प्रत्ययो भवति । अलङ्करिण्यु ।
निराकरिण्यु । प्रजनिण्यु । उपचिण्यु । उपतिण्यु । उन्मदिण्यु । रोचिण्यु । अपत्र-
दिण्यु । वक्तिण्यु । वदिण्यु । सहिण्यु । चरिण्यु (१) । अलङ्कृन्नो मण्डनार्थाद्युच (२) पूर्व-
विप्रतिपेनेण्युवक्तव्यः ॥

णेश्छन्दसि ॥ १३७ ॥

ष्यन्ताद्गतोरञ्जन्दिमि विषये तच्छीलादिषु कर्तुषु इण्युच् प्रत्ययो भवति । एषदं
धारयिण्यव । वीह्य पारयिण्यव ॥

भुवश्च ॥ १३८ ॥

भवनेर्घातोश्छन्दमि विषये तच्छीलादिष्विण्युच् प्रत्ययो भवति । भविण्युः । योग-
विभाग उत्तरार्थ । चकारोऽनुक्तममुच्चयार्थ—आजिण्युना लोहितचन्दनेन ॥

ग्लानिस्थश्च क्स्तुः ॥ १३९ ॥

छन्दमीति निवृत्तम् । ग्लानि, जि, स्था इत्येतेभ्यो धातुभ्यश्चकाराद् भुवश्च तच्छीलादिषु
क्स्तु प्रत्ययो भवति । ग्लान्यु । जिण्यु । स्थास्तु । भूण्यु । गिञ्चाय प्रत्ययो न क्त्वि,
नेन एव ईकारो न भवति । “क्त्विचि च” इत्यत्र गकारोऽपि चर्षभूतो निदिश्यते, तेन

तृन्विषयौ—अतिवर्षे मं भी अनुपपार्गक धातु से तृन् प्रत्यय होना है ।
नयते—‘नि’ धातु से तृन् प्रत्यय तथा एने वृक् का आगम भी हो जाता है ।
त्विपेर्देवता—‘त्विष’ धातु से देवता के अभिषेय होने पर तृन् प्रत्यय होना है तथा उपधा
को अकारदेश भी हो जाता है ।
उदेश—‘अद’ धातु से अधिकृत अर्थ में तृन् प्रत्यय होना है ।
छन्दसि—वेद में ‘अद’ धातु से अधिकृत अर्थ में तृच् प्रत्यय मा होता है ।
अलङ्कृन्—‘अलङ्कृन्’, ‘निराकृन्’ आदि धातुओं से तच्छीला आदि अर्थों में इण्युच् प्रत्यय
होता है ।

अलङ्कृन्नो—मण्डनार्थक ‘अलङ्कृन्’ धातु से युक् के स्थान में पूर्वविप्रतिपेध से इण्युच् प्रत्यय
समक्षना वाहिय ।

णेश्छन्दसि—ष्यन्त धातु से तच्छीलादि अर्थ में इण्युच् प्रत्यय होता है वेद में ।
भुवश्च—‘भू’ धातु से भी छन्दोविषय में तच्छीलादि अर्थ में इण्युच् प्रत्यय होता है ।
ग्लानि—‘ग्लि’, ‘जि’, ‘स्था’ तथा ‘भू’ धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में क्तु प्रत्यय होता है ।

(१) अत्र चरे सौपमर्गादपि इण्युच् विधीयते इति प्रतीयते । तथा च मान—स सञ्चरिण्यु-
र्भवनान्तरितु याच् इति । प्रत्ययान्तेन वा ममात् । (श्रीना०) ।

(२) इदं वाचिक वचिदेव इत्यते ।

गुणो न भवति । “रनु. किति” इत्यत्रापि गकारो निदिश्यते, तेन शुच इह न भवति ।
 वस्मोर्गिरिवाञ्च स्थ ईकार. किञ्चित्तोरीत्यशासनात् ।
 गुणाभावस्त्रिषु स्मार्यः श्रुत्युक्तोऽनित्यत्वं गकोरितो. ॥
 छन्दोश्छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ दंशणव पशवः ॥

त्रसिगृधिघृपिक्षिपेः कनुः ॥ १४० ॥

त्रसादिभ्यो घातुभ्यस्तच्छीलादिषु कनु प्रत्ययो भवति । वस्नु । घृधु । घृणु ।
 क्षिप्नुः ॥

शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् ॥ १४१ ॥

इति शब्द आद्यर्थे । शमादिभ्यो घातुभ्योऽष्टाभ्यस्तच्छीलादिषु घिनुण् प्रत्ययो भवति ।
 ‘शम उपशमे’ इत्यतः प्रभृति ‘मदी हर्षे’ इत्येवमन्त शमादिर्दिवाद्यन्तर्गणः । धकार उच्चरत्र
 कुत्वार्य । उकार उच्चारणार्थः । णकारो बृद्धयर्थः । शमी । तमी । दमी । श्रमी । भ्रमी ।
 क्लमी । प्रमादी । उन्मादी । अष्टाभ्य इति किम् ? असिता ॥

संपृचानुरुधाड्यमाड्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंजवरपरिक्षिपपरिरटपरि-
 वदपरिदहपरिसुहदुपद्विपद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजा-

तिचरापचरामुपाभ्याहनश्च ॥ १४२ ॥

घिनुणनुवर्त्तते । संपृचादिभ्यो घातुभ्यो घिनुण् भवति तच्छीलादिषु । ‘पृची सपर्के’
 इति रुधादिर्गृह्यते न त्वदादिः, लुपिक्करणत्वात् । परिदेविर्वादिर्गृह्यते—‘देवृ देवने’ इति ।
 ‘क्षिप प्रेरणे’ दिवादिस्तुदादिश्च सामान्येन गृह्यते । ‘युज समाधौ’ दिवादिः, ‘युजिर् योते’
 रुधादिः, द्वयोरपि ग्रहणम् । ‘रज रागे’ इत्यस्य निपातनादनुरामिकलोपः । सम्पर्कः ।
 अनुरोधी । आयामी । आयासी । परिसारी । ससर्गी । परिवेवी । सज्वारी । परि-
 चेषी । परिराटी । परिवादी । परिदाही । परिमोही । दोषी । द्वेषी । द्रोही । दोही ।
 योगी । आक्रीडी । विवेकी । त्यागी । रागी । भागी । अतिचारी । अपचारी । आमोपी ।
 अभ्याघाती ॥

वौ कपलसकथस्त्रम्भः ॥ १४३ ॥

‘कप हिंसार्थः’, ‘लस श्लेषणक्रीडनयो’, ‘कथ श्लाघायाम्’, ‘स्त्रम्भु विश्वासे’, इत्ये-
 तेभ्यो घातुभ्यो विशाब्द उपपदे घिनुण् प्रत्ययो भवति । विकारी । विलापी । विकथी ।
 विस्रम्भी ॥

अपे च लपः ॥ १४४ ॥

‘लप कान्तौ’ अस्माद्धातोरप उपपदे चकाराद् वौ च घिनुण् भवति । अपलापी ।
 विलापी ॥

दशे—‘दश’ धातु से छन्दोविषय में वस्नु प्रत्यय समझना चाहिए ।
 त्रसि—‘त्रस’, ‘गृध’, ‘घृष’ एवम् ‘क्षिप’ धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में कनु प्रत्यय होता है ।
 शमित्यष्टाभ्यो—‘शम’ आदि आठ धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में घिनुण् प्रत्यय होता है ।
 संपृचानु—‘संपृच्’, ‘अनुरष्’ आदि धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में घिनुण् प्रत्यय
 होता है ।

वौ कप—वि उपसर्ग से विशिष्ट ‘कप’, ‘लस’, ‘कथ’ तथा ‘स्त्रम्भु’ धातुओं से तच्छीलादि
 अर्थों में घिनुण् प्रत्यय होता है ।

अपे—अपौपपदक तथा व्युपपदक ‘लप’ धातु से भी तच्छीलादि अर्थों में घिनुण् प्रत्यय
 होता है ।

प्रे लपसृष्टुमथत्रहवसः ॥ १४५ ॥

प्र उपपदे लपादिभ्यो धिनुण भवति । प्रलापी । प्रसारी । प्रदावी । प्रमाथी । प्रवादी । प्रवामी । वस इति 'वस निवासे' इत्यस्य प्रहणम्, नाच्छादनार्थस्य, लुग्विकरणवात् ॥

निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिवटपरिवादिव्या-

भापासूयो वुञ् ॥ १४६ ॥

निन्दादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु वुञ् प्रत्ययो भवति । पञ्चम्यर्थे प्रथमा । 'विलश उपतापे', 'विलश विधाधने' द्वयोरपि ग्रहणम् । निन्दक । हिंसक । पलेशक । खादक । विनाशक । परिवेषक । परिशयक । परिवादक । व्याभाषक । असूयक । 'वुञ्चैव निन्दे वुञ्विधानं ज्ञापनार्थम्—ताच्छीलिकेषु वासरूपस्यायेन तृजादयो न भवन्तीति ॥

देविक्रुशोशोपसर्गे ॥ १४७ ॥

देवयते क्रुशोशोपसर्गे उपपदे वुञ् प्रत्ययो भवति । आवेवक । परिदेवकः । आशोशक । परिक्रोशकः । उपसर्ग इति किम् ? देवयिता, क्रोश ॥

चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् ॥ १४८ ॥

चलनार्थेभ्य शब्दार्थेभ्यश्चाकर्मकेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु वुञ् प्रत्ययो भवति । चलन । चोपन । शब्दार्थेभ्य—शब्दन, रवणः । अकर्मकादिति किम् ? पठिता विद्याम् ॥

अनुदात्तेतश्च हलादेः ॥ १४९ ॥

अनुदात्तेषो धातुर्हलादिकर्मकं ततश्च वुञ् प्रत्ययो भवति । वर्त्तन । वर्द्धन । अनुदात्तेत इति किम् ? भविता । हलादेरिति किम् ? पठिता । आदिग्रहणं किम् ? शुरुप्सन, मीमामन । अकर्मकादित्येव—वसिता वक्षम् ॥

जुचङ्कम्पदन्द्रम्यसृष्टिज्वलशुचलपपतपदः ॥ १५० ॥

जुप्रभृतिभ्यो धातुभ्यो जुच् प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । जु इति सौत्रो धातु । जवन । चङ्कमण । दन्द्रमण । सरण । शर्द्धन । ज्वलन । शोचन । लपण । पतन । पदन । चलनार्थानां परेश ग्रहणं सकर्मकार्थमिह, ज्ञापनार्थं च षडिग्रहणमन्ये वर्णयन्ति-

प्रे लप—प्रोपसर्गक 'ल्प', 'सृ', 'द्रु', 'मन्य', 'वद' तथा 'वस' धातुभ्यो मे धिनुण प्रत्यय होता है ।

निन्दहिंस—'निन्द', 'हिंस', 'विलश', 'खाद', व्युपसर्गक प्यन्त 'नश', पर्युपसर्गक 'क्षिप', पर्युपसर्गक 'रट', पर्युपसर्गक प्यन्त 'वद', व्याहृत्पर्युपसर्गक 'माव' तथा 'असूय' धातुभ्यो मे तच्छीलादि कर्तृषु मे वुञ् प्रत्यय होता है ।

देवि—उपसर्गविशिष्ट प्यन्त 'दिव्' तथा क्रुश' धातुभ्यो मे वुञ् प्रत्यय होता है ।
चलन—अकर्मक चलनार्थक तथा शब्दार्थक धातुभ्यो मे तच्छीलादि कर्तृषु मे वुञ् प्रत्यय होता है ॥

अनुदात्तेतश्च—हलादि अकर्मक अनुदात्तेषु धातु मे मे वुञ् प्रत्यय होता है ।
जु चङ्कमण्य—'जु', दहन्त 'क्रम', दहन्त 'द्रम', 'सृ', 'गृध', 'वद', 'शुच', 'लप', 'पत' तथा 'पद' धातुभ्यो मे तच्छीलादि कर्तृषु मे वुञ् प्रत्यय होता है ।

ताच्छीलिकेषु मियो वासरूपविधिर्नास्तीति, तेनालंकृतमनुन्न भवति—अलङ्कृतेति । तथाहि—पदेकत्रा-विशेषविहितेन सामान्यविहितस्य युचोऽसरूपश्चात्समावेशो भवेदेव, किमनेन विधानेन ? ज्ञापनार्थं पुनर्विधीयते, प्रायिकं चैनजज्ञापनम् । क्वचिन्समावेश इष्यत एव-गन्ता खेट विकथनः ॥

क्रधमण्डार्थेभ्यश्च ॥ १५१ ॥

'क्रध कोपे', 'मडि भूपायोम्' इत्येतदर्थेभ्यश्च धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति । क्रोधनः । रोषणः । मण्डनः । भूषणः ॥

न यः ॥ १५२ ॥

यकारान्ताद्धातोर्युच् प्रत्ययो न भवति । 'पूर्वेण प्राप्त' प्रतिषिद्धयते । क्तुयिता । च्मायिता ॥

सूददीपदीक्षश्च ॥ १५३ ॥

सूद, दीप, दीक्ष इत्येतेभ्यश्च युच् प्रत्ययो न भवति । अनुदानेत्वात्प्राप्त. प्रतिषिद्धयते । सूदिता । दीपिता । दीक्षिता । ननु च दीपेर्विशेषविहितो रप्रत्ययो दृश्यते- "नमिकम्पिस्म्यजसकमर्हिसदीपो र" इति, स एव बाधको भवित्यति किं प्रतिषेधेन ? वासरूपेण युजपि प्राप्नोति । ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीति प्रायिकमेतदित्युक्तम् । तथा च समावेशो दृश्यते—कम्प्रा युवतिः, कमना युवतिः, कम्प्रा शाखा, कम्पना शाखेति । सूदर्युचि प्रतिषिद्धे कथं मनुसूदनो रिपुसूदन इति ? अनित्योऽयं प्रतिषेध इति योगविभागाद्विज्ञायते, अवधा मनुसूदनादयो नन्द्यादिषु द्रक्ष्यन्ते ॥

लपपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशृभ्य उकञ् ॥ १५४ ॥

लपादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु उकञ् प्रत्ययो भवति । अपलापुक वृषल-संगतम् । प्रपातुका गर्भो भवन्ति । उपपातुकं सत्वम् । उपस्थायुका पुन पशवो भवन्ति । प्रभातुकमन्नं भवति । प्रवृष्काः पर्जन्या । आघातुकं कापालिकस्य शूलम् । कामुका पुनं स्त्रियो भवन्ति । आगामुक वाराणसी रत्न बाहुः । किंशारुकं तीक्ष्णमाहुः ॥

जउपभिक्षकुट्टलुण्टवृडः पाकन् ॥ १५५ ॥

जल्पादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु पाकन् प्रत्ययो भवति । पकारो डोपर्यं । जल्पाकः । भिषाकः । कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः । वराकी ॥

प्रजोरिनिः ॥ १५६ ॥

प्रपूर्वाज्जबतेस्तच्छीलादिषु कर्तृषु इतिप्रत्ययो भवति । प्रजवी । प्रजविनी ॥

जिदक्षिविश्रीष्वमान्यथाम्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च ॥ १५७ ॥

'जि जज्ञे', 'दृङ् आदरे', 'क्षि क्षये', 'क्षि निवासगःयो' इति द्वयोरपि ग्रहणम् । प्रसू

शुध—कीर्णार्थक तथा शूणार्थक धातुओं से भी युच् प्रत्यय होता है ।

न यः—यकारान्त धातुओं से युच् प्रत्यय नहीं होता है ।

सूददीप—'सूद', 'दीप' तथा 'दीक्ष' धातुओं से भी युच् प्रत्यय नहीं होता है ।

लपपतपद—'लप', 'पन', 'पर' आदि धातुओं से उकञ् प्रत्यय होता है ।

जउपभिक्ष—'जउ', 'भिक्ष', 'कुट्ट', 'लुण्ट' तथा 'वृड' धातुओं से पाकन् प्रत्यय होता है ।

प्रजोरिनि—प्रपूर्वक 'जु' धातु से तच्छीलादि अर्थों में इति प्रत्यय होता है ।

जिदक्षि—'जि', 'दृङ्', 'क्षि', विरुर्धक 'पिन्', 'रण्', 'वम', तन्पूर्वक 'व्यय', अभिपूर्वक

इति- 'घृ प्रेरणे' इत्यस्य ग्रहणम् । जिप्रभृतिभ्यो धातुभ्य इति प्रत्ययो भवति तच्छीला-
दिषु कर्तृषु । जयी । दरी । चयी । विभ्रयी । ज्ञाययी । वयी । ज्ञाययी । अययी । अययी ।
प्रिभयी । प्रसयी ॥

स्पृहृगृहिपतिदपिनिद्रायन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ॥ १५८ ॥

'स्पृह ईप्सायाम्', 'गृह ग्रहणे', 'पत गती', चुरादावदन्ता पठ्यन्ते, 'द्व दानगतिरच-
मेपु', 'द्रा कुप्साया गती', निष्पृष्टस्तत्पूर्वंश्च, तदो नकारान्तता च निपात्यते, ह्रधाञ्
प्रपूर्वं इत्येतेभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु आलुच् प्रत्ययो भवति । स्पृहयालु । गृहयालु ।
पतयालु । दयालु । निद्रालु । तन्द्रालु । श्रेद्धालु ॥ आलुचि शीदो ग्रहणकर्त-
व्यम् ॥ शयालु ॥

दाघेट्सिद्दसदो रुः ॥ १५९ ॥

दा, घेट्, सि, शद, सद् इत्येतेभ्यो र् प्रत्ययो भवति । दाह । घार्ष्ण्यो मानरम् ।
'न लोकाव्यय' इत्युकारप्रश्लेषात् पथी न भवति । सेरु । शत्रु । सत्रु ॥

सृघस्यदः क्मरच् ॥ १६० ॥

घ, घसि, अद् इत्येतेभ्यो धातुभ्यः तच्छीलादिषु कर्तृषु क्मरच् प्रत्ययो भवति ।
कमरः । घकमरः । अकमरः ॥

भञ्जभाममिदो घुरच् ॥ १६१ ॥

भञ्ज, भाम, मिद् इत्येतेभ्यो घुरच् प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । भङ्ग
घाष्टम् । घिन्वात् कुत्वम् । भासुर ज्योति । मेदुर पशु । भञ्जे कर्मकर्त्तरि प्रत्यय,
स्वभावात् ॥

विदिमिदिच्छिदेः कुरच् ॥ १६२ ॥

ज्ञानार्थस्य निदेर्ग्रहणं न लाभाद्यर्थस्य, स्वभावात् । विद्वादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु
कर्तृषु कुरच् प्रत्ययो भवति । विदुरः पाण्डुर । मिदुर काष्ठम् । छिदुरा रज्जु । मिदि-
च्छिद्यो कर्मकर्त्तरि प्रयोगः । छिद्यधे सन्प्रसारणं कुरच् वक्तव्यः ॥ विधुर (१) ॥

इण्णशजिमत्तिभ्यः क्कृप् ॥ १६३ ॥

इण्, नश्, जि, सत्ति इत्येतेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु क्कृप् प्रत्ययो भवति ।
अम्, परिपूर्वक 'भू' तथा प्रपूर्वक 'सू' धातुभ्यो से तच्छीलादि अर्थां मे इति प्रत्यय
देना इ ।

स्पृहि—'स्पृह', 'गृह' आदि धातुभ्यो से तच्छीलादि अर्थो मे आलुच् प्रत्यय होता है ।

आलुचि—'शीद' धातु मे भी आलुच् प्रत्यय सम्प्रदाना चाहिए ।

दाघेट्—'दा', 'घेट्', 'सि', 'शद' तथा 'सद्' धातुभ्यो से क्प्रत्यय होता है ।

सृघस्यद्—'सृ', 'घस' तथा 'अद्' धातुभ्यो से तच्छीलादि अर्थो मे क्मरच् प्रत्यय होता है ।

भञ्ज—'भञ्ज' 'भाम' तथा 'मिद्' धातुभ्यो से तच्छीलादि अर्थो मे घुरच् प्रत्यय होता है ।

विदि—(ज्ञानार्थक) 'विद', 'मिद्' तथा 'छिद्' धातुभ्यो से तच्छीलादि अर्थो मे कुरच् प्रत्यय

देना है ।

इण्ये—'अथ धातु मे कुरच् प्रत्यय तथा सन्प्रसारण भी सम्प्रदाना चाहिए ।

इण्णश्—'इण्', 'नश्', 'मि' तथा 'सू' धातुभ्यो से तच्छीलादि अर्थो मे क्कृप् प्रत्यय

देना है ।

एकाररतुगर्भः । इत्वरः । इत्वरी । नश्वरः । नश्वरी । जित्वरः । जित्वरी । श्रुत्वरः । श्रुत्वरी ।
“नेड्वशि कृति” इतीट्प्रतिषेधः ॥

गत्वरश्च ॥ १६४ ॥

गत्वर इति निपात्यते । गमेरनुनासिकलोपः । ववरप् प्रत्ययश्च । गत्वर, गत्वरी ॥

जागरूकः ॥ १६५ ॥

जागरूकः प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । जागरूकः ॥

यजजपदशां यडः ॥ १६६ ॥

यजादीनां यडन्तानामूक प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । यायजूकः । जजपूकः ।
यन्दशकः ॥

नमिकम्पिस्म्यजपकमहिंसदीपो रः ॥ १६७ ॥

नम्यादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु रः प्रत्ययो भवति । नम्रे काष्ठम् । कम्पा
शाखा । स्मेरं मुखम् । अजस्र जुहोति । कम्पा युवति । हिंस रक्षः । दीप काष्ठम् । अजप-
मिति ‘जसु मोक्षणे’ नन्पूर्वां रप्रत्यायन्तः क्रियासातत्ये वर्तते ॥

सनाशंसभिध उः ॥ १६८ ॥

सन्निति स्मन्प्रत्ययान्तो गृह्यते, न सनिर्दातु, अनभिधानाद्वासिन्यायाद्वा(१) । सन्न-
भ्यो धातुभ्य आशसंभिवेश तच्छीलादिषु कर्तृषु उः प्रत्ययो भवति । चिकीर्षु ।
आशंसु । भिधु । ‘नाड शसि इच्छायाम्’ इत्यस्य ग्रहणम्, न शसे-स्तुत्यर्थस्य ॥

विन्दुरिच्छुः ॥ १६९ ॥

विदेर्नुमागम ह्येरेद्धत्वमुकारश्च प्रत्ययो निपात्यते तच्छीलादिषु कर्तृषु । वेदनशीलो
विन्दुः । पृषणशील इच्छुः ॥

क्याच्छन्दसि ॥ १७० ॥

क्य इति क्यचक्यडक्यया सामान्येन ग्रहणम् । क्यप्रत्ययान्ताद्वातोश्चन्दसि विषये
तच्छीलादिषु कर्तृषु उकारप्रत्ययो भवति । मित्प्रयुः । संखेदयुः । सुप्रयुः । छन्दसीति

गत्वरश्च—‘गन्’ धातु से करप् प्रत्यय तथा अनुनासिक का लोप हो जाता है ।

जागरूक—‘जाग्’ धातु से तच्छीलादि अर्थों में ऊक प्रत्यय होता है ।

यजजप—‘यज’, ‘जप’, ‘दश’ धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में ऊक प्रत्यय होता है ।

नमिकम्पि—‘नमि’, ‘कम्पि’ आदि धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में र प्रत्यय होता है ।

सनाशंस—सन्प्रत्ययान्त, आहपूर्वक ‘शस’ तथा ‘भिध’ धातुओं से उ प्रत्यय होता है ।

विन्दु—‘विद’ धातु से उ प्रत्यय तथा नुमागम का और ‘इष’ धातु से उ प्रत्यय तथा ष के
स्थान में छ आदेश का निपातन है ।

क्याच्छन्दसि—क्यजन, क्यजन तथा क्यचन धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में उ प्रत्यय
होता है छन्दोविषय में ।

(१) अल्पेन यत्नेन महतो महत शब्दगमूहस्य सर्वस्यैव एक न्यासिन्यायेनाभिधीयते । सन्-
प्रत्ययान्तप्रदो नदन्ताना धातुना समावेश, वगधातुप्रदो तु एकरथैव धातोरिति अनेकलक्ष्य-
समाश्रयतया व्याकरणात्प्रत्ययान्तप्रदामेव सुलभ इति आशयः । न्यासिन्यायस्यैवाऽऽशरत्त्वस्यैव च
एकाधो द्वे इति सूत्रे प्रदीपौघोतयो रूपम् । (जीना०)

किम्? मित्रीयिता। “न छन्दस्यपुत्रस्य” इति प्रतिषेधात् दीर्घः(१) ॥

आह्वगमहनजनः किकिर्नो लिट् च ॥ १७१ ॥

अकारान्तेभ्य, ऋवर्णांस्तेभ्यश्च, गम, हन, जन इत्येतेभ्यश्छन्दसि विषये तच्छीला-
द्विपु किकिर्नो प्रत्ययौ भवतः, लिट्बच्च तौ भवतः। आदिति इकारो मुखमुखार्थं, न
स्वयं तपर । मा भूतादपि परस्तपर इति ऋकारे तत्कालप्रहणम् । पपि सोमम् । ददिर्गा ।
मित्रावरुणौ ततुरि । दूरे शृध्वा जगुरिः । जग्मिर्युवा । जग्मिर्बुधम् । जग्मिर्बाजम् । अध
किमर्थं कित्त्वम्, यावता “असयोगाहित् कित्” इति कित्त्वसिद्धमेव? “ऋच्छ्रयुताम्” इति
लिटि गुण प्रतिषेधविषय आरभ्यते, तस्यापि वाचनार्थं कित्त्वम् । छकिकिर्नानुत्सर्गः,
छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनावच्छ । सेदि । नेमि । छभापाया धान्कृजसृजनिगमिभ्य-
किकिर्नो वन्त्यौछ । दधि । चक्रि । सत्रिः । जज्जि । जग्मि । नेमि । छसहिन्हिच्चकि-
पलिपतिभ्यो यङ्स्तेभ्य किकिर्नो षक्तव्यौछ । “दीर्घोऽकित्” । सासहि । वावहिः ।
चाचलि । पापति ॥

स्वपितृपोर्नजिड् ॥ १७२ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । स्वपेस्त्वेष्व तच्छीलाद्विपु कर्त्तुं नजिड् प्रत्ययो भवति ।
स्वप्नक् । तृष्णक् । छ उपैश्चेति षक्तव्यमछ । धृष्णक ॥

शुभ्रन्धोरारुः ॥ १७३ ॥

‘श हिंसायाम्,’ ‘वदि अभिवादनस्तुयो,’ इत्येताभ्यां धातुभ्या तच्छीलाद्विपु कर्त्तुं-
व्याह प्रत्ययो भवति । शरारु । वन्दारु ॥

भियः क्रुकृलुकनौ ॥ १७४ ॥

‘जिभी’ भये । अस्माद्धातो’ तच्छीलाद्विपु कर्त्तुं क्रुकृलुकनौ प्रत्ययौ भवत । भीरु ।
भीलुक । छक्रुकृन्नपि षक्तव्य छ भीरुक ॥

आह्वगम—आकारान्त, ऋवर्णान्ति, ‘गम्’, ‘हन’, तथा ‘जन्’ धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में
कि तथा किन् प्रत्यय होते हैं वेद में और दोनों ही प्रत्ययों को लिट्बच्चाव ही आता है ।

किकिर्नानुत्सर्ग—परन्तु उक्त धातुओं से ही कि तथा किन् प्रत्यय का विधान औत्सर्गिक है,
क्योंकि ‘सद’ आदि धातुओं से भी वेद में कि तथा किन् प्रत्यय देखे जाते हैं ।

भापायाम्—भाषा में भी ‘धान्’, ‘कृज्’, ‘सृ’, ‘जन्’, ‘गम्’ तथा ‘नम्’ धातुओं से कि तथा
किन् प्रत्यय अवगन्तव्य हैं ।

सहिवहि—‘सह’, ‘वद’, ‘बल’ ‘पल’ तथा ‘पत’ धातुओं से भी यङ् प्रत्यय होने पर कि तथा
किन् प्रत्यय होते हैं ।

स्वपि—‘स्वप्’ तथा ‘एष’ धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में नजिड् प्रत्यय होता है ।

धृष्णश्चेति—‘धृष’ धातु से भी नजिड् प्रत्यय मनश्चना चाहिए ।

श्वन्धो—‘श्व’ तथा ‘वन्दि’ धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में आरु प्रत्यय होता है ।

भिय—‘भी’ धातु से तच्छीलादि अर्थों में क्रुकृ तथा लुकृ प्रत्यय होते हैं ।

क्रुकृलपि—क्रुकृ प्रत्यय का भी विधान करना चाहिए ।

(१) छन्दसीत्यादि दीर्घपर्यन्त पाठो बहुषु नोपलभ्यते ।

स्थेशभासपिसकसो वरच् ॥ १७५ ॥

'घा गतिनिवृत्तौ', 'ईश ऐश्वर्ये', 'भास् दीप्तौ', 'पिस् पेस् गतौ', 'कस गतौ', इत्ये-
तेभ्यस्तच्छीलादिषु कर्त्तृषु वरच् प्रत्ययो भवति । स्थावर । ईश्वर । भास्वरः । ऐश्वरः ।
विकस्वरः ॥

यश्च यङः ॥ १७६ ॥

'या प्रापणे' । अस्माद्यङन्तात्तच्छीलादिषु कर्त्तृषु वरच् प्रत्ययो भवति । यायावरः ॥

आजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्विप् ॥ १७७ ॥

आजादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्त्तृषु क्विप् प्रत्ययो भवति । विभ्राट् । विभ्राजो ।
विभ्राज । भा । भासो । भास । पृ । पुरो । पुर । विद्यत् । विद्युतौ । विद्युत । ऊर्ज् ।
ऊर्जा । ऊर्ज । पृ । पुरो । पुर । जवतेर्दधिश्च निपात्यते । जृ । जुवौ । जुव । प्रावस्तुव ।
प्रावस्तुतौ । प्रावस्तुत । किमर्थमिदमुच्यते, यावताऽन्देभ्योपि दृश्यन्ते, "निवृप् च" इति
क्वचित्सिद्ध एव ? ताच्छीलिकैर्वाच्यते, वासरूपविधिर्नास्तीत्युक्तम् । अथ तु प्रायिकमेतत्,
ततस्तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ १७८ ॥

अन्येभ्योऽपि धातुभ्यस्ताच्छीलिकेषु क्विप् प्रत्ययो दृश्यते । युक् । द्विप् । मिप् । दशि-
प्रहण विध्यन्तरोपमपहार्थम् । क्वचित् दीर्घः । क्वचित् द्विर्नचनम् । क्वचित्सप्रसारणम् ।
तथा चाह—क्वचिन्क्वचिप्रच्छ्रयायतस्तुकप्रजुधीणा दीर्घोऽर्धप्रसारणं चञ् ॥ वचि-त्राक् ।
प्रच्छि—शब्दप्राट् । आयतस्तू । कटप् । जू । धी । जुमहणेनात्र नाथं, आज्ञादिभ्योऽपि
गृहीतत्वात् । छ्युतिगमिजुहोतीना द्वे चञ् । दिद्युत् । जगत् । छ्युहोतेर्दीर्घश्चञ् । जुहू ।
छद् भय इत्यस्य दृस्वश्च द्व चञ् । दृहत् । छ्यायते-संप्रसारणं चञ् । धी ॥

भुवः संज्ञान्तरयोः ॥ १७९ ॥

(१) भवतेर्धातो सज्ञायामन्तरे च गम्यमाने क्विप् प्रत्ययो भवति । विभूर्नाम
(२) कश्चित् । अन्तरे—प्रतिभू । धनिकाधमणोरन्तरे यस्तिष्ठति स प्रतिभूरुच्यते ॥ ।

स्थेश—'स्वा', 'ईश', 'भास्', 'पिस्' तथा 'कस' धातुभ्यो से तच्छीलादि अर्थो में वरच् प्रत्यय
होता है ।

यश्च—यजन्त 'या' धातु से भी वरच् प्रत्यय होता है ।

आजभास—'आज्', 'भास्' आदि धातुओं से तच्छीलादि अर्थों में क्विप् प्रत्यय होता है ।

अन्येभ्योऽपि—अन्य धातुओं से भी तच्छीलादि अर्थों में क्विप् प्रत्यय होता है ।

क्विवृक्चि—'क्व', 'प्रच्छ', आयतोपपदक 'स्तु', कटोपपदक 'पु', 'जु' तथा 'धि' धातुओं से
भी क्विप् प्रत्यय, दीर्घ तथा यथासम्भव संप्रसारणाभाव भी अवगन्तव्य है ।

द्युति—'द्युत', 'गम्' तथा 'हु' धातुओं को द्वित्व भी समझना चाहिए ।

जुहोते—'हु' धातु को दीर्घ भा होता है—ऐसा समझना चाहिए ।

दृ भये—भवार्थक 'दृ' धातु को ह्रस्व भी होता है और द्वित्व भी—यह अवगन्तव्य है ।

ध्यायते—'धै' धातु को संप्रसारण भी समझना चाहिए ।

भुव—'भू' धातु से क्विप् प्रत्यय होता है सज्ञा तथा अन्तर अर्थों को गम्यमान होने पर ।

(१) अत्र तच्छीलादिषु कर्त्तृष्विति निवृत्तमिति सूत्र-वाच्या प्रथमत्वं दर्शयन्त्यते वचिप् ।

(२) मिपभू इति पाठान्तरम् ।

विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम् ॥ १८० ॥

भुव इति वर्तते । वि, प्र, सम् इत्येवंपूर्वाङ्गवतेर्घातोर्द्धप्रत्ययो भवति, न चेत् संज्ञा गम्यते । विभुः सर्वगतः । प्रभुः स्वामी । संभुर्जनितः । अस्मृत्प्रामिति किम् ? विभूर्नाम कश्चित् । छद्मप्रकरणे मितद्र्वादिभ्य उपसर्क्यानमञ्ज । मित इवति मितद्र्वा । षभुः ॥

घः कर्मणि घ्नन् ॥ १८१ ॥

घयतेर्घातेश्च कर्मणि कारके घ्नन् प्रत्ययो भवति । पकारो ङीर्षथ । घयन्ति ता दधति वा भेषज्यार्थमिति धात्री । स्तनदायिनी आमलकी चोच्यते ॥

दास्यनीशसयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे ॥ १८२ ॥

'दाप् लवने', 'णीञ् प्रापणे', 'शसु हिंसायाम्' (१), 'यु मिश्रणे', 'युजिर् योते', 'एञ् स्तुतौ', 'तुद व्यथने', 'विन् व-घने', 'चिच् चरणे', 'मिह सेचने', 'पल् गतौ', 'दंशो दशने', 'णह वन्घने' इत्येतेभ्यो धातुभ्यः करणे कारके घ्नन्प्रत्ययो भवति । दास्यनेनेति दास्यम् । नेत्रम् । शस्त्रम् । योषत्रम् । स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेवत्रम् । मेडम् । पत्रम् । दंष्ट्रा । अजादिवारु टाप्, न ङीप् । दुशेरनुनासिकलोपेन निर्देशो ज्ञापनार्थः— विद्वत्तोऽन्धस्मिन्नपि प्रत्यये नलोपे वचश्चिद्वर्ततेति । तेन क्युत्यपि भवति—दशनम्, नद्वधी ॥

हलसृकरयोः पुवः ॥ १८३ ॥

पू इति पूङ्पूजोऽसामान्येन ग्रहणम् । अस्माद्धातो करणे कारके घ्नन् प्रत्ययो भवति, तस्येत्करण हलसृकरयोरवयवो भवति । हलस्य पोत्रम् । सृकरस्य पोत्रम् । मुखमुच्यते ॥

अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः ॥ १८४ ॥

'ऋ गतौ', 'लृञ् छेदने', 'धू विधूनने', 'पू प्रेरणे', 'खसु अवदारणे', 'वह मर्पणे', 'चरानिभक्तणयो' इत्येतेभ्यो धातुभ्यः करणे कारके इत्रप्रत्ययो भवति । अरित्रम् । लवित्रम् । धवित्रम् । सवित्रम् । यनित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम् ॥

पुवः संज्ञायाम् ॥ १८५ ॥

पूङ्पूजोः सामान्येन ग्रहणम् । पवतेर्घातो करणे कारके इत्रप्रत्ययो भवति समु-
विप्रसम्—वि, प्र तथा सन् उपसर्गो मे विशिष्ट 'भू' धातु से ड् प्रत्यय होना है यदि सज्ञा की प्रतीति समुदाय से न होती हो ।

छद्मप्रकरणे—मिनोपपद्यक 'द्र' धातु से भी ड् प्रत्यय का प्रतिपादन करना चाहिए ।
घः कर्मणि—'घेद्' तथा 'घान्' धातुओं में कर्मकारक में घ्नन् प्रत्यय होता है ।
धात्रीशस—'दाप्', 'नी', 'शस्', 'शुच', 'स्तु', 'तुद', 'सि', 'सिच्', 'मिह', 'पत्', 'पद्', 'दश' तथा 'नह' धातुओं से करणार्थ में घ्नन् प्रत्यय होता है ।
एल्—'पू' तथा 'पूङ्' धातुओं से इलावयवात्मक तथा सूकरावयवात्मक करणकारकार्थ में घ्नन् प्रत्यय होता है ।
अस्ति—'ऋ', 'लृञ्', 'ध', 'पू' (सू), 'खन्', 'सह' तथा 'चर' धातुओं से करणकारकार्थ में इत्र प्रत्यय होता है ।
पुव—'पूङ्' तथा 'पूज' धातुओं से इत्र प्रत्यय होता है यदि प्रत्ययान्त से सज्ञा की प्रतीति होती हो ।

(१) कश्चित् शसु हिंसायाम्, शसु स्तुतौ चेति द्वयोरपि ग्रहणम् इत्युपलभ्यते ।

दायेन चेत्संज्ञा गम्यते । दभं पवित्रम् । बर्हिष्पवित्रम् ॥

कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः ॥ १८६ ॥

पुव इति वर्त्तते । पुव, करणे कर्त्तरि च इत्रप्रत्ययो भवति । अपिदेवतयोर्यथान्त सम्बन्धः, ऋषौ करणे देवताया कर्त्तरि । पूयतेऽनेनेति पवित्रोऽयमृषिः । देवतायाम् अग्नि पवित्रं स मा पुनातु, वायुः सोमं सूर्यं इन्द्रः पवित्रम्, ते मा पुनन्तु ॥

जीतः क्तः ॥ १८७ ॥

त्रि इत्थस्यासौ जीत् । जीतो धातोर्वर्त्तमानेऽर्थे क्तप्रत्ययो भवति । भूते निष्ठा विहित वर्त्तमाने न प्राप्नोतीति विधीयते । 'त्रिमिदा स्नेहने'-भिद् । मिचिवदा-चिवष्ण' जिष्टपा-ष्ट ॥

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ॥ १८८ ॥

मतिरिच्छा, बुद्धिज्ञानम्, पूजा सत्कारः, इत्येतदर्थेभ्यश्च धातुभ्यो वर्त्तमानां क्तप्रत्ययो भवति । राज्ञा मत । राज्ञामिष्ट । राज्ञां बुद्ध । राज्ञां क्षरत । राज्ञा पूजित राज्ञामर्चित । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकार —

शीलितो रचित चान्त आक्रष्टो लुष्ट इत्यपि । रुष्टश्च रुषितश्चोभावभिव्याह्न इत्यपि । हष्टनुष्टौ तथा कान्तस्तथोभौ सयतोचतौ । कष्टं भविष्यतीत्याहुरमृत. पूर्ववत्स्मृतः ॥ वष्ट इति भविष्यति काले । अमृत इति पूर्ववत् । वर्त्तमान इत्यर्थः । तथा-मुत्(१) शयित, आशित, लिप्त, तृप्त इत्येवमादयोऽपि वर्त्तमाने द्रष्टव्याः ॥

इति धीजयादित्यविरचिताया काशिकाया वृत्तौ
तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥२॥२॥

कर्त्तरि—'पूठ' नवा 'पूम्' धातुओं में क्रियात्मक करणकारकार्थ में तथा देवतात्मक कर्त्तृकार्थ में इव प्रत्यय होता है ।

जीत —'जीत्' धातु से वर्त्तमानार्थ में क्त प्रत्यय होता है ।

मतिबुद्धि—इच्छार्थक, ज्ञानार्थक तथा सत्कारार्थक धातुओं से वर्त्तमान काल में क्त प्रत्यय होता है ।

तृतीयाध्याय का द्वितीय पाद समाप्त हुआ ।

A (Raj.) अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

उणादयो बहुलम् ॥ १ ॥

वर्तमान इत्येव, संज्ञायामिति च । उणादयः प्रथया वर्तमानेऽर्थं मज्ञायां विषये बहुल भवन्ति । यतो विहितास्नतोऽन्यत्रापि भवन्ति । केषिद्विहिता एव प्रयोगत उन्नीयन्ते । “कृवापाजिमिस्वदिसाध्दशुभ्य उण्” (३० सू०)—कार, वायु, पायु, जायु, मायु; स्वादु; साधु, भायु ।

बाहुलक प्रकृतेस्तनुदृष्टे । प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम् ।

कार्यसरोपविधेश्च तद्वक्त भंगमरूढिभव हि सुसाधु ॥ १ ॥

माम् च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च लोकम् ।

यन्न पदार्थविरोपसमुत्थ प्रत्ययत प्रकृतेश्च तद्वच्यम् ॥ २ ॥

मज्ञाम् धातुरूपाणि प्रथयाश्च ततः परे ।

कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छाम्भुणादिषु ॥ ३ ॥

भूतेऽपि दृश्यन्ते ॥ २ ॥

पूर्वत्र वर्तमानाधिकाराद्भूतार्थमिदं वचनम् । भूते काले उणादयः प्रथया दृश्यन्ते । वृत्तमिदं वर्त्म । चरित तदिति चर्म । भूमितं तदिति भस्म । दृशिप्रहृग प्रयोगानुसाराथम् ॥

भविष्यति गम्यादयः ॥ ३ ॥

भविष्यति काले गम्यादयः शब्दा साथ्यो भवन्ति । प्रत्ययस्यैव भविष्यत्कालता विधीयते न प्रकृते । गमी ग्रामम् । आगामी । प्रस्थायी । प्रतिरोधी । प्रतिबोधी । प्रतियोधी । प्रतियोगी । प्रतियायी । आयायी । भावी । लज्जनघतन उपसख्यानम् । ओ गमी ग्रामम् ॥

यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥ ४ ॥

भविष्यतीत्येव । यावत्पुरान्दयोर्निपातयोरुपपद्योर्भविष्यति काले धातोर्लट् प्रत्ययो भवति । यावद्भुङ्क्ते । पुरा भुङ्क्ते । निपातयोरिति किम् ? यावदास्यति तावदोच्यते, वरणभृतया पुरा नित्यति ॥

विभाषा कदाकर्होः ॥ ५ ॥

क्दा, कर्हि इत्येवयोरुपपद्योर्विभाषा भविष्यति काले धातोर्लट् प्रत्ययो भवति ।

उणादयो—मज्ञाविषय में वर्तमान काल में उणादि प्रत्यय विकल्प में होते हैं ।

कृवापा—‘कृ’, ‘वा’, ‘पा’, ‘मि’, ‘स्वदि’, ‘शाधि’ तथा ‘अयू’ धातुओं में उण् प्रत्यय होता है ।

भूतेऽपि—भूतकाल में भी उणादि प्रत्यय देखे जाते हैं ।

भविष्यति—भविष्यत् काल में गमी आदि शब्द साधु हैं ।

अनघतने—अनघतन भविष्यत् काल में गमी आदि शब्दों की साधुता का प्रतिपादन करना चाहिए ।

यावत्—यावत् तथा पुरा इन दोनों में से किसी भी निपात के उपपद होने से धातु में भविष्यत् काल में लट् प्रत्यय होता है ।

विभाषा—क्दा तथा कर्हि के उपपदत्व में धातु में भविष्यत् काल में विकल्प से लट् प्रत्यय होता है ।

कदा भुङ्क्ते । कदा भोजयते । कदा भोक्ता । कर्हि भुङ्क्ते । कर्हि भोजयते । कर्हि भोक्ता ॥

किञ्चिन्ने लिप्सायाम् ॥ ६ ॥

विभाषेति वृत्तं । किमो घृत्त(१) किञ्चिन्ने । वृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयान् । इतरइतमौ चेति परिसख्यान स्मर्यते । किञ्चिन्ने उपपदे लिप्सायां भविष्यति काले धातोर्विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । लिप्सा लब्धुमिच्छा, प्रार्थनाभिलाषः । क भवन्तो भोजयन्ति । क भवन्तो भोजयितारः । लब्धुकामः पृच्छति—कतरो भिक्षां दास्यति, ददाति, दाता वा । कतमो भिक्षां दास्यति, ददाति, दाता वा । लिप्सायामिति किम् ? कः पाठलिपुत्र गमिष्यति ॥

लिप्स्यमानसिद्धौ च ॥ ७ ॥

विभाषेत्थेव । लिप्स्यमानासिद्धिर्लिप्स्यमानसिद्धिः । लिप्स्यमानसिद्धौ गम्यमानाया भविष्यति काले धातोर्विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । अकिञ्चिन्नेऽयमारम्भः । यो भवत ददाति स स्वर्गं गच्छति । यो भवत दास्यति स स्वर्गं गमिष्यति । यो भवत दाता स स्वर्गं गन्ता । लिप्स्यमानाद् भक्तात् स्वर्गसिद्धिमाश्चक्षणी दातारं प्रोत्साहयति ॥

लोडर्थलक्षणे च ॥ ८ ॥

लोडर्थं प्रैपादिर्लक्ष्यते येन स लोडर्थलक्षणो धात्वर्थः, तत्र वर्त्तमानाद्धातोर्भविष्यति काले विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । उपाध्यायश्चेदागच्छति, उपाध्यायश्चेदागन्ता, अथ त्वं छन्दोऽधीष्व, अथ त्वं व्याकरणमधीष्व । उपाध्यायागमनमप्य(२)यनप्रपश्यलक्षणम् ॥

लिङ् चोर्ध्वमौहृत्तिके ॥ ९ ॥

भविष्यति, विभाषा, लोडर्थलक्षण इति सर्वमनुवर्त्तते । ऊर्ध्वमौहृत्तिके भविष्यति काले लोडर्थलक्षणार्थं वर्त्तमानाद्धातोर्विभाषा लिङ् प्रत्ययो भवति, चकाराद्भट्ट च । ऊर्ध्वं मुहुर्त्तञ्च ऊर्ध्वमौहृत्तिकः । निपातनात् समासे, उत्तरपदवृद्धिश्च(३) । भविष्यतश्चतद्विरोपणम् । ऊर्ध्वं मुहुर्त्तञ्च=उपरि मुहुर्त्तञ्च उपाध्यायश्चेदागच्छेत्, उपाध्यायश्चेदागच्छति, उपाध्यायश्चेदागमिष्यति, उपाध्यायश्चेदागन्ता, अथ त्वं छन्दोऽधीष्व, अथ त्वं व्याकरणमधीष्व ॥

किं वृत्ते—विभक्त्यन्त किम् शब्द तथा इतरप्रत्ययान्त एवम् इतमप्रत्ययान्त किम् शब्द के उपपद होने पर धातु ने भविष्यत् काल में लट् प्रत्यय होता है विकल्प से लिप्सा के गम्यमान होने पर ।

लिप्स्यमान—लिप्स्यमानप्रयुक्त सिद्धि के गम्यमान होने पर धातु से भविष्यत् काल में विकल्प से लट् प्रत्यय होता है ।

लोडर्थं—प्रैपादि लोडर्थ के लक्षक धातु से भविष्यत् काल में लट् प्रत्यय होता है विकल्प से ।

लिङ्—एक मुहूर्त्त के बाद के भविष्यत् काल में 'होने वाले लोडर्थलक्षक धातु से विकल्प से लिङ् तथा लट् प्रत्यय होते हैं ।

(१) किञ्चिन्ने—यत्र किञ्चिन्नेऽव्ययवत्त्वेन वर्त्तते तत्सर्वं किञ्चिन्ने । अनिप्रमगवात्तारगायाह-नदित्यादि । तच्छेदेन किं शब्दो गृह्यते । इतरइतमौ चेति—इतरइतमान्त किञ्चिन्नेऽपमित्यर्थः ।

(२) अध्ययनविषयः प्रैपोऽध्ययनप्रैष, शाकपायिवादिःत्वान्मध्यमपदलोपः समासः ।

(३) आदिस्वरवृद्धेर्नियमप्राप्तत्वात् उत्तरपदवृद्धिमात्रं निपातनीयम् इत्याशयः । (शीना०)

तुमुन्प्बुलौ क्रियार्था क्रियाधायाम् ॥ १० ॥

भविष्यतीत्येव । क्रियार्थाया क्रियायामुपपदे घातोभविष्यति काले तुमुन्प्बुलौ प्रत्ययौ भवतः । भोजन्तुं व्रजति । भोजको व्रजति । भुजि क्रियार्थं व्रजिरोपपदम् । क्रियायामिति किम् ? भिक्षिष्य इत्यस्य जडा । क्रियार्थायामिति किम् ? धावतस्ते पतिष्यति दण्ड । अथ किमर्थं ष्बुल् विधीयते, यावता “ष्बुक्वृचौ” इति सामान्येन विहित एव, सोऽस्मिन्नपि विषये भविष्यति ? लृटा क्रियार्थापपदेन वाध्येत । वासरूपविधिना सोऽपि भविष्यति ? एव तर्ह्येतज्ज्ञाप्यते-क्रियायामुपदे क्रियार्थाया वासरूपेण वृजादयो न भवन्तीति । तेन कर्त्ता व्रजति, विक्षिपो व्रजतीत्येवमादि निवर्त्यते ॥

भाववचनाश्च ॥ ११ ॥

भविष्यतीत्येव । “भावे” इति प्रकृत्य ये घनादयो विहितास्ते च भाववचना भविष्यति काले क्रियायामुपपदे क्रियार्थाया भवन्ति । किमर्थमिदम्, यावता विहिता एव ते ? क्रियाथोपपदे विहितेनास्मिन्विषये तुमुना वाध्येरन् । वासरूपविधिना नास्तीत्युक्तम् । अथ वचनग्रहण किमर्थम् ? वाचका यथा स्युः । कथं च वाचका भवन्ति ? वाच्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन विहिता यदि ताभ्यस्तथैव भवन्ति नासाम्(१)अस्येनेति । पाठाय व्रजति । भूतये व्रजति । पुष्टये व्रजति ॥

अण् कर्मणि च ॥ १२ ॥

भविष्यतीत्येव । चकार सत्तियोगार्थं । घातोऽप्रत्ययो भवति भविष्यति काले कर्म-
ण्युपपदे क्रियाया च क्रियार्थायाम् । “कर्मण्यण्” इति सामान्येन विहितो वासरूपविधेर-
भावात् ष्बुला वाधित पुनरपि विधीयते, सोऽपवादवाद् ष्बुल् वाधते, परत्वात् कादीन् ।
तेनापवादविषयेऽपि भवत्येव—काण्डलावो व्रजति, अश्वदायो व्रजति, गौदायो व्रजति,
कम्बलदायो व्रजति ॥

लृट् शेषे च ॥ १३ ॥

भवि यतीत्येव । शेष क्रियार्थापपदादन्य । शेषे, शुद्धे भविष्यति काले, चकारान् क्रियाया चोपपद क्रियार्थाया घातोऽलृट् प्रत्ययो भवति । करिष्यामीति व्रजति । हरिष्यामीति व्रजति । शप स्वस्ववि-करिष्यति, हरिष्यति ॥

लृटः सद्वा ॥ १४ ॥

लृट् स्थाने स-रुचौ इतृशानचौ वा भवतः । अयदरिधतविभाषेयम् । तेन यथा लृट्-
शानृशानचौ तथाऽस्यापि भवतः । अप्रथमासमानाधिकरणादियु नित्यत्वं, अन्यत्र

तुमुन्—क्रियार्था क्रिया के उपपद होने पर धातु से भविष्यत् काल में तुमुन् तथा ष्बुल् प्रत्यय होते हैं ।

भाववचनाश्च—भाववाचक प्रत्यय भी क्रियार्था क्रिया के उपपद होने पर धातु से भविष्यत् काल में विहित होने हैं ।

अण्—कर्मकारक तथा क्रियार्था क्रिया के भी उपपद होने पर भविष्यत् काल में धातु से अण् प्रत्यय होना है ।

लृट् शेषे—क्रियार्था क्रिया के उपपदत्वं तथा अनुपपदत्वं में भी भविष्यत् काल में धातु से लृट् लकार होना है ।

लृट् सद्वा—लृट् के स्थान में मत्प्रत्यय शृणु तथा शानच् आदेश विकल्प से होते हैं ।

(१) अगामअस्येन—अनिश्चयेन अन्योन्यविषयावगादनेनेत्यर्थं ।

विकल्प.—करिष्यन्तं देवदत्तं परय, करिष्यमाणं देवदत्तं परय, हे करिष्यन्, हे करिष्यमाण, (अर्जयिष्यमाणो वसति) । प्रथमासमानाधिकरणे विकल्प—करिष्यन् देवदत्तं, करिष्यमाणो देवदत्तं, करिष्यति, करिष्यते ॥

अनद्यतने लुट् ॥ १५ ॥

भविष्यतीत्येव । भविष्यदनद्यतनेऽर्थं धर्त्तमानाद्वातोर्लुट् प्र ययो भवति । लुटोऽपवादः । श्वः कर्ता । श्वो भोक्ता । अनद्यतन इति बहुव्रीहिनर्देशः । तेन व्यामिश्रे न भवति—अद्यश्वो वा भविष्यतीति । अपरिदेवने(१)धस्तनी भविष्यदथे वक्तव्याः । इयं नु कदा गन्ता, यैव पादौ निदधाति । अयं नु कदाप्येता, य एवमनभियुजत ॥

पदरुजविशस्पृशा घञ् ॥ १६ ॥

भविष्यतीति निवृत्तम् । इत उत्तरं त्रिविधं कालेषु प्रयया । पदादिभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । पद्यतेऽसौ पादः । रुजत्यसौ रोगः । विशत्यसौ वेदः । स्पृश उपनाप इति वक्तव्यम् । स्पृशतीति स्पर्श उपनाप । ततोऽन्यत्र पद्याद्यच् भवति—स्पर्शो देवदत्तः । स्वरे विशेषः ॥

सु स्थिरे ॥ १७ ॥

सर्त्तद्धातोः स्थिरे कर्त्तरि घञ् प्रत्ययो भवति । स्थिर इति कालान्तरस्थायी पदार्थ उच्यते । स चिर तिष्ठन् कालान्तरं सरतीति धात्वर्थस्य कर्त्ता युज्यते । चन्दनसारः । स्थिर इति किम् ? सर्त्ता, सारकः । व्याधिमास्यबलेऽध्विति वक्तव्यम् । अतीमारो व्याधिः । विसारो मत्स्यः । सारो बलम् ॥

भावे ॥ १८ ॥

भावे वाच्ये धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । पाकः । त्यागः । रागः । क्रियासामान्यवाची भवति, तेनार्थनिर्देशः क्रियमाणः सर्वधातुविषयः कृतो भवति । धात्वर्थश्च धातुर्नैवोच्यते । यस्तस्य सिद्धता नाम धर्मस्तत्र घञाद्य प्र यया विधीयन्ते । पुंस्त्रिंशत्कवचन चात्र न तन्त्रम्, लिङ्गान्तरे वचनान्तरेऽपि चात्र प्रत्यया भवन्त्येव—पक्वि, पकम्, पचनम्, पाकौ, पाका इति ॥

अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥ १९ ॥

कर्तृवर्जिते कारके संज्ञायाम् विषये धातोर्घञ् भवति । प्रास्यन्ति त प्रायः । प्रसीव्यन्ति त प्रसेवः । आहरन्ति तस्मात्प्रसमित्याहारः । मधुराहारः । तृणशिलाहारः । अकर्त्तरिति किम् ? मिपत्यसो मेपः । संज्ञायामिति किम् ? कर्त्तव्यं कटः । चकार. संज्ञायभिचारार्थः—

अनद्यतने—अनद्यतन भविष्यत् काञ् में धातु से लुट् प्रत्यय होता है ।

परिदेवने—परिदेवन अर्थ में (अद्यतन) भविष्यत् काल में भा स्वस्तनी अर्थात् लुट् प्रत्यय, का ही विधान समझना चाहिए ।

पदरुज—'पद', 'रुज', 'विश' तथा 'स्पृश' धातुओं से घञ् प्रत्यय होता है ।

स्पृश—'स्पृश' धातु से उपनाप अर्थ में घञ् प्रत्यय का विधान समझना चाहिए ।

सु स्थिरे—'सु' धातु से शिवरत्नविशिष्टकर्त्तर्य में घञ् प्रत्यय होता है ।

व्याधि—व्याधि, मत्स्य तथा बल अर्थ में भी 'स्' धातु से घञ् प्रत्यय समझना चाहिए ।

भावे—भाव अर्थ में धातु में घञ् प्रत्यय होता है ।

अकर्त्तरि—कर्तृभिन्नकारक के वाच्य होने पर धातु से संज्ञाविषय में घञ् प्रत्यय होता है ।

(१) परिदेवनमनुशोचनम् । स्वस्तनीति लुट् पूर्वाचार्यसंज्ञा । अनभियुजत=परिचयरहितः ।

को भवना दायो इत्, को भवना लाभो लब्ध । कारकग्रहण पर्युक्ताते न कर्त्तव्यम् ? तत्कि-
यते प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि समासोऽस्तीति ज्ञापनार्थम् “आदेच उपदेशोऽस्ति” इति । इत्
उत्तरं भावेऽकर्त्तरि च कारके इति च द्वयमनुवर्त्तते ॥

परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ॥ २० ॥

परिमाणाख्याया गम्यमानाया सर्वेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । एङ्स्तण्डुल-
निचाय (१) । द्वौ शूर्पनिष्पावौ । ‘कृ विसेवे’-द्वौ शरीरे, त्रय कारा । सर्वग्रहणम-
पोऽपि वाचनार्थम् । पुरस्ताद्पवादन्यायेन ब्रह्ममेव वाधेत, नापम् । परिमाणाख्याया-
मिति किम् ? निश्चय । अपादाग्रहण रुटिनिरासार्थम्, तेन मुख्यापि गृह्यन्ते, न प्रस्था-
द्येव । घञनुक्रमगमनपूर्वाविषये, स्त्रीप्रत्ययारस्तु न बाध्यन्ते—एका तिलोच्छ्रित्ति, द्वे
प्रमूनी (२) । छदारजारी कर्त्तरि गिलुक् चञ् । दारयन्तीति दारा (३) । जरयन्तीति
जारा ॥

इङश्च ॥ २१ ॥

इङो धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अचोऽपवाद । अध्याय । उपेयास्माद्धीते उपा-
ध्याय । अपादाने स्त्रियामुपसर्णान नदन्ताच्च वा ङीपञ् । उपाध्याया, उपाध्यायी ।
छद्वावायुवर्णनिवृत्तेषुञ् । शारो वायु । शारो (४) वर्ण । शारो निवृत्तम् ॥

गौरिवाकृतमीशार प्रायेण सिञ्चिरे कृञ् ॥

उपसर्गे रुवः ॥ २२ ॥

उपसर्गं उपपदे रौतेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अपोऽपवाद । मराव- । उपराव ।
उपसर्गं इति किम् ? रुव ॥

परिमाणा—परिमाण-मज्ञा के अर्थ में सभी धातुओं में घञ् प्रत्यय होता है ।

दारजारी—कर्त्ता अर्थ में ह्यनुमण्यन्त ‘ट’ तथा ‘जूष्’ धातुओं में घञ् प्रत्यय तथा णिच् के
लोप का नियानन समझना चाहिए ।

इङश्च—‘इङ्’ धातु से ना घञ् प्रत्यय होता है ।

अपादाने—अपादानार्थ में स्त्रीत्वविवक्षा में ‘इङ्’ धातु में घञ् प्रत्यय तथा घञन्त से ङीप का
विधान समझना चाहिए ।

शू—वायु, वर्ण तथा निवृत्त अर्थों में ‘शू’ धातु में घञ् प्रत्यय अवान्तव्य है ।

उपसर्गं—उपसर्गापवादक ‘रु’ धातु में घञ् प्रत्यय होता है ।

(१) निचीयते राशोक्तिने इति निचायो राशि, तण्डुलाना निचाय इति षष्ठासमास ।
निष्पूयते शोष्यते तुषाक्षपनयनेन घञ्त्तण्डुलादि । शूर्पेण निष्पाव शूर्पनिष्पाव । विश्रितो धान्यादिः
कार । उच्छ्रित्ति—उच्छ्रित्तिरौ राशि इति पदमञ्जरी ।

(२) द्वे प्रमूनी इति कनिष्ठ ।

(३) दारा इत्यस्यामे अत्रि प्राप्ते घञ् । दारा इत्यत्रापि सिद्धयति । घनापि घनोऽप्य उपाध
इति स्वरासिद्धि इति ऋचिदधिकतुपलम्बन ।

(४) चिकीरुणामत्र धात्वर्थ, चिकीरिचयेनेनाश्रय इति चिकीरणान् । मित्रियते आक्षिप्यते-
ऽनेन शरीरमिति निवृत्तमाश्रयणमुच्यते इति पदमञ्जरी ।

समि युद्दुदुवः ॥ २३ ॥

समि उपपदे यु, दु, दु इत्येतेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । संघाव(१) । संद्राव । संदाव । समीति किम् ? प्रयय ॥

श्रिणीभ्रुवोऽनुपसर्गे ॥ २४ ॥

श्रि, णी, भ्रू इत्येतेभ्यो धातुभ्योऽनुपसर्गभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । अजपोरपवाद । ध्राय । नाय । भाव । अनुपसर्गे इति किम् ? प्रश्रय, प्रणय, प्रभवः । कथं प्रभाके राज्ञ ? प्रकृष्टो भान इति प्रादिसासो भविष्यति । कथं च नयो राज्ञ ? "कृत्यल्लुटो बहुलम्" इत्यञ् भविष्यति ॥

चौ क्षुश्रुवः ॥ २५ ॥

वाह्युपपदे क्षु, श्रु इत्येताभ्या धातुभ्या घञ् प्रत्ययो भवति । अपोऽपवाद । विच्रावः । विश्राव । वाविति किम् ? चव, श्रव ॥

अयोदोर्नियः ॥ २६ ॥

अव, उत् इत्येतयोरुपपदयोरन्यतैर्घातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अवनाय (२) । उद्याय । कथमुत्तय पदार्थानाम् ? "कृत्यल्लुटो बहुलम्" इत्यञ् भविष्यति ॥

प्रे द्रुस्तुसुवः ॥ २७ ॥

प्रशब्द-उपपदे द्रु, स्तु, सु इत्येतेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । प्रद्रात्र । प्रस्ताव । प्रस्त्रावः । प्र इति किम् ? द्रव, स्तव, सव ॥

निरभ्योः पूत्वोः ॥ २८ ॥

पू इति पूडपूजो सामान्येन ग्रहणम्, 'दृन् द्देदने' । यथासंख्यमुपसर्गासवन्ध । निरभिपूर्वयो पूत्वोर्घातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । निष्पात्र (३) । अभिलाव । निरभ्योरिति किम् ? पव, लव ॥

उन्न्योर्ग्रः ॥ २९ ॥

'गृ शब्दे', 'गृ निगरणे' द्वयोरपि ग्रहणम् । उन्न्योरुपपदयोः गृ इत्येतस्माद्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । उद्गार (४)समुद्रस्य । निगारो देवदत्तस्य । उन्न्योरिति किम् ? गर ॥

समि—समुपपदक 'डु', 'दु' तथा 'दु' धातुओं से घञ् प्रत्यय होता है ।
श्रिणी—अनुपसर्गक 'श्रि', 'नी' तथा 'भ्रू' धातुओं से घञ् प्रत्यय होता है ।
चौ क्षुश्रुव—वि के उपपद होने पर क्षु' तथा 'श्रु' धातुओं से घञ् प्रत्यय होता है ।
अयो—अव तथा उ. के उपपद होने पर 'नी' धातु से घञ् प्रत्यय होता है ।
प्रे—प्र शब्द के उपपद होने पर 'द्रु', 'स्तु' तथा 'सु' धातुओं से घञ् प्रत्यय होता है ।
निरभ्यो—निपूर्वक 'पूल्' तथा 'पू' धातुओं से और अभिपूर्वक 'दृन्' धातु से घञ् प्रत्यय होता है ।

उन्न्योर्ग्र—उत्पूर्वक तथा निपूर्वक 'गृ' धातु से घञ् प्रत्यय होता है ।

(१) संघाव पिष्टविकारोऽनुपविशेष, सयूपने मिश्रीक्रियते गुडजोरकादिभिरिति कृत्वा इति पदमशरी ।

(२) अथो नयनमवनाय, कर्ध्वनयनमुत्राय, उग्रयश्नुत्प्रेक्षा इति पदमशरी ।

(३) निष्पात्र, वीचीधान्यविशेष, निष्पूयते दापादिभिरिति कृत्वा इति पदमशरी ।

(४) वदारीऽतिप्रशुद्ध शब्दः, निगारो भक्षणम् इति पदमशरी ।

कृ धान्ये ॥ ३० ॥

उग्न्योरिति वक्षते । कृ इत्येतस्माद्भातोऽरुग्ण्योऽहपपद्योर्घञ् प्रत्ययो भवति धान्य-
विषयवशेद्भातयो भवति । विषेपार्थस्य किरतेर्ग्रहणं न हिंसाधस्य, (१)अनभिधानात् ।
उत्कारो धान्यस्य । निकारो धान्यस्य । धान्य इति किम् ? भेद्योत्कार, पुननिकर ॥

यज्ञे समि स्तुवः ॥ ३१ ॥

यज्ञविषये प्रयोगो मूर्धात् स्वीतेर्घञ् प्रत्ययो भवति । सस्तावरुग्ण्योऽगानाम् । समे-
स्तुवन्ति यस्मिन् देशे रुग्ण्योऽगाना स देश सस्ताव इत्युच्यते । यज्ञ इति किम् ?
संस्तवस्तुप्रयो ॥

प्रे स्त्रोऽयज्ञे ॥ ३२ ॥

'स्तुन् आच्छादने', अस्माद्भातोऽप्रशब्दे उपपदे घञ् प्रत्ययो भवति, न चेश्वविषय-
प्रयोगो भवति । शब्दप्रस्तार (२) । अयज्ञ इति किम् ? बर्हिप्रस्तार (३) ॥

प्रथमे वाचशब्दे ॥ ३३ ॥

'स्तुन् आच्छादने', अस्माद्भातोर्विशब्द उपपदे घञ् प्रत्ययो भवति प्रथमे गम्यमाने,
तच्चेत् प्रथम शब्दविषय न भवति । प्रथम विस्तीर्णता । पटस्य विस्तार (४) । प्रथम
इति किम् ? तृणविस्तार । अशब्द इति किम् ? विस्तरो वचसाम् ॥

छन्दोनाम्नि च ॥ ३४ ॥

यो न्य इति वक्षते । विपूर्वास्तुणात्छन्दोनाम्नि घञ् प्रत्ययो भवति । (५) वृत्तमत्र
छन्दो गृह्यते, यस्य गायत्र्यादयो विशेषा, न मन्त्रत्राहणम्, नामग्रहणात् । विष्टार-
पक्तिरुग्ण्यः । विष्टारवृहतीरुग्ण्यः । विष्टारपक्तिरुग्ण्योऽत्र छन्दोनाम्, न घञ्प्रत्यय शब्दरूपम्,
तत्र (वचयवच्येन तद्वतते । छन्दोनाम्नीत्यधिकरणसप्तम्येपा ॥

उदि ग्रहः ॥ ३५ ॥

उत्पपदे प्रदेर्घानोर्घञ्प्रत्ययो भवति । अपोऽपवाद । उद्ग्राहः छन्दसि निपूर्वा-

कृ धान्ये—उत्पूर्वक 'कृ' धातु से घञ् प्रत्यय होता है यदि धान्य का सम्बन्ध धान्य से हो ।

यज्ञे—यज्ञविषयक प्रयोग में मपूर्वक 'स्तु' धातु से घञ् प्रत्यय होता है ।

प्रे—यदि यज्ञविषयक प्रयोग न हो तो 'स्तुन्' धातु से घञ् प्रत्यय होता है ।

प्रथमे—विपूर्वक 'स्तुन्' धातु से घञ् प्रत्यय होता है यदि उससे शब्दान्तरिकविषयक प्रथम
(विस्तार) की प्रतीति हो ।

छन्दो—निपूर्वक 'स्तुन्' धातु से घञ् प्रत्यय होता है यदि समुदाय से छन्दोविशेष (=वृत्त)
का अभिधान होता हो ।

उदि—उत्पूर्वक 'ग्रह' धातु से घञ् प्रत्यय होता है ।

छन्दसि—खण्डमक आग्निप्रदानमाधनीभूत पदार्थविशेष के उद्गमन तथा उनके अवनमन
कर्मों में निपूर्वक 'ग्रह' धातु से भी वेद विषय में घञ् प्रत्यय का निधान अवगन्तव्य है ।

(१) अनभिधानात् = शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् ।

(२) मणिप्रस्तार इत्यनुदात्तरग कश्चित् ।

(३) प्रस्तारो मुष्टिविशेष, बर्हिर्विकार प्रस्तारो बर्हिप्रस्तार ।

(४) विष्टारमिग्येगायति ।

(५) अक्षरमस्यादक्षप्रभवस्य छन्दो वृत्तम् । तदुक्तम्—'वृत्तमक्षरसंख्यात जातिर्मात्राहृता
भवेत्' इति । (शीना०)

दपीप्यते लुगुद्यमननिपातनयोः । हकारस्य भकारः । उद्ग्राभ च निग्राभं च ब्रह्म देवा
अवीवृधन् ॥

समि सुष्टौ ॥ ३६ ॥

ग्रह इत्येव । सम्युपपदे ग्रहेर्दातोर्घञ् भवति, मुष्टिविषयश्चेद्दात्वर्थो भवति । मुष्टि-
रद्वलिसंज्ञिवेश । अहो महस्य संप्राहः । अहो मुष्टिकस्य संप्राहः । इटमुष्टिताड्यायते ।
मुष्टाविति किम् ? सप्रहो धान्यस्य ॥

परिन्योनीणोर्घृताभ्रेपयोः ॥ ३७ ॥

परिशब्दे निशब्दे चोपपदे यथासक्य निय हणश्च धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अचोऽप-
वादः । घृताभ्रेपयोः (१) अत्रापि यथासक्यमेव सम्बन्धः । घृतविषयश्चेन्नयतेऽर्थः, अभ्रेप-
विषयश्चेद्विणर्थः । पदार्थानामनपचारो यथाप्राप्तकरणमभ्रेपः । घृते तावत्—परिणयन
शारान् इन्ति । समन्ताशयनेन । अभ्रेपे—एवोऽत्र न्यायः । घृताभ्रेपयोरिति किम् ?
परिणयः, न्यर्थं गतः पापः ॥

परावनुपात्यय इणः ॥ ३८ ॥

परिशब्द उपपदे हणो धातोर्घञ्प्रत्ययो भवति अनुपात्यये गम्यमाने । क्रमप्राप्तस्यान-
तिपातोऽनुपात्ययः, परिपाटी । तव पर्यायः । मम पर्यायः । अनुपात्यय इति किम् ?
कालस्य पर्यायः । अतिपात इत्यर्थः ॥

व्युपयोः शैतेः पर्याये ॥ ३९ ॥

वि, उप इत्येतयोरुपपदयोः शैतेर्दानोर्घञ् भवति पर्याये गम्यमाने । तव विद्याय ।
मम विद्याय । तव राज्ञोपशाय । तव राजानमुपशयितु पर्याय इत्यर्थः । पर्याय इति
किम् ? विद्याय (२), उपशाय ॥

हस्तादाने चैरस्तेये ॥ ४० ॥

हस्तादाने गम्यमाने चिनोतेर्दातोर्घञ् प्रत्ययो भवति, न चैरस्तेय चौर्यं भवति । हस्ता-
दानप्रहणेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्षयते । पुष्पप्रचायः । फलप्रचायः । हस्तादान इति

समि—समुपमर्गक 'मह' धातु से मुष्टि अर्थ में घञ् प्रत्यय होता है ।

परि—परिपूर्वक 'नी' धातु तथा निपूर्वक 'इण्' धातु से घञ् प्रत्यय होता है यदि प्रत्ययान्तों
द्वारा क्रमशः घञ् तथा अभ्रेप अर्थों की प्रतीति हो ।

परावनु—परिपूर्वक 'इण्' धातु से घञ् प्रत्यय होता है अनुपात्यय (परिपाटी) अर्थ में ।

व्युपयोः—पर्याय अर्थ में द्विपूर्वक तथा उपपूर्वक 'शीङ्' धातु से घञ् प्रत्यय होता है ।

हस्तादाने—'वि' धातु से घञ् प्रत्यय होता है यदि प्रत्ययान्त से स्तेयमित्य इत्यनकारक
प्रहण की प्रतीति होती हो ।

(१) अत्रापिभिः क्रीडन घञ्, भ्रेप चान्ने भ्रेपगन्, भ्रेपधलनमभ्रेपोऽवलनम् । कुस्मिनश्चारी-
ऽपचारः, तरमादस्य प्रशरतश्चारीऽनपचारः । इन्ति=वाधने । एवोऽत्र न्यायः—धनदय दधाप्राप्त-
मित्यर्थः । न्ययो वाच्य इति पदमजरी ।

(२) विद्याय = सशय । उपशायः = ममीपशयनम् । उपशयो गर्तं, यथा माधे-'इन्ति नीपश-
यस्योऽपि शयात्रुर्गुण्युर्गान्' इति ।

किम् ? वृद्धशिक्षरे फलप्रचय करोति । अस्तेय इति किम् ? पुण्यप्रचयश्रीर्मेण । छउच्चयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ६(१) ॥

निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वदेश्च कः ॥ ४१ ॥

चेरित्येव । निवसन्त्यस्मिन्निति निवास, चीयतेऽसौ चितिः, पाण्यादिसमुदायः शरीरम्, गशीकरणमुपसमाधानम्, इत्येतेष्वर्थेषु चिनोतेष्वञ् प्रत्ययो भवति, घातो-
रादेश्च ककार आदेशः । निवामे तावम्—चिरप्रकलिनिकाय (२) । चितौ—आकाय-
मग्निं चिन्वीत । शरीरे—अग्निश्चिकाय । उपसमाधाने—महागोमयनिकायः । एते-
ष्विति किम् ? चय । इह क्रमात् भवति—महान् काष्ठनिकयः ? बहुत्वमत्र विवक्षितं
नोपसमाधानम् ॥

सधे चानौत्तरार्धे ॥ ४२ ॥

चेरित्येव । प्राणिना समुदाय सधः । स च द्वान्या प्रकाराभ्यां भवति—एतद्धर्मसमा-
वेदेन, औत्तरार्धेण वा । तत्र औत्तरार्धपर्युदासादितरो गृह्यते । सधे वाच्ये चिनोतेर्दा-
तोर्णञ् प्रत्ययो भवति आदेश्च कः । भिक्षुकनिकायः । ब्राह्मणनिकायः । वैद्याकरणनिकायः ।
अनौत्तरार्धे इति किम् ? सूत्रनिकयः । प्राणिविषयवाच्यं स्वस्वदेहं न भवति—कृताकृत-
समुच्चयः, प्रमाणसमुच्चयः ॥

कर्मव्यतिहारे णच् छियाम् ॥ ४३ ॥

कर्म क्रिया, व्यतिहार परस्पर करणम् । कर्मव्यतिहारे गम्यमाने घातोर्णञ् प्रत्ययो
भवति स्त्रीलिङ्गे भावे वाच्ये । चकारो चिनोवर्णार्थं, “णञ् छियाम्” इति । व्यावक्रोशी,
व्यावलेखी, व्यावहारी वर्यते । छियामिति किम् ? व्यतिपाको वर्यते । वाधविषयेऽपि
एचिद्विद्यते—व्यवचोरी, व्यावचर्ची । इह न भवति—व्यतीक्षा, व्यतीहा वर्यते, व्याग्युची
भवति । नदंतद्वैचिद्यं कथं लभ्यते ? “कृत्यल्लो वहुलम्” इति भवति ॥

अभिविधौ भाव इनुण् ॥ ४४ ॥

अभिविधिरभिध्याति, क्रियागुणभ्यां कारस्थेन सम्बन्धेन । अभिविधौ गम्यमाने
घातोर्भाञ् इनुण् भवति । साकृदिनम् (३), साराविणम्, सान्द्राविणं वर्यते । अभिविधा-
विति किम् ? सकोट, सराव, (४)सद्भावः । भाव इति वर्यमाने पुनर्भावग्रहणं वासरूप-

उच्चयस्य—उत्पूर्वकं 'नि' धातु से उत्त. अर्थ में भी धञ् प्रत्यय का प्रतिषेध समझना
चाहिए ।

निवास—निवास, चिति, शरीर तथा गशीकरण अर्थों में 'नि' धातु से धञ् प्रत्यय होना है
और धात्वादि चकार की ककारादेश भी ।

सधे—औत्तरार्धान्तरिक मध अर्थ में 'नि' धातु से धञ् प्रत्यय होना है ।
कर्मव्यतिहारे—स्त्रीत्वविवक्षा में भाञ् अर्थ में धातु से क्रिया-विनिमय के गम्यमान होने पर
णच् प्रत्यय होना है ।

अभिविधौ—अभिविधि अर्थ के गम्यमान होने पर धातु से धञ् प्रत्यय होता है ।

- (१) कचिद्वैकिकमिदं नाम्नि ।
- (२) चिरवृत्तिर्जनपदविशेष, तत्सम्बन्धी ग्रामादिनिवासो देश, चीयन्नेऽस्मिन्नस्थ्यादीनि इति
काय । गोमयनिकाय—प्रकीर्णानां गोमयानामेकत्र गशीकरणम् ।
- (३) साकृदिनम् = समन्तादाह ।
- (४) सत्ताव इत्यनन्तर सद्भाव इति. प्रत्युदाहरणं स्वदुक्तं सभि सुदुक्तं इत्यस्यानवकाशत्वा-
दिति पदमशरी ।

निरासार्थम्, तेन घञ् न भवति । एयुटा तु समावेश इत्यन्ते—संकुडनं वर्त्तते । त-कथम् ?
“कृत्यहयुतो बहुलम्” इति ॥

आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः ॥ ४५ ॥

दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्याद्(१) घञ्नुवर्त्तते, नानन्तर इनुण् । अव, नि इत्येतयोरुपपद-
योर्ग्रहेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति आक्रोशे गम्यमाने । आक्रोश शपनम्(२) । अवग्रहो
हन्त ते वृषल भूयात् । निग्रहो हन्त ते वृषल भूयात् । आक्रोश इति किम् ? अवग्रह
पदस्य, निग्रहश्चोरस्य ॥

प्रे लिप्सायाम् ॥ ४६ ॥

ग्रह इत्येव । प्रशब्द उपपदे प्रहेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति लिप्साया गम्यमानायाम् ।
पात्रप्रमाहेण(३) चरति भिङ्गु पिण्डार्था(४) । च्वप्रमाहेण चरति द्विजो दृष्टिगार्थी ।
लिप्सायामिति किम् ? प्रग्रहो देवदत्तस्य ॥

परी यज्ञे ॥ ४७ ॥

परिशब्द उपपदे ग्रहेर्घञ् प्रत्ययो भवति, यज्ञविषयश्चेत्प्रत्ययान्ताभिधेयः स्यात् ।
उत्तरपरिग्राहः । अधरपरिग्राहः । यज्ञ इति किम् ? परिग्रहो देवदत्तस्य ॥

नौ वृ धान्ये ॥ ४८ ॥

वृ इति वृहवृषो सामान्येन ग्रहणम् । निशब्द उपपदे वृ इत्येतस्माद्धानोर्धान्यविशेषे-
ऽभिधेये घञ् प्रत्ययो भवति । अयोऽपवाद् । नीवारा नाम घ्रीहय (५) । धान्य इति किम् ?
निवरा कन्या ॥

उदि श्रयतिर्योतिपूहुवः ॥ ४९ ॥

उच्चृच्च उपपदे श्रयत्यादिभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । अजपोरपवाद् । उत्प्रायः ।
उत्पावः । उत्पावः । उद्गावः । कथं “पतनान्ता समुच्छ्रया” इति ? वक्ष्यमाणं विभाषा-
ग्रहणमिदं सिद्धाचलीकितन्यायेन संबध्यते ॥

आक्रोशे—अवपूर्वक तथा निपूर्वक ‘ग्रह’ धातु से घञ् प्रत्यय होता है, प्रत्ययान्त से
आक्रोश (अनिष्टकामना) की प्रतीति होने पर ।

प्रे—अपूर्वक ‘ग्रह’ धातु से लिप्सा अर्थ के गम्यमान होने पर घञ् प्रत्यय होता है ।

परी—परिपूर्वक ‘ग्रह’ धातु से घञ् प्रत्यय होता है प्रत्ययान्त से यद्यपि यद्यक अर्थ की प्रतीति
होने पर ।

नौ—निपूर्वक ‘वृह’ तथा ‘वृन्’ धातुओं से घञ् प्रत्यय होता है प्रत्ययान्त के द्वारा धान्य-
विशेष के अभिधान होने पर ।

उदि—उत्पूर्वक ‘श्रि’, ‘उ’ तथा ‘वृ’ धातुओं से घञ् प्रत्यय होता है ।

(१) दृष्टेति—दृष्टमनुवृत्तिसामर्थ्यमधिकृतस्य एव तत्र दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्यम् । तत्र पुन रक्षरि-
तत्तम्, तयो हि शास्त्रेऽधिकृतस्य शब्दरथानुवृत्तौ सामर्थ्यं दृश्यते । तदेतदुक्तं भवति—एव एव
स्वरितस्य प्रतिश्रावये, नेनुणः ।

(२) शपनमनिष्टाशमनम् । अवग्रहोऽभिन्नः, निग्रहो बाधः ।

(३) पात्रप्रमाहेण—भिष्माचारोपादानेन, गृहीतवान् इति यावत् । प्रग्रहो मरु, प्रग्रहो
वाग्भिनिवेशः ।

(४) पिण्डपातनी इति इति ।

(५) मरुति इत्यधिक पाठः ।

विभाषाऽऽङि रुष्णोः ॥ ५० ॥

आङि उपपदे रीतेः प्लवतेश्च विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति । आराव', आख' ।
आप्लाव, आप्लव' ॥

अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ॥ ५१ ॥

विभाषेति वर्तते । अत्र उपपदे ग्रहेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति विभाषा वर्षप्रतिबन्धे-
भिधेये । प्रसक्तस्य वर्षस्य कुतश्चिन्मितादभावो वर्षप्रतिबन्ध । अत्रग्राहो देवस्य(१),
अवग्रहो देवस्य । वर्षप्रतिबन्ध इति किम् ? अत्रग्राह पदस्य ॥

त्रे वणिजाम् ॥ ५२ ॥

ग्रह इति वर्तते । विभाषेत्यत्र । प्रशब्द उपपदे ग्रहेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति,
प्रत्ययान्तवाच्यश्चेद्गणिजां सवन्धी भवति । वणिकसवन्धेन च तुलामूर्त्रं लक्ष्यते, न तु
वणिजस्तन्त्रम् । तुला प्रपूजते येन सूत्रेण न शब्दार्थः । तुलाप्रग्राहेण चरति, तुलाप्रग्रेण
चरति वणिगस्यो वा । वणिजामिति किम् ? प्रग्रहो देवदत्तस्य ॥

रश्मौ च ॥ ५३ ॥

ग्रहो विभाषा प्र इति वर्तते । प्रशब्द उपपदे ग्रहेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति
रश्मिश्चैतु प्रत्ययान्तेनाभिधीयते । रथादियुक्तानामश्वदीना समयनार्थं रञ्ज् रश्मिरिह
पृच्छते । प्रग्रह, प्रग्राह ॥

वृणोतेराच्छादने ॥ ५४ ॥

विभाषा, प्र इति वर्तते । प्रशब्द उपपदे वृणोतेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति,
प्रत्ययान्तेन चेदाच्छादनविशेष उच्यते । प्रावार', प्रवर' । आच्छादने इति किम् ?
प्रवरा गौ ॥

परौ भुवोऽवज्ञाने ॥ ५५ ॥

विभाषेत्यत्र । परिशब्दे उपपदे अवतेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति अवज्ञाने
गम्यमाने । अवज्ञानममकार । परिभाव, परिभव । अवज्ञाने इति किम् ? सर्वतो भवन्
परिभव ॥

विभाषा—आङ् के उपपद होने पर 'र' तथा 'ञ्' धातुओं के विकल्प से घञ् प्रत्यय
होता है ।

अवे—अवपूर्वक 'ग्रह' धातु में विकल्प से घञ् प्रत्यय होता है यदि प्रत्ययान्त का वाच्य
वर्षप्रतिबन्ध हो ।

त्रे—प्र शब्द के उपपदत्व में 'ग्रह' धातु से विकल्प से घञ् प्रत्यय होता है यदि प्रत्ययान्त
का वाच्य वणिकसवन्धा पदार्थ हो ।

रश्मौ—प्रशब्दोपपदक 'ग्रह' धातु से विकल्प में घञ् प्रत्यय होता है यदि प्रत्ययान्त का
वाच्य रश्मि (लगाम) हो ।

वृणोते—प्रपूर्वक 'वृ' धातु से विकल्प से घञ् प्रत्यय होता है यदि प्रत्ययान्त से आच्छादन
अर्थ भी प्रतीति होती हो ।

परौ—परिपूर्वक 'भू' धातु में विकल्प से घञ् प्रत्यय होता है यदि प्रत्ययान्त का वाच्य
तिरस्कार हो ।

(१) अवग्रहो देवस्य—देवकर्तृको वर्षभाव ।

एरच् ॥ ५६ ॥

भावे अकर्त्तरि च कारके इति प्रकृतमनुवर्तते यावत् "कृत्यकृत्यो बहुलम्" इति। उवर्णान्ताद्धातोर्भावे अकर्त्तरि च कारके सज्ञायामच् प्रत्ययो भवति। घञोऽपवादः। चकारो वितोषणार्थ — "अन्त" "धाथघन्ताजविप्रकाणाम्" इति। चयः। अयः। जयः। वयः। अजयिषी भयादीनामुपसख्यानम्। नपुंसके काङ्क्षिनिपुष्पर्थम्। भयम्। वयम्। अजप सवौ छन्दमि वक्तव्यौ। जसौ रगुमे जवः। पङ्खीवनसव (१) ॥

ऋदोरप् ॥ ५७ ॥

आक्रान्तेभ्य उवर्णान्तेभ्यश्च अप् प्रत्ययो भवति। घञोऽपवादः। पिङ्करणं स्वरायम्। करः। गरः। शरः। उवर्णान्तेभ्य - यवः, स्तवः, एवः, पवः। दकारो मुखसुसार्थः। मा भूत्तादपि परस्तपरः ॥

ग्रहवृहनिश्चिगमश्च ॥ ५८ ॥

ग्रहादिभ्यो धातुभ्योऽप् प्रत्ययो भवति। घञोऽपवादः। निश्चिनोतेस्त्वचोऽपवादः। ग्रहः। वरः। दरः। निश्चयः। गमः। निश्चिग्रहण स्वरायम्। अक्षिरण्योरुपसख्यानम्। वसः। रणः। अक्षयं कविधान स्थारनापाव्यधिहिनियुध्यर्थम्। प्रतिघ्नन्तेऽस्मिन्निति प्रस्थ (२) पर्वतस्य। प्रस्तात्यस्मिन्प्रस्त। प्रपिबत्यस्यामिति प्रपा। आविध्यन्ति तेरेषा- रिषः। विह्वन्यन्तेऽस्मिन्निति विघ्न। आयुष्यतेऽधेनेत्यायुधम् ॥

उपसर्गेऽद् ॥ ५९ ॥

अविद्येव। उपसर्ग उपपदेऽद्धातोर्प् प्रत्ययो भवति। विपस (३)। प्रपसः। उपसर्ग इति किम्? घास ॥

नौ ण च ॥ ६० ॥

निशब्द उपपदे अवेर्द्धातोर्णं प्रत्ययो भवति, चकारादृप् च। न्याद्वः। निघसः ॥

एरच्—इवर्णान्त धातुओं से भाव और कर्त्तृभिन्न कारक में अच् प्रत्यय होता है प्रत्ययान्त से सज्ञा के सम्बन्ध होने पर।

अजयिषी—'अय' अच् प्रत्ययान्त शब्दों का भी साधुत्व अवगन्तव्य है।

जवसवौ—छन्दोविषय में अच् प्रत्ययान्त 'जव' तथा 'सव' शब्दों का भी साधुत्व समझना चाहिये।

ऋदोरप्—ऋकारान्त तथा उवर्णान्त धातुओं से अप् प्रत्यय होता है।

ग्रह—'ग्रह', 'वृ', 'इ', निम् पूर्वक 'चि' तथा 'गम्' धातुओं में गो अप् प्रत्यय होता है।

वसि—'वस' तथा 'रण' धातुओं से भी अप् प्रत्यय समझना चाहिये।

अक्षयं—'स्था', 'रना', 'पा', 'व्यध्', 'इन्' तथा 'गुभ' धातुओं से अक्षयं में क प्रत्यय का विधान अवगन्तव्य है।

उपसर्गेऽद्—उपसर्गापपदक 'अद्' धातु से अप् प्रत्यय होता है।

गौ—निपूर्वक 'अद्' धातु से ग तथा अप् प्रत्यय होते हैं।

(१) पिङ्खीवनसव इति कविम्।

(२) प्रस्थ = सातु, प्रख. = कटाह, प्रपा = पानीपट्टालकी। आविष = आयुधम्।

(३) विपस = वैश्वदेवविशिष्टमग्रम्।

व्यधजपोरनुपसर्गौ ॥ ६१ ॥

व्यध, जप इत्येतयोरनुपसर्गयोरप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवाद् । व्यध् । जप । अनुपसर्ग इति किम् ? आभ्याधा, उपजाप । ॥

स्वनहसोर्वा ॥ ६२ ॥

अनुपसर्ग इत्येव । स्वनहसोरनुपसर्गयोर्वा अप् प्रत्ययो भवति । स्वन, स्वान् । हस, हास । अनुपसर्ग इति इति किम् ? प्रस्वान्, प्रहाम् ॥

यमः समुपनिधिषु च ॥ ६३ ॥

अनुपसर्गं, वा, इति वर्त्तते । सम्, उप, नि, वि इत्येतेषूपपदेषु अनुपसर्गोऽपि यमेर्वा अप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवाद् । सयम्, सयाम् । उपयम्, उपयाम् । नियम्, नियाम् । विद्यम्, विद्याम् । अनुपसर्गात् खल्वपि—यम्, याम् ॥

नौ गदनदपठस्वनः ॥ ६४ ॥

अवित्येव । निशब्द उपपदे गद्, नद्, पठ, स्वन इत्येतेभ्यो घञोऽपवाद् । निगद्, निगाद् । निगद्, निनाद् । निपठ, निपाठ् । निस्वन, निस्वान् ॥

कणो वीणायां च ॥ ६५ ॥

नौ, वाऽनुपसर्ग इति वर्त्तते । कणतेर्घातोऽनिपूर्वादानुपसर्गाच्च वीणाया वा अप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवाद् । सोपसर्गार्थं वीणाया ग्रहणम् । निकणः, निकान् । अनुपसर्गात्—कण, कान् । वीणाया खल्वपि—कल्याणप्रकणा वीणा । एतेष्विति किम् ? अतिक्रान्ते वर्त्तते ॥

नित्यं पणः परिमाणे ॥ ६६ ॥

'पण व्यवहारे स्तुतौ च ।' अस्माद्धातोर्नित्यम् अप् प्रत्ययो भवति परिमाणे गम्यमाने । नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । मूलकपण । शाकपण । सव्यवहाराय मूलकादीनां परिमितो मुष्टिर्बध्यते तस्येदमभिधानम् । परिमाण इति किम् ? पाण ॥

मदोऽनुपसर्गौ ॥ ६७ ॥

मदेर्घातोरनुपसर्गादप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवाद् । विद्यामद् । धनमद् । कुलमद् । अनुपसर्ग इति किम् ? उम्माद्, प्रमाद् ॥

- व्यध—अनुपसर्गक 'व्यध' तथा 'जप' धातुओं से अप् प्रत्यय होता है ।
 स्वन—अनुपसर्गक 'स्वन' तथा 'हस' धातुओं से भी विकल्प से अप् प्रत्यय होता है ।
 यम्—सम्, उप, नि तथा वि उपसर्गों के उपपद होने पर 'यम्' धातु से विकल्प से अप् प्रत्यय होता है ।
 नौ—निपूर्वक 'गद्', 'नद्', 'पठ' तथा 'स्वन' धातुओं से विकल्प से अप् प्रत्यय होता है ।
 कणा—निपूर्वक तथा अनुपसर्गक 'कण' धातु से भी वीणा अर्थ में अप् प्रत्यय विकल्प से होता है ।
 नित्यम्—परिमाण यदि प्रत्ययान्त का वाच्य हो तो 'पण' धातु से नित्य अप् प्रत्यय होता है ।
 मदो—अनुपसर्गक 'मद्' धातु से अप् प्रत्यय होता है ।

प्रमदसंमदा हर्षे ॥ ६८ ॥

प्रमद, सम्मद् इत्येतौ शब्दौ निपात्येते हर्षेऽभिधेये । कन्धानां प्रमद । कोकिलानो सम्मद् । हर्ष इति किम् ? प्रमाद, सम्माद् । प्रसम्भ्यामिति नोक्तम्, निपातनं रुढवर्धम् ॥

समुदोरजः पशुषु ॥ ६९ ॥

समुद्रोरूपपदयोरजतेर्द्धातो । पशुविषये धात्वर्थं अप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवाद् । 'अज गतिक्षेपणयो' इति पठ्यते, स सम्पूर्व- समुदाये वर्त्तते, उपूर्वश्च प्रेरणे । समजः पशूनाम्, समुदाय इत्यर्थः । उदाजः पशूनाम्, प्रेरणमित्यर्थः । पशुत्विति किम् ? समानो ब्राह्मणानाम्, उदाजः क्षत्रियाणाम् ॥

अक्षेषु ग्लहः ॥ ७० ॥

ग्लह इति निपात्यते अक्षविषयश्चेद्धान्वर्थो भवति । ग्रहरप सिद्ध एव, इत्यर्थं निपातनम् । अक्षस्य ग्लहः । अक्षेऽपि किम् ? ग्रह पादस्य । अन्वये ग्लहः प्रहृष्यन्तरमाहुः, ते घञ प्रत्युदाहरन्ति-ग्लह इति ॥

प्रजने सत्तेः ॥ ७१ ॥

सत्तेर्धातो प्रजने विषये अप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवाद् । प्रजनं प्रथमं गर्भग्रहणम् । गवामुपसर । पशूनामुपसरः । स्त्रीगधीषु पुंगवानां गर्भाधानाय प्रथममुपसरणमुच्यते ॥

हुः सम्प्रसारणं च न्यस्युपविषु ॥ ७२ ॥

नि, अभि, उप, वि इत्येतेषु उपपदेषु ह्यपनेर्द्धातो सम्प्रसारणम् प्रत्ययश्च भवति । घञोऽपवाद् । निह्व । अभिह्व । उपह्व । विह्व । एतेऽपि किम् ? प्रह्वयः ॥

आङि युद्धे ॥ ७३ ॥

आङि उपपदे ह्यपनेर्द्धातो सम्प्रसारणम् प्रत्ययश्च भवति युद्धेऽभिधेये । आह्वयन्तेऽस्मिन्नित्याह्व । युद्ध इति किम् ? आह्वयः ॥

निपानमाहावः ॥ ७४ ॥

आह्वयन्त्यस्य ह्यपनेर्द्धातो सम्प्रसारणम् प्रत्ययो वृद्धिश्च निपात्यते निपानं वेद-भिधेयं भवति । निपिचन्त्यस्मिन्निति निपानमुद्रकाधार उच्यते । आहाव पशूनाम् ।

प्रमद्—हर्षे अर्थे में 'प्रमद' तथा 'सम्माद' शब्दों का निपातन है ।

समुद्रौ—सम् तथा उज् उपसर्गों से विशिष्ट 'अज' धातु से पशु विषय में अप् प्रत्यय होता है ।
अक्षेषु—अक्षविषयक धात्वर्थ होने पर 'ग्रह' धातु से अप् प्रत्यय के साथ माथ रकार के स्थान में लकारादेश का भी निपातन है ।

प्रजने—प्रजन अर्थ में 'ज' धातु से अप् प्रत्यय होता है ।

हुः—नि, अभि, उप तथा वि के उपपद होने पर 'ह्वेप्' धातु से अप् प्रत्यय तथा वि को सम्प्रसारण भी हो जाता है ।

आङि—आह्वपूर्वक 'ह्वेप्' धातु से भी अप् प्रत्यय तथा व को सम्प्रसारण हो जाता है यदि प्रत्ययान्त का वाच्य पुरु हो ।

निपान—आह्वपूर्वक 'ह्वेप्' धातु से अप् प्रत्यय, प्रहृति को सम्प्रसारण तथा उसे वृद्धि का निपातन किया जाता है ।

कूपोपसर्गेषु य उदकाधारस्तत्र हि पानाय पशव आह्वयन्ते । निपानमिति किम् ? आह्वाय ॥

भावेऽनुपसर्गस्य ॥ ७५ ॥

अनुपसर्गस्य ह्ययते. सम्प्रसारणमपू प्रत्ययश्च भवति भावेऽभिधेये । ह्यय । ह्ये ह्ये सुहृत्वं शूरभिन्द्रम् । अनुपसर्गस्येति किम् ? आह्वाय. भावग्रहणम् "अकर्त्तरि च कारकं सञ्ज्ञायाम्" इत्यस्य निरामार्थम् ॥

हनश्च वधः ॥ ७६ ॥

भावेऽनुपसर्गस्येति वर्त्तते । हन्तेर्धातोर्ननुपसर्गो भावे अप् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन च वधादेश, स चान्तोदात्त । तत्रोदात्तनिबृत्तिस्वरोगाप उदात्तत्व भवति । वधश्चोराणाम् । वधो दस्युनाम् । भाव इत्येष—घात । अनुपसर्गस्येत्येष—प्रघात, विघात । चकारो भिन्नव्यञ्जान्नादेशेन सम्यध्यते, किं तर्हि प्रकृतेन प्रत्ययेन, अप् च, यश्चापरः प्राप्नोति । तेन घत्रपि भवति—घातो वर्त्तते ॥

मूर्ता धनः ॥ ७७ ॥

हन इत्येष । मूर्ति काठिन्यम् । मूर्तावभिधेयाद्य हन्तेरपू भवति घनप्रादेश । अग्रघन. । दधिघन. । कथं घनं दधीति ? धर्मशब्देन धर्मा भण्यते ॥

अन्तर्घनो देशे ॥ ७८ ॥

अन्तर्घनो देशे इति निपात्यते अन्तर्घनो देशेऽभिधेये । अन्तर्घन. । सञ्ज्ञीभूतो वाहीनेषु देशविज्ञेय उच्यते । अन्ये णकार पठन्ति—अन्तर्घनो देश इति, तदपि ग्राह्यमेव । देश इति किम् ? अन्तर्घातोऽन्य ॥

अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ॥ ७९ ॥

प्रपूर्वस्य हन्ते प्रघण, प्रघाण इत्येतौ शब्दौ निपात्येते अगारैकदेशे वाच्ये । प्रघण, प्रघाण । द्वारप्रकोष्ठो वाद्य उच्यते । अगारैकदेश इति किम् ? प्रघातोऽन्यः ॥

उद्धनोऽप्याधानम् ॥ ८० ॥

उत्पूर्वस्य हन्तेऽद्धन इति निपात्यतेऽप्याधानं चेन्नवति । उद्धन, यस्मिन् काष्ठे स्थापयित्वा अन्यानि काष्ठानि तत्रघन्ते तदभिधीयते । उद्धातोऽन्य. ॥

अपघनोऽङ्गम् ॥ ८१ ॥

अपपूर्वस्य हन्तेरपघन इति निपात्यते अङ्गं चेत्तद्वति । अपघनोऽङ्गम् । अवयव

भावे—भावे के वाच्य होने पर अनुपसर्गक 'हन्' धातु से अप् प्रत्यय तथा प्रकृति को सम्प्रसारण हो जाता है ।

हनश्च—अनुपसर्गक 'हन्' धातु से भावार्थ में अप् प्रत्यय और अप् प्रत्यय होने पर हन् को वध आदेश हो जाता है और वह वधादेश अन्तोदात्त भा हो जाता है ।

मूर्त्तो—'हन्' धातु से अप् प्रत्यय तथा प्रकृति को घन आदेश हो जाता है यदि प्रत्ययान्त का वाच्य काठिन्य हो ।

अन्त—अन्त पूर्वक 'हन्' धातु से अप् प्रत्यय तथा हन् को घन आदेश हो जाता है यदि प्रत्ययान्त का वाच्य देश हो ।

अगारैक—प्रपूर्वक 'हन्' धातु से गृष्टैकदेश के वाच्य होने पर प्रघण तथा प्रघाण शब्दों का निपातन होता है ।

उद्धनो—उत्पूर्वक 'हन्' धातु से उद्धन शब्द का अस्याधान अर्थ में निपातन होता है ।

अपघनो—अपपूर्वक 'हन्' धातु से अङ्ग अर्थ में अपघन शब्द का निपातन होता है ।

एकदेशो न सर्व, किं तर्हि पाणिः पादश्चाभिधीयते । अपघातोऽग्नयः ॥

करणेऽयोविद्रुपु ॥ ८२ ॥

हन इति वक्तंते । अयस्, वि, द्रु इत्येतेषूपपदेषु हन्तेर्घातोः करणे कारकेऽप्यप्रत्ययो भवति घनादेशश्च । अयो हन्वतेऽनेनेत्ययोघनः । विघनः । दुघनः । दुघज इति केचिदुदाहरन्ति । कथं णत्वम् ? अरीहणादिषु पाठान्, "पूर्वपदात्संज्ञायामणः" इति वा ॥

स्तम्भे क च ॥ ८३ ॥

करणे, हन इति वक्तंते । स्तम्भशब्द उपपदे करणे कारके हन्तेः कः प्रत्ययो भवति । चकारादप्य, तत्र घनादेशः । स्तम्भघनः । स्तम्भघनः । स्त्रियां स्तम्भघना, स्तम्भघना इति ह्यनेः । करण इत्येव—स्तम्भघातः ॥

परौ घः ॥ ८४ ॥

करणे हन इत्येव । परिशब्द उपपदे हन्तेर्घातोर्प्यप्रत्ययो भवति करणे कारके घशब्दश्चादेशः । परिहन्वतेऽनेनेति परिघः । पलिघ ॥

उपम आश्रये ॥ ८५ ॥

उपपूर्वस्य हन्तेरप्यप्रत्यय उपधालोपश्च निपात्यते । आश्रयशब्दः सामीप्यं प्राथम्यं लक्षयति । परंतोपपन्नः । प्रामोपपन्नः । आश्रय इति किम् ? परंतोपघात एवाग्नयः ॥

संघोद्घौ गणप्रशंसयोः ॥ ८६ ॥

सम्बोद्धौ उपपदयोर्हन्तेर्घातोर्प्यप्रत्ययो भवति टिलोपो घत्वं च निपात्यते यथासक्यं गणेऽभिधेये प्रशंसाया गम्यमानायाम् । सव पशूनाम् । उद्धो मनुष्याणाम् । गणप्रशंसयोः रिति किम् ? संघातः ॥

निघो निमित्तम् ॥ ८७ ॥

निघ इति निपूर्वाद्धन्तेरप्यप्रत्ययटिलोपो घत्वं च निपात्यते निमित्ते च्चदभिधेयं भवति । ममन्तान्मिन्नि निमित्तम् । ममारोहपरिणाहम् । निघा वृक्षाः । निघा' शालयः । निमित्तमिति किम् ? निघातः ॥

करणे—अयस्, वि एवम् द्रु के उपपद होने पर 'हन्' धातु से करण कारक में अप् प्रत्यय होता है और हन् की घन आदेश भी ।

स्तम्भे—स्तम्भ शब्द के उपपद होने पर 'हन्' धातु से करणकारक में क प्रत्यय और अप् प्रत्यय होते हैं ।

स्त्रियाम्—स्त्रीलिङ्ग में 'स्तम्भघना' तथा 'स्तम्भघना' शब्दों का निपातन होता है ।

परौ—परिपूर्वक 'हन्' धातु से करणकारक में अप् प्रत्यय होता है और हन् की घ आदेश हो जाता है ।

उपम—उपपूर्वक 'हन्' धातु से आश्रय अर्थ में अप् प्रत्यय तथा उपधात्वोप का निपातन किया जाता है ।

संघोद्घौ—गण के अभिधेय होने पर सम्पूर्वक 'हन्' धातु से और प्रशंसा के गम्यमान होने पर ऊर्ध्वक 'हन्' धातु से अप् प्रत्यय, टिलोप तथा घत्वं का निपातन है ।

निघो—निमित्त के अभिधेय होने पर निपूर्वक 'हन्' धातु से अप् प्रत्यय, टिलोप तथा घत्वं का निपातन है ।

द्वितः क्त्रिः ॥ ८८ ॥

भावेऽकर्त्तरि च कारक इति वर्त्तते । इदृशस्य तस्माद् द्वितो धातोः क्त्रि प्रत्ययो भवति । "वत्रैर्मन्त्रित्यम्" इति वचनात् केवलो न प्रयुज्यते । 'द्वेषन्प् पाके'-पाकेन निवृत्तम् पत्रिमम् । दुवप्-उपत्रिमम् । दुहृप्-कृत्रिमम् ॥

द्वितोऽधुच् ॥ ८९ ॥

इदृशस्य तस्मात् द्वितो धातोरधुच् प्रत्ययो भवति भावादी । दुवेषु-वेषधु । दुभं धि-श्वपधु । दुहृ-श्वपधु (१) ॥

यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ॥ ९० ॥

भावेऽकर्त्तरि च कारक इति वर्त्तते । यजादिभ्यो धातुभ्यो नङ् प्रत्ययो भवति । इकारो गुणप्रतिषेधार्थं । यज । याच्ना । यन । विरन . रक्ष । प्रच्छेरमप्रमारणे ज्ञापनात् "प्ररने चासन्नकाले" इति ॥

स्वपो नन् ॥ ९१ ॥

स्वपेर्धातोर्नन् प्रत्ययो भवति । नकार स्वार्थः । स्वप्न ॥

उपसर्गे घोः किः ॥ ९२ ॥

भावेऽकर्त्तरि च कारक इति वर्त्तते । उपसर्गं उपपदे घुमङ्केभ्यो धातुभ्य कि प्रत्ययो भवति । क्त्रि करणभातो लोपार्थम् । प्रधि । प्रधि । अन्तद्धि. ॥

कर्मण्यधिकरणे च ॥ ९३ ॥

घोरित्येव । कर्मण्युपपदे घुमङ्केभ्यो धातुभ्य कि प्रत्ययो भवति अधिकरणे कारके । जल धीयतेऽस्मिन्निति जलधि । शरधि । अधिकरणप्रदङ्गमपान्तरनिराम्यार्थम् । चकार. प्रययानुत्पणार्थं ॥

स्त्रियां क्तिन् ॥ ९४ ॥

भावेऽकर्त्तरि च कारक इति वर्त्तते । खीलिङ्गे भावादी धातोः क्तिन् प्रत्ययो भवति । घनजपामपवाद्. कृति । चिति । मति. छक्तिन्नावादिभ्यश्च वक्तव्यञ्छ । भावाद्दश प्रयोगतोऽनुसर्त्तव्या । आसि । राद्धि । वीसि । तस्ति । श्वस्ति. । आस्ति । लब्धिः । अधुयजिस्तुभ्य करणेञ्छ । ध्रुयतेऽनयेति श्रुति । इष्टि । स्तुति । छिन्नाम्लाज्याहाभ्यो

द्वित — इ का इत्मडा हाता ही जिम धातु में बनने भाव तथा कर्तृभित्र कारक में त्रि प्रत्यय होता है ।

द्वितो—द्वित धातु से भाव तथा कर्तृभित्र कारक में अधुच् प्रत्यय होता है ।

यजयाच—भाव तथा कर्तृभित्र कारक में 'यज', 'याच्', 'यन', 'विच्छ', 'प्रच्छ' तथा 'रक्ष' धातुओं में नङ् प्रत्यय होता है ।

स्वपो—'स्वप्' धातु में नङ् प्रत्यय जाना है ।

उपसर्ग—भाव तथा कर्तृभित्र कारक में उपसर्गक घुमङ्क धातु में कि प्रत्यय होता है ।

कर्म—कर्मकारक के उपपद होने पर घुमङ्क धातु से अधिकरण में कि प्रत्यय होता है ।

स्त्रियाम्—भाव तथा कर्तृभित्र कारक में धातु से स्त्रीलिङ्ग में क्तिन् प्रत्यय होता है ।

क्तिन्—'आर्' आदि धातुओं में भी क्तिन् प्रत्यय समझना चाहिए ।

धुयजि—'धु' तथा 'यज' धातुओं में करणकारक में क्तिन् प्रत्यय समझना चाहिए ।

म्लाम्ला—'म्ले', 'म्लै', 'ज्या' तथा 'हा' धातुओं में ति प्रत्यय समझना चाहिए ।

(२) उडु, श्वपु शरपि श्वित् ।

नि ॥ ग्लानि । ग्लानि । ज्यानि । हानि । छकारश्चादिभ्य क्तिष्ठिष्ठावञ्चति इति
वक्ष्यन्ते ॥ कीर्णिः । गीर्णिः । जीर्णिः । शीर्णिः । लृनिः । पूनिः । असंपदादिभ्य
क्त्विप् ॥ संपत् । विपत् । प्रतिपत् । छक्त्विष्ठीभ्यते ॥ संपत्ति । विपत्ति ॥

स्थानापापचो भावे ॥ ९५ ॥

स्त्रियामिति वर्तते । स्याद्विभ्यो धातुभ्यः खीलिङ्गे भावे क्तिन् प्रत्ययो भवति । अङोऽप
चादस्य बाधकः । प्रस्थितिः । उद्गीतिः । संगीतिः । प्रधीतिः । संगीतिः । पक्तिः । भावप्रहण-
मर्थान्तरनिरासार्थम् । कथमवस्था, मरथेति ? "व्यवस्थायामसंज्ञायाम्" इति शापकात्
नायन्ताय बाधा भवतीति ॥

मन्त्रे वृषेपपचमनविदभूवीरा उदात्तः ॥ ९६ ॥

भावे, स्त्रियामिति वर्तते । मन्त्रे विषये वृषादिभ्यो धातुभ्यः क्तिन् प्रत्ययो भवति
उदात्त । प्रकृतिप्रत्ययोरिवभक्तिविपरिणामेन सवन्ध । कस्मादेवं कृतम् ? वैचिचार्यम् ।
वृष्टि । दृष्टि । पक्तिः । मति । वित्तिः । भूतिः । वीतिः । रातिः । सर्वत्र सर्वधातुभ्यः सामान्येन
विहित एव क्तिन्, उदात्तायै वचनम् । इपेस्तु "इच्छा" इति निपातनं वक्ष्यति,
ततः क्तिष्ठी विधीयते, मन्त्रादन्यत्रादिरुदात्त ॥

ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकात्तयथ ॥ ९७ ॥

मन्त्र इति नातुवर्तते । ऊत्यादयः क्षन्दा निपात्यन्ते । उदात्त इति वर्तते । अन्ते
"स्वरात्स्वरन्विभ्यविनातुपधायाश्च" इति ऊट् । ऊतिः । स्वरार्थं वचनम् । योतेर्जा-
तेश्च दीर्घञ्च निपात्यन्ते । जूति । जूति । साति, म्यतेरित्वाभावात् निपात्यन्ते,
समोतेषां "जनमनसनाम्" इत्याख्ये कृते स्वरार्थं निपातनम् । हन्तेरिहोतेषां-हेति ।
कात्तयते-कीत्ति ॥

व्रजयजोभावे क्यप् ॥ ९८ ॥

उदात्त ह्येव । व्रजयजोभावे खीलिङ्गे भावे क्यप् प्रत्ययो भवति उदात्त । लिनो-
ऽपवादः । अग्या । इग्या । पिठरणमुत्तरत्र तुगर्थम् ॥

मज्ञायां ममजनिपटनिपतमनविदपुञ्शीड्भृत्रिणः ॥ ९९ ॥

भाव इति न स्वयंने । पूर्वं एवात्रार्थधिकारः । समजादिभ्यो धातुभ्यः विभ्यो क्यप्
प्रत्ययो भवति उदात्त मज्ञाया विषये । समजन्यभ्यामिति समग्या । निपटा । निपत्या ।

ऋकार-ऋकारान् तथा 'लृ' आदि धातुभ्यो मे विहित क्तिन् प्रत्यय निष्ठा प्रत्ययौ को उत्तर
वार्धनागी होता है-देहा समज्ञना चाहिये ।

सम्पदादिभ्य-सन् आदि पूर्वेक 'पद' धातु से क्तिन् प्रत्यय समराना चाहिये ।

क्तिन्नपि-सन् आदि मे विहित 'पद' धातु से क्तिन् प्रत्यय भी समराना चाहिये ।

स्थायया-भाव क्यप् मे 'स्था', 'या', 'रा' तथा 'पच' धातुभ्यो मे क्तिष्ठी मे क्तिन् प्रत्यय
होता है ।

मन्त्रे-मन्त्रविषय मे भाव क्यप् मे 'वृष', 'इष', 'पच', 'मन', 'भू', 'वी' तथा 'रा' धातुभ्यो मे
क्तिन् प्रत्यय होता है और वह उदात्त भी हो जाता है ।

ऊतियूति-ऊति, यूति, जूति, साति, हेति तथा 'कोत्ति' शब्दों का निपातन है ।

व्रज-व्रज क्यप् मे 'व्रज' तथा 'वज' धातुभ्यो से खीलिङ्ग मे उदात्त क्यप् प्रत्यय होता है ।

संज्ञायाम्-सहा-विषय मे सम्पूर्वेक 'मज', निपूर्वेक 'मद्', निपूर्वेक 'पच', 'मन', 'विद',
'पुञ्', 'शीड्', 'भृञ्' तथा 'शृञ्' धातुभ्यो से खीस्वाभेद उदात्त क्यप् प्रत्यय होता है ।

मन्या(१) । विद्या । सुन्या । शन्या । मृन्या । इत्या । कथं तदुक्तम्—‘स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिद्धयति’ इति ? भावाधिकारो भावव्यापारो वाच्यत्वेन विवक्षितो न तु शास्त्रीयोऽधिकारः ॥

कृञः श च ॥ १०० ॥

करातेर्धातो स्त्रिया श प्रत्ययो भवति चकारात् क्यप् च । योगविभागोऽत्र कर्त्तव्यः, क्तिन्नपि यथा स्यात् । क्रिया । कृत्या । कृति ॥

इच्छा ॥ १०१ ॥

इपेर्धातो श प्रत्ययो यगभावश्च निपात्यते । इच्छा । छपरिचर्यापरिसर्यामृगयाऽटाकारानामुपमत्पानम् । परिचर्या । परिसर्या । मृगया । अटाख्या । छजागर्त्तरकारो वाञ्छ । जागरा । जागर्या ॥

अ प्रत्ययात् ॥ १०२ ॥

प्रययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकार प्रत्ययो भवति । क्तिनोऽपवादः । चिकीर्षा । जिहीर्षा । पुत्र्यीया । पुत्रकाम्या । लोलुया । कण्डूया ॥

गुरोश्च हलः ॥ १०३ ॥

हलन्तो यो धातुर्गुहमान् ततः स्त्रियामकार प्रत्ययो भवति । क्तिनोऽपवादः । कुण्डा । हुण्डा । ईहा । अहा । गुरोरिति किम् ? भक्ति । हल इति किम् ? नीति ॥

पिङ्गिदादिभ्योऽड् ॥ १०४ ॥

पिद्भ्यो भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति । गणपठितेषु भिदादिषु निष्कृत्य प्रकृतया गृह्यन्ते । जूप्-जरा । त्रूप्-त्रया । भिदादिभ्यः खत्वपि-भिदा, द्विदा, विदा, क्षिपा । गुहाशियोंपथ्यो । श्रद्धा । मेधा । गोधा । आरा । हारा । कारा । क्षिया । तारा । धारा । रेखा । रेखा । चूडा । पीडा । वपा । वसा । सजा । छक्रे सप्रसारण चञ्च । कृपा । भिदा विदारणे । भित्तिरन्या । द्विधा द्विधीरणे । द्वित्तिरन्या ॥ आरा शस्याम् । आस्तिरन्या । धारा प्रपाते । धृतिरन्या ॥

चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च ॥ १०५ ॥

‘चित्ति स्मृत्याम्’, ‘पूज पूजायाम्’, ‘कथ वाक्यप्रवन्धे’, ‘कुम्बि आच्छादने’, ‘चर्च

कृञ्—‘कृञ्’ धातु से स्त्रीत्वार्थक क्यप् तथा श प्रत्यय होते हैं ।

इच्छा—‘इप्’ धातु से स्त्रीत्वार्थक श प्रत्यय तथा यक् के अभाव का निपातन है ।

परि—शप्रत्ययान्त ‘परिचर्या’, ‘परिसर्या’, ‘मृगया’ तथा ‘अटाख्या’ शब्दों का भी निपातन करना चाहिए ।

जागर्त्ते—‘जाट्’ धातु से विकल्प से अ प्रत्यय तथा श प्रत्यय होते हैं—ऐसा समझना चाहिए ।

अ प्रत्यात्—प्रत्ययान्त धातुओं से स्त्रीत्वार्थक अ प्रत्यय होता है ।

गुरोश्च—हलन्त गुरुमान् धातु से भी स्त्रीलिङ्ग में अ प्रत्यय होता है ।

पिद्—पिद् तथा ‘भिद्’ आदि धातुओं से स्त्रीलिङ्ग में अङ् प्रत्यय होता है ।

क्रेपे—‘क्रेपे’ धातु से अङ् प्रत्यय तथा प्रकृति का सप्रसारण हो जाता है ।

चिम्बि—‘चिन्ति’, ‘पूज’, ‘कथ’, ‘कुम्बि’ तथा ‘चर्च’ धातुओं में स्त्रीलिङ्ग में अङ् प्रत्यय होता है ।

अभ्यपने, चुरादि, ह्येतेभ्यो धातुभ्यो युचि प्राप्ते स्त्रियामह् प्रत्ययो भवति । चिन्ता । पूजा । क्या । कुम्भा । चर्चा । चकारापुजापि भवति—चिन्तना(१) ॥

आतश्चोपसर्गे ॥ १०६ ॥

आकारान्तेभ्य उपसर्गे उपपदे स्त्रियामह् प्रत्ययो भवति । किनोऽपवादः । प्रदा । उपदा । प्रधा । उपधा । अधन्तरोरुपसर्गावृत्तिः । धदा । अन्तर्दा ॥

ण्यासश्रन्थो युच् ॥ १०७ ॥

प्यन्तेभ्यो धातुभ्य आस, श्रन्थ ह्येताभ्यां च स्त्रिया युष्प्रत्ययो भवति । अकार स्यापवादः । कारणा । हारणा । आसना । श्रन्थना । कथमास्या ? ऋह्लोर्ष्यङ्गि-
प्यति । वासरूपप्रतिषेधश्च स्त्रीप्रकरणविषयस्यैवोत्सर्गापवादस्य । श्रन्थि क्वादिर्गुणते
'श्रन्थ विमोचनप्रतिषेधयोः' इति । न चुरादि 'श्रन्थ श्रन्थ संदर्भे' इति, प्यन्तत्वेनैव
सिद्धत्वात् । अधट्टिवन्दिबिदिभ्य उपसंख्यानम् । घटना । वन्दना । वेदना । घटेरुदा-
दिकस्य प्रहणम्—'घट् चलने' इति । चौरादिकस्य 'घट् सवरणे' इत्यस्य न प्रहणम्, तस्य
गेरित्येव सिद्धत्वात् । अधरेरनिच्छार्थस्य युच् वक्तव्यम् । अभ्यपणा । अन्वेषणा ।
उपरेवां । पर्यपणा, परीष्टि ॥

रोगारुयायां ष्वुल् बहुलम् ॥ १०८ ॥

रोगारुयाया गम्यमानाया धातोर्बहुल ष्वुल् प्रत्ययो भवति । सिञ्चादीनामपवादः ।
आख्याप्रहणं रोगस्य चैव प्रत्ययान्तेन सञ्जा भवति । बहुलप्रहणं व्यभिचारार्थम् । प्रच्छ-
दिका । प्रवाहिका । (२) विचर्चिका । न च भवति—शिरोशिं । अधात्वर्थनिर्देशे ष्वुल्
वक्तव्यम् । आशिका, शायिका वर्तते । अधक्श्चित्पां धातुनिर्देशे इति वक्तव्यम् । भिदि ।
द्विदि । पचति । परति । अधवर्णाकारम् । निर्देश इति प्रकृतम् । अकार । इकार ।
ऋादिफः । रेफः । अधवर्षावृद्धः । अकारलोपश्च(३) । मत्वर्थीय । अधृणजादिभ्यः ।

आत—उपसर्गादिशिष्ट आकारान्त धातुओं से भी स्त्रीलिङ्ग में अह् प्रत्यय होता है ।

अधन्तरो—अध तथा अन्तर् शब्दों से विशिष्ट धातुओं से भी उपसर्गावृत्तक धातु के समान
कायै समझना चाहिए ।

ण्यास—ण्यन् तथा 'आस' एवं 'श्रन्थ' धातुओं से स्त्रीलिङ्ग में युच् प्रत्यय होता है ।

घट्टि—'घट्टि', 'बन्दि' तथा 'विदि' धातुओं से भी युच् प्रत्यय समझना चाहिए ।

ह्ये—अनिच्छार्थक 'ह्ये' धातु से भी युच् प्रत्यय समझना चाहिए ।

परेवां—परिपूर्वक 'ह्ये' धातु से विकल्प से युच् प्रत्यय समझना चाहिए ।

रोगारुयायाम्—धातुभाव से बहुल करने ष्वुल् प्रत्यय होता है यदि प्रत्ययान्त
होयत्प्रत्यय हो ।

धात्वर्थ—धात्वर्थ निर्देश में धातुओं से ष्वुल् प्रत्यय समझना चाहिए ।

इक्—धातु के निर्देश के लिए धातु से इक् तथा स्निप् प्रत्यय अवगमन्य है ।

वर्णावृ—वर्णावृत्त शब्दों से कार प्रत्यय अवगमन्य है ।

रादिफः—र शब्द से इफ प्रत्यय भी समझना चाहिए ।

मत्वर्थोवृद्ध—मत्वर्थ शब्द से छ प्रत्यय समझना चाहिए ।

हृणजादिभ्यः—'अत्र' आदि धातुओं से हृण् प्रत्यय समझना चाहिए ।

(१) चकारापुजापि भवति—चिन्तना इत्यपिकम्, टीकाशिरोभाष्य ।

(२) प्रचर्चिका इति न्यासापाठः ।

(३) न्यासवदमजरीवर्दानाचनया नाप मूलपाठ इति प्रतीचने ।

आजि । आति । आविः । इङ् कृत्वादिभ्य ङ । कृपि । किरिः ॥

संज्ञायाम् ॥ १०९ ॥

संज्ञायाम् विषये घातोण्डुल् प्रत्ययो भवति । उदाहरणपुराप्रचिका । वरणपुराप्रवा-
हेका(१) । अन्धपुरादिका । आचोषलादिका । शालभञ्जिका । तालभञ्जिका ॥

विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिङ् च ॥ ११० ॥

पूर्व परिप्रश्न, पश्चादाख्यानम् । सूत्रेऽत्राक्षरस्य पूर्वनिपातः । परिप्रश्न आख्याने
च गन्धमाने घातोर्निङ् प्रत्ययो भवति चकाराद् णुलपि । विभाषाप्रवृत्त्यात् परोऽपि य-
प्राप्नोति सोऽपि भवति । का ख्य कारिमकार्पी ? का कारिकामकार्पी ? का क्रियाम-
कार्पी ? का कृत्यामकार्पी ? का कृतिमकार्पी ? सर्वा कारिमकार्पम् । सर्वा कारिकामका-
र्पम् । सर्वा क्रियामकार्पम् । सर्वा कृत्यामकार्पम् । सर्वा कृतिमकार्पम् । का गणिमजी-
गण ? का गणिकामजीगण ? का गणनामजीगण ? सर्वा गणिमजीगणम् । सर्वा गणि-
काम् । सर्वा गणनाम् । पृथक्—का याजिम्, का याजिकाम्, का याचिम्, का याचिकाम्,
का पाचिम्, का पाचिकाम्, का पठिम्, का पठिकाम्, का पठित्तिम् इति
द्रष्टव्यम् । आख्यानपरिप्रश्नयोरिति किम् ? कृति, हति ॥

पर्यायाहर्णोत्पत्तिषु णुच् ॥ १११ ॥

पर्याय. परिपाठी क्रम, अहर्णमहं, तयोभ्यता, अर्णं तद् यत्परस्य(२)धार्यते, उत्प-
त्तिर्जन्म, इत्येतेष्वर्थेषु घातोण्डुल् प्रत्ययो भवति । क्तिन्नादीनामपवाद । पर्याये तावत्-
भवत शायिका, भवतोऽग्रामिका(३) । अहं—अहंति भवानिच्छुभञ्जिकाम्(४) । अर्ण-
इच्छुभञ्जिका मे धारयति, ओदनभोजिकाम्, पय पायिकाम् । उत्पत्ती—इच्छुभञ्जिका मे
उदपादि, ओदनभोजिका, पय पायिका । विभाषेत्येव—चिकीर्षोत्पद्यते । णुलि प्रकृते
प्रत्ययान्तरकरण स्वरार्थम् ॥

आक्रोशे नञ्यनिः ॥ ११२ ॥

विभाषेति निवृत्तम् । आक्रोश शपनम् । आक्रोशे गन्धमाने नञ्युपपदे घातोर्नि-
प्रत्ययो भवति । क्तिन्नादीनामपवाद । अकरणित्ते वृत्त भूयात् । आक्रोश इति किम् ?
अकृतिस्तस्य वटस्य । ननीति किम् ? मृतिस्ते वृत्त भूयात् ॥

कृत्यल्युटो बहुलम् ॥ ११३ ॥

भावेऽर्त्तरि च कारक इति निरुत्तम् । कृत्यसञ्ज्ञका प्रत्यया ल्युट् च बहुलमर्थेषु

इङ्—‘ङ्’ आदि धातुओं से इन् प्रत्यय अवगमनव्य है ।

संज्ञायाम्—संज्ञा विषय में धातु से णुल् प्रत्यय होता है ।

विभाषा—धातु से विकल्प से णुल् तथा इन् प्रत्यय होने हैं यदि प्रत्ययान्त के द्वारा परि-
प्रश्न तथा आख्यान की प्रतीति होती हो ।

पर्याया—पर्याय, योग्यता, अर्ण तथा जन्म अर्थों में धातु से णुच् प्रत्यय होता है ।

आक्रोशे—नञ्युपपदक धातु से आक्रोश के गन्धमान होने पर अनि प्रत्यय होता है ।

कृत्य—कृत्यसञ्ज्ञक प्रत्यय तथा ल्युट् प्रत्यय उक्त अर्थ से मिल अर्थों में भी होने हैं ।

(१) वरणपुराप्रचयिका इति पाठान्तरम् ।

(२) परस्मै इति पाठान्तरम् ।

(३) ग्रामगामिका इति पाठान्तरम् ।

(४) पय पायिकाम् इति क्विचधिकम् ।

भवन्ति, यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि भवन्ति । नायकर्मणो कृत्वा विहिता कारकान्त-
रेऽपि भवन्ति—छात्रीय चूर्णम्, दानीयो ब्राह्मणः । करणाधिकरणयोर्भावे च ल्युट्, अन्य-
त्रापि भवति—अपसेचनम्, अयत्तावगम्, राजभोजना शालयः, राजाच्छादनानि धानानि,
प्रस्फन्दनम्, प्रपतनम् । बहुलप्रहणाद्भवेऽपि कृतो यथाप्राप्तमभिधेय व्यभिचरन्ति-
पादाभ्या द्विपते पादहारकः, गले चोप्यते गलेचोपकः ॥

नपुंसके भावे क्तः ॥ ११४ ॥

नपुंसकलिङ्गे भावे घातो 'क्त' प्रत्ययो भवति । हसितम् । सहितम् । जलितम्(१) ॥

ल्युट् च ॥ ११५ ॥

नपुंसकलिङ्गे भावे घातोर्ल्युट् प्रत्ययो भवति । हसन द्वाग्रस्य । शोभनम् । जहरनम् ।
राधनम् । आसनम् । योगविभाग उत्तरार्धम् ॥

कर्मणि च येन संस्पर्शात्कत्तुः शरीरसुखम् ॥ ११६ ॥

येन कर्मणा सत्पृथग्मानस्य कर्तुं शरीरसुखमुत्पद्यते तस्मिन् कर्मण्युपपत्ते घातोर्नपु-
ंसकलिङ्गे भावे ल्युट् प्रत्ययो भवति । पूर्वेषु सिद्धे प्रत्यये नित्यसमासाय पचनम्, उपरद-
समाप्ते हि नित्य समास । पच पान सुखम् । ओदनभोजनं सुखम् । कर्मणोति किम् ?
मूलिकाया उत्थानं सुखम् । सरपशांदिनि किम् ? अग्निकुण्डस्योपामनं सुखम् । कर्तुरिति
किम् ? शरीरं स्थापनं सुखम् । स्थापयतेर्न गुरुकत्तां, किं तद्दि कर्म । शरीरप्रहणं किम् ?
पुत्रस्य परिपक्षनं सुखम् । सुखं मानसी प्रीतिः । सुखमिति किम् ? कष्टकाना मर्दनं
सुखम् । सर्वत्रामामं प्रमुदाद्विपते ॥

करणाधिकरणयोश्च ॥ ११७ ॥

पर्यणोऽधिकरणे च कारके घातोर्ल्युट् प्रत्ययो भवति । हृष्णममक्षण । पलाशतावनः ।
अधिकरणे—गोदोहनी, सक्नुपानी ॥

पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ॥ ११८ ॥

करणाधिकरणयोस्तित्येव । पुल्लिङ्गयोः करणाधिकरणयोरभिधेययोर्घातोर्घः प्रत्ययो
भवति समुदायेन चैव सज्ञा गम्यते । प्रायप्रहणमकारन्धोर्घः । दन्तच्छदः(२) ।
उररच्छदः । घटः । अधिकरणे सत्वपि—एष्य तस्मिन् कुर्वन्तीत्याकरः, आलयः ।

नपुंसके—भाव अर्थ में धातु से क्त प्रत्यय होता है और वह क्तान्त शब्द नपुंसकलिङ्ग ही
जाना है ।

ल्युट्—धातु से भाव अर्थ में ल्युट् प्रत्यय भा होता है और ल्युट्प्रत्यय शब्द का नपुंसक-
लिङ्गत्व भी ।

कर्मणि—जिन कर्मकारक के सारणों में कर्म के शरीर में सुख को अनुभूति ही उन कर्मकारक
के उपरद होने पर धातु से भावार्थ में ल्युट् प्रत्यय होता है और ल्युट्प्रत्यय शब्द का नपुंसकत्व भी ।

करणाधिकरणयोः—करा तथा अधिकरण कारकों के अभिधेय होने पर धातु में ल्युट्
प्रत्यय होता है ।

पुंसि—पुंल्लवदिदिष्ट कर्म तथा अधिकरण कारकों के अभिधेय होने पर धातु से घ प्रत्यय होता
है यदि समुदाय में सज्ञा को प्रतीति होती हो ।

१ (१) हसितम्, सहितम्, जलितम् इति वशिष्ठलिङ्गः ।

(२) दन्तच्छदो इति परमशरी ।

पुंसि इति स्त्रिम् ? प्रसाधनम् । सज्ञायामिति स्त्रिम् ? प्रहरणो दृष्टः । घकारः “ह्लादेशः” इति विशेषणार्थः ॥

गोचरसंचरवहत्रजच्यजापणनिगमाश्च ॥ ११९ ॥

गोचरादयः शब्दा घञ्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते पूर्वस्मिन्नेवार्थे । “हलश्च” इति घञं चक्ष्यति, तस्यायमपवादः । गावश्चरन्त्यस्मिन्निति गोचर । सचरन्तेऽनेनेति सचर । वहन्ति तेन वहः । व्रजन्ति तेन व्रज । व्यजन्ति तेन व्यज । निपातनात् “अत्रेभ्यघञपोः” इति वीभावो न भवति । पुंस्य तस्मिन्नापणन्त इत्यापण । निगच्छन्ति तस्मिन्निति निगमः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः—कप, निकष ॥

अवे तृस्रोर्घञ् ॥ १२० ॥

अव उपपदे तरतेरुणात्तेश्च धातोः करणाधिकरणयोः सज्ञाया घञ् प्रत्ययो भवति । घस्यापवादः । अकारो बृद्धयर्थे, ह्रस्वार्थश्च । घकार उत्तरत्र कुत्वार्थः । अवतार । अवस्तार । कथमवतारो नद्या ? न हीय मज्ञा । प्रायानुत्तरसज्ञायामपि भवति ॥

हलश्च ॥ १२१ ॥

पुंसि सज्ञायाम्, करणाधिकरणयोश्चेति सर्वमनुवर्तते । हलन्ताद्धानो करणाधिकरणयोर्घञ् प्रत्ययो भवति । घस्यापवादः । लेट् । वेद । वेष्ट । वन्ध । मार्गः । अपामार्गः । वीमार्गः ॥

अध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारावायाश्च ॥ १२२ ॥

अध्यायादयः शब्दा घञ्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । पुंसि सज्ञाया च प्राप्ते घञ् विधीयते । अहलन्तार्थे आरम्भः । अधीयतेस्मिन्नित्यध्यायः । नीयतेनेनेति न्यायः । उद्युञ्जति अस्मिन्नित्युद्यायः । मद्रियन्तेऽनेनेति महारः । आधियतेऽस्मिन्नित्याधारः । आद्यवन्त्यस्मिन्नित्यावायः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः—अवहार ॥

उदङ्कोऽनुदके ॥ १२३ ॥

उदङ्क इति निपात्यन्ते अनुदकविपर्ययेद्वात्त्वर्थो भवति । उत्पूर्वाद्धत्तेर्घञ् निपात्यते । ननु च “हलश्च” इति सिद्ध एव घञ् ? उदके—प्रतिषेधार्थमिदं वचनम्—तैलोदङ्क । अनुदक इति स्त्रिम् ? उदकोदधनः । घ कस्मात् प्रत्युदाद्वियते ? विशेषाभावात् । घञ्यपि यायादिस्वरेणान्तोदात्त एव ॥

जालमानायः ॥ १२४ ॥

आनाय इति निपात्यते जाल चेतन्नवति । आत्पूर्वाच्चयते करणे घञ् निपात्यते ।

गोचर—पूर्वश्लोक अर्थे में ही घप्रत्ययान्त ‘गोचर’, ‘सञ्चर’ आदि शब्दों का निपातन होता है ।

अवे—अव के उपपद होने पर ‘तृ’ तथा ‘रु’ धातुओं में पुल्लिङ्गिष्ठ करण तथा अधिकरण कारकों के अर्थ में घञ् प्रत्यय होता है यदि प्रत्ययान्त शब्द में मणा को प्रतीति होती हो ।

हलश्च—पुल्लिङ्गिष्ठ करण तथा अधिकरण अर्थों में हलन्त धातुओं से घञ् प्रत्यय होता है प्रत्ययान्त में मणा की प्रतीति होने पर ।

अध्याय—पूर्वश्लोक अर्थ में घञ्प्रत्ययान्त ‘अध्याय’ आदि शब्दों का निपातन होता है ।

उदङ्को—उदकमिथ भावार्थ में घञ्प्रत्ययान्त ‘उदङ्क’ शब्द का निपातन होता है ।

जालम्—आज् अर्थ में घञ्प्रत्ययान्त ‘आनाय’ शब्द का निपातन होता है ।

बाबायो मन्मानान् । बाबायो मृगामान(१) ॥

खनो घ च ॥ १२५ ॥

खनतेर्द्धातोः करणाधिकरणयोः प्रत्ययो भवति, चकाराद् घ्न च । बाभनः । बाभानः । छन्दो वक्ष्यते ॥ बाभः । छन्दो वक्ष्यते ॥ बाभरः । छन्दो वक्ष्यते ॥ बाभनिकः । छन्दो वक्ष्यते ॥ बाभनिकदण्ड(२) ॥

इषद्दुःसुप्तु कृच्छाकृन्प्रार्थेषु खल् ॥ १२६ ॥

करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । इषद्, दुम्, सु इत्येतेष्वन्येषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु धातोः खल् प्रत्ययो भवति । कृच्छ्रं कृच्छ्रम्, वद् दुरो विगेषम् । वक्ष्यं सुखम्, वक्षिण्यं योर्विगेषम्, सम्भवाद् । इषद्वो भवता कृत् । दुष्करः । सुकरः । इषद्वोः । दुष्कः । सुमोक्षः । इषदादिष्विति किम् ? कृच्छ्रे ष काः कृत् । कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेष्विति किम् ? इषत्कार्यः । लकारः स्वार्थः । विकरणमुत्तरम् सुनयनम् ॥

कचु कर्मणोश्च मृच्छयोः ॥ १२७ ॥

भवतोः करोतिश्च धातोर्ध्यात्मन्त्वं कर्त्तरि कर्मणि चोत्पद्ये चकाराद्वापदादिषु च मल्लप्रत्ययो भवति । इषदादण्डमन्त्रं भवता । दुराणमन्त्रवान् । स्वाटपेकरो इषद्वो भवता । एकैककर्मणोश्चार्थयोरिति वक्ष्यते ॥ इह ना मूल-आटपेन सुनूत्ते(३) ॥

आतो युच् ॥ १२८ ॥

इषदादनोऽनुवर्तन्ते । कर्त्तृकर्मणोरिति न न्यपत्ते । कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु इषदादिष्वन्येषु आकारात्मन्तो धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति । खलोऽभवत् । इषदात्वात् सोमो भवता । दुष्पाकः । सुपाकः । इषदात्वात् सोमो भवता । दुर्दागः । सुदागः ॥

खनो—खन लता कर्त्तव्यम् कर्मणि 'खन' शब्द से व लता खन् प्रत्यय होते है ।

बा—'खन' शब्द से व प्रत्यय भी सम्भवा काहेत ।

बाभो—'खन' शब्द से बाभ प्रत्यय भी सम्भवा काहेत ।

इषो—'खन' शब्द से इष प्रत्यय भी सम्भवा काहेत ।

इकवसो—'खन' शब्द से इकवस प्रत्यय भी सम्भवा काहेत ।

इषद्—इषद्, दुम्, सुम् इनका छ के लान्त्र होने पर (वक्ष्यन्त्र) युच् लता युच् कर्मणि शब्द प्रत्यय होता है ।

कचु—कचु के लान्त्र होने पर 'चु' शब्द से कचु कर्म के लान्त्र होने पर 'कचु' शब्द से कचु कर्म के लान्त्र होने पर 'मू' लता युच् शब्दको भी कचु प्रत्यय होता है ।

कचु कर्मणो—कचु कर्मणोर्ध्यात्मन्त्वं कर्त्तृ लता कर्म के लान्त्र होने पर भी कचु 'चु' लता 'कचु' शब्दको भी कचु प्रत्यय सम्भवा काहेत ।

आतो—इषद्, दुम्, सुम् इनका छ के लान्त्र होने पर आतो शब्द से इष लता युच् कर्मणि शब्द प्रत्यय होता है ।

(१) बाभनिके किम् ? बाभनः इति कश्चित् ।

(२) लको मल्ल पर्येति वक्ष्यते इति कृच्छ्रविशेषः, वक्ष्यन्, वक्षिण्योरिति वादः ।

(३) स्वाटपेन मूलते इति वादो न दोषः, परमवर्ततेति वादः ।

छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ॥ १२९ ॥

ईपदादिषु कृत्त्राकृच्छ्रार्थेषूपपदेषु गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये युच्प्रत्ययो भवति । खलोऽपवाद । सूपसदनोऽग्नि । सूपसदनमन्तरिक्षम् ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ १३० ॥

अन्येभ्योऽपि धातुभ्योऽगत्यर्थेभ्यश्छन्दसि विषये युच्प्रत्ययो दृश्यते । सुद्रोहनामवृणोद् ब्रह्मणे गाम् । सुवेदनामकृणोद् ब्रह्मणे गाम् । लभाषाया शासियुधिदक्षिण्यमृषिभ्यो युञ् वक्तव्ये । दु शासन । दुर्योधनः । दुर्वर्षन । दुर्दर्पण । दुर्मर्षणः ॥

वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा ॥ १३१ ॥

समीपमेव सामीप्यम् । प्यप्र र्थाधिकत्वं ज्ञाप्यते चातुर्वर्ष्यादिसिद्धयर्थम् । वर्त्तमान-समीपे भूते भविष्यति च वर्त्तमानाद् धातोर्वर्त्तमानवत् प्रत्यया वा भवन्ति । “वर्त्तमाने भ्रष्ट” इत्यारभ्य “उणादयो बहुलम्” इति यावद् वर्त्तमाने ये प्रत्यया उक्तास्ते भूतभवि-यतोविधीयन्ते । कदा देवदत्त आगतोऽसि ? अयमागच्छामि । आगच्छन्तमेव मां विद्धि । अयमागमम् । एषोऽस्मयागतः । कदा देवदत्त गमिष्यसि ? एष गच्छामि । गच्छ-न्तमेव मां विद्धि । एष गमिष्यामि । गन्तास्मि । वक्करणं सर्वसादर्यार्थम् । येन विशेषणेन वर्त्तमाने प्रत्यया विहिता प्रकृत्युपपदोपाधिना तथैवात्र भवन्ति । पवमान । यजमानः । अलकरिष्णु । सामीप्यग्रहण किम् ? विप्रकर्षविवक्षायां मा भूत्—परुदगच्छत्पाटलिपुत्रम् ? वर्षेण गमिष्यति । यो मन्थते गच्छामीति पद वर्त्तमाने काल एव वर्त्तते, कालान्तरावग-तिस्तु वाक्याद्भवति, न च वाक्यगम्य काल पदसंस्कारबलायामुपलुज्यत इति; तादृश वाक्यार्थप्रतिपत्तार प्रति प्रकरणमिदं नारभ्यते । तथाच श्च करिष्यति, वर्षेण गमिष्यतीति सर्वमुपपद्यते ॥

आशंसायां भूतवच ॥ १३२ ॥

वेभ्येव । वर्त्तमानसमीप्य इति नानुवर्त्तते । आशसनमाशमा, अप्राप्तस्य प्रियार्थस्य प्राप्नुमिच्छा । तस्याश्च भविष्यत्कालो विषय । तत्र भविष्यति काले आशसाया गम्य-मानाया धातोर्वा भूतवत्प्रत्यया भवन्ति, चकाराद्द्वर्त्तमानवच । उपाध्यायश्चेदागमत्, आगत, आगच्छति, आगमिष्यति, एते व्याकरणमध्यरीप्सहि, एते व्याकरणमधीतवन्त, अधीमहे, अध्येप्यामहे । सामान्यातिदेशे विदेशानतिदेशाहलङ्कितौ न भवतः । आशसा-यामिति किम् ? आगमिष्यति ॥

छन्दसि—ईषत् आदि के उपपद होने पर गत्यर्थक धातुओं से दुप्प्र तथा सुल अर्थों में वेद में युच् प्रत्यय होता है ।

अन्येभ्योऽपि—अगत्यर्थक धातुओं से भा वेद में उपयुक्त अर्थों में युच् प्रत्यय देखा जाता है ।

भाषायाम्—‘शास्’, ‘युच्’, ‘इच्’, ‘धृष’ तथा ‘मृष’ धातुओं में माषा में भी युच् प्रत्यय नमझना चाहिए ।

वर्त्तमान—वर्त्तमानसमीपवर्त्तो भूत तथा भविष्यत् काल में भी धातुओं से वर्त्तमानकालिक प्रत्ययों की तरह विकल्प से प्रत्यय होते हैं ।

आशंसायाम्—अप्राप्तप्राप्तीच्छा के गम्यमान होने पर भविष्यत् काल में भी धातु से विकल्प से भूतकाल तथा वर्त्तमान काल की तरह प्रत्यय होते हैं ।

क्षिप्रवचने लट् ॥ १३३ ॥

आशसायामित्येव । क्षिप्रवचन उपपदे आशंसायां गम्यमानायां धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति । भूतवच्चेत्यस्यापाद् । उपाध्यायश्चेत् क्षिप्रमागमिन्यति क्षिप्रं व्याकरणमध्येप्यामहे । नेति वक्तव्ये लृट्प्रहर्णं लुटोऽपि विषये यथा स्यात्—अ क्षिप्रमध्येप्यामहे ॥

आशंसावचने लिङ् ॥ १३४ ॥

आशसा येनोच्यते तदाशंसावचनम्, तस्मिन्नुपपदे धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । भूतवच्चेत्यस्यायमववाद । उपाध्यायश्चेदागच्छेत् आशसे युक्तोऽभ्योयीय, अवकल्पये युक्तोऽभ्योयीय, आशसे क्षिप्रमधीयीय ॥

नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ॥ १३५ ॥

भूतानद्यतने भविष्यद्वचनद्यतने च लुङ्लुटौ विहितौ, तयोरयं प्रतिषेधः । अनद्यतनवत् प्रत्ययविधिर्न भवति क्रियाप्रबन्धे सामीप्ये च गम्यमाने । क्रियाणां प्रबन्धसातव्येनानुष्ठानम् । सामीप्ये कालानां तुल्यजातीयान्यवधानम् । यावज्जीवं शृशमन्नमदात्, शृशमन्न दास्यति । यावज्जीवं पुत्रोऽध्यापिषत्, यावज्जीवं मध्यापयिष्यति । सामीप्ये खल्वपि—येयं पैर्णमास्यतिक्रान्ता एतस्यामुपाध्यायोऽग्नीनाधित, सोमेनायष्ट, गामदित । येयममावास्याऽऽगामिनी एतस्यामुपाध्यायोऽग्नीनाधास्यते, सोमेन यष्यते, स गां दास्यते । द्वी प्रतिषेधौ यथाप्राप्तस्याभ्यनुष्ठापनाय ॥

भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् ॥ १३६ ॥

नानद्यतनवदिति वक्षते । अक्रियाप्रबन्धार्थमसामीप्यार्थं च वचनम् । भविष्यति काले मर्यादावचनेऽवरस्मिन् प्रविभागेऽनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति । योऽयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात् तस्य यद्वर कौशाभ्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्तव्यमहे, तत्र सक्तव् पातास्यम् । भविष्यतीति किम् ? योऽयमध्वा गत आपाटलिपुत्रात् तस्य यद्वरं कौशाभ्यास्तत्र युक्ता अभ्यैमहि, तत्र द्विरोदनम् अभुज्जमहि, तत्र सक्तव्निष्याम । मर्यादावचन इति किम् ? योऽयमध्वा निरवधिको गन्तव्यस्तस्य यद्वरं कौशाभ्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्तास्महे, सक्तव् पातास्यम् । अवरस्मिन्निति किम् ? योऽयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात् तस्य यद्वरं कौशाभ्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्तास्महे, तत्र सक्तव् पातास्यम् । इह सूत्रे देशकृता मर्यादा, उत्तरत्र कालकृता । तत्र च विशेषं वक्ष्यति ॥

कालविभागे चानहोरात्राणाम् ॥ १३७ ॥

भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन्निति वक्षते । कालमर्यादाविभागे सत्यवरस्मिन्

क्षिप्र—क्षिप्रवाक शब्द के उपपत्तय में आशसा के गम्यमान होने पर भविष्यत्काल में धातु से लृट् लकार होता है ।

आशसा—आशसानावक शब्द के उपपत्तय में धातु से लिङ् प्रत्यय होना है ।

नानद्यतन—क्रियाप्रबन्ध तथा क्रियासामीप्य के गम्यमान होने पर अनद्यतनकालिक प्रत्यय का विधान नहीं होता है ।

भविष्यति—पूर्ववत्तां भाग को लेकर यदि सोमा का अभिधान कर्तव्य हो तो भविष्यत् काल में धातु से अनद्यतनवत् प्रत्यय का विधान नहीं होता है ।

काल—कालकृत सोमा से पूर्वभाग का यदि अभिधान करना हो तो भविष्यत् काल अनद्यतनवत् प्रत्यय नहीं होता है यदि वह कालिक सीमा दिन रात्रि-सम्बन्धी न हो ।

प्रविभागे भविष्यति कालेऽनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति, न चेद्दहोरात्रसवन्धी विभागः, तेषां विभागे प्रतिषेधः। पूर्वैर्णैव सिद्धे वचनमिदमहोरात्रनिषेधार्थम्। योगविभाग उत्तरार्थः। योऽथ सवत्सर आगामी तत्र यद्वरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे, तत्रौदन भोक्त्यास्महे। भविष्यतीत्येव-योऽथ सवत्सरोऽतीतस्तस्य यद्वरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे, तत्रौदनमभुञ्जमहि। मर्यादावचन इत्येव-योऽथ निरवधिः काल आगामी तस्य यद्वरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे, तत्रौदन भोक्त्यास्महे। अथ स्मिन्नित्येव। परस्मिन् विभाषा वचयति। अनहोरात्राणामिति किम्? त्रिविधमुदाहरणम्- योऽथ मास आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्र, योऽथ त्रिंशद्वात्र आगामी तस्य योऽवरोऽंमास, योऽथ त्रिंशद्दहोरात्र आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रस्तत्र युक्ता अध्येतास्महे, तत्र सवत्स्र पातास्मः। सर्वथाऽहोरात्रस्पर्शे प्रतिषेधः ॥

परस्मिन् विभाषा ॥ १३८ ॥

भविष्यति मर्यादावचने, कालविभागे धानहोरात्राणामिति सर्वमनुवर्तते। काल मर्यादाविभागे सति भविष्यति काले परस्मिन् प्रविभागे विभाषाऽनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति, न चेद्दहोरात्रसवन्धी प्रविभागः। अवरस्मिन्पूर्वं पूर्वमभुवर्तते। अवरस्मिन् पूर्वैर्ण प्रतिषेध उक्तः, सप्रति परस्मिन्प्राम एव विकल्प उच्यते। योऽथ सवत्सर आगामी तस्य यः परः पञ्चदशरात्रस्तत्र युक्ता अध्येतास्महे, तत्र सवत्स्र पातास्मः। भविष्यतीत्येव-योऽथ सवत्सरोऽतीतस्तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे, तत्रौदनमभुञ्जमहि। मर्यादावचन इत्येव-योऽथ सवत्सरो निरवधिः काल आगामी तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे, तत्र सवत्स्र पातास्मः। कालविभाग इत्येव-योऽथ मध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात् तस्य यत्परः कौशात् यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे, औदन भोक्त्यास्महे। इति सर्वत्रानद्यतनवत् प्रथया उदाहार्याः ॥

लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ॥ १३९ ॥

भविष्यतीत्यनुवर्तते। हेतुहेतुमतोर्लिङ्गित्वेवमादिक् लिङ्गे निमित्तम्, तत्र लिङ्निमित्ते भविष्यति काले लृङ् प्रत्ययो भवति क्रियातिपत्तौ मत्याम्। कुतश्चिद्देगुण्यादनभिनिर्गुत् क्रियाया क्रियातिपत्तिः। वृत्तिनेन चेदायास्यन्न शकटं पर्याभविष्यत्। यदि कमलकमाद्वास्यन्न शकटं पर्याभविष्यत्। अभोचयत भवान् धृतेन यदि मत्समीपमागमिष्यत्। भविष्यत्कालविषयमेतद्बचनम्। भविष्यत्पर्याभवनं च हेतुम्, तत्रहे तुभूत च कमलकाहानम्। लिङ्गलिङ्गे बुद्ध्वा तदतिपत्ति च प्रमाणान्तरादवगम्य वक्ता वाच्य प्रयुङ्क्ते-यदि कमलकमाद्वास्यन्न शकटं पर्याभविष्यदिति, हेतुहेतुमतोराह्वानापर्याभवनयोर्भविष्यत्कालविषयपोरतिपत्तिरतो वाक्यादवगम्यते ॥

भूते च ॥ १४० ॥

लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्ताविति सर्वमनुवर्तते। पूर्वैर्ण भविष्यति विहित, सप्रति भूते विधीयते। भूते च काले लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ मत्या लृङ्प्रत्ययो भवति। "उता-

परस्मिन्—यदि कालकृत मीमा मे उत्तरवर्ती भाग का अभिधान करना हो तो भविष्यत् काल में अनद्यतनवत् प्रत्यय विकल्प में नहीं होता है।

लिङ्—लिङ् के निमित्त हेतुहेतुमत्त्वाव के वर्तमान होने पर धातु में भविष्यत् काल में लृङ् लकार हो जाता है यदि किसी कारण से क्रिया की सिद्धि न होमेवानी हो।

भूते—लिङ् के निमित्त के वर्तमान होने पर धातु से भूतवाच्य में लृङ् प्रत्यय होता है यदि किसी कारण से क्रिया की सिद्धि न हुई हो।

प्यो" इत्यारभ्य लिङ्निमित्तेषु विधानमेतत्, प्राक् ततो विकल्प वक्ष्यति । इद्यो मया भव-
लुप्तोऽन्नार्थं चङ्कण्यमाणः, अपरश्च द्विजो ब्राह्मणार्थं, यदि स तेनादष्टोऽन्नविष्यत्(१)
तदाऽभोक्षयत्, न तु मुक्तवान्, अन्येन पथा स गतः ॥

घोताप्योः ॥ १४१ ॥

भूते लिङ्निमित्ते लृट् क्रियातिपत्ताविति सर्वमनुवर्तते । वा भा उताप्योः । मर्यादा-
यामयमाह नाभिविधौ । "उताप्यो. समर्थयोर्लिङ्" इति वक्ष्यति, प्रागेतस्माद् सूत्राक्षर्य-
दित उद्घर्षमनुक्रमिष्याम, तत्र भूते लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ लृट् वा भवतीत्येत-
द्विहून वेदितव्यम् । वक्ष्यति—“विभाषा कथमि लिङ् च” । कथ नाम तत्र भवान्
वृषलमयाजयिष्यत् । यथाप्राप्तं च—याजयेत् ॥

गर्हायां लुडपिजात्वोः ॥ १४२ ॥

गर्हा कुत्सेत्यनर्थान्तरम् । गर्हायां गम्यमानावान् अपिजात्वोरुपपदयोर्घातोर्लिङ् प्रत्ययो
भवति । वर्त्तमाने लङ्कालसाभान्ये न प्राप्नोतीति विधीयते । कालविशेषविहितान-
घ्रापि प्रत्ययानयं परत्वाद्स्मिन्-विषये वापते । अपि तत्र भवान् वृषल याजयति, जातु
तत्र भवान् वृषल याजयति ? गर्हामहे, अहो अन्यास्यमेतत् । लिङ्निमित्ताभावादिह
क्रियातिपत्तौ लृट् न भवति ॥

विभाषा कथमि लिङ् च ॥ १४३ ॥

गर्हायामिति वर्त्तते । कथशब्द उपपदे गर्हायां गम्यमानायां घातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति
चकाराहृट् च । विभाषाप्राहणं यथास्व कालविषये विहितानामवाचनार्थम् । कथं नाम तत्र
भवान् वृषल याजयेत् ? कथं नाम तत्र भवान् वृषलं याजयति ? कथं नाम तत्र भवान्
वृषल याजयिष्यति ? कथ नाम तत्र भवान् वृषल याजयिता ? कथ नाम तत्र भवान् वृषलं
याजयेत् ? कथ नाम तत्र भवान् वृषलमयाजयेत् ? कथ नाम तत्र भवात् वृषलं याजयाज-
कार ? अत्र लिङ्निमित्तमस्तीति भूतविवक्षाया क्रियातिपत्तौ वा लृट् । भविष्यद्विवक्षायां
सर्वत्र नित्येनैव लृट् भवितव्यम् ॥

किञ्चुत्ते लिङ्लुटौ ॥ १४४ ॥

गर्हायामित्येव । विभाषा न स्वयंते । किञ्चुत्त उपपदे गर्हायां गम्यमानाया
घातोर्लिङ्लुटौ प्रत्ययौ भवतः । सर्वलकाराणामपवादः । लिङ्प्रहणे लुटोऽपरिग्रहा-
धम्—को नाम वृषलो यं तत्र भवान् याजयेत्, य तत्र भवान् वृषलं याजयिष्यति ? कतरो

घोताप्यो—'उताप्यो समर्थयो' सूत्र से पूर्व जितने सूत्रों में लकारों का विधान किया जायगा
उन सूत्रों में विहित लकार-विशेष के साथ-साथ लिङ्निमित्त की वर्तमानता में घातु से भूतकाल
में विकल्प से लृट् प्रत्यय भी समझना चाहिए यदि किसी कारण से क्रिया की सिद्धि न
होती हो ।

गर्हायाम्—'अपि' तथा 'जातु' के उपपद होने पर भातु से लृट् प्रत्यय होना है निन्दा के
गम्यमान होने पर ।

विभाषा—'कथम्' शब्द के उपपद होने पर पातु से विकल्प से लिङ् तथा गर्हा के गम्यमान
होने पर लृट् प्रत्यय होते हैं ।

किञ्चुत्ते—किञ्चुत्तनिष्पन्न शब्द के उपपद होने पर भातु से लिङ् तथा गर्हा के गम्यमान
होने पर लृट् प्रत्यय होने हैं ।

(१) अथ तेन दृष्टोऽन्नविष्यत् इति पाठो युक्तः, पदमञ्जरीत्वारत्वात् ।

नाम वृषलो यं तत्र भवान् वृषलं याजयेत्, याजयिष्यति ? भूते क्रियातिपत्तौ वा लृट्, भविष्यति तु नित्यम्—को नाम वृषलो य तत्र भवानयाजयिष्यत् ॥

अनवकल्प्यमर्षयोरकिञ्चुत्तेऽपि ॥ १४५ ॥

गर्हाणामिति निवृत्तम् । अनवकल्पितसंभावना । अमर्षेऽप्यम् । किञ्चुत्तेऽकिञ्चुत्ते चोप-
पदेऽनवकल्प्यमर्षयोर्द्धातोर्लिङ्लुटौ प्रत्ययौ भवतः । सर्वलकाराणामपवादः । बह्वचः
पूर्वनिपातो लक्षणव्यभिचारचिह्नम् । तेन यथासंख्यं न भवति । अनवकल्पितौ नावत्—
नावकल्पयामि, न संभावयामि, न श्रद्धे, तत्र भवान्नाम वृषलं याजयेत् ? तत्र भवान्नाम
वृषलं याजयिष्यति ? को नाम वृषलो यं तत्र भवान् वृषलं याजयेत् ? को नाम वृषलो
यं तत्र भवान् वृषलं याजयिष्यति ? अमर्षे-न मर्षयामि तत्र भवान् वृषलं याजयेत्, याज-
यिष्यति ? को नाम वृषलो यं तत्र भवान् याजयेत्, याजयिष्यति ? भूतविवक्षायां तु
क्रियातिपत्तौ वा लृट् भवति । भविष्यति नित्यम्—नावकल्पयामि तत्र भवान्नाम वृषल-
मयाजयिष्यत् ॥

किंकिलास्त्यर्थेषु लृट् ॥ १४६ ॥

अनवकल्प्यमर्षयोरिति वृत्तं । किंकिलशब्द समुदाय उपपदम् । अस्त्यर्था अस्ति-
भवतिविधतय । किंकिलास्त्यर्थेषूपपदेषु अनवकल्प्यमर्षयोर्द्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति ।
लिङोऽपवादः । किंकिल नाम तत्र भवान् वृषलं याजयिष्यति ? अस्ति नाम तत्र भवान्
वृषलं याजयिष्यति ? भवति नाम तत्र भवान् वृषलं याजयिष्यति ? विद्यते नाम तत्र भवान्
वृषलं याजयिष्यति ? न श्रद्धे, न मर्षयामि । लिङ्निमित्तमिह नारित, तेन लृट् न भवति ॥

जातुयदोर्लिङ् ॥ १४७ ॥

अनवकल्प्यमर्षयोरित्येव । जातु, यद्विद्येतयोरुपपदयोर्नवकल्प्यमर्षयोर्गम्यमानयो-
र्द्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । लृटोऽपवादः । जातु तत्र भवान् वृषलं याजयेत् ? यन्नाम तत्र
भवान् वृषलं याजयेत् ? न श्रद्धे, न मर्षयामि । जातुयदोर्लिङ्निधाने यदाययोरु-
संख्यानम् ॥ यदा भवद्विध- इत्ययं याजयेत् ? यदि भवद्विध- इत्ययं याजयेत् ? न
न श्रद्धे, न मर्षयामि । क्रियानिपत्तौ भूते वा लृट्, भविष्यति नित्यम् ॥

यच्चयज्ञयोः ॥ १४८ ॥

अनवकल्प्यमर्षयोरित्येव । यच्च, यत्र इत्येतयोरुपपदयोरनवकल्प्यमर्षयोर्गम्यमान-
योर्द्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । लृटोऽपवादः । योगविभाग उत्तरार्थः । यथासंख्यं
नेत्यते । यच्च तत्र भवान् वृषलं याजयेत् ? यत्र तत्र भवान् वृषलं याजयेत् ? क्रियातिपत्तौ
यथायथ लृट् भवति ॥

अनव—असम्भावना तथा अक्षमा के गम्यमान होने पर किसी भी शब्द के उपपदत्व में
धातु से लिङ् तथा लृट् पायब होने हैं ।

किंकिला—'किं किल' तथा 'अस्ति', 'भवति' एवम् 'विद्यते' के उपपद होने पर असम्भावना
तथा अक्षमा अर्थों में धातु से लृट् प्रत्यय होता है ।

जातु—'जातु' तथा 'यत्' के उपपद होने पर धातु से असम्भावना तथा अक्षमा अर्थों में
लिङ् प्रकार होता है ।

जातुयदो—'जातु' तथा 'यत्' के साथ साथ 'यदा' तथा 'यदि' शब्दों के उपपदत्व में भी लिङ्
प्रत्यय के विधान न । प्रतिपादन करना चाहिए ।

यच्च—'यच्च' तथा 'यत्र' के उपपद होने पर धातु से असम्भावना तथा अक्षमा अर्थों में लिङ्
प्रत्यय होता है ।

गर्हायां च ॥ १४९ ॥

अनवकल्प्यमर्पयोरिति निवृत्तम् । गर्हा निन्दा कुत्सेत्यनर्थान्तरम् । यच्च, तत्र इत्येतयोरुपपदयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति गर्हाया गम्यमानायाम् । सर्वलकाराणामपवादः । यच्च तत्र भवान् वृषलं याजयेत्, यत्र तत्र भवान् वृषलं याजयेत्, नद्धो वृद्ध, सन् ब्राह्मण, गर्हामहे, अहो अन्वाद्यमेतत् ? क्रियातिपत्तौ यथायथ लृट् भवति ॥

चित्रीकरणे च ॥ १५० ॥

यच्चयत्रयोरित्येव । चित्रीकरणमाश्चर्यमद्भुतं विस्मयनीयम् । यच्चयत्रयोरुपपदयोश्चित्रीकरणे गम्यमाने धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । यच्च तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । यत्र तत्र भवान् वृषलं याजयेत्, आश्चर्यमेतत् ? क्रियातिपत्तौ यथायथ लृट् भवति ॥

श्लेषे लृडयदौ ॥ १५१ ॥

यच्चयत्राभ्यामन्यत्र चित्रीकरणं श्लेषः । श्लेषे उपपदे चित्रीकरणे गम्यमाने धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति, यदिशब्दश्चेत् प्रयुज्यते । सर्वलकाराणामपवादः । आश्चर्यं चित्रमद्भुतम् अन्धो नाम पर्वतमारोचयति, वहिरो नाम ब्वाकरणमप्येत्थे ? अयदाविति किम् ? आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत, यदि सोऽधीयीत ? लिङ्निमित्ताभावादिह लृट् न भवति ॥

उताप्योः समर्थयोरिङ् ॥ १५२ ॥

उत, अपि इत्येतयोः समर्थयोरुपपदयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । बाढमित्थस्मिन्नर्थे समानार्थत्वमनयोः । उत कुर्यात् । अपि कुर्यात् । उताधीयीत । अप्यधीयीत । बाढमध्येत्यत इत्यर्थः । समर्थयोरिति किम् ? उत इण्ड पतिप्यति, अपि द्वार धास्यति । प्रश्नः प्रच्छादनं च गम्यते । “उताप्योः” इति विकल्पो निवृत्तः । इतः प्रमृति गृतेऽपि लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ नित्यं लृट्, भविष्यति तु सर्वत्रैव नित्यः ॥

कामप्रवेदनेऽकचिति ॥ १५३ ॥

स्वाभिप्रायाविष्करणं कामप्रवेदनम् । काम इच्छासमिहाप इत्यनर्थान्तरम् । तस्य प्रवेदनं प्रकाशनम् । तस्मिन् गम्यमानेऽकच्चियुपपदे धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । कामो मे भुञ्जीत भवान् । अभिलाषो मे भुञ्जीत भवान् । अकचित्तीति किम् ?

गर्हायाम्—‘वच्च’ तथा ‘यत्र’ के उपपद होने पर धातु मे गर्टा (निन्दा) अर्थ में भी लिङ् प्रत्यय होता है ।

चित्रीकरणे—‘वच्च’ तथा ‘यत्र’ के उपपद होने पर धातु से चित्रीकरण (आश्चर्यजनकता) अर्थ में भी लिङ् प्रत्यय होता है ।

श्लेषे—‘वच्च’ तथा ‘यत्र’ से भिन्न शब्दों के उभयद्वय में धातु से चित्रीकरण अर्थ में लृट् लकार होता है ‘वदि’ शब्द का प्रयोग यदि न हुआ हो ।

उताप्योः—‘गमनार्थक’ ‘उत’ तथा ‘अपि’ शब्दों के उपपद होने पर धातु से लिङ् प्रत्यय होता है ।

काम—‘कचित्’ शब्द भिन्न शब्द के उपपद होने पर धातु से स्वेच्छापकाशन अर्थ में लिङ् प्रत्यय होता है ।

कच्चिजीवति ते माता कच्चिजीवति ते पिता ।
माराविद ! त्वा पृच्छामि कच्चिजीवति पार्वति ॥

संभावननेऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगे ॥ १५४ ॥

लिङ्गिष्वेव । संभावनम्—क्रियासु योग्यताप्यवसानम्, शक्तिश्रद्धानम्, तद्विदानी-
मलमर्थेन विशेष्यते, तच्चैःसंभावन पर्याप्तमवितथ भवति । सिद्धाप्रयोग इत्यलमो विशेष-
णम्, सिद्धश्चेदलमोऽप्रयोगः । छ चासौ सिद्धः १ यत्र गम्यते चार्थो न चासौ प्रयुज्यते ।
तदीदृशे संभावनोपाधिकेऽर्थे वर्तमानाद्घातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः ।
अपि परान्तं शिरसा भिन्वात् १ अपि श्लोणपाठः भुञ्जीत ? अलमिति किम् ? विदेशस्थायी
देवदत्तः प्रावेण गमिष्यति ग्रामम् । सिद्धाप्रयोग इति किम् ? अल देवदत्तो हस्तिन हनि-
ष्यति । क्रियातिपत्तौ भूते भविष्यति च नित्य लृट् भवति ॥

विभाषा धातौ संभावनवचनेऽयदि ॥ १५५ ॥

संभावननेऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगे इति सर्वमनुवर्तते । संभावनमुच्यते येन स संभा-
वनवचनः । संभावनवचने धातावुपपदे यच्छब्दवर्जिते धातोर्विभाषा लिङ् भवति । पूर्वेण
नित्यमार्हा विकल्पार्थं वचनम् । संभाषयामि भुञ्जीत भवान्, संभावयामि भोष्यते
भवान् ? अवकल्पयामि भुञ्जीत भवान्, भोष्यते भवान् ? श्रद्धे भुञ्जीत भवान्, भोष्यते
भवान् ? अयदीति किम् ? संभावयामि यद्भुञ्जीत भवान् ॥

हेतुहेतुमतोर्लिङ् ॥ १५६ ॥

हेतु कारणम्, हेतुमफलम् । हेतु-भूते हेतुमति चार्थं वर्तमानाद् घातोर्लिङ् प्रत्ययो
भवति । सर्वलकाराणामपवादः । दक्षिणेन चेद्यायाङ् शकट पर्याभवत् । यदि कमलक-
माह्वयेन शकट पर्याभवत् । दक्षिणेन यान हेतु, अपर्याभवत् हेतुमतः । विभाषा
चायमित्यते, भविष्यति च काले । तेन लृडपि भवति—दक्षिणेन चेद्यास्पति न शकट पर्या-
भविष्यति । तत्र विभाषाप्रहणं तावदनुत्तरमेवानुवर्तते । लिङ्गिति वर्तमाने पुनर्लिङ्प्रहणं
कालविशेषप्रतिपत्त्यर्थम् । तेनेह न भवति—हर्नाति पलायते, वर्ततीति चायति । क्रियाति-
पत्तौ लृट् भवति ॥

इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ॥ १५७ ॥

इच्छार्थेषु धातुपदेषु धातोर्लिङ्लोटौ प्रत्ययौ भवतः । सर्वलकाराणामपवादः ।
इच्छामि भुञ्जीत भवान् । इच्छामि भुञ्जता भवान् । कामये । प्राथये ॥ छकामप्रवेदन इति
वक्तव्यम् ॥ इह मा भूत्-इच्छन् करोति ॥

संभावनने—संभावन अर्थ में धातु में लिङ् लकार होता है यदि 'अलम्' (या तत्समानार्थक
शब्द) के प्रयोग से बिना ही 'अलम्' के अर्थ की प्रतीति होती हो ।

विभाषा—संभावनार्थक धातु के उपपद होने पर संभावनार्थ अर्थ में धातु से विकल्प से
लिङ् प्रत्यय होना है यदि 'यद्' शब्द का प्रयोग न हुआ हो और 'अलम्' शब्द के प्रयोग के
बिना ही उसके अर्थ की प्रतीति होना हो ।

हेतु—हेतु-हेतुमङ्गलार्थ में धातु में लिङ् प्रत्यय होना है ।

इच्छार्थेषु—इच्छार्थक धातुओं के उपपद होने पर धातु में लिङ् तथा लोट् प्रत्यय होने हैं ।

कामप्रवेदने—कामप्रवेदन अर्थ में ही पूर्वमूलोक लिङ् तथा लोट् प्रत्यय का विधान सम-
झना चाहिए ।

समानकर्तृकेषु तुमुन् ॥ १५८ ॥

इच्छार्थेषु धातुषु समानकर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् प्रत्ययो भवति । तुमुन्प्रकृत्यपेक्षमेव समानकर्तृकत्वम् । इच्छति भोक्तुम् । कामयते भोक्तुम् । वष्टि भोक्तुम् । वाञ्छति भोक्तुम् । समानकर्तृकेष्विति किम् ? देवदत्तं भुञ्जानमिच्छति यद्दत्तः । इह कस्मान्न भवति—इच्छन् करोति ? अनभिधानात् ॥

लिङ् च ॥ १५९ ॥

इच्छार्थेषु समानकर्तृकेषु धातुषूपपदेषु धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । भुञ्जीयेतीच्छति । अधीयोयेतीच्छति । क्रियातिपत्तौ लृट् भवति(१) ॥

इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने ॥ १६० ॥

इच्छार्थेभ्यो धातुभ्यो वर्तमाने काले विभाषा लिङ् प्रत्ययो भवति । लटि प्राप्ते वचनम् । इच्छति । इच्छेत् । वष्टि । उश्यात् । कामयते । कामयेत् ॥

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥ १६१ ॥

विधिः प्रेरणम् । निमन्त्रणं निधोगकरणम् । आमन्त्रणं कामचारकरणम् । अधीष्ट स्तकारपूर्वको व्यापारः । सम्प्रश्नं सम्प्रधारणम् । प्रार्थनं याचना । विध्याद्यर्थेषु धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवाव् । विध्याद्यश्च प्रत्ययार्थविशेषणम् । विध्यादिविशिष्टेषु कर्त्रादिषु लिङ् प्रत्ययो भवति । विधौ तावत्—कट् कुर्यात्, ग्रामं भवानागच्छेत् । निमन्त्रणे—इह भवान् भुञ्जीत, इह भवानासीत । आमन्त्रणे—इह भवानासीत, इह भवान् भुञ्जीत । अधीष्टे—अधीच्छामो भवन्तं माणवक भवानुपनयेत् । सम्प्रश्ने—किं नु खलु भो व्याकरणमधीयीथ ? प्रार्थने—भवति मे प्रार्थना व्याकरणमधीयीथ ॥

लोट् च ॥ १६२ ॥

लोट् प्रत्ययो भवति धातोर्विध्यादिव्यर्थेषु । योगविभाग उत्तरार्थः । विधौ तावत्—कट् तावत्त्वान् करोतु, ग्रामं भवानागच्छतु । निमन्त्रणे—अमुत्र भवानास्ताम्, अमुत्र भवान् भुञ्जताम् । आमन्त्रणे—इह भवान् भुञ्जताम् । अधीष्टे—अधीच्छामो भवन्तं माणवक भवान् अध्यापयतु, माणवक भवानुपनयताम् । सम्प्रश्ने—किं नु खलु भो व्याकरणमध्ययै ? प्रार्थने—भवति मे प्रार्थना व्याकरणमध्ययै ॥

प्रैपातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ॥ १६३ ॥

प्रेषण प्रैष, कामचाराभ्यनुज्ञानमतिसर्ग, निमित्तभूतस्य कालस्यावसरः प्राप्त-

समान—(तुमुन्प्रत्यान्तधातु) समानकर्तृक इच्छार्थक धातु के उपपद होने पर धातु में तुमुन् प्रत्यय होता है ।

लिङ्—समानकर्तृक इच्छार्थक धातु के उपपद होने पर धातु से लिङ् प्रत्यय भी होता है ।

इच्छार्थेभ्य—इच्छार्थक धातुओं से वर्तमान काल में विकल्प से लिङ् प्रत्यय होता है ।

विधि—विधि, निमन्त्रण, आमन्त्रण, अधीष्ट, सम्प्रश्न तथा प्रार्थना अर्थों में धातु से लिङ् प्रत्यय होता है ।

लोट्—विधि आदि अर्थों में धातु से लोट् लकार भी होता है ।

प्रैपातिसर्ग—प्रेष, अतिसर्ग तथा कारणीभूतकालसम्प्राप्ति अर्थों में धातु से कृत्य प्रत्यय भी होते हैं और लोट् प्रत्यय भी ।

(१) अत्र योगविभाग उत्तरार्थ इति कचिदधिकम् ।

कालना, इत्येतेष्वर्थेषु धातो. कृत्यसंज्ञका प्रत्यया भवन्ति, चकारालोट् च । भवता कट् करणीय । कर्त्तव्य । कृत्य । कार्य । लोट् खल्वपि—बरोतु कटं भवानिह प्रेषित । भवान-तिष्ठ, भवत' प्राप्तकाल. कटकरणे । किमर्थं प्रैषादिषु कृत्या विधीयन्ते, न सामान्येन भावकर्मणोर्विहिता एव ते प्रैषादिष्वन्वयत्र च भविष्यन्ति ? विनोपविहितेनानेन लोटा वाच्यन्ते, वासरूपविधिना भविष्यन्ति । एव तर्हि ज्ञापयति—स्यधिकारात्परेण वासरूप-विधिनावरणं भवतीति । विधिप्रैषयो को विनोप. ? केचिदाहु—अज्ञातज्ञापन विधि, प्रैषणं प्रैष इति ॥

लिङ् चोर्ध्वमौहृत्तिके ॥ १६४ ॥

प्रैषादयो वर्त्तन्ते । प्रैषादिषु गम्यमानेषु ऊर्ध्वमौहृत्तिकेऽर्थे वर्त्तमानाद्धानोल्लिङ्-प्रत्ययो भवति, चकाराश्याप्राप्त च । ऊर्ध्वं मुहूर्त्तात् = उपरि मुहूर्त्तस्य, भवता खलु कट् कर्त्तव्य, करणीय, कार्य । भवान् खलु कट् कुर्यात् । भवान् खलु करोतु । भवानिह प्रेषित । भवानतिसष्ट । भवान् प्राप्तकाल ॥

स्मे लोट् ॥ १६५ ॥

प्रैषादिपूर्वमौहृत्तिके इति वर्त्तते । स्मशब्द उपपदे प्रैषादिषु गम्यमानेषु पूर्वमौहृत्तिकेऽर्थे वर्त्तमानाद्धानोल्लिङ्-प्रत्ययो भवति । लिङ्कृत्यानामपवाद' । ऊर्ध्वं मुहूर्त्तात्त्वान् कट् बरोतु स्म । प्राप्त गच्छतु स्म । माणवकमध्यापयतु स्म ॥

अधीष्टे च ॥ १६६ ॥

स्म इति वर्त्तते । अधीष्ट व्याख्यातम् । स्मशब्द उपपदेऽधीष्टे गम्यमाने धानोल्लिङ्-प्रत्ययो भवति । लिङोऽपवाद' । अद् स्म राजन् माणवकमध्यापय । अद् स्म राजन्नग्निहोत्रं हृषि ॥

कालसमयवेलासु तुमुन् ॥ १६७ ॥

कालादिपूपपदेषु धातोस्तुमुन् प्रत्ययो भवति । कालो भोक्तुम् । इह कस्मान्न भवति ? काल एवति भूतानीति । प्रैषादिप्रहणमिहाभिसम्बध्यते । इह कस्मान्न भवति—कालो भोजनस्येति ? वामरूपेण ल्युडपि भवति । उत्तमिदं स्यधिकारात्परत्र वामरूप-विधिरनित्य इति ॥

लिङ् यदि ॥ १६८ ॥

कालादयोऽनुवर्त्तन्ते । यच्छब्दे उपपदे कालादिषु धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । तुमुनोऽपवाद' । कालो यद् भुञ्जीत भवान् । समयो यद्भुञ्जीत भवान् । वेला यद् भुञ्जीत भवान् ॥

लिङ्—प्रैष आदि के गम्यमान होने पर ऊर्ध्वमौहृत्तिक अर्थ में वर्त्तमान धातुओं से लिङ् प्रत्यय भी होता है और यथाप्राप्त कृत्य प्रत्यय भी ।

स्मे—'स्म' शब्द के उपपद होने पर प्रैष आदि अर्थों का गम्यमानता ने ऊर्ध्वमौहृत्तिक अर्थ में वर्त्तमान धातु से लोट् प्रत्यय होता है ।

अधीष्टे—'स्म' शब्द के उपपद होने पर अधीष्ट अर्थ में भी धातु से लोट् प्रत्यय होता है ।
कालसमय—काल, समय तथा वेला शब्दों के उपपद होने पर धातु से तुमुन् प्रत्यय होता है ।

लिङ्—यद् शब्द के साथ-साथ काल, समय अथवा वेला शब्द के उपपद होने पर धातु से लिङ् प्रत्यय होता है ।

अहं कृत्यतृचश्च ॥ १६९ ॥

अहंतीत्यहं, तद्योरय । अहं कर्तरि वाच्यं गम्यमाने वा धातोः कृत्यतृच प्रत्यया भवन्ति चकाराल्लिङ् च । भवता खलु कन्या वोढव्या, वाद्या, वहनीया । भवान् खलु कन्यायां वोढा, भवान् खलु कन्या वहेत् । भवानेतदहंदिदि । अथ कस्माद्हं कृत्यतृचो विधीयते, यावता सामान्येन विहितत्वाद्हंऽपि भविष्यन्ति ? योऽयमिह लिङ् विधीयते तेन वाधा मा भूदिति । वासरूपविधिधानित्वात् ।

आवश्यकामर्ण्ययोर्णिनिः ॥ १७० ॥

अवश्य भाव आवश्यकम् । उपाधिरय नोपपदम् । अवश्यंभावविशिष्टे आधमर्ण्य-विशिष्टे च कर्तरि वाच्ये धानोर्णिनि प्रत्ययो भविति । अवश्यङ्कारी । मयूष्यसकादि-त्वात्समाम् । आधमर्ण्यं खल्वपि—शतदायी, सहस्रदायी, निष्कंदायी ॥

कृत्याश्च ॥ १७१ ॥

आवश्यकामर्ण्ययोरिति वर्तते । कृत्यसङ्काश प्रत्यया आवश्यकामर्ण्ययोरुपा-धिभूतयोर्धातोर्भवन्ति । भवता खलु अवश्य कट कर्त्तव्य, अवश्यं करणीय, अवश्यं कार्य, अवश्य कृत्य । आधमर्ण्यं—भवता शत दातव्यम्, सहस्रं देयम् । किमर्थमिदम्, यावता मामान्ये विहिता अस्मिन्नपि विषये भविष्यन्ति ? विशेषविहितेन णिनिनः चाध्वेरन् । कर्तरि णिनि, भावकर्मणो कृत्या—तत्र कुतो वाधप्रसङ्ग ? तत्र केचिदाहुः—भन्वोयादय कर्तृवाचिनः कृत्या, त इहोदाहरणमिति ॥

शक्लिङ् च ॥ १७२ ॥

शकीति प्रकृत्यर्थविशेषणम् । शक्नोत्यर्थोपाधिके भावत्वे लिङ् प्रत्ययो भवति चकारात् कृत्याश्च । भवता खलु भारो वोढव्य, वहनीय, वाद्य । भवान् खलु भार वहेत् । भवानिह शक् । सामान्यविहिताना पुनर्वचन लिङा वाधा मा भूदिति ॥

आशिपि लिङ्लोटौ ॥ १७३ ॥

आशसनमाशी, अप्रासस्येष्टस्यार्थस्य प्राप्तुमिच्छा । प्रकृत्यर्थविशेषण चैतत् । आशी-विशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानाद्भातोर्लिङ्लोटौ प्राययौ भवत । चिर जीवतु भवान् । आशिपीति क्रिम् ? चिर जीवति देवदत्त ॥

क्तिच्त्तौ च संज्ञायाम् ॥ १७४ ॥

आशिपीत्येव । आशिपि विषये धातो क्तिच्त्तौ प्रत्ययौ भवत समुदायेन चैत्संज्ञा

अहं—योग्य कर्ता के वाच्य या गम्यमान होने पर धातु से कृत्य प्रत्यय, तृच् प्रत्यय तथा लिङ् प्रत्यय हीत है ।

आवश्यकामर्ण्य—अवश्यभावविशिष्ट तथा आधमर्ण्यविशिष्ट कर्ता के वाच्य होने पर धातु ने णिनि प्रत्यय देना है ।

कृत्याश्च—पूर्वसूक्त अर्थ में धातु से कृत्य प्रत्यय भी होते हैं ।

शक्लिङ्—‘शक्’धात्वर्थोपाधिके भावत्वे में धातु से लिङ् प्रत्यय भी होना है और कृत्य प्रत्यय भी ।

आशिपि—आशी अर्थ में धातु से लिङ् तथा लोट् प्रत्यय होते हैं ।

क्तिच्—आशी अर्थ में ही धातु ने क्तिच् तथा क्त प्रत्यय भी दिये हैं यदि प्रत्ययान्त ने सहा की प्रतीति होती हो ।

गम्यते । तनुतात् तन्ति । सनुतात् सातिः । भवतात् भूतिः । मनुतात् मन्ति । क्व-
स्त्विपि-देवा एनं देवामुर्देवदत्तः । सामान्येन विहितं क्व पुनरुच्यते, क्त्विवा बाधा मा
भूदिति । अकारो विशेषणार्थं—“न क्त्वि दीर्घश्च” इति ॥

माङि लुङ् ॥ १७५ ॥

माङ्युपपदे धातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । मा कार्षीत् । मा
हर्षीत् । कथं मा भवतु, तस्य पापं मा भविष्यतीति ? असाधुरेवायम् । केचिद्वाहु —अङि-
दपरो माङ्गदो विद्यते, तस्यार्थं प्रयोगः ॥

स्मोत्तरे लङ् च ॥ १७६ ॥

स्मशब्दोत्तरे माङ्युपपदे धातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति चकाराल्लुङ् च । मा स्म करोत् ।
मा स्म कार्षीत् । मा स्म हरत् । मा स्म हर्षीत् ॥

इति श्रीजयादित्यविरचिताया काशिकाया तृती-
तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥३॥३॥

माङि—माङ् शब्द के उपपद होने पर धातु से लुङ् प्रत्यय होगा है ।

स्मोत्तरे—‘स्म’ शब्दोत्तरक माङ् शब्द के उपपद होने पर धातु में लुङ् प्रत्यय भी होता है
और लङ् प्रत्यय भी ।

तृतीय अध्याय का तृतीय पाद समाप्त हुआ ।

अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

धातुसंबन्धे प्रत्ययाः ॥ १ ॥

धात्वर्थे धातुशब्द । धात्वर्थानां संबन्धो धातुसंबन्धः, विशेषणविशेष्यभाष, तस्मिन् सति अयथाकालोक्ता अपि प्रत्यया साधवो भवन्ति । अग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जनितः । कृत-कृष्टः श्वो भवितः । भावि कृत्यमासीत् । अग्निष्टोमयाजीति भूतकाल (१), जनितेति भविष्यत्कालः, तत्र भूत कालो भविष्यत्कालेनाभिसवष्यमानः साधुर्भवति । विशेषण गुणःवाद्विशेष्यकालमनुरुध्यते, तेन विपर्ययो न भवति । प्रत्ययाधिकारे पुनः प्रत्ययग्रहणमधात्वधिकारविहिता अपि प्रत्ययास्तद्धिता धातुसंबन्धे सति कालभेदे साधवो यथा स्युरिति—गोमानासीत्, गोमान् भवितः । गावो विघ्नन्तेऽस्येति वर्तमान विहितो मत्तुप्, आसीद्, भवितेति सबन्धादतीते भविष्यति च साधुर्भवति ॥

क्रियासमभिहारे लोट्, लोट्टा हिस्वी, वा च तध्वमोः ॥ २ ॥

धातुसंबन्ध इति वर्तते । पौनः पुन्य शृणोति वा क्रियासमभिहार । प्रकृत्यर्थ विशेषण चैतत् । समभिहारविसिष्टक्रियावचनाद्गतोर्लोट् प्रत्ययो भवति सर्वेषु कालेषु । सर्वलकाराणामपवादः । तस्य च लोट्टो हि स्व इत्येतावादेशौ भवतः, तध्वभाविनस्तु (२) वा भवतः । योगविभागोऽत्र कर्तव्यः—क्रियासमभिहारे लोट्, ततो लोट्टो हिस्वी, लोट्टित्वेव—लोट्टमर्गाणी (१) हिस्वी भवत इत्यर्थः । तेनात्मनेपदपरस्मैपदत्वं भेदेनाव-विद्यते, तिङ्त्वं च भवति । लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति, इमौ लुनीतः, इमे लुनन्ति । लुनीहि लुनीहीत्येव त्वं लुनासि, युवा लुनीथ, यूय लुनीथ । अथवा लुनीत लुनीतेत्येव यूयं लुनीथ । लुनीहि लुनीहीत्येवाहं लुनामि, आवां लुनीवः, वयं लुनीमः । भूते-लुनीहि लुनीहीत्येवायमलावीत्, अलाविष्टाम्, अलाविषुः । एवं मध्यमोत्तमयोर्दाहार्यम् । भविष्यति—लुनीहि लुनीहीत्येवायं लविष्यति, लविष्यत, लविष्यन्ति । एव मध्यमो-त्तमयोर्दाहार्यम् । अधीष्वाधीष्वेत्येवायमधीते, इमावधीयाते, इमेऽधीयते । अधीष्वाधी-ष्वेत्येव त्वमधीषे, युवामधीयाथे, यूयमधीष्वे । अथ वा अधीष्वन् अधीष्वमित्येव यूयम-धीष्वे । अधीष्वाधीष्वेत्येवाहमधीषे, आवामधीष्वे, वयमधीमहे । एव सर्वेष्वेव लकारेपूदा-हार्यम् । क्रियासमभिहाराभिव्यक्तौ द्विवचनमयं कोट्टपेक्षते—क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति । यद्प्रत्यय पुनरस्मिन्नेवाथे विधीयमान स्वयमेव शक्तवाचापेक्षते द्विवचनम् ॥

समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥

अनेकक्रियाभ्याहार समुच्चयः । समुच्चयमानक्रियावचनाद्गतोरन्यतरस्या लोट्

धातु—धात्वर्थे वा सम्बन्ध होने पर एककालविहित प्रत्यय कालान्तर में भी हो जाते हैं ।

क्रिया—क्रिया के पौनःपुन्य के गन्वमान होने पर धातु से धात्वर्थसम्बन्ध में लोट् लकार होता है, उस लोट् के स्थान में 'हि' तथा 'स्व' आदेश हो जाते हैं और 'त' एवम् 'ध्वम्' के स्थानी लोट् के स्थान में विकल्प से 'हि' तथा 'स्व' आदेश होते हैं ।

समुच्चये—क्रियामुच्चय होने पर धातु से धात्वर्थसम्बन्ध में विकल्प से लोट् लकार होता है,

(१) भूतकाल — भूत कालोऽस्येति बहुवीहि । एवमग्रेऽपि ।

(२) तध्वम्भाविन इति—तस्य ध्वञ्च तध्वमौ, तौ भाविनी यस्य लोट् स तध्वम्भावी, तस्य ।

(३) लोट्टमर्गाणिविति—लोट्ट एव धर्मस्तिङ्त्वादित्येयोस्ती लोट्टमर्गाणी ।

प्रत्ययो भवति, तस्य लोटो हिस्वावादेशौ भवतः, तद्ध्वंभाविनस्तु वा भवतः। भ्राष्ट्रमट, मठमट, खदूरमट, स्थाल्यपिधानमटेत्येवायमटसि, इमावटत, इमेऽटन्ति। भ्राष्ट्रमट, मठमट, खदूरमट, स्थाल्यपिधानमटेत्येव त्वमटसि, युवामटथ, यूयमटथ। अथवा भ्राष्ट्रमटत, मठमटत, खदूरमटन, स्थाल्यपिधानमटतेत्येव यूयमटथ। भ्राष्ट्रमट, मठमट, खदूरमट, स्थाल्यपिधानमटेत्येवाहमटामि, आवामटाय, वयमटाम। अथवा भ्राष्ट्रमटति, मठमटति, खदूरमटति, स्थाल्यपिधानमटति इत्येवायमटनि, इमावटत, इमेऽटन्ति। भ्राष्ट्रमटसि, मठमटसि, खदूरमटसि, स्थाल्यपिधानमटसि इत्येव त्वमटसि, युवामटथ, यूयमटथ। भ्राष्ट्रमटामि, मठमटामि, खदूरमटामि, स्थाल्यपिधानमटामीत्येवाहमटामि, आवामटाय, वयमटाम। छन्दोधीष्व, व्याकरणमधीष्व, निरुक्तमधीष्वेत्येवायमधीते, इमावधीयाते, इमेऽधीयाते। छन्दोधीष्व, व्याकरणमधीष्व, निरुक्तमधीष्वेत्येव त्वमधीषे, युवामधीयाथे, यूयमधीष्वे। अथवा छन्दोधीष्वम्, व्याकरणमधीष्वम्, निरुक्तमधीष्वमित्येव यूयमधीष्वे। छन्दोधीष्व, व्याकरणमधीष्व, निरुक्तमधीष्वेत्येवाहमधीये, आवामधीयहे, वयमधीमहे। अथवा छन्दोऽधीते, व्याकरणमधीते, निरुक्तमधीते इत्येवायमधीते, इमावधीयाते, इमेऽधीयाते। छन्दोधीषे, व्याकरणमधीषे, निरुक्तमधीषे इत्येव त्वमधीषे, युवामधीयाथे, यूयमधीष्वे। छन्दोधीषे, व्याकरणमधीषे, निरुक्तमधीषे इत्येवाहमधीये, आवामधीयहे, वयमधीमहे ॥

यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥ ४ ॥

पूर्वस्मिन् लोड्विधाने यथाविध्यनुप्रयोगो भवति। यस्माद्गतोर्लोड्विहितस्य एव धातुरनुप्रयोक्तव्यः। धातुसम्बन्धे प्रथमविधानाद् अनुप्रयोगः सिद्ध एव। यथाविध्यं तु वचनम्। तथा चैवोदाहृतम्—छुनीदि छुनीहीत्येवायं छुनातीति। छिनत्तीति नानुप्रयुज्यते। अथास्वाधीष्वे देवायमधीते। पक्षीति नानुप्रयुज्यते ॥

समुच्चये सामान्यवचनस्य ॥ ५ ॥

द्वितीये लोड्विधाने, समुच्चये सामान्यवचनस्य धातोरनुप्रयोगः कर्तव्यः। ओदनं मुञ्चन्, सरजून् विच, धानाः लाडो देवायमभवहरणि। सरंविरोधात्तुप्रयोगानिवृत्त्यर्थं वचनम्। लाघव च लोके शब्देष्वेव हारे नाद्रियते। भ्राष्ट्रमट, मठमट, खदूरमट, स्थाल्यपिधानमटेत्येवायमटनीत्यत्रापि कारकनेदाव क्रियाभेदे सति सामान्यवचनता सम्भवत्येव ॥

छन्दसि लुङ्लडलितः ॥ ६ ॥

धातुसम्बन्धे इत्येव। छन्दसि त्रिषये धातुसम्बन्धे सर्वेषु कालेषु लुङ्लडलितः प्रथमा भवन्ति। अन्यतरस्यामिति वृत्तं। तेनान्येऽपि लकारा यथायथ भवन्ति।

उत्त लोट् के स्थान में 'हि' तथा 'स्व' आदेश हो जाते हैं और 'न' एवम् 'ध्वम्' के स्थानी लोट् के स्थान में विकल्प से 'हि' तथा 'स्व' आदेश होते हैं।

यथाविध्यनु—'क्रियाभममिहारि०' सूत्र से विहित लोट् की प्रकृति जो धातु होती है वही धातु का लोडन के बाद भी अनुप्रयोग (धातुसम्बन्ध के बोधन के लिए) किया जाता है।

समुच्चये—'समुच्चये०' सूत्र से विहित लोट् की प्रकृति धातुओं से पर लोट्प्रकृतिभूतधातुसम्बन्ध के अर्थों का सामान्यतः प्रतिपादन करनेवाली धातु अनुप्रयुक्त होती है।

छन्दसि—वेद में धातुसम्बन्धप्रतिपादन के लिए सभी कालों में लुङ्, लृट् तथा लिट् प्रत्यय होते हैं।

लुङ्-शकलाद्गुणोऽकरत् । अहं तेभ्योऽङ्गं नम । लङ्-अभिमत्य होतारमवृणीतायं यत्-
मान् । लिट्-अघा ममार = अघ त्रियते ॥

लिङ्गर्थे लेट् ॥ ७ ॥

छन्दस्यन्यतरस्यामिति वक्तने । लिङ्गर्थे = यत्र लिङ्गविधीयते विध्यादिहेतुमतोर्लिङ्गि-
त्येवमादिस्तत्र, छन्दसि विषयेऽन्तरस्या लेट् प्रत्ययो भवति । जोषिपत् । नारिपत् । मन्दि-
पत् । नेता नेपत् । तत्तिपत् । पताति विशुव् । उदधि च्याघयाति ॥

उपसंवादाशङ्कयोश्च ॥ ८ ॥

उपसवाद परिभाषणम्, कर्त्तव्ये पणवन्धः—यदि मे भवानिदं कुर्याद् भहमपि भवत इदं
दारयामोति । कारणतः कार्यानुसरण तर्क उत्प्रेक्षा आशङ्का(१) । उपसवादे आशङ्काया च
गम्यमानाया छन्दसि विषये लेट् प्रत्ययो भवति । उपसंवादे—अहमेव पशूनामीशै । मद्प्रा-
एव वो प्रहा गृह्याम्ये इति । नदेवतान्येव व. पाशाण्युस्यान्तै । आशङ्कायां च—नेजिज्ञायन्तो
नरकं पताम । जिह्वाचरणेन नरकपात आशङ्कयते । लिङ्गर्थे पवायम्, निन्वार्थं तु वचनम् ।
पूर्वसूत्रेऽन्यतरस्यामिति वक्तने ॥

तुमर्थे सेसेनसेअसेनक्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्-
शध्यैशध्यैन्तवैतवेड्तवेवः ॥ ९ ॥

छन्दसीत्येव । तुमुनोऽर्थस्तुमर्थ । तत्र छन्दसि विषये धातोः सयाद्य प्रत्यया
भवन्ति । तुमर्थो भाव । कथं ज्ञायते ? वचनमामर्ष्यात् तावद्य कर्त्तृपङ्क्तये(२),
न चान्यस्मिन्नर्थे तुमुनादिश्यते, अनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः कार्ये भवन्ति, स्वार्थश्च धातूनां
भाव एव । से-वञ्चै राघ । सेन्-ता वामेपे रथानाम् । असे, असेन्-क्रत्वै इच्छाय जीकस ।
स्वरे विशेष । वसे, वसेन्-प्रेषे भगाय, श्रियमे । अध्यै, अध्यैन्-कर्मण्युपाचरथ्यै ।
स्वरे विशेष । कध्यै-इन्द्राग्नी आहुवथ्यै । कध्यैन्-श्रियथ्यै । शध्यै, शध्यैन्-पितृभ्ये, सह
मादथ्यै । तवै-सोमगिन्द्राय पातत्रै । तवेड्-दशमे मासि सूतये । तवेन्-स्वदेवैषु
गन्तवे, कर्त्तवे, हर्त्तवे ॥

प्रयै रोहिष्यै अव्यधिष्यै ॥ १० ॥

तुमर्थे छन्दसीत्येव । प्रयै, रोहिष्यै, अव्यधिष्यै इत्येते शब्दा निपात्यन्ते छन्दसि विषये ।
प्रपूर्वस्य यातोः कप्रत्यय —प्रयै देवेभ्यः, प्रयातुम् । रुहेः इष्यैप्रत्यय —अपामोपवीथ
रोहिष्यै, रोहणाय । ध्ययेर्नप्रपूर्वस्य इष्यैप्रत्यय—अव्यधिष्यै, अव्यधनाय ॥

लिङ्गर्थे—वेद में लिट्कारार्थ में विकल्प से ष्ट लकार होता है ।

उपसंवादा—पणवन्ध तथा कारणनिमित्तक कार्यावगम अर्थों में वेद में लेट् प्रत्यय होता है ।

तुमर्थे—वेद में तुमुन् प्रत्यय के अर्थ में से, सेन्, असे, असेन्, वसे, वसेन्, अध्यै, अवै, कध्यै, कध्यैन्, शध्यै, शध्यैन्, तवै, तवेड् तथा तवेन् प्रत्यय होते हैं ।

प्रयै—वेद में तुमुन् के अर्थ में कै आदि प्रत्ययान्त 'प्रयै', 'रोहिष्यै' तथा 'अव्यधिष्यै' शर्णों का निपातन होता है ।

(१) कारणत इत्यादिनाऽऽशङ्काया स्वरूप प्रदर्शितम् । अनुसरणमिति—अनुगमनमनुसरणमिन्वर्थ । तर्क उत्प्रेक्षेति—आशङ्काया श्मो पर्यायो ।

(२) अपकृत्यते = अपनीयते, कर्त्तरि न भवतीति यावत् ।

इशे विल्ये च ॥ ११ ॥

तुमर्थे छन्दसीत्येव । इशे, विल्ये इत्येतौ छन्दसि विषये निपात्येते । इशे. के प्रत्यय - इशे विश्वाय सूर्यम् = इशुम् । विल्ये एवा हरामि = विल्यातुम् ॥

शकि णमुल्कमुलो ॥ १२ ॥

छन्दसीत्येव । शन्नोतौ धातावुपपदे छन्दसि विषये तुमर्थे णमुल्कमुल इत्येतौ प्रत्ययो भवत । णकारो वृद्धयर्थ । ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थ । लकार म्बरार्थः । अग्नि वै देवा विभाज नाशवनुवन् । विभक्तुमित्यर्थ । अपलुप नाशवनुवन् । अपलो-मुमित्यर्थ ॥

ईश्वरे तोसुन्कसुनौ ॥ १३ ॥

तुमर्थे छन्दसीत्येव । ईश्वरशब्द उपपदे छन्दसि विषये तुमर्थे धातोस्तोसुन्कसुन्प्रत्ययो भवत । ईश्वरोऽभिचगितो । अभिचरितुमित्यर्थ । ईश्वरो विलियः । विलियितुमित्यर्थ । ईश्वरो वितृत् । विनदितुमित्यर्थ ॥

कृत्यार्थे तर्पकेन्केन्यत्वनः ॥ १४ ॥

छन्दसीत्येव । कृत्यानामर्थो भावकर्मणी । तस्मिन् कृत्यार्थे छन्दसि विषये तर्पे, केन्, केन्य, त्वन् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । तर्पे-अन्वेतर्पे = अन्वेतव्यम् । परिवातर्पे = परि-धातव्यम् । परिस्तरितर्पे = परिस्तरितव्यम् । केन्-नायगाहे = नायगाहितव्यम् । केन्य-द्विद्वेग्य, शुश्रूषेग्य = द्विद्वितव्यम्, शुश्रूषितव्यम् । त्वन्-कर्त्तु इति = कर्त्तव्यम् । तुमर्थे छन्दसि सवादिभूत्रेऽपि तर्पे विहितः । तस्य तुमर्थोऽन्यत्र कारके विधिर्द्रष्टव्य ॥

अवचक्षे च ॥ १५ ॥

कृत्यार्थे छन्दसीत्येव । अवपूर्वाच्चिद्धि पृथप्रत्ययो निपात्यते । नावचक्षे । नावक्ष्या-तव्यमित्यर्थ ॥

भावलक्षणे स्थेण्कृञ्चदिचरिद्भुतमिजनिभ्यस्तोसुन् ॥ १६ ॥

कृत्याथ इति निवृत्तम् । तुमर्थे इति वर्तने । प्रकृत्यर्थविशेषण भावलक्षणग्रहणम् । भावो लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्तमानेभ्य स्थादिभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये तुमर्थे तोसुन्प्रत्ययो भवति । आ सस्यातोर्वेदा सीदन्ति । आ समाप्तेः सीदन्तीत्यर्थः । इण्-पुरा सूर्यरोदोतोरुधेय । कृञ्-पुरा च-सानामपाकतां । वदि-पुरा प्रवदितोरग्नौ प्रहोत-

इशे—वेद म तुमुन्वर्थक केप्रत्ययान्त 'इशे' तथा 'विल्ये' शब्दों का निपातना होता है ।

शकि—'शक्' धातु के उपपद होने पर धातु में वेद में तुमुन्वर्थ में णमुल् तथा कमुल् प्रत्यय होते हैं ।

ईश्वरे—ईश्वर शब्द के उपपद होने पर वेद में धातु से तुमुन्वर्थ में तोसुन् तथा कसुन् प्रत्यय होते हैं ।

कृत्यार्थे—भाव तथा कर्म में वेद में कृत्य प्रत्यय के स्थान में तर्पे, केन्, केन्य तथा त्वन् प्रत्यय होने हैं ।

अवचक्षे—अवपूर्वक, 'वक्षिच्' धातु से भी कृत्यार्थ में वेद में ण् प्रत्यय का निपातन होता है ।

भावलक्षणे—भावलक्षक अर्थ में वर्तमान 'त्या', 'इण्', 'कृञ्', 'वद', 'चर', 'इ', 'तम' तथा 'ञ्' धातुओं से तुमुन्वर्थ में वेद में तोसुन् प्रत्यय होता है ।

व्यम् । चरि-पुरा प्रचरितोराग्नीध्रे होतव्यम् । हु-आ होतोरप्रमत्तस्तिष्ठति । तमि-आ तमितोरासीत् । जग्नि-आ विजनितोः सम्भवामेति ॥

सृषित्वदोः कसुन् ॥ १७ ॥

भावलक्षणो ह्यन्दसीति वर्त्तते । सृषित्वदोर्द्वात्त्वोर्भावलक्षणेऽर्थे वर्त्तमानयोरह्यन्दसि विषये तुमर्थे कसुन्प्रत्ययो भवति । पुरा क्रूरस्य विष्टपो विरप्सिन् । पुरा जट्भ्य आतृवः ॥

अलङ्कृत्योः प्रविषेधयोः प्राचां क्त्वा ॥ १८ ॥

ह्यन्दसि भावलक्षण इति सर्वं निवृत्तम् । अलं खलु इत्येतयोः प्रतिषेधवाचिनोरुपपदयोर्धातोः क्त्वा प्रत्ययो भवति प्राचाभाचार्याणां मतेन । अलं कृत्वा । खलु कृत्वा । अलं बाले रुदित्वा । अलङ्कृत्योरिति किम् ? मा कार्षीं । प्रतिषेधयोरिति किम् ? अलङ्कारः । प्राचाग्रहण विकल्पार्थम्—अलं रोदनेन । वासरूपविधिक्षेत्पूजार्थम् ॥

उदीचां माडो व्यतीहारे ॥ १९ ॥

क्त्वाऽनुवर्त्तते । माडो धातोर्व्यतीहारे वर्त्तमानाहुदीचामाचार्याणां मतेन क्त्वा प्रत्ययो भवति । अपमित्य याचते । अपमित्य हरति । अपूर्वकालत्वाऽप्राप्तं क्त्वा विधीयते । उदीचांग्रहणात्तु यथाप्राप्तमपि भवति—याचिन्वाऽपमपते । हृत्वाऽपमपते । मेड् कृत्वास्वस्थाय निर्देश कृतो ज्ञापनार्थं—नानुबन्धकृतमनेजन्तस्वमिति । तेन “दाषा एवदाप्” इति द्वेषोऽपि प्रतिषेधो भवति ॥

परावरयोगे च ॥ २० ॥

परावराभ्यां योगः परावरयोगः । परेण पूर्वस्य योगे गम्यमान अवरेण च परस्य धातो क्त्वा प्रत्ययो भवति । परेण तावत्—अप्राप्य नदीं पर्वतः स्थितः । परनदीयोगेन पर्वतो विशेष्यते(१) । अवरयोगे—अतिक्रम्य तु पर्वतं नदी स्थिता । अवरपर्वतयोगेन नदी विशेष्यते ॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ २१ ॥

समानः कर्त्ता ययोर्धात्वर्थयोस्तत्र पूर्वकाले धात्वर्थे वर्त्तमानाद्धातोः क्त्वा प्रत्ययो भवति । शक्तिशक्तिमतोर्भेदस्याविवक्षितत्वात् समानकर्तृकता । भुक्त्वा व्रजति । पीत्वा व्रजति । द्विवचनमतन्त्रम्—ज्वात्वा पीत्वा दत्त्वा व्रजति । समानकर्तृकयोरिति किम् ? भुक्त-

सृषि—वेद में भावरक्षक अर्थ में वर्त्तमान ‘सृष्’ तथा ‘तृद्’ धातुओं से तुमुश्रुत में कसुन् प्रत्यय होता है ।

अलङ्कृत्यो—प्रतिषेधार्थक अलम् तथा खलु शब्दों के उपपर होने पर धातु से क्त्वा प्रत्यय होता है प्राचीन आचार्यों के मत में ।

उदीचाम्—व्यतीहारार्थक ‘माड्’ धातु से उदीच्य आचार्यों के अनुसार क्त्वा प्रत्यय होता है ।

परावर—पर से पूर्व के तथा अवर से पर के योग के गम्यमान होने पर भी धातु से क्त्वा प्रत्यय होता है ।

समान—जिन दो धातुओं का कर्त्ता एक ही हो उन दोनों धातुओं में पूर्वकालिक-क्रियावाचक धातु से क्त्वा प्रत्यय होता है ।

वति ब्राह्मणे गच्छति देवदत्तः । पूर्वकाले इति किम् ? व्रजति च जलपति च । अत्रत्यं
व्यादाय(१) स्वपिति, चक्षु सम्मील्य हसतीत्युपसङ्ख्यानमपूर्वकालत्वात् ॥

आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ॥ २२ ॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इत्येव । आभीक्ष्ण्यं पौन पुन्यम्, प्रकृत्यर्थविशेषण चैतत् ।
आभीक्ष्ण्यविशिष्टेर्धे वर्त्तमानाद्भातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति, चकारात् क्त्वा च । द्विवचन-
सहितौ क्त्वाणमुलावाभीक्ष्ण्य द्योतयती न केवलौ । आभीक्ष्ण्ये द्वे भवतइत्युपसङ्ख्यानाद्
द्विवचनम्-भोजम्भोजं व्रजति, भुक्त्वा व्रजति । पायम्पाय व्रजति, पीत्वा व्रजति ॥

न यद्यनाकाङ्क्षे ॥ २३ ॥

यच्छब्द उपपदे धातोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ न भवतोऽनाकाङ्क्षे वाच्ये । यत्र पूर्वो-
चारे क्रिये स्तस्तच्चेद्वाच्यं न परं किञ्चिदाकाञ्चत इति । णमुलन्तरे, क्त्वा तु पूर्वसूप-
विहितोऽपि प्रतिषिद्धते । यदयं भुङ्क्ते तत् पचति । यदयमधीते तत् शोने । अना-
काङ्क्ष इति किम् ? यदयं भुक्त्वा व्रजति अधीत एव ततः परम् ॥

विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ॥ २४ ॥

अप्राप्तविभाषेयम् । आभीक्ष्ण्य इति नानुवर्त्तते । अग्रे, प्रथम, पूर्वं इत्येतेषूपपदेषु
समानकर्तृकयोः पूर्वकाले धातोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ विभाषा भवतः । अग्रे भोजं व्रजति ।
अग्रे भुक्त्वा व्रजति । प्रथमं भोजं व्रजति । प्रथमं भुक्त्वा व्रजति । पूर्वं भोजं व्रजति । पूर्वं
भुक्त्वा व्रजति । विभाषाप्रहणमेताभ्यां मुक्ते लडादयोऽपि यथा स्युः-अग्रे भुङ्क्ते ततो
व्रजति । ननु च वासरूप इति भविष्यति ? क्त्वाणमुलौ यत्र सह विधीयते तत्र वासरूप-
विधिनास्तीत्येतदनेन ज्ञाप्यते । तेनाभीक्ष्ण्ये लडादयो भवन्ति । उपपदसमासः कस्मान्न
क्रियते ? उक्त तत्रैवकारस्य प्रयोजनम्-अमैव तुल्यविधानं यदुपपदं तत् समस्यते
नाभ्यदिति ॥

कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् ॥ २५ ॥

कर्मण्युपपदे कृञो धातो खमुञ् प्रत्ययो भवति आक्रोशे गम्यमाने । चोरश्चरमा-

आस्थम्—'आस्थम् व्यादाय स्वपिति' एवम् 'चक्षु सम्मील्य हसति' इन दोनों प्रयोगों में
समानकालिक क्रियावाचक होने पर भी व्याङ्ग्य 'दा' धातु तथा सम् + 'मील' धातुओं में क्त्वा
प्रत्यय का प्रतिपादन कर्तव्य है ।

आभीक्ष्ण्ये—पौन पुन्यविशिष्ट अर्थ में वर्त्तमान समानकर्तृक धातुओं में पूर्वक्रियावाचक
धातु से णमुल् प्रत्यय भी होता है और क्त्वा प्रत्यय भी ।

न यद्यना—अनाकाङ्क्ष कर्त्ता के वाच्य होने पर समानकर्तृक धातुओं में पूर्वकालिकक्रियावाचक
धातु से यत् शब्द के उपपद होने पर आभीक्ष्ण्य अर्थ में क्त्वा तथा णमुल् प्रत्यय नहीं होते हैं ।

विभाषा—अग्रे, प्रथम तथा पूर्वं शब्दों के उपपद होने पर समानकर्तृक धातुओं में पूर्व-
कालिकक्रियावाचक धातु से विकल्प से क्त्वा तथा णमुल् प्रत्यय होते हैं ।

कर्मण्याक्रोशे—कर्मकारक के उपपद होने पर समानकर्तृक पूर्वक्रियावाचक 'कृञ्' धातु से
आक्रोश के गम्यमान होने पर खमुञ् प्रत्यय होता है ।

(१) व्यादानमीलनयोः स्वापइसनसमानकालिकक्रियावचनत्वात्सूत्रेणाऽप्राप्तौ वचनम् ।
क्रिययोः पूर्वकालिकत्वे तु सूत्रमिदं एव प्रत्यय इति बोध्यम् । (शीना०)

क्रोशति । चोरोऽसि दस्युरसि इत्याक्रोशति । चोरकरणम् (१) आक्रोशसम्पादनार्थमेव, न स्वसौ चोर क्रियते ॥

स्वादुमि णमुल् ॥ २६ ॥

समानकर्तृकयो, कृत्र इति चाऽनुवर्तते । स्वादुमीत्यर्थप्रहणम् । स्वादुर्ध्वपपदेषु कृत्रो णमुल् प्रत्ययो भवति । स्वादुङ्कार भुङ्क्ते । सम्प्रदाङ्कारं भुङ्क्ते । लयणङ्कारं भुङ्क्ते । स्वादुमीति मकारान्तनिपातनमीकाराभावात् (२), च्यन्तस्यापि प्रकारार्थं दीर्घां भावार्थं च । अम्बाद्वौ कृत्रा भुङ्क्ते स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते । वासरूपेण क्त्वापि भवति—स्वादु क्त्वा भुङ्क्ते । तुमर्थाधिकाराच्च सर्वे एते भावे प्रत्यया । यत्सर्वं स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते वेदत्त इति णमुला कर्तुरनभिहितत्वात्कर्त्तरि कस्मात्तृतीया न भवति ? भुजि (३) प्रत्ययेनाभिहितः कर्त्ता, न चास्मिन् प्रकरणे शक्तिशक्तिमनोर्भेदो विवक्ष्यते, समानकर्तृत्वं हि विरुद्धवने । प्रधानशक्त्यभिधाने वा गुणशक्तिरभिहितत्वप्रकाशते ॥

अन्यथैवङ्कथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ॥ २७ ॥

कृत्र इत्येव । अन्यथाविपूपपदेषु कृत्रो णमुल् प्रत्ययो भवति सिद्धाप्रयोगश्चेत्करोते-भङ्गि । कथं पुत्रमी सिद्धाप्रयोग ? निरर्थकत्वाच्च प्रयोगमहंतीति एवमेव प्रयुज्यते । अन्यथा भुङ्क् इति यावान् अर्थस्वावानेवान्यथाकारं भुङ्क् इति गायते । अन्यथाकारं भुङ्क्ते । एवङ्कारं भुङ्क्ते । कथङ्कारं भुङ्क्ते । इधङ्कारं भुङ्क्ते । सिद्धाप्रयोग इति किम् ? अन्यथाङ्क्त्वा शिरो भुङ्क्ते ॥

यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ॥ २८ ॥

कृत्रः, सिद्धाप्रयोग इति वर्तते । यथातथासादृशयोः उपपदयो कृत्रो णमुल् प्रत्ययो भवति असूयाप्रतिवचने गन्धमाने (४) । यद्यसूयन् (५) पृच्छति प्रतिवक्ति तत्र प्रतिवचनम्—यथाकारमहं भोक्ष्ये तथाकारमहं किं तवाभेन । असूयाप्रतिवचने इति किम् ? यथा कृत्वाऽहं भोक्ष्ये तथा त्वं व्रक्षसि । सिद्धाप्रयोग इत्येव—यथा कृत्वाऽहं पिरो भोक्ष्ये किं तवानेन ॥

स्वादुमि—स्वादु तथा तदर्थक शब्दों के उपपद होने पर पूर्वकालिकक्रियावाचक 'कृन्' धातु से णमुल् प्रत्यय होता है ।

अन्यथैवम्—अन्यथा, एवम्, कथम् तथा इत्यम् शब्दों के उपपद होने पर समानकर्तृक-पूर्वक्रियावाचक 'कृन्' धातु से णमुल् प्रत्यय होता है यदि 'कृन्' धातु का प्रयोग अन्यथामिदं ही (अर्थात् 'इन्' के प्रयोग के बिना भी उतना ही अर्थ निकलता हो जितना 'इन्' के प्रयोग करने पर निकलता है) ।

यथा—यथा और तथा शब्दों के उपपद होने पर अन्यथासिद्धप्रयोग 'इन्' धातु से णमुल् प्रत्यय होता है असूया के प्रतिवचन के गन्धमान होने पर ।

(१) चोरकरणमिति—चोरोऽसीत्याक्रोशवाक्ये चोरशब्दस्य दत्त करणमुच्चारणं तदाक्रोशस्यैव सम्पादनार्थम् ।

(२) ईकाराभावात्प्रमिति—सोमो शुभ्रवचनात् इति लोपप्रतिषेधार्थमित्यर्थः । दीर्घाभावार्थमेति—च्यौ चेति दीर्घाभावार्थमित्यर्थः ।

(३) भुजिप्रत्ययेन = लटा ।

(४) गायूषा अशुभा इति कचिरधिकम् ।

(५) यत्प्रयुज्यति—पृच्छति इति यत्प्रयुज्यन्तुना कुर्वन् प्रतिवक्ति तदा तत्र पृच्छति यत् प्रतिवचनं तदसूयाप्रतिवचनमित्यर्थः ।

कर्मणि दक्षिविदोः साकृत्ये ॥ २९ ॥

कर्मण्युपपदे साकृत्यविशिष्टेष्वं दक्षिविदोर्धात्वोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । कन्वादर्शं वरयति । या याः कन्या पश्यति तान्ता वरयतीत्यर्थं । ब्राह्मणवेदं भोजयति । यं यं ब्राह्मणं जानाति लभते विचारयति वा तान् सर्वान् भोजयतीत्यर्थं । साकृत्य इति किम् ? ब्राह्मणं इष्टं भोजयति ।

यावति विन्दजीवोः ॥ ३० ॥

यावत्पद उपपदे विन्दतेर्जीवितेश्च णमुल् प्रत्ययो भवति । यावद्देवं भुङ्क्ते । यावत्पदं भवेत् तावद्भुङ्क्ते इत्यर्थः । यावजीवमधीते । यावजीवति तावदधीत इत्यर्थः ॥

चर्मोदरयोः पूरे ॥ ३१ ॥

कर्मणीत्येव । चर्मोदरयोः कर्मणोरुपपदयोः पूरयतेर्णमुल् प्रत्ययो भवति । चर्मपूरं स्तृणाति । उदरपूरं भुङ्क्ते ॥

वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्तरस्याम् ॥ ३२ ॥

कर्मणीत्येव । पूरयतेर्द्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति ऊलोपश्चात्पूरयतेरन्यतरस्यां भवति समुदायेन चैद्धर्षस्य प्रमाणमित्या गम्यते । गोपदपूरं वृष्टो देव । गोपदप्र वृष्टो देव । सीतापूरं वृष्टो देव । सीताप्र वृष्टो देव । अन्वप्रहणं किमर्थम् ? उपपदं मा भूत्—मृषिकाविलपूरं वृष्टो देव, मृषिकाविलप्रम् ॥

चेले वनोपेः ॥ ३३ ॥

कर्मणीत्येव । 'वनूयी शब्दं उन्दने च ।' अस्मात्प्रयन्ताद्धातोश्चेलार्थेषु कर्मणु उपपदेषु णमुल् प्रत्ययो भवति वर्षप्रमाणं गम्यमाने । चेलवनोपं वृष्टो देव । वस्त्रवनोपम् । वसनवनोपम् ॥

निमूलसमूलयोः कपः ॥ ३४ ॥

कर्मणीत्येव । निमूलसमूलशब्दयोरुपपदयोः कपेर्द्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । निमूल-काप कपति । समूलकाप कपति । निमूल समूल कपतीत्यर्थः । इतः प्रभृति कपादीन् यान् वक्ष्यति तत्र कपादिषु "यथाविध्यनुप्रयोग" इति ॥

कर्मणि—कर्मकारक के उपपद होने पर 'दृश' तथा 'वद' धातुओं से णमुल् प्रत्यय होता है यदि कर्मकारक साकृत्यविशिष्ट अर्थ में वर्तमान हो ।

यावति—यावत् शब्द के उपपद होने पर 'विन्द्' तथा 'जीव' धातुओं से णमुल् प्रत्यय होता है ।

चर्मोदरयोः—कर्मत्वविशिष्ट चर्मन् तथा उदर शब्दों के उपपद होने पर 'पूर' धातु से णमुल् प्रत्यय होता है ।

वर्ष—कर्मकारक के उपपद होने पर 'पूर' धातु से णमुल् प्रत्यय तथा उसके ऊकार का विकल्प से लोप भी हो जाता है यदि समुदाय से वर्षों की इयत्ता की प्रतीति हो ।

चेले—केलार्थक (वस्त्रार्थक) वस्त्र के उपपद होने पर 'वनोपि' धातु से णमुल् प्रत्यय होता है यदि समुदाय से वर्षों की इयत्ता की प्रतीति हो ।

निमूल—कर्मत्वविशिष्ट निमूल तथा समूल शब्दों के उपपद होने पर 'कप' धातु से णमुल् प्रत्यय होता है ।

शुष्कचूर्णरूपेषु पिपः ॥ ३५ ॥

कर्मणीत्येव । शुष्कादिषु कर्मवाचिप्रपपदेषु पिपेर्द्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । शुष्क-
पेष पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । चूर्णपेषं पिनष्टि । चूर्णं पिनष्टीत्यर्थः । रूपपेषं पिनष्टि ।
रूपं पिनष्टीत्यर्थः ॥

समूलाकृतजीवेषु हन्कृद्ग्रहः ॥ ३६ ॥

कर्मणीत्येव । समूल, अकृत, जीव इत्येतेषु शब्देषु कर्मस्युपपदेषु यथान्वयं हन्, कृन्,
ग्रह इत्येतेभ्यो णमुल् प्रत्ययो भवति । समूलघातं हन्ति । समूलं हन्तीत्यर्थः । अकृतकारं
करोति । जीवघातं गृह्णाति ॥

करणे हनः ॥ ३७ ॥

करण उपपदे हन्तेर्द्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । पाणिघातं वेदि हन्ति । पादघातं
भूमि हन्ति । “हिसार्थानां च समानकर्मकाणाञ्च” इति णमुले वक्ष्यति, अहिसार्थोऽ-
यमारम्भ, नित्यसमासाधो वा यथाविध्यनुप्रयोगार्थश्च । पूर्वविप्रतिषेधेन हन्तेर्हिसार्थ-
स्यापि प्रत्ययोऽनेनैवेप्स्यते ॥ अग्निघातं हन्ति । शरघातं हन्ति ॥

स्नेहने पिपः ॥ ३८ ॥

करण इत्येव । स्निहते येन तत् स्नेहनम् । स्नेहनवाचिनि करण उपपदे पिपेर्द्धातोर्ण-
मुल् प्रत्ययो भवति । उदपेषं पिनष्टि । तैलपेषं पिनष्टि । तैलेन पितष्टीत्यर्थः ॥

हस्ते वर्त्तिग्रहोः ॥ ३९ ॥

करण इत्येव । हस्त इत्यर्थग्रहणम् । वर्त्तिर्ग्यन्तः । हस्तवाचिनि करण उपपदे वर्त्तयते-
गृह्णातिश्च णमुल् प्रत्ययो भवति । हस्तेन वर्त्तयति, हस्तवर्त्तं वर्त्तयति । करवर्त्तम् । ग्रहेः
खलपि-हस्तेन गृह्णाति, हस्तग्राहं गृह्णाति । करग्राहम् । पाणिग्राहम् ॥

स्वे पुषः ॥ ४० ॥

करण इत्येव । स्व इत्यर्थग्रहणम् । स्ववाचिनि करण उपपदे पुषेर्द्धातोर्णमुल् प्रत्ययो
भवति । आत्मात्मीयज्ञातिघनवचनः स्वशब्दः । स्वपोषं पुष्णाति, आत्मपोषम्, गोपोषम्,
पितृपोषम्, भ्रातृपोषम्, घनपोषम्, रेपोषम् ॥

अधिकरणे बन्धः ॥ ४१ ॥

अधिकरणवाचिन्युपपदे बन्धातेर्द्धातोर्णमुल्प्रत्ययो भवति । चक्रबन्धं बन्धाति ।

शुष्क—कर्मत्वविशिष्ट शुष्क, चूर्ण तथा रूप शब्दों के उपपद होने पर 'पिप' धातु से णमुल्
प्रत्यय होता है ।

समूलाकृत—कर्मत्वविशिष्ट समूल, अकृत तथा जीव शब्दों के उपपद होने पर यथाक्रम 'हन्',
'कृन्' यथा 'ग्रह' धातुओं से णमुल् प्रत्यय होता है ।

करणे—करण कारक के उपपद होने पर 'हन्' धातु से णमुल् प्रत्यय होता है ।

पूर्वविप्रति—पूर्वविप्रतिषेध के आधार पर द्विसार्थक 'हन्' धातु से भी णमुल् प्रत्यय का
विधान इसी सूत्र में होता है न कि 'हिसार्थानाम्' आदि सूत्र से ।

स्नेहने—स्नेहनार्थक करण के उपपद होने पर 'पिप' धातु से णमुल् प्रत्यय होता है ।

हस्ते—करणत्वविशिष्ट हस्तार्थक ग्रन्थ के उपपद होने पर ष्यन्त् 'वृत्' तथा 'ग्रह' धातुओं से
णमुल् प्रत्यय होता है ।

स्वे—स्वार्थककरण के उपपदरूप में 'पुष' धातु से णमुल् प्रत्यय होता है ।

अधिकरणे—अधिकरणकारक के उपपद होने पर 'बन्ध' धातु से णमुल् प्रत्यय होता है ।

कूटवन्धं बध्नाति । मुष्टिवन्ध बध्नाति । चोरकवन्धं बध्नाति । चोरके बध्नातीत्यर्थः ॥

संज्ञायाम् ॥ ४२ ॥

संज्ञायाम् विषये बध्नातेर्धातोर्णमुल्प्रत्ययो भवति । कौटुबन्धं बध्नाति । मयूरिका-
बन्धम्, अट्टालिकावन्धं बद्ध । बन्धविशेषाणां नामधेयान्धेतानि ॥

कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः ॥ ४३ ॥

जीवपुरुषयोः कर्तृवाचिनोरुपपदयोर्नशासख्यं नशिवहोर्धात्वोर्णमुल् प्रत्ययो भवति ।
जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषवाहं वहति । पुरुषः प्रेत्यो भूत्वा वहती-
त्यर्थः । कर्त्तरीति किम् ? जीवेन नष्ट, पुरुषेणोक्तः ॥

ऊर्ध्वे शुषिपूरोः ॥ ४४ ॥

कर्तृग्रहणमनुवर्तते । ऊर्ध्वशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे शुषिपूरोर्धात्वोर्णमुल् प्रत्ययो
भवति । ऊर्ध्वशेष शुष्यति । ऊर्ध्वं शुष्यतीत्यर्थः । ऊर्ध्वपूरं पूर्यते । ऊर्ध्वं पूर्यत
इत्यर्थः ॥

उपमाने कर्मणि च ॥ ४५ ॥

उपमानेऽनेनेत्युपमानम् । उपमाने कर्मण्युपपदे चकारात् कर्त्तरि धातोर्णमुल्
प्रत्ययो भवति । घृतनिधाय निहित । घृतमिध निहित इत्यर्थः । सुवर्णनिधायं निहितः ।
सुवर्णमिव निहित । कर्त्तरि खल्वपि—अजकनाशं नष्ट, अजक इत्यनष्ट, चूडकनाशम्,
दन्तनाशम् ॥

कपादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ॥ ४६ ॥

निमूलसमूलयोरित्येतद्वारभ्य कपादय । एतेषु यथाविध्यनुप्रयोगो भवति । यस्माद्दा-
तोर्णमुल् प्रत्ययो भवति स एवानुप्रयोक्तव्यः । ननु धातुसबन्धे प्रत्ययविधानादनुप्रयोग
सिद्ध एव ? यथाविधीति नियमार्थं वचनम् । तथा चैवोदाहृतम् ॥

उपदंशस्त्वृतीयायाम् ॥ ४७ ॥

'दश दशने', अस्माद्धारतोरुपपूर्वात्तृतीयान्त उपपदे णमुल्प्रत्ययो भवति । मूलकोपद-
शं भुङ्क्ते, मूलकेनोपदंशम् । धार्दकेनोपदंशम् । धार्दकेनोपदंशम् । अत्र विचल्येनोपपद-
समास - "तृतीयाप्रभृतीन्वयतरस्याम्" इति । मूलकादि चोपदशेः कर्म, मुने करणम् ।
सर्वस्मिन्नेत्राद्य णमुल्प्रकरणे सति क्रियाभेदे(१) वासरूपविधिना क्त्वापि भवति—मूल-
केनोपदस्य भुङ्क्ते ॥

संज्ञायाम्—संज्ञाविषय मे 'बन्ध' धातु से णमुल् प्रत्यय होता है ।

कर्त्रो—कर्तृवाची जीव तथा पुरुष शब्दों के उपपद होनेपर क्रमश 'नश' तथा 'वह' धातु
से णमुल् प्रत्यय होता है ।

ऊर्ध्वे—कर्तृवाची ऊर्ध्व शब्द के उपपद होने पर 'शुष्' तथा 'पूर' धातुओं से णमुल् प्रत्यय
होता है ।

उपमाने—उपमानवाचक कर्मकारक तथा कर्तृकारक के उपपद होने पर भी धातु से णमुल्
प्रत्यय होता है ।

कपादिषु—'निमूलसमूलयो कश्' सूत्र से लेकर आगे जिन धातुओं से णमुल् का विधान
किया गया है उन्हीं धातुओं का अनुप्रयोग भी समझना चाहिए ।

उपदंशः—तृतीयान्त के उपपद होने पर उपपूर्वक 'दश' धातुसे णमुल् प्रत्यय होता है ।

(१) सति क्रियाभेदे इति—क्रियाभेदग्रहणन करवाप्रत्ययविषयमुपलक्ष्यति । यत्र क्रियाणां पीर्वा-
पर्व समातकर्त्तृकत्वञ्च स बन्धाप्रत्ययस्य विषय ।

हिसार्थानां च समानकर्मकाणाम् ॥ ४८ ॥

तृतीयायामित्येव । हिंसा प्राण्युपघात । तदर्धानां धातुनामनुप्रयोगधातुना समान-
कर्मकाणां तृतीयान्त उपपदे णमुल् प्रत्ययो भवति । दण्डोपघातं गा' कालयति, दण्डेनोप-
घातम् । दण्डताडम्, दण्डेन ताडम् । समानकर्मकाणामिति किम् ? चोर दण्डेनोपहृत्य
गोपालको गा' कालयति ॥

सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः ॥ ४९ ॥

उपशब्दः प्रत्येकमभिसंवध्यते । उपपूर्वेभ्यः पीडरुधकर्षेभ्यः सप्तम्यन्त उपपदे
चकारात्तृतीयान्त उपपदे णमुल् प्रत्ययो भवति । पार्श्वोपपीडं शैते, पार्श्वोपपीड-
रुधम्, पार्श्वभ्यामुपपीडम् । ब्रजोपरोध गा' स्थापयति, ब्रज उपरोधम्, ब्रजेनोप-
रोधम् । पाण्युपकर्षं धानाः सगृह्णाति, पाण्युपकर्षम्, पाणिनोपकर्षम् । कर्षतेरिदं ग्रहण
न कृपते ॥

समासत्तौ ॥ ५० ॥

सप्तम्यां तृतीयायामिति वर्तते । समासत्तौ सन्निकर्षः । समासत्तौ गम्यमानाया
तृतीयासप्तम्योरुपपदयोर्द्वातीर्णमुल् प्रत्ययो भवति । केशग्राहं युद्धयन्ते । केशेषु ग्राहम् ।
केशीग्राहम् । हस्तग्राहम् । हस्तेषु ग्राहम् । हस्तैर्ग्राहम् । युद्धसंरम्भात्(१) अत्यन्तं सञ्चि-
कृत्यन्त इत्यर्थः ॥

प्रमाणे च ॥ ५१ ॥

तृतीयासप्तम्योरित्येव । प्रमाणमायामो वैश्यम् । प्रमाणे गम्यमाने तृतीयासप्तम्योरुपपद-
योर्द्वातीर्णमुल् प्रत्ययो भवति । द्वयद्गुल्लोत्कर्षं त्वण्डिका दिनन्ति, द्वयद्गुल्ल उत्कर्षम्, द्वयद्गु-
ल्लेनोत्कर्षम् । त्र्यद्गुल्लोत्कर्षम् ॥

अपादाने परीप्सायाम् ॥ ५२ ॥

परीप्सा त्वरा । परीप्साया गम्यमानायामपादान उपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति ।
शरयोःस्थाय धावति, शय्याया उत्थाय । एवं नाम त्वरते यद्वरत्य कर्तव्यमपि नापेक्षते,
शय्योःस्थानमात्रमाद्रियते । रन्ध्रापकर्ष(२) पशुं पिबति । आष्ट्रापकर्षमपूपान् भक्षयति ।
परीप्सायामिति किम् ? आसनादुरथाय गच्छति ॥

हिसार्थानाम्—अनुप्रयुक्तधातुसमानकर्मक हिसार्थक धातुर्ण से तृतीयान्त के उपपद होने पर णमुल् प्रत्यय होता है ।

सप्तम्याम्—सप्तम्यन्त तथा तृतीयान्त के उपपद होने पर उप + 'पीड', उप + 'रुध' तथा उप + 'कर्ष' धातुओं से णमुल् प्रत्यय होता है ।

समासत्तौ—सन्निकर्ष की गम्यमानता में सप्तम्यन्त अथवा तृतीयान्त के उपपद होने पर धातु से णमुल् प्रत्यय होता है ।

प्रमाणे—तृतीयान्त अथवा सप्तम्यन्त के उपपद होने पर धातु से णमुल् प्रत्यय होगा है अन्वार्ध के गम्यमान होने पर ।

अपादाने—अपादानकारक के उपपद होने पर धातु से णमुल् प्रत्यय होता है परीप्सा (शीघ्रता) के गम्यमान होने पर ।

(१) मरुत्तम को पादिना मत्त मञ्जोभपूर्वकी वाक्यानविकारविशेषः ।

(२) रन्ध्रापकर्षमिति—एव नाम त्वरते यद् धानमपि नापेक्षते, रतनरन्ध्रादेवापकृत्य सुतेन पशुं पिबति । आष्ट्रापकर्षमिति—पशुं नाम त्वरते यद् माननमपि दोषनाश नापेक्षते, आष्ट्रापपापकृत्य हस्तेन भक्षयति ।

द्वितीयायाश्च ॥ ५३ ॥

परीप्सायामित्येव । द्वितीयान्त उपपदे परीप्साया गम्यमानाया धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । यष्टिप्राह्णं युध्यन्ते । यष्टिं प्राहम् । लोष्टप्राहम्, लोष्टं प्राहम् । एव नाम त्वरते यदानुधप्रहणमपि नाद्रियते, लोष्टादिकं यत्किञ्चिदासन्नं तद् गृह्णाति ॥

स्वाङ्गेऽभ्रुवे ॥ ५४ ॥

द्वितीयायामित्येव । अभ्रुवे स्वाङ्गवाचिनि द्वितीयान्त उपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । अङ्घिनिकाण जल्पति । अ्रुविक्षेप कथयति । अभ्रुव इति किम् ? उत्खिप्य शिरः कथयति । यस्मिन्नङ्गे छिन्नेऽपि प्राणी न क्षियते तदभ्रुवम् । 'अद्रव मूर्त्तिमस्याद्रम्' ॥

परिक्लिश्यमाने च ॥ ५५ ॥

स्वाङ्गे, द्वितीयायामित्येव । परिक्लिश्यमाने स्वाङ्गवाचिनि द्वितीयान्त उपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । परिक्लेश सर्वतो विद्याघनम्, दुःखनम् । उरपेयं युद्ध्यन्ते । उरः प्रतिषेधं युद्ध्यन्ते । निरपेयम् । शिरः प्रतिषेधम् । कृत्स्नमुर पीडयन्तो युध्यन्ते । भ्रुवार्धोऽयमात्मनः ॥

विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः ॥ ५६ ॥

द्वितीयायामित्येव । द्वितीयान्त उपपदे विश्यादिभ्यो धातुर्यो णमुल् प्रत्ययो भवति व्याप्यमाने आसेव्यमाने चार्थे गम्यमाने । विश्यादिभिः क्रियाभिरनवयनेन पदार्थाना मबन्धो व्याप्तिः । तात्पर्यमात्रेण । द्रव्ये व्याप्तिः, क्रियायामासेवा । गेहाऽनुप्रवेशमास्ते । समाप्तेन व्याप्यासेवयोहन्त्वात् "नित्यव्रीप्ययो" इति द्विवचनं न भवति । असमासपक्षे तु व्याप्यमानतायां द्रव्यवचनस्य द्विवचनम्, आसेव्यमानतायान्तु क्रियावचनस्य । तथाच वचयति—“सुप्सु वीप्सा, तिङ्शु नित्यतेति” । गेहगेहमनुप्रवेशमास्ते । आसेवायाम्—गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशमास्ते । पति—गेहानुप्रपातमास्ते । गेहगेहमनुप्रपातमास्ते, गेहमनुप्रपातमनुप्रपातमास्ते । पदि—गेहानुप्रपादमास्ते, गेहगेहमनुप्रपादम्, गेहमनुप्रपादमनुप्रपादम् । स्कन्दि—गेहावस्त्वमास्ते, गेहगेहमवस्त्वमास्ते, गेहमवस्त्वमवस्त्वमास्ते । व्याप्यमानासेव्यमानयोरिति किम् ? गेहमनुप्रविश्य भुङ्क्ते । ननु चाऽऽभीक्ष्ये णमुक्त्वहित एव, आम्वा चार्भीक्ष्यमेव, किमर्थं नुरालेवाया णमुक्त्व्यते ? क्वानिवृत्त्यर्थमिति चेत् ? न, इष्टत्वात्तस्य । द्वितीयोपपदार्थं तर्हि वचनम्—उपपदसमास पक्षे यथा स्यात्, तेन हि सन्नुपपदाभावः ॥

द्वितीयायाश्च—द्वितीयान्त के उपपदत्व में भी परीप्सा के गम्यमान होने पर धातु से णमुल् प्रत्यय होता है ।

स्वाङ्गे—अभ्रुव (अर्थात् निम अङ्ग के काट दिए जाने पर भी प्राणी ही मृत्यु न हो) स्वाङ्ग के वाचक द्वितीयान्त पद के उपपद होने पर धातु से णमुल् प्रत्यय होना है ।

परि—परिक्लिश्यमान स्वाङ्गवाचक द्वितीयान्त के उपपदत्व में भी धातु से णमुल् प्रत्यय होता है ।

विशिपति—द्वितीयान्त के उपपद होने पर 'विश', 'पत्', 'पद' तथा 'स्कन्द' धातुओं से व्याप्यमान तथा आसेव्यमान अर्थों के गम्यमान होने पर णमुल् प्रत्यय होता है ।

अस्यतितृपोः क्रियान्तरे कालेषु ॥ ५७ ॥

द्वितीयायामित्येव । क्रियामन्तरयति क्रियान्तरं, क्रियाव्यवधायकं । क्रियान्तरे प्रात्यये वर्त्तमानाग्यासस्यतिगृह्णियां द्वितीयान्तेषु कालवाचिपूपपदेषु णमुत्प्रत्ययो भवति । द्वयद्वात्प्रास गाः पाययति । द्वयद्दमत्प्रास गाः पाययति । द्वयद्वात्प्रास गाः पाययति । द्वयद्दमत्प्रास गाः पाययति । द्वयद्दमत्प्रास गाः पाययति । द्वयद्दमत्प्रास गाः पाययति । अस्यासनेन तथेणेन च गद्या पानक्रिया व्यवधीयते = विच्छिद्यते । अद्य पाययित्वा द्वयद्दमत्प्रास्य पुनः पाययतीत्यर्थः । अस्यतितृपेरिति किम् ? द्वयद्दमुपोष्य भुङ्क्ते । क्रियान्तरे इति किम् ? अहरत्यस्येपूर(१)गतः । न गतिर्व्यवधीयते । कालेष्विति किम् ? योजनमत्यस्य गाः पाययति । अध्वकर्मकमत्यसनं व्यवधायकं न कालकर्मकम् ॥

नामन्यादिशिग्रहोः ॥ ५८ ॥

द्वितीयायामित्येव । नामशब्दे द्वितीयान्त उपपदे आदिशेर्ग्रहेश्च घातोर्णमुत्प्रत्ययो भवति । नामादेशमाचष्टे ॥

अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ ॥ ५९ ॥

(२) अव्यय उपपदेऽयथाभिप्रेताख्याने गम्यमाने करोते क्त्वाणमुलौ भवति । ब्राह्मण । पुत्रस्ते जातः किं तर्हि-वृषल । नीचैः कृ-याचष्टे(३), नीचैः कृत्वा, नीचैः कारम् ? उच्चैर्ब्राम प्रियमाख्येयम् । ब्राह्मण ! कन्या ते गभिणी, किं तर्हि वृषलोच्चैः कृत्वाचष्टे, उच्चैः कृत्वा, उच्चैः कारम् ? नीचैर्ब्रामाप्रियमाख्येयम् । अयथाभिप्रेताख्याने इति किम् ? उच्चैः कृत्वाऽऽचष्टे—पुत्रस्ते जात इति । क्त्वाप्रहर्णं किम् ? यावता सर्वस्मिन्नेवात्र प्रकरणे वास्-रूपेण क्त्वा भवतीत्युक्तम् । समाप्तार्थं वचनम् । तथाच “क्त्वा च” इत्यस्मिन् सूत्रे “तृतीयाप्रभृतीन्व्यतरस्याम्” इति वर्त्तते । णमुलधिकारे णमुलप्रहर्णं तुल्यकत्वात्वाज्ञाप-नार्थम् । तेनोत्तरत्र द्वयोरप्यनुवृत्तिर्भविष्यति ॥

तिर्यच्यपवर्गे ॥ ६० ॥

तिर्यकशब्द उपपदे कृञ् क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतोऽपवर्गे गम्यमाने । अपवर्ग-समाप्तिः । तिर्यक्कृत्य गतः । तिर्यक्कृत्वा गतः । तिर्यक्कार गतः । समाप्य गत इत्यर्थः । अपवर्ग इति किम् ? तिर्यक्कृत्वा(४)काष्ठं गतः । तिर्यक्तीति शब्दानुकरणम्, न च प्रकृतिवदनुकरणेन भवितव्यम्, अनुक्रियमाणरूपविनाशप्रसङ्गात्—“एतदोश्”, “जदसो मात्” इति ॥

अस्यति—कालवाचक द्वितीयान्त के उपपद होने पर क्रियाव्यवधायक अर्थ में वर्त्तमान ‘अस्’ तथा ‘तृप्’ धातुओं से णमुल् प्रत्यय होता है ।

नास्ति—द्वितीयान्त नामन् शब्द के उपपद होने पर आज्ञपूर्वक ‘दिस्’ धातु तथा ‘प्रह’ धातु ने णमुल् प्रत्यय होता है ।

अव्यये—अव्यय के उपपद होने पर ‘कृञ्’ धातु से क्त्वा तथा णमुल् प्रत्यय होते हैं अथवा-भिप्रेत अर्थ के गम्यमान होने पर ।

तिर्यचि—तिर्यक् शब्द के उपपद होने पर ‘कृञ्’ धातु से क्त्वा तथा णमुल् प्रत्यय होते हैं क्रिया को समाप्ति के गम्यमान होने पर ।

(१) अहरत्यस्येपूर इति—सर्वमदः इवृत्तत्यस्य क्षिप्त्वा गतः ।

(२) द्वितीयायामित्येव इति कृञ्चिदधिकसुपलभ्यते ।

(३) आषष्टे=लट्, मध्यमपुरुषः ।

(४) तिर्यक्कृत्वा काष्ठमिति-अनुजु कृत्वा, पार्वत इत्येत्यर्थः ।

स्वाङ्गे तत्प्रत्यये कृन्वोः ॥ ६१ ॥

तत्प्रत्ययो यत् स्वाङ्गात्तदेवमुच्यते । तत्प्रत्यये स्वाङ्गवाचिन्नुपपदे करोतेर्भवतेश्च
धावो क्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवत । यथाभंरयमत्र नेष्यते, अस्वरितत्वात् । सुप्त-
कृत्य गतः । मुखतः कृत्वा गत । मुखतः कारगत । मुखतो भूय तिष्ठति । मुखतो
भूत्वा तिष्ठति । मुखतोभाव तिष्ठति । पृष्टन कृत्य गत । पृष्टन कृत्वा गतः । पृष्टन कारं
गत । पृष्टतोभूय गत । पृष्टतो भूत्वा । पृष्टतोभावम् । स्वाङ्ग इति किम् ? सर्वत्र कृत्वा
गत । तत्प्रहण किम् ? मुखीकृत्य गतः, मुखीभूय गतः । प्रत्ययग्रहणे किम् ? मुखे
तस्यतीति मुखत, सुप्त कृत्वा गत ॥

नाधार्यप्रत्यये च्यर्थे ॥ ६२ ॥

नाधौ धार्यश्च प्रत्ययो यस्मात् स एवमुच्यते । नाधार्यप्रत्यये शब्दे च्यर्थं उपपदे
कृन्वोर्धात्वो क्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवत । अनाना नाना कृत्वा गत नानाकृत्य गतः,
नानाकृत्वा गत, नानाकार गत । विनाकृत्य गत, विनाकृत्वा गत, विनाकार गत ।
विनाभूय गत, विनाभूत्वा गत, विनाभाव गत । विनाभूय गत, विना भूत्वा गत,
विनाभावं गत । द्विधाकृत्य गतः, द्विधाकृत्वा गत, द्विधाकार गत । द्विधाभूय गत,
द्विधा भूत्वा गतः, द्विधाभावं गत । द्वैधं कृत्य गतः, द्वैधं कृत्वा गत, द्वैधकारं गत ।
द्वैधंभूय गत, द्वैध भूत्वा गत, द्वैधंभावं गत (१) । प्रत्ययग्रहणं किम् ? द्विरुक् (२) कृत्वा,
पृथक् कृत्वा । च्यर्थे इति किम् ? नाना कृत्वा काष्ठानि गत । धार्यमर्थग्रहणम्, ना
पुनरेक एव “विनान्या नानाञ्चौ” इति ॥

तूष्णीमि भुवः ॥ ६३ ॥

तूष्णींशब्द उपपदे भवतेर्धातो क्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवत । तूष्णीं भूय, तूष्णीं भूत्वा,
तूष्णींभावम् । भूग्रहण कृत्वा निवृत्त्यर्थम् ॥

अन्वच्यानुलोम्ये ॥ ६४ ॥

अन्वक्शब्द उपपदे भवतेर्धातोऽनुलोम्ये क्वाणमुलौ भवत । आनुलोम्यमनुलो-
मठा, अनुकूलम् परितानुविधानम् । अन्वगमूयास्ते, अन्वगमूत्वाऽऽस्ते, अन्वगभाव-
मास्ते । आनुलोम्यं इति किम् ? अन्वगमूत्वा तिष्ठति (३) ॥

स्वाङ्गे—तत्प्रत्ययान्त स्वाङ्गवाचक शब्द के उपपद होने पर 'हृन्' तथा 'भू' धातुओं से क्वा
एवम् 'गमुल्' प्रत्यय होने हैं ।

नाधार्य—च्यर्थे (अभूतनङ्गाव) के प्रतिपादक 'ना' तथा तदर्थक एवम् 'धा' और तन्मा
नाधौ प्रत्ययों से प्रकृत शब्दों के उपपद होने पर 'हृन्' तथा 'भू' धातुओं से क्वा तथा 'गमुल्'
प्रत्यय होने हैं ।

तूष्णीमि—'तूष्णीम्' शब्द के उपपद होने पर 'भू' धातु से क्वा तथा 'गमुल्' प्रत्यय होने हैं ।

अन्वचि—'अन्वक्' शब्द के उपपद होने पर 'भू' धातु से आनुलोम्य अर्थ में क्वा तथा
गमुल् प्रत्यय होने हैं ।

(१) द्वैधाकृत्य गतः, द्वैधा कृत्वा, द्वैधाकारम् । द्वैधाभूय, द्वैधा भूत्वा द्वैधाभावम् इत्यु-
दाहरणानि न्यायेऽधिकानि ।

(२) द्विरुक् इति—द्विरुक्पृथक्शब्दयोरसङ्घर्षत्वात् नार्थत्वमस्ति ।

(३) अन्वगमूत्वा तिष्ठति—अनुवरो भूत्वा तिष्ठतीत्यर्थः ।

शकृष्टपञ्जाग्लायटरभलभक्रमसहाहस्त्यर्थेषु तुमुन् ॥ ६५ ॥

शकृदिगुणपदेषु अस्त्यर्थेषु च धातुमात्रात्तुमुन् प्रत्ययो भवति । अक्रियार्थोप(१)पदासौ-
 ष्यमारम्भः । शक्नोति भोक्तुम् । घृष्णोति भोक्तुम् । जानाति भोक्तुम् । ग्लायति
 भोक्तुम् । (२)घटते भोक्तुम् । आरभते भोक्तुम् । लभते भोक्तुम् । प्रक्रमते भोक्तुम् ।
 (३)महते भोक्तुम् । अर्हति भोक्तुम् । अस्त्यर्थेषु खलपि-अस्ति भोक्तुम्, भवति
 भोक्तुम्, विद्यते भोक्तुम् ॥

पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ॥ ६६ ॥

पर्याप्तिरन्युन्ता । पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् प्रत्ययो भवति ।
 पर्याप्तो भोक्तुम् । अलं भोक्तुम् । भोक्तुं पारयति । पर्याप्तिवचनेष्विति किम् ? अलं
 कृत्वा । अलमर्थेष्विति किम् ? पर्याप्तं मुद्गते । पूर्वसूत्रे शक्तिप्रहणमनलमर्थम्-शक्यतेः
 कर्त्तुमिति ॥

कर्त्तरि कृत् ॥ ६७ ॥

कृतसंज्ञकाः प्रत्ययाः कर्त्तरि कारके भवन्ति । कृदुत्पत्तिवाक्यानामर्थं शेष ।
 तत्र वेध्वर्थनिर्देशो नास्ति तत्रेदमुत्पत्तिष्ठते, अर्थाकाङ्क्षात्, न ह्यनुदादिवाक्येषु,
 साक्षादर्थनिर्देशे सति तेषा निराकाङ्क्षात् । कारक । कर्त्ता । नन्दन । प्राही । पच ॥

भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा ॥ ६८ ॥

भव्यादयः शब्दाः कर्त्तरि वा निपात्यन्ते । "तयोरेव कृत्यकृत्त्वर्थ्या" इति भावकर्मणोः
 प्राप्तयोः कर्त्ता च वाच्य पक्षे उच्यते । भवत्यसौ भव्य, भव्यमनेनेति वा । गेयो माणवकः
 साम्नाम्, गेयानि माणवकेन सामानीति वा । प्रवचनीयो गुरुः स्वाध्यायस्य, प्रवचनीयो-
 गुरुणा स्वाध्याय इति वा । उपस्थानीयोऽन्तेवासी गुरोः, उपस्थानीयः शिष्येण वा गुरुः ।
 जायतेऽसौ जन्यः, जन्यमनेनेति वा । आप्लवतेऽस्त्रावाप्लाव्यः, आप्लाव्यमनेनेति वा ।
 आपतत्यसावापात्य, आपात्यमनेनेति वा ॥

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ॥ ६९ ॥

ल इत्युत्पद्यतुवन्ध सामान्य गृह्यते । प्रथमाद्युपचनान्नं चतत् । लकारः कर्मणि

शकृष्टप—'शक्', 'शृ', 'शा', 'ष्वा', 'मत्', 'रम्', 'लभ', 'क्रम', 'मह', 'अर्ह' तथा अस्त्यर्थक
 धातुओं के उपपद होने पर धातुमात्र से तुमुन् प्रत्यय होता है ।

पर्याप्ति—पर्याप्तितानकअलमर्थक शब्दों के उपपद होने पर धातु से तुमुन् प्रत्यय होता है ।

कर्त्तरि—कृतसंज्ञक प्रत्यय कर्त्ता कारक में होते हैं (अर्थात् इनका अर्थ कर्त्ता होता है) ।

भव्यगेय—'भव्य', 'गेय' 'प्रवचनीय', 'उपस्थानीय', 'जन्य', 'आप्लाव्य' तथा 'आपात्य'
 शब्द विकल्प से कर्त्तृवाचकप्रत्ययान्त शब्दों के रूप में निपातित होते हैं ।

लः कर्मणि—सकर्मक धातुओं से कर्म तथा कर्त्ता में और अकर्मक धातुओं से भाव तथा कर्त्ता
 में लकार होते हैं ।

(१) अक्रियार्थोप-शक्नोति भोक्तुमिन्वादी क्रियार्थोपपद न गम्यते, अपि स्वार्थान्तरम् ।
 इदं तावच्छक्नोति भोक्तुं सङ्घते भोक्तुं जानाति भोक्तुमिति पानीष्यम्, ग्लायति भोक्तुमिति
 तदङ्गकता, घटते भोक्तुमर्हति भोक्तुमिति तदङ्गोक्ततामानम्, आरभते भोक्तुम्, प्रक्रमते
 भोक्तुमिति भुजेरेवावावस्था न कियान्तरम्, लभते भोक्तुमिति अपत्याख्यायाम्, अग्नि भोक्तु-
 मित्यादी सम्भवमात्र गम्यते ।

(२) घटयति इति न्यासपाठः ।

(३) उल्महते इति न्यासपाठः ।

कारके भवन्ति कर्त्तरि च । अकर्मकेभ्यो धातुभ्यो भावे भवन्ति, पुनश्चकारात् कर्त्तरि च । गम्यते प्राप्तो देवदत्तेन । गच्छति प्राप्त देवदत्त । अकर्मकेभ्यः-आस्यते देवदत्तेन, आम्ने देवदत्त । सकर्मकेभ्यो भावे न भवन्ति ॥

तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः ॥ ७० ॥

तयोरेव भावकर्मणो कृत्यसञ्ज्ञका क्तखलर्थाश्च प्रत्यया भवन्ति । एवकार कर्तुरपकर्षणार्थ (१) । कृत्याः कर्मणि-कर्त्तव्य कटो भवता, भोक्तव्य ओदनो भवता । भावे-आसितव्य भवता, शयितव्य भवता । क्तः कर्मणि-कृत कटो भवता, भुक्त ओदनो भवता । भावे-आसित भवता, शयित भवता । खलर्थाः कर्मणि-ईप्स्वर कटो भवता । सुक्कर, दुक्कर । भावे-ईप्दाख्य भव भवता, स्वाख्यभ्रम भवता । “भावे चाकर्मकेभ्यः” इत्यनुवृत्ते-स्सकर्मकेभ्यो भावे न भवन्ति ॥

आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च ॥ ७१ ॥

आदिकर्मणि य क्तो विहितः स कर्त्तरि भवति, चकाराद्यथाप्राप्तं भावकर्मणोः । आदिभूत क्रियाक्षण आदिकर्म, तस्मिन्नादिकर्मणि भूतत्वेन विवक्षिते य क्तो विहितस्त-स्यायमर्थनिर्देशः । प्रकृत कट देवदत्त, प्रकृत कटो देवदत्तेन, प्रकृत देवदत्तेन । प्रभुक्त ओदन देवदत्त, प्रभुक्त ओदनो देवदत्तेन, प्रभुक्त देवदत्तेन ॥

गत्यर्थकमकृदिलपशोडस्थासवसजनरुहजीयेतिभ्यश्च ॥ ७२ ॥

गत्यर्थेभ्यो धातुभ्योऽकर्मकेभ्यः शिल्पादिभ्यश्च य स कर्त्तरि भवति, चकाराद्यथाप्राप्तं भावकर्मणोः । गतो देवदत्तो ग्रामम् । गतो देवदत्तेन ग्राम । गत देवदत्तेन । अकर्मकेभ्यः-रलानो भवान्, रलान भवता, आसितो भवान्, आसिते भवता । शिल्प-उप-श्लिष्टो गुरु भवान्, उपश्लिष्टो गुरुर्भवता, उपश्लिष्ट भवता । शीङ्-उपशयितो गुरु भवान्, उपशयितो गुरुर्भवता, उपशयित भवता । स्था-उपस्थितो गुरु भवान्, उपस्थितो गुरुर्भवता, उपस्थित भवता । आस-उपासितो गुरु भवान्, उपासितो गुरुर्भवता, उपासिते भवता । वस-अनुपितो गुरु भवान्, अनुपितो गुरुर्भवता, अनुपित भवता । जन-अनुजातो माणवको माणविकाम्, अनुजाता माणवकेन माणविका, अनुजात माणवकेन । रुह-आरुडो वृक्ष भवान्, आरुडो वृक्षो भवता, आरुड भवता । जीयेति-अनुजीर्णो वृषलो देवदत्त, अनुजीर्णो वृषलो देवदत्तेन, अनुजीर्ण देवदत्तेन । श्लिपादयस्सोपसर्गास्स कर्मका भवन्ति, तदर्थमेवामुपादानम् ॥

दाशगोप्तो संप्रदाने ॥ ७३ ॥

दाशगोप्तौ शब्दौ संप्रदाने कारके निपात्यते । ‘दाश्च दाने’, तस पचाद्यच् । स कृत्सञ्ज्ञकत्वात् कर्त्तरि प्राप्त, संप्रदाने निपात्यते । दाशन्ति तस्मै इति दाश । आग-ताय तस्मै दानु गा घन्तीति गोध्नोऽतिथि । *यत्र निपात्यते । निपातनसामर्थ्यविष

तयोरेव-भाव तथा कर्म में ही कृत्यसञ्ज्ञक प्रत्यय, क्तप्रत्यय तथा खल् एवम् तदर्थक प्रत्यय होते हैं ।

आदि-आदिकर्म में विहित क्त प्रत्यय कर्त्ता, भाव एव कर्म में होता है ।

गत्यर्थकर्मक-गत्यर्थक, अकर्मक, ‘दिन्प’, ‘शीङ्’, ‘स्था’, ‘आत्’, ‘वत्’, ‘जन्’, ‘रुह’, एवम् ‘ज्’ धातुओं से भा कर्त्ता, भाव और कर्म में क्त प्रत्यय होता है ।

दाश-संप्रदानाधिकप्रत्ययान् ‘दाश’ तथा ‘गो न’ शब्दों का निपातन होता है ।

(१) अपकर्षणार्थं = निवृत्त्यर्थं ।

गोष्पञ्चस्त्रिणादित्यने, न तु चाण्डालादिः । असत्यपि च गोहनेने तस्य योत्तदा गोष्प इत्यभिधीयते ॥

भीमादयोऽपादाने ॥ ७४ ॥

भीमादयः शब्दा अपादाने निपात्यन्ते । उणादिप्रत्ययान्ता(१) षुते । “रपाधुन्मो मक्”, “भियप्सुक्च” इत्येवमादयः । “ताभ्यामन्यत्रोपादयः” इति पर्युदात्ते षाते निपातनमारभ्यते । भोम । भोष्म । नवानकः । बरुः । चरुः । भूमिः । रजः । संस्कारः । संकन्दनः । प्रपदन । समुद्रः । सुचः । सुक् । खलतिः ॥

ताभ्यामन्यत्रोपादयः ॥ ७५ ॥

उणादयः शब्दान्ताभ्यामपादानसंप्रदानाभ्यामन्यत्र कारके भवन्ति । इषद् कर्तव्यं प्राप्ता कर्मादिषु कल्पन्ते । तान्यामिति संप्रदानार्थं (२)प्रत्ययवन्तः । वन्य ह्यपादानमेव पर्युदस्येत, अनन्तरत्वाद् । कृपितोऽभौ कृपि । तनित इति तन्तुः । दृक्कर्मिर्त्तवर्त्त । अरितं चर्म ॥

सौऽधिकरणे च श्रौव्यगतिप्रत्ययनानार्थेभ्यः ॥ ७६ ॥

श्रौव्यायां अकर्मका, प्रत्ययसानार्था अन्यवहारायाः इति स्वनिकाद(३) प्रनिदि । श्रौव्यगतिप्रत्ययमानार्थेभ्यो यः कौ विहितः सौऽधिकरणे भवति, चकाराद्यप्राप्तं च । श्रौव्यायेभ्यः कर्त्तृभावाधिकरणेषु, गन्वयेभ्यः कर्त्तृकर्मभावाधिकरणेषु, प्रत्ययमानार्थेभ्यः कर्मभावाधिकरणेषु । श्रौव्यायेभ्यस्तावत्-आनितो देवदत्त, आसितं तेन, इदमेवासासितम् । गन्वयेभ्यः—यातो देवदत्तो प्राप्सम्, यातो देवदत्तेन प्राप्सम्, यातं देवदत्तेन, इदमेवायातम् । प्रत्ययनानार्थेभ्यः—सुक ओदतो देवदत्तेन, देवदत्तेन सुकम्, इदमेवासुकम् । कयं सुका ब्राह्मणा, पीता गाव इति ? अकारो मन्वर्थाय, सुकनेपामस्ति, पीतनेपास्तीति ॥

लस्य ॥ ७७ ॥

लस्येत्ययमधिकारः । अकार उच्चारणार्थः । लकारमात्रं स्थानिन्वेनाधिक्रियते । सदिह लघ्वमनुक्रमिन्यामो लस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । किं चेद् लस्येति ? ददा लकारा अनुबन्धविशिष्टा विहिता अर्थवित्तिरे कालविरोधे च, तेषां विरोधकराननुबन्धानुस्यत्र पन्मानान्तं तद् गृह्यते । पठित्, चकारो हित् । अक्षरसमान्नापवदानुपपत्त्यां कल्पन्ते । लट् । लिट् । लुट् । लृट् । लोट् । लङ् । लिङ् । लुङ् । लृङ् । इति । लकारमात्रस्य प्रथम पन्मात् भवति-लुनाति चूडाल इति ? पायविकारोऽनुयत्तं, कर्मात्पत्र विरोधका ॥

भीमादयः—अपादानार्थकप्रत्ययान्त ‘भोम’ आदि शब्दों का भी निपातन है ।

ताभ्याम्—संप्रदान तथा अपादान अर्थों में बिना कर्मों के उणादि प्रत्यय होते हैं ।

सौऽधिकरणे—श्रौव्यायेभ्यः, गन्वयेभ्यः तथा कर्त्तृकर्मभावाधिकरणेषु श्रौव्यो में विहित ल प्रत्यय अनियमने परन्तु भाव और कर्म में भी होता है ।

लस्य—यहाँ में अने ‘लस्य’ (लकार के स्थान में) का अधिकार है ।

(१) उणादिप्रत्यया इति न्यासपाठः (एष च बहुव्रीहिः) ।

(२) संप्रदानप्रत्ययवन्तं इति न्यासपाठः ।

(३) स्वनिकायो वैवाकरणस्यः ।

भ्यामानन्तर्यम् ? सिज्जुकि कृते प्रत्ययलक्षणेन सिचोऽनन्तर, ध्रुया चाकारान्तादिति । अदुः । अद्युः । अस्थुः । तकारो मुखसुखार्थः । पूर्वणैव सिद्धे नियमार्थं वचनम्—आत एव सिज्जुगमन्ताद्यान्यस्मादिति । अमूवन् । प्रत्ययलक्षणेन जुस्प्राप्तं प्रतिषिद्धयते, तुदय-जातोयापेक्षत्वाच्चियमस्य । भ्रूयमाणे हि सिचि भवत्येव—अकार्पुः, अहार्पुः ॥

लडः शाकटायनस्यैव ॥ १११ ॥

आत इत्येव । आकारान्तादुत्तरस्य लडादेशस्य शेजुंसादेशो भवति शाकटायन-स्याचार्यस्य मतेन । अद्युः । अद्युः । अन्येषां मते—अयात्(१) । ननु ङित इत्यनुवर्त्तते, तत्र लडेवाकारान्तादनन्तरो ङित्सम्भवति नान्यः, तर्हि लड्प्रहणेन ? एवं तर्हि लडेव यो लङ् विहितस्तस्य यथा स्यात्, लड्वद्भावेन यस्तस्य मा भूत्—“लोडो लड्वद्” इति—यान्तु, चान्तु । “सिज्जभ्यस्तविद्भिभ्यश्च” इत्ययमपि शेजुंस लोटो न भवति—भिभ्यन्तु, जामन्तु, विदन्तु । जुस्भावमात्रं हि मुख्येन लडा विशेष्यते । एवकार उत्तरार्थः ॥

द्विपश्च ॥ ११२ ॥

लड शाकटायनस्यैवेत्येव । द्विप. परस्य लडादेशस्य शेजुंसादेशो भवति शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन । अद्विपुः । अन्येषां मते—अद्विपन् ॥

तिङ्शित् सार्वधातुकम् ॥ ११३ ॥

तिङ् शितश्च प्रत्ययाः सार्वधातुकसज्ञा भवन्ति । नवति । स्वपिति । रोदिति । पचमानः । गजमानः । सार्वधातुकप्रदेशाः—“सार्वधातुके यक्” इत्येवमाद्यः ॥

आर्द्धधातुकं शेषः ॥ ११४ ॥

तिङ् शितश्च नर्जयित्वाऽन्य. प्रत्यय शेषो धातुर्नशाब्दनेन विहित आर्द्धधातुक-सज्ञो भवति । लबिता । लवितुम् । लप्रितव्यम् । धातोः इत्येव—बुधत्वम्, वृत्ताऽस्ति । ल्भ्याम्, लभिः । लुगुप्सते ॥

लिट् च ॥ ११५ ॥

लिडादेशस्तडार्द्धधातुकसज्ञो भवति । सार्वधातुकसंज्ञाया अपवादः । पेक्षिथ । शेक्षिथ । जम्ले । मन्ले । ननु चैकसशाधिकारादन्वयं समावेशो भवति ? सत्यम् । इह खेवकारोऽनुवर्त्तते, स नियमं करिष्यति ॥

लिडाशिपि ॥ ११६ ॥

आशिपि विषये यो लिट् स आर्द्धधातुकसज्ञो भवति । सार्वधातुकसंज्ञाया अपवादः ।

लड.—आकारान्तोत्तरवर्त्ती लडादेश सि के स्थान में जुस् आदेश केवल शाकटायन आचार्य के मत में ही होता है ।

द्विपश्च—‘द्विप’ वातु से विहित लडोदेश सि के स्थान में भी शाकटायन के मत में ही जुस् आदेश जाता है ।

तिङ्शित्—तिङ् तथा शित् प्रत्ययों की ‘सार्वधातुक’ सज्ञा होती है ।

आर्द्धधातुकम्—तिङ् तथा शित् से भिन्न धात्वधिकारोक्त प्रत्ययों की ‘आर्द्धधातुक’ सज्ञा होती है ।

लिट्—लिडादेश तिङ् की भी ‘आर्द्धधातुक’ सज्ञा हो जाती है ।

लिडाशिपि—आशीर्षक लिट् की भी ‘आर्द्धधातुक’ सज्ञा होती है ।

(१) यद्यपि बहुषु मुद्रितमूलपुस्तकेषु अयादिति एकवचनान्तरूपमुपलभ्यते तथापि तस्य प्रयोजनाभावात् तद परिषत्तम् ।

समावेशरचैवकारानुवृत्तेर्न भवति । लविपीठ(१), पविपीठ । आशिपीति किम् ? लुनी-
यात्, पुनीयात् ॥

छन्दस्युभयथा ॥ ११७ ॥

छन्दसि विषये उभयथा भवति, सार्वधातुकमार्द्धधातुक च । किं लिङ्हेवानन्तरः
सर्वदृश्यते ? नैतदस्ति, सर्वमेव प्रकरणमपेक्ष्यैतदुच्यते—तिङ्शिदादि छन्दस्युभयथा भवति ।
वर्धन्तु त्वा सुष्टुतय —आर्षधातुकत्वापिण्लोप, वर्धयन्विति प्राप्ते । शेषं च सार्वधातुकम्-
स्वस्तये(२) नावमिवास्हेम । किन्तु सार्वधातुकत्वाद्स्तेर्भूभावो न भवति । लिङ् सार्वधा-
तुकम्—ससृवाप्तो विश्विष्वरे, सोममिन्द्राय सुन्विरे । लिङ् उभयथा भवति—उपरक्षेपाम
शरणं वृद्धन्तम् । सार्वधातुकत्वाद्दिङ् लोप, आर्द्धधातुकत्वादेत्वम् । “इत्यस्यो यदुलम्”
इत्यस्यैवाय प्रपञ्च ॥

इति श्रीजयादित्यविरचिताया काशिकाया वृत्तौ तृतीयाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ ३ । ४ ॥ समाप्तश्च तृतीयोऽध्यायः ॥

छन्दस्युभयथा—परन्तु वेद में लिङ्, शित् आदि प्रत्ययों की यथायोग्य ‘सार्वधातुक’ एवम्
‘अर्धधातुक’ दोनों ही मद्यार्थे जाती हैं ।

तृतीय अध्याय का चतुर्थ पाद समाप्त हुआ ।

तृतीयाध्याय समाप्त हुआ ।

(१) अत्र लविपीठान् इत्युच्चारणमधिकम् ।

(२) स्वस्तय इति—अग्नौ इत्यस्मात् स्त्रिया किन् इति किन् । तस्य च सार्वधातुकत्वात्
अस्तेर्भूभावो न भवति । अत्र लिङ् सार्वधातुकत्वात् इति सर्वेषु मुद्रितमूलपुराणेषु प्राप्-
पाठोऽपपाठः ।

पुष्पात् । सप्तपुष्पा । प्राक्पुष्पा । काण्डपुष्पा । प्रान्तपुष्पा । शतपुष्पा । एकपुष्पा
 “पाककर्म” इति ङीपोऽपवादः । कुब्जा, उष्णिहा, देवविशा—हलन्ताः, ज्येष्ठा, कनिष्ठा,
 मध्यमा—सुयोगः । कोकिला जातिः । छमूलान्नजः । अमूला ॥

ऋन्नेभ्यो ङीप् ॥ ५ ॥

ऋकारान्तेभ्यो नकारान्तेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । उकार-
 सामान्यपदगणार्थः । कर्त्री । हर्त्री । वृण्विनी । वृत्रिणी ॥

उगितश्च ॥ ६ ॥

उग् इत्यत्र स भवति यथाऋषस्त्रिव तदुगिच्छब्दरूपम्, तदन्तात् स्त्रिया ङीप् प्रत्ययो
 भवति । भवती । अतिभवती । पचन्ती । यजन्ती । छधातोः उगितः प्रतिपेथो
 वक्तव्यः ॥ उखाखत्, पर्णध्वत् ब्राह्मणी ॥ छअञ्जते रचोपसख्यानम् । प्राची । प्रतीची ।
 उदीची ॥

वनो र च ॥ ७ ॥

वन्नन्ताप्रातिपदिकारस्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति रेफश्चान्तादेशः । धीवरी ।
 पीवरी । शर्वरी । परलोकदश्वरी । “ऋन्नेभ्य” इत्येव ङीपि सिद्धे तत्सन्नियोगेन रेफ
 विधानार्थं वचनम् । छवनो न इक्ष ॥ प्राप्ती डायत्रुभावपि प्रतिपिबुधेते । सहयुष्वा
 ब्राह्मणी ॥

पादोऽन्यतरस्याम् ॥ ८ ॥

पाद इति कृतसमासान्तं पादशब्दो निर्दिश्यते । पादन्ताप्रातिपदिकादन्य-
 तरस्या स्त्रिया ङीप् प्रत्ययो भवति । द्विपात्, द्विपदी । त्रिपात्, त्रिपदी । चतुष्पात्,
 चतुष्पदी ॥

टावृचि ॥ ९ ॥

पाद इत्येष । ऋचीत्यभिधेयनिर्देशः । ऋचि वाच्यत्वात् पादन्ताप्रातिपदिकात्
 स्त्रियां टाप् प्रत्ययो भवति । ङीपोऽपवादः । द्विपदा ऋक् । त्रिपदा ऋक् । चतुष्पदा ऋक् ।
 ऋचीति किम् ? द्विपदी देवदत्ता ॥

मूलात्—नन्पूर्वकं मूल शब्द से टाप् प्रत्यय होता है ।

ऋन्नेभ्य—ऋकारान्त तथा नकारान्त प्रातिपदिकों से खोलनिवृद्धा में ङीप् प्रत्यय होता है ।

उगितश्च—उगितन्त प्रातिपदिक में भी स्त्रीत्वविशेष में ङीप् प्रत्यय होता है ।

धातो—उगित धातु में ङीप् का प्रतिपेथ समझना चाहिए ।

अञ्जते—‘अञ्जू’ धातु से भी ङीप् का विधान समझना चाहिए ।

वनो—वन्नन्त प्रातिपदिक में खोलिङ्ग में ङीप् प्रत्यय भी होता है और अन्न में रेफादेश भी
 हो जाता है ।

वनो न—इत्यन्त धातुओं से विहित वन् (वनिप्) प्रत्यय से विशिष्ट प्रातिपदिक से ङीप्
 तथा अन्न को रेफादेश नहीं होते हैं ।

पादोऽन्य—कृतसमासान्त पादशब्दान्त प्रातिपदिक से खोलिङ्ग में विकल्प से ङीप् होता है ।

टावृचि—ऋक् के वाच्य होने पर पादशब्दान्त प्रातिपदिक से खोलिङ्ग में टाप् प्रत्यय होता है ।

न पटस्वसादिभ्यः ॥ १० ॥

पटस्वज्ञेभ्य स्वसादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्य, स्त्रीप्रत्ययो न भवति । यो य (१) प्राप्नोति स सर्व' प्रतिपिद्धवते । पञ्च माह्वण्य । सप्त । नव । दश । स्वसादिभ्य -स्वसा, हिता, ननान्दा, याता, माता, तिस्र', चतस्र ॥

पट्मज्ञानामन्ते लुप्तं टाद्युत्पत्तिः कस्मान्न स्यात् ।
प्रत्याहाराच्चादा सिद्धं बोधपरित्वये तस्मान्नोभौ ॥

मनः ॥ ११ ॥

मन्मन्ताःप्रातिपदिकान्डीप प्रत्ययो न भवति । "ऋग्नेभ्यो डीप्" इति डीप् प्राप्तो "मन" इति सूत्रेण प्रतिपिद्धवते । दामा, दामानी, दामान' । पामा, पामानी, पामान । अनितस्मिन्प्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधि प्रयोजयन्ति—सीमा, सीमानी, सीमान । अतिमहिमा, अतिमहिमानी, अतिमहिमान् ॥

अनो बहुव्रीहेः १२ ॥

अन्नन्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रिया डीप् प्रत्ययो न भवति । अनुपधालोपी बहुव्रीहेरिहोदाहरणम्, उपधालोपिनो हि विकल्पं वक्ष्यति । सुपर्वा, सुपर्वाणी, सुपर्वाण । सुचर्मा, सुचर्माणी सुचर्माण । बहुव्रीहेरिति किम् ? अतिक्रान्ता राजानमतिराजी(२) ॥

ढाद्युभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥

५५ ङाप् प्रत्ययो भवति उभाभ्याम्-मन्मन्ताःप्रातिपदिकादन्नन्ताच्च बहुव्रीहेरन्यतरस्याम् । पामा, पामे, पामा । सीमा, सीमे, सीमा । न च भवति-पामान, सीमान । बहुव्रीही-बहुराजा, बहुराजे, बहुराजा, बहुतृचा, बहुतृचे, बहुतृचा । न च भवति-बहुराजान, बहुतृचाण । अन्यतरस्याग्रहणं हिमर्थम् ? बहुव्रीही "वनो र च" इत्यस्यापि विकल्पो यथा स्यात्—बहुधीवा, बहुधीवरी, बहुपीवा, बहुपीवरी ॥

अनुपसर्जनात् ॥ १४ ॥

अधिकारोऽयम् । उत्तरसूत्रेणुपसर्जने प्रतिषेध करोति । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमित्यामोऽनुपसर्जनादियेष तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति—"डिडवाणत्" इति डीप्—कुश्चरी, मद्रचरी । अनुपसर्जनादिति किम् ? बहुकुश्चरा, बहुमद्रचरा मद्रुरा । जातेरिति डीप्—कुक्कुटी, शूकरा । अनुपसर्जनादिति किम् ? बहुकुक्कुटा, बहुशूकरा मधुरा । क्व पुनरुपसर्जनात्प्रत्ययप्रमत्तं ? तदन्तविधिना स्थापितं चेतत्-अस्यत्र प्रकरणे तदन्तविधिरिति । तथा च प्रधानेन तदन्तविधिर्भवति—कुम्भकारी, नगरकारी । न चाणिति कृद्ग्रहणम्, तद्विधौऽप्यणस्ति ॥

न पट्—पट्मस्य तथा स्वन्तु आदि प्रातिपदिकेभ्यो से स्त्री प्रत्यय नहीं होता है ।

मन —मन्त्रन (मनिप्रत्ययान्न) प्रातिपदिक से जोप् नहीं होता है ।

अनो—अन्नन बहुव्रीहे से स्त्रीलिङ्ग में डीप् नहीं होता है ।

ढाप्—मन्त्रन प्रातिपदिक तथा अन्नन बहुव्रीहे से विकल्प से ङाप् प्रत्यय होता है ।

अनुप—यहाँ से आगे 'अनुपसर्जनात्' का अधिकार है ।

(१) यत् इति पाठ ।

(२) अनिराशीति पदमजरीसम्मत पाठ ।

टिड्ढाणञ् द्वयसज्झञ्जमात्रचतयपठकठञ् कञ् क्करणः ॥ १५ ॥

अत इति सर्वत्रानुवर्त्तते, तच्च सति सम्भवे विशेषण भवति । टिडादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । टापोऽपवादः । टितस्तावत्-कुरुचरी, मद्रचरी । इह कस्मान्न भवति—पचमाना, यजमाना ? द्वयनुबन्धकावाह्यत् । स्युडादिषु कथम् ? टिःकरणसामर्थ्यात् । इतरत्र तु टेरैव फलम् । पठिता विद्येति आगमदित्वमनिमित्तम्, “ट्युट्यु लौ तुट् च” इति लिङ्गात् । इ-सौपर्णयो, बैनवेथी । निरनुबन्धको दशब्दः स्त्रियां नास्तीति निरनुबन्धकपरिभाषा न प्रवर्तते । अण-कुम्भकारी, नगरकारी, औपगवी । षेऽपि क्वचिदणकृतं कार्यं भवति—चौरी, तापसी । दण्डा, मौष्टेष्यत्र न भवति । अन्-औत्सी, औदपादी । “शाङ्गैरवाद्यत्र” इति पुनरशौ प्रहणं जातिलक्षणं ङीप् बाधितम् । द्वयसच्-ऊहृद्वयी, जानुद्वयसी । दन्च्-उहृद्वयी, जानुद्वयी । मात्रच्-ऊहमात्री, जानुमात्री । तयप्-पञ्चतये, दशतये । ठक्-आक्षिपी, शालाक्षिपी । ठक्-लावणिकी । टक्कोभवेन प्रहणं ठादिविद्वेष्यम् । कन्-बाहसी, तादसी । कर्प्-हृत्वीरी, नधरी । ङनञ्जोक्रुङ्ख्युस्तरुणतलुनानामुपमस्त्वानम् । ख्ङी । पौंस्त्री । आगवद्भरणी । सुभर्ग-करणौ । शाक्षीकी । याष्टीकी । तरुणी । तलुनी ॥

यञश्च ॥ १६ ॥

ङीचिव्येव । यजन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रिया ङीप् प्रत्ययो भवति । गार्गी । वात्सी । (१) ङअपत्यप्रहणं कर्त्तव्यम् । इह मा भूत्—“द्वोपादनुत्तमुद्र यन्”-द्वेष्या । पृथग्योग-करणमुत्तरार्थम् ॥

प्राचा ष्फ तद्वितः ॥ १७ ॥

यत्र इत्येव । प्राचामाचार्याणां भतेन यजन्तात् स्त्रिया ष्फः प्रत्ययो भवति, स च तद्वितमञ् । पकारो ङीपर्यं । प्रत्ययद्वयेनेह स्त्रीत्वं व्यज्यते । तद्वितप्रहणं प्रहिपदिक-संज्ञार्थम् । गार्ग्यायणी । वात्स्यायनी । अन्वेपाम्-गार्गी, वात्सी । सर्वत्रप्रहणमु-त्तरसूत्रादिहाप ऋष्यते बाधकबाधनार्थम् । आवट्याच्चाप वक्ष्यति, तमपि बाधित्वा प्राचां ष्फ एव यथा स्नात्-भाचट्यायनी ॥

सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः ॥ १८ ॥

यत्र इत्येव । पूर्वेण विकल्पे प्राप्ते नित्यायं वचनम् । सर्वत्र लोहितादिभ्यः कत-पर्यन्तेभ्यो यत्रन्तेभ्यः स्त्रिया ष्फः प्रत्ययो भवति । कतशब्दः स्वतन्त्रं यत्प्रातिपदिकं तद्वधित्वेन परिगृह्यते—कपिप्रव्दापर ऋषिकतेति, न प्रातिपदिकावयव कुरुकतेति । कौहित्यायनी । शासित्यायनी । चाश्रव्यायणी ॥

टिड्ढाणञ्—टिड्प्रत्ययान्त आदि प्रातिपदिकों में स्त्रात्वविशेष में ङीप् प्रत्यय होता है ।

नञ्—ननुप्रत्ययान्त, स्तनुप्रत्ययान्त, ईकृप्रत्ययान्त, स्युनुप्रत्ययान्त, तरुण तथा तलुन चन्द्रों में भी ङीप् समझना चाहिए ।

यञश्च—यजन्त प्रातिपदिक से भी खोलिङ्ग में ङीप् प्रत्यय होता है ।

अपत्य—वहाँ अपत्यार्थक यन् प्रत्यय का प्रहण है ।

प्राचाम्—प्राचीन आचार्यों के मत में यजन्त प्रातिपदिक से खोलिङ्ग में तद्वितमठक ष्फ प्रत्यय होता है ।

सर्वत्र—लोहित से लेकर कत पर्यन्त यजन्त प्रातिपदिक से भी खोलिङ्ग में ष्फ प्रत्यय होता है ।

(१) आपत्य इति पदमञ्जरीसम्मत पाठ, न्यासे तु अपत्य इत्येव इदयते ।

कण्वात्त शकलं पूर्वं कतादुत्तर इत्यते ।

पूर्वोत्तरी(१) तदन्तादी प्फाणौ तत्र प्रयोजनम् ॥

प्रातिपदिकेष्वन्यथा पाठः स एवं व्यवस्थापयितव्य इति मन्यते । कतन्तेभ्य इति बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषः । तथा “कण्वादिभ्यो गोत्रे” इति । तत्र तत्पुरुषवृत्त्या सङ्गृहीतो मध्यपाती शकलशब्दो यत्रन्तः प्रत्ययद्वयमपि प्रतिपद्यते—शाकल्ययायनी, शाकल्यस्येने इत्यां शाकला ॥

कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च ॥ १९ ॥

कौरव्य, माण्डूक इत्येताभ्यां स्त्रिया ष्फ प्रत्ययो भवति । कुर्वादिभ्यो ष्वे कृते “ढक्च मण्डूकात्” इत्यणि च । यथाक्रमं टावङ्गीपोरपवाद । कौरव्यायणी । माण्डूकायनी । कथं कौरवी सेना ? तस्यैव विवहायानि कृते । कौरव्यमाण्डूकयोरासुरेरुपसल्लयानम् ॥ आसुरायणी । शौषिकेष्वर्थेषु “इजश्च” इत्यणि प्राप्ते च प्रत्यय इत्यते—आसुरीय नृप ॥

वयसि प्रथमे ॥ २० ॥

कालकृतशरीरावस्था यौवनादिव्यं । प्रथमे वयसि यथाप्रातिपदिक श्रुत्या(२)वर्तते तत स्त्रिया ङीप् प्रत्ययो भवति । कुमारी । किशोरी । बर्द्धरी । प्रथम इति किम् ? स्थविरा, वृद्धा । अत इत्येव—शिशु । स्वयस्यचरम इति वक्तव्यम् ॥ वपूटी । चिरण्टी । द्वितीयवयवेष्वनावेतौ । प्रातयौवना स्यनिधीयते । कथं कन्या ? “कन्यायाः कर्नाम च” इति ज्ञापकात् । उत्तानशया, लोहितपादिकेति नैता च न श्रुतय ॥

द्विगोः ॥ २१ ॥

द्विगुसञ्ज्ञात् प्रातिपदिकात् स्त्रिया ङीप् प्रत्ययो भवति । पञ्चपूली । दशपूली । कथं त्रिफला ? अजादिषु हरयते ॥

अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि ॥ २२ ॥

पूर्वेण ङीप् प्राप्ति प्रतिषिद्धयते । अपरिमाणान्ताद् द्विगोविस्ताचितकम्बल्यन्ताश्च तद्धितलुकि सति ङीप् प्रत्ययो न भवति । विस्तादीनां परिमाणार्थं ग्रहणम् । सर्वतो मान परिमाणम् । अपरिमाणान्तासावत्-पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वः, दशाश्वः । काल सख्या च न परिमाणम्—द्विवर्षा, त्रिवर्षा । द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशता, त्रिशता । विस्तादिभ्य-द्विविस्ता, त्रिविस्ता, द्वापाचिता, त्रिपाचिता, द्विकम्बल्या, त्रिकम्बल्या । अपरिमाणेति किम् ? द्वापाठकी, त्रिपाठकी । तद्धितलुकीति किम् ? समाहारे—पञ्चाश्वी, दशाश्वी ॥

कौरव्य—कौरव्य तथा माण्डूक शब्दों में खोलिद में एक प्रत्यय होता है ।

कौरव्यमाण्डूकयोः—कौरव्य तथा माण्डूक के साथ-साथ आसुरे शब्द में भी एक प्रत्यय का विधान नमस्सना चाहिए ।

वयसि—प्रथमवयसोपाचो प्रातिपदिक में खोलिद में ङी प्रत्यय होता है ।

वयस्यचरमे—चरमवयोभिन्नवयोवाचक प्रातिपदिक से ङीप् का विधान रामशना चाहिए ।

द्विगो—द्विगुसञ्ज्ञक प्रातिपदिक से खोलिद में ङीप् प्रत्यय होता है ।

अपरिमाण—अपरिमाणान्त द्विगु से और विम्ब, अचित पवन् कम्बल्य शब्दान्त प्रातिपदिकों से तद्धितप्रत्यय के लुक् होने पर ङीप् प्रत्यय नहीं होता है ।

(१) पूर्वोत्तरादित्यादि—शकलशब्दोन्त आदिश्य यथाकमन् ययो पूर्वोत्तरयोर्गवोस्तौ तपोक्तौ, पूर्वो गणौ लोहित्यादि शकलशब्दान्तो भवति, उत्तरश्च गण शकलशब्दादिर्भवतीत्यर्थः ।

(२) भ्रुत्वेत्यादि—क्षवणमात्रेण प्रकरणाद्यनपेक्षितैरर्थैः ।

काण्डान्तात् क्षेत्रे ॥ २३ ॥

काण्डशब्दान्ताद् द्विगोस्तद्विलुकि सति क्षेत्रे वाच्ये ङीप् प्रत्ययो न भवति । द्वे काण्डे प्रमाणमस्या क्षेत्रभवते, "प्रमाणे द्वयसत्त्वं" इति विहितस्य तद्विहितस्य "प्रमाणे ङी द्विगो नित्यम्" इति लुकि कृते-द्विकाण्डा क्षेत्रभक्ति, त्रिकाण्डा-क्षेत्रभक्ति । काण्डशब्द-स्यापरिमाणवाचित्वात् पूर्वणञ् प्रतिपद्ये सिद्धे क्षेत्रे नियमार्थं वचनम्, इह मा मूत्-द्विकाण्डी रञ्जु, त्रिकाण्डी रञ्जुरिति । प्रमाणविशेषः काण्डम् ॥

पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्याम् ॥ २४ ॥

द्विगोस्तद्विलुकीत्येव । प्रमाणे यः पुरुषशब्दस्तदन्ताद् द्विगोस्तद्विलुकि सति अन्यतरस्या न ङीप् प्रत्ययो भवति । द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः परिखाया द्विपुरुषा, द्विपुरुषी । त्रिपुरुषा, त्रिपुरुषी । अपरिमाणान्तत्वाच्चित्ये प्रतिपद्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । प्रमाण इति किम् ? द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरुषा, त्रिपुरुषा । तद्विलुकी-त्येव-समाहारे-द्विपुरुषी, त्रिपुरुषी ॥

बहुव्रीहेरुपसो ङीप् ॥ २५ ॥

ऊच्यन्तदन्तान्ताद्बहुव्रीहे-सिया ङीप् प्रत्ययो भवति । "ऊचसोऽनङ्" इति समा-सान्ते कृते, "अनो बहुव्रीहे" इति ङीप्प्रतिपद्ययोः प्राप्तेयोरिदमुच्यते । षटोष्नी । कुण्डोष्नी । बहुव्रीहेरिति किम् ? प्राप्ता ऊचः प्राप्ताधा- । "अन उपधालोपिनः" इत्यस्यापि ङीपोऽन्यमुत्तरत्रानुवृत्तेर्वाचक इष्यते । समासान्तश्च द्वियामेव, इह न भवति-महोधाः पर्जन्य इति ॥

संख्याच्ययादेर्ङीप् ॥ २६ ॥

एवम ङीप् प्राप्ते ङीविधोष्यते । संख्यादेरन्वयादेश्च बहुव्रीहेरुपसोऽन्तान्तात् ङीप् प्रत्ययो भवति । संख्यादेस्तावत्-द्वय-नी, श्र्यूष्नी । अन्ययादे-अत्यूष्नी, निरूष्नी । आदिग्रहणं किम् ? द्विविधोष्नी, त्रिविधोष्नीत्यत्रापि तथा स्यात् ॥

दामहायनान्ताच्च ॥ २७ ॥

ऊचस इति निवृत्तम् । संख्याग्रहणमनुवर्तते, नान्यग्रहणम् । संख्यादेर्बहुव्रीहेर्दा-मशब्दान्ताद्दायनशब्दान्ताच्च द्विया ङीप् प्रत्ययो भवति । दामान्तात् ङीप्प्रतिपद्य-विकल्पेषु प्राप्तेषु नित्यार्थं वचनम्-द्विदायनी, त्रिदायनी । हायनान्तादपि प्राप्ते-द्विहायनी, त्रिहायणी, चतुर्हायणी । ङहायनो वयसि स्मृतः । तेनेह न भवति-द्विहा-यना शाल्या, त्रिहायना, चतुर्हायना । णावमपि "त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य" इति वयस्येव स्मर्यते ॥

काण्डान्तात्-नदिनप्रत्यय के लुक् होने पर काण्डशब्दान्त दिगु से क्षेत्र अर्थ में ङीप् प्रत्यय नष्टा होता है ।

पुरुषात्-प्रमाणार्थकपुरुषशब्दान्त दिगु से तद्विलुक् होने पर विकल्प में ङीप् प्रत्यय का प्रतिपेय होता है ।

बहुव्रीहे-ऊचशब्दान्त बहुव्रीहे में आदिङ् में ङीप् प्रायय होता है ।

संख्या-महादि तथा अन्ययादि ऊच्यन्तशब्दान्त बहुव्रीहे से ङीप् प्रत्यय होता है ।

दाम-महादि दामशब्दान्त एवम् महादि हायनशब्दान्त बहुव्रीहे से ङीप् प्रत्यय होता है ।

हायनो-हायनान्त बहुव्रीहे से वयम् अर्थ में हो ङीप् प्रत्यय समस्तना चाहिए ।

अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् ॥ २८ ॥

बहुव्रीहिरित्येव । अन्नन्तो यो बहुव्रीहिरुपधालोपी तस्मादन्यतरस्यां ङीप् प्रत्ययो भवति । ङीपा मुचते ङाप्प्रतिषेधौ भवतः । ननु सिद्धा एव ङाप्प्रतिषेधङीप् ? अनुपधालोपिनो ङीप्प्रतिषेधार्थं वचनम् । बहुराजा, बहुराज्ञी, बहुराजे । बहुतद्या, बहुतक्षणी, बहुतक्षे । अन इति किम् ? बहुमत्स्या । उपधालोपिन इति किम् ? सुपर्वा, सुपर्दे, सुपर्वा, सुपर्वाणी, सुपर्वाणः । ङाप्प्रतिषेधावेवात्र भवतः ॥

नित्यं सज्ञाछन्दसोः ॥ २९ ॥

अन्नन्ताद् बहुव्रीहेरुपधालोपिन सज्ञाया विषये छन्दसि च नित्य ङीप् प्रत्ययो भवति । विश्वस्यापावाद् । सुराज्ञी, अनिराज्ञी नाम प्राप्ता । छन्दसि-गी पञ्चदाज्ञी, एकदाज्ञी, द्विदाज्ञी, एकयूद्धर्णी, समानमूद्धर्णी ॥

केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमङ्गलभेपजाञ्च ॥ ३० ॥

सज्ञाछन्दसोरित्येव । केवलादिभ्य प्रातिपदिकेभ्यः सज्ञाया छन्दसि विषये स्त्रिया ङीप् प्रत्ययो भवति । केवली । केवलेति भाषायाम् । मामञ्जी । मामिकेति भाषायाम् । मित्रावहृगयोर्भागधेयी । भागधेयेति भाषायाम् । पापी त्विपम् । पापेति भाषायाम् । उतापरीभ्यो भयवा विजिन्ये । अपरेति भाषायाम् । समानी प्रवाणी । समानेति भाषायाम् । आर्यकृती । आर्यकृतेति भाषायाम् । सुमङ्गली । सुमङ्गलेति भाषायाम् । भेपजी । भेपजेति भाषायाम् ॥

रात्रेश्चाजसां ॥ ३१ ॥

जसविषयादन्यत्र सज्ञाया छन्दसि च रात्रिशब्दाद् ङीप् प्रत्ययो भवति । या रात्री सृष्टा । रात्रीभि । अजसाविति किम् ? यास्ता रात्रयः । अजसादिष्विति वक्ष्यम् ॥ रात्रि सहोपित्वा । कथं "तिमिरपटलैरवगुण्टिताश्च रात्र्यः" ? ङीपय वद्वादिलक्षण, तत्र हि पठ्यते 'कृदिकारादकित्तन', 'सर्वतोऽकित्तन्यादित्येके' इति ॥

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ॥ ३२ ॥

प्रकृतिनिपात्यते, नुगागमस्तु विधीयते । अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् भवति ङीप् च प्रत्ययः, स तु नकारान्तत्रादेव सिद्धः । निपातनसामर्थ्याच्च विशेषे वृत्तिर्भवति । अन्तर्वत्पतिवदिति गर्भमवृत्तयोगे । इह तु न भवति-अन्तरस्या शालाया विधत्ते, पतिमती पृथिवी । अन्तर्वदिति मनुविनपात्यते, वत्स सिद्धम् । पतिवदिति वत्स निपात्यते, मनुप् सिद्धः । अन्तर्वत्नी गभिणी । पतिवत्नी जीवत्पति ॥

अन — उपधालोपी अन्नन्त बहुव्रीहि से विकल्प से ङीप् प्रत्यय होता है ।
 नित्यम्—सज्ञा तथा वेद में उपधालोपी अन्नन्त बहुव्रीहि से नित्य ङीप् प्रत्यय होता है ।
 केवल—सज्ञा तथा वेद में केवल मामक, भागधेय पाप, अपर, समान, आर्य, कृत, सुमङ्गल तथा भेपज शब्दों से ङीप् प्रत्यय होता है ।
 रात्रे—सज्ञा तथा वेद में रात्रि शब्द में जम् विभक्ति के विषय को छोड़कर ङाप् प्रत्यय होता है ।
 अजसादिष्विति—जस् आदि विभक्तियों के विषय को छोड़कर रात्रिशब्द से ङीप् का विधान समझना चाहिये ।
 अन्तर्वत्—अन्तर्वत् तथा पतिवत् शब्दों से ङीप् प्रत्यय तथा उन्हें नुक् का आगम भी हो जाता है ।

अन्तर्वत्पतिवतोस्तु मनुष्यत्वे निपातनात् ।

गर्भिण्या जीवत्पत्या च वा छन्दसि तु नुम्विधिः ॥

सान्त्वन्तनी देवानुपैत् । सान्त्वन्ती देवानुपैत् । पतिवानी तरुणवत्सा । पतिवती तरुणवत्सा ॥

पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ॥ ३३ ॥

पतिशब्दस्य नकारादेश स्त्रिया विधीयते, ङीप् प्रत्ययरतु नकारान्तत्वादेव सिद्धः, यज्ञसंयोगे । यजेन संयोगो यज्ञसंयोगः, तस्माधन्त्वात्फल(१)प्रहीतत्वाद्वा । यज्ञमानस्य पत्नी । पति । पाच यच्छ । यज्ञसंयोग इति किम् ? प्रामस्य पतिरियं ब्राह्मणी । कथं वृष-लस्य पत्नी ? उपमानाद्भवित्यति ॥

विभाषा सपूर्वस्य ॥ ३४ ॥

पत्युर्न इति वचंते । पतिशब्दान्तस्य प्रातिपदिकस्य सपूर्वस्यानुपजनस्य स्त्रिया विभाषा नकारादेशो भवति, ङीप् तु लभ्यत एव । वृद्धपतिः । वृद्धपत्नी । शूद्रपतिः । शूद्रपत्नी । अत्रासविभाषेयम्, अयज्ञसंयोगत्वात् । सपूर्वस्येति किम् ? पतिरियं ब्राह्मणी प्रामस्य ॥

नित्यं सपत्न्यादिषु ॥ ३५ ॥

सपत्न्यादिषु नित्यं पत्युर्नकारादेशो भवति, ङीप् तु लभ्यत एव । पूर्वेण विकल्पे प्राप्ते वचनम् । नित्यमहण विस्पष्टार्थम् । समानः पतिरस्याः सपत्नी । पुरुषपत्नी । समा नादिष्विति वक्तव्ये समानस्य समावार्थं वचनम् । समानः एकः वीरः पिण्डः भ्रातृः पुत्र्यः । अदासाच्छन्दसि ॥

पूतकृतौ च ॥ ३६ ॥

पूतकृतशब्दस्य स्त्रियामैकारान्तादेशो भवति ङीप् च प्रत्ययः । पूतकृतोः स्त्री पूतकृतायी । प्रथं पूते योगाः पुंयोगप्रकरणे द्रष्टव्याः । यथा हि पूताः प्रतवः पूतकृतुः सा भवति ॥

वृषारूप्यादिकुमिनकुसीदानामुदात्तः ॥ ३७ ॥

वृषारूप्यादीनामुदात्त एकारादेशो भवति स्त्रिया ङीप् च प्रत्ययः । वृषारूपिशब्दो मध्योदात्त उदात्तत्वं प्रयोजयति । अग्न्यादिवु पुनरन्तोदात्तेषु स्थानिकद्वायादेव सिद्धम् । वृषारूपेः स्त्री वृषारूपायी । अग्न्यायी । कुसितायी । कुसीदायी । पुयोग इत्येव—वृषारूपि स्त्री ॥

पत्यु—यज्ञसंयोग अर्थे में स्त्रीत्वविवक्षा में पतिशब्द को नकारादेश हो जाता है ।

विभाषा—सपूर्वक पतिशब्द को उक्त नकारादेश विकल्प में हो जाता है ।

नित्यम्—मपत्नी आदि शब्दों में पति शब्द को नित्य नकारादेश हो जाता है ।

दासात्—दासशब्दोत्तरवर्ती पतिशब्द हो अन्त में जिसके ऐसे प्रातिपदिक को स्त्रीत्वविवक्षे में नकारादेश हो जाता है छन्दोविषय प्रयोग में ।

पूत—स्त्रीत्व-विवक्षा में पूतकृत शब्द से ङीप् प्रत्यय एवम् अन्त में एकारादेश हो जाता है ।

वृषारूप्यादि—वृषारूपी आदि शब्दों से स्त्रीत्व में ङीप् प्रत्यय तदा अन्त में उदात्त एकारादेश भा हो जाता है ।

मनोरौ वा ॥ ३८ ॥

ऐ, उदात्त इति च वर्त्तते । मनुदात्तात् स्त्रिया ङीप् प्रत्ययो भवति औकारश्चान्तादेश्च
पेकारश्चोदात्त । वामहणेन द्वावपि विकल्प्येते, तेन वैरूप्य भवति—मनोः स्त्री मनायी,
मनावो, मनु । मनुशब्द आद्युदात्त ॥

वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः ॥ ३९ ॥

वेति वर्त्तते । वर्णवाचिन प्रातिपादिकादनुदात्तान्तात्कारोपधाद्वा ङीप् प्रत्ययो
भवति, तकारस्य नकारादेशो भवति । एता, एनी । श्वेता, श्वेनी । हरिता, हरिणी ।
सर्व एते आद्युदात्ता “वर्णाना तणतिनितान्तानाम्” इति वचनात् । वर्णादिति
किम् ? प्रहता(१), प्रहता । गतिस्वरेणाद्युदात्त । अनुदात्तादिति किम् ? श्वेता । घृता-
दिश्वादन्योदात्त । तोपधादिति किम् ? अन्यतो ङीप् चक्षति । अत इत्येव—शितिर्मा-
हणी । ङिपिशाद्वाद्युपसम्पानमृच्छ । पिशाद्वा । ङसितपलितयो प्रतिषेधः । असिता ।
पलिता । ङ्ङ्ङन्दि ऋमित्येकेऽङ् । असिकी । पलिकी । भाषायामपीत्यते—गतो गणस्तूर्ण-
मसिकिकानाम् ॥

अन्यतो ङीप् ॥ ४० ॥

वेति निवृत्तम्, वर्णादनुदात्तादिति वर्त्तते, तोपधापेक्षमन्यत्वम् । वर्णवाचिन प्राति-
पदिकादनुदात्तान्तात् स्त्रिया ङीप् प्रत्ययो भवति । स्वरे विशेष । सारङ्गी । कल्माषी ।
शबली । वर्णादित्येव—एट्वा । अनुदात्तादित्येव—कृष्णा, कपिला ॥

पिद्गौरादिभ्यश्च ॥ ४१ ॥

ङीपनुवर्त्तते । पिद्गय प्रातिपदिकेभ्यो गौरादिभ्यश्च स्त्रिया ङीप् प्रत्ययो भवति । “शिल्पि-
नि ष्पुन्”—नर्त्तकी, खनकी, रजकी । गौरादिभ्य—गौरी, मल्ली । गौर । मल्ल्य । मनुष्य ।
शृङ्ग । हय । गवय । मुकय । भृष्य । पुट । द्रुण । द्रोण । हरिण । कण । पटर । टकण ।
आमलक । कुवल । षदर । चिम्ब । तर्कार । शर्कार । पुष्कर । शिखण्ड । सुपम ।
सलन्द । गहुज । आनन्द । स्याट । सुगेठ । आलक । शम्बुल । सुर्म । सुव । सूर्य्य । पूष ।
मूष । घातक । मकलुक । सल्लक । मालक । मालत । साल्वक । वेतस । अतस । वृस ।
मह । मठ । छेद । श्वन् । तन्न् । अनट्टुही । अनट्टुवाही । एणण । करणे । देह । काकादन ।
गवादन । तेजन । रजन । लवण । पान । मेघ । गीतम । धायस्थूण । भीरि । भौलिकि ।

मनोरौ—मनु शब्द से खालिङ्ग में ङीप् प्रत्यय होना है और अन्त में विकल्प से औकारादेश
एवम् उदात्त पेकारादेश भी हो जाता है ।

वर्णात्—वर्णवाचक अनुदात्तान्त तकारोपध प्रातिपदिक से विकल्प से ङीप् प्रत्यय तथा तकार
के स्थान में नकारादेश हो जाता है ।

पिशाद्वात्—पिशाद् शब्द से भा ङीप् प्रत्यय समझना चाहिए ।

असित—असित तथा पलित शब्दों से उपर्युक्त ङीप् तथा नकारादेश का विधान नहीं
होता है ।

ङ्ङन्दि—कुठ आचार्य वेद में असित तथा पलित शब्दों से ङीप् तथा इनके तकार के स्थान
में कन्न् आदेश मानते हैं ।

अन्यतो—अन्य वर्णवाची अनुदात्तान्त प्रातिपदिक से खालिङ्ग में ङीप् प्रत्यय होता है ।

पिद्गौरादि—पिद् तथा गौरादि प्रातिपदिकों से खालिङ्ग में ङीप् प्रत्यय होता है ।

भौलिङ्ग । औद्गाहमानि । (१)आलिङ्गि । आपिच्छिक । आरट । टोट । नट । नाट । मूलाट । शातन । पातन । पावन । आस्तरण । अधिकरण । पूत । अधिकार । आप्रहायणी । प्रत्ययरोहिणी । सेवन । सुमद्गलात्सज्ञायाम् । सुन्दर । मण्डल । पट । पिण्ड । कुरं । गूहं । पाण्ट । लोफाण्ट । कन्दर । कन्दल । तरुण । तलुन । बृहत् । महत् । सौधर्म । रोहिणी, नक्षत्रे । रवती, नक्षत्रे । विकल । निष्कल । पुष्कल । कटाच्छ्रोणिवचने(२) । विष्पल्यादयश्च । विष्पली । हरीतकी । कोशातकी । शमी । करीरी । पृथिवी । श्लोत्री । मातामह । पितामह । मातामहपितामहयोः "मातरि पित्र" इति पित्वादेव सिद्धे ज्ञापनायै वचनम्—अनित्य पितृवर्णा दीपिति, तेन दृष्ट्युपपन्नं भवति ॥

ज्ञानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककवराद् वृत्त्यमत्रा-
वपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकार-

मैथुनेच्छाकेशवेशेषु ॥ ४२ ॥

ज्ञानपदादिभ्य एकादशान्यः प्रातिपादिकेभ्य एकादशसु वृत्त्यादिवर्षेषु यथासह्यं ङीप् प्रत्ययो भवति । ज्ञानपदी भवति वृत्तिश्चेत्, ज्ञानपदी अन्या । स्वरं विशेषः । उतादि-
पाठाद्ङि कृते ङीप्यासुदात्तत्वं भवति । कुण्डी भवति अमत्र चेत्, कुण्डान्या । गोणी भवत्यावपन चेत्, गोणान्या । स्थली भवति अकृत्रिमा चेत्, स्थलान्या । नाजी भवति श्राणा चेत्, पक्षेऽर्थः, भाजान्या । नागी भवति स्थौल्य चेत्, नागान्या । नागशब्दो गुणवचनः स्वौह्ये ङीपमुत्पादयति, अन्यत्र गुण एव टापन् । जातिवचनात्तु जातिलक्षणे ङीपेव भवति—नागी । काली भवति वर्णधेत्, कालान्या । नीली भवति अनाच्छादनं चेत्, नीलान्या । न च सर्वस्मिन्ननाच्छादन इत्यते, किं तर्हि ? ङीनीलादोपधौ, प्राणिनि चङ् । नीली औषधि, नीली गौ, नीली बहवा । असज्ञाया चाङ् । नीली, नीला । कुरी भवत्ययोविकारश्चेत्, कुशान्या । कामुकी भवति मैथुनेच्छा चेत्, कामुकान्या । मैथुने-
च्छावती भण्यते, नेच्छामात्रम् । कवरी भवति केशवेशेषचेत्, कवरान्या ॥

शोणात् प्राचाम् ॥ ४३ ॥

शोणशब्दात्प्राचामाचार्याणां मतेन स्त्रिया ङीप् प्रत्ययो भवति । शोणी, शोणा बहवा ॥

वोतो गुणवचनात् ॥ ४४ ॥

गुणमुक्त्वाद् गुणवचन- । गुणवचनप्रातिपदिकाद् उकारान्ताद् स्त्रिया वा ङीप्

सुमद्गलात्—सुमद्गल शब्द मे सञ्ज्ञा में ङीप् प्रत्यय होता है ।

कटात्—शोणी अर्थ में कट शब्द से ङीप् प्रत्यय होता है ।

ज्ञानपद—ज्ञानपद आदि ग्यारह प्रातिपदिकों से कनञ् वृत्ति आदि अर्थों में ङीप् प्रत्यय होता है ।

नीलात्—नील शब्द से औषधि तथा प्राणी अर्थों में ङीप् प्रत्यय का विधान समझना चाहिए ।

सज्ञापाम्—सज्ञाविषय में नील शब्द से विकल्प से ङीप् प्रत्यय का विधान समझना चाहिए ।

शोणात्—प्राचीन आचार्यों के मत में शोण शब्द से स्त्रीत्वविशेष में ङीप् प्रत्यय होता है ।

वोतो—उकारान्त गुणवचन प्रातिपदिक से आलिङ्ग ने विवरण से ङीप् प्रत्यय होता है ।

(१) आलिपि इति पाठान्तरम् ।

(२) कुशविषय अथवा पत्र शब्दा अन्वये दरीदृशन्ते । ते च यथा—पिङ्गल, मट्ट, दहन, रुन्द, काठव इति ।

प्रत्ययो भवति । पट्, पट्वी । मृदु, मृद्वी । उत इति किम् ? शुचिरिय ब्राह्मणी ।
गुणवचनादिति किम् ? आत्तु । अस्तुशब्दात् गुणवचनाद् डीवात्तुदात्तार्थम् । वस्वी ।
अलह्मयोगोपधात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । (१) खरुरिय ब्राह्मणी । पाण्डुरिय ब्राह्मणी ॥

(१) सत्वे निविशतेऽपैति पृथग् जातिषु हरयते ।
आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽस्त्यप्रकृतिगुण ॥

बहुादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

बहु इत्येवमादिभ्य प्रतिपदिकेभ्य स्त्रिया वा डीप् प्रत्ययो भवति । बहु, बह्वी ।
बहु । पटनि । अङ्कति । अङ्कति । अहति । अहति । बहेति । शकटि । शक्तिः शक्ति । शारि ।
वारि । गति । अहि । कपि । मुनि । यष्टि । अइत् प्राण्यङ्गावट् । अङ्किकारादकिन् ।
असर्वतोऽकिञ्चिदादित्येके । अण्ड । अराल । कमल । कृपाण । चिकट । विशाल ।
विशङ्कट । भरुज । ध्वज । अचन्द्रभागान्नयाम् । कदयाण । उदार । पुराण । अहन् ।
बहुशब्दो गुणवचन एव, तस्येह पाठ उत्तरार्थः ॥

नित्यं छन्दसि ॥ ४६ ॥

बहुादिभ्यश्छन्दसि विषये नित्य स्त्रिया डीप् प्रत्ययो भवति । बह्वीषु हित्वा प्रपियन् ।
बह्वी नाम औपधी भवति । नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

भुवश्च ॥ ४७ ॥

छन्दसि विषये स्त्रिया भुवां नित्य डीप् प्रत्ययो भवति । विभ्वी च । प्रभ्वी च ।

वसुशब्दात्—परन्तु आयुदात्तत्वे के छिप्ये गुणवचन नञ् शब्दे से डीप् प्रत्यय ही होता है ।

खरुरयोगोप—उत्तर शब्द तथा सवयोगोप शब्दों में डीप् नहीं होता है ।

बहुादि—बहु आदि प्रातिपदिकों से लौलिक में विकल्प से डीप् प्रत्यय होता है ।

इत्—प्राण्यङ्गवाची इकारान्त प्रातिपदिक में विकल्प से डीप् प्रत्यय होता है ।

कृदिकारात्—किञ्चिद्व्यङ्ग्य इकारान्त प्रातिपदिक से विकल्प से डीप् प्रत्यय होता है ।

सर्वत—कुछ लोगों को कहना है कि किञ्चक प्रत्यय से भिन्न सभी कृतप्रत्ययों से उक्त प्रातिपदिक में विकल्प से डीप् प्रत्यय होता है ।

चन्द्र—चन्द्रभागा शब्द से नदा अर्थ में विकल्प से डीप् प्रत्यय होता है ।

नित्यम्—वेद में बहु आदि सुत्रों से नित्य डीप् प्रत्यय होता है ।

भुवश्च—वेद में 'भु' शब्द से नित्य डीप् प्रत्यय होता है ।

(१) खरु—कन्या पतिवरेति निवण्टु ।

(२) अस्वार्थ—सत्वे = स्रष्टे, निविशते = समवायेन सम्बध्यते, पुनश्च पाकादिवशात्
द्रव्यात् अपैति = अपगच्छति, यथा पाकात् पूर्वम् घटे स्थानत्वात् तत्रपि पाकानन्तरम् तत्र एव
घटादपगच्छति गुणान्तर च रक्तान्तर समवेति इति स्थितिः । पृथक् = पृथग्भूतास्तु, आतितु =
प्रातरपश्चैप्युत्तरपश्चात्प्रत्युत्तरपश्चै । प्रत्यस्त्रै, अस्त्रैप्यग्नि, मन्त्रान्त, परपत्तारित्त, अस्त्रैस्तु, अस्त्रै-
समुत्पत्तत्वेन कर्मण समवायेन पुनश्च तस्य कर्मणो नाशात्तदपैत्यपि, पृथग्जात्याश्रयेषु घटपटादितु
इत्यनेनैव इत्ययो व्यवच्छेदकान्तरमाह—आधेयवरेत्नादि । आधेय = उत्पाद, अत्रपि क्रिया-
साधारणमित्यत्र आह—अक्रियावरेत्तैति । क्रियात्तुत्पाद इत्यर्थः । स च अत्रादिपरमागूर्त
रूपादिः । तथा च विशेषणत्वेन तुो उत्पादत्वेन अनुत्पादत्वेन चेतुमय विवक्षितम्, क्रियायां
तु उत्पादत्वमेव नानुत्पादत्वम्, तस्या नित्यत्वाभावात् । अक्रियावरेत्त्वैत्यत्र क्रिया प्रयत्न-
न तु कर्म, तथा सति कर्मण कर्मजन्यत्वत्वामन्गनया नावनाप्यतिव्याप्तिविचारानाम्भवादिनि
धेयम् । अस्त्रप्रकृतिरिति द्रव्यव्यवच्छेदात्, अक्रियावरेत्त्वैत्यस्य द्रव्यसाधारणत्वात् । अधि-
भाकरग्रन्थेभ्यो अयमिति । (शीना०)

दृष्टो व । इह कर्माद्य नवति—अन्त्यः । उत इति समकालानुवर्तते । इत्यादिर्देव
नक्त्या । "अह" इति कर्मात् सिद्धम् ॥

पुत्रोपादान्प्रदानम् ॥ ४८ ॥

पुत्रा वारं पुत्रोऽपि । पुत्रोपादान्प्रदानाद्येकं किञ्चिं वदते पुत्र आख्यातृत्वे उन्माद्य
कीय प्रथमो नवति । गणकस्य क्त्वा गणकी । महान्त्या । अष्टौ । अष्टमी । पुत्रि कण्डुमृत्ति-
निमित्तस्य स्यान्नवति पुत्राद्या मृते, उद्योगान्तिना वदन्ते । पुत्रोपादान् किञ्च ? इवद्वत्,
यद्दत्ता । आर्याऽऽपि किञ्च ? नमिच्छा(१), ननादा । पुत्रोपादान्प्रदानं किञ्च वदन्ते,
न तु पुत्रोपादानवदते । अन्वयविकारोवा मतिर्नवत् । गोपालकस्य क्त्वा गोपालिका ।
अन्वयवद्वन्द्वाना आर्यवत्कथ्यते । अन्वय क्त्वा इवदा स्यात् । इवदानानिति किञ्च ?
मृग ॥

इन्द्रवज्रगन्धर्वशत्रुमृदाहिमाग्न्यववपवनमानुषावापयोगानामुक्त् ॥ ४९ ॥

इन्द्रादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः किञ्च इत्थं प्रथमो नवति, आनुकचान्तः । वेदान्त
पुत्रोऽपि पुत्रोऽपि वेदानामनुगामनारा विधीयते, अन्वयम् पुत्रोऽपि सिद्धः । अन्वया इत्यर्थं
विधीयते । इन्द्रादी । वज्रगणा । नवाना । शत्रुादी । मृदादी । अहिमाग्न्ययो-
र्द्वन्द्वेत् । महद्भिः हिमादी । अन्द्रवज्रगणप्यादी । इत्यादीर्द्वेत् । अष्टौ नवो वदानी ।
अवदन्ति नित्यामृत् । वपनागि निर्गन्धवानी । इन्द्राध्यायमानुषाभ्या वाक् । उवा-
प्याया, उवाप्यायादी । न तुमी, मानुषादी । अन्वयान्द्वन्द्वं चक्त्वा । आवापाना ।
वाप्याया । अन्वयवद्वन्द्वान्वा वाक् । अन्वया, अन्वया । अन्वयाना, अन्वयाना । विवा पुत्रोऽपि
म्भार्यं पुत्रोऽपि विधिः । पुत्रोऽपि तु इत्थं नवतिवत्—अन्वया, अन्वया । अन्वयवद्वन्द्वानि
विधिः । रक्षरानुसृष्टादी गविरथी ॥

पुत्रोपात्—पुत्रोऽपि अन्वयः किञ्चिं न वदन्तः पुत्रोपादान् प्रातिपदिकं से इत्यन्वयः
राग है ।

- गोपालिका—गोपालका अर्थात् पुत्रो नै इत्थं नही होता है ।
- स्यार्थ—पूर्व शब्द से पुत्रो नै इवदा अर्थ नै वात् अन्वय होता है ।
- इन्द्र—इन्द्र आदि प्रातिपदिकों से आर्यविवदों नै इत्थं अन्वय होता है अर्थात् आनुक का
अन्वय नै ।

- हिमाग्नयो—हिम तथा अग्नि शब्दों से इत्थं तथा आनुक नवति अर्थ नै ही होता है ।
- यद्दत्ता—यद् शब्द से अर्थ अर्थ नै हा इत्थं तथा आनुक का विधान होता है ।
- यवनाम्—यवन् शब्द से अर्थ अर्थ नै ही इत्थं तथा आनुक का विधान होता है ।
- उवाप्याय—उवाप्यार तथा आनुक शब्दों से अन्वय से इत्थं तथा आनुगामन होता है ।
- वाप्यायां—वाप्याय शब्द से इत्थं अर्थ अर्थ आनुगामन के विधान के साधनम् अर्थ का
प्रतिपद या अन्वयना आर्य ।

अन्वय—अर्थ तथा अन्वय शब्दों से अन्वय से इत्थं तथा आनुगामन का विधान होता है ।
मृदावाप्याय—मृदा शब्द से इत्थं नै इत्थं तथा आनुगामन का विधान होता है अर्थात्
वाप्याया नै ही होता है ।

१) परिपृष्टा, प्रवाता—प्रपृष्टार्थः । एते शब्दा एति बहुवचनम् देवदेवैवजायावाः शब्दा-
ः इति अन्वयः ।

क्रीतात् करणपूर्वात् ॥ ५० ॥

करण पूर्वमस्मिन्निति करणपूर्वं प्रातिपदिकम् । क्रीतशब्दान्ताः प्रातिपदिकात्करणपूर्वात्स्त्रिया ङीप् प्रत्ययो भवति । वस्त्रेण क्रीयते सा वस्त्रक्रीती । वसनक्रीती । करणपूर्वादिति किम् ? सुक्रीता, दुष्क्रीता । इह कस्मान्न भवति—

“सा हि तस्य धनक्रीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ।” इति ?

टायन्तेन समास, अत इति चानुवर्तते । ‘गतिकारकोपपदाना कृद्धि सह समासवचनं प्राक् सुतुपत्तेः’ इति, बहुल तदुच्यते—“कर्तृकरणे कृता बहुलम्” इति ॥

क्लादरपाख्यायाम् ॥ ५१ ॥

करणपूर्वादित्येव । करणपूर्वात्प्रातिपदिकात् क्तान्तावत्पायाया ङीप् प्रत्ययो भवति । अल्पाख्यायामिति मनुदायापाधि । अन्नविलिप्ती शौ । सुपविलिप्ती पात्री । अल्पसूपेत्यर्थः । अल्पाख्यायामिति किम् ? चन्दनानुलिप्ता(१) ब्राह्मणी ॥

बहुव्रीहेश्वान्तोदात्तात् ॥ ५२ ॥

क्वादित्येव । बहुव्रीहियोंऽन्तोदात्तस्तस्मात्स्त्रिया ङीप् प्रत्ययो भवति । स्वाङ्गपूर्वपदो बहुव्रीहिरिहोदाहरणम् । अस्वाङ्गपूर्वपदाद्विकल्प वच्यति । शङ्खभिन्नी । ऊर्ध्वभिन्नी (२) । गलकोक्तृती । केशवन्नी । बहुव्रीहिरिति किम् ? पादधृतिता । अन्तोदात्ताज्जातप्रतिषेध । दन्तजाता । स्तनजाता । पाणिगृहीत्यादीनामर्थवशेषेण । पाणिगृहीती भार्या । यस्यास्तु कश्चित्पाणिगृह्यते पाणिगृहीता सा भवति । अवहुनन्सुकाऽसुखादिपूर्वादिति वक्तव्यम् ३ । बहुकृता(३) । नञ्-अकृता । सु-सुकृता । काल-मासजाता, सबत्सरजाता । सुखादि-सुखजाता, दुःखजाता । “जातिकालसुखादिभ्योऽन्ताच्चादनात्” इत्येवमादिना बहुव्रीहरन्तोदात्तत्वम् ॥

अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ॥ ५३ ॥

अन्तोदात्तात्, क्तान्तादित्यनुवर्तते । अस्वाङ्गपूर्वपदादन्तोदात्तात् क्तान्ताद् बहुव्रीहेश्वान्तोदात्तात् वा ङीप् प्रत्ययो भवति । पूर्वणं नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । शार्ङ्गजम्घी, शार्ङ्गजम्घा । पलाण्डुभक्षिती, पलाण्डुभक्षिता । सुरापीती, सुरापीता । अस्वाङ्गपूर्वपदादिति

क्रीतात्—करणकारकपूर्वक क्रीतशब्दान्तात् प्रातिपदिक मे स्त्रीत्व विवक्षा में ङीप् प्रत्यय होता है ।

क्लादरपा—करणकारकपूर्वक क्तान्तात् प्रातिपदिक से ङीप् प्रत्यय होता है ।

बहुव्रीहेश्वान्तोदात्तात्—अन्तोदात्त क्तान्तात् बहुव्रीहि मे स्त्रीत्व-विवक्षा में ङीप् प्रत्यय होता है ।

अन्तोदात्तात्—परन्तु अन्तोदात्त क्तान्तात् बहुव्रीहि में जातशब्दान्त बहुव्रीहि से ङीप् नहीं होता है ।

पाणि—अर्थविशेष में ही पाणिगृहीत आदि शब्दों से ङीप् प्रत्यय होता है ।

अवहु—बहु-आदिपूर्वक क्तान्तात् बहुव्रीहि से ङीप् नहीं होता है—ऐसा समझना चाहिए ।

अस्वाङ्ग—अस्वाङ्गपूर्वपदक अन्तोदात्त क्तान्त बहुव्रीहि से स्त्रीत्वविवक्षा में विकल्प से ङीप् प्रत्यय होता है ।

(१) चन्दनानुलिप्ता—बहुलेन चन्दनेनानुलिप्तेत्यर्थः ।

(२) गलोत्कृतीति पण्डितपत्रमुद्रितपुस्तके पाठः ।

(३) बहुकृता—बहुनि कृतान्यनयेति विभइ ।

किम् ? दाडुभिन्नी, ऊरुभिन्नी । अन्तोदाचादित्येव-वस्त्रच्छन्ना, वसनच्छन्ना । छवहुल
सज्ञाङ्ग-दमोरिनि वक्ष्यन्मृ३ । प्रवृद्धविल्ली । प्रवृद्धविल्लना । प्रवृद्धा चासौ विल्लना चेति ।
नाय बहुर्माहि ॥

स्वाङ्गाचोपसर्जनादसंयोगोपधात् ॥ ५४ ॥

यदुशीहेः, कान्वादादन्तोदात्तादिनि सर्वं निवृत्तम् । वाद्यहणमनुवर्तते । स्वाङ्गं यदुपसर्ज
नमसंयोगोपध तदन्तात् प्रातिपदिकास्त्रिया वा ङीप् प्रत्ययो भवति । चन्द्रमुत्ती, चन्द्र-
मुत्वा । अतिष्ठान्ता केनात् अतिकेदी, अनिकेदा माला । स्वाङ्गादिति किम् ? बहुयवा ।
उपसर्जनादिति किम् ? अशिखा । असंयोगोपधादिति किम् ? सुगुल्का, सुपाशा । छत्र-
गात्रकण्ठेय इति वक्ष्यन्मृ३ । मृद्वङ्गी, मृद्वङ्गा । सुगात्री, सुगात्रा । स्तिरपकण्ठी,
स्तिरपकण्ठा ॥

(१) अत्रव मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ।

अतरस्थं तत्र दृष्टं चेतने चेतत्तथा युतम् ॥

नासिकोदरीष्टज्जादन्तकर्णशृङ्गाच्च ॥ ५५ ॥

स्वाङ्गाचोपसर्जनादित्येव । बहुज्जलघने संयोगोपधलघने च प्रतिषेधे प्राप्ते
वचनम् । सहनन्विद्यमानलघुणस्तु प्रतिषेधो भवत्येव । नासिकाघन्तात्प्रातिपदिकास्त्रिया
वा ङीप् प्रत्ययो भवति । तुङ्गनासिकी, तुङ्गनासिका । तिलोदरी, तिलोदरा । विम्बोष्ठी,
विम्बोष्ठा । दीर्घजङ्गी, दीर्घजङ्गा । समदन्ती, समदन्ता । चाक्कर्णा, चाक्कर्णा । तीक्ष्णशृङ्गी,
तीक्ष्णशृङ्गा । छुच्छाच्चेति वक्ष्यन्मृ३ । कल्याणपुच्छी, कल्याणपुच्छा । छक्वरमणिविप-
शोभ्यो-नित्यमृ३ । कवरपुच्छी (२) । मणिपुच्छी । विपुच्छी । सरपुच्छी । छउपमाना-
प्यपान पुच्छाच्च ॥ उल्लकपर्षी सेना । उल्लकपुच्छी शाला ॥

बहुलम्—संज्ञा तथा वेद में उक्त ङीप् बहुल करके होता है ।

स्वाङ्गात्—स्वाङ्ग जो असंयोगोपध उपसर्जन तदन्त प्रातिपदिक से स्वीत्वविवक्षा में विकल्प से
ङीप् होता है ।

अङ्ग—अङ्ग, गात्र तथा कण्ठ आदि उपसर्जन से ङाप् का विधान समझना चाहिए ।

नासिकोदरीष्ट—नासिकाशब्दान्त, उदरशब्दान्त, भोजशब्दान्त, अङ्गशब्दान्त, दन्तशब्दान्त,
कर्णशब्दान्त तथा शृङ्गशब्दान्त प्रातिपदिकों से स्वीत्वविवक्षा में विकल्प से ङीप् प्रत्यय
होता है ।

पुच्छाच्चेति—उपसर्जनपुच्छान्त प्रातिपदिक से भी विकल्प से ङीप् समझना चाहिए ।

कवर—कवर, मणि, विष तथा शर शब्दों से उत्तर आनेवाले उपसर्जन पुच्छ शब्द से नित्य
ङीप् प्रत्यय होता है ।

उपमानात्—उपमानपूर्वपदक पक्ष तथा पुच्छ शब्दों से नित्य ङीप् प्रत्यय होगा है ।

(१) अत्र परिभाषिकस्य स्वाङ्गत्य लक्षणवयम्—(क) अत्रव मूर्तिमत् स्वाङ्गन् प्राणिस्थम-
विकारजम्, (ख) अतरस्थं तत्र दृष्टं च, (ग) तं च तत्र तथा युतम् इति । तत्र दृष्टादिति
असर्वाणाम्-यपारेमाणवत् (=मूर्तिमत्) प्राणिस्थम् विकारजन्यस्वरहितं च प्रथमं स्वाङ्गम्
इत्यसारादि । प्राणिषु अवर्तमानमपि प्राक् तत्र प्राणितु र्त्तमानं यत्तु जिह्विकेशादि द्वितीयविध
स्वाङ्गम् । तृतीयतन्त्रो च विशेष भाष्यहर्षोक्त —'स्वाङ्गमनागिनोपि' इति । तथा च तेन = प्राणि
स्थेन स्तनापववसज्जिवेदुविशेषेण, तत्र = प्राणरहितं प्रतिमादि इत्यन्मृ३ अपि, वेद = वदि, तथा =
प्राणित्वं, युतम् तर्हि तदपि स्वाङ्गमित्यर्थः । तेन प्रतिमास्तनादरपि स्वाङ्गरतनुपपन्नमिति
भावः । (श्रीना०)

(२) कवरपुच्छः—कवर पुच्छमत्या. सा मयूरी । मणिपुच्छा, विपुच्छी-मणि पुच्छमस्या,
विप पुच्छमत्याः सा वृश्चिकी ।

न क्रोडादिवह्वचः ॥ ५६ ॥

“स्वाङ्गात्” इति ङीप् प्राप्त प्रतिपिद्भवते । क्रोडाद्यन्ताद् बहुजन्ताच्च प्रातिपादिकास्त्रिप्रया ङीप् प्रत्ययो न भवति । कल्याणक्रोडा(१) । कल्याणसुरा । कल्याणोखा(२) । कल्याणवाला । कल्याणशफा । कल्याणगुदा । कल्याणघोणा । कल्याणनखा । कल्याणमुखा । क्रोडादिराकृतिगणः । सुभगा । मुगला । बह्वच स्ववपि-पृथुजघना, महाललाटा ॥

सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च ॥ ५७ ॥

“स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्” इति “नासिकोदरौष्ठजहा” इति च प्राप्तो ङीप्प्रतिपिद्भवते । सह, नञ्, विद्यमान इत्येवंपूर्वाप्रतिपदिकास्त्रियया ङीप् प्रत्ययो न भवति । मरुणा । अकेशा । विद्यमानकेशा । सनासिका । अनासिका । विद्यमाननासिका ॥

नखमुखात् संज्ञायाम् ॥ ५८ ॥

नखमुखान्तात् प्रातिपदिकात् संज्ञायाम् स्त्रियया विषये ङीप् प्रत्ययो न भवति । शूर्पणखा । वज्रणखा । गौरमुखा । कालमुखा । संज्ञायामिति किम् ? ताम्रनखी कन्वा, चन्द्रमुखी ॥

दीर्घजिह्वी च च्छन्दसि ॥ ५९ ॥

दीर्घजिह्वी इति छन्दसि विषये निपात्यते । संयोगोपधत्वाद्प्राप्तो ङीप् विधीयते । दीर्घजिह्वी वै देवाना हव्यमलेट् । चकार. सज्ञानुकर्षणार्थः । दीर्घजिह्वीति निपातन निव्यर्थम् ॥

दिक्पूर्वपदान्ङीप् ॥ ६० ॥

“स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्” इत्येवमादिविधिप्रतिषेधविषयः सर्वोऽप्यपेक्ष्यते । यत्र ङीप् विहितस्तत्र तदपवादः । दिक्पूर्वपदात्प्रातिपदिकान् ङीप् प्रत्ययो भवति । स्वरे विशेषः । प्राङ्मुखी(३), प्राङ्मुखा । प्राङ्नासिकी, प्राङ्नासिका । इह न भवति—प्राङ्मुखा, प्राङ्क्रोडा, प्राङ्मघनेति ॥

वाहः ॥ ६१ ॥

ङीपेव स्वयंते न ङीप् । बह्वेव शिवप्रत्ययान्तस्य निर्द्वेषः । सामर्थ्यात्तदन्तविज्ञानम् । वाहन्तात्प्रातिपादिकास्त्रियया ङीप् प्रत्ययो भवति । दिव्यीही । प्रद्यौही ॥

न क्रोडादि—क्रोड-आदिशब्दान्त तथा बहुजन्त प्रातिपदिको से ङीप् नहीं होता है ।

सहनञ्—सहपूर्वक, नञ्पूर्वक तथा विद्यमानपूर्वक प्रातिपदिक से भी ङीप् प्रत्यय नहीं होता है ।

नख—नखशब्दान्त तथा शूर्पणशब्दान्त प्रातिपदिक से संज्ञा में स्त्रीत्वविभक्ता में ङीप् प्रत्यय नहीं होता है ।

दीर्घजिह्वी—वेद में ‘दीर्घजिह्वा’ शब्द का निपातन होता है ।

दिक्—दिक्पूर्वपदक प्रातिपदिक में ङीप् प्रत्यय होता है ।

वाह—वाहन्त प्रातिपदिक से स्त्रीत्वविभक्ता में विकल्प से ङीप् प्रत्यय होगा है ।

(१) कल्याणक्रोडेति । अश्वानामुर क्रोडा, खीलिङ्गोऽयम् ।

(२) एतच्च बहुषु पुल्लिङ्गेषु नोपलभ्यते ।

(३) प्राङ्मुखीति—प्राङ्वा भवमिति न्युत्पत्तावस्ताति, तस्यान्वेरिति लुक्, लुक्प्रतिनेति ङीम्भक्, इति प्राक्, प्राङ्मुखा यस्या सा प्राङ्मुखा ।

सक्यशिर्वाति भाषायाम् ॥ ६२ ॥

मायी, अशिधी इत्येते शब्दौ ङीप्न्तौ भाषाया निपात्येते । सन्वीय मे ब्राह्मणी । नास्या त्रिशुरस्तीति अशिधी । भाषायामिति किम् ? सखा तस्यपत्नी भव । अशिष्टमिव मामय त्रिशुरभिमन्यते ॥

जातेरस्त्रीविषयादयोपघात् ॥ ६३ ॥

जातिवाचि यथानिपादिकं न च स्त्रियामेव नियतमस्त्रीविषयमकारोपधं च तस्मात् स्त्रिया ङीप् प्रत्ययो भवति ॥

(१) आकृतिग्रहणा जातिलिङ्गाना च न सर्वभाक् ।

सकृदाख्यातनिर्ग्राहा गोत्र च चरणैः सह ॥

कुरुकुटी । सुकरी(२) । ब्राह्मणी । वृषली । नाडायनी । चारायणी । कटी । यहूयुची । जातेरिति किम् ? मुग्धा । अस्त्रीविषयादिति किम् ? मच्छिका । अयकारोपघादिति किम् ? चन्द्रिया । ङोपधप्रतिषेधे ह्यपवयमुक्यमत्यमनुष्याणामप्रतिषेधः । हयी । गवयी । मुकयी । मासी । मनुयी ॥

पाकृकर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च ॥ ६४ ॥

पाशाङ्गुत्तरपदाजातिवाचिन प्रातिपदिकास्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । स्त्रीविषयत्वादेतेषा पूर्वेणाप्राह प्रत्ययो विधीयते । ओदनपाकी । शङ्कुकर्णी । शालपर्णी । शङ्खुपर्णः । दासीफली । दर्भमूली । गोवाली । पुष्पफलमूलोत्तरपदाच्च यतो नेप्यते तद्वादिषु पठ्यते—'सत्राङ्गण्डमान्तशतैर्भ्य पुष्पात्', 'सभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात्', 'मूलाञ्जः' इति ॥

मक्यशिर्वाति—भाषा नै ङीप् प्रत्ययान्न सर्वा तथा अशिधी शब्दौ का निपातन होता है । जाते—नीलिंगमान नै अनियत जातिवाचक यकारोपधमिन्न प्रातिपदिक मे स्त्रीत्वविवक्षा में ङीप् प्रत्यय होता है ।

योपध—यकारोपध प्रातिपदिकों में हय, गवय, मुक्य, मत्स्य तथा मनुष्य शब्दों से ङीप् का प्रतिषेध नहीं होता है ।

पाक—पाशाङ्गुत्तरपदक जातिवाचो प्रातिपदिकों से स्त्रीत्वविवक्षा में ङीप् प्रत्यय होता है ।

(१) अत्र लक्षणवच्—(क) आकृतिग्रहणा जाति, (ख) लिङ्गानाच्च न सर्वभाक् सकृदाख्यात निर्ग्राहा, (ग) गोत्र च चरणैः सह इति । तत्र प्रथमलक्षणम् आकृतिग्रहणेति । अनुगतैर्न अवयवमन्त्रिवेदेन व्यस्येति नदर्श । यथा गौरवचटस्वमनुष्यत्वादय । अन्तर्वलिङ्गत्वे सति एकरथा व्यक्तौ कथनेन व्यक्त्यन्तरे ङन विनापि सुग्रहेति द्वितीय लक्षणम् । यथा एकर वृषलव्यक्तौ वृषलत्वोपदेशानन्तरम् तत्पुत्रादी उपदेशमन्तरैव वृषलत्व सुग्रहम्, ननुसक्तवर्नियत चेति । यद्यपि तत्पुत्रादी नःपुत्रत्वप्रदर्शनापेक्षैव प्रमिति वृषलत्वस्य तथापि तत्पुत्रादी वृषलत्वप्रदर्शनाय नोपदेशापेक्षेति भाव । पितृवपि वृषलत्वस्य न प्रत्यक्षत्वम् उपदेशमङ्कृतम् अपि तु उपनीतमानमेव तस्य, वृषलत्वादेरतीन्द्रित्वादित्येव तु युक्तम् । आकृतिश्च ब्राह्मणादावपि तुल्यतया न प्रथमलक्षणेन निर्वाह । अपत्यप्रत्ययान्त्व शाराधेयुवाचित्त्व चेति अन्त्य लक्षणम् । तत्र कठत्वादिक जातिः । यत्तच्च शब्दशास्त्रीयम् अनुशासनम् । दर्शनान्तररीत्या तु कठत्वादिक न जाति, साद्गर्वात् इति अन्यैर्वा शेषम् । तथापि साद्गर्वात्वात् जातिवाचकता नैत्यपि नव्याना मत समालोचनीयमेव । (थीना०)

(२) अत्र मयूरीति न्यासेऽधिकमुदाहरणम् ।

इतो मनुष्यजातेः ॥ ६५ ॥

इकारान्ताप्रातिपदिकान्मनुष्यजातिवाचिन स्त्रिया डीप् प्रत्ययो भवति । अवन्ती । कुन्ती । दाक्षी । प्लाक्षी । इत इति किम् ? विट्, दरत् । मनुष्यग्रहण किम् ? तिस्रि-
रि । जातेरिति वर्त्तमाने पुनर्जातिग्रहण धोपधादपि यथा स्यात्-औदमेयी(१) ।
इह उपसख्यानमजात्यर्थम् । सौतद्वनी । मौनचिन्ती । सुतद्वनाद्विषयश्चाहुरदिक इन्
न जाति ॥

ऊडुतः ॥ ६६ ॥

मनुष्यजातेरिति वर्त्तते । उकारान्तान्मनुष्यजातिवाचिनः प्रातिपदिकास्त्रियामूह्
प्रत्ययो भवति । कुरु । ब्रह्मवन्धू । वीरवन्धू (२) । उकारो "नोड्धावो" इति विशेष-
णार्थः । धीर्घोच्चारण कपो बाधनार्थम् । अयोपधादित्येतदत्रापेक्ष्यते—अध्वर्युर्घोष्णी ।
अप्राणिजातेश्वारज्जवादीनामिति वक्तव्यम् । अलावृ । कर्कन्धू । अप्राणिग्रहण किम् ?
कृकवावृ । अरज्जवादीनामिति किम् ? रञ्जु, हनु ।

वाह्वन्तात् संज्ञायाम् ॥ ६७ ॥

वाहुशब्दान्तात्प्रातिपदिकान्संज्ञाया विषये स्त्रियामूह् प्रत्ययो भवति । भद्रवाह ।
जालवाहः । संज्ञायामिति किम् ? वृत्ती वाह यस्या सा वृत्तवाहृ ॥

पङ्गोश्च ॥ ६८ ॥

पहुशब्दास्त्रियामूह् प्रत्ययो भवति । पङ्गू । अश्वशुरस्योकाराकारलोपश्च वक्तव्यम् ।
श्वश्रु ॥

ऊरुत्तरपदादौपम्ये ॥ ६९ ॥

ऊरुत्तरपदात्प्रातिपदिकादौपम्ये गन्वमाने स्त्रियामूह् प्रत्ययो भवति । कदलीस्तम्भोरु ।
नागनासोरु । करभोरु । औपम्य इति किम् ? वृत्तीह स्त्री ॥

संहितशफलक्षणवामादेश्च ॥ ७० ॥

सहित, शफ, लक्षण, वाम इत्येवमादे प्रातिपदिकादूरुत्तरपदास्त्रियामूह् प्रत्ययो
इतो—मनुष्यजातिवाचक इकारान्त प्रातिपदिक से स्त्रीत्वविवक्षा मे औष् प्रत्यय होता हे ।
इत्र—अजातिवाचक इन्प्रत्ययान्त प्रातिपदिक से भी औष् का विधान समझना चाहिए ।
ऊडुत—उकारान्त मनुष्यजातिवाची प्रातिपदिक मे स्त्रीत्वविवक्षा मे ऊह् प्रत्यय होता हे ।
अप्राणि—रज्जवादिभिन्न अप्राणिजातिवाचक प्रातिपदिक से भी ऊह् प्रत्यय का विधान
समझना चाहिए ।

वाह्वन्तात्—वाहुशब्दान्त प्रातिपदिक से मझा मे ऊह् प्रत्यय होता है ।
पङ्गोश्च—पहु शब्द से स्त्रीत्वविवक्षा मे ऊह् प्रत्यय होता है ।
श्वशुरस्य—श्वशुर शब्द मे ऊह् प्रत्यय तथा इसके इकार और उकार का लोप भी हो जाता है ।
ऊरुत्तर—उपमा के गन्वमान होने पर ऊरुत्तरपदक प्रातिपदिक मे स्त्रीत्व मे ऊह् प्रत्यय
होता है ।

सहित—सहित, शफ, लक्षण तथा वाम शाब्द पूर्वपदवाले ऊरुत्तरपदक प्रातिपदिकों से स्त्रीत्व
मे ऊह् प्रत्यय होता है ।

(१) औदमेयीति—उदक मेयमस्य इति उदमेय तस्यापत्यम् स्त्री औदमेयी । उदकस्यो-
दभाव ।

(२) जीववन्धुरिति पण्डितपत्रमुद्रितपुस्तके पाठः ।

भवति । अनीपम्यार्थं धारम्भः । संहितोरु- (१) । शफोरुः । लक्ष्णोरुः । तामोरुः ।
 असहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ सहितोरुः । महोरुः ॥

कदुकमण्डल्वोऽछन्दसि ॥ ७१ ॥

कदुशब्दात्कमण्डलुशब्दान्च छन्दसि विषये स्त्रियाम् प्रत्ययो भवति । कदुश्च वै
 सुपर्णा च । मा स्म कमण्डलु शूद्राय दद्यात् । छन्दसीति किम् ? कदुः, कमण्डलु । छगुगु-
 लुमधुजतुपतयाल्लामिति वक्तव्यम् ॥ गुग्गुलुः । मधुः । जनुः । पतयालुः ॥

संज्ञायाम् ॥ ७२ ॥

कदुकमण्डलुशब्दाभ्यां संज्ञायाम् विषये स्त्रियाम् प्रत्ययो भवति । अछन्दोर्वं वच-
 नम् । कदुः । कमण्डलुः । संज्ञायामिति किम् ? कदुः, कमण्डलुः ॥

शाङ्गरवाद्यनो ङीन् ॥ ७३ ॥

शाङ्गरवादिभ्योऽनन्तेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रिया ङीन् प्रत्ययो भवति । शाङ्गरवी ।
 कापटवी । अनन्तेभ्य-चैदी, ओर्वी । जातिप्रहृणं चेहानुवर्तते, तेन जातिलक्षणो ङीपनेन
 बाध्यते, न पुयोगलक्षण । वैदस्य स्त्री वैदी । शाङ्गरव । कापटव । गौगुलव । प्राहण ।
 गीतम । एतेऽणन्ताः । कालण्डलेय । द्राह्मकृतेय । आनिचेय । आनिधेय । आशोकेय । एते
 ङगन्ताः । वात्स्यायन । मौज्जायन । एतौ ङगन्तौ जाति । कैकसेयो ङगन्तः । काव्यशैष्यौ
 म्यङ्गन्तौ । पृहि, पर्येहि । कृदिकारान्तौ । आश्रमरथ्यो यजन्त । औदपान । उदपानशब्दः
 शुषिष्काद्यणन्त प्रयोजयति । अराल । चण्डाल । वतण्ड । जाति । छभोगवद्गौरिमतोः
 संज्ञायाम् घादिषु नित्य इत्यर्थम् ॥ छनुरयोर्वृद्धिश्च ॥ अत्र यथायोग ङीवादिषु प्राप्तेषु
 ङीन् विधीयते ॥

यङश्चाप् ॥ ७४ ॥

यङन्तात्प्रातिपदिकास्त्रिया चाप् प्रत्ययो भवति । न्यङ्-ष्यङश्च सामान्यग्रहणमेतत् ।
 आम्बल्ला । सौवीर्या । कौत्स्या । प्यङ्-कारीपगन्त्या, चाराद्या, बालाक्या । छपाञ्च
 यम् ॥ पात्परो यो यत्र तदन्ताच्चाप् वक्तव्यः । शाङ्कराद्या । पौतिभाष्या । गौक्या ।
 उत्तरसूत्रे चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, तेन वा भविष्यति ॥

सहित—सहित तथा शक पूर्वपदवाले ऊरुत्तरप्रातिपदिकों से भी स्त्रीलिंग में ऊङ् प्रत्यय
 समझना चाहिए ।

कदु—वेद में कदु शब्द तथा कमण्डलु शब्द से स्त्रीत्वविवक्षा में ऊङ् प्रत्यय होता है ।

गुग्गुलु—गुग्गुलु, मधु, जतु तथा पतयालु शब्दों से भी ऊङ् प्रत्यय का विधान समझना
 चाहिए ।

*संज्ञायाम्—संज्ञा में कदु तथा कमण्डलु शब्दों से ऊङ् प्रत्यय होता है ।

शाङ्ग—शाङ्गरव आदि अनन्तप्रत्ययान्त प्रातिपदिक से स्त्रीत्वविवक्षा में ङीन् प्रत्यय होता है ।

भोगवत्—संज्ञा में भोगवत् तथा गौरिमत् शब्दों से नित्य इत्यविधान के लिए ङीन् प्रत्यय
 होता है ष (तरप्-नमप्), रूपप् आदि प्रत्ययों के परे रहते ।

नुरयो—नृ तथा नर शब्दों से ङीन् तथा आदि अच् को वृद्धि का विधान समझना चाहिए ।

यङश्चाप्—यङन्त प्रातिपदिक से स्त्रीत्वविवक्षा में चाप् प्रत्यय होता है ।

पाञ्च—न से परे यन्प्रत्ययान्त प्रातिपदिक से भी चाप् प्रत्यय होता है ।

(१) सहितोरु—सहितशोरुरित्यर्थः । सहोरु—सहते इति सहो, तादृशावु वस्याः सा ।

आवट्याच्च ॥ ७५ ॥

अवट्याच्चो गगोदि । तस्माद्यदि कृते ङीप्ति प्राप्ते वचनमेतत् । आवट्याच्च खिया चापु प्रत्ययो भवति । आचट्या । प्राचा ण् एष, सर्वत्रप्रहणात् । आचट्यायनी ॥

तद्धिताः ॥ ७६ ॥

अधिकारोऽयम् । आपञ्चमाध्यायपरिसमाप्त्यानिता ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तद्धितसज्ञास्ते वेदिनव्या । वच्यति—“यूनस्ति” —युवति । बहुवचनमनुक्ततद्धितपरिग्रहार्थम्—“युधिष्या जाजी”, “अप्रादिपञ्चाङ्गिमञ्” इत्येवमादि लब्ध भवति । तद्धितप्रदेशा—“कृताद्धितसमासाश्च” इत्येवमादयः ॥

यूनस्तिः ॥ ७७ ॥

युवन्शब्दाध्यातिपदिकान्त्रिया ति. प्रत्ययो भवति, स च तद्धितसज्ञो भवति । ङीपोऽपवादः । युवति. ॥

अणिजोरनार्पयोगुरुपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ॥ ७८ ॥

गोत्रे यावदणिजौ विहितान्वनापौ तदन्तयो प्रतिपदिकयोर्गुरुपोत्तमयोः खिया ष्यङादेशो भवति । ‘निदिश्यमानस्यादेशा भवन्ति’ इत्यणिजोरेव विज्ञायते, न तु समुदास्य । उकारः सामान्यप्रहणार्थः । पकारस्तद्विधातार्थः—“षट्श्राप्” इति । उत्तमशब्दः स्वभावात् त्रिप्रभृतीनामन्त्यमन्तरमाह । उत्तमस्य समीपमुपोत्तम्, गुरु उपोत्तम यस्य तद्गुरुपोत्तमं प्रातिपदिकम् । करीपस्त्वेव गन्धोऽस्य करीपगान्ध, कुमुदगान्ध, “तस्यापायम्” इत्यण्, तस्य ष्यङादेशः—करीपगन्ध्या, कौमुदगन्ध्या । वराहस्यापत्यम्, “अत इष्” वारादि, तस्य ष्यङादेशः—वाराह्या, बालाभ्या । अणिजोरिति किम् ? ऋतभागस्यापायम्, विद्वादिवादान्, आर्त्तभागी । गुरुपोत्तमादिकं भवंमस्तीति न त्वणिजौ । “द्विद्वाणञ्”(१) इति ङीवेव भवति । अनार्पयोरिति किम् ? वाशिष्ठी, वैश्वामित्रौ । गुरुपोत्तमयोरिति किम् ? औपगवी, कापटवी । गोत्र इति किम् ? “तत्र जाला”—आहिच्छवी, कान्यकुञ्जी ॥

गोत्रावयवात् ॥ ७९ ॥

अणिजोरित्येव । गोत्रायवा गोत्राभिमतता कुलाख्या पुणिकभुणिकमुत्तरप्रभृतयः, ततो गोत्रे विहितयोरणिजौ. खिया ष्यङादेशो भवति । अगुरुपोत्तमार्थं आरभ्य. । पौणिक्या । भौणिक्या । मौख्या । येषां त्वनन्तरापत्योऽपीष्यते देववत्या याज्ञदस्येति ते ऋद्ध्यादिषु द्रष्टव्या ॥

आवट्याच्च—आवट्य शब्द से भी खोलेण में चापु प्रत्यय होता है ।

तद्धिता—यहाँ से तद्धित सज्ञा का अधिकार है ।

यूनस्ति—युवन् शब्द में खतिपविचला में तद्धितसज्ञक ति प्रत्यय होता है ।

अणिजो—अनार्प गोत्रविहित जो अण् तथा इन् प्रत्यय तदन्त गुरुपोत्तम प्रातिपदिकों को स्वरविवक्षा में ष्यङ् आदेश हो जाता है ।

गोत्रावयवात्—गोत्र में विहित जो अण् तथा इष् प्रत्यय तदन्त कुलवापक पुणिक, भुणिक, मुत्तर भादि प्रातिपदिकों से विहित अण् तथा इन् का स्वरविवक्षा में ष्यङ् आदेश हो जाता है ।

(१) द्विद्वाणमित्यादि—प्रातिमात्राभिप्रायेणैतदुक्तम्, अत्र हि जानित्वाच्छर्त्तवादीति ङीना भाष्यम् ।

क्रीड्यादिभ्यश्च ॥ ८० ॥

क्रीडि इत्येवमादिभ्यश्च त्रियां व्यङ् प्रत्ययो भवति । अगुरुपोत्तमार्थं आरम्भ, अनग्निरर्थश्च । क्रीड्या । लाड्या । क्रीडि । लाडि । व्याडि । आपिशलि । आपशिति । चौपयत । चैटयत । शोकयत । वैक्वयत । वैकल्पयत । सौधातकि । सूत, युक्त्वाम् । भोज, क्षत्रिये । भौरिकि । भौलिकि । शाल्मलि । शाल्मास्यलि । कापिष्टलि । गोलक्ष्य । गौकक्ष्य ॥

(१) दैवयज्ञि शौचिवृक्षिमात्यमुग्रिरूण्ठेविद्विभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ८१ ॥

दैवयज्ञि, शौचिवृक्षि, सात्यमुग्रि, काण्ठेविद्वि इत्येतेषामन्यतरस्या व्यङ् प्रत्ययो भवति । इजन्ता एते, शोत्रग्रहण च नानुवर्तते । तेन उभयत्र विभाषणम् । गोत्रे पूर्वेण व्यङ्देश प्राप्ते विकल्प्यते । अगोत्रे त्वनन्तरेऽप्येवं पक्षे विधीयते । तेन युक्ते “इतो मनुष्यजाते.” इति ङीप्ते भवति—दवयज्ञ्या, दवयज्ञी । शौचिवृक्ष्या, शौचिवृक्षी । सात्यमुग्रया, सात्यमुग्री । काण्ठेविद्व्या, काण्ठेविद्वी ॥

समर्थानां प्रथमाद्वा ॥ ८२ ॥

प्रथमप्यधिष्ठित्ये—समर्थानामिति प्रथमादिति च वेति च, स्वार्थिकप्रत्ययावधिश्चायमधिकारः “प्राम्दिशो विभक्तिः” इति यावत् । स्वार्थिकेषु ह्यस्योपयोगो नास्ति, विकल्पोऽपि तत्रानवस्थित । केचिन्नित्यमेव भवन्ति । लक्षणवाक्यानि—“तस्यापत्यम्”, “तेन रत्नं रागात्”, “तत्र भव” इत्येवमादीनि भविष्यन्ति । तेषु सामर्थ्ये सति प्रथमनिर्दिष्टादेव विकल्पेन प्रत्ययो भवतीति वेदितव्यम् । समर्थानामिति निर्द्धारणे पट्टी । समर्थानां मध्ये प्रथमः प्रत्ययप्रकृतित्वेन निर्द्धार्यते । तस्येति सामान्य विशेषलक्षणार्थम्, तदीय प्राथम्य विशेषाणां विज्ञायते । उपगोरपत्यम् औपगव । समर्थानामिति किम् ? कम्बलमुपगो, अपत्यं देवदत्तस्य । प्रथमादिति किम् ? पृष्ठवन्तायया स्यात् प्रथमान्ताय्या भूत् । वेति किम् ? वाक्यमपि यथा स्यात्—उपगोरपत्यमिति । यद्येवं समासवृत्तिस्तद्विद्वत्त्वात् प्राप्येत्—उपग्वपत्यमिति ? नैष दोषः । पूर्वसूत्रादन्यतरस्याग्रहणमनुवर्तते, तेनैतदपि भविष्यति ॥

प्रादीव्यतोऽण् ॥ ८३ ॥

“तेन दीव्यति” इति वक्ष्यति । तदेकदेशो दीव्यच्छुद्धदोषवधिवेन गृह्यते, प्राग्वाव्यत्संशब्दानाद् यानित उर्ध्वमनुकम्पिष्यामोऽणप्रत्ययस्तत्र भवतीति वेदितव्यम् । अधिकार परिभाषा विधिर्वेति त्रिविधेति दर्शनेष्वपवादविपर्ययं परिहृत्वाणप्रवर्तते । वक्ष्यति—“तस्यापत्यम्”—श्रीपगव, कापटवः ॥

अध्वपत्यादिभ्यश्च ॥ ८४ ॥

अध्वपत्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः प्राग्दीव्यतीत्यर्थेऽण् प्रत्ययो भवति । अस्तुत्-

क्रीड्यादिभ्यः—क्रीडि आदि प्रातिपदिको से स्वीत्वविवक्षा में व्यङ् प्रत्यय होता है ।

वैवयज्ञि—दैवयज्ञि, शौचिवृक्षि, सात्यमुग्रि तथा काण्ठेविद्वि शब्दों से स्वीत्वविवक्षा में व्यङ् प्रत्यय होता है ।

समर्थानाम्—अथ ‘समर्थानाम्’, ‘प्रथमाद्’ तथा ‘वा’ का अधिकार है ।

प्राग्—यहाँ से उतर ‘दीव्यत्’ शब्द से पूर्व अण् प्रत्यय होता है—यह समझना चाहिए ।

अध्व—अध्वपति आदि शब्दों से प्राग्दीव्यतोय अर्थों में अण् प्रत्यय होता है ।

(१) देना यथा यद्यथा अस्य देवयज्ञ । शुचिवृक्षोऽप्य शुचिवृक्षः । सत्यमुग्रस्य सत्यमुग्र ।

३। १। कण्ठे वा विद्वः कण्ठेविद्वः ।

रपदाग्न्य वक्षति, तस्यापवाद् । आश्वपतम् । शतपतम् । अश्वपति । शतपति । वन-
पति । गणपति । राष्ट्रपति । कुलपति । गृहपति । धान्यपति । पशुपति । धर्मपति । सभा-
पति । प्राणपति । चेत्रपति (१) ॥

दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः ॥ ८५ ॥

१. प्राग्दीन्यत इत्येव । दिति, अदिति, आदित्य इत्येतेभ्य पत्युत्तरपदाच्च प्रातिपदिका-
त्प्राग्दीन्यतीयेष्वर्थेषु ण्य प्रत्ययो भवति । दैत्य । आदित्य । पत्युत्तरपदाच्च-प्राज्ञापत्यम्,
सेनापत्यम् । अमाश्चेति वक्तव्यम् । याम्यम् । वाहमतिपितृमता छन्दस्पुपसरया
नम् । वाच्यम् । मायम् । पैतृमत्यम् । पृथिव्या जेजौ । पार्थिवा । पार्थिवी ।
अश्वत्थजौ । देव्यम् । दैवम् । वहिपष्टिलोपश्च । बाह्य । ईकवच । वाहीक ।
ईकञ् छन्दसि । वाहीक । स्वरे विशेष । टिलोपवचनमव्ययाना भनात्रे टिलोपस्या-
नित्यत्वज्ञापनार्थम्—आरातीय । अस्थानोऽकार । अश्वत्थाम । लोत्रोपत्येषु बहुषु ।
उडुलोमा । सरलोमा पशुत्विति किम् ? औडुलोमि, सारलोमि । अत्यन्त गोरजादिप्रत्यय-
प्रसङ्गे यद् । गभ्यम् । अजादिप्रत्ययप्रसङ्गे इति किम् ? गोभ्यो हेतुभ्य भागत गौरूप्यम्,
गोमयम् । ण्यादयोऽर्थविशेषलक्षणापवादात्पूर्वविप्रतिषेधेन । दितेरपत्य दैत्य ।
वनस्पतीना समूहो वानस्पत्यम् । कथं दैतेय ? दितिशब्दात् 'कृदिकारादक्तिन्,'
'सर्वतोऽक्तिप्रार्थादित्येके' इति ङीप कृत्वा "स्त्रीभ्यो ङक्" क्रियते, (२) लिङ्गविशिष्टपरिभाषा
चानित्या ॥

उत्सादिभ्योऽञ् ॥ ८६ ॥

प्राग्दीन्यत इत्येव । उत्सादिभ्य प्राग्दीन्यतीयेष्वर्थेष्वञ् प्रत्ययो भवति । अणस्त-
त्पवादाना च वाचक । औत्स । औदपान । उत्स । उदपान । विकर । विनोद् ।
महानद् । महानस । महाप्राण । तरुण । तलुन । वक्त्र्याऽसे । धेनु । पृथिवी । पङ्क्ति ।

दित्यदित्या—दिति, अदिति, आदित्य तथा पत्युत्तरपदक प्रातिपदिकों से प्राग्दीन्यतीय अर्थों
में ण्य प्रत्यय होता है ।

यमाश्चेति—यम शब्द से भी ण्य प्रत्यय समझना चाहिए ।

वाहमति—वेद में वाह्, मति तथा पित्रमप शब्दों से भी ण्य प्रत्यय समझना चाहिए ।

पृथिव्या—पृथिवी शब्द से ण्य तथा अम् प्रत्यय होते हैं—ऐसा समझना चाहिए ।

देवात्—देव शब्द से यञ् तथा अञ् प्रत्ययों का विधान समझना चाहिए ।

वह्निप—वह्निप शब्द से अञ् प्रत्यय तथा टिलोप समझना चाहिए ।

ईकक् च—वह्निप शब्द से ईकक् प्रत्यय भी अवगन्तव्य है ।

ईकञ्—वेद में ईकञ् प्रत्यय भी समझना चाहिए ।

स्थामन्—स्थामन् शब्दान्त प्रातिपदिक से अ प्रत्यय समझना चाहिए ।

लोमन्—लोमन् शब्द से बहुत्वविशिष्ट अपत्य अथ भे अ प्रत्यय का विधान अवगन्तव्य है ।

सर्वत्र—अन् आदि प्रत्ययों के प्रसंग में गो शब्द से अपत्य तथा अनपत्य अर्थों में दत् प्रत्यय
होता है ।

ण्यादय—अर्थविशेषनिमित्तक प्रत्ययों के प्रसंग में पूर्वविप्रतिषेध के कारण ण्य आदि प्रत्यय
ही होते हैं ।

उत्सादिभ्य—उत्स आदि शब्दों से प्राग्दीन्यतीय अर्थों में अञ् प्रत्यय होता है ।

(१) स्थानपति, वक्षपति, भन्वपति, अपिपति, वन्वुपति, एते शब्दा कश्चिपिका ।

(२) विधानसामान्यदिन टिलोपाभाव इत्यधिक पुरतकान्तरे ।

जगती । त्रिष्टुप् । अनुष्टुप् । जनपद । भरत । उशीनर । प्रीष्म । पीलु । कुल । उदस्थान, देशे । घृष, दशे । भल्लकीय । रथन्तर । मध्यदिन । बृहत् । महत् । सत्त्वन्नु । सत्त्वन्वो मतुबन्त आगतनुष्टो गृह्यते—सत्त्वन्विति । कुरु । पञ्चाल । इन्द्रावसान । उष्णिक् । ककुप् । सुवर्ण । देव । ॐ श्रीमादच्छन्दसीति चकन्वम् ॥ इह मा भूत्—श्रीम्नी त्रिष्टुप् । छन्दस्चेह वृत्त गृह्यते, न वेद- ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् ॥ ८७ ॥

“धान्याना भवने” इति वक्ष्यति । तस्य प्रागित्यनेनैव सम्यन्धः । प्राग्भवनसत्त्वन्वा-
द्येऽर्थास्तेषु स्त्रीशब्दात् पुंसशब्दाच्च यथाक्रमं नञ्स्नञौ प्रत्ययौ भवतः । स्त्रीषु भव खेणम् ।
पौंसन्म् । स्त्रीणा समूह खेणम् । पौंसन्म् । स्त्रीभ्य आगत खेणम् । पौंसन्म् । स्त्रीभ्यो हितं
खेणम् । पौंसन्म् “स्त्रियाः पुवत्” इति ज्ञापकाद्व्यर्थं न भवति । योगापेक्ष च ज्ञापकमिति
स्त्रीवदित्यपि सिद्धम् ॥

द्विगोलुगनपत्ये ॥ ८८ ॥

प्राग्दीव्यत इति वर्तते न भवनादिति । द्विगोरिति पठ्ठी । द्विगोर्यः सम्बन्धी निमित्त-
त्वेन तद्वित प्राग्दीव्यतीयोऽपत्यप्रत्यय वर्जयित्वा तस्य लुग्भवति । पञ्चसु कपालेषु
संस्कृत पञ्चकपालः । दशकपालः । द्वौ वेदावधीयते द्विवेदः । त्रिवेदः । अनपत्य इति
किम् ? द्वैदेवदत्ति, त्रैदेवदत्ति । प्राग्दीव्यत इत्येव—द्वैपारायणिक । द्विगुनिमित्तविज्ञाना
दिह न भवति—पञ्चकपालस्यैव पञ्चकपालम् । अथवा द्विगोरेवाय लुग्वधीयते, द्विगो-
रिति स्थानपठ्ठी । ननु च प्रत्ययादर्शनस्यैषा सत्ता ? सत्यमेतत् । उपचारेण तु लक्षणया
द्विगुनिमित्तभूत प्रत्यय एव द्विगुस्तस्य लुग्भवति । द्विगुनिमित्तकोऽपि तर्हि गुणरूपनया
कस्माच्च द्विगुरुच्यते—पञ्चकपालमिति ? न तस्य द्विगुत्व निमित्तम्, इतरस्तु द्विगुत्वस्यैव
निमित्तमियस्ति विदोष । यथेवमिह कथम्—पञ्चकपालया संस्कृतः पञ्चकपाल इति ?
नैवात्र तद्विद उरपद्यते, वाक्यमेव भवति, त्रैशब्दय हि साम्यम्—पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः,
पञ्चकपालया संस्कृतः, पञ्चकपाल इति । तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरैकेन विग्रहः,
अपरस्मानुपपत्तिर्भवन्विति । अथेह कस्माच्च भवति—पञ्चभ्यो गार्ग्य आगतं पञ्चगर्ग-
रूप्यम्, पञ्चगर्गमयमिति ? वेत्यनुवर्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते ॥

गोत्रेऽलुगचि ॥ ८९ ॥

प्राग्दीव्यत इत्येव । “यस्कादिभ्यो गोत्रे” इत्यादिना येषा गोत्रप्रत्ययानां लुगुक्तेषा-
मजादौ प्राग्दीव्यतीये विषयभूते प्रतिषिद्धते । गार्गाणा छात्रा गार्गीयाः । वात्सीयाः ।
आत्रेयीयाः । पारपायणीयाः । गोत्र इति किम् ? कौथलम्, वादूरम् । अचीति किम् ?
गर्गभ्य आगतम् गार्गरूप्यम्, गार्गमयम् । प्राग्दीव्यत इत्येव—गर्गभ्यो हितम् गार्गीयम् ।
गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुक् । विदानामपरय युवा युवानौ
वैद, वैदौ । वदशब्दात् अत इजि कृते तस्य च इजः “ण्यसत्रियार्पणितः” इति लुकि
रूपम् । एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो घृणि । वैदस्य वैदयोर्वाऽपत्य यहयो-
माणवका विदा । नञ्त्रान् बहुषुऽपञ्च- ॥

श्रीष्मात्—श्रीष्म शब्द से छन्दोभिन्न विषय में अन् प्रत्यय समझना चाहिए-।

स्त्रीपुंसाभ्याम्—स्त्री तथा पुंश् शब्दों से ‘धान्याना भवने’ से पूर्व निर्दिष्ट अर्थों में क्रमशः
नम् तथा लन् प्रत्यय होते हैं ।

द्विगो—अपत्यप्रत्यय से भिन्न द्विगुनिमित्तक तद्वित प्रत्ययों का लुक् हो जाता है ।

गोत्रे—‘यस्कादिभ्यो गोत्रे’ सूत्र से जिन गोत्रप्रत्ययों का लुक् विहित है उन प्रत्ययों का
असादि प्राग्दीव्यतीय प्रत्यय के विधान के बुद्धित्व होने पर लुक् नहीं होता है ।

युनि लुक् ॥ ९० ॥

प्राग्दीप्यत इति वचंते, अचीति च । प्राग्दीप्यतीयेऽजादी प्रत्यये विवक्षिते बुद्धिस्थे-
ऽनुत्पन्न एव युवप्रत्ययस्य लुग्भवति । तस्मिन्नित्युक्ते सति यो यत्. प्राप्नोति स ततो
भवति । फाण्टाहतरथापत्य फाण्टाहतिः, तरथापत्य युवा, “फाण्टाहतिमिन्वताभ्यां
णफिनी” — फाण्टाहत्, तस्य छात्रा इति विवक्षितेऽयं बुद्धिस्थे युवप्रत्ययस्य लुग्भवति,
तस्मिन्नित्युक्ते इहान्त प्रकृतिरूप सपन्नम्, तस्मात् “इषध्र” इत्यण भवति—फाण्टाहताः ।
भागवित्तस्यापाय भागविति, तस्यापत्य युवा, “वृद्धादठक् सौवीरेषु बहुलम्” इति ठक्—
भागवित्तिक, तस्य छात्रा, पूर्ववद् युवप्रत्यये निवृत्ते ‘इन्ध्र’ इत्यन्—भागवित्ताः । तिक-
स्यापत्यम् “तिकादिभ्यः फिन्” — तैकायनिः, तस्यापाय युवा, “फेरछ च” इति छ—तैका-
यनीय, तस्य छात्रा, युवप्रत्यये निवृत्ते, “वृद्धाच्छु” — तैकायनीयाः । कपिञ्जलादस्यापत्यं
कापिञ्जलादि, तस्यापत्य युवा, “कुर्वादिभ्यो ण्य” — कापिञ्जलाथ, तस्य छात्रा, पयं
निवृत्ते, “इडश्च” इत्यण—कापिञ्जलादाः । म्बुनुस्यापत्यम्, “प्राचामनुदात्तं फिन् बहुलम्”
इति म्बुनुकायनि तस्यापत्य युवा, “प्राग्दीप्यतोऽण्” — म्बुनुकायनः, तस्य छात्रा,
युवप्रत्यये निवृत्ते स एवाण्—म्बुनुकायनः । अचीत्येव—फाण्टाहतरूप्यम्, फाण्टाहत्-
मयम् । प्राग्दीप्यत इत्येव—भागवित्तिकाथ हित भागवित्तिकीयम् ॥

फक्फिजोरन्यतरस्याम् ॥ ९१ ॥

यनीत्येव । पूर्वसूत्रेण नित्यं लुकि प्राप्ते विकल्प उच्यते । फक्फिजोर्युवप्रत्यययोः प्राग्दी-
प्यतीयेऽऽजादी प्रत्यये विवक्षितेऽन्यतरस्या लुग्भवति । गार्गादिभ्यो यत्र कृते “यजिप्रोक्ष”
इति फक्—गार्ग्यायण, तस्य छात्रा गार्गाया, गार्ग्यायणीया । वात्सीयाः, वात्स्याय-
नीया । फिन् खल्वपि—यत्कस्यापत्यम्—“शिवादिभ्योण्” — यास्कः, तस्यापत्यं युवा
“अणो इषच” इति फिन्—यास्कायनि, तस्य छात्रा यास्कीया, यास्कायनीया ॥

तस्यापत्यम् ॥ ९२ ॥

अर्थनिर्देशोऽयम् पूर्वसूत्रैश्च प्रत्ययैरभिसम्बद्धवते । नर्मेति पृथीसमर्थावपत्यमित्येत-
स्मिन्नर्थं यथाविहित प्रत्ययो भवति । प्रकृत्यर्थनिश्चिष्टपृथगर्थोऽपत्यमात्रम्बेह गृह्यते । लिङ्ग-
वचनाद्विक्रमन्यत्सर्वमेविवक्षितम् । उपगोरपत्यमौपगव । आश्वपतः । दैत्य । अस्त- ।
क्षेण । पोस्त ॥

तस्येदमित्यपत्येऽपि वाचनार्थं कृतं भवेत् ।

उरसर्भं दोष एवासी वृद्धान्वस्य प्रयोजनम् ॥

भानोरपत्य भानवः । श्यामगव ॥

एको गोत्रे ॥ ९३ ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्, तस्मिन् विवक्षिते भेदेन प्रत्यपत्य प्रत्ययोरपत्तिप्रसङ्गे नियम-
क्रियते—गोत्रे एक एव प्रत्ययो भवति, सर्वेऽपत्येन युज्यन्ते । अपतनादपत्यम्, योऽपि

युनि—प्राग्दीप्यतीयाथक अजादि प्रत्यय के विधान के बुद्धिरथ होने पर युव प्रत्यय का लुक्
ही जाना है ।

फक्—प्राग्दीप्यतीयाथक अजादि प्रत्यय के विधान के बुद्धिरथ होने पर पक् तथा फिन् इन
दोनों युवप्रत्ययों का विकल्प ही लुक् होता है ।

तस्यापत्यम्—पृथीसमर्थ से अपत्यार्थ में यथाविहित प्रत्यय दात है ।

एको—गोत्र में एक ही अपत्यप्रत्यय होना है ।

व्यवहितेन जनित सोऽपि प्रथमप्रकृतेरपत्यं भवत्येव । गर्गस्थापत्यं गार्गिः । गार्गेरपत्यं गार्ग्यः । तत्पुत्रोऽपि गार्ग्यः । सर्वस्मिन् व्यवहितजनितेऽपि गोत्रापत्ये गर्गशब्दाद् यत्रैव भवतीति प्रत्ययो नियम्यते । अथवा गोत्रापत्ये विवक्षिते एक एव शब्दः प्रथमा प्रकृतिः प्रत्ययमुत्पादयतीति प्रकृतिर्नियम्यते—गार्ग्यः, नाडायनः ॥

गोत्रान्यस्त्रियाम् ॥ ९४ ॥

अयमपि नियमः । यून्यपत्ये विवक्षिते गोत्रादेव प्रत्ययो भवति न परमप्रकृत्यनन्तरयुवभ्यः । गार्ग्यस्थापत्यं युवा गार्ग्यायणः । नात्स्थापत्यं । दाद्यायणः । प्लाद्यायणः । औपगविः । नाडायनिः । अस्त्रियामिति किम् ? दाक्षी, प्लाक्षी । किं पुनरत्र प्रतिपिद्यते ? यदि नियमः, स्त्रियाम् अविशम प्राप्नोति । अथ युवप्रत्ययः, स्त्रिया गोत्रप्रत्येनाभिधानं न प्राप्नोति, गोत्रसंज्ञया युवसंज्ञया वाधितत्वात् । तस्माद्योगविभागः कर्तव्यः—“गोत्रास्त्रियामिति प्रत्ययो भवति”, इति. “अस्त्रियाम्” । यूनि यदुक्तं तत् स्त्रियां न भवति, युवसञ्ज्ञैव प्रतिपिद्यते, तेन स्त्री गोत्रप्रत्येनाभिधास्यते ॥

अत इज् ॥ ९५ ॥

तस्यापत्यमित्येव । अकारान्तात् प्रातिपदिकादिन् प्रत्ययो भवति अणोऽपवादः । दक्षस्थापत्यं दाक्षिः । तपकरण किम् ? शुभया, कीलाडपाः—इत्यतो मा भूत् । कथं ‘प्रदीयता दाशरथाय मैथिली’ ? शेषविवक्षया भविष्यति ॥

वाह्वादिभ्यश्च ॥ ९६ ॥

वाहु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये इज् प्रत्ययो भवति । वाह्विः । औपवाह्विः । अनकारार्थं आरम्भः । क्वचिद्वाचकवाधेनार्थं । वाहु । उपवाहु । विवाहु । शिवाहु । चटाहु । उपविन्दु । वृक । चूडाला । मृषिका । बलाका । भगला । ऋगला । भ्रुवका । युवका । सुमित्रा । दुर्मित्रा । पुष्करसत् । अनुहरत् । देवशर्मन् । अग्निशर्मन् । कुनामन् । सुनामन् । पञ्चन् । ससन् । अएन् । अमितीजसः सलोपश्च । उदन्तु । शिरस् । शराविन् । सेमवृद्धिन् । शृङ्खलातोदिन् । खरनादिन् । नगरमर्दिन् । प्राकारमर्दिन् । लोमन् । अजीगर्त्तं । कृष्ण । सलक । युधिष्ठिर । अर्जुन । साम्ब । गद । प्रशम्न । राम(१) । उदङ्क सजायाम् । लम्भूयोम्भसो सलोपश्च । वाह्वादिप्रभृतियुं येषां दर्शने गोत्रभावे लौकिके तत्रोऽन्यत्र तेषां प्रतिषेधः । वाहुर्नाम कश्चित्तस्यापत्यं वाह्वः ।

गोत्रात्—युवार्थक अपत्य प्रत्यय के विवक्षित होने पर गोत्रप्रत्ययान्त से ही प्रत्यय होता है । अत इज्—अकारान्त प्रातिपदिक से अपत्यार्थ में इज् प्रत्यय होता है ।

वाह्वादिभ्यः—वाहु आदि शब्दों से भी अपत्यार्थ में इज् प्रत्यय होता है ।

अमितीजसः—अमितीजस् शब्द से इज् प्रत्यय तथा इसके अन्त्य सकार का लोप ना हो जाता है ।

उदङ्क—सजा में उदङ्क शब्द से अपत्यार्थक इज् प्रत्यय होता है ।

सम्भूयो—सम्भूयस् तथा अम्भस् शब्दों से अपत्यार्थ में इज् प्रत्यय तथा इनके सकार का लोप भी हो जाता है ।

वाह्वादि—लौकिक गोत्र में वाहु आदि शब्दों से जिन प्रत्ययों की प्रतिषेध है उन प्रत्ययों से भिन्न प्रत्ययों का प्रतिषेध समझना चाहिए ।

(१) निवाहु । अवाहु । विन्दु । चूडा । वृकला । भद्रशर्मन् । सुशर्मन् । सुधावन् । माप । एते शब्दा कनिदुपलब्धा अत्र ।

सम्बन्धिशब्दानां च तत्सदृशात् प्रतिषेधः । सञ्जाश्वसुरस्यापत्यं श्वाशुरिः(१) । चकारोऽनुक्तममुच्चयार्थं भाङ्गतिगणतामस्य बोधयति—जाम्बि, ऐन्द्रजाम्बि, आजयेनविः, आजयन्पवि, औडुलोमिः ॥

सुधातुरकङ् च ॥ ९७ ॥

सुधातुशब्दादपत्ये इन् प्रत्ययो भवति, तत्सद्वियोगेन च तस्याऽकङ्गादेशो भवति । सुधातुरपत्यं सौधातकि । स्यासवहइनिपादचण्डालविम्बानामिति वक्तव्यम् । वैयासकिः । वारुडकि । नैषादकि । चाण्डालकि । वैम्बकि ॥

गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ् ॥ ९८ ॥

तस्यापत्यमित्येव । गोत्रसङ्केतपत्ये वाच्ये कुञ्जादिभ्यश्चफञ् प्रत्ययो भवति । इजोऽपवात् । चकारो विशेषणार्थं “वातन्फनोरस्त्रियाम्” इति । अकारो नृद्वयर्थः । कौञ्जायन्य, कौञ्जयन्यौ, कौञ्जायना । वाध्नायन्य, वाध्नायन्यौ, वाध्नायना । गोत्र इति किम् ? कुञ्जस्यापत्यमनन्तरं कौञ्जि । एकवचनद्विवचनयोः सति शिष्टत्वाद् अित्स्वरेणैव भवितव्यम् । बहुवचने तु कौञ्जायना इति परमपि अित्स्वरं त्यक्त्वा चित्स्वरं एवेत्यते । गोत्राधिकारश्च “शिवादिभ्योऽण्” इति यावत् । कुञ्ज । व्रध्न । शङ्ख । भस्मन् । गण । खेमन् । शठ । शारु । शारुड । शुण्डा । शुभ । विपात्त । स्कन्व । स्कम्भ(२) ॥

नडादिभ्यः फक् ॥ ९९ ॥

नड इत्येवमादिभ्यः प्रतिपदिकेभ्यो गोत्रापत्ये फक् प्रत्ययो भवति । नडापन । चारायणः । गोत्र इत्येव—नाडि । शलङ्कु शलङ्क चेत्यत्र पठ्यते—शालङ्कायना, पैलादिषु च शालङ्किशब्द पठ्यते—शालङ्कि पिता, शालङ्कि पुत्र । तत्कथम् ? गोत्रनिशेपे कौशिके फक् स्मरन्ति । इजेवाग्न्यत्र—शालङ्किरिति । अथवा पैलादिपाठ एक ज्ञापक इजो भावस्य । नड । चर । चक । मुञ्ज । इतिक । इतिश । उपक । लमक । शलङ्कु शलङ्क चङ् । सतल । वाजप्य । तिक । अग्निशर्मन् । वृषगणे । प्राण । नर । सायक । दास । मिश्र । द्वीप । पिन्नर । पिन्नल । किङ्कर । किङ्कल । कातर । कानल । कारय । काश्यप । काश्य । अज । अमुष्य । कुण्णरणीं ब्राह्मणवासिष्ठयोः । अमित्त्र । लिगु । चित्र । कुमार । शक्रोपु क्रोष्टवः । लोह । दुर्ग । स्तम्भ । क्षिशापा । अग्र । तृण । शकट ।

सम्बन्धि—श्वसुर आदि सम्बन्धिशब्दों से त्रिन प्रत्ययों का विधान किया गया है उन प्रत्ययों का विधान श्वसुर आदि नडा शब्दों से नहीं होता है ।

सुधातु—सुधातु शब्द से अपत्यार्थ में इन् प्रत्यय होता है और उसके मन्त्रियोग में अकङ् आदेश भा हो जाता है ।

व्यास—व्यास वरुड, निपाद, चण्डाल तथा विम्ब शब्दों से भी इन् तथा अकङ् आदेश का विधान समझना चाहिए ।

गोत्रे—गोत्र अर्थ में कुञ्ज आदि शब्दों से नफञ् प्रत्यय हो जाता है ।

नडादि—नड आदि शब्दों से फक् प्रत्यय होता है ।

शलङ्कु—शलङ्कु शब्द के स्थान में शलङ्क आदेश तथा फक् प्रत्यय भी होते हैं ।

कुण्ण—ब्राह्मण तथा वासिष्ठ अर्थों में कुण्ण तथा रण शब्दों से फक् प्रत्यय होता है ।

क्रोष्टु—क्रोष्टु शब्द से फक् प्रत्यय तथा उसके स्थान में क्रोष्ट आदेश भी हो जाता है ।

(१) श्वाशुरिः इत्यस्यानन्तरं राजश्वसुरात् इति यत् न भवति इत्यधिकं पाठः कश्चित् ।

(२) शुम्भा, शिव, शुभया इति कश्चित् पाठोऽधिकः ।

सुमनस् । सुमत । मितत । ऋक् । ज्व । युगन्धर । हंसक । दण्डिन् । हस्तिन् । पञ्चाल ।
चमसिन् । सुकृष्य । स्थिरक । ब्राह्मण । चटक । चदर । अश्वक । खरप । कानुक । मह-
दत्त । उदुम्बर । शोण । अलोह । दण्ड(१) ॥

हरितादिभ्योऽञः ॥ १०० ॥

हरितादिविद्वाद्यन्तर्गण । हरितादिभ्योऽप्रन्तेभ्योऽपत्ये फक् प्रत्ययो भवति । इप्रोऽप-
वाद । हरितस्यापत्ये हारितायन । कैदासायन । ननु च गोत्र इति वर्त्तते, न च गोत्राद्-
परो गोत्रप्रत्ययो भवति, “एको गोत्रे” इति वचनात्? सत्यमेतत् । इह तु गोत्राधिका-
रेऽपि सामर्थ्याद्यनि प्रत्ययो विज्ञायते । गोत्राधिकारस्वत्तार्यः ॥

यजिज्ञाश्च ॥ १०१ ॥

यजन्तादिजन्ताच्च प्रातिपदिकादपत्ये फक् प्रत्ययो भवति । गार्गायणः । वात्स्या-
यन । इजन्तात्-दाक्षायणः, प्लाक्षायणः । “द्वोपादनुसमुद्र यन्”, “सुतङ्गमादिभ्य इज्”
इत्यतो न भवति, गोत्रग्रहणेन यजिज्ञी विशेष्येते । तदन्तात्तु यून्वेवार्य प्रत्ययः,
“गोत्राद्युनि” इति वचनात् ॥

शरद्वच्छुनकदर्भाद् भृगुवत्साग्रायणेपु ॥ १०२ ॥

गोत्र इत्येव । शरद्वत्, शुनक, दर्भ इत्येतेभ्यो गोत्रापत्ये फक् प्रत्ययो भवति यथा-
संख्य भृगुवत्साग्रायणेऽवर्थेष्वपत्यविशेषेपु । शरद्वत्तापनो भवति भार्गवश्चेत्, शरद्व-
तोऽन्व । शौनकायनो भवति वात्स्यश्चेत्, शौनकोऽन्य । दार्भायणो भवति आग्रायण-
श्चेत्, दार्भिरन्य । शरद्वच्छुनकदर्भाद् विदादी, ताभ्यामन्योऽपवाद फक् ॥

द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् ॥ १०३ ॥

गोत्र इत्येव । द्रोणादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो गोत्रापत्येऽन्यतरस्या फक् प्रत्ययो भवति ।
इप्रोऽपवाद । द्रोणायनः, द्रोणिः । पार्वतायन, पार्वति । ज्वन्तायन, ज्वन्ति ।
कथमनन्तरोऽधत्तामा द्रोणायन इत्युच्यते? नैवात्र महाभारतद्रोणो गृह्यते, किं तर्ह्य-
नादि । तस इद गोत्रे प्रत्ययविधानम् । इदानीं श्रुतिसामान्यादध्यारोपेण तथाभिधानं
भवति ॥

अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ् ॥ १०४ ॥

गोत्र इत्येव । विदादिभ्यो गोत्रापत्येऽप्रत्ययो भवति । वेदः । और्वः । ये पुनरग्रानृषि-
कान् । पुत्राद्वयस्तेभ्योऽनन्तरापत्ये एव भवति—पौत्रः, दौहित्र । अनृष्यानन्तर्ये इत्यरथा-
यमर्थः—अनृषिभ्योऽनन्तरे भवतीति । यद्ययमर्थ, ऋष्यपत्ये नैरन्तर्यप्रतिषेधो न कृत-

हरितादिभ्यः—अन्प्रत्ययान्त हरित आदि शब्दों से अपत्यार्थ में फक् प्रत्यय होता है ।

यजिज्ञोश्च—यजन्त तथा इजन्त प्रातिपदिक से अपत्यार्थ में फक् प्रत्यय होता है ।

शरद्वत्—रुद्र, वत्स तथा आग्रायण इन अर्थों में क्रमशः वर्तमान शरद्वत्, शुनक तथा दर्भ
शब्दों से गोत्रापत्य में फक् प्रत्यय होता है ।

द्रोण—द्रोण, पर्वत तथा जीवन्त शब्दों से गोत्रापत्य में फक् प्रत्यय होता है ।

अनृष्यानन्तर्ये—विदादि से गोत्रापत्य में अन् प्रत्यय होता है और इनमें जो अनृषि शब्द
हैं उनसे अनन्तर्य अर्थ में ही प्रत्यय होता है ।

(१) एक, वानस्प, शापक, नाव्य, अन्वजत्, अन्तजन, इत्तरा, अशक, अशल,
७१, दण्ड्य—एते कश्चिदधिका उपलभ्यन्ते ।

स्यात्, तत्रेदं न सिद्धयति—‘(१) इन्द्रभू सप्तम कारयपानाम्’ ? अनन्तरापरत्यरूपेणैव ऋष्यणाभिधानं भविष्यति । अवश्यं चैतदेव विज्ञेयम् । ऋष्यपत्ये नैरन्तर्यविषये प्रतिषेधे विज्ञायमाने कौशिक, विश्वामित्र इति दुष्यति । गोत्र इत्येव—वेदि । ननु च ऋष्यणा भवितव्यम् । वाह्यादिराकृतिगण, तेनेत्रेव भवति । विद् । उर्वं । करयप । कुशिक । भरद्वाज । उपमन्यु । किलालप । क्रिदभं । विश्वानर । ऋष्टिपेण । ऋतभाग । इयंश्च । प्रियक । आपस्तम्ब । कृचवार । शरद्वत् । शुनक । धेनु । गोपवन । शिश्र । विन्दु । माजन । अधावतान । श्यामाक । रयमाक । श्यापर्ण । हरित । किन्दास । वहास्क । अर्कल्प । कण्योप । विष्णुवृद्ध । प्रतिप्रोध । रथन्तर । रथीतर । गविष्टिर । निपाद । मठर । मृद । पुनर्भू । पुत्र । दुहित् । नवान्द । अपरखी परशुञ्ज(२) ॥

गर्गादिभ्यो यञ् ॥ १०५ ॥

गोत्र इत्येव । गर्गादिभ्यो गोत्रापत्ये यञ् प्रत्ययो भवति । गार्ग्यं । वास्य । मनु-
शब्दोऽत्र पठ्यते, तत्र कथं मातृवी प्रजा ? गोत्रे इत्युच्यते, अपत्यसामान्ये भविष्यति । कथ-
मनन्तरं रामो जाप्रदग्न्य, व्यास पाराशर्य इति ? गोत्ररूपाध्यारोपेण भविष्यति । अन-
न्तरापरत्यविवक्षायां तु ऋष्यणैव भवितव्यम्—जामदग्न, पाराशर इति । गर्गं । वत्स ।
छवाजाऽस्(१) ॥ सकृत् । अज । व्याघ्रपाद् । विदभृत् । प्राचीनयोग । अगस्ति ।
पुलस्त । रेभ । अग्निवेश । शङ्ख । शठ । धूम । भवट । यमस । धनञ्जय । मनस । वृष ।
विश्वामसु । जनमान । लोहित । सशित । बभ्रु । मण्डु । मञ्जु । अलिगु । शङ्कु । लिगु ।
गुलु । मन्तु । जिगीषु । मनु । तन्तु । मनायी । भूत । कथक । कप । तण्ड । वतण्ड ।
कपि । कत । कुरुकत । अनहुह । कण्व । शकल । गोकल । अगस्त्य । कुण्डिन । यज्ञवल्क ।
उभय । जात । विरोहित । वृषगण । रहुगण । शण्डिल । वण । कसुलुक । मुद्रल ।
मुसल । पराशर । जतुकर्ण । मन्त्रित । सहित । अश्मरय । शर्कराञ्ज । प्रतिमाप । स्थूण ।
अररक । पिङ्गल । कृष्ण । गोलुन्द । उल्लूक । तितित् । भिपञ् । भडित । भण्डित । दहभ ।
चिकित । देवहृ । इन्द्रहृ । एकल । पिप्पल । वृदग्नि । जमदग्नि । सुलोभिन् । उक्त्य ।
कुटीगु ॥(४)

मधुवभ्रवोर्ब्राह्मणकौशिकयोः ॥ १०६ ॥

मधुशब्दाद् बभ्रुशब्दाच्च गोत्रापत्ये यञ् प्रत्ययो भवति यथासत्य ब्राह्मणे कौशिके च
वाच्ये । माधव्यो भवति ब्राह्मणश्चेत्, माधव एवान्यः । ब्राह्मण्यो भवति कौशिकश्चेत्,
बाधव एवान्यः । बभ्रुशब्दो गर्गादिषु पठ्यते, तत् सिद्धे यनि कौशिके नियमार्थं

परखी—परखी शब्द ते अन् प्रत्यय होता है तथा परखी शब्द के स्थान में परशु आदेश भी हो जाता है ।

गर्गादिभ्य—गर्ग आदि शब्दों से गोत्रापत्यार्थ में यञ् प्रत्यय होता है ।

वाजाऽस्ते—असमाप्त में वाजशब्द से यञ् प्रत्यय होता है ।

मधु—ब्राह्मण तथा कौशिक अर्थ में क्रमशः मधु एवम् बभ्रु शब्दों से यञ् प्रत्यय होता है ।

(१) इन्द्रहृ इति पदमजयान्, मित्रहृ इति व न्याये पाठ ।

(२) किलोत, शम्बक, शाक्यी, श्यायक, भडस—इत्यधिक पाठः ।

(३) अस्ते इत्यस्याग्ने-अममास्ते । अस्ते इति किम् ? सोबाजि इति पाठोपधिकः ।

(४) पथ, कण्डु, मुव, मञ्जु, कर्कशक, रघ, तरुश, तलुश, प्रचुल, विलम्ब, विष्णुञ्—एते अत्रा-
धिका पुस्तकान्तरे ।

वचनम् । गगादिषु पाठोऽप्यन्तर्गणकार्यार्थं—“सर्वत्र लोहितादिकतन्त्रेभ्यः” इति—
ब्राह्म्यायणी ॥

कपिवोधादाङ्गिरसे ॥ १०७ ॥

कपिवोधादाङ्गिरसेऽपत्यविशेषे गोत्रे यञ् प्रत्ययो भवति । काप्य- ।
वौष्य- । आङ्गिरस इति किम् ? काप्य-, वीथिः । कपिशब्दो गगादिषु पठ्यते, तस्य
नियमार्थं वचनम्—आङ्गिरसे यथा स्यात् । लोहितादिककार्यार्थं गणे पाठः—काप्यायनी ॥

वतण्डाच्च ॥ १०८ ॥

आङ्गिरस इत्येव । वतण्डशब्दादाङ्गिरसेऽपत्यविशेषे गोत्रे यञ् प्रत्ययो भवति ।
वातण्ड- । आङ्गिरस इति किम् ? वातण्ड- । किमर्थमिदम्, यावता गगादिष्वयं पठ्यते ?
शिवादिष्वप्यय पठ्यते, तत्राङ्गिरसे शिवाद्यणोऽपवादार्थं पुनर्वचनम् । अनाङ्गिरसे तुभ-
यत्र पाठसामर्थ्यात् प्रत्ययद्वयमपि भवति—वातण्ड- , वातण्डः ॥

लुक् स्त्रियाम् ॥ १०९ ॥

आङ्गिरस इत्येव । वतण्डशब्दादाङ्गिरस्या स्त्रिया यञ्प्रत्ययस्य लुग्भवति । लुकि-
कृते शार्ङ्गरवादिपाठान्दीन् भवति—वतण्डी । आङ्गिरस इति किम् ? वातण्ड्यायनी ।
शिवाद्यणि तु वातण्डी ॥

अश्वादिभ्यः फञ् ॥ ११० ॥

आङ्गिरस इति नियुक्तम् । अश्वादिभ्यो गोत्रापत्ये फञ् प्रत्ययो भवति । आश्वान- ।
आस्मायन- । ये त्वत्र प्रत्ययान्ताः पठ्यन्ते तेभ्य सामर्थ्याद्येति प्रत्ययो यिज्ञायते । अश्व ।
अरभन् । शङ्ख । बिद् । पुट । रोदिग । खञ्जूर । खजूल । पिन्जूर । भडिल ।
भण्डिल । भडित । भण्डित । भण्डिक । प्रहृत । रामोद् । खत्र । ग्रीवा । काक्ष । गो-
लाङ्गय । अर्क । स्वन । ध्वन । पाद । चक्र । कुल । पवित्र । गोमिन् । श्याम । धूम ।
धूम्र । वाग्मिन् । विश्वानर । कुट । वेदा । (१)आत्रेय । नत्त । तद् । नड । प्रीप्स ।
अर्ह । विश्वभ्य । विशाला । गिरि । चपल । तुनम् । दासक । वैद्य । धर्म । अजहुष्ट ।
पुंसिजात । अर्जुन । शूद्रक । सुमनस् । दुर्मनस् । चान्त । प्राच्य । कित । काण । तुम्प ।
अविष्टा । बीक्ष्य । पविन्दा । ॐआत्रेय भारद्वाजे ॐ । कुस । आतव । कितव । शिव ।
खदिर । ॐ(२)भारद्वाज आत्रेये(३) ॐ ॥

कपि—कपि तथा वोध शब्दों से आङ्गिरस अर्थ में गोत्रापत्यार्थक यञ् प्रत्यय होता है ।

वतण्डाच्च—आङ्गिरस अर्थ में वतण्ड शब्द से गोत्रापत्यार्थक यञ् प्रत्यय होता है ।

लुक्—वतण्ड शब्द से विहित यञ् प्रत्यय का स्त्रीलिङ्ग में लुक् हो जाता है ।

अश्वादिभ्यः—अश्व आदि शब्दों से गोत्रापत्य के फञ् प्रत्यय होता है ।

आत्रेय—भारद्वाज अर्थ में आत्रेय शब्द से भी फञ् प्रत्यय समसना चाहिए ।

भारद्वाज—आत्रेयविशेष के अपत्यार्थ में भारद्वाज शब्द से भी फञ् प्रत्यय अवगन्तव्य है ।

(१) अस्य स्थाने पदमञ्जरी श्य आत्रेये इति, न्यासे च श्य आत्रेये इति गणसूत्र दृश्यते ।

(२) यदा भारद्वाजयौत्रेयने जनेन अधिकोत्रोत्पन्नस्य पुनत्वेन स्वीकारः तदा प्रत्ययो विधीयते
यणि वौष्यम् । (श्रीना०)

(३) जन, बह, खर, देव, बर, ओजस्—पुस्तकान्तरे अधिका पठे शब्दाः ।

भर्गात् त्रैगर्ते ॥ १११ ॥

भर्गाशब्दादपत्यविशेषे त्रैगर्ते गोत्रे फन् प्रत्ययो भवति । भार्गायणो भवति त्रैगर्तश्चेत्, भागिरन्त्यः ॥

शिवादिभ्योऽण् ॥ ११२ ॥

गोत्र इति निवृत्तम् । अतः प्रभृति सामान्येन प्रत्यया विज्ञायन्ते । शिवादिभ्योऽपत्येऽण् प्रत्ययो भवति । यथायथमिनादीनामपवादः । शेष । प्रीष्ठ । तच्चन्द्रशब्दोऽत्र पठ्यते कारिलक्षणमुदीचामिन् बाधितुम् । ष्यप्रत्ययस्य तु याधो नेष्यते-तापण, ताचण्य । गङ्गाशब्द पठ्यते तिकादिफिना शुभ्रादिङ्का च समावेशार्थम् । तेन त्रैलप्य भवति-गाङ्ग, गाङ्गायनि, गाङ्गेय । विपाशशब्द पठ्यते कुञ्जादिलक्षणेन ष्फना समावेशार्थम्-वैपाश, वैपाशायन्य । शिव । प्रीष्ठ । प्रीष्टिक । चण्ड । जम्भ(१) । मुनि । सन्धि । भूरि । कुठार । अन(२)भिम्ब्लान । ककुत्स्थ । कहोड । ऐस्त्र । रोध । खजन । कोहड । पिष्ट । हेहय । खजार । खजाल । सुरोदिका । पर्ण । कहुप । परिल । वतण्ड । तृण । कर्ण । चीरहृद् । जलहृद् । परिपिक । जटिलिक । गोफिलिक । यधिरिका । मञ्जीरक । वृष्णिक । रेस । आलेखन । विध्रवण । रवण । वर्तनाह । पिदक । पिटाक । तुचाक । नभाक । उर्जनाभ । जरत्कार । उत्क्षिपा । रोहितिक । आर्यस्वेत । सुपिष्ट । खज्जूरकर्ण । मसूरकर्ण । तृणकर्ण । मयूरकर्ण । खदरक । तच्चन् । ऋष्टिपेण । गङ्गा । विपाश । यस्क । लङ्ग । दुघ । अयस्युण । भलन्दन । विरूपाच । भूमि । इला । सपत्नी । छद्मद्यो नद्याः । त्रिवेणी त्रिवण च(३) ॥

अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ॥ ११३ ॥

“वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम्” । अवृद्धाभ्य इति शब्दधर्म, नदीमानुषीभ्य इत्यर्थधर्म, तेनामेदात्प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते । तन्नामिकाभ्य इति सर्वनाम्ना प्रत्ययप्रकृतेः प्रत्ययवमर्श । अवृद्धानि यानि नदीना मानुषीणा च नामधेयानि तेभ्योऽपत्येऽण्प्रत्ययो भवति । ढकोऽपवाद । यमुनाया अपत्य यामुनः । इरावत्या अपत्यम् ऐरावत । वैतस्त । नार्मद् । मानुषीभ्य खखवि-शिक्षिताया अपत्य शिक्षित, चिन्तितया अपत्यं चिन्तित । अवृद्धाभ्य किम् इति ? चान्द्राभास्याया अपत्य चान्द्रभागेय, वासवदत्तेयः । नदीमानुषीभ्य इति किम् ? सौपर्ण्य, वैतनेय । तन्नामिकाभ्य इति किम् ? शोभनायाः शौभनेयः ॥

भर्गात्—भर्ग शब्द मे गोत्रापत्य विशेष त्रैगर्त अर्थ मे फन् प्रत्यय होता है ।

शिवादि—शिव आदि शब्दों से अपत्यार्थक अण् प्रत्यय होता है ।

द्वयो—नदीवाचक द्वयच प्रातिपदिक से अण् प्रत्यय होता है ।

त्रिवेणी—त्रिवेणी शब्द से अण् प्रत्यय तथा त्रिवेणी के स्थान में त्रिवण आदेश भी हो जाता है ।

अवृद्धाभ्य—वृद्धमशकभिन्न नदीनाम तथा मनुष्यनाम के वाचक शब्दों से अपत्यार्थ में अण् प्रत्यय होता है ।

(१) जम्भ इत्यस्य स्थाने मण्ड इति पाठान्तरम् ।

(२) अनभिम्ब्लान इति पाठान्तरम् ।

(३) त्रिवेणी रेनाप्रवृत्तेस्तन्नामिकाणोपवादस्य इत्यत्र इति ढकोऽपवाद इति क्विदधिकमुपलभ्यते । तथा अत्रान्वेषिका शब्दा उपलभ्यन्ते, ते च यथा—कहुप, करोध, परल, प्रीवाह, गोभिलिक, राजल, तदाक, वडाक इति ।

ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ॥ ११४ ॥

ऋष्यः प्रसिद्धा वसिष्ठादयः । अन्धका, वृष्णय, कुरु इति वंशाख्याः । ऋष्यादि-
कुर्वन्तेभ्य प्रातिपदिकेभ्योऽपत्येऽण्प्रत्ययो भवति । हुनोऽपवादः । अप्यादिभ्यस्तु पर-
त्वाद्ङगादिभिरेव भवितव्यम् । ऋषिभ्यस्तावत्-वासिष्ठ, वैश्वानित्रः । अन्धकेभ्य-
धाफरकः, रान्धसः । वृष्णिभ्य-वासुदेवः, आनिरुद्धः । कुरुभ्य-नाकुलः, साहदेवः ।
कथं पुनर्नित्याना शब्दानामन्धकादिवंशसमाश्रयणीनान्वाहयानं युज्यते ? केचिद्वाहु-
कथमपि काकतालीयन्यायेन कर्वादिवंशेष्यसंकरेणैव नकुलसहदेवादयः शब्दवारसुबहवः
सकलिता, तानुवादाय पाणिनिना स्मृतिरूपनिवद्धेति । अथवाऽन्धकवृष्णिकुरुवंशा
अपि नित्या एव, तेषु ये शब्दाः प्रयुज्यन्ते नकुलसहदेवादयस्त्वत्रेद प्रत्ययविधान-
मित्यदोषः ॥

मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः ॥ ११५ ॥

मातृशब्दात्संख्यापूर्वात्सपूर्वाद्भद्रपूर्वाच्चापत्येऽण् प्रत्ययो भवति उकारश्चान्तादेशः ।
द्वयोर्मात्रोरपत्य द्वैमातुरः । पाण्मातुरः । सामातुरः । भाद्रमातुरः । उकारादेशार्थं वचनम्,
प्राययः पुनरुत्संख्येण सिद्धः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽप्यपि, तेन धाम्यमातुर्ग्रहणं न भवति ।
संख्यासंभद्रपूर्वाया इति किम् ? सौमात्रः ॥

कन्यायाः कनीन च ॥ ११६ ॥

कन्याशब्दादपत्येऽण्प्रत्ययो भवति तत्संख्येयगेन कनीनशब्द आदेशो भवति । ङको-
ऽपवादः । कन्याया अपत्यं कनीन कर्ण । कनीनो न्यासः ॥

विकर्णशुक्लशब्दभ्रद्वाजात्रिपु ॥ ११७ ॥

विकर्णशुक्लशब्दभ्रद्भ्यो यथासंख्यं वत्सभरद्वाजात्रिप्वपत्यविशेषेऽण्प्रत्ययो भवति ।
वैकर्णो भ्रति वात्स्यश्चेत्, वैकर्णिरन्यः । शौक्लो भवति भारद्वाजश्चेत्, शौक्लिरन्यः ।
द्वागलो भवत्यात्रेयश्चेत्, द्वागलिरन्यः । शुक्लाशब्द स्त्रीलिङ्गमन्ये पठन्ति, ते ङक प्रायु-
दाहरन्ति-शौक्ले इति । द्वयमपि चतुष्पनागम्, उभयथा सूत्रप्रणयनात् ॥

पीलाया वा ॥ ११८ ॥

तन्नामिकाणो बाधके "द्वयच" इति ङकि प्राप्तेऽण्प्रत्ययः एते विधीयते । पीलाया
अपत्ये वाण्प्रत्ययो भवति । पीलाया अपत्यं पैल, पैलेवः ॥

ढक् च मण्डूकात् ॥ ११९ ॥

मण्डूकशब्दादपत्ये ङक् प्रत्ययो भवति, चकारादण् च वा । तेन त्रैरूप्य भवति—
माण्डूकेय, माण्डूक, माण्डूकिः ॥

ऋष्यन्धक—ऋषि, अन्धक, वृष्णि तथा कुरु शब्दो से अपत्यार्थं में अण् प्रत्यय होता है ।

मातु—संख्यापूर्वक, सम्पूर्वक तथा भद्रपूर्वक मातृशब्द में अण् प्रत्यय तथा उकार अन्तादेश
भी हो जाता है ।

कन्याया—कन्या शब्द से अपत्यार्थं में अण् प्रत्यय होता है और कन्या शब्द को कनीन
आदेश भी हो जाता है ।

विकर्ण—विकर्ण, शुक्ल तथा शकल शब्दों से यथासंख्य वत्स, भरद्वाज तथा अनि—इन तीन
अपत्यविशेष अर्थों में अण् प्रत्यय होता है ।

पीलाया—पीला शब्द से अपत्यार्थं में विकल्प से अण् प्रत्यय होता है ।

ढक्—मण्डूक शब्द से अपत्यार्थं में पाक्षिक ङक् तथा अण् प्रत्यय होते हैं ।

स्त्रीभ्यो ढक् ॥ १२० ॥

स्त्रीग्रहणेन टाद्यादिप्रत्ययान्ताः शब्दा गृह्यन्ते । स्त्रीभ्योऽपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति । सौपर्णेयः । वैनतेयः । स्त्रीप्रत्ययविज्ञापनादसत्यर्थग्रहणे इह न भवति—इहविडोऽपत्यम्, दरदोऽपत्यम्, ऐडविडः, दारदः इति । छवडवाया वृषे वाच्येऽ । वाडवेयो वृष स्मृतः । अपत्ये प्राप्तस्ततोऽपत्यं विधीयते, तेनापत्ये वाडव इति भवति । अण् क्रुञ्जाकोकिलात्स्मृतः । क्रुञ्जाया अपत्यं क्रौञ्चः । कौकिलः ॥

द्वयचः ॥ १२१ ॥

स्त्रीभ्य इत्येव । द्वयचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति । तन्नामिकाणोऽपवादः । दत्ताया अपत्यं दात्तेयः । गौपेयः । द्वयच इति किम् ? यासुनः ॥

इतश्चानिजः ॥ १२२ ॥

स्त्रीग्रहणं निवृत्तम् । चकारो "द्वयच" इत्यस्यानुकर्षणार्थः । इकारान्तात्प्रातिपदिकादनिजान्तादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति । आत्रेयः । नैधेयः । इत इति किम् ? दाक्षिः, प्लाक्षिः । अनिज इति किम् ? दाक्षायणः, प्लाक्षायणः । द्वयच इत्येव—मरीचैरपत्यं मारीचः ॥

शुभ्रादिभ्यश्च ॥ १२३ ॥

शुभ्र इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ढक् प्रत्ययो भवति । यथायोगमिजादीनामपवादः । शौभ्र यः । वैष्टपुरेयः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थं अकृतिगणतामस्य बोधयति । तेन गान्धेयः, पाण्डवेय इत्येवमादि सिद्धं भवति । शुभ्र । विष्टपुरः । प्रह्लङ्कतः । शतद्वारः । शताचरः । शलाकाः । शलाचलः । शलाकाग्रः । छेलाग्रः । विमावृ । विषवा । कृकसा । रोहिणी । रुक्मिणी । विज्ञा । शालूकः । अजवस्ति । शकन्धिः । लक्षणश्यामयोर्वसिष्ठे । गोषा । कृकलासः । अणीवः । प्रवाहणः । भरतः । भारम(१) । मृकण्डः । मण्डु । मण्डु । कर्पूरः । इतरः । अन्यतरः । जालीढः । सुदत्तः । सुचक्षुस् । सुनामन् । कद्रुः । रुद्रः । अकशापः । कुमारिका । किशोरिका । कुवेणिका । जिह्वादिनः । परिधिः । वायुदत्तः । ककलः । खट्वा । अम्बिका । अशोका । शुद्धविह्वला । सण्डोन्मत्ता । अनुदष्टिः । जरतिन् । यल्लिवर्दिन् । विप्रजः । बीजः । शन् । अशमन् । अश्वः । अजिर(२) ॥

विकर्णकुपीतकात् काश्यपे ॥ १२४ ॥

विकर्णशब्दात्कुपीतकशब्दाच्च काश्यपेपत्यविशेषे ढक् प्रत्ययो भवति । वैकर्ण्यः । कौपीतकेयः । काश्यप इति किम् ? वैकर्णिः, कौपीतिकः ॥

स्त्रीभ्यो—स्त्रीप्रत्ययान्त प्रातिपदिकों से अपत्यार्थ में ढक् प्रत्यय हो जाता है ।

वडवायाः—वृषभ अर्थ में वडवा शब्द से अपत्यार्थक ढक् प्रत्यय हो जाता है ।

अण्—क्रुञ्जा तथा कोकिल शब्दों से अपत्यार्थक अण् प्रत्यय होता है ।

द्वयच—द्वयच स्त्रीप्रत्ययान्त शब्द से अपत्यार्थ में ढक् प्रत्यय होता है ।

इत—इत्प्रत्ययान्तमित्र इकारान्त प्रातिपदिक से अपत्यार्थ में ढक् प्रत्यय हो जाता है ।

शुभ्रादिभ्यः—शुभ्र आदि शब्दों से अपत्यार्थ में ढक् प्रत्यय हो जाता है ।

विकर्ण—काश्यपारम्भक अपत्यविशेषार्थ में विकर्ण तथा कुशीलक शब्दों से ढक् प्रत्यय हो जाता है ।

(१) भारतेति पाठः ।

(२) रूडः । रुकण्डः । मकशु । यमण्डु । कण्डु । सुकण्डः । मृकण्डः । रुद्रः । रुदः । कुदोरिका । शकलः । शवलः । जम् । अनिनः । इत्यधिकं संविदः ।

भ्रुवो बुक् च ॥ १२५ ॥

भ्रुव्वादिपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगेन च बुगागम् । औवियः ॥

कल्याणपादीनामिन्ङ् ॥ १२६ ॥

कल्याणा इत्येवमादीनां शब्दानामपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन च इनडादेशः । स्त्रीप्रत्ययान्तानामादेशार्थं ग्रहणम्, प्रत्ययस्य सिद्धत्वाद्, अन्येषामुभयार्थम् । कात्यागिनियः । स्त्रीभागिनियः । दौर्भागिनियः । “हृद्गगल्लिन्धन्ते” इत्युभयार्थम् । कल्याणी । सुभगा । दुर्भगा । पन्धकी । अनुरष्टि । अनुष्टि । जरती । वलीवर्दी । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमा । परस्त्री ॥

कुलटाया वा ॥ १२७ ॥

कुलान्यटतीति कुलटा, पररूपं (१) निपातनात् । कुलटाया अपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन च वा इनडादेशो भवति । आदेशार्थं वचनम्, प्रत्ययः पूर्वमेव सिद्धः । कौलटिनियः । कौलटेयः । वा तु कुलान्यटन्ती शीलं भिनत्ति ततः “भुद्राम्यो वा” इति परत्याङ्ढका भवितव्यम्—कौलटेरः ॥

चटकाया ऐरक् ॥ १२८ ॥

चटकाया अपत्ये ऐरक् प्रत्ययो भवति । चाटकैरः । चटकाश्चेति चकष्यम् । चटकस्यापत्ये चाटकैरः । स्त्रियामपत्ये लुक्त्वक्तव्यम् । चटकाया अपत्यं स्त्री चटका(२) ॥

गोधायाम् ढूक् ॥ १२९ ॥

गोधाया अपत्ये ढूक् प्रत्ययो भवति । गौधेरः । शुभादिष्वयं पठ्यते, तेन गौधेयोऽपि भवति ॥

आरगुदीचाम् ॥ १३० ॥

गोधाया अपत्ये उदीचामाचार्याणां मतेन आरक् प्रत्ययो भवति । गौधारः । आचार्य-ग्रहणं पूजार्थम्, वचनसामर्थ्यादेव पूर्वैण समावेशो भवित्प्यति । आरवचनमनर्थकम्, रका सिद्धत्वात् । (३) शापकः स्वयमन्येभ्योऽपि भवतीति—जाहारः, पाण्डारः ॥

अथो—अ शब्द से अपत्यार्थ में ढक् प्रत्यय होता है और बुक् का आगम भी ।
कल्याणपादीनाम्—कल्याणी आदि शब्दों से अपत्यार्थ में ढक् प्रत्यय तथा इनङ् अन्तादेश भी हो जाता है ।

कुलटाया—कुलटा शब्द से अपत्यार्थ में ढक् प्रत्यय तथा चिकटप से इनङ् अन्तादेश भी हो जाया है ।

चटकाया—चटका शब्द से अपत्यार्थ में ऐरक् प्रत्यय हो जाता है ।

चटकाय—चटक शब्द से भी ऐरक् प्रत्यय समझना चाहिए ।

स्त्रियाम्—चटका शब्द से स्त्रीत्वविशिष्ट अपत्यार्थ में ऐरक् प्रत्यय का लुक् समझना चाहिए ।

गोधाया—गोधा शब्द से अपत्यार्थ में ढूक् प्रत्यय ही जाता है ।

आरक्—गोधा शब्द से अपत्यार्थ में उदीच्य आचार्यों के अनुसार आरक् प्रत्यय भी होता है ।

(१) शुकन्वादिश्वादिनि भावः । (श्रीना०)

(२) चटकैत्वस्यापि अजादित्वाद्यादित्पथिक पुस्तकान्तरे ।

(३) शापकार्यं शापनार्थमिति वा पदमञ्जरीपाठः ।

धुद्राभ्यो वा ॥ १३१ ॥

दगनुवर्जते, न आरक । धुद्रा—अङ्गहीना धर्महीनाश्च(१) । अर्थधर्मेण तदभिधायिन्य-
क्षीलिना प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते । धुद्राभ्यो वाऽपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति । ढकोऽपवादः ।
काणेर, काणेषः । दासेर, दासेयः ॥

पितृष्वसुशृण्ण ॥ १३२ ॥

पितृष्वसुशब्दादपत्ये छण्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । पैतृष्वस्त्रीय ॥

ढकि लोपः ॥ १३३ ॥

पितृष्वसुरपत्यप्रत्यये ढकि परतो लोपो भवति । पैतृष्वसेयः । कथ पुनरिह ढक्
प्रत्ययः ? एतदेव ज्ञापकं ढको भाषस्य ॥

मातृष्वसुश्च ॥ १३४ ॥

पितृष्वसुरित्येतदपेक्षते, पितृष्वसुर्यदुक्तं तन्मातृष्वसुरपि भवति—छण्प्रत्ययो ढकि
लोपश्च । मातृष्वस्त्रीयः । मातृष्वसेय ॥

चतुष्पादभ्यो ढञ् ॥ १३५ ॥

चतुष्पादभिधायिनीभ्यं प्रकृतिभ्योऽपत्ये ढञ्प्रत्ययो भवति । अणादीनामपवादः ।
कामण्डलेयः । शौन्तिवाहेयः । जाम्बेयः ॥

गृष्ट्यादिभ्यश्च ॥ १३६ ॥

गृष्ट्यादिभ्यः शब्दभ्योऽपत्ये ढञ्प्रत्ययो भवति । अणादीनामपवादः । गाष्ट्यं । हाष्ट्यं ।
गृष्टिशब्दो यश्चतुष्पादचनस्ततः पूर्वणैव सिद्धः, अचतुष्पादर्थं वचनम् । गृष्टिः । ढृष्टिः ।
हृष्टिः । वलिः । वित्रिः । कुद्रिः । अजवस्ति । मित्रदु(२) ॥

राजन्शशुराद्यत् ॥ १३७ ॥

राजन्शशुरशब्दाभ्यामपत्ये यत्प्रत्ययो भवति । यथाऋममणिजोरपवादः । राजन्त्यः ।
शशुर्यं । शराज्ञोऽपत्ये जातिप्रहणमञ्च । राजन्त्यो भवति चत्प्रियजातिश्चेत् । राजनोऽप्यं ॥

क्षत्राद् घः ॥ १३८ ॥

क्षत्रशब्दादपत्ये घः प्रत्ययो भवति । चत्प्रियः । अपमपि जातिशब्द एव ।
चात्रिरप्यं ॥

धुद्राभ्यो—धुद्रा शब्द से अपत्यार्थ में विकल्प से ढक् प्रत्यय होता है ।

पितृष्वसुः—पितृष्वस् शब्द से अपत्यार्थ में छण् प्रत्यय होता है ।

ढकि—पितृष्वस् शब्द से विहित छण् प्रत्यय का ढक् प्रत्यय के परे रहने लोप हो जाता है ।

मातृ—मातृष्वस् शब्द से भी अपत्यार्थ में छण् प्रत्यय तथा ढक् प्रत्यय के परे उसका लोप भी
हो जाता है ।

चतुष्पादभ्यो—चतुष्पादादी शब्दों से अपत्यार्थ में ढञ् प्रत्यय होता है ।

गृष्ट्यादि—गृष्टि आदि शब्दों में अपत्यार्थ में ढञ् प्रत्यय हो जाता है ।

राजन्—राजन् तथा शशुर शब्दों से अपत्यार्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

राज्ञो—राजन् शब्द से अपत्यार्थ में घ प्रत्यय होता है ।

क्षत्राद्—क्षत्र शब्द से अपत्यार्थ में घ प्रत्यय होता है ।

(१) शीलहीनाश्चेति पाठः ॥

(२) फळि, अलि, वृष्टि—इत्यधिक कचिद् ॥

कुलात् स्वः ॥ १३९ ॥

उत्तरसूत्रे पूर्वप्रतिषेधादिह तदन्तः केवलञ्च दृश्यते । कुलशब्दान्ताप्रतिपदिकाकेव-
लाच्चापत्ये ख प्रत्ययो भवति । आह्यकुलीन । श्रोत्रियकुलीनः । कुलीनः ॥

अपूर्वपदादन्यतरस्यां यङ्ङकञौ ॥ १४० ॥

कुलादित्येव । जविद्यमानं पूर्वपदं यस्य तत्पूर्वपदम्, समाससंबन्धिनः । पूर्वपदस्या-
भावेन कुलशब्दो विशेष्यते । अपूर्वपदात् कुलशब्दादन्यतरस्यां यत् ङकञ् इत्येती प्रायशो
भवतः । ताभ्यां भुवते खोऽपि भवति । कुप्, कौलेयकः, कुलीनः । पदग्रहणं किम् ?
यद्बहुपूर्वादीपि यथा स्वात्-बहुकुल्यः, बाहुकुलेयकः, बहुकुलीनः ॥

महाकुलादञ् खञौ ॥ १४१ ॥

अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते । पञ्चे ख (१) । माहाकुलः, माहाकुलीनः, महाकुलीनः ॥

दुष्कुलादङ्क् ॥ १४२ ॥

दुष्कुलशब्दादपत्ये ङक् प्रत्ययो भवति, अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः खञ् । दौष्कुलेयः,
दुष्कुलीनः ॥

स्वसुश्लः ॥ १४३ ॥

स्वसुशब्दादपत्ये छ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवाद् । स्वसुरपत्य स्वस्त्रीयः ॥

भ्रातृव्यञ्च ॥ १४४ ॥

भ्रातृशब्दादपत्ये व्यञ् प्रत्ययो भवति, चकाराच्छ्रयः । अणोऽपवाद् । भ्रातृव्यः,
भ्रात्रीयः । तकारः स्वरायः ॥

व्यन्सपत्ने ॥ १४५ ॥

सपत्नशब्दः शत्रुपर्याय शब्दान्तरमन्युत्पन्नमेव । सपत्नीशब्दादपरेऽकारम् इवार्थं
निपातयन्ति-सपत्नीव सपत्न । भ्रातृशब्दाद् व्यन्प्रत्ययो भवति समुदायेन चेदमिन्नः
सपत्न उच्यते । अपरार्थोऽत्र नास्त्येव-पाप्मना भ्रातृव्येण, भ्रातृव्यः कण्ठकः ॥

रेवत्यादिभ्यप्क् ॥ १४६ ॥

रेवतीत्येवमादिभ्योऽपत्ये ङक् प्रत्ययो भवति । यथायोगं दगादीनानपत्राद्- । रेव-
तिकः । आश्वपालिकः । रेवती । अश्वपाली । मणिपाली । द्वारपाली । वृकवञ्चिन् । वृक-
माह । कर्णमाह । दण्डमाह । कुक्कुटाच्च (२) ॥

कुलात्—कुल शब्द तथा कुलशब्दान्त प्रातिपदिक से अपत्यार्थ में ख प्रत्यय होता है ।

अपूर्व—पूर्वपदरहित कुल शब्द से विकल्प से यत् तथा ङकञ् प्रत्यय होते हैं ।

महा—महाकुल शब्द से विकल्प से अपत्यार्थ में अञ् तथा खञ् प्रत्यय होते हैं ।

दुष्कुलात्—दुष्कुल शब्द से अपत्यार्थ में ङक् तथा ख प्रत्यय होते हैं ।

स्वसुश्ल—स्वसुशब्द से अपत्यार्थ में छ प्रत्यय होता है ।

भ्रातृ—अपरार्थ में भ्रातृ शब्द से व्यञ् तथा छ प्रत्यय होते हैं ।

व्यन्—भ्रातृशब्द से व्यन् प्रत्यय होता है यदि प्रत्ययान्त से सपत्न का अभिधान होता हो ।

रेवत्यादिभ्यः—रेवती आदि शब्दों से अपत्यार्थ में ङक् प्रत्यय होता है ।

(१) ऋचिदय पाठ उपलभ्यते—महाकुलशब्दाद्भ्रातृ प्रत्ययो भवति । अन्यतरस्यां प्रह-
मानुवृत्तेः खञ् इति ।

(२) शब्दा पतेऽधिका कचित्—वृकवन्धु, चामरमाह, कुक्कुटाह इति ।

गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ॥ १४७ ॥

अपत्य पौत्रप्रभृति गोत्रं गृह्यते । गोत्र या स्त्री तदभिधायिनः शब्दादपत्ये ण प्रत्ययो भवति चकाराट्ठक्, कुत्सने गम्यमाने । पितुरसविज्ञाने मात्रा व्यपदेशोऽपत्यस्य कुत्सा । पार्श्या अपत्य मार्गो जाह्नमः । गार्गिकः । ग्लुञ्जुकायन्या अपत्य ग्लौञ्जुकायन । ग्लौञ्जुका येनिकः । “गोत्राद्यनि” इति घृनि प्रत्ययो भवति । गोत्रमिति किम् ? कारिकेनो जाह्नमः । स्त्रिया इति किम् ? औपगविर्जाह्नमः । कुत्सन इति किम् ? मार्गयो माणवकः ॥

वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलम् ॥ १४८ ॥

कुत्सन इत्येष । सौवीरेष्विति प्रकृतिविशेषणम् । वृद्धासौवीरगोत्रादपत्ये बहुलं ठक् प्रत्ययो भवति कुत्सने गम्यमाने । भागवित्तेर्भागवित्त्तिक । तार्णविन्दस्य तार्णविन्द-विक । पत्ने-यथाप्राप्त फक्—भागवित्तायनः । पत्ने-तार्णविन्दवि । अकशापः शुभ्रादिः—आकशापेयः । तस्यापत्यमाकशापेयिकः । पत्ने-आकशापेयिः ॥

भागपूर्वपदो वित्तिद्वितीयस्तार्णविन्दव ।

एतीयस्त्वाकशापेयो गोत्राट्ठक्बहुल तत ॥

वृद्धग्रहणं स्त्रीनिवृत्त्यर्थम् । सौवीरेष्विति किम् ? औपगविर्जाह्नमः । कुत्सन इत्येष—भागवित्तायनो-माणवकः । बहुलग्रहणमुपाधिर्वैचित्र्यार्थम् । “गोत्रस्त्रिया” इत्यारभ्य क्वारो योगा, तेषु प्रथम कुत्सन एव, अन्ये सौवीरगोत्र एव, मध्यमौ द्वयोरपि । तदेतद् बहुलग्रहणाख्यते ॥

फेरश्च च ॥ १४९ ॥

कुत्सन इत्येष, सौवीरेष्विति च । फेरिति फिनो ग्रहणम् न फिन, वृद्धाधिकारात् । फिनन्ताप्रातिपदिकसौवीरगोत्रादपत्ये छ् प्रत्ययो भवति, चकाराट्ठक् कुत्सने गम्यमाने । यमुन्द्रस्यापत्यम्, “तिकविभ्य फिन्”, तस्यापत्यम्—यामुन्दायनीय, यामुन्दायनिकः । कुत्सन इत्येष—यामुन्दायनिः । फिनन्तादौत्सगिकस्याण आगतस्य “ष्यञ्-त्रियापञ्जित” इति लुक् । सौवीरेष्वित्येष—तैकायनिः ॥

यमुन्द्रश्च सुयामा च वाण्यायणिः फिन्ः स्मृताः ।

सौवीरेषु च कुत्साया द्वौ योगौ शब्दवित् स्मरेत् ॥

फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ ॥ १५० ॥

सौवीरेष्वित्येष । कुत्सन इति निवृत्तम् । फाण्टाहृतिमिमतशब्दाख्या सौवीरविषया-भ्यामपत्ये णफिञौ प्रत्ययौ भवतः । फकोऽपवादः । अल्पाक्षरस्यापूर्वनिपादो लक्षण-व्यभिचारश्चिह्नम्, तेन यथासख्यमिह न भवतीति—फाण्टाहृत, फाण्टाहृतायनिः । मैमताः, मैमतायनिः । सौवीरेष्वित्येष—फाण्टाहृतायन, मैमतायनः । फाण्टाहृते-“यजिञोश्च” इति फक् । मिमतशब्दाऽपि नहादिषु पठ्यते ॥

गोत्र—सौत्वविशिष्ट गोत्रवाचक शब्द से कुत्सन (निन्दा) अर्थ में विकल्प से ण प्रत्यय तथा ठक् प्रत्यय होते हैं ।

वृद्धाद्—सौवीरगोत्राभिधायी वृद्धतठक् प्रातिपदिक से अपत्यार्थ में कुत्सनार्थ के गम्यमान होने पर बहुल करने ठक् प्रत्यय होगा है ।

फेरश्च च—सौवीरगोत्राभिधायी फिलप्रत्ययान्त प्रातिपदिक से कुत्सा के गम्यमान होने पर अपत्यार्थ में छ प्रत्यय तथा वाक्षिक ठक् प्रत्यय होता है ।

फाण्टा—फाण्टाहृति तथा मिमत शब्दों से सौवीरगोत्राभिधानार्थ में ण तथा फिञ् प्रत्यय होते हैं ।

कुर्वादिभ्यो ष्यः ॥ १५१ ॥

सौवीरिषु, बहुलमिति च निवृत्तम् । कुरु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये ष्यः प्रत्ययो भवति । कौरव्यः । गार्ग्यः । “कुरुनादिभ्यो ष्यः” इति कुरुशब्दादपरो ष्यप्राययो भविष्यति, स तु चत्त्रियात्प्राजसशकः, तस्य बहुषु लुका भवितव्यम् । अथ तु ध्रुवत एव—कौरव्याः । कौरव्यशब्दस्य चत्त्रियवचनस्य तिकादिषु पाठात् फिजपि भवति—कौरव्यायणि । रथकारशब्दोत्र पठ्यते, स जातिवचनः । त्रैवर्णिकेभ्य किञ्चिन्म्यूना(१) रथकारजातिः । (२) कारिणस्तु रथकारशब्दादुत्तरसूत्रेणैव ष्यः सिद्धः । केशिनीशब्द पठ्यते, तस्य कौशिन्य । पुत्रनाथो न भवति, खोप्रत्ययनिर्देशसामर्थ्यात् । वेनाच्छन्दसीति पठ्यते, कथं भावाया वैभ्यो राजेति ? ह्यन्दस एवायं प्रमादात्कविभिः प्रयुक्तः । वामरथशब्द पठ्यते, तस्य कण्वादिबन्धकार्यनिष्पत्ते स्वरं वर्जयित्वा, लुगादिकमतिदिश्यते । बहुषु—वामरथा । स्त्री—वामरथो, वामरथ्यायनी । युवा—वामरथ्यायन । वामरथ्यस्य ह्यत्रा वामरथा, वामरथानि सवाङ्गलक्षणाणि । स्वरस्तु ष्यप्रत्ययरथैव भवति, नातिदेशिकमापुदात्त्वम् । कुरु । गर्गः । महृषः । अजमारकः । रथकारः । वावभूकः । सम्राजः चत्त्रिये । कवि । मति । वाकः । पितृमत् । इन्द्रजातिः । वामोष्णीपि । गणकारि । केशोरि । कापिजलादि । कुटो शालाका । मुरः । परकः । अन्नः । दर्भः । केशिनी । वेनाच्छन्दसि । शूर्पणाय । श्यावनाथ । श्यावरथ । श्यावपुत्र । सत्यङ्कारः । वडभीकारः । शङ्कुः । शकः । पथिकारिन् । मूढः । शकम्बु । कर्त्तः । हर्तुः । नाकिन् । इनपिण्डी(३) । वामरथस्य कण्वादिबन्धस्वरवर्जम् ॥

सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ॥ १५२ ॥

सेनान्तात्प्रातिपदिकात्लक्षणशब्दात्कारिवचनेभ्यश्चापत्ये ष्यः प्रत्ययो भवति । कारिशब्दः कारुणा तन्तुवायादीनां वाचकः । कारिषेण्यः । हारिषेण्यः । लाक्षण्यः । कारिभ्य—तान्तुवाद्यन्, कौम्भकार्यः, नापिष्यः ॥

उदीचामिन् ॥ १५३ ॥

ष्ये प्राप्ते ह्यपरो विधीयते । सेनान्तलक्षणकारिभ्योऽपत्ये इन् प्रत्ययो भवति उदीचां मतेन । कारिषेणि । हारिषेणिः । लाक्षणि । तान्तुवायि (४) । कौम्भकारि । वचनसामर्थ्यादेव प्रत्ययसमावेशे लक्ष्ये आचार्यग्रहणवैचिन्त्यार्थम् । तच्चन्शब्दः शिवादि, सेनाणायमिन् वाध्यते, न तु ष्यः । तच्चोऽपत्ये ताच्च, ताक्षण्यः ॥

तिकादिभ्यः फिज् ॥ १५४ ॥

निक इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये फिन् प्रत्ययो भवति । तैकायनिः । कैतवार्यनिः ।

कुर्वादिभ्यो—कुरु आदि शब्दों से अपत्यार्थ में ष्य प्रत्यय होता है ।

सेनान्त—सेनान्तप्रातिपदिक, लक्षण शब्द तः। शिल्पिवाचक शब्दों से अपत्यार्थ में ष्य प्रत्यय होता है ।

उदीचाम्—उदीच्य आचार्य के मत में सेनान्त प्रातिपदिक आदि से इन् प्रत्यय होता है ।

तिकादिभ्य—निक आदि शब्दों से अपत्यार्थ में फिन् प्रत्यय होता है ।

(१) अत्र याचनत्वं—‘गादिष्वेण करण्मानु रथकार प्रजावते’ (१९५) इति । तत्र वैश्याया चत्त्रियादुत्पन्नो मादिष्य, शूद्राया वैश्यादुत्पन्ना स्त्री तु करोति श्रेयम् । (जीना०)

(२) कारी = रथनिर्माणकर्ता शिल्पो न । (जीना०)

(३) विस्कोटक, काक, स्फाण्डक, शाकिन्, घातकि, धेनुकि, बुद्धिकार—इत्यधिक कविषु ।

(४) तौत्रवायिरित्यधिक पुस्तकान्तरे ।

वृषशब्दोऽत्र पठ्यते, तस्य प्रत्ययसन्नियोगेन यकारान्तत्वमित्यते । बाप्यायणि । कौरव्य-
शब्दं पठ्यते, स च चत्त्रियवचनं, औरव्येन चत्त्रियप्रत्ययान्तेन साहचर्यात् । यस्तु
कुर्वादिभ्यो ण्यस्तदन्ताद् इत्येव भवितव्यम् । तथाच “ण्यन्नित्यार्षितम्.” इत्यत्रोदाहृतम्-
कौरव्यः पिता, कौरव्यः पुत्र इति । तिक । कितव । सञ्जा । बाल । शिखा । उरस् ।
शाठ्य । सैन्धव । यमुन्द । रूप्य । प्राण्य । नील । अमित्र । गौकष्य । कद । देवस्य ।
सैतिल । औरस । कौरव्य । भौरिकि । भौलिकि । चौपयत । चैटयत । शैकयत । जैतयत ।
ध्वान्वत । चन्द्रमस् । शुभ । गङ्गा । वरेण्य । सुयामन् । भारद् । वल्लका । खट्या । वृष ।
होमक । उदन्य । यज्ञ(१) ॥

कौसल्यकार्मार्याभ्यां च ॥ १५५ ॥

कौसल्यकार्मार्याशब्दाभ्यामपत्ये फिन् प्रत्ययो भवति । इजोऽपवादः । कौसल्यायनि ।
कार्मार्यायणि । परमप्रकृतेरेवायं प्रत्यय इष्यते-कौसलस्यापरत्यम्, कार्मार्यापरत्यमिति ।
प्रत्ययसन्नियोगेन तु प्रकृतिरूप निपात्यते । तथा च स्मृत्यन्तरम्-‘दगुकोसलकार्मार्याग-
वृषाणा युद्धादिष्वय’ इति । द्वागव्यायनि । कौसल्यायनि । कार्मार्यायणि । द्वाग्यायनि ।
वाप्यायणि ॥

अणो द्वयचः ॥ १५६ ॥

अणन्ताद् द्वयचः प्रातिपदिकादपत्ये फिन् प्रत्ययो भवति । इजोऽपवादः । कार्या-
यणि । हार्त्रायणि (२) । अण इति किम् ? दात्रायणः । द्वयच इति किम् ? औपगविः ।
अस्यदादीना वा फिन् वक्तव्यः । त्यादायनि । त्यादः । यादायनि । यादः । तादायनि ।
ताद । अणत्र प्रात ॥

उदीचां वृद्धादगोत्रात् ॥ १५७ ॥

वृद्धं यच्चुव्दरूपमगोत्रं तस्मादपत्ये फिन् प्रत्ययो भवति उदीचामाचार्याणां मतेन ।
आश्रगुसायनि । ग्रामरक्षायणि । कारिशब्दादपि वृद्धादगोत्रात्परत्वाद्नेनेव भवितव्यम्-
नापितायनि । उदीचामिति किम् ? आश्रगुसि । वृद्धादिति किम् ? याश्रुदसि । अगोत्रा-
दिति किम् ? औपगविः ॥

वाकिनादीनां कुक् च ॥ १५८ ॥

वाकिन इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये फिन् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन चैषा
कुगागम । यदिह वृद्धमगोत्र शब्दरूप तस्याऽऽगमार्थनेव ग्रहणम्, अन्येषामुभयार्थम् ।
वाकिनकायनि । गारेधकायनि । इजाद्यपवादे योगः । उदीचामित्यधिकारात्पक्षे

कौशल्य—कौशल्य तथा कार्मार्या शब्दौ से अपत्यार्थं नै फिन् प्रत्यय होता है ।

अणा—अणप्रत्ययवान् द्वयच् प्रातिपदिक से अपत्यार्थं नै फिन् प्रत्यय होता है ।

त्यदादीनाम्—त्यद आदि अणन्त इत्यच् प्रातिपदिक से फिन् प्रत्यय होता है ।

उदीचाम्—गोत्रवान्कमित्र वृद्धसङ्घ शब्द से अपत्यार्थं नै फिन् प्रत्यय होता है उदीच्य
वाचार्यो के मत में ।

वाकिनादीनाम्—वाकिन आदि शब्दों से अपत्यार्थं नै फिन् प्रत्यय तथा प्रकृति को कुक् का
आगम भी हो जाता है ।

(१) ऋष्य । भीत । आजल । रम । ठावक । ध्वजवद । वसु । बन्धु । अवन्धका । सुषामन् ।
पते शम्भ्रा ह्यिदं अपिका ।

(२) यास्क इति शिवादिभ्योऽण् । यास्कस्यापत्य यास्कायनिः इत्यधिक कश्चित् ।

तेऽपि भवन्ति—वाकिनिः, गारेधिः । वाकिन । गारेध । कार्यत्वा । काक । लङ् । अचमि-
वर्मिणोर्नलोपश्च ॥

पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ॥ १५९ ॥

उदीचा वृद्धादिति वचन्ते । पुत्रान्तमगोत्रमिति पूर्वैर्गैव प्रत्ययः सिद्धः, तस्मिन्ननेन
कुगागमोऽन्यतरस्या विधीयते । पुत्रान्तात्प्रातिपदिकाद्यः फञ्प्रत्ययस्तस्मिन् परभूतेऽन्य-
तरस्या कुगागमो भवति पुत्रान्तस्य । तेन त्रैरूप्यं सपद्यते—गार्गीपुत्रकायणिः, गार्गीपुत्रा-
यणिः, गार्गीपुत्रिः । वात्सीपुत्रकायणिः, वात्सीपुत्रायणिः, वात्सीपुत्रिः ॥

प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम् ॥ १६० ॥

अवृद्धाच्छब्दरूपादपत्ये फिन् प्रत्ययो भवति बहुलं प्राचा मतेन । ग्लुचुकायनिः ।
अहियुम्बकायनिः । प्राचामिति किम् ? ग्लौचुकिः । अवृद्धादिति किम् ? राजदन्तिः ।
उदीचा प्राचामन्यतरस्या बहुलमिति सर्वे एते विकल्पाधोः, तेषामेकेनैव सिद्धयति, तत्रा-
चार्यग्रहणं पूजार्थम् । बहुलग्रहणं वैचिन्त्यार्थम् । क्वचिन्न भवत्येव—दाचिः, प्लाचिः ॥

मनोर्जातावज्यतौ पुक् च ॥ १६१ ॥

मनुशब्दादन् यत् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतास्तासन्नियोगेन पुगागमः, समुदायेन चेजाति-
गम्यते । मानुपः । मनुष्यः । जातिशब्दादितौ । अपत्यार्थोऽत्र नास्त्येव । तथाच मानुपा
इति बहुषु न लुगभवति । अपत्यविज्ञाया त्वगैव भवितव्यम्—मानवी प्रजा ॥

अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरीःसर्गिकं स्मृतः ।

नकारस्य च मूर्द्धन्यस्तेन सिद्धयति माणवः ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ॥ १६२ ॥

पौत्रप्रभृति यदपत्यं तद्गोत्रसज्ञं भवति । संबन्धिशाब्दत्वादपत्यशब्दस्य यदपत्यं तदपे-
क्षया पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञा विधीयते । गगंस्यापत्यं पौत्रप्रभृति गार्भ्यं । वात्स्यः । अपत्य-
मिति व्यपदेशाय सञ्ज्ञिनः पौत्रप्रभृते । पौत्रप्रभृतीति किम् ? अनन्तरस्य मा भूत्—कौञ्जिः,
गार्गिः । गोत्रप्रवेशा—“एको गोत्रे” इत्येवमादयः ॥

जीवति तु वंश्ये युवा ॥ १६३ ॥

अभिजनप्रबन्धो वशः, तत्र भवो वश्यः । पित्रादिस्तस्मिन्जीवति सति पौत्रप्रभृत्यपत्यं
युवसज्ञं भवति । पौत्रप्रभृतीति च न सामानाधिकरण्येनापत्यं विक्षेपयति, किं तर्हि पृथवा
विपरिणम्यते—पौत्रप्रभृतेर्दपत्यमिति, तेन चतुर्थीदारभ्य युवसज्ञा विधीयते । गार्ग्योयणः ।
वात्स्यायनः । तुशब्दोऽवधारणार्थो युवैव, न गोत्रमिति ॥

जमि—जमिन् तथा तमिन् इत्येते के फिन् प्रत्यय उक्तान् तथा इत्येते इत्येते इत्येते
समस्तान् चादिपः ।

पुत्रान्तादन्य—पुत्रान्तप्रातिपदिक से विहित फिन्प्रत्यय के परे रहते पुत्रान्त शब्द को
विकल्प से कुक् का आगम हो जाता है ।

प्राचाम्—अवृद्ध शब्दों से अपत्यार्थ में प्राच्य आचार्यों के मत में बहुल करके फिन् प्रत्यय
होता है ।

मनो.—मनु शब्द से विकल्प से अन् तथा चत् प्रत्यय एवम् कुक् का आगम होता है यदि
प्रत्ययान्त शब्द से जाति को प्रतीति हाती हो ।

अपत्यम्—पौत्र से लेकर आगे के अपत्य को 'गोत्र' कहा जाता है ।

जीवति—पिता आदि के जीवित रहने पर पौत्रप्रभृति अपत्य युवसंज्ञक होते हैं ।

भ्रातरि च ज्यायसि ॥ १६४ ॥

भ्रातरि ज्यायसि जीवति कनीयान् भ्राता युवसज्ञो भवति पौत्रप्रभृतेरपत्यम् । गार्ग्यस्य
तैः पुत्रैः, तयोः कनीयान् मृते पित्रादौ वश्ये भ्रातरि ज्यायसि जीवति युवसज्ञो भवति ।
अवश्यायोऽयमारम्भ । पूर्वजा पित्रादयो वश्या इत्युच्यन्ते, भ्राता तु न वश्यः, अकारण-
त्वात् । गार्ग्यं जीवति गार्ग्यायणोऽस्य कनीयान् भ्राता । वात्स्यायनः । दाक्षायणः ।
प्लाक्षायणः ॥

वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ॥ १६५ ॥

सप्तमः (१) पुरुषावधय सपिण्डाः स्मर्यन्ते । येषाम्—

(२) उभयत्र द्वादहाणि कुलस्वाप्तं न भुञ्जते ।

इत्येवमादिकाया क्रियायामनधिकारः । भ्रातुरन्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति
पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसज्ञं वा भवति । प्रकृतं जीवतिग्रहणं सपिण्डस्य विशेषणम्,
इदं तु सज्जिनः । तद्वनिर्देश उभयोस्कर्षार्थः, स्थानेन वयसा चोक्तौ सपिण्डे यथा
स्यात् । पितृष्ये पितामहे भ्रातरि वयसाधिके जीवति—गार्ग्यायणस्य गार्ग्यायणः, गार्ग्यो
वा । वात्स्यायनः, वात्स्यो वा । दाक्षायणः, दाक्षिर्वा । स्थविरतरेति किम् ? स्थानवयोभ्युने
गार्ग्यं एव भवति । जीवतीति किम् ? मृते मृते वा गार्ग्यं एव भवति ॥

वृद्धस्य च पूजायाम् ॥ १६६ ॥

अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति शास्त्रान्तरे परिभाषणाद्गोत्रं वृद्धमिःयुच्यते । वृद्धस्य युव-
सज्ञा वा भवति पूजाया गम्यमानायाम् । सज्ञासामर्थ्याद्गोत्रं युवप्रत्ययेन पुनरुच्यते ।
वृद्धस्येति पट्टानिर्देशो विचित्रा सूत्रस्य कृतिरिति । तत्र भवान् गार्ग्यायणः, गार्ग्यो वा ।
तत्र भवान् वात्स्यायनः, वात्स्यो वा । तत्र भवान् दाक्षायणः, दाक्षिर्वा । पूजायामिति
किम् ? गार्ग्यः, वात्स्यः ॥

यूनश्च कुत्सायाम् ॥ १६७ ॥

कुत्साया गम्यमानायां यूनो वा युवसज्ञा भवति । निवृत्तिप्रधानो विकल्पो युवसज्ञाया

भ्रातरि—उभेभ्यः भ्राता के जीवति रहने पर कनिष्ठ भ्राता की युवसज्ञा होती है ।

वान्यस्मिन्—भ्रातृभिः वृद्धतर सपिण्ड के जीवित रहने पर पौत्रप्रभृति जीवित अपत्यो की
विकल्प ने युवसज्ञा होती है ।

वृद्धस्य—पूजा के गम्यमान होने पर विकल्प से वृद्ध की युवसज्ञा होती है ।

यूनश्च—कुत्सा के गम्यमान होने पर युवके की विकल्प से युवसज्ञा होती है ।

(१) नदाह मनू —

'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते' (५।६०) इति । अत्र स्पष्टमुक्तं दाक्षयज्ज्येन—

'पञ्चमाह सप्तमाह—वै माएण पितृनस्तथा' (१।५२) इति । तत्र सपिण्डता निवर्तते इति ज्ञान-
शेषः । तथा चायं सपिण्डश्च पञ्चमाहिवद् योगसूत्र इति सिद्धम् । तत्रैव व्यवस्था—पित्रादयः षट्
पुत्रादयः षट् स्वयं च सप्तम इति पितृनः सप्तमत्वे स्वस्य । तथा च पूर्वजां पट्पुरुषानपेक्ष्य स्वस्य
प्रतिवोगिनया, पुत्रादीन् षट् पुरुषानपेक्ष्य च अनुवोगिनया स्वस्य सपिण्डधम् इति स्थितिः । तदेव-
विधेः सपिण्डधम् समानजानोयानाम् । असमानजानोयानां तु त्रिपुरुषमेव सपिण्डधमिति विशेषः ।
यदाह शङ्ख —

'यथैकजाना वद्वं पृथक्पुत्रा पृथक्जाना । एकपिण्डा कृपस्सोपा पिण्डस्त्वावर्तते त्रिपु ॥'
इति । अधिकं धर्मशास्त्रनिबन्धे द्रष्टव्यम् ॥ (श्रीना०)

(२) उभयत्र—जन्मे मरणे चेत्यर्थः ।

प्रतिपिदाया पक्षे गोत्रसज्ञैव भवति, प्रतिपत्ताभावात् । गार्ग्यो जाह्नवः, गार्ग्यायणो वा । वात्स्यो जाह्नवः, वात्स्यायनो वा । वाचिर्जाह्नवः, वाचायणो वा । कुत्सायामिति किम् ? गार्ग्यायणः ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् ॥ १६८ ॥

जनपदशब्दो यः क्षत्रियवाची तस्मादपत्येऽञ् प्रत्ययो भवति । पाञ्चालः । पुंस्वाकः । वैदेहः । जनपदशब्दादिति किम् ? द्रुष्टोरपत्यं द्रौह्येव, पीरयः । क्षत्रियादिति किम् ? ब्राह्मणस्य पञ्चालस्यापत्यं पाञ्चालिः, वेदेहिः । क्षत्रिय(१)समानशब्दात्जनपदशब्दात्तस्य राजन्त्यपत्यवत्क्ष । पञ्चालानां राजा पाञ्चालः । वैदेहः । मागधः । “अवृद्धात्” अपीति प्राप्तस्य वृजोऽपवादः ॥

साल्वेयगान्धारिभ्यां च ॥ १६९ ॥

साल्वेयगान्धारिशब्दाभ्यामपत्येऽञ् प्रत्ययो भवति । जनपदशब्दावेतौ क्षत्रियाभिधायिनौ, ताभ्यामञ्जपवादे “वृद्धात्” इति व्यटि प्राप्ते पुनरञ् विधीयते । साल्वेयः । गान्धारः । तस्य राजनीत्येव—साल्वेयो राजा, गान्धारो राजा ॥

द्वयञ् मगधकलिङ्गसूरमसादण् ॥ १७० ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियाभिधायिनो द्वयञ्, मगध, कलिङ्ग, सूरमस इत्येतेभ्यश्चापत्येऽञ् प्रत्ययो भवति । अजोऽपवादः । आङ् । वाङ् । पीङ्गुः । सौह्र । मागधः । कालिङ्गः । सौरमसः । तस्य राजनीत्येव—आङ्गो राजा ॥

वृद्धेस्कोसलाजादाञ्ज्यङ् ॥ १७१ ॥

जनपदशब्दात्क्षत्रियादित्येव । वृद्धाच्च प्रातिपदिकादिरान्ताच्च कोसलाजादशब्दाभ्यां चापत्ये व्यङ् प्रत्ययो भवति । अजोऽपवादः । वृद्धात्तावत्—आम्बष्ठव, सौवीर्यः । इकारान्तात्—आवन्त्य, कौन्त्यः । कोसलाजादयोऽवृद्धार्थं वचनम्—कौसल्यः, आजाय । तत्परकरणं किम् ? कुमारी नाम जनपदसमानशब्दः क्षत्रियः, तस्यापत्यं कौमारः । कृपाण्डोर्जनपदशब्दात् क्षत्रियादङ्क्यञ् वक्तव्यं । पाण्डवः । अन्धस्मात् पाण्डव एव । तस्य राजनीत्येव—आम्बष्ठयो राजा, आवन्त्य, कौन्त्यः, कौसल्यः, आजाय ॥

कुरुनादिभ्यो ष्यः ॥ १७२ ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादित्येव । कुरुशब्दाद्वादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो ष्यः प्रत्ययो

जनपद—क्षत्रियवाची जनपदार्थप्रयुज्यमान शब्दो से अपत्यार्थे में अञ् प्रत्यय होता है ।

क्षत्रिय—क्षत्रियवाचकशब्दसमान जनपदवाचक शब्द से राजा जर्ग में अपत्यवत् प्रत्यय समझना चाहिये ।

साल्वेय—साल्वेय तथा गान्धारि शब्दों से अपत्यार्थे में अञ् प्रत्यय हो जाता है ।

द्वयञ्—क्षत्रियाभिधायक जनपदार्थप्रयुज्यमान द्वयञ्, मगध, कलिङ्ग तथा सूरमस शब्दों से अपत्यार्थे में अञ् प्रत्यय होता है ।

वृद्धेत्—वृद्ध प्रातिपदिक, इकारान्त शब्द, कोसल तथा अजाय शब्दों से अपत्यार्थं न व्यङ् प्रत्यय होता है ।

पाण्डो—क्षत्रियाभिधायी जनपदप्रसिद्ध पाण्डुशब्द से ञञ् प्रत्यय होता है ।

कुरु—कुरु शब्द तथा नयान्तादि शब्दों से ष्य प्रत्यय होता है ।

(१) क्षत्रियेति—समान शब्दो यस्य स समानशब्दः, क्षत्रियेण समानशब्दः क्षत्रियसमानशब्दः, तस्माज्जनपदशब्दात् तस्येति षष्ठीसर्वादाज्जन्यभिधेये अपत्यवत् प्रत्ययो भवति ।

भवति । अणभोरत्वाद् । कौरव्यः । नकारादिभ्य - नैपच्य', नैपच्यः । तस्य राजनीत्येव—
कौरव्यो राजा ॥

साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिङ् ॥ १७३ ॥

जनपदशब्दात् चित्रियादित्येव । सल्वा नाम चित्रिया तन्नामिका, तस्या अपत्यम्
“द्वयच” इति ङक-सात्ववेय । अणपीष्यते-सात्व । तस्य निवासः सात्वो जनपदः,
तदवयवा उदुम्बरादेय, तेभ्य चित्रियवृत्तिभ्य इद् प्रत्ययविधानम् । साल्वावयवभ्यः
प्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिभ्यश्चैभ्यश्चापत्वे इन् प्रत्ययो भवति । अजोऽपवाद् । औदुम्बरीः ।
तेलखलि । माद्रकारिः । यौगन्धरिः । भौलिङ्गि । शारदण्डिः । प्रात्यग्रथि । कालकूटिः ।
आश्मकि । तस्य राजनीत्येव—औदुम्बरी राजा ॥

उदुम्बरास्तिलखला मद्रकारा गुगन्धराः ।

भुलिङ्गा शरदण्डाश्च साल्वावयवसज्जिता ॥

ने तद्राजाः ॥ १७४ ॥

“जनपदशब्दात् चित्रियाद्” इत्येवमादय प्रत्यया सर्वनाम्ना प्रत्ययस्यस्ये, न तु
पूर्वे, गोत्रयुवसज्ञाकाण्डेन न्यचरितत्वाद् । तेऽनाव्यस्तद्राजसज्ञा भवन्ति । तथा चेतोदा-
हृतम् । तद्राजप्रदेशा —“तद्राजस्य बहुषु तेनैनास्त्रियाम्” इत्येवमादयः ॥

कम्बोजाल्लुक ॥ १७५ ॥

“जनपदशब्दात् चित्रियाद्” इत्यनेन विहितस्याजो लुगुच्यते । कम्बोजाप्रत्ययस्य लुग्
भवति । कम्बोज । ङकम्बोजादिभ्यो लुग्यचन चोलाद्यर्थम् ॥ कम्बोज । चोल । केरलः ।
शक । यवनः । तस्य राजनीत्येव—कम्बोजो राजा ॥

स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च ॥ १७६ ॥

अवन्तिकुन्तिकुरुशब्देभ्य उत्पन्नस्य तद्राजस्य स्त्रियामभिधेयाया लुग्भवति । अवन्ति-
कुन्तिभ्या ण्यञ्, कुरोर्पर्यस्य । अवन्ती(१) । कुन्ती । कुरुः । स्त्रियामिति किम् ? आवन्त्य,
कौरव्य, कौरव्य ॥

अतश्च ॥ १७७ ॥

स्त्रियामित्येव । अकारप्रत्ययस्य तद्राजस्य स्त्रियामभिधेयाया लुग्भवति । तकारो
विस्पष्टार्थः । शूरमेनी । मद्रा । द्रव । अवन्त्यादिभ्यो लुग्यचनात् तदन्तविधिरत्र नास्ति,
तेनेह न भवति—आन्बष्ठवा, सौवीर्या ॥

साल्वावयव—साल्वावयव, प्रत्यग्र, कलकूट तथा अश्मक शब्दों से अपत्यार्थ में इन् प्रत्यय
होता है ।

ते तद्राजा —अनादि प्रत्ययों को ‘तद्राज’ सज्ञा होती है ।

कम्बोजात्—कम्बोज शब्द से विहित प्रत्यय का लुक हो जाता है ।

कम्बोजेऽपवादे—कम्बोजे आदि शब्दों से अजिह्व प्रत्यय का लुक उत्पन्न हो जाता है, किन्तु
चोल आदि शब्दों को भी सिद्धि हो सके ।

स्त्रियाम्—अवन्ति, कुन्ति तथा कुरु शब्दों से विहित तद्राज-प्रत्ययों का स्त्रीत्वविवक्षा में लुक
हो जाता है ।

अतश्च—तद्राजसज्ञक अकार प्रत्यय का स्त्रीत्वविवक्षा में लुक हो जाता है ।

(१) अवन्ति, कुन्ति इत्यत्र न्यञो लुकि कृते एतो मनुष्यजातेरिति ङीप्, कुन्तिरिति-उन्त
इत्युक् ।

न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः ॥ १७८ ॥

प्राच्येभ्यो भर्गादिभ्यो यौधेयादिभ्यश्चोत्पन्नस्य लुक् न भवति । “अतश्च” इत्यनेन त्रियां लुक् प्राप्तः प्रतिपिद्धयते । प्राच्येभ्यः चतुर्येभ्यस्तावत्-पाञ्चाली, वैदेही, आङ्गी, वाङ्गी, मागधी । भर्गादिभ्य-भर्गा, कारुणी, कैकेयी । यौधेयादिभ्य-यौधेयी, शौभ्रेयी, शौक्रेयी । कस्य पुनर-कारस्य प्राच्यस्य यौधेयादिभ्यो लुक् प्राप्तः प्रतिपिद्धयते ? पाञ्चमिकस्याजः “पश्चादियौधेयादिभ्यामणौ” इत्येतस्य । कथं पुनस्तस्य भिन्नप्रकरणस्थरयानेन लुक् प्राप्नोति ? एतदेव ज्ञापयति-पाञ्चमिकस्यापि तद्राजस्य “अतश्च” इत्यनेन लुग्भवतीति । किमेतस्य ज्ञापनेन प्रयोजनम् ? पश्चादण-त्रिषां लुक् सिद्धो भवति । पर्शः । रराः । असुरी । तथा-चोक्तम्-“यौधेयादिप्रतिपेधो ज्ञापक पश्चादणो लुक्” इति । भर्गा । कल्प । केकय । करमीर । सार्व । सुस्थाल । उररा(१) कौरव्य । भर्गादिः ॥ यौधेय । शौभ्रेय । शौक्रेय । ज्यावाणेय(२) । वार्त्तय । घार्त्तय । त्रिरत्त । भरत । उशीनर । यौधेयादि ॥

इति श्रीजयादित्यविरचिताया काशिकाया वृत्तौ

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ५ । १ ॥

न प्राच्य-प्राच्य क्षत्रियवाक्य, भर्गादि तथा यौधेयादि शब्दों से विहित तद्राज-प्रत्ययों का लुक् नहीं होता है ।

चतुर्थाध्याय का प्रथम पाद समाप्त हुआ ।

—

(१) उरस इति पाठ ।

(२) अत्र ज्यावानेय इति कैपल्लितपाठ । तत्र ज्यावानो यस्या इति मत्वर्थाविष्कारप्रत्यये ज्यावानशब्द, तस्माज्ज्यावानेय इति पदमञ्जरीकारमतम् । (श्रीना० ।

अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तेन रक्तं रागात् ॥ १ ॥

शुक्लस्य वर्णान्तरापादनमिह रक्षेरर्थः । रज्यतेऽनेनेति रागः । तेनेति तृतीयासमर्थ-
द्रागविशेषवाचिनः शब्दात्(१) रक्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति । कपायेण
रक्त वस्त्रं कापायम् । मात्रिष्ठम् । कौसुम्भम् । रागादिति किम् ? देवदत्तेन रक्त वस्त्रम् ।
कथं कापायौ गर्वभस्य कर्णौ, हारिद्रौ कुक्कुटस्य पादाविति ? उपमानाद्भवति—कापाया-
विव कापायौ, हारिद्राविव हारिद्रौ । “द्वैपद्वैवाग्रादम्” इति याचतृतीया समर्थविभक्ति-
नुवर्तते ॥

लाक्षारोचनाशकलकर्दमाद्रुक ॥ २ ॥

लापादिभ्यो रागवचनेभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो रक्तमित्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
अणोऽपवाद् । लाक्षया रक्त वस्त्रं लाक्षिकम् । रौचनिकम् । शाकलिकम् । कार्दमिकम् ।
शकलकर्दमाभ्यामणपीप्यते ॥ शाकलम् । कार्दमम् । नील्या अन् वक्तव्यम् ॥ नील्या
रक्तं नील वस्त्रम् । पीतात् कन् वक्तव्यम् ॥ पीतेन रक्त पीतकम् । हरिद्रामहारजना-
भ्यामन् वक्तव्यम् ॥ हरिद्रम् । माहारजनम् ॥

नक्षत्रेण युक्तः कालः ॥ ३ ॥

तृतीया समर्थविभक्तिरनुवर्तते । तेनेति तृतीयासमर्थात् नक्षत्रविशेषवाचिनः शब्दाद्
युक्त इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति, योऽसौ युक्त कालश्चेत्स भवति । कथं
पुनर्नक्षत्रेण पुण्यादिना कालो युज्यते ? पुण्यादिसमीपस्थे चन्द्रमसि वर्तमाना पुण्यादि-
शब्दाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति । पुष्येण युक्त कालः, पुष्यसमीपस्थेन चन्द्रमसा युक्त इत्यर्थः,
पीपी रात्रि पीपमह । माघी रात्रि, माघमह । नक्षत्रेणेति किम् ? चन्द्रमसा युक्ता रात्रि ।
काल इति किम् ? पुष्येण युक्तश्चन्द्रमा ॥

लुघविशेषे ॥ ४ ॥

पूर्वेण विहितस्य प्रत्ययस्य लुब् भवति अविशेषे, न चेन्नक्षत्रयुक्तस्य कालस्य

तेन—तृतीयासमर्थं रागविशेषवाचकं शब्दं ते (वसते) 'रक्त' इत्यर्थे में यथाविहित प्रत्यय
होते है ।

लाक्षा—रागवाचकं तृतीया समर्थं लाक्षा, रोचना, शकल तथा कर्दम शब्दों से 'रक्त' अर्थ में
ठक् प्रत्यय होता है ।

शकल—शकल तथा कर्दम शब्दों से 'रक्त' अर्थ में अण् प्रत्यय भी समझना चाहिए ।

नील्या.—नीली शब्द से 'रक्त' अर्थ में अन् प्रत्यय समझना चाहिए ।

पीतात्—पीत शब्द से 'रक्त' अर्थ में कन् प्रत्यय समझना चाहिए ।

हरिद्रा—हरिद्रा तथा महारजन शब्दों से 'रक्त' अर्थ में अठ् प्रत्यय समझना चाहिए ।

नक्षत्रेण—तृतीयामर्थं नक्षत्रविशेषवाचकं शब्दं ते 'युक्त' अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं
यदि यह युक्त पदार्थ काल हो ।

लुघविशेषे—यदि नक्षत्रविशेषयुक्त काल के रात्रि आदि विशेष का अभिधान न होता हो
तो उक्त प्रत्यय का लुप् हो जाता है ।

(१) प्रातिपदिकादिति न्यासे पाठः ।

रात्र्यादिविशेषोऽभिधीयते । यावान् कालो नक्षत्रेण युज्यतेऽहोरात्रस्तस्याविशेषे लुब् भवति । अद्य पुष्यः । अद्य कृत्तिकाः । अविशेष इति किम् ? पौषी रात्रिः, पौषमहः ॥

संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाम्याम् ॥ ५ ॥

अविशेषे लुब्धिवहितः । पूर्वेण, विशेषार्थोऽयन्तारम्भः । श्रवणशब्दात् अश्वत्थशब्दाच्चेत्पक्षरथ प्रत्ययस्य लुब् भवति संज्ञाया विषये । श्रवणा रात्रिः । अश्वत्थो मुद्गुत्तं । लुपि युक्त्वद्भावः कस्मात् भवति ? निपातनात्—“विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकी” इति । संज्ञायामिति किम् ? श्रावणी, आश्वत्थी रात्रिः ॥

द्वन्द्वान्तः ॥ ६ ॥

नक्षत्रद्वन्द्वान्तृतीयासमर्थाद्येककाले च प्रत्ययो भवति विशेषे चाविशेषे च । राधानुराधीया रात्रिः । तिष्यपुनर्वसवीयमहः । अविशेषे—अद्य राधानुराधीयम्, अद्य तिष्यपुनर्वसवीयम् । लुप परत्वाद् वाचते ॥

दृष्टं साम ॥ ७ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात् दृष्टमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यद् दृष्टं साम चेत्प्रवर्तते । क्रुञ्जेन दृष्टं क्रौञ्चं साम । वासिष्ठम् । वैश्वामित्रम् ॥

कलेर्दक् ॥ ८ ॥

कलिशब्दान्तृतीयासमर्थाद् दृष्टमित्येतस्मिन्नर्थे दक् प्रत्ययो भवति । अगोऽपवाद् । कलिना दृष्टं सामं कालेयम् । असर्वत्राग्नि कलिभ्या दग्वक्तव्यम् । अग्निना दृष्टमाग्नेयम् । पृथमग्नी भवमानेरागतमग्ने स्वमिति सर्वत्र उगीव भवति—आग्नेयम् । तथा कालेयमपि प्रतिपत्तव्यम् । ऋदृष्टे सामनि अण् वा द्विज्वतीति वक्तव्यम् । उदानसा दृष्टं साम औदानसम्, औदानम् । ऋजाते स्वार्थे योऽन्धेन बाधितः पुनरण् विधीयते स वा द्विज्वतीति वक्तव्यम् । प्राग्दीव्यतोऽण प्राप्तः कालटजा बाधितः “सन्धिष्वेलाहृतुनत्रेभ्यः” इति पुनर्विधीयते स वा द्विज्वतीति वक्तव्यम् । शतभिपजि जातः शतभिपः, शतभिपजः । ऋतीयादीकक स्वार्थे वा वक्तव्यम् । द्वैतीयिकम् । तार्तीयिकम् । द्वितीयकम् । तृतीयकम् । ऋन विद्यायाः (१) । द्वितीया, तृतीया विद्या । ऋगोत्रादङ्गवद्विप्यते । दृष्टं सामेत्यस्मिन्नर्थे ।

संज्ञायाम्—श्रवण शब्द तथा अश्वत्थ शब्दो से संज्ञाविषय म विहित प्रत्यय का लुप् हो जाना है ।

द्वन्द्वान्त—तृतीयासमर्थ नक्षत्रद्वन्द से ‘युक्त काल’ अर्थ में छ प्रत्यय होता है चाहे वह काल-विशेष हो वा कालसामान्य ।

दृष्टम्—तृतीयासमर्थ शब्द से ‘दृष्ट’ अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं, यदि वह दृष्ट पदार्थ ‘साम’ हो ।

कलेः—तृतीयासमर्थ कलिशब्द से ‘दृष्ट’ अर्थ में दक् प्रत्यय होता है ।

सर्वत्र—अग्नि तथा कलि शब्दों से सभी अर्थों में दक् प्रत्यय समझना चाहिए ।

दृष्टे—दृष्टसामाधिक अण् प्रत्यय विकल्प से बिन्दु होता है ।

जाते—जात अर्थ में प्रात अण् प्रत्यय के बाध के पश्चात् पुन प्राप्त अण् विकल्प से बिन्दु हो जाता है ।

तीयात्—तावप्रत्ययान्त शब्दों से स्वार्थ में विकल्प से ईकक प्रत्यय अवगमनीय है ।

न विद्याया—विद्याविशेषणीभूत तौघप्रत्ययान्त शब्द से ईकक प्रत्यय नहीं होता है ।

गोत्रादङ्ग—जिस प्रकार ‘तस्य अङ्ग’ इस अर्थ में गोत्रप्रत्यय का विधान किया गया है उसी प्रकार ‘दृष्ट साम’ अर्थ में भी प्रत्यय का विधान समझना चाहिए ।

(१) विद्यायाः अभिधाने तीयादीकङ् न भवतीत्यर्थः ।

औपगवेन दृष्ट साम औपगवकम् । कापटवकम् । गोत्रचरणाद् बुञ् भवति ॥

दृष्टे सामनि जाते च द्विरण् द्विद्वा विधीयते ।
तीयादीकक् न विद्याया गोत्रादङ्कवदिष्यते ॥

वामदेवाङ्कञ्चडुचौ ॥ ९ ॥

वामदेवशब्दात्तृतीयासमर्थाद् दृष्ट सामेत्येतस्मिन्नङ् इत्यत् इत्येती प्रत्ययौ भवतः । अणोऽपवाद । वामदेवेन दृष्टे साम वामदेव्य साम । तित्करणे स्वरार्थम् । डित्करणं किमर्थम् ? “यपतोश्चातदर्थे” इति नञ् उत्तरस्यान्तोदात्तत्वे विधीयमानेऽनयोर्महण मा भूत् । अननुबन्धकग्रहणपरिभाषया एकानुबन्धकग्रहणपरिभाषया चानयोर्निवृत्तिः क्रियते । अवामदेव्यम् ।

सिद्धे यस्यतिलोपेन किमर्थं ययती द्वितौ ।

ग्रहणं माऽतदर्थं भूद्द्वामदेव्यस्य नञ्स्वरे (१) ॥

परिवृतो रथः ॥ १० ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात् परिवृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति, योऽस्ती परिवृतो रथश्चेत् स भवति । वक्षेण परिवृतो रथ वाञ्छो रथः । काम्बल । चार्मणः । रथ इति किम् ? वक्षेण परिवृत काय । समन्ताद्द्वेषितः परिवृत उच्यते । यस्य न कश्चिदवयवो वखादिभिवष्टित तत्र न भवति, तेनेह न-च्छात्रै परिवृतो रथः ॥

पाण्डुकम्बलादिनिः ॥ ११ ॥

पाण्डुकम्बलशब्दात्तृतीयासमर्थात्परिवृतो रथ इत्येतस्मिन्नर्थे इति प्रत्ययो भवति । अणोऽपवाद । पाण्डुकम्बली । पाण्डुकम्बलिनी । पाण्डुकम्बलिनः । पाण्डुकम्बलशब्दो राजास्तरणस्य वर्णकम्बलस्य वाचकः । मत्वर्थयिनैव सिद्धे वचनमणो निवृत्त्यर्थम् ॥

द्वैपवैयाघ्रादञ् ॥ १२ ॥

द्वैपिन्याग्रयोर्विकारभूते चर्मणी द्वैपवैयाघ्रे, तान्या तृतीयासमर्थाभ्या परिवृतो रथ इत्येतस्मिन्नर्थेऽञ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवाद । स्वरे विशेषः । द्वैपेन परिवृतो रथो द्वैपः । वैयाघ्र ॥

कौमारापूर्ववचने ॥ १३ ॥

कौमार इत्येतदग्रप्रत्ययान्त निपात्यतेऽपूर्ववचने । पाणिग्रहणस्यापूर्ववचनम् । उभयत त्रियाम् अपूर्वत्वे निपातनमेतत् । अपूर्वपति कुमारी पतिरुपपन्न कौमार पति । कुमारीशब्दाद् द्वितीयासमर्थादुपयन्तरि प्रत्ययः । अपूर्वपति कुमारी पतिमुपपन्न कौमारी भार्या । प्रथमान्तादेव स्वार्थं प्रत्ययोऽपूर्वत्वे शोभे ॥

वाम—तृतीयासमर्थं वामदेव शब्द से ‘दृष्ट साम’ अर्थ में क्यत् तथा इय प्रत्यय होते हैं विकल्प से ।

परिवृतो.—तृतीयासमर्थं शब्द से ‘परिवृत’ अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं यदि नञ् परिवृत पदार्थ रथ हाता हो ।

पाण्डु—तृतीयासमर्थं पाण्डुकम्बल शब्द से ‘परिवृतो रथ’ अर्थ में इति प्रत्यय होता है ।

द्वैप—तृतीयासमर्थं द्वैप तथा वैयाघ्र शब्दों से ‘परिवृतो रथ’ अर्थ में अञ् प्रत्यय होता है ।

कौमारा—अपूर्ववचन अर्थ में कौमार श-द का निपातन किया जाता है ।

(१) नञ्स्वर इति—नञ्प्रत्यय स्वरो नञ्स्वरः—उत्तरपदान्तोदात्तत्वम्, तस्मिन्विधीयमाने इत्यर्थः ।

कौमारापूर्ववचने कुमारां अग्निधीयते ।

अपूर्वत्व यदा तस्या, कुमारां भवतीति वा ॥

कुमारां भव. कौमारः पतिः, तस्य स्त्री कौमारी भवतीति सिद्धम् ॥

तत्रोद्भृतममत्रेभ्यः ॥ १४ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थादमत्रवाचिनः शब्दाद्भृतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । भुक्तोच्छ्रितमुद्भृतमुच्यते, यस्योद्धारणमिति(१) प्रसिद्धिः । अमत्रं भाजनं पात्रमुच्यते । शरावद्भृत- शाराव ओदनः । मास्त्रिक' । कार्पर'. । अमत्रेभ्य इति किम् ? पाणानुद्भृत ओदनः । तत्रेति सप्तमी समर्थविभक्ति. "शीराद् ढञ्" इति यावदनुवर्तते ॥

स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते ॥ १५ ॥

स्थण्डिलशब्दात्सप्तमीसमर्थात् शयितर्याभयेयं यथाविहितं प्रत्ययो भवति समुदायेन चैद् व्रतं गम्यते । व्रतमिति शास्त्रतो नियम उच्यते । स्थण्डिले शयितु व्रत-मस्य स्थण्डिलो भिक्षु' । स्थण्डिलो महाबारी । व्रत इति किम् ? स्थण्डिले शोभे ब्रह्मवत् ॥

संस्कृतं भक्षाः ॥ १६ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात्संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यात्संस्कृतं भक्षक्षेत्रे भवन्ति । सरविशदमभ्यवहार्यं भक्षमित्युच्यते(२) । सत् उक्कर्पाधानं संस्कारः । आप्ते संस्कृता भक्षा आप्ता अपूपा' । कालशाः । कौम्भाः । भक्षा इति किम् ? पुष्पपुटे संस्कृतं मालागुणः ॥

शूलोखाद्यत् ॥ १७ ॥

शूलशब्दादुखा(३)शब्दाच्च सप्तमीसमर्थात्संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवाद्. । शूले संस्कृत शूल्यं मांसम् । उच्यम् ॥

दध्नष्टकं ॥ १८ ॥

दधिशब्दात्सप्तमीसमर्थात्संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे ढक् प्रत्ययो भवति । दधनि संस्कृतं दाधिकम् । ननु च संस्कृतार्थे प्राग्वहतेष्टक वचयति, तेनैव सिद्धम् ? न सिद्धयति, दध्ना हि तत्संस्कृत यस्य दधिकृतमेवोक्कर्पाधानम्, इह तु दधि केवलमाधारभूतम्, दध्ना-न्तरेण लवणादिना संस्कार- क्रियते ॥

तत्रोद्भृतम्—सप्तमीसमर्थे पात्रवाचक शब्द से 'उद्भृत' अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

स्थण्डिलाद्—सप्तमीसमर्थे स्थण्डिल शब्द से 'शयितु' अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं यदि समुदाय से व्रत की प्रतीति होती हो ।

संस्कृतम्—सप्तमीसमर्थे शब्द से 'संस्कृत' अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं यदि वह संस्कृत पदार्थ भक्ष (कठिन तथा विनूद भोज्य पदार्थ) होता हो ।

शूलोखात्—सप्तमीसमर्थे शूल शब्द तथा उखा शब्दों से 'संस्कृत भक्षा' अर्थ में वत् प्रत्यय होता है ।

दध्न-सप्तमीसमर्थे दधि शब्द से 'संस्कृत भक्षा' अर्थ में ढक् प्रत्यय होता है ।

(१) अत्रोद्धारणपूर्वके निधाने वर्तते । तेन सप्तमीसमर्थादिभक्तिर्नापपद्यते ।

(२) महाशब्देनोच्यते इति पदमश्वर्या पाठः ।

(३) उखा पात्रविशेष ।

उदधितोऽन्यतरस्याम् ॥ १९ ॥

उदधिवृद्धत्वात्सप्तमीसप्तमार्थात् संस्कृत भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थेऽन्यतरस्या ठक् प्रत्ययो भवति । पक्षे यथाप्राप्तमण् भवति । औदधितम्, औदधित्कम् ॥

क्षीराड्डञ् ॥ २० ॥

क्षीराड्डत्वात् सप्तमीसप्तमार्थात् संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे ढञ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । क्षीरे संस्कृता क्षीरेयी यवाग् ॥

साऽस्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम् ॥ २१ ॥

सेति प्रथमासमार्थाद् अस्मिन्निति सप्तम्यर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं पौर्णमासी चेन्नवति, इतिकरणस्तत्तश्चेद्विषया । सज्ञायामिति समुदायोपाधि, प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा गम्यत इति । मासाद्धमाससवत्सराणामेषा सज्ञा । पौषी पौर्णमासी अस्मिन् पौषो मासः, पौषोऽर्द्धमासः, पौष सवत्सरः । इह न भवति-पौषी पौर्णमासी अस्मिन् दशरात्र इति । भृतरुमासे च(१) न भवति । इतिकरणस्य च तुल्यमेव फलं प्रयोगानुसरणम्, तत्र किमर्थं द्वयमुपादीयते ? सज्ञाशब्देन तुल्यतामितिकरणस्य ज्ञापयितुम्, न ह्ययं लोके तथा प्रसिद्धः । सज्ञार्थत्वे(२) तु सप्रति ज्ञापिते यत्तत्र तत्रोच्यते इतिकरणस्तत्तश्चेद्विषयेति तदुपपन्नं भवति । अथ पौर्णमासीति कोऽयं शब्दः ? पूर्णमासादण् पौर्णमासी । अथवा, पूर्णो मा पूर्णमा, पूर्णमास इयं पौर्णमासी । सा इति चन्द्र उच्यते ॥

आप्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् ॥ २२ ॥

सास्मिन्पौर्णमासीति सर्वमनुवर्तते । आप्रहायणीशब्दादश्वत्थशब्दाच्च प्रथमासमार्थात्पौर्णमास्युपाधिकाद् अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । आप्रहायणिको मासः, अर्द्धमासः, सवत्सरः । एवमाश्वत्थिक ॥

विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकात्तिकीचैत्रीभ्यः ॥ २३ ॥

फाल्गुन्यादयः पौर्णमासीशब्दास्तेभ्यो विभाषा ठक् प्रत्ययो भवति, सास्मिन् पौर्णमासीति मज्ञायामित्यतस्मिन् विषये । नित्यमणि प्राप्तं पक्षे ढविधीयते ।

उदधिवत्—सप्तमीसप्तमर्थं उदधिवृद्ध शब्द से 'संस्कृत भक्षा' अर्थ में विकल्प से ठक् प्रत्यय होता है ।

क्षीराद्—सप्तमीसप्तमर्थं क्षीर शब्द से 'संस्कृत भक्षा' अर्थ में ढञ् प्रत्यय होता है ।

सास्मिन्—प्रथमासमर्थं शब्द से सप्तम्यर्थं में यथाविहित प्रत्यय होने हैं यदि वह सप्तम्यर्थं पौर्णमासीस्वरूप हो ।

आप्र—प्रथमासमर्थं पौर्णमासी-प्रतिपादक आप्रहायणी तथा अश्वत्थ शब्दों से सप्तम्यर्थं मे ठक् प्रत्यय होता है ।

विभाषा—प्रथमासमर्थं पौर्णमासी-प्रतिपादक फाल्गुनी, कृत्वा, कात्तिकी तथा चैत्री शब्दों से विकल्प से ठक् प्रत्यय होता है ।

(१) भृतरुमासे चेति—भृता एव भृतरु कर्मकरा, तथा यो मास कर्मकरणादारभ्य त्रिंशद्दशरुक्षण स यदा पौष्या पौर्णमास्या तदान् भवति वस्तुतश्च न माषादिभ्यपदेशभाक् तदेत्यर्थः ।

(२) सज्ञार्थत्वे इति—सज्ञया तुल्योर्थो यस्य स सज्ञायः । तस्य भावः सज्ञार्थत्वं, तस्मिन् सज्ञार्थत्वे इति ।

फाल्गुनो मासः, फाल्गुनिकः । श्रावण, श्रावणिकः । कार्तिक, कार्तिकिकः । चैत्र, चैत्रिकः ॥

सास्य देवता ॥ २४ ॥

सेति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं देवता चैत् सा भवति । यागस्यप्रदानं देवता देवस्य पुरोडाशादेः स्वामिनी, तस्मिन्नभिधेये प्रत्ययः । इन्द्रो देवतास्य ऐन्द्र हविः । आदित्यम् । वाहेस्प्रत्ययम् । प्राजापत्यम् । देवतेति किम् ? कन्या देवतास्य । कथमेन्द्रो मन्त्र ? मन्त्रस्तुत्यमपि देवतेत्युपचरन्ति । कथमाग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतेति ? उपमानान्नविष्यति । “महाराजप्रोष्ठपदाट्ठन्” इति यावत् “सास्य देवता” इत्यधिकारः । सेति प्रकृते पुनः समर्थविभक्तिः निर्देशा संज्ञागिबुध्यर्थः ॥

कस्येत् ॥ २५ ॥

कश्चन्दो देवताया प्रजापतेर्वाचक, ततः पूर्वैर्गैवाण्प्रत्ययः सिद्ध इकारादेशार्थं वचनम् । कस्य इकारादेशो भवति प्रत्ययसन्नियोगेन । काय हविः । कायमेककपालं निर्वपेत् ॥

शुक्राद् घन् ॥ २६ ॥

शुक्रशब्दात् सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे घन् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । शुक्रिथं हविः । शुक्रियोऽध्यायः ॥

अपोनप्त्रपान्नपतृभ्यां घः ॥ २७ ॥

अपोनप्त् अपान्नप्त् इत्येताभ्यां घ प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । अपोनप्त्रिय हविः । अपान्नप्त्रियम् । अपोनपात्, अपान्नपादिति देवताया नामधेये एते । तयोस्तु प्रत्ययसन्नियोगेन रूपमिदं निपात्यते ॥

छ च ॥ २८ ॥

अपोनप्त्, अपान्नप्त् इत्येताभ्यां छकारः प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । अपोनप्त्रीय हविः । अपान्नप्त्रीयम् । योगविभागं सख्यातानुदेशपरिहारार्थं । ऋप्रकरणे पैत्राक्षीपुत्रादिभ्य उपसक्त्यान्तम् । पैत्राक्षीपुत्रीयम् । तार्णविन्द्वीयम् । छत्तरुद्राच्छ्वश्च घश्च । छत्तरुद्रीयम्, छत्तरुद्रीयम् ॥

मास्य—प्रथमासमर्थं शब्द से षष्ठ्यर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं यदि वह षष्ठ्यर्थं देवता ही ।

कस्येत्—प्रजापतिवाचक 'क' शब्द के स्थान में, देवतार्थक प्रत्यय के साथ-साथ, इकार आदेश भी हो जाता है ।

शुक्रात्—शुक्र शब्द से 'सास्य देवता' अर्थ में घन् प्रत्यय होता है ।

अपो—'सास्य देवता' अर्थ में अपोनप्त् तथा अपान्नप्त् शब्दों से घ प्रत्यय होता है ।

छ च—उपरोक्त शब्दों से छ प्रत्यय भी होता है ।

छप्रकरणे—छ प्रत्यय के प्रकरण में पैत्राक्षीपुत्र आदि शब्दों का भी प्रकृति के रूप में समावेश समझना चाहिए ।

छत्—छत्तरुद्र शब्द से 'सास्य देवता' अर्थ में छ तथा घ प्रत्यय होते हैं विकल्प से ।

महेन्द्राद् घाणां च ॥ २९ ॥

महेन्द्रशब्दाद् घाणां प्रत्ययौ भवतः, चकाराच्छ्रुच, सास्य देवतेत्यस्मिन् विपये ।
महेन्द्रो देवतास्य महेन्द्रिय इवि, माहेन्द्रम्, महेन्द्रीयम् ॥

सोमाद् व्यण् ॥ ३० ॥

सोमशब्दाद् व्यण्प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन् विपये । अणोऽपवाद् ।
णकारो वृद्धर्थः । टकारो ङीवर्थः । सोमो देवतास्य सौम्य इवि । सौम्य सूत्रम् ।
सौमी ऋक् ॥

वाय्वृतुपित्रपसो यत् ॥ ३१ ॥

वाय्वादिभ्यः शब्देभ्यो यत्प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन् विपये । अणोऽपवाद् ।
वायुदेवतास्य वायव्यम् । श्रुतव्यम् । पितृव्यम् (१) । उपस्यम् ॥

द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाञ्च च ॥ ३२ ॥

द्यावापृथिव्यादिभ्यश्च प्रत्ययो भवति चराराद् यत् सास्य देवतेत्यस्मिन् विपये ।
अणो ष्यस्य चापवाद् । रौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यां देवते अस्य द्यावापृथिवीयम्,
द्यावापृथिव्यम् । शुनश्च सीरश्च ती देवते अस्याति शुनासीरीयम्, शुनासीर्यम् । शुनो
वायुः । सीर आदित्यः । मरुत्वान् देवतास्य मरुत्वतीयम्, मरुत्वत्यम् । अग्नीषोमीयम्,
अग्नीषोम्यम् । वास्तोष्पतीयम् वास्तोष्पत्यम् । गृहमेधीयम्, गृहमेध्यम् ॥

अग्नेर्दक् ॥ ३३ ॥

अग्निशब्दाद् ढक् प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन् विपये । अणोऽपवाद् ।
अग्निदेवतास्य अग्नेयोऽष्टाकपालः । ष्टप्राग्दीव्यतीयेषु तद्विदार्येषु सर्वत्राग्निऋलिभ्या
ढक्प्रत्ययः ॥

कालेभ्यो भववत् ॥ ३४ ॥

कालवितोपवाचिभ्यः शब्देभ्यो भववत्प्रत्यया भवन्ति सास्य देवतेत्यस्मिन् विपये ।
“कालाद्गन्” इति प्रकरणे भवे प्रत्यया विधास्यन्ते, ते सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे तथैवेत्यन्ते,
तदर्थमिदमुच्यते । इत्करण सर्वसाहस्यपरिग्रहार्थम् । मासे भव मासिकम् । आर्द्ध-
मासिकम् । सावसरिकम् । वासन्तम् । प्रावृषेण्यम् । तथा—मासो देवतास्य मासिकम् ।
आर्द्धमासिकम् । सावसरिकम् । वासन्तम् । प्रावृषेण्यम् ।

महेन्द्रात्—महेन्द्र शब्द से ‘सास्य देवता’ अर्थ में विकल्प से ष प्रत्यय तथा अण् प्रत्यय
होते हैं ।

सोमात्—सोम शब्द से ‘सास्य देवता’ अर्थ में व्यण् प्रत्यय होगा है ।

वाय्वृतु—वायु, ऋतु, पितृ तथा उपसू शब्दों से सास्य देवता’ अर्थ में यत् प्रत्यय होगा है ।

द्यावा—द्यावापृथिवी, शुनासीर, मरुत्व, अग्नाषोम, वास्तोष्पति तथा गृहमेध शब्दों से
जास्य देवता’ अर्थ में विकल्प से छ प्रत्यय तथा यत् प्रत्यय होंगे हैं ।

अग्ने—अग्नि शब्द से ‘सास्य देवता’ अर्थ में ढक् प्रत्यय होगा है ।

प्राग्दीव्य—प्राग्दीव्यतीय तद्विदार्येषु अर्थों में अग्नि तथा ऋलि शब्दों से ढक् प्रत्यय
समझना चाहिए ।

कालेभ्यो—कालवितोपवाचक शब्दों से भवार्थ में जिस प्रकार प्रत्ययों का विधान किया गया
है वही प्रकार देवतार्थ में भी समझना चाहिए ।

(१) पितृव्यमिति—रीड् श्रुत इति रीड्, यत्येति लोपः ।

महाराजप्रोष्ठपदाट्टञ् ॥ ३५ ॥

महाराजशब्दात्प्रोष्ठपदशब्दाच्च ठञ् प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । महा-
राजो देवतास्य नाहाराधिक्यम् । प्रोष्ठपदिकम् । छञ्प्रकरणे तस्मिन् वर्तते इति नव-
यज्ञादिभ्य उपसत्त्वानम् । नवयज्ञोऽस्मिन् वर्तते नावयज्ञिक कालः । पाकयज्ञिक ।
उत्पूर्वनासादन् । पूर्वनासोऽस्या वर्तते दौर्भेनासी तिग्मि ॥

पितृव्यनातुलनात्तामहपितामहाः ॥ ३६ ॥

पितृव्यादयो निपात्यन्ते । सप्तर्षिनाकिन्, प्रत्ययः, प्रत्ययार्थोऽनुबन्ध इति सर्वं
निपातनाद्विज्ञेयम् । पितृनातृभ्यां आतर्षनिर्घेये ष्वच् डुलच् इत्येतां प्रत्ययो निपा-
त्यन्ते । पितृभ्राता पितृव्यम् । नातृभ्राता नातुलम् । छान्तां पितरि डानहच्, नातरि
पिबच् । तान्यामेव पितरि डानहच् प्रत्ययो भवति । पितुः पिता पितानहः । नातुः पिता
नातानहः । नातरि षिबच् । पितानही । नातानही । छत्रवैदुंथे सोऽदूत्तनरोस्यो
दक्ष्याः । अवंदुंथनवितोऽन् । अविदूसन् । अविनरोत्तन् । छत्रिनिष्कल्पिः अपेभौ
प्रत्ययो वक्तव्यौ । निष्कलत्तिलत्तिलपिङ्गः । तिलपत्रम् । छत्रिअरुद्वन्द्वसि ङिबच् ।
तिक्विङ्गः ॥

तस्य समूहः ॥ ३७ ॥

तस्येति षष्ठीसप्तम्यां समूह इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । किमि-
होदाहरणम् ? पितृवदाष्टुदात्तमगोर्वं यस्य च नान्यद्व्यतिपदं प्रहणम् । अविचाट्टकं
वक्ष्यति—“अनुदात्तादेश्च”, “गोवाद् बुष्”, प्रतिपदं च—“केदाराद्यञ्” इत्येवमादि, तत्प-
रिहारेणात्रोदाहरण दृष्टव्यम्—काकाना नमूह काकम् । शौकम् (१) । बाकम् । “इनि-
व्रकप्रचक्ष” इति यावत्समूहाधिकारः । गुणादिभ्यो आनिञ्चक्यः । गुणग्रान् । करण-
ग्रान् । गुण । करण । ताव । शब्द । इन्द्रिय । बाहृतिगण (२) ॥

महाराज—महाराज तथा प्रोष्ठपद शब्दों से ‘नास्य देवता’ अर्थ में ठञ् प्रत्यय होता है ।
छञ्प्रकरणे—ठञ् के प्रकरण में ‘अस्मिन् वर्तते’ (इसमें वर्तमान है) अर्थ में नवयज्ञादि
शब्दों का भी समावेश अवगम्य है ।

पूर्व—पूर्वनास शब्द से वर्चनार्थ में अञ् प्रत्यय होता है ।

पितृव्य—भ्राता के लक्षण के लिए प्रयुक्त पितृ तथा नातृ शब्दों से क्रमशः ष्वच् तथा
डुलच् प्रत्यय होते हैं ।

तान्याम्—पिता के अर्थ में प्रयुक्त पितृ तथा नातृ शब्दों से डानहच् प्रत्यय होता है और
नातृलब्ध से विहित प्रत्यय पितृ भौ हो जाता है ।

अवे—अपि शब्द से दुष्ब अर्थ में सोऽ, सन् तथा नरोत्त प्रत्यय होते हैं ।

तिलात्—निष्कल तिल से पिञ्च तथा षेञ् प्रत्यय अवगम्य हैं ।

पिङ्—वेद में विहित तिलमन्त्रिक पिञ्च प्रत्यय किए भी हो जाता है ।

तस्य—षष्ठीसप्तमर्थ शब्द में समूह अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

गुणादिभ्य—गुण आदि शब्दों से नमूह अर्थ में जानच् प्रत्यय समलया चाहिये ।

(१) वस्तुतन्नु सौम्यकादिगणे शुक्लशब्दस्य पाठान् नेदनुदाहरणमिति शेषम् । दन्नेव
पदनञ्चरौकारोपि प्राह । (आना०)

(२) छत्रिवात्प्रत्यय पाठः ।

भिक्षादिभ्योऽण् ॥ ३८ ॥

भिक्षेत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽण् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । अण्प्रहण पाथकवाचनार्थम् । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । गार्भिणम् । युवतिशब्दोऽत्र पठ्यते, तस्य ग्रहणसामर्थ्यात् पुंवन्नाबो न भवति—“भस्याडे तद्धिते” इति । युवतीनां समूहो यौवतम् । भिक्षा । गभिणी । चैत्र । करीप । अद्भर । चर्मिन् । धर्मिन्(१) । सहस्र । युवति । पदाति । पद्धति । अथर्वन्(२) । दक्षिणा । भूत(३) ॥

गोत्रोक्षोष्टोरभ्राराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद् वुञ् ॥ ३९ ॥

गोत्रादिभ्यो वुञ्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । अपत्याधिकाराद्भ्यत्र लौकिक गोत्रं गृह्यतेऽप्रत्यमात्रं न तु पौत्रप्रभृत्येव । औपगवानां समूह औपगधकम् । कापटवकम् । उच्चन्-औचकम् । उष्ट्र-औष्ट्रकम् । उरभ्र-औरभ्रकम् । राजन्-राजकम् । राजन्व-राजन्यकम् । राजपुत्र-राजपुत्रकम् । वत्स-वात्सकम् । मनुष्य-मानुष्यकम् । अज-आजकम् । “प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवान्” इति यलोपो न भवति—“आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति” इति । वृद्धाच्चेति वक्तव्यम् । वृद्धानां समूहो वार्दकम् ॥

केदाराद्यश्च ॥ ४० ॥

केदारशब्दात् यञ् प्रत्ययो भवति, चकाराद् वुञ् च, तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । अचित्तलक्षणस्य उक्तोऽपवादः । केदाराणां समूह कैदार्यम् । कैदारकम् । गणिकायाश्च यञ्चक्यम् । गणिकानां समूहो गाणिक्यम् ॥

ठञ् क्वचिन्श्च ॥ ४१ ॥

कनचिन्शब्दाद्ठञ् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । क्वचिनां समूह क्वाचिकम् । चकार केदारादित्यस्यानुकर्मणार्थः । केदाराणां समूहः कैदारिकम् ॥

ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् ॥ ४२ ॥

ब्राह्मणादिभ्यः शब्देभ्यो यन् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । नकार-स्वरार्थः । ब्राह्मणानां समूहो ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाडभ्यम् । अयन्प्रकरणे ष्टुष्टुप-

भिक्षादिभ्योऽण्—भिक्षा आदि शब्दों से समूह अर्थ में अण् प्रत्यय होता है । गोत्रोक्षोष्टोरभ्र—गोत्र आदि शब्दों से समूह अर्थ में वुञ् प्रत्यय होता है । वृद्धाच्चेति—वृद्ध शब्द से भी समूहार्थक वुञ् प्रत्यय समझना चाहिए । केदारात्—केदार शब्द से भी समूह अर्थ में क्वचिन् से यन् तथा वुञ् प्रत्यय होते हैं । गणिकायाश्च—गणिका शब्द से भी समूह अर्थ में यञ् प्रत्यय समझना चाहिए । ठञ्—क्वचिन् तथा केदार शब्दों से समूह अर्थ में ठञ् प्रत्यय होता है । ब्राह्मण—ब्राह्मण, मानव तथा वाडव शब्दों से समूह अर्थ में यन् प्रत्यय होता है । यन्प्रकरणे—षुष्टु शब्द से भी यन् प्रत्यय समझना चाहिए ।

(१) चर्मन् , धर्मन् इति पाठ ।

(२) अर्बन् इति पाठ ।

(३) विषय । ओत्र । वृक्षादिभ्यः खण्ड । वृक्षपण्ड । तरुपण्ड । वृक्ष, तरु, पादप, इत्यधिकं क्वचित् । क्वचित्तु—वृक्षादिभ्यः षण्डप्रत्ययो भवति । वृक्षपण्ड । तरुपण्ड ।

सख्यानम् । पृष्ठानां समूह पृष्ठम् । अह् अ. क्रतौ । अह्वा समूहोऽहीन. क्रु ।
 क्रताविति किम् ? आह्. । खण्डिकादिषु दर्शनादभवति । अपर्या णस्वकथ्य. । पर्यानां
 समूह पार्श्वम् । पदसंज्ञकत्वाद् गुणो न भवति । अवातादूल । वाताना समूहो
 वात् (१) ॥

ग्रामजनवन्धुसहायेभ्यस्तल् ॥ ४३ ॥

ग्रामादिभ्यस्तल् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । ग्रामाणा समूहो
 ग्रामता । जनता । वन्धुता । सहायता । अगजाच्चेति चकथ्यम् । गजाना समूहो
 गजता ॥

अनुदात्तादेरञ् ॥ ४४ ॥

अनुदात्तादेः शब्दादञ्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । कपोतानां
 समूह कापोतम् । मायूरम् । तत्तिरम् ॥

खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

खण्डिका इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽन् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्
 विषये । आयुदात्तार्थमचित्ताथं च वचनम् । खण्डिकाना समूह. खण्डिकम् । वाढवम् ।
 बुद्रकमालवशब्दोऽत्र पर्यते । बुद्रकाश्च मालवाश्चेति कृत्त्रियद्वन्द्वम् । तत पूर्वैर्गोवाणि
 सिद्धे वचन गोत्रबुन्वाधनार्थम् । ननु च परत्वाद्ना बुन् वाधिष्यते । न च गोत्रसमु-
 दायो गोत्रम्, न च तदन्तविधिरत्रास्ति ? एष तर्हि एतज्ज्ञापयति-बुनि पूर्वविप्रति-
 पेधः, सामूहिकेषु च तदन्तविधिरस्तीति । प्रयोजनमौपगचक कापटवकमिति बुन्
 भवति, वानहस्तिकं गौधेनुकमिति च तदन्तविधिः । बुद्रकमालवादित्येतावता योग-
 विभागेन पूर्वप्रतिपेधस्तदन्तविधिश्च ज्ञापितः, पुनरस्यैव नियमार्थमुच्यते-सेना-
 सज्ञायामिति । बुद्रकमालवाःसेनासज्ञायामेवाभवति । बौद्रकमालवी सेना । बौद्रक-
 मालवकमन्यत् (२) ।

अन्सिद्धिरनुदात्तादेः कोऽर्थः बुद्रकमालवात् ।

गोत्राद्बुन् न च तद्गोत्र तदन्ताच्च च सर्वत ॥

ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे तथा चापिशलेर्विधिः ।

सेनाया नियमार्थं च यथा बाध्यत चान् बुजा ॥

खण्डिका । बढवा । बुद्रकमालवाःसेनासज्ञायाम् । मिडुक । शुक । उलुक । अन् ।
 युग । अहन् । वरत्रा । हलवन्ध ॥

अह् —अह् शब्द से, क्रतु के अभिधेय होने पर, समूह अर्थ में ख प्रत्यय होता है ।

पर्या —पर्या शब्द में समूह अर्थ में णस् प्रत्यय समझना चाहिए ।

वातात् —वान शब्द से समूह अर्थ में ऊल प्रत्यय समझना चाहिए ।

ग्राम —ग्राम, जन, वन्धु तथा सहाय शब्दों से समूह अर्थ में तल् प्रत्यय होता है ।

गजाच्चेति —गज शब्द से भी समूहार्थ में तल् प्रत्यय समझना चाहिए ।

अनुदात्तादेः —अनुदात्तादि शब्दों से समूहार्थ में अन् प्रत्यय होता है ।

खण्डिकादिभ्यश्च —खण्डिका आदि शब्दों से भी समूह अर्थ में अन् प्रत्यय होता है ।

(१) कचिन्नास्त्वय पाठः ।

(२) अत्राधिक क्वचित् —गीनलक्षणो बुनेव भवति इति ।

चरणेभ्यो धर्मवत् ॥ ४६ ॥

‘चरणशब्दा’ कटकलापाद्य, तेभ्यः पठ्यसमर्थेभ्यः समूहे धर्मवत् प्रत्यया भवन्ति । “गोत्रचरणानुबुद्ध” इत्यारभ्य प्रत्यया चच्यन्ते, तत्र चेदमुच्यते—चरणाद्दर्माज्ञायोरिति, तेन धर्मवदित्यतिदेशः कियते । वतिः सर्वसादर्यार्थः । कठानां धर्मः काठकम् । कालापकम् । द्यान्दोग्यम् । औक्थिवयम् । आथर्वणम् । तथा समूहेऽपि—काठकम्, कालापकम्, द्यान्दोग्यम्, औक्थिवयम्, आथर्वणम् ॥

अचित्तहस्तिधेनोष्ठक ॥ ४७ ॥

अचित्तार्थेभ्यो हस्तिधेनुशब्दाभ्यां च ठक् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । अणञोरपवादः । अपूपानां समूहे आपूपिकम् । शाण्डुलिकम् । हास्तिकम् । धेनुकम् । ङधेनोरनञ इति वक्तव्यम् ॥ आधेनवम् ॥

केशाश्वभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् ॥ ४८ ॥

केश, अश्व इत्येताभ्यां यथासक्य यञ्, छ इत्येतां प्रत्ययौ भवतोऽन्यतरस्या तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । केशानां समूहः कैश्यम्, कैशिकम् । अश्वानां समूहः आश्वम्, अधीयम् ॥

पाशादिभ्यो यः ॥ ४९ ॥

पाशादिभ्यो यः प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । पाशानां समूहः पाश्या । वृथा(१) । पाशः वृणः धूमः नातः अद्धारः पोतः बालकः पिडकः पिडाकः शकटः हलः तडः वन(२) ॥

खलगोरथात् ॥ ५० ॥

खलगोरथशब्देभ्यो यः प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । खलानां समूहः खल्या । गन्या । रथ्या । पाशादिष्वपाठ उत्तरार्थं (३) ।

इनित्रकट्यचश्च ॥ ५१ ॥

खलगोरथशब्देभ्यो यथासक्यम् इनि, त्र, कट्यच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । खलिनी । गोत्रा । रथकल्या । खलादिभ्यः इनिर्धत्तम् ॥ डाकिनी । कुण्डलिनी । कुटुम्बिनी । कमलादिभ्यः खण्डच् प्रत्ययो भवति ॥ कमलखण्डम् । अम्भोज-

चरणेभ्यो—पठ्यसमर्थं चरणवाचक शब्दों से समूह अर्थ में धर्मार्थक प्रत्ययों की तरह प्रत्यय होने हैं ।

अचित्त—अचित्तार्थक, हरित तथा धेनु शब्दों से समूहार्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

धेनो—अनञ्पूर्वक धेनु शब्द से ठक् प्रत्यय समझना चाहिए ।

केशाश्वभ्याम्—केश तथा अश्व शब्दों से समूहार्थ में क्रमशः यञ् तथा छ प्रत्यय होने हैं विकल्प में ।

पाशादिभ्यो—पाश आदि शब्दों से समूहार्थ में यः प्रत्यय होता है ।

खल—खल गो तथा रथ शब्दों से समूहार्थ में यः प्रत्यय होता है ।

इनित्र—खल, गो तथा रथ शब्दों से समूहार्थ में क्रमशः इनि, त्र तथा कट्यच् प्रत्यय होने हैं ।

खलादिभ्यः—खल आदि शब्दों से इनि प्रत्यय समझना चाहिए ।

कमलादिभ्यः—कमल आदि शब्दों से खण्डच् प्रत्यय समझना चाहिए ।

(१) अत्र श्रीछिद्दस्य लोकाश्रयत्वात्सिद्धस्यैत्यपि पुस्तकान्तरे ।

(२) पाटलका, गल इति कश्चिदधिकम् ।

(३) योगविभाय उत्तरार्थं इति पाठान्तरम् ।

खण्डम् । कमल । अम्भोज । पद्मिनी । कुमुद । सरोज । पद्म । नलिनी । कैरविणी । कमलाविराकृतिगणः । ॐ नरकरितुरद्राणा स्कन्धश्च प्रत्ययः ॐ । नरस्कन्धः । करिस्कन्धः । तुरङ्गस्कन्धः । ॐ पूर्वादिभ्यः काण्ड प्रत्ययो भवेति ॐ । पूर्वकाण्डम् । तृणकाण्डम् । कर्मकाण्डम् (१) ।

विषयो देशे ॥ ५२ ॥

समुद्र इति निवृत्तम् । पट्टी समर्थविभक्तिरनुवर्तते । तस्येति षष्ठीसमर्थान्द विषय इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, योऽसौ विषयो देशश्चेत्स भवति । विषय शब्दो बहुवचनं—कचिद् ग्रामसमुदाये वर्तते—विषयो लब्ध इति, कचिदिन्द्रियग्राह्ये—चक्षुर्विषयो रूपमिति, कचिदत्यन्तशीलिते ज्ञेयं—देवदत्तस्य विषयोऽनुवाक इति, कचिदन्यत्राभावे—मत्स्याना विषयो जलमिति । तत्र देशग्रहणं ग्रामसमुदायप्रतिपत्त्यर्थम् । शिवीनां विषयो देश शबः । औष्णः देश इति किम् ? देववत्स्य विषयोऽनुवाक ॥

राजन्यादिभ्यो बुञ् ॥ ५३ ॥

राजन्यादिभ्यः शब्देभ्यो बुञ् प्रत्ययो भवति विषयो देश इत्येतस्मिन्नर्थे । अणोऽपवादः । राजन्यानां विषयो देश राजन्यकः । देवयानकः । आकृतिगणश्चायम् । मालवानां विषयो देशः मालवकः । वैराटकः । त्रैगर्तकः । राजन्यः । देवयान । शालङ्कायन । जालन्धरायण । आत्मकामेय । अम्बरीपुत्र । वसाति । वैलव्वन । शैलूप । उदुम्बर । वैल्वल । आर्जुनायन । सम्प्रिय । दाक्षि । ऊर्णनाभ (२) ॥

भौरिक्याद्यैपुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ ॥ ५४ ॥

भौरिक्यादिभ्यः ऐपुकार्यादिभ्यश्च यथासक्य विधल्, भक्तल् इत्येतौ प्रत्ययो भवतो विषयो देश इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । भौरिकिविधः । वैपेयविधः । ऐपुकार्यादिभ्यः—ऐपुकारिभक्तः, सारस्यायनभक्त । भौरिकि । वैपेय । भौलिकि । चैटयत । कामेय । वाणिजक । बालिज । बालिज्जक । शैकयत । वैकयत । इति भौरिक्यादिः ॥ ऐपुकारि । सारस्यायन । चान्द्रायण । ह्रवाणायण । श्यायण । औढायन । जीलायन । खाडायन । सौवीर । दासमित्रि । दासमित्रायण । शौद्रायण (३) । दाणायण । शगण्ड । ताव्यायण । शौभ्रायण । साचण्डि । शौण्डि । वैश्वमाणव । वैश्वधेनव । नद । तुण्डदेव । विशदेव (४) ॥

नरकरि—नर, करि तथा तुरङ्ग शब्दों से स्कन्धन् प्रत्यय समझना चाहिए ।

पूर्वादिभ्यः—पूर्व आदि शब्दों से काण्ड प्रत्यय समझना चाहिए ।

विषयो—षष्ठीसमर्थ शब्दों से विषय अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं यदि वह विषय देशात्मक हो ।

राजन्यादिभ्यः—राजन्य आदि शब्दों से 'विषयो देश' अर्थ में बुञ् प्रत्यय होता है ।

भौरि—भौरिक्य आदि शब्दों तथा ऐपुकारि आदि शब्दों से यथाक्रम विधल् तथा भक्तल् प्रत्यय होते हैं 'विषयो देश' अर्थ में ।

(१) कमलादिभ्य इत्यारभ्य कर्मकाण्डमित्यन्तः कचिन्नारित पाठ ।

(२) अत्राधिकमिदम्—अर्पात, अत्रीड, वीतल, वात्रक इति ।

(३) शोद्राण इति पण्डितपत्रमुदितपुस्तके ।

(४) अधिकमग्नेदम् कचिद्—अलायत, औलालायत, शौण्ड, शयाण्ड, वैद्रेव इति ।

सोऽस्यादिरितिच्छन्दसः प्रगाथेषु ॥ ५५ ॥

स इति समर्थविभक्तिः । अस्येति प्रत्ययार्थः । आदिरिति प्रकृतिविशेषणम् । इति-करणो विवक्षार्थः । छन्दस इति प्रकृतिनिर्देशः । प्रगाथेष्विति प्रत्ययार्थविशेषणम् । स इति प्रथमासमर्थान्दस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं छन्दसश्चेत्तादिर्भवति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं प्रगाथारश्चेत् भवन्ति, इतिकरणस्तत्तदश्चेद्विवक्षा । षड्किरादिरस्य पाठक प्रगाथः । अनुष्टुभः । जागतः (१) । आदिरिति किम् ? अनुष्टुभस्यमस्य प्रगाथस्य । छन्दस इति किम् ? उदुत्यदाद् आदिरस्य प्रगाथस्य । प्रगाथेष्विति किम् ? षड्किरादिरस्यानुवाकस्य । प्रगाथशब्दः क्रियानिमित्तकः कश्चिदेष मन्त्रविशेषे वर्तते । यत्र । अर्चं प्रग्रथनेन तिस्रः क्रियन्ते स (२) प्रग्रथनाप्रकर्षगानाद्वा प्रगाथ इत्युच्यते । छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसके स्वार्थं उपसर्गानम् । त्रिष्टुबेव षण्डुभम् । जागतम् ॥

सङ्ग्रामे प्रयोजनयोद्भूभ्यः ॥ ५६ ॥

सोऽस्येति समर्थविभक्तिः, प्रत्ययार्थंश्चानुवर्तते । प्रथमासमर्थविशेषणं प्रयोजनं योद्धारश्च । प्रत्ययार्थविशेषणं सङ्ग्रामः । प्रयोजनवाचिभ्यो योद्भूवाचिभ्यश्च शब्देभ्यः प्रथमासमर्थभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे सङ्ग्रामेऽभिधेये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । भद्राः स्योद्धनस्य सङ्ग्रामस्य आङ्गं सङ्ग्रामः । सौभद्रः । सौरिभ्यः । योद्भूभ्यः—यद्दिपल्ल, योद्धारोऽस्य सङ्ग्रामस्य आङ्गिमात् । स्यान्द्वाचः । भारतः । सङ्ग्राम इति किम् ? सुभद्रा प्रयोजनस्य दानस्य । प्रयोजनयोद्भूभ्य इति किम् ? सुभद्रा प्रेरिक्यास्य सङ्ग्रामस्य ॥

तदस्या प्रहरणमिति क्रीडाया णः ॥ ५७ ॥

तदिति प्रथमासमर्थान्दस्यामिति सप्तम्यर्थे णः प्रत्ययो भवति, यत्तदिति निर्दिष्टं प्रहरणं चेत्तद्व्यति, यदस्यामिति निर्दिष्टं क्रीडा चेत्सा भवति । इतिकरणस्तत्तदश्चेद्विवक्षा । षण्डः प्रहरणस्य क्रीडाया दाण्डा । मौष्टा । प्रहरणमिति किम् ? माला भूषण-स्य क्रीडायाम् । क्रीडायामिति किम् ? लङ् प्रहरणस्य सेनायाम् ॥

घञः सास्यो क्रियेति जः ॥ ५८ ॥

मिति समर्थविभक्तिः । सास्यमिति प्रत्ययार्थं स्त्रीलिङ्गः । क्रियेति प्रकृत्यर्थविशेषणम् । घञ इति प्रकृतिर्देशः । इतिकरणो विवक्षार्थः । घञन्तात्क्रियावाचिनः प्रथमासमर्थान्दस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे जः प्रत्ययो भवति । घञ इति कृद्प्रहरणम्, तत्र गतिकारक-पूर्वमपि गृह्यते । स्येनपातोऽस्या वर्तते स्येनम्पाता । तैलम्पाता । घञ इति किम् ?

सोऽस्यादि—प्रथमासमर्थं आदिगात् छन्दोवाचक शब्दः से प्रगाथात्मक षष्ठ्यर्थं की विवक्षा में यथाविहितं प्रत्ययः होते हैं ।

छन्दस—नपुंसक लिङ्ग में स्वार्थ में ही छन्दोवाचक शब्दों से प्रत्यय समझना चाहिये ।

सङ्ग्रामे—प्रथमासमर्थं प्रयोजनवाचक तथा योद्भूवाचक शब्दों में सङ्ग्रामात्मक षष्ठ्यर्थ के वाच्य होने पर यथाविहित प्रत्यय होने ह ।

नदस्याम्—प्रथमासमर्थं प्रहरणार्थक शब्दों से क्रीडात्मक मन्त्रस्यर्थ की वाच्यता की विवक्षा में ण प्रत्यय होता है ।

घञ—प्रथमासमर्थं घञ्प्रत्ययान्त क्रियावाचक शब्दों में स्त्रीलिङ्ग सप्तम्यर्थ की वाच्यता की विवक्षा में ज प्रत्यय होता है ।

(१) जगत इति षण्डिलपत्रमुद्रितपुस्तके पाठः ।

(२) प्रगागादिति षण्डिलपत्रमुद्रितपुस्तके पाठः । प्रग्रथनेनेति, प्रकर्षगाथनादिति न्यासे पाठः ।

श्वेनपतनमस्यां वर्त्तते । क्रियेति किम् ? प्राकारोस्यो वर्त्तते । अथ समर्थाविभक्तिः प्रत्ययार्थश्च कस्मात्पुनरुपादीयते, वापता द्वयमपि प्रकृतमेव ? क्रीडायामित्यनेन तत्सम्बद्धम्, अस्तदनुवृत्तौ क्रीडानुवृत्तिरपि सम्भान्येत । सामान्येन चेद विधानम् । दण्डपातोस्यां तिथौ वर्त्तते दण्डपाता तिथि । मौसलपाता तिथि ॥

तदधीते तद्वेद ॥ ५९ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादधीते वेद इत्येतयोरर्थयोर्यथाविहित प्रत्ययो भवति । इन्द्रोधीते छान्दस । वैयाकरण । नैरुक्तः । निमित्तानि वेद नैमित्त । मौहूर्त्तः । औत्पात । द्विस्तदग्रहणमधीयानविदुषोः पृथग्विधानार्थम् ॥

क्रतूक्यादिसूत्रान्ताट्ठक् ॥ ६० ॥

क्रतुविशेषवाचिभ्य उक्थादिभ्यश्च सूत्रान्ताच्च ट्ठक्प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन्विषये । अणोऽपवाद । अग्निष्टोममधीते वेद वा आग्निष्टोमिक । वाजपेयिकः । उक्थादिभ्यः—औक्थिक, लौकायतिक । सूत्रान्तात्—घातिकसूत्रिक, सामहसूत्रिक । सूत्रान्तादकल्पादेरित्यते ॥ कल्पसूत्रमधीते कल्पसूत्र, अणोव भवति । उदयशब्दः केषुचिदेव सामसु रुद्धः, यज्ञायज्ञोयात्परेण गानि गीयन्ते, न च साम्यधीयाने प्रत्यय इष्यते, किं तर्हि ? सामलक्षणे औक्थिक्ये वर्तमान उक्थशब्द प्रत्ययमुत्पादयति—उक्थमधीते औक्थिक । औक्थिक्यमधीत इत्यर्थः । औक्थिक्यशब्दाच्च प्रत्ययो न भवत्येव, अनभिधानात् । ऋषिचालक्षणकल्पान्तादिति वक्तव्यम् ॥ वायसविधिकः । सार्वविधिकः । गौलक्षणिक । आश्वलक्षणिक । मातृकल्पिकः । पाराशरकल्पिकः । ऋषिचालक्षणाच्च नाङ्गव्रधर्मसमर्गादिपूर्वाः ॥ अङ्गविद्यामधीते जाङ्गविद्य । चात्रविद्य । धार्मविद्य । सांसर्गविद्य । जैविद्य । आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणोभ्यश्चट्ठक्प्रत्ययः ॥ आख्यानाख्यायिकयोरर्थग्रहणमितिहासपुराणयोः स्वरूपग्रहणम् । यावक्रीतिक । प्रैयङ्गविकः । वासवदत्तिक । सौमनोत्तरिक । पृतिहासिक । पौराणिकः । सर्वसादेद्विगोश्च ल ॥ सर्ववेद । सर्वतन्त्रः । सादः—सर्वातिकः, ससप्रहः । द्विगो—द्विवेद, पञ्चव्याकरण । अनुसूर्लक्षणे च ॥ अनुसूर्नाम प्रत्ययस्तमधीते आनुसुकः । लाक्षिकः । लाक्षणिकः । इकल्प-

तदधीते—द्वितीयासमर्थं शब्द से 'अधीते' (पठ रहा है) तथा 'वेद' (जानता है) अर्थों में यथाविहित प्रत्यय होने हैं ।

क्रतूक्यादि—द्वितीयासमर्थं क्रतुविशेषवाचक, उक्थ आदि तथा सूत्रशब्दान्त शब्दों से ट्ठक् प्रत्यय होता है ।

सूत्रान्तात्—सूत्रशब्दान्त शब्दों में कल्पादिशब्दभिन्न शब्दों से ही उक्त ट्ठक् प्रत्यय समझना चाहिए ।

विद्या—विद्यान्त, लक्षणान्त तथा कल्पान्त शब्दों से भी ट्ठक् प्रत्यय समझना चाहिए ।

विद्या च—अङ्गपूर्वक, क्षेत्रपूर्वक, धर्मपूर्वक, ससर्गपूर्वक तथा त्रिपूर्वक विद्याशब्दान्त शब्दों से ट्ठक् प्रत्यय की अनुत्पत्ति समझनी चाहिए ।

आख्या—आख्यानार्थक, आख्यायिकार्थक, इतिहास तथा पुराण शब्दों में ट्ठक् प्रत्यय समझना चाहिए ।

सर्व—सर्वादि, सादि तथा द्विगु से उत्पन्न ट्ठक् प्रत्यय का ल (= लोप) समझना चाहिए ।

अनुसू—अनुसू, लक्ष्य तथा लक्षण शब्दों से ट्ठक् प्रत्यय समझना चाहिए ।

इकल्प—पद-शब्दांतरपदक शब्द से इकल्प प्रत्यय समझना चाहिए ।

दोत्तरपदात्तः । पूर्वपदिकः (१) । शतपद्यः पिकन् पयो बहुलम् । शतपयिकः, शतपयिकी । पष्टिपयिकः, पष्टिपयिकी । बहुलप्रहणादणपि भवति—शतपय, पाष्टिपयः । उक्थ । लोकायत । न्याय । न्यास । निमित्त । पुनरुक्त । निरुक्त । यज्ञ । चर्चा । धर्म । कमेतर । श्लक्ष्ण । सहिता । पद । क्रम । सधात । वृत्ति । सम्रह । गुणागुण । आयुर्वेद । सूत्रान्तादकल्पवादे । विद्यालक्षणकरान्तात् । विद्या चानद्रक्षत्रवर्मसंसर्गात्रिपूर्वा । आष्यानाष्यायिभेतिहासपुराणेभ्यश्च । सर्वसावेद्विगोश्च ल । अनुसृल्लक्षणे च । द्विपदी ज्योतिषि । अनुपद । अनुकल्प । अनुगुण । इरूपदोत्तरपदात् । शतपद्येः पयः पिकन् बहुलम् ॥

क्रमादिभ्यो वुन् ॥ ६१ ॥

क्रम इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो वुन्प्रत्ययो भवति तदधीते तद्भेदेत्यस्मिन् विषये । अणोऽपवाद । क्रमकः । पदकः । क्रम । पद । शिखा । मीमासा । सामन् ॥

अनुवाङ्मणादिनिः ॥ ६२ ॥

अनुवाङ्मणशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति तदधीते तद्भेदेत्यस्मिन्विषये । अणोऽपवाद । वाङ्मणसदृशोऽय ग्रन्थोऽनुवाङ्मणम्, तदधीतेऽनुवाङ्मणी, अनुवाङ्मणिनी, अनुवाङ्मणिन् । मत्त्वर्थे “अत इनिठनी” इति इनिना सिद्धम् । तत्रैतस्माद्ब्रह्मपि प्राप्नोति, अनभिधानाच्च भविष्यति ? अणो निवृत्त्यर्थं तर्हि वचनम् ॥

वसन्तादिभ्यष्टक ॥ ६३ ॥

वसन्त इत्येवमादिभ्यष्टकप्रत्ययो भवति तदधीते तद्भेदेत्यस्मिन् विषये । अणोऽपवाद । वसन्तसहचरितोऽय ग्रन्थो वसन्त, तमधीते वासन्तिक । वार्षिकः । वसन्त । वर्षा । शरत् । हेमन्त । शिशिर । प्रथम । गण । चरम । अनुगुण । अपर्वन् । अयर्वन् ॥

प्रोक्ताल्लुक् ॥ ६४ ॥

प्रोक्तसहचरितः प्रत्यय प्रोक्तः । प्रोक्तप्रत्ययान्तादध्यैत्वैदित्रोरुपस्य पाणिनिना प्रोक्त पाणिनीयम्, तदधीते पाणिनीय । आपिशलः । त्रिया स्वरे च विशेष । पाणिनीया लृङ्मणी ॥

सूत्राच्च कोपधात् ॥ ६५ ॥

सूत्रवाचिनः ककारोपधादुपस्य प्रत्ययस्य लुग् भवति । अप्रोक्तार्थं आरम्भः । पाणिनीयमष्टक सूत्रम्, तदधीते अष्टका पाणिनीया । दशका वैयाकरणदीया । त्रिकाः

शत—शतपूर्वक तथा पष्टिपूर्वक पथिन् शब्द से बहुल करके पिकन् प्रत्यय होता है ।
 क्रमादिभ्यः—क्रम आदि शब्दों से ‘अधीते’ तथा ‘वेद’ (जानना है) अर्थों में वुन् प्रत्यय होता है ।
 अनु—अनुवाङ्मण शब्द से ‘अधीते’ तथा ‘वेद’ अर्थों में इनि प्रत्यय होता है ।
 वसन्तादि—वसन्त आदि शब्दों से ‘अधीते’ तथा ‘वेद’ अर्थों में ठक् प्रत्यय होता है ।
 प्रोक्तात्—प्रोक्तार्थप्रत्ययान्त शब्दों से विहित अध्येत्रर्थक तथा वेदित्रर्थक प्रत्ययों का लुक् हो जाता है ।
 सूत्राच्च—ककारोपध सूत्रवाचक शब्द से विहित अध्येत्रर्थक तथा वेदित्रर्थक प्रत्यय का भी लुक् हो जाता है ।

(१) इकन् बहुल पदोत्तरपदात्, पदोत्तरपदि । अन्ये तु पदोत्तरपदादिनि पदशब्द उत्तरपदस्य तस्मादिदित्यर्थे इति व्याचक्षते, तन्मते पूर्वपदिकः, उत्तरपदिकः । इति क्वचित् पाठोपिक ।

काशकृष्णाः । अस्मिन्व्याप्रकृतेरिति वक्तव्यमस्ति । इह मा भूत्—महावाचितं सूत्रमधीते, माहावाचितं, कालापकमधीते कालापकः । कोपधादिति किम् ? अतुष्टयमधीते चातुष्टयः ॥

छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ ६६ ॥

प्रोक्तप्रहणमनुवर्तते । छन्दासि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाण्येव भवन्ति । अध्येतृवेदितृप्रत्ययविषयाणि । अनन्यभावो विषयार्थः । तेन स्वातन्त्र्यमुपाभ्यन्तरयोगो वाक्यं च निवर्तते । कठेन प्रोक्तमधीयते कटाः । मौदाः । पेंपलादाः । आर्चाभिः । वाजसनेयिनः । ब्राह्मणानि खल्वपि—ताण्डिनः, भाङ्गविभः, शाठ्यापनिनः, ऐतरेयिणः । ब्राह्मणग्रहणं किम्, यावता छन्द एव तत् ? ब्राह्मणविशेषप्रतिपत्त्यर्थमिह तद्विषयता मा भूत्—याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि याज्ञवल्क्यानि, सौलभानि । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । कल्पे—कारयापिनः, कौशिकिनः । सूत्रे—पाराशरिणो भिषवः, शैलालिनो नटाः, कर्मन्दिनः, कृशाश्विनः । छन्दोब्राह्मणानीति किम् ? पाणिनीय व्याकरणम्, वैश्वी कल्पः ॥

तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ॥ ६७ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः । अस्मिन्निति प्रत्ययार्थः । अस्तीति प्रकृत्यर्थविशेषणम् । इति करणो विवक्षार्थः । देशे तन्नाम्नीति प्रत्ययार्थविशेषणम् । तदिति प्रथमासमर्थदस्मिन्निति सप्तम्यर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यद्यथनासमर्थमस्ति चेत्तन्न भवति, यदस्मिन्निति निर्दिष्ट देशश्चेत् स तन्नामा भवति—प्रत्ययान्तनामा, इतिकरणस्तत्पर्यङ्गवच्चा । उदुम्बरा अस्मिन् देशे सन्ति औदुम्बरः । घाल्यजः । पार्वतः । मत्स्यार्थायापवादो योगः ॥

तेन निर्वृत्तम् ॥ ६८ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थान्निर्वृत्तमित्यस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति देशनामधेये गम्यमाने । देशे तन्नाम्नीति चतुर्थेऽपि योगेषु सम्बध्यते । सहस्रेण निर्वृत्ता साहस्री परित्रा । कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी नगरी । हस्तौ कर्त्तरि च यथायोग तृतीयासमर्थेविभक्तिः ॥

तस्य निवासः ॥ ६९ ॥

तस्येति पष्ठीसमर्थान्निवास इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति देशनामधेये गम्यमाने । निवसत्यस्मिन्निति निवासः । ऋजुनाघान्निवासी देशः । आर्जुनावो देशः । शैवः । औदित्थः ॥

सख्या—सख्यावाचकशब्दप्रकृतिक ककारोपधविहित प्रत्यय का ही लुक् सम्भङ्गना चाहिए । छन्दो—प्रोक्तप्रत्ययान्त छन्दोवाचक तथा ब्राह्मणवाचक शब्द अध्येत्र्यर्थक तथा वेदिकवर्षक प्रत्ययो को ही निषय बनाते हैं ।

तदस्मिन्—अस्त्युपाधिक प्रथमान्त शब्द से सप्तम्यर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं यदि प्रत्ययान्त शब्द देश-नाम हो ।

तेन—तृतीयान्त शब्द से निर्वृत्त (= सम्पन्न) अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं यदि प्रत्ययान्त शब्द देश-नाम हो ।

तस्य—षष्ठ्यन्त शब्द से निवास अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं यदि प्रत्ययान्त शब्द देश नाम हो ।

अदूरभवश्च ॥ ७० ॥

पूर्वा मर्मविभक्तिरनुवर्त्तते । तस्येति पठिसमर्थोददूरभव इत्येतस्मिन्नर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति । विदिशारा अदूरभव नगर वैदिशम् । ईमवतम् । चकारः पूर्वपा त्रयाणा-मर्थानामिह सन्निधानार्थः । तेनोत्तरं चत्वारोऽप्यर्थः सम्बद्ध्यन्ते ॥

ओरञ् ॥ ७१ ॥

चत्वारोऽर्थो अनुवर्त्तन्ते । उवर्णांस्तारप्रतिपदिकाद्यथाविहितं समर्थविभक्तियुक्तादन् प्रत्ययो भवति तदस्मिन्नस्तीत्येवमादिष्वर्थेषु । अणोऽपवादः । अरञ्—आरडवम् । कञ्—काञ्चतवम् । कर्कटेलु—कार्कटेलवम् । नद्या तु परस्वान्मतुःभवति—इहमती । अत्रधिकारः प्राक् सुवासवादिभ्योऽण ॥

मतोश्च बहुजङ्गात् ॥ ७२ ॥

बहुजङ्ग अत्र यस्यासी बह्वजङ्गो मनुषु, तदन्वत्प्रतिपदिकादन्प्रत्ययो भवति चातुर-र्थिकः । अणोऽपवादः । ऐपुकावतम् (१) । सैभ्रकावतम् । बहुजङ्गादिति किम् ? आहि-मतम् । यात्रमतम् । अद्भ्यहण बहुत्रिति तद्विशेषण यथा विज्ञापितं, मत्त्वन्तविशेषण मा विज्ञायीति—मालावता निजासी मालावतम् ॥

बह्वचः कूपेषु ॥ ७३ ॥

बह्वच प्रातिपदिकादन् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः कूपेष्वभिधेयेषु । अणोऽपवादः । यवासम्भवमर्था सम्बद्ध्यन्ते । दाघंवरत्रेण निर्वृत कूप वैर्वंरत्र । कापिलवरत्र ॥

उदकञ्च त्रिपाशः ॥ ७४ ॥

त्रिपाश उत्तरे कूले ये कूपास्तेष्वभिधेयेष्वन् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणो-ऽपवादः । अचह्वज्जर्थं आरम्भ । दत्तेन निर्वृत्त कूरो दात् । गीतः । उदगिति किम् ? दक्षिणतो त्रिपाशः कूपेषु—अनेषु—दात्, गीत । स्वरे विशेषे । महती सूत्रेणैविका वर्त्तते सूत्रकारस्य ॥

सङ्कलादिभ्यश्च ॥ ७५ ॥

कूप्विति निर्वृत्तम् । सङ्कल इत्येवमादिभ्योऽन् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणोऽप-वादः । यथा मर्ममर्मसम्बन्ध । मद्गत कले सङ्कल । सङ्कलेन निर्वृत्तः साकल । पीष्कलः । सङ्कल । पुष्कलः । उद्दप । उद्दप । उद्दुट । कुम्भ । विधान । सुदच । सुदत्त । सुभूत । सुनेत्र । सुपिन्डल । सिकता । पूर्ताकी । पूलास । कूलास । पलास । निधेन ।

अदूर—उद्यञ्जल शब्द से अदूरभव अर्थ में यथाविहित प्रत्यय हीत है ।

ओरञ्—उवर्णांल मर्मविभक्तियुक्त प्रातिपदिक से उपरुक्त मत्त्वर्थ आदि चार अर्थों में अन् प्रत्यय होता है ।

मतोश्च—अनेकस्वराहक मनुवन् प्रातिपदिक से भी उक्त अर्थ-चतुष्टय में अन् प्रत्यय होता है ।

बह्वच—अनेकाच् प्रातिपदिक से हूय के गम्यमान होने पर चातुरर्थिक अन् प्रत्यय होता है ।

उदकञ्—त्रिपाश नद्या के उत्तर तट पर वर्त्तमान कुओं के अभिधेय होने पर भी चातुरर्थिक अन् प्रत्यय होता है ।

सङ्कलादि—सङ्कल आदि शब्दों से चातुरर्थिक अन् प्रत्यय होता है ।

(१) ऐकदावतम् इति पाठान्तरम् ।

गवेप । गम्भीर । इतर । शर्मन् । अहन् । लोमन् । वेमन् । वरुण । बहुल । सद्योज । अभि-
पिक । गोभृत् । राजभृत् । गृह । भृत् । भ्रू । माल । वृत् ॥

स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु ॥ ७६ ॥

देशे तन्नाम्नीत्यस्य विशेषणं सौवीरादयः, स्त्रीत्वं च । इधाम्प्रातिपदिकादम् प्रत्ययो
भवति चातुरधिकः । अणोऽपवादः । सौवीरे स्त्रीलिङ्गे देवो वाच्ये साल्वे प्राचि । सौवीरे,
तावत्-दत्तामित्त्रेण निर्वृत्ता नगरी दात्तामित्त्री । साल्वे-विधुमाग्निना निर्वृत्ता वैधुमाग्नी
प्राचि सखवपि-ककन्देन निर्वृत्ता काकन्दी, माकन्दी, माणिक्यरी, जारुपी ॥

सुवास्त्वादिभ्योऽण् ॥ ७७ ॥

सुवास्तु इत्येवमादिभ्योऽण् प्रत्ययो भवति चातुरधिकः । (१)अज उवर्णान्तलक्षणस्य
कूपलक्षणस्य चापवादः । सुवास्तोरदूरभव नगरं सौवास्तवम् । वार्णवम् । अण्ग्रहण नद्या
मनुषो वाधनार्थम्—सौवास्तवी नदी । सुवास्तु । वणुं । भण्डु । (२)खण्डु । सेचालिन् ।
कर्प्परिन् । शिखण्डिन् । गर्तं । कर्कश । शटीकर्णं । कृष्ण । कर्क । कर्कन्धूमती । गोल(३) ।
अहिसवथ । वृत् ॥

रोणी ॥ ७८ ॥

रोणीशब्दाद्ग्रन्थयो भवति चातुरधिकः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । कूपलक्षणस्याजो-
ऽपवादः । रोणीति कोऽयं निर्देशो यावता प्रत्ययविधौ पञ्चमी युक्ता ? सर्वावस्थाप्रतिपत्त्यर्थ-
मेवमुच्यते—रोणीशब्दः सर्वावस्थोऽण्प्रत्ययमुत्पादयति केवलस्तदन्तश्च । रोणः, धाजक
रोणः, सैहिकरोणः ॥

कोपधाच्च ॥ ७९ ॥

ककारोपधाच्च प्रादिपदिकादग्रन्थयो भवति चातुरधिकः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः
कूपलक्षणस्योवर्णलक्षणस्य चाणोऽपवादः । कार्णच्छिद्रिकः । कृपः । कार्णदेशकः । कृकवापुन
विवृत्त कार्कवाकवम् । त्रैशङ्कवम् ॥

बुञ्जणकठजिलसेनिरदृञ्णययफक्फिजिञ्ज्यककूठकोऽरीहण-

कृशाश्चर्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसङ्काशबलपक्ष-

कर्णसुतङ्गमग्रदिन्वराहकुमुदादिभ्यः ॥ ८० ॥

बुजादयः सप्तदश प्रत्ययाः, अरीहणादयोऽपि सप्तदशैव प्रातिपदिकगणाः । आदि-
शब्दः प्रत्येकमभिसम्बद्धवते । तत्र यथासख्यं सप्तदशम्यं प्रातिपदिकगणोभ्यः सप्तदश

स्त्रीषु—जोलिङ्ग सौवीर, साल्व तथा प्राचीन देशों के वाच्य होने पर चातुरधिक अण् प्रत्यय
होता है ।

सुवास्त्वादि—सुवास्तु आदि शब्दों से चातुरधिक अण् प्रत्यय होता है ।

रोणी—रोणी शब्द से चातुरधिक अण् प्रत्यय होता है ।

कोपधाच्च—ककारोपध शब्द से चातुरधिक अण् प्रत्यय होता है ।

बुञ्जण—अरीहण आदि १८ प्रातिपदिकों से कनश बुञ् आदि १८ प्रत्यय उक्त अर्थ पणुष्टय
में होते हैं ।

(१) यथासम्भवमर्थसम्बन्ध इत्यधिकं कुवचित् ।

(२) कण्डु इति पाठान्तरम् ।

(३) गादि इति पाठान्तरम् ।

प्रत्यया भवन्ति चानुरधिकः । अणोऽपवादः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । अरीहणा-
दिभ्यो जुन् प्रत्ययो भवति । आरीहणकम् । द्रौपणकम् । अरीहण । जुघण । खदिर ।
सार । भगल । उलन्द । साम्प्रायण । क्रीष्णायण । भास्त्रायण । मैत्रायण । त्रैगर्त्तयिन ।
रायस्पोप । विपथ । उदण्ड । उदञ्चन । ताडायन । खण्ड । वीरण । काशकृत्स्त्र ।
जाम्बवन्त । शिशपा । किरण । र्वत । वैत्व । (१) वैमतायन । सौसायन । शाण्डि-
ल्यायन । शिरीष । वधिर(२) । अरीहणादिः ॥ कृशाश्वादिभ्यश्चुप्रत्ययो भवति । कार्शा-
श्वीयः । आरिष्टीयः । कृशाश्व । अरिष्ट । अरीरव । वेरनन् । विशाल । रोमक । दावल ।
कूट । रोमन् । वर्वर । सुकर । सूकर । प्रतर । सडत्त । पुरग । सुत्त । धूम । अजिन ।
विनता(३) । अवनन । विजुपास । अरुस । अवयास(४) । भौङ्गव्य । कृशाश्वादिः ॥
ऋत्यादिभ्य क प्रत्ययो भवति । ऋश्यक । न्यग्रोधक । ऋश्य । न्यग्रोध । शिरा ।
निळीन । निवास । निधान । निवात । निवद् । विवद् । परिगूढ । उपगूढ । उत्तराश्मन् ।
स्थूलवाहु । खदिर । शर्करा । अनहुद् । परिवश । वेणु । वीरण(५) । ऋष्यादि ॥ कुमुदा-
दिभ्यश्चुप्रत्ययो भवति । कुमुदिकम् । शर्वकरिकम् । कुमुद । शर्करा । न्यग्रोध ।
हृत्कट(६) । गत्त । बीज । अश्वत्थ । वल्वज । परिवाप । शिरीष । यवाप । कूप । विक-
कृत(७) । कुमुदादिः ॥ काशादिभ्य इलः प्रत्ययो भवति । काशिलम् । वाशिलम् । काश ।
वात्त । अश्वत्थ । पलाश । पीयूष । विश(८) । नृण । नर । चरण । कदम् । कर्पूर ।
कण्टक । गृह । (९) काशादि ॥ नृणादिभ्यः शः प्रत्ययो भवति । नृणश । नडश । नृण ।
नड । नुस । पर्ण । वर्ण । चरण । अर्ण । जन । बल । लव । घन । तुणादिः ॥ प्रेक्षादिभ्य
हृनिप्रत्ययो भवति । प्रेक्षी । हलकी । प्रेक्षा । हलका(१०) । बन्धुका । ध्रुवका । शिपका ।
न्यग्रोध । इकुट(११) । प्रेक्षादि ॥ अश्मादिभ्यो रप्रत्ययो भवति । अश्मर । अश्मन् ।
यूप । रूप । मीन । दर्भ । घृन्द । गुड । खण्ड । नग । सिखा(१२) । अश्मादि ॥ सख्या-
विभ्यो ङन् प्रत्ययो भवति । साख्यम् । साखिदत्तेयम् । सखि । सखिदत्त । वायुदत्त ।
गोहित(१३) । भल्ल । पाल । चक्रपाल । चक्रवाल । छगल । अशोक । ऊरवीर । सीकर ।
सकर । सरस । समल(१४) । सख्यादि ॥ सकाशादिभ्यो ण्यप्रत्ययो भवति । साकाश्यम् ।
काम्पिल्यम् । सकाश । काम्पिल्य । समीर । करमर । शूरभेन । सुपथिन् । सक्थच ।
यूप । अश । पग । अश्मन् । कूट । मेलन । तीर्थ । अगस्ति । विरत्त । चिकार । चिरह ।

(१) वैमतायन इति पाठान्तरम् ।

(२) वैगर्त्तयण । गोमतायण । भौमतायण । खाण्डायण । विपाश । सुयश । जम्बु । सुमश ।
एते शब्दा नवविधिका इत्यन्ते ।

(३) विनता इति पाठान्तरम् ।

(४) अवयास इति पाठान्तरम् ।

(५) भण्ड । पान्कृत । कदम् । अशु । अधिका एते कुत्रचित् ।

(६) उत्कटेति इति पाठान्तरम् ।

(७) कण्टक । कडुट । सडुट । पलाश । त्रिक । कत । दशग्राम । अधिका एते कचित् ।

(८) विश इति पाठान्तरम् ।

(९) मावास । नड । वन । बधूल । वर्वर । एतेऽधिका कचित् ।

(१०) कलका इति पाठान्तरम् ।

(११) ध्रुवका । सडुट । कुपका । कर्कटा । सुकटा । मुक । मडा । एते अधिका कचित् ।

(१२) यूप । रूप । नद । नख । काट । पाम । एते अधिका क्वचित् ।

(१३) गोहित इति पाठान्तरम् ।

(१४) चर्क । चक्रपाल । उशीर । गुरत । रोद् । उनाल । कदल । सतल । पतेऽधिका कचित् ।

नासिका । संकाशादिः ॥ पटादिभ्यो यः प्रत्ययो भवति । बलय् । कुलयम् । बल । बुल । तुल । उल । डुल । कवल । वन । कुल । बलादिः ॥ पचादिभ्यः फक् प्रत्ययो भवति । पाचायण । तीपायन । पच । तुप । अण्ड । कम्बलिक । चित्र । अश्मन् । अतिस्वन् । पथिपन्थ च(१) । पदादिः ॥ कर्णादिभ्यः फिप्रत्ययो भवति । कर्णाद्यनि । वासिष्ठा-यनि । कर्ण । वसिष्ठ । अलुश । शल । हुपद । अनहुद्य । पाञ्चजन्य । स्थिरा । कुलिश । वन् । जित्य । आण्डीवत्(२) । कर्णादिः ॥ सुतङ्गमादिभ्य इण्प्रत्ययो भवति । सौतङ्गमि । चित्ति । सुतङ्गम । मुनिचित्त । पिप्रचित्त । महापुत्र । रवेत । गडिक । शुक्र । विम । धाञ्वापिन् । श्वन् । अर्जुन । अजिर । जीव । सुतङ्गमादिः ॥ प्रगदिन्ना-दिभ्यो न्यः प्रत्ययो भवति । प्रागद्यम् । प्रगदिन् । मगदिन् । शरदिन् । कलिव । खडिव । गडिव । चूडार । मार्जार । कोविदार । प्रगदादिः ॥ वराहादिभ्यः कक् प्रत्ययो भवति । वाराहकम् । पालाशकम् । वराह । पलाश । शिरीष । पिनद्ध । स्थूण । वद्ग्य । वज्र्य । विभग्न । बाहु । खदिर । शर्करा(३) । वराहादिः ॥ कुमुदादिभ्यष्टक् प्रत्ययो भवति । कौमुदिकम् । कुमुद । गोमथ । रथकार । दशग्राम । अश्वत्थ । दात्मली । कुण्डल । मुनिस्फूट । हट । मुजुकर्ण(४) । कुमुदादिः ॥ शिरीषशब्दोऽरीहणादिषु कुमुदादिषु वराहादिषु च पठ्यते, औत्सर्गिकोऽपि तत् इष्यते । तस्य च वरणादिषु दर्शनाल्ल-भ्यवति । तथाचोक्तम्—शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीष, तस्य वन शिरीषवनमिति ॥

जनपदे लुप् ॥ ८१ ॥

देशे तन्नाम्नीति यथातुरथिक प्रत्ययो भवति तस्य देशविशेषे जनपदेऽभिधेये लुङ्भवति । ग्रामसमुदायो जनपद । पञ्चालानां निवासो जनपद पञ्चाला । कुरव । मत्स्या । अङ्गा । वङ्गा । मगधा । तुङ्गा । पुण्ड्रा । इह कस्मान्न भवति—उदुम्बरा धस्मिन् सन्ति औदुम्बरो जनपद, वैदिशो(५) जनपद इति ? तन्नाम्नीति पतन्ते, न चात्र लुङ्भवत् तन्नामधेयं भवति ॥

वरणादिभ्यश्च ॥ ८२ ॥

वरण इत्येवमादिभ्य उत्पन्नस्य चातुरथिकस्य प्रत्ययस्य लुङ्भवति । अजनपदार्थ आरम्भः । वरणाणामदूरभव नगर वरणा । शृङ्गी । शाकमलय । चकारोऽनुत्समु-द्यार्थ आकृतिगणतामस्य बोधयति । (६) कटुकवदर्या अदूरभवो ग्रामः कटुकवदरी । शिरीषाः काञ्ची । वरणा । पूर्वे गोदी(७) । आलिङ्गवायन । पर्णी । शृङ्गी । शाकम-लयः । सदाश्री । घणिकि । घणिक । जालपद । मथुरा । उज्जयिनी । गया । तचशिला । वरशा । आकृत्या ॥

जनपदे—यदि जनपद वाच्य हो तो उक्त चातुरथिक प्रत्यय का लुप् हो जाता है ।

वरणादिभ्यश्च—वरण आदि शब्दों से उत्पन्न चातुरथिक प्रत्यय का भी लुप् हो जाता है ।

(१) कुम्भ । सीरज । सीरक । सरक । सलक । सरस । समल । रोमन् । लोमन् । इसका । लोमक । सक्ण्डक । अस्तित्व । वमल । हस्त । सिद्धक । इति अधिकम् कश्चिद् ।

(२) अर्क, लूप, रिफक, द्यावत्—इते शब्दा गणेश्चाधिका ।

(३) विन्द, निवद, विरुद, भूल इति पुस्तकान्तरेऽधिकम् ।

(४) कुन्द, मधुकर्ण, शुचिकर्ण, शिरीष एतेऽधिका पुस्तकान्तरे ।

(५) वैतस इति पाठान्तरम् ।

(६) कन्दुक इति पाठान्तरम् ।

(७) पूर्वेण गोदी अपरेण गोदी इति पाठान्तरम् ।

शर्कराया वा ॥ ८३ ॥

शर्कराशब्दादुत्पन्नस्य चातुरधिकस्य प्रत्ययस्य वा लुक्भेदेन । वाग्रहणं किम्, यावना शर्कराशब्दे कुमुदादिषु वराहादिषु च पठ्यते, तद्य पाठ्यामर्थोत्पत्त्यस्य पक्षे श्रवणं भविष्यति ? एव तद्वैतज्ञापयति—शर्कराशब्दादीस्वर्गिको भवति, तस्याय प्रिकल्पितो लुघिति । शर्करा, शर्करम् । गणपाठाच्च श्रवणम्, उत्तरसूत्रे विहितं च द्वौ प्रत्ययौ । तत्रैव पक्षे रूपाणि भवन्ति—शर्करा, शर्करम्, शर्करिकम्, शर्करिकम्, शर्करीयमिति ॥

ठक्छी च ॥ ८४ ॥

शर्कराशब्दादृक् छ इत्येते प्रत्ययौ भवन्चातुरधिकौ । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । शार्करिकम्, शर्करीयम् ॥

नद्यां मतुप् ॥ ८५ ॥

नद्यामभिवेद्याया मतुप्प्रत्ययो भवति चातुरधिकः । नन्नाम्नो देशस्य प्रियेपणं नदी । उदुम्वरा यस्या मन्ति उदुम्वरावती । मशकावती । वीरणावती । पुष्करावती । इक्षुमती । द्रुमती । इह कस्मान्न भवति—भागीरथी, भंमरथी ? मतुपन्तस्यातन्नामभेदत्वात् ॥

मध्वादिभ्यश्च ॥ ८६ ॥

मत्तु हृत्पेवमादिभ्यः शब्देभ्यो मतुप्प्रत्ययो भवति चातुरधिकः । अनद्यर्थ आरम्भ । मतुमान् । विमवान् । मत्तु । विम । स्थाणु । मुट(१) । इष्ट । वेणु । रन्ध्र । ऋण । क्वन्तु । क्षमी । क्तिर । हिम । क्विरा । शर्पणा । मरुन् । मरुव । द्वावाघाट । शर । इष्टका । तद्वशिष्ठा । शक्ति । आमन्दी । आमुति । यलाका । आमिरी । गटा । वेदा । मध्वादि ॥

कुमुदनडवेनसेभ्यो डमतुप् ॥ ८७ ॥

उमुद, नड, वेतस इत्येतेभ्यः शब्देभ्यो डमतुप् प्रत्ययो भवति चातुरधिकः । कुमुद्धान् । नड्वान् । वेतस्वान् । डमदिपाञ्चनि वक्तव्यम् । महिष्मान्नाम देशः ॥

नडशादाड् ड्वलच् ॥ ८८ ॥

नडशादशब्दान्या ड्वलच् प्रत्ययो भवति चातुरधिकः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । नड्वलच् । शाड्वलच् ॥

शिखाया वलच् ॥ ८९ ॥

शिखाशब्दाद्वलच् प्रत्ययो भवति चातुरधिकः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । शिखावल

शर्कराया—शर्करा शब्द से विहित चातुरधिक प्रत्यय का विकल्प मे लुप् होता है ।

ठक्—शर्करा शब्द से चातुरधिक ठक् तथा उ प्रत्यय होने हैं ।

नद्याम्—नद्या के वाच्य होने पर प्रातिपदिक मे चातुरिक् मतुप् प्रत्यय होता है ।

मध्वादि—मत्तु आदि शब्दों से चातुरधिक मतुप् प्रत्यय होता है ।

उमुद—उमुद, नड, वेतस शब्दों मे चातुरधिक डमतुप् प्रत्यय होता है ।

महिष्वाञ्चेति—महिष् शब्द मे भी चातुरधिक डमतुप् प्रत्यय सम्भवात् चाठिप् ।

नड—नड तथा शाड शब्दों मे चातुरधिक ड्वलच् प्रत्यय होता है ।

शिखाया—शिखा शब्द से चातुरधिक वलच् प्रत्यय होता है ।

(१) इष्टि इति पाठान्तरम् ।

नाम नगरम् । मनुष्यकरणेऽपि शिखाया वलच वक्ष्यति, तददेशार्थं वचनम् ॥

उत्करादिभ्यश्चः ॥ ९० ॥

उत्कर इत्येवमादिभ्यश्च, प्रत्ययो भवति चातुरर्थिक । यथासंभवमर्थसम्बन्धः । उत्करीयम् । शफरीयम् । उत्कर । (१)संफल । शफर । पिप्पल । पिप्पलीमूल । अश्मन् । अर्क । पर्ण । मुपर्ण । खलाजिन । इडा । अग्नि । तिक । कितव । आतप । अनेक । पलाश । तुणव । पिचुक । अरवत्थ । सकाबुद्र । भञ्जा । विशाला । अपरोहित । गर्त । शाल । अन्य । जन्या । अजिन । मञ्ज । चमन् । उक्कोद्य । शान्त । खदिर । शूफेणाय । ग्यावनाय । नैव । बक । नितान्त । वृच । इन्द्रवृच । आर्द्रवृच । अर्जुनवृच । उत्करादिः ॥

नडादीनां कुक् च ॥ ९१ ॥

नड इत्येवमादीनां कुगागमो भवति द्वश्च प्रत्ययश्चातुरर्थिक । यथासंभवमर्थसम्बन्धः । नडकीयम् । प्लक्षकीयम् । नड । प्लक्ष । विस्व । वेणु । वेत्र । वेतस । तुण । इडु । काष्ठ । कपोत । कुक्छाया ह्रस्वत्व च ॥ इतच्छ्रलोपश्च ॥

शेषे ॥ ९२ ॥

शेष इत्यधिकारोऽयम् । यानित ऊर्ध्वं प्रत्ययानुक्रमिष्यामः शेषेऽर्थे ते वेदितव्याः । उक्तादन्यः शेष-अपत्यादिभ्यश्चातुरर्थपर्यन्तेभ्योऽन्योऽर्थः । शेषः, तस्यैद्विशेषा ह्यप्रत्ययसमुहादयः, तेषु घादयो मा भूवन्निति शेषाधिकारः क्रियते । किञ्च सर्वेषु जातादिषु घादयो यथा स्युरनन्तरेणैवार्थादेशेन सम्बन्धित्वेन कृताथता मा ज्ञायीति साऽह्यर्थं शेषवचनम् । वक्ष्यति—“राष्ट्रावारपाराद् घलौ”—राष्ट्रियः, अवारपारीणः । शेष इति लक्षणं चाधिकारश्च । चतुषा गृह्यते चाधुप रूपम् । (२)आवणः शब्दः । इपदि पिष्टाः, दार्षदाः सक्रवः । उल्लुखले पुणः, औल्लुखले चाधक । अरवैरुह्यते आग्वो रथ । चतुर्भिरुह्यते चातुरं शक्यम् । चतुर्दश्या दृश्यते चातुर्दश रश् इति ॥

राष्ट्रावारपाराद् घलौ ॥ ९३ ॥

राष्ट्र, अवारपार इत्येताभ्यां यथासक्य घलावित्येती प्रत्ययौ भवतः । राष्ट्रिय । अवारपारीण । कुविगृहीतादपीष्यते ॥ अवारिण । पारीणः । कुविपरीताच्च ॥ पारावारीणः । प्रकृतिविशेषोपादानमात्रेण तावत्प्रत्यया विधीयन्ते । तेषां तु जातादयोऽर्थाः समर्थविभक्तयश्च पुरस्ताद्ब्रूयन्ते ॥

उत्करादिभ्यः—उत्कर आदि शब्दों से चातुरर्थिक छ प्रत्यय होता है ।

नडादीनाम्—नड आदि शब्दों से चातुरर्थिक छ प्रत्यय तथा प्रकृति भाग को कुक् का आगम भी हो जाता है ।

कुक्छाया—कुक्छा शब्द को कुक् का आगम तथा ह्रस्व भी हो जाता है ।

सक्रव्—सक्रेण शब्द को कुक् का आगम तथा उसके नकार का लोप भी हो जाता है ।

शेषे—अब यहाँ से आगे जिन प्रत्ययों का विभाग किया जायगा वे शेष, अर्थात् अपत्यादि चातुरर्थिक प्रत्ययार्थिनः, अर्थ में विहित हैं—ऐसा समझना चाहिए ।

राष्ट्रावार—राष्ट्र तथा अवारपार शब्दों से नामश्च य तथा छ प्रत्यय होते हैं ।

विगृहीताद्—अवार तथा पार शब्दों से भी पृथक् पृथक् छ प्रत्यय होता है ।

विपरीताच्च—पारावार शब्द से भी छ प्रत्यय होता है ।

(१) सक्र इति पाठान्तरम् ।

(२) रासनो रसः, स्पर्शनं तपश्च इत्यधिक पुस्तकान्तरे ।

ग्रामाद्यखञौ ॥ ९४ ॥

ग्रामशब्दाद्य खञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । ग्राम्य* । ग्रामीण ॥

कल्यादिभ्यो ढकञ् ॥ ९५ ॥

कत्रि इत्येवमादिभ्यो ढकञ् प्रत्ययो भवति । काल्पेयक* । औग्मेयक* । कत्रि । उग्भि । पुष्कर । पुष्कल । मोदन । पुग्भी । कुण्डिन । नगर । वङ्गी । भक्ति । माहिष्मती । चर्म-
प्वती(१) । ग्राम । उरुया । क्षुक्त्याया यलोपश्चञ् । कल्यादिः ॥

कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्पलङ्कारेषु ॥ ९६ ॥

कुलकुक्षिग्रीवाशब्देभ्यो यथासूच्य खञ्, अस्, अलङ्कार इत्येतेषु जाताद्विदधेः ढक प्रत्ययो भवति । कौलेयको भवति श्वा चेत्, कौलोऽन्य* । कौलेयको भवत्यसिश्चेत्, कौचोऽन्य* । ग्रैवेयको भवत्यलङ्कारश्चेत्, ग्रैवोऽन्य* ॥

नद्यादिभ्यो ढक् ॥ ९७ ॥

नदी इत्येवमादिभ्यो ढक प्रत्ययो भवति । नादेयम् । माहेयम् । पूर्वनगरीशब्दोऽत्र पठ्यते-पूर्वनगरंयम् । केचित् पूर्वनगरीति पठन्ति, विशिद्य च प्रत्यय कुर्वन्ति-परियम्, वानेयम्, गैरेयमिति । तदुभयमपि दर्शनं प्रमाणम् । नदी । मही । वाराणसी । धावस्ती । कौशाम्बी । नवकौशाम्बी । काशफरी । खादिरा । पूर्वनगरी । पावा । मावा । साखा । दार्या । दाखा । वासेनकी । बडयाया वृषे ॥

दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ॥ ९८ ॥

दक्षिणा, पश्चात्, पुरस् इत्येतेभ्यस्त्पञ्च प्रत्ययो भवति शैषिक* । दक्षिणात्य* । राश्रात्य* । पौरस्थ ॥

कापिश्याः ष्फक् ॥ ९९ ॥

कापिशिशब्दात् ष्फक् प्रत्ययो भवति शैषिक* । पशारो ङीपथं* । कापिश्यायन मधु । कापिश्यायनी ज्ञाता । श्वात्स्वमुद्दिभिश्चेति वक्तव्यम् । बाह्यायनी । और्हायनी । पादायनी ॥

रङ्गारमनुष्येऽण् च ॥ १०० ॥

रङ्गशब्दादण् प्रत्ययो भवति चकारात्पञ्च शैषिकोऽमनुष्येऽभिधेये । रङ्गवो

ग्रामात्—ग्राम शब्द से प तथा यञ् प्रत्यय होते हैं ।

कल्यादिभ्य—कल्य आदि शब्दों में ढकञ् प्रत्यय होता है ।

कुक्त्याया—कुक्त्या शब्द से ढकञ् प्रत्यय तथा कृत्ति के यकार का लोप भी समझना चाहिए ।

कुलकुक्षि—जात अर्थ में कुल, कुक्षि तथा ग्रीवा शब्दों से क्रमशः दवा, अस्ति तथा अलङ्कार के वाच्य होने पर ढकञ् प्रत्यय होता है ।

नद्यादिभ्य—नदी आदि शब्दों से जात अर्थ में ढक् प्रत्यय होता है ।

दक्षिणा—दक्षिणा, पश्चात् तथा पुरस् शब्दों में जातार्थ में त्यक् प्रत्यय होता है ।

कापिश्या—कापिशि शब्द में शैषिक ष्फक् प्रत्यय होता है ।

बाह्लमुद्दि—बाह्लि, उदि तथा पदि शब्दों में भी शैषिक ष्फक् प्रत्यय अवगन्तव्य है ।

रङ्गो—रङ्ग शब्द से अमनुष्य अर्थ में शैषिक ष्फक् तथा ष्फक् प्रत्यय होते हैं ।

(१) वमती इति पाठान्तरम् ।

गौः । राङ्गवायणो गौः ॥ अमनुष्य इति किम् ? राङ्गवको मनुष्यः । ननु च रङ्गशब्दः कच्छादिषु पश्यते, तत्र च “मनुष्यतःस्थयोर्वुज्” इति मनुष्ये परत्वाद् बुजैव भवितव्यम्, कच्छादिपाठादमनुष्येऽपि सिद्ध, किमिह मनुष्यप्रतिषेधेनाणग्रहणेन च ? तदुच्यते— नैवाय मनुष्यप्रतिषेध, किं तर्हि ? नत्रिवयुक्तन्यायेन मनुष्यसदृशे प्राणिनि प्रतिपत्तिः क्रियते—तेन राङ्गवः कम्बल इति प्लग्न भवति । विशेषविहितेन च प्लकाऽणो वाषाःमा भूदित्यग्रहणमपि क्रियते ॥

ध्रुप्रागपागुदकप्रतीचो यत् ॥ १०१ ॥

दिव, प्राच्, अपाच्, उदच्, प्रत्यच् इत्येतेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति शैपिकः । दिव्यम् । प्राच्यम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् । अन्यवाच् कालवाचिनः परत्वात् ऋतुशब्दो भवतः—प्राक्तनम् ॥

कन्धायाष्टक् ॥ १०२ ॥

कन्धाशब्दादृक् प्रत्ययो भवति शैपिकः । कान्थिकः ॥

वर्णो वुक् ॥ १०३ ॥

कन्धाया इत्येव । वर्णो वा कन्धा तस्या वुक् प्रत्ययो भवति शैपिकः । ठकोऽपवादः । वर्णुर्नाम नदः, तत्समीपो देशो वर्णुः । तद्विपर्यायवाचिनः कन्धाशब्दादयं प्रत्यय— तथाहि जातं हिमवरसु कान्थकम् ॥

अव्ययान्यप् ॥ १०४ ॥

अव्ययात् त्यप् प्रत्ययो भवति शैपिकः ।

अमेहकतसिन्नेभ्यस्स्यच्विधियोंऽव्ययात् स्मृतः ।

निनिर्भ्यां ध्रुवगत्योश्च प्रवेशो नियमे तथा ॥ (१)

अमात्य । इहत्यः । कत्यः । इतस्यः । तत्रत्यः । यत्रत्यः । परिगणन किम् ? औपरिष्ठः । पौरस्त । पारस्त (२) । वृद्धात्तु लो भवति—आरातीयः । ॐत्यब्नेर्ध्रुवेः । नियतं ध्रुवम्— नित्यम् । ॐनिसो गतेः । निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्टवश्चण्डालादिः । ॐआविस् शब्दसि । आविस् शब्दात्तुन्दसि त्यप् प्रत्ययो भवति । आविष्टो वर्द्धते । ॐअरण्याणो वक्तव्यः । आरण्याः सुमनसः । ॐदूरादेः । दूरेत्यः पयिकः । ॐउत्तरादाहन् । औत्तराहः ॥

ध्रुप्राग—दिव, प्राच्, अपाच्, उदच् तथा प्रत्यच् शब्दो से शैपार्थक यत् प्रत्यय होता है ।

कन्धाया—कन्धा शब्द से शैपार्थक ठक् प्रत्यय होता है ।

वर्णो—वर्णुदेशविषयक कन्धा शब्द से वुक् प्रत्यय होता है ।

अव्ययात्—अव्यय से शैपार्थक त्यप् प्रत्यय होता है ।

त्यब्ने—‘नि’ से ध्रुव अर्थ में त्यप् प्रत्यय समझना चाहिए ।

निसो—‘निस’ से गत अर्थ में त्यप् प्रत्यय अवगन्तव्य है ।

आविस्—आविस् शब्द से वद् अर्थ में त्यप् प्रत्यय समझना चाहिए ।

अरण्यात्—अरण्य शब्द से ष्य प्रत्यय समझना चाहिए ।

दूरात्—दूर शब्द से रत्य प्रत्यय समझना चाहिए ।

उत्तरात्—उत्तर शब्द से आहन् प्रत्यय समझना चाहिए ।

(१) इय पचापि क्वचिन्नस्ति ।

(२) अत्र पारस्त इत्यनन्तरम्—अव्ययानां भ्रमात्रे टिलोप—इत्यधिक पुस्तकान्तरे ।

ऐपमोह्यःश्चसोऽन्यतरस्याम् ॥ १०५ ॥

ऐपमस्, हस्, श्वस् इत्येतेभ्योऽन्यतरस्यां त्यप् प्रत्ययो भवति शैषिकः । ऐपमस्त्यम्, ऐपमस्तनम् । हस्त्यम्, हस्तनम् । श्वस्त्यम्, श्वस्तनम् । “श्वस्तुद् च” इति छत्रपि वृत्तीयो भवति — शौचस्तिकम् ॥

तीररूप्योत्तरपदादञ्जौ ॥ १०६ ॥

तीरोत्तरपदाद् रूप्योत्तरपदाच्च प्रातिपदिकाद्यथासख्यमञ्ज इत्येती प्रत्ययो भवतः शैषिकौ । अणोऽपवादौ । काकतीरम् । पाक्वलतीरम् । रूप्योत्तरपदात्-वार्कलप्यम्, शैषरूप्यम् । तीररूप्यान्तादिति नोक्तम्, बहुवचप्रत्ययपूर्वाम् मा भूदिति-बाहुरूप्यम् । अणोव भवति(१) ॥

दिकपूर्वपदादसंज्ञायां ञः ॥ १०७ ॥

असंज्ञायामिति प्रकृतिविशेषणम् । दिकपूर्वपदात्प्रातिपदिकादसंज्ञाविषयात् ञः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोऽपवाद् । पौर्वशालः । दाक्षिणशालः । आपरशालः । असंज्ञायामिति किम् ? पूर्वेषु कामशम, अपरेषु कामशम । “दिकसख्ये संज्ञायाम्” इति समास, “प्राचा ग्रामनगराणाम्” इत्युत्तरपदवृद्धिः । पदग्रहण स्वरूपविविनिरासार्थम् ॥

मद्रेभ्योऽञ् ॥ १०८ ॥

दिकपूर्वपदादित्येव । दिकपूर्वपदान्मद्रशब्दात् ञः प्रत्ययो भवति शैषिकः । पौर्वमद्रः । आपरमद्रः । “दिशो मद्राणाम्” इति पर्युदासादादितृद्धिरेव ॥

उदीच्यग्रामाच्च बहुचोऽन्तोदात्तात् ॥ १०९ ॥

दिग्रहण निवृत्तम् । उदीच्यग्रामवाचिनः प्रातिपदिकाद् बहुचोऽन्तोदात्ताद् अञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । जणोऽपवादः । शैवपुरम् । माण्डवपुरम् । उदीच्यग्रामादिति किम् ? माधुरम्(२) । बहुच इति किम् ? प्वशी, ध्वाजम् । अन्तोदादिति किम् ?, शार्करीडानम् । शार्करीडानशब्दे लिट्स्वरेण धाशब्द उदात्तः ॥

प्रस्योत्तरपदपलघादिकोपधादण् ॥ ११० ॥

प्रस्योत्तरपदात् पलघादिभ्यः ककारोपधाच्च प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति शैषिकः । उदीच्यग्रामलक्षणस्याजोऽपवादः । मार्त्रीप्रस्थः । माहक्रीप्रस्थः । पलघादिभ्यः-पालद्, पारिपद् । ककारोपधात्-नैलीनक, चैयातक(३) । पलघादिषु यो वाहीकग्रामस्तत्तद्य-

ऐपमो—ऐपमम्, हम् तथा श्वम् शब्दो से विकल्प से शेषार्थक त्यप् प्रत्यय होता है ।

तीर—तीरोत्तरपदक तथा रूप्योत्तरपदक प्रातिपदिक से क्रमशः शेषार्थक अञ् तथा न प्रत्यय होते हैं ।

दिकपूर्व—दिकपूर्वपदक प्रातिपदिक से असंज्ञा में शैषिक व प्रत्यय समझना चाहिए ।

मद्रेभ्य—दिकपूर्वपदक मद्र शब्द से शेषार्थक अञ् प्रत्यय होता है ।

उदीच्य—उदीच्यग्रामवाचक बहुच अन्तोदात्त प्रातिपदिक से शेषार्थ में अञ् प्रत्यय होता है ।

प्रस्योत्तर—प्रस्योत्तरपदक, पलघ आदि तथा ककारोपध प्रातिपदिकों से शेषार्थक अण् प्रत्यय होता है ।

(१) स्वरे विशेष इत्यधिक पुस्तकान्तरे ।

(२) माधुरम् इति पाठान्तरम् ।

(३) वैयतक इति पाठान्तरम् ।

ञ्जितयोरपवादः । यथा-शौष्ठी, नैतकीति(१) । गोमतीशब्दः पठ्यते, ततो "रोपधेतोः प्राचाम्" इति वुजोऽपवादः । वाहीकशब्दः कोपधोऽपि पुनः पठ्यते, परं छु बाधितुम् । अणग्रहणं वाधकबाधनार्थम् । पलदी । परिपत् । यद्वृत्लोमन् । रोमक । कालकूट । पटञ्जर । वाहीक । कलकट । मलकीट । कमलक्रीट । कमलभिदा । कमलकीर । बाहुकीट । नैतकी । परिखा । शूरसेन । गोमती । उद्यान(२) । पलघादि ॥

कण्वादिभ्यो गोत्रे ॥ १११ ॥

गोत्रमिह न प्रत्ययार्थो न च प्रकृतिविशेषणम् । तद्धैवं संबध्यते-कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्मदन्तेभ्य एवाण् प्रत्ययो भवति शैषिकः । छस्यापवादः । काण्वाशङ्गाः । गौकला (३) ॥

इजश्च ॥ ११२ ॥

गोत्र इत्येव । गोत्रे य इज् विहितस्मदन्तात्प्रातिपादिकादण् प्रत्ययो भवति शैषिकः । छस्यापवादः । दाक्षाः । प्लाक्षाः । माहकाः । गोत्र इत्येव-सौतङ्गमेरिदं सौतङ्गमीयम् ॥

न द्वयचः प्राच्यभरतपु ॥ ११३ ॥

द्वयचः प्रातिपदिकाप्राच्यभरतगोत्रादिजन्तादण् प्रत्ययो न भवति । पूर्वज प्राप्तः प्रतिपिद्व्यते । पैङ्गीयाः । प्रौष्टीयाः । वैदीया (४) । पौष्कीयाः । काशीया । द्वयच इति किम् ? पाञ्चगाराः । प्राच्यभरतत्विति किम् ? दाक्षाः । काशीया इति कथमुदाहृतम्, यावता काश्यादिभ्यश्चन्द्रिठाम्या भवितव्यम् ? नैतदस्ति । देशवाचिनः काशिशब्दस्य तत्र ग्रहणम्, (५) चैदिशब्देन साहचर्यात् । गोत्रात् वृद्धाच्छ एव भवति । ज्ञापकादन्यत्र प्राच्यग्रहणेन भरतग्रहणं न भवतीति स्वशब्देन भरतानामुपादानं कृतम् ॥

वृद्धाच्छः ॥ ११४ ॥

गोत्र इति जानुवर्तते । सामान्येन विधानम् । वृद्धाप्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोऽपवादः । गार्गीयः । वात्सीयः । शालीयः । मालीयः । अव्ययतीररूपधोत्तरपदोद्बोध्यग्रामकोपधिविधीस्तु परत्याद् बावते ॥

भवतष्टकसौ ॥ ११५ ॥

वृद्धादित्येव । भवच्छब्दाद् वृद्धात् षट्कसौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ । छस्यापवादी ।

कण्वादिभ्यः-गोत्रप्रत्ययान्त कण्व आदि शब्दो से शेषार्थक अण् प्रत्यय होता है ।

इजश्च-गोत्रार्थक इज्प्रत्ययान्त प्रातिपदिक से भी शेषार्थक अण् प्रत्यय होता है ।

न द्वयच-प्राच्यभरतगोत्रार्थकरूपप्रत्ययान्त इज् प्रत्यय प्रातिपदिक से शैषिक अण् प्रत्यय नहीं होता है ।

वृद्धाच्छ-वृद्धसंज्ञक प्रातिपदिक से शेषार्थक छ प्रत्यय होता है ।

भवत-वृद्धसंज्ञक भवत् शब्द से शेषार्थक षे षट् तथा छन् प्रत्यय होते हैं ।

(१) नैकेतीति, नैषिकीति च पाठान्तरम् ।

(२) पक्ष, कलकटोद, कलकटोकाश, बाधो, नैषिको, नैकेती, सङ्कलोमन् इत्यधिकमत्र पुराकान्तरे ।

(३) गोत्र इति किम् ? कण्वो देवताऽस्य काण्व, तस्यैव काण्वीयम् । कण्वादिर्गोत्रान्तर्गणः कचिच् ।

(४) वैदीया इति पाठान्तरम् ।

(५) चदि इति पाठान्तरम् ।

सकार पदसञ्चार्य । भवतस्त्वदादिस्वाद्बुद्धसज्ञा । भावत्क' । भवदीय' । अवृद्धास्तु भवत शतुरणेव भवति—भावतः ॥

काश्यादिभ्यष्टुञ्जिठौ ॥ ११६ ॥

काशि इत्येवमादिभ्यष्टुञ्जिठ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः सैपिकौ । इकार उच्चारणार्थः । प्रकार एवोभयत्र विपर्यस्तदेशोऽनुबन्धः । स्त्रीप्रत्यये विशेषः । काशिकी, काशिका । वैदिकी, वैदिका । बुद्धादित्यत्रानुवर्तते, ये स्वबुद्धा पठ्यन्ते वचनप्रामाण्यात्तेभ्यः प्रत्यय-विधिः । देयदत्तशब्दः पठ्यते, तस्य “एङ् प्राचा देशे” इति बुद्धसज्ञा-दैवदत्तिक' । वाहीक-प्रामस्य तु नास्ति बुद्धसज्ञा-दैवदत्त । कथं भाष्य उदाहृतम् “वा नामधेयस्य बुद्धसज्ञा ये दत्तव्या, देवदत्तीया देवदत्ता” इति, पाषता बुद्धसज्ञापक्षे कार्यादिःवाङ्मूर्तिठाम्या भवितव्यम् ? तत्रैव वर्णयन्ति “वा नामधेयस्य” इति न्यवरिधतविभाषेयम्, सा छे कर्त्तव्ये भवति ङञिठयोर्न भवतीति । काशि । चेदि । सज्ञा । सबाह । अच्युत । मोहमान । सकुलाद् । हस्तिकर्षू । कुदामन्(१) । हिरण्य । करण । गोधासन । भौरिकि । भौलिङ्गि । अरिन्दम । सर्वमित्र । देवदत्त । सायुमित्र । दाममित्र । दासग्राम । सौधा-वतान । युवराज । उपराज । सिन्धुमित्र । देवराज । छजापदादिपूर्वपदात्कालात् । आपत्कालिकी, आपत्कालिका । और्ध्वकालिकी, और्ध्वकालिका । तात्कालिकी, तात्कालिका ॥

वाहीकग्रामेभ्यश्च ॥ ११७ ॥

बुद्धादित्येव । वाहीकग्रामाच्चिभ्यो बुद्धेभ्यष्टुञ्जिठौ प्रत्ययौ भवत सैपिकौ । इत्या-पवादौ । शाकलिकी, शाकलिका । मान्यविकी, मान्यविका ॥

विभाषोर्गानरेषु ॥ ११८ ॥

बुद्धादिति वर्तते, वाहीकग्रामेभ्य इति च । उशीनरेषु पे वाहीकग्रामास्तद्वाचिभ्यो बुद्धेभ्य प्रातिपदिकेभ्यो विभाषा ङञिठौ प्रत्ययौ भवत । आङ्गालिकी, आङ्गालिका, आङ्गालीया । सौदर्शनिकी, सौदर्शनिका, सौदर्शनीया ॥

ओदेशे ङञ् ॥ ११९ ॥

बुद्धादिति नानुवर्तते, उत्तरसूत्रे पुनर्बुद्धग्रहणात् । उवर्णान्ताद् देशवाचिन प्रातिपदिकात् ङञ् प्रत्ययो भवति सैपिक । नेपादकर्षुक । शायरजन्तुक(२) । देश इति किम् ? पटोरुद्धावा पाटवा । ङञिठयो प्रकरणे ङञ् नेवल्स्वानुवृत्तिर्न लभ्यत इति ङञ्ग्रहणं कृतम् ॥

काश्यादिभ्यः—काशि आदि शब्दों से शैपिक ङञ् तथा ङिठ् प्रत्यय होते हैं ।

आपदादि—आपत् आदि पूर्वपदक तथा कालकालोत्तरपदक प्रातिपदिक से ङञ् तथा ङिठ्

१ प्रत्यय समझना चाहिए ।

वाहीक—वाहीकग्रामवाचक बुद्धमण्डक प्रातिपदिक से भी शैपिक ङञ् तथा ङिठ् प्रत्यय होते हैं ।

विभाषा—उशीनरवृत्ती वाहीकग्रामवाचक प्रातिपदिक से विकल्प मे ङञ् तथा ङिठ् प्रत्यय होते हैं ।

ओदेशे—देशवाचक उवर्णान्त प्रातिपदिक से शैपिक ङञ् प्रत्यय होता है ।

(१) कुनामन् इति पाठान्तरम् ।

(२) केऽप इति हस्य इति पाठान्तरम् ।

वृद्धात् प्राचाम् ॥ १२० ॥

ओर्देश इत्येव । उवर्णान्ताद् वृद्धात् प्राग्देशवाचिनः प्रातिपदिकाद्बुन् प्रत्ययो भवति शैषिकः । आडकजम्बुकः । शाकजम्बुकः (१) । नापितवास्तुकः । पूर्वणव ठनि सिद्धे निवमार्थं वचनम्—वृद्धादेव प्राचामवृद्धात् भवतीति—मल्लवास्तु, माकल-वास्तव ॥

धन्वयोपधाद् बुज् ॥ १२१ ॥

वृद्धादिति वर्तते, देश इति च । धन्ववाचिनो यकारोपधाच्च देशाभिधायिनो वृद्धात् प्रातिपदिकाद् बुज् प्रत्ययो भवति शैषिकः । धन्वशब्दो मरुदेशवचनः । पारेधन्वकः । ऐरावतकः । योपधात्—साकारशकः, काम्पिल्यकः ॥

प्रस्थपुरवहान्ताच्च ॥ १२२ ॥

वृद्धादिति, वर्तते, देश इति च । अन्तश्चब्द प्रत्येकमभिस्यद्भवते । प्रस्थ, पुर, वह इत्येवमन्तात् देशवाचिनः प्रातिपदिकाद् वृद्धाद् बुज् प्रत्ययो भवति शैषिकः । छ्रस्यापवादः । मालाप्रस्थकः । नान्दीपुरकः । कान्तीपुरकः । पल्लवहकः । फाल्गुनीवहकः । पुरान्तो रोपथ, तत् उत्तरसूत्रेणैव सिद्धमप्रागर्थमिह ग्रहणम् ॥

रोपधेतोः प्राचाम् ॥ १२३ ॥

वृद्धादिति वर्तते, देश इति च । तद्विशेषणं प्राग्ग्रहणम् । रोपधादीकारान्ताच्च प्राग्देशवाचिनो वृद्धाद् बुज् प्रत्ययो भवति शैषिकः । छ्रस्यापवादः । पाटलिपुत्रकः । ऐकचक्रकः । ईतः खलवपि—काकन्दी, काकन्दकः, माकन्दी, माकन्दकः । प्राचामिति किम् ? दात्ता-मिश्रीवः । तत्परकरणं विस्पष्टार्थम् ॥

जनपदतद्वध्योश्च ॥ १२४ ॥

वृद्धादिति वर्तते, देश इति च । तद्विशेषणं जनपदतद्वधी । वृद्धाज्जनपदवाचिनस्तद्वधिविवाचिनश्च प्रातिपदिकाद् बुज् प्रत्ययो भवति शैषिकः । छ्रस्यापवादः । आभिसारकः । आदशकः । जनपदावधे खलवपि—औपुष्टकः, श्यामायतकः । तद्वधिरपि जनपद एव गृह्यते, न ग्रामः । किमर्थं तर्हि ग्रहणम् ? वाधकवाधनार्थम् । गच्छोत्तरपदाच्छ्र वाधित्वा बुजेव जनपदावधेर्भवति—शैषिकः ॥

अवृद्धादपि बहुवचनविपयात् ॥ १२५ ॥

जनपदतद्वध्योरित्येव । अवृद्धाद्वृद्धाच्च जनपदात्तद्वधिविवाचिनश्च बहुवचनविप-

वृद्धात्—वृद्धसञ्ज्ञकं प्राग्देशार्थकं उवर्णान्तं प्रातिपदिकं से शैषिकं ठन् प्रत्यय होता है ।

धन्व—मरुदेशवाचक तथा वृद्धसञ्ज्ञक यकारोपध देशवाचक प्रातिपदिको से शैषिकं बुज् प्रत्यय होता है ।

प्रस्थ—प्रस्थशब्दान्त, पुरशब्दान्त तथा वहशब्दान्त देशवाचक वृद्धसञ्ज्ञक प्रातिपदिको से भी शैषिकं बुज् प्रत्यय होता है ।

रोपधेतो—रकारोपध तथा ईकारान्त प्राग्देशवाचक वृद्धसञ्ज्ञक प्रातिपदिको से शैषिकं बुज् प्रत्यय होता है ।

जनपद—वृद्धसञ्ज्ञक जनपदवाचक तथा जनपदसमीमावाचक प्रातिपदिको से शैषिकं बुज् प्रत्यय होता है ।

अवृद्धादपि—वृद्धसञ्ज्ञकभिन्न जनपदवाचक तथा जनपदसमीमावाचक शब्दो से भी बुज् प्रत्यय होता है यदि प्रकृति बहुवचनान्त हो ।

याप्रातिपदिकाद् बुन् प्रत्ययो भवति शैपिकः । अण्डुपोरपवादः । अवृद्धाजिनपदात्तावत्-
अज्ञा, वज्ञा, कलिज्ञा, आङ्गक, वाङ्गक, कालिङ्गकः । अवृद्धाजिनपदावधे—
अजमीडा, अजकन्दा, आजमीटक, आजकन्टकः । वृद्धाजिनपदात्—दावा, जाम्बा,
दावक, जाम्बकः । वृद्धाजिनपदावधे—कालञ्जरा, वैकुलिशा, कालञ्जरक, वैकु-
लिङ्गकः । विषयग्रहणमनन्यत्र भावार्थम्, जनपदैकशेषबहुत्वे मा भूत्-वर्त्तन्त्य,
वार्त्तन (१) । अपिग्रहण किम्, यावता वृद्धत्पूर्वेणैव सिद्धम् ? तद्वर्त्तान्तिन्यन्यायेन
याथा मा विज्ञायीति समुच्चायते ॥

कच्छाप्रियक्त्रगर्त्तत्तरपदात् ॥ १२६ ॥

देश इत्येव । उत्तरपदशब्द प्रत्येकमभिमवद्ध्यते । कच्छाद्यत्तरपदाद् देशवाचिनः
प्रातिपदिकाश्चावृद्धावृद्धाश्च बुन् प्रत्ययो भवति शैपिकः । छाणोरपवादः । दाककच्छकः ।
पैप्पलीकच्छकः । काण्डाग्नकः । वभुजाग्नकः । ऐन्द्रक्त्रकः । सैन्धुक्त्रकः । बाहू-
गत्सकः । चाक्रगत्सकः ॥

धूमादिभ्यश्च ॥ १२७ ॥

धूमादिभ्यो देशवाचिभ्य प्रातिपदिकेभ्यो बुन् प्रत्ययो भवति शैपिकः । अणादेर-
पवादः । धूमिकः । छाण्डक (२) । पाथेयशब्द पठ्यते, तस्य योषधत्वादेव बुञि सिद्धे
सामर्थ्याद्देशार्थं ग्रहणम्, तथा विदेहानर्त्तशब्दयोर्जनपदलक्षणे बुञि सिद्धेऽप्येदार्थं पाठः ।
विदेहाना उत्त्रियाणा स्व वेदेहकम् । आनर्त्तकम् । समुद्रशब्द- पठ्यते, तस्य नावि मनुष्ये
च बुञिप्यते—सामुद्रिका नी, सामुद्रको मनुष्यः । अन्यत्र न भवति—सामुद्र जलमिति ।
धूमः (३) एण्ड । शशादन । अण्डुनाद् । दाण्डायनस्थली । माहकस्थली । घोपस्थली ।
मापरथली । राजस्थली । राजगृह । सत्रासाह । गचास्थली । मद्रकूळ । गर्त्तकूळ ।
आङ्गीकूळ । इयाहाव । न्याहाव । सहीय । वर्त्तर । वर्त्तगर्त्त । विदेह । आनर्त्त । माटर ।
पाथय । घोप । शिष्य । मित्र । बल । आराजी । धार्तराजी । अवयात । तीर्थ । छ्वलात्
सौवीरेपुञ्ज । छसमुद्राद्याव मनुष्ये चछ । कुचि । अन्तराप । द्वीप । अरुण । उज्जयिनी ।
दधिगापय । नाकेत (४) ॥

नगरात् कुत्सनेप्रावीण्ययोः ॥ १२८ ॥

नगरशब्दाद् बुन् प्रत्ययो भवति शैपिकः । कुत्सने प्रावीण्ये च गम्यमाने । प्रत्ययार्थ-
विशेषण चेतत्-कुत्सने प्रावीण्ये च जातादौ प्रत्ययार्थ इति । कुत्सने निग्वनम् । प्रावीण्य
नेपुण्यम् ।

कच्छाग्नि—कच्छोत्तरपदक, अण्डुत्तरपदक, वभुजात्तरपदक तथा मत्तोत्तरपदक देशवाची
प्रातिपदिके मे शैपिक बुन् प्रत्यय होता है ।
धूमादिभ्यश्च—धूम आदि देशवाचक शब्दों से शैपिक बुन् प्रत्यय होता है ।
कूलात्—मावार अर्थ में कूल शब्द से शैपिक बुन् प्रत्यय होता है ।
समुद्रात्—समुद्र शब्द से नासार्व में तथा मनुष्यार्थ में ना शैपिक बुन् प्रत्यय होता है ।
नगरात्—कुत्सनेप, नदी, के, गम्यमान, इति, परत्कार, शब्दों से शैपिक बुन् प्रत्यय
होता है ।

- (१) वर्त्तना च वर्त्तना च वर्त्तना चेति वर्त्तन्त्य, वर्त्तनाणु नव इति बुन् न भवति, सह-
विज्ञाया अमान बहुवचनाभावात् । वर्त्तन्त्य । वर्त्तन । इति कश्चित्पाठः ।
- (२) छाण्डक इति पाठान्तरम् ।
- (३) एण्ड इति पाठान्तरम् ।
- (४) मानवली, वही, सुराजी—एतेज गोत्रिका कुञ्चिद ।

केनायं मुपित् पन्था गात्रे पच्यलिधूसरः ।

इह नगरे मनुष्येण सभाष्यत एतन्नागरकेण । चीरा हि नागरका भवन्ति ।

केनेदं लिखितं चित्रं मनोनेत्रविक्राशि यत् ।

इह नगरे मनुष्येण सभाष्यत एतन्नागरकेण । प्रवीणा हि नागरका भवन्ति । कुस्तन-
प्राचीण्ययोरिति किम् ? नागरा वाह्यणा । कर्त्यादिषु तु संज्ञाशब्देन साहचर्यात् संज्ञा-
नगरं पठ्यते, तस्मिन् नागरेयकमिति प्रत्युदाहार्यम् ॥

अरण्यान्मनुष्ये ॥ १२९ ॥

अरण्यशब्दाद् बुज् प्रत्ययो भवति शैषिको मनुष्येऽभिधेये । औपसंख्यानिकस्य पस्या-
पवादः । आरण्यको मनुष्यः । अण्यध्यायन्वायविहारमनुष्यहस्तिप्विति वक्तव्यम् ।
आरण्यकः पन्थाः । आरण्यकोऽन्वायः । आरण्यको विहारः । आरण्यको
मनुष्यः । आरण्यको हस्तिः । श्वा गोमयेषु । आरण्यकाः, आरण्या गोमयाः । एतेष्विति
किम् ? आरण्याः पशवः ॥

विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम् ॥ १३० ॥

कुरु, युगन्धर इत्येताभ्यां विभाषा बुज् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कौरवकः । कौरवः ।
यौगन्धरकः । यौगन्धरः । जनपदशब्दावेतो, ताभ्याम् “अबुद्धात्” अपीति नित्ये बुजिप्राप्ते
विकल्प उच्यते । कुरुशब्दः कच्छादिष्वपि पठ्यते, तत्र वचनादपि भविष्यति । पारि-
शेष्यायुगन्धराभ्यां (१) विभाषा, मनुष्यतस्थयोस्तु कुरुशब्दाच्चित्य एव बुज् प्रत्ययो
भवति—कौरवको मनुष्यः, कौरवकस्य हस्तिमिति ॥

मद्रवृजिशब्दाभ्याम् कन् प्रत्ययो भवति शैषिकः ॥ १३१ ॥

मद्रवृजिशब्दाभ्याम् कन् प्रत्ययो भवति शैषिकः । जनपदबुजोऽपवादः । मद्रेषु जात
मद्रकः । वृजिकः ॥

कोपघादण् ॥ १३२ ॥

देश इत्येव । ककारोपधात् प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति शैषिकः । जनपदबुजोऽप-
वादः । अन्यत्र जनपदं मुक्त्वा पूर्वैव कोपघादण् सिद्धम् । श्लेषिकेषु जात आणिकः ।
साहित्यिकः । अण्प्रहणमुवर्णान्तादपि स्यात्—इच्छाकुपु जातः ऐश्वर्यकः ॥

कच्छादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥

देश इत्येव । कच्छ इत्येवमादिभ्यो देशवाचिभ्योऽण् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।
बुज्यादेरपवादः । कच्छः । सैन्धवः । वार्णवः । कच्छशब्दो नि बहुवचनविषयः, तस्य

अरण्यात्—मनुष्य के नाच्य होने पर अरण्यशब्द से शैषिक बुज् प्रत्यय होता है ।

पथ्यध्याय—मार्ग, अध्याय, न्याय, विहार, मनुष्य तथा हरित जवों में अरण्य शब्द से बुज्
प्रत्यय अवगन्तव्य है ।

वा गोमयेषु—गोमय के नाच्य होने पर अरण्य शब्द से शैषिक बुज् प्रत्यय विकल्प से
होता है ।

विभाषा—कुरु तथा युगन्धर शब्दों से शैषिक बुज् प्रत्यय विकल्प से होता है ।

मद्र—मद्र तथा वृजि शब्दों से शैषिक कन् प्रत्यय होता है ।

कोपघादण्—ककारोपध शब्द से देश के गण्यमान होने पर शैषिक अण् प्रत्यय होता है ।

कच्छादिभ्यश्च—देशवाचक कच्छ आदि शब्दों से शैषिक अण् प्रत्यय होता है ।

(१) सैषा युगन्धराभ्यां विभाषा इति पाठान्तरम् ।

मनुष्यतत्स्थयोर्बुधः पाठ । विजापकशब्दः पठ्यते, तस्य कोपधत्वादेवाणि सिद्धे ग्रहणमुत्तरार्थम् । कच्छ । सिन्धु । वर्णु । गन्धार । मधुमत् । कम्बोज । कश्मीर । सात्व । कुरु । रङ्गु । अणु(१) । एण्ड । द्वीप । अनूप । अजवाह । विजापक । कुल्लन । कच्छादि ॥

मनुष्यतत्स्थयोर्बुध् ॥ १३४ ॥

कच्छादिभ्य इत्येव । मनुष्ये मनुष्यस्थे च जातादी प्रत्ययार्थं कच्छादिभ्यो बुन् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवाद । काच्छको मनुष्यः । काच्छकूमस्य हसित जल्पितम् । काच्छिका चूडा । सैन्धवको मनुष्य । सैन्धवकूमस्य हसित जल्पितम् । सैन्धविका चूडा । मनुष्यतत्स्थयोरिति किम् ? काच्छो गौ, सैन्धवो वार्णव ॥

अपदातौ साल्वात् ॥ १३५ ॥

साल्वशब्द कच्छादिषु पठ्यते, गत पूर्वणैव मनुष्यतत्स्थयोर्बुधि सिद्धे नियमार्थं वचनम्-अपदातावेव । मनुष्ये मनुष्यस्थे, साल्वशब्दाद् बुन् प्रत्ययो भवति । साल्वको मनुष्य । साल्वकूमस्य हसित जल्पितम् । अपदातावेति किम् ? साल्वः पदातिर्ब्रजति ॥

गोयवाग्वोश्च ॥ १३६ ॥

गयि यथात्वा च जातादी प्रत्ययार्थं साल्वशब्दात् बुन् प्रत्ययो भवति शैपिक । कच्छाद्यणोऽपवाद । साल्वको गौ । साल्वका यवागू । साल्वेनन्यत् ।

गर्तोत्तरपदाच्छः ॥ १३७ ॥

देश इत्येव । गर्तोत्तरपदाद् देशवाचिन प्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो भवति शैपिक । अणोऽपवाद । वाहीकमामल्लज तु प्रत्यय परत्वाद् वाधने । वृकगर्तीयम् । शृगालगर्तीयम् । श्वपिद्गर्तीयम् । उत्तरपदग्रहण बहुवचननिरासार्थम्-ब्राह्मगर्तम् ॥

गहादिभ्यश्च ॥ १३८ ॥

गह इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्च प्रत्ययो भवति शैपिक । अणोरपवाद (२) । गहीय । अन्त स्थीय । देशाधिकारेऽपि सम्भवापेक्ष विशेषणम्, न सर्वेषाम् । मध्यमध्यम चाण् चरण इति पठ्यते, तस्यायमर्थ-मध्यशब्द प्रत्ययसन्नियोगेन मध्यमनापद्यते-मध्यमीया । चरणे तु प्रत्ययार्थेऽण भवति-माध्यमा इति । तदेतद्विशेष एव स्मर्यते, पृथिवी-मध्यस्य मध्यमभाव, चरणसमन्वयेन निवासलक्षणोऽणिनि च । ॐमुखपार्श्वतसोर्लोपश्च ॥

मनुष्य-मनुष्य तथा मनुष्यस्य पदार्थं को उत्पत्ति आदि अर्थां न कच्छ आदि शब्दों से बुन् प्रत्यय होता है ।

अपदातौ-मनुष्य तथा मनुष्यस्य पदार्थं को उत्पत्ति आदि अर्थां न साल्व शब्द से यदि बुन् प्रत्यय होता है तो अपदाति अर्थ में ही ।

ये-ग, गय, यवागू, वी, रजपंते, अति, अर्ध, के, स्यात्, गृह्य, के, नुञ् प्रत्यय, योता, दी ।

गर्तोत्तर-गर्तोत्तरपदक देशवाचक प्रातिपदिक में शैपिक छ प्रत्यय होता है ।

गहादिभ्यश्च-गह आदि प्रातिपदिकों से शैपिक छ प्रत्यय होता है ।

मुख-नमप्रत्ययान्त मुख तथा पार्श्व शब्दों में छ प्रत्यय के साथ-साथ प्रकृति के लकार का लोप भी समझना चाहिए ।

(१) अण्ड इति पाठान्तरम् ।

(२) अणादिरपवाद इति पाठान्तरम् ।

मुखतीयम् । पार्वतीयम् । कुम्भजनस्य परस्य चञ् । जनकीयम् । परकीयम् । देवस्य
चेति वक्तव्यम् । देवकीयम् । वेणुकादिभ्यश्चुण्वक्तव्यम् । आकृतिगणोऽयम् । वेणुकी-
यम् । औत्तरपदकीयम् । प्रास्थकीयम् (१) । माध्यमकीयम् । गह । अन्तःस्थ । सम ।
विपम । मध्यममध्यम चाप्यन्तरे । उत्तम । अन्न । वन्न । मगध । पूर्वपञ्च । अपरपञ्च । अधम-
शास्त्र । उत्तमशास्त्र । समानशास्त्र । एकग्राम । एकवृत्त । एकपलाश । इष्वन्न । इष्वन्दी (२)
अवस्यन्दी (३) । कामग्रस्थ । खाण्डायनि (४) । कावेरिणि (५) । शैशिरि । शौङ्गि । आसुरि ।
आहिसि । आमित्रि । व्याडि । वैदजि । भौजि । आद्ध्यक्षि । आनृशंसि । सौवि ।
पारकि । अग्निशर्मन् । वैवशर्मन् । श्रौति । आरदकि । वाय्वनीकि । सेमपृद्धिन् । उत्तर ।
अन्तर । मुखपाण्वैतसोर्लोपः । जनपरयोः कुक् च । देवस्य च । वेणुकादिभ्यश्चुण्व-
गहादिः ॥

प्राचां कटादेः ॥ १३९ ॥

देश इत्येव । तद्विशेषणं प्राग्रहणम् । प्राग्देशवाचिन कटादे- प्रातिपदिकाच्छुः प्रत्ययो
भवति शैपिकः । अणोऽपवादः । कटनगरीयम् । कटवोपीयम् । कटपत्तलीयम् ॥

राज्ञः क च ॥ १४० ॥

अस्मभवादेशाधिकारः, न विशेषणम् । राज्ञः ककारश्चान्तदेशो भवति छश्च प्रत्ययः ।
राजकीयम् । आवेशमात्रमिह विधेयम्, प्रत्ययस्तु “वृद्धाच्छुः” इत्येव सिद्धः ॥

वृद्धादकेकान्तखोपधात् ॥ १४१ ॥

देश इत्येव । वृद्धादेशवाचिनोऽक इक इत्येवमन्तात् स्वकारोपधाच्च प्रातिपदि-
काच्छुः प्रत्ययो भवति शैपिकः । कोपधलक्षणस्याणोपवादः । वाहीकप्रामलक्षणस्य च
प्रत्ययस्य “शोपधेतोः”, “प्राचाम्” इति च । अकान्तात्तावत्-आरीहणकीयम्, द्रौघण-
कीयम् । इकान्तात्-आश्वपधिकीयम्, शालमलिकीयम् । खोपधात्-कौटिशिखीयम्, आशो-
मुखीयम् । अकेकान्तग्रहणे खोपधग्रहणं सौमुकाद्यर्थम् । सौमुकीयम् । मौसुकीयम् ।
पेन्द्रवेणुकीयम् ॥

कुक्—जन तथा पर शब्दो से छ प्रत्यय के विधान होने पर दोनों शब्दों को कुक् का आगम
भी हो जाता है ।

देवस्य—देव शब्द को भी छ प्रत्यय के सन्वियोग में कुक् का आगम समझना चाहिए ।

वेणुकादिभ्य—वेणुका आदि शब्दों से छण् प्रत्यय समझना चाहिए ।

प्राचाम्—प्राग्देशवाचक कट आदि प्रातिपदिकों से देशार्थ में छ प्रत्यय होता है ।

राज्ञः—राजन् शब्द से छ प्रत्यय तथा उसे ककारान्तादेश भी हो जाता है ।

वृद्धात्—वृद्धात्क एक अकान्त, इकान्त तथा स्वकारोपध प्रातिपदिकों से देशार्थक
छ प्रत्यय होता है ।

अनेकान्त—अकान्त तथा इकान्त के साथ-साथ स्वकारोपध शब्द का भी ग्रहण समझना
चाहिए जिससे सौमुक आदि शब्दों से भी छ प्रत्यय उपपन्न हो सके ।

(१) प्राग्देशमिति पाठान्तरम् ।

(२) इष्वन्दी इति पाठान्तरम् ।

(३) अवस्यन् इति पाठान्तरम् ।

(४) खाण्डायनी इति पाठान्तरम् ।

(५) कामवेरिणि इति पाठान्तरम् ।

कन्धापलदनगरयामहदोत्तरपदात् ॥ १४२ ॥

देश इति वृत्तं, वृद्धादिति च । कन्धाद्युत्तरपदादेशवाचिनो वृद्धाध्यातिपदिकाच्च प्रत्ययो भवति शैपिकः । बाहीकग्रामादिलक्षणस्य प्रत्ययस्यापवादः । द्वाचिकन्धीयम् । माहिकिकन्धीयम्(१) । द्वाचिपलदीयम् । माहिकिपलदीयम् । द्वाचिमगरीयम् । माहिकिनगरीयम्(२) । द्वाचिग्रामीयम् । माहिकिग्रामीयम् । द्वाचिहदीयम् । माहिकिहदीयम् ॥

पर्वताच्च ॥ १४३ ॥

पर्वतशब्दाच्च प्रत्ययो भवति शैपिकः । अणोऽपचाद् । पर्वतीयो राज्ञः । पर्वतीय पुरः ॥

विभाषाऽमनुष्ये ॥ १४४ ॥

पर्वतशब्दाच्च प्रत्ययो भवति वाऽमनुष्ये वाच्ये । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । पर्वतीयानि फलानि । पार्वतानि फलानि । पर्वतीयमुदकम् । पार्वतमुदकम् । अमनुष्य इति किम् ? पर्वतीयो मनुष्यः ॥

कृकणपर्णाद्भारद्वाजे ॥ १४५ ॥

देश इत्येव । भारद्वाजशब्दोऽपि देशवचन एव न गोत्रशब्दः । प्रकृतिविशेषण चेतन्न प्रत्ययार्थः । कृकणपर्णशब्दाभ्यां भारद्वाजदेशवाचिभ्यां च प्रत्ययो भवति शैपिकः । कृकणीयम् । पर्णीयम् । भारद्वाज इति किम् ? कार्कणम्, पर्णम् ॥

इति श्रीजयादित्यधिरचिताया काशिकाया वृत्तौ

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ३१२ ॥

कन्धा—देशार्थक वृद्धमशक कन्धोत्तरपदक, पलदोत्तरपदक, नगरोत्तरपदक, ग्रामोत्तरपदक तथा महदोत्तरपदक प्रातिपदिकों से शेषार्थ में छ प्रत्यय होता है ।

पर्वताच्च—पर्वत शब्द से भी शैपिक छ प्रत्यय होता है ।

विभाषा—अमनुष्य के वाच्य होने पर पर्वत शब्द ने विकल्प से छ प्रत्यय होता है ।

कृकण—भारद्वाजदेशवाचक कृकण तथा पर्ण शब्दों में शैपिक छ प्रत्यय होता है ।

चतुर्थाध्याय का द्वितीय पाद समाप्त हुआ ।

(१) माहिकिकन्धीयम् इति पण्डितपत्रे पाठः ।

(२) माहिकिनगरीयम् इति पण्डितपत्रे पाठः ।

अथ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्ज ॥ १ ॥

देशाधिकारो निवृत्तः । युष्मदस्मदो खञ् प्रत्ययो भवति शैपिकः चकारान्छञ् । अन्यतरस्यांग्रहणाद्यथाप्राप्तमञ्, तदेते त्रयः प्रत्यया भवन्ति । तत्र वैपण्याद्यथासंख्य न भवति । स्वदादिस्वाद्बृद्धमञ्कपोयैष्मदस्मदोरश्ले प्राप्ते प्रत्येक प्रत्ययत्रय विधीयते । यौष्माकीण । आस्माकीन । युष्मदीयः । अस्मदीय । यौष्माकः । आस्माकः ॥

तास्मन्नणि च युष्माकास्माकौ ॥ २ ॥

तस्मिन्निति साप्ताद्विहितः खञ् निर्दिश्यते न चकारानुक्कृतरङ्गः । तस्मिन् खञि अणि च युष्मदस्मदोर्यथासख्यं युष्माक, अस्माक इत्येतावादेशौ भवतः । निमित्तयोरादेशौ प्रति यथासख्य करमाद्य भवति ? योगविभागः करिष्यते—'तस्मिन्' इति । खञि युष्मदस्मदोर्य-ष्माकास्माकौ भवतः । ततः 'अणि च' इति । यौष्माकीण । आस्माकीन । यौष्माकः । आस्माक' । तस्मिन्नणि चेति किम् ? युष्मदीय, अस्मदीय ॥

तवकममकावेकवचने ॥ ३ ॥

एकवचनपरयोर्युष्मदस्मदोस्तवक, ममक इत्येतावादेशौ भवतौ यथासख्यं तस्मिन् खञि, अणि च परत । निमित्तयोस्तु यथासख्यं पूर्ववदेव न भवति । ननु च "न तुमतान्नस्य" इति प्राययलक्षणप्रतिषेधादेकवचनपरता युष्मदस्मदोर्न सभवति ? वचनात् प्राययलक्षणं भविष्यति । अथवा नैवेद प्रत्ययलक्षणम्, किं तद्वन्व-र्धग्रहणम् । एकवचने(१) युष्मदस्मदी एकस्यार्थस्य वाचके तवकममकावादेशौ प्रतिप-द्येते इति सूत्रार्थः । तावकीन । मामकीन । तावक । मामक । तस्मिन्नणि चेत्येव—'यदीय, मदीय' ॥

अर्धाद्यत् ॥ ४ ॥

अर्धशब्दाद् यत्प्रत्ययो भवति शैपिकः । अणोऽपवादः । अर्द्धवम् । छसपूर्वपदाद्वम् वक्तव्यं छ । बालेयाद्विकम् । गीतमाद्विकम् ॥

परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ॥ ५ ॥

पर, अवर, अधम, उत्तम इत्येवम्पूर्वाधार्थाद्यत् प्रत्ययो भवति शैपिकः । पराद्वम् ।

युष्मदस्मदो—युष्मात् तथा अस्मात् शब्दो से शैपिक रञ्, छ तथा अण् प्रत्यय होते हैं ।
तस्मिन्नणि—खञ् तथा अण् प्रत्ययों के परे रहते युष्मात् तथा अस्मात् शब्दों को क्रमशः युष्माक तथा अस्माक आदेश ही जाते हैं ।
तवक—खञ् तथा अण् प्रत्ययों के परे रहते एकवचन में युष्मात् तथा अस्मात् शब्दों को क्रमशः तवक तथा ममक आदेश ही जाते हैं ।
अर्धात्—अर्ध शब्द से शैपिक वत् प्रत्यय होगा है ।
सपूर्व—पूर्वपदविशिष्ट अर्ध शब्द से छन् प्रत्यय समझना चाहिए ।
परावरा—परपूर्वक, अवरपूर्वक, अधमपूर्वक एवम् उत्तमपूर्वक अर्ध शब्द से शैपिक वत् प्रत्यय होगा है ।

(१) एकवचने इति—अत्र पक्षे एकवचने इति प्रथमादिवचनान्तरम्, न सप्तम्यन्तरम् ।

अवराद्धर्मम् । अध्रमाद्धर्मम् । उत्तमाद्धर्मम् । पूर्वग्रहणं किम्, परावराधमोत्तमेभ्य इत्येवोच्यते, अर्धादिति वर्त्तते, तस्य तत्पूर्वता विज्ञास्यते ? परावरशब्दावदिग्रहणावपि स्त— पर सुप्रमथं सुखमिति । तत्र कृतार्थत्वाद् दिक्पूर्वपदे परेण ट्यती स्याताम्, अस्मात्पूर्वग्रहणाद्यप्रत्ययो भवति—पराद्धर्मम्, अवराद्धर्ममिति ॥

दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च ॥ ६ ॥

दिक्पूर्वपदाद्धर्मान्तात्प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति चकाराद्यश्च शैषिकः । अणोऽपवादः । पूर्वाद्धर्मम्, पौर्वाद्धिकम् । दक्षिणाद्धर्मम्, दाक्षिणाद्धिकम् । पद्मग्रहणं स्वरूपविधिनियन्तारणाद्धर्मम् ॥

ग्रामजनपदेकदेशादन्ठौ ॥ ७ ॥

दिक्पूर्वपदादित्येव । ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदेकदेशवाचिनश्च प्रातिपदिकादिक्पूर्वपदाद्धर्मान्तादन्ठौ प्रत्ययौ भवत शैषिकौ यतोऽपवादाः । इमे खल्वस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वाद्धां, पौर्वाद्धिका । दाक्षिणाद्धां, दाक्षिणाद्धिका ॥

मध्यान्मः ॥ ८ ॥

मध्यशब्दान्म प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोऽपवादः । मध्यमः । आदेशेति वक्ष्यम् ॥ आदिमः । अवोऽधसोर्लंपक्षः । अवमम् । अधमम् ॥

अ साप्रतिके ॥ ९ ॥

अन्तर प्रत्ययो भवति मध्यशब्दान्तात्प्रातिके जातादौ प्रत्ययार्थे । मस्थापवादः । साप्रतिकं न्याय्यं युक्तमुचितं सममुच्यते । नातिदीर्घं नातिद्वयं मध्यं काष्ठम् । नात्युत्कृष्टो नात्यवकृष्टो मध्यो वैषाकरणः । मध्या स्त्री ॥

द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ॥ १० ॥

समुद्रसमीपे यो द्वीपस्तस्माद् यञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कच्छाद्विपाठात् अणो मनुष्यपुञ्जपवादात् । द्वेष्यम् । द्वेष्यं भवन्तोऽनुचरन्ति चक्रम् । अनुसमुद्रमिति किम् ? द्वेषकम्, द्वेषमन्यत् ॥

कालाट्ठञ् ॥ ११ ॥

कालविशेषवाचिनः प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोऽपवादः । वृद्धात्तु छ् परत्वाद्वाचने । मासिकः । आर्द्धमासिकः । साप्ताहिकः । यथाकथञ्चिद् गुणवृत्त्यापि काले वर्त्तमानात् प्रत्यय इत्यते—कादम्बपुष्पिकम्, वैहिपलालिकम् । “तत्र जातः” इति प्रागतः कालाधिकारः ॥

दिक्पूर्वम्—दिक्पूर्वपदक अर्धशब्दान्म प्रातिपदिके ते शैषिकं ठञ् ओर यत् प्रत्ययं होते है ।

ग्राम—दिक्पूर्वपदक प्राप्तेकदेशवाची तथा जनपदेकदेशवाची शब्दों से शेषार्थक अञ् तथा ठञ् प्रत्यय होते है ।

मध्यान्म—मध्य शब्द से शेषार्थक म प्रत्यय होता है ।

आदेशेति—आदि शब्द से भा म प्रत्यय समझना चाहिए ।

अवो—अवम तथा अधम शब्दों से म प्रत्यय तथा प्रकृति का अन्वयलोप मां समझना चाहिए ।

अ साप्रतिके—साप्रतिके अर्थ में मध्य शब्द से म प्रत्यय होता है ।

द्वीपात्—समुद्रसमीपेद्वीपार्थक द्वीप शब्द से शेषार्थक यञ् प्रत्यय होता है ।

कालात्—कालविशेषवाचक प्रातिपदिक से शैषिकं ठञ् प्रत्यय होता है ।

श्राद्धे शरदः ॥ १२ ॥

शरद्वृद्धात् ढञ् प्रत्ययो भवति श्राद्धेऽभिधेये शैषिक । ऋत्वणोऽपवादः । श्राद्ध इति च कर्म गृह्यते, न श्रद्धावान् पुरुषः, अनभिधानात् । शारदिक श्राद्धम्, शारदमन्वयः ।

विभाषा रोगात्पयोः ॥ १३ ॥

शरद इत्येव । रोगे आतपे चामिधेये शरद्वृद्धाद्ढञ् प्रत्ययो वा भवति शैषिकः । ऋत्वणोऽपवादः । शारदिको रोगः । शारदिक आतपः । शरदो रोगः । शारद आतपः । रोगात्पयोरिति किम् ? शारद द्विधिः ॥

निशाप्रदोषाभ्यां च ॥ १४ ॥

निशाप्रदोषशब्दाभ्यां विभाषा ढञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । “कालाद्ढञ्” इति नित्ये ढञि प्राप्ते विकल्प उच्यते । नैशम्, नैशिकम् । प्रादोषम्, प्रादोषिकम् ॥

श्वसस्तुट् च ॥ १५ ॥

विभाषेत्येष । श्वशब्दाद्विभाषा ढञ् प्रत्ययो भवति, तस्य च तुडागमो भवति । त्यप्-प्रत्ययोऽप्यनो विहितः—“पुषमाह्वसोभ्यतरस्याम्” इति । एताभ्यां मुक्ते व्युत्पुलाचपि भवतः—शौवस्तिक, श्वस्त्यः, श्वस्तनः ॥

संधिवेलाद्यतुनक्षत्रेभ्योऽण् ॥ १६ ॥

कालादित्येव । संधिवेलादिभ्य ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्योऽण् प्रत्ययो भवति शैषिकः । ढञोऽपवादः । अण्प्रहण वृद्धाब्दस्य वाधनार्थम् । संधिवेलादिभ्यस्तावत्-संधिवेलम्, साध्यम् । ऋतुभ्यः-प्रैषम्, शिशिरम् । नक्षत्रेभ्यः-(सौवातम्) तैषम्, पौषम् । संधिवेला । संध्या । अमावास्या । त्रयोदशी । चतुर्दशी । पञ्चदशी । पूर्णिमासी । प्रतिपद् । सवत्सरात् फलपर्वणोः । (१) सवत्सरं फलम् । सवत्सरं पर्व ॥

प्राचूप एण्यः ॥ १७ ॥

प्राचूपशब्दादेण्यः प्रत्ययो भवति शैषिकः । ऋत्वणोऽपवादः । प्राचूपेण्यो बलाहकः ॥

वर्षाभ्यष्टक् ॥ १८ ॥

वर्षाशब्दाद्ढक् प्रत्ययो भवति शैषिकः । ऋत्वणोऽपवादः । वार्षिक वासः । वार्षिकमनुलेपनम् ॥

श्राद्धे—श्राद्धार्थे में शरद शब्द से ढञ् प्रत्यय होता है ।

विभाषा—रोग तथा आतप के अभिधेय होने पर शरद ढञ् से विकल्प से ढञ् प्रत्यय होता है ।

निशा—निशा तथा प्रदोष शब्दों से शैषिक ढञ् प्रत्यय विकल्प में होता है ।

श्वस—श्वस् शब्द में विकल्प से शैषिक ढञ् प्रत्यय तथा उसे षुट् का आगम भी हो जाता है ।

सन्धि—कालविशेषवाचक सन्धिवेला आदि, ऋतुवाचक तथा नक्षत्रवाचक प्रातिपदिकों से शैषिक अण् प्रत्यय होता है ।

प्राचूप—प्राचूप शब्द से शैषिक एण्य प्रत्यय होता है ।

वर्षाभ्य—वर्षा शब्द से शैषिक ढक् प्रत्यय होता है ।

(१) गणसूत्रोदाहरणद्वयमपि न्यासपदमन्वरीसम्वादात् मूले प्रक्षिप्तं भाति ।

छन्दसि ठञ् ॥ १९ ॥

वर्षाशब्दाच्छन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिक । ठकोऽपवाद । स्वरं भेद । नभश्च नभस्यश्च वार्षिकान्वृत् ॥

वसन्ताच्च ॥ २० ॥

छन्दसीत्येव । वसन्तशब्दाच्छन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिक । श्रवणोऽपवाद । मञ्श्च माधवश्च वासन्निकावृत् ॥

हेमन्ताच्च ॥ २१ ॥

छन्दसीत्येव । हेमन्तशब्दाच्छन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिक । श्रवणोऽपवाद । सहश्च सहस्यश्च हेमन्तिकावृत् । योगविभाग उत्तरार्थ ॥

सर्वत्राण् च तलोपश्च ॥ २२ ॥

हेमन्तशब्दादण् प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगेन चास्य तकारलोप । हेमन्त वास । हेमन्तमुपलेपनम् । सर्वत्रग्रहणं छन्दोऽधिकारनिवस्यर्थम्—छन्दसि भाषाया च सर्वत्रतद्भवति । ननु च छन्दसीति नानुवर्तिष्यते ? सर्वाननुवृत्ति शब्देनाख्यायते प्रयत्नाधिन्येन पूर्वसूत्रेऽपि सम्बन्धार्थम्—हेमन्तिकमिति हि भाषायामपि ठञ् स्मरन्ति । अथाप्येति चकारः किमर्थः ? अण्, यथाप्राप्त च ऋत्वगिति । क पुनरनघोरणोर्विरोधे ? ऋत्वगि डि तकारलोपो नास्ति—हेमन्ती पठ्किरिति । तदेव त्रीणि रूपाणि भवन्ति—हेमन्तिकम्, हेमन्तम्, हेमन्मिति ॥

सायञ्चिरम्प्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्टद्युल्गौ तुट् च ॥ २३ ॥

कालादित्येव । सायञ्चिरम्प्राह्णेप्रग इत्येतेभ्योऽव्ययेभ्यश्च ट्पुट्पुलौ प्रत्ययौ भवत, तयोश्चादिष्टयोस्तुडागमो भवति । सायन्तनम् । चिरन्तनम् । प्राह्णे तनम् । प्रगेतनम् । अव्ययेभ्य—दोषातनम्, दिवातनम् । सायमिति मकारान्त पदमन्ययम्, ततोऽव्ययत्वादेव सिद्ध प्रत्ययम् । यस्तु स्यतेरन्तकर्मणो घञि सायशब्दस्तस्येद मकारान्तत्वं प्रत्ययसन्नियोगेन निपास्यते । दिवसावसान साय । चिरशब्दस्यापि मकारान्तत्वं निपास्यते, प्राह्णे प्रगे इत्येकारान्तत्वम् । चिरपरुपरारिभ्यस्तनो वक्तव्यम् । चिरतनम् । परुतनम् । परारितनम् । प्रगतस्य छन्दसि गलोपश्चम् । प्रतनम् । अग्रपञ्चाड्डिमचम् । अग्रिमम् । पश्चिमम् । अन्ताच्चेति वक्तव्यम् । जन्तिमम् ॥

छन्दसि—वेद में वर्षा शब्द से ठञ् प्रत्यय होता है ।

वसन्ताच्च—वसन्त शब्द से भी वेद में ठञ् प्रत्यय होता है ।

हेमन्ताच्च—हेमन्त शब्द से भी वेद में ठञ् प्रत्यय होता है ।

सर्वत्राण्—हेमन्त शब्द से लोको तथा वेद में अण् प्रत्यय तथा प्रकृति के तकार का लोप हो जाता है ।

सायम्—सायम्, चिरम्, प्राह्णे तथा प्रगे—इन अव्ययों से ट्, तु तथा ट्पुट् प्रत्यय होने हैं तथा प्रत्ययों को तुट् का आगम भी हो जाता है ।

चिर—चिर, परुत् तथा परारि शब्दों से लु प्रत्यय समझना चाहिये ।

प्रगतस्य—प्रग शब्द से वेद में तन प्रत्यय तथा तकार का लोप भी समझना चाहिये ।

अग्र—अग्र तथा पश्चात् शब्दों से डिमच् प्रत्यय समझना चाहिये ।

अन्ताच्चेति—अन्त शब्द से भी डिमच् प्रत्यय समझना चाहिये ।

विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् ॥ २४ ॥

पूर्वाह्णापराह्णशब्दाभ्यां विभाषा व्यट्प्रलौ प्रत्ययौ भवतस्तुट् च तयोरागमः । “काला-
द्वन्” इति ठनि प्राप्ते वचनम्, पञ्चे सौऽपि भवति । पूर्वाह्णितनम् । अपराह्णितनम् । पौर्वाह्णि-
कम् । अपराह्णिकम् । “घकालतनेषु कालनाम्” इति सप्तम्या अलुक् । यदा तु(१)न
सप्तमी समर्थविभक्ति पूर्वाह्ण मोढोऽस्येति तदा पूर्वाह्णितन इति भवितव्यम् ॥

तत्र जातः ॥ २५ ॥

अणादयो घादयश्च प्रत्ययाः प्रकृता, तेषामतः प्रभृति अर्थाः समर्थविभक्तयश्च निर्दि-
श्यन्ते । तत्रेति सप्तमीसमर्थाज्जात इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सृष्णे
जात छौष्म । नादुर । औरस्त । औदपान । राट्टियः । अवारपारीणः । शाकलिक (२)
ग्राम्य । ग्रामीणः । कास्त्रेयकः । औम्नेयकः ॥

प्रावृषपृषप् ॥ २६ ॥

प्रावृषशब्दात् सप्तमीसमर्थाज्जात इत्येतस्मिन्नर्थे ठप् प्रत्ययो भवति । पृषयस्यापवादः ।
पकारः स्वरार्थः । प्रावृषि जातः प्रावृषिकः ॥

संज्ञायां शरदो बुञ् ॥ २७ ॥

शरद्व्यन्तसप्तमीसमर्थाज्जात इत्येतस्मिन्नर्थे बुञ् प्रत्ययो भवति समुदायेन चेतसज्ञा
गम्यते । अ-बणोऽपवाद् (३) । शारदका दर्भा, शारदका मुद्गा—दर्भविशेषस्य मुद्गविशेषस्य
चेय मजा । संज्ञायामिति किम् ? शारदं सत्यम् । संज्ञाधिकारं केचित् “कृतलब्धकील-
कुशला” इति यावदुपवर्तयन्ति ॥

पूर्वाह्णापराह्णाद्रामूलप्रदोषावस्कराद्बुञ् ॥ २८ ॥

पूर्वाह्णादिभ्यः शब्देभ्योऽबुञ् प्रत्ययो भवति तत्र जातः इत्येतस्मिन् विषये संज्ञायां
गम्यमानायाम् । पूर्वाह्णकः । अपराह्णकः । “विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्” इत्यस्याप-
वादः । आद्रकः । मूलकः । नञ्चणोऽपवादः । प्रदोषकः । “निशाप्रदोषार्था च”
इत्यस्यापवादः । अवस्करकः । औत्सर्गिकस्याणोऽपवादः । असंज्ञायां तु यथाप्राप्तं उत्रादय
एव भवन्ति ॥

पथः पन्थ च ॥ २९ ॥

पथिशब्दाद् बुञ् प्रत्ययो भवति तत्र जातः इत्येतस्मिन् विषये । प्रत्ययसन्धियोगेन च

विभाषा—पूर्वाह्ण तथा अपराह्ण शब्दो से विकल्प से ट्यु तथा ट्युल् प्रत्यय होने है तथा
प्रत्ययों की तुद् का आगम भी हो जाता है ।

तत्र—सप्तम्यन्त से जातार्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

प्रावृष—सप्तम्यन्त प्रावृष् शब्द से जातार्थक ठप् प्रत्यय होता है ।

संज्ञायाम्—सप्तम्यन्त शरद् शब्द से मजाविषय में जात अर्थ में बुञ् प्रत्यय होता है ।

पूर्वाह्णापराह्णा—मजा के गम्यमान होने पर सप्तम्यन्त पूर्वाह्ण, अपराह्ण, आद्रां, मूल, प्रदोष
तथा अवस्कर शब्दों से जातार्थक बुञ् प्रत्यय होता है ।

पथ—सप्तम्यन्त पथिन् शब्द से जात अर्थ में बुञ् प्रत्यय होता है ।

(१) यदा न सप्तम्यन्ताद् प्रत्यय- इति न्यासे पाठान्तरम् ।

(२) माकलिक इत्यधिक न्यासे ।

(३) सर्वत्र— भवति । अणोपवादः समुदायेन इत्येव पाठ उपलभ्यमानोऽपि अतीव-
वादरमाभिः परिवर्तितः । (शीतो०)

पथ. 'पन्थ' इत्ययमादेशो भवति । अणोऽपवाद (१) पयि जात पन्थक. ॥

अमावास्याया वा ॥ ३० ॥

अमावारयाशब्दाद् युञ् प्रत्ययो भवति या तत्र जात इत्येतस्मिन् विषये । सधिवेला-
द्विषु पाठादणोऽपवाद, अमावारस्य । एरुदेशविकृतस्यानभ्यत्वाद् अमावस्यशब्दादपि
भवति-अमावस्यक, अमावस्य. ॥

अ च ॥ ३१ ॥

अमावास्याशब्दादकार. प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन् विषये । पूर्वेण चुन्नणोः
प्राप्तयोरय तृतीयः प्रत्ययो विधीयते । अमावारस्य । अमावास्यक. । अमावारस्य. । अमा-
वस्य । अमावस्यक । अमावस्य. ॥

सिन्ध्वपकराभ्यां कन् ॥ ३२ ॥

सिन्धुशब्दादपकरशब्दाच्च कन् प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन् विषये । सिन्धु-
शब्द कन्धादि, ततोऽणि मनुष्यबुञ्जि च प्राप्ते विधानम्, अपकरशब्दादप्यौत्सगिदेशिणि
प्राप्ते । सिन्धुक । अपकरक ॥

अणञौ च ॥ ३३ ॥

सिन्ध्वपकरशब्दाभ्या यथासरयमणञौ प्रत्ययौ भवतस्तत्र जात इत्येतस्मिन् विषये ।
पूर्वेण कनि प्राप्ते वचनम् । सैन्धव । आपकर ॥

श्रविष्ठाफलगुन्यनुराधास्वानितिष्यपुनर्वसुहस्तपिशा-

खापाटावहलाल्लुक ॥ ३४ ॥

श्रविष्ठादिभ्य. शब्देभ्यो नक्षत्रेभ्य आगतस्य जातार्थे लुभभवति । तस्मिन्हीप्रत्ययस्यापि
“लुक्कदितलुकि” इति लुग् भवति । श्रविष्ठासु जात श्रविष्ठ । फल्गुन । अनुराध ।
स्वाति । तिष्य । पुनर्वसु । हस्त । विशालः । अषाढः । बहूलः । ङलुकप्रकरणे चित्रा-
रेवतीरोहिणीभ्य ङ्रियानुपसृष्टयानम् ॥ चित्राया जाता चित्रा । रेवती । रोहिणी ।
हीप्रत्ययस्य लुकि कृते मीरादित्वान् ङीप् । ङफल्गुन्यपाटाभ्या टानौ वक्तव्यौ ॥ फल्गुनी ।
आपाटा । ङश्रविष्ठापाटाभ्या ङ्गणपि वक्तव्य ॥ श्राविष्टीय । आपाटीय. ॥

अमावास्यायाः—ततन्मन्त अमावारया शब्द से जात अर्थ में विकल्प से युञ् प्रत्यय
होना है ।

अ च—अमावास्या शब्द से जात अर्थ में 'अ' प्रत्यय भी होता है ।

सिन्ध्वप—सिन्धु तथा अपकर शब्दों से जात अर्थ में कन् प्रत्यय होता है ।

अणञौ—सिन्धु शब्द तथा अपकर शब्द में जात अर्थ में क्रमशः अण् तथा अन् प्रत्यय
होता है ।

श्रविष्ठा—नक्षत्रार्थक श्रविष्ठा, फल्गुनी, अनुराधा, स्वाति, तिष्य, पुनर्वसु, हस्त, विशाल,
अषाढ तथा बहूल शब्दों से विहित जातार्थक प्रत्यय का लुक् हो जाता है ।

लुक—चित्रा, रेवती तथा रोहिणी शब्दों से क्वालिङ्ग में ही जातार्थक प्रत्यय का लुक समझना
चाहिए ।

फल्गुन्यपाटाभ्याम्—फल्गुनी तथा अषाढ शब्दों में ट तथा अन् प्रत्यय समझने चाहिए ।

श्रविष्ठा—श्रविष्ठा तथा अषाढ शब्दों से ङ् प्रत्यय भी समझना चाहिए ।

(१) सर्वत्र— विषये । अणोपवाद प्रत्यय इति इत्यमानोऽप पाठो योग्यतयाऽ-
स्माभि स्थाने स्थापित । (अीना०)

स्थानान्तगोशालखरशालाच्च ॥ ३५ ॥

स्थानान्तात् प्रातिपदिकाद् गोशालशब्दात् खरशालशब्दाज्जातार्थे प्रत्ययस्य लुग् भवति । गोस्थाने जातं गोस्थानः । अश्वस्थानः । गोशालः । खरशालः ॥

वत्सशालाभिजिदधयुक्छतभिपजो वा ॥ ३६ ॥

वत्सशालादिभ्यः परस्य जातार्थे प्रत्ययस्य लुग् वा भवति । वत्साशालाया जातं, परसशाल, वात्सशाल । अभिजित्, आभिजित् । अश्वयुक्, आश्वयुजः । शतभिपज्, शतभिपजः । बहुलग्रहणस्याद्य प्रपञ्चः ॥

नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ॥ ३७ ॥

नक्षत्रेभ्य उत्तरस्य जातार्थे प्रत्ययस्य बहुलं लुग्भवति । रोहिणः, रोहिणः । मृगशिराः, मार्गशीर्षं ॥

कृतलब्धक्रीतकुशलाः ॥ ३८ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थात्कृतादिष्वर्थेषु यथाविहित प्रत्ययो भवति । कृत्ने कृतो वा लब्धो वा क्रीता वा कुशलो वा लौघ्नः । माधुरः । राष्ट्रियः । ननु च यत् यत्र कृतं जातमपि तत्तत्र भवति, यत्र यच्च क्रीत लब्धमपि तत्तत्रैव भवति, किमर्थं भेदेनोपादानं क्रियते ? शब्दार्थस्य भिन्नत्वाद्दस्तुमात्रेण क्रीतं लब्ध भवति, शब्दार्थस्तु भिद्यत एव ॥

प्रायभवः ॥ ३९ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थात्प्रातिपदिकान् प्रायभव इत्येतस्मिन् विषये यथाविहित प्रत्ययो भवति । प्रायशब्दः साकल्यस्य किञ्चिन्म्यूनतामाह । क्षुधे प्रायेण बाहुल्येन भवति लौघ्नः । माधुरः । राष्ट्रियः । प्रायग्रहणमनर्थकम्, तत्रभवेन कृतत्वात्(१) । अनित्यभवः प्रायभव इति चेद् ? मुक्तसहायेन तुल्यम् ॥

उपजानूपकर्णोपनीवेष्टुक ॥ ४० ॥

उपजान्यादिभ्य शब्देभ्य सप्तमीसमर्थेभ्य प्रायभव इत्येतस्मिन् विषये ठक् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवाद् । औपजानुक । औपकर्णिक । औपनीविक ।

संभूते ॥ ४१ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थात् इवात्प्रातिपदिकात् संभूत इत्येतस्मिन्नर्थं यथाविहित प्रत्ययो स्थानान्त—स्थानशब्दान्त, गोशाल तथा खरशाल शब्दों से भी जात अर्थ में विहित प्रत्यय का प्रकृ हो जाता है ।

वत्स—वत्सशाल आदि शब्दों से विहित जातार्थक प्रत्ययों का विकल्प से लुक् होता है ।

नक्षत्रेभ्यो—नक्षत्रवाचक शब्दों से विहित जातार्थक प्रत्यय का बहुल करके लुक् होता है ।

कृत—मत्स्यन्त प्रातिपदिक, मे, कृत, राष्ट्र, मोत, नप, कुलत्, चर्षे, मे, न्यपविहित प्रत्यय होते हैं ।

प्रायभव—सप्तमीसमर्थे उच्यन्त, आरन्त तथा प्रातिपदिक से प्रायभव अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

उपजानूप—मत्स्यन्त उपजानु, उपकर्ण तथा उपनीवि शब्दों से प्रायभव अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

संभूते—सप्तमीसमर्थे उच्यन्त, आरन्त तथा प्रातिपदिक से संभूत अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

भवति । अथक्लृप्ति प्रमाणानतिरेकश्च सम्भवत्यर्थं इह गृह्यते, नोत्पत्तिः सत्ता वा, जात-
मवाभ्या गतत्वात् । सुप्ने सम्भवति सौध्नः । माधुर । राष्ट्रिय ॥

कोशाड्ढञ् ॥ ४२ ॥

कोशाशब्दात् ङञ् प्रत्ययो भवति तत्र सम्भूत इत्यस्मिन् विषये । अणोऽपवाद् । कोशे
स्मरूत कौशेय वस्त्रम् । रुद्विरेपा । तेन क्रिमौ न भवति, गृह्यकोशाच्च(१) ॥

कालात् साधुपुण्यत्पच्यमानेषु ॥ ४३ ॥

तत्रेत्येव । कालविशेषवाचिभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः साध्वादिष्वर्थेषु यथाविहित
प्रत्ययो भवति । हेमन्ते साधुः हेमन्त प्राकार । शैशिरमनुलेपनम् । वसन्ते पुण्यन्ति
वासन्त्य कुण्डलता । प्रैष्य पाटलाः । शरदि पच्यन्ते शरदां शालय । प्रैष्मा यवाः ॥

उप्ते च ॥ ४४ ॥

तत्रेति वर्तते, कालादिति च । सप्तमीसमर्थात् कालवाचिनः प्रातिपदिकादुत्से यथा-
विहित प्रत्ययो भवति । हेमन्ते उच्यन्ते हेमन्ता यवा । प्रैष्मा ग्रीहयः । योगविभाग
उत्तरार्थं ॥

आश्वयुज्या जुञ् ॥ ४५ ॥

आश्वयुजीशब्दात् जुञ् प्रत्ययो भवति उप्तेऽर्थे । टजोऽपवाद् । आश्वयुज्यामुक्ता
आश्वयुजका माषा । अश्विनीभ्या(२) युक्ता पीर्णमासी आश्वयुजी । अश्विनीपर्याय(३)
अश्वयुक्शब्द ॥

ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ॥ ४६ ॥

ग्रीष्मवसन्तशब्दाभ्यामन्यतरस्यां जुञ् प्रत्ययो भवति उप्तेऽर्थे । ऋत्वणोऽपवाद् ।
ग्रीष्मकम् । ग्रीष्म सस्यम् । वासन्तकम् । वासन्तम् ॥

देयमृणो ॥ ४७ ॥

तत्रेति वर्तते, कालादिति च । सप्तमीसमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकाद्देयमित्येत-
स्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति, यद्देयमृणो चत्तद्वति । मासे देयमृणो मासिकम् ।
आर्द्धमासिकम् । सावसरिकम् । ऋण इति क्रिम् ? मासे देया भिन्ना ॥

कलाप्यश्वत्थयजुसाद् जुञ् ॥ ४८ ॥

कालादित्येव । कलापि, अश्वत्थ, यजुस इत्येतेभ्यः कालवाचिभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यो

कोशात्—सप्तम्यन्त कोश शब्द से सम्भूत अर्थ में ङञ् प्रत्यय होता है ।
कालात्—सप्तमीसमर्थे कालविशेषवाचक शब्दों से साधु, पुण्यत् तथा पच्यमान अर्थों में
यथाविहित प्रत्यय होने हैं ।
उत्से—सप्तमीसमर्थे कालविशेषवाचक प्रातिपदिका से उत्पन्न अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होने हैं ।
आश्वयुज्या—आश्वयुजी शब्द से उत्पन्न अर्थ में जुञ् प्रत्यय होता है ।
ग्रीष्म—ग्रीष्म तथा वसन्त शब्दों से उत्पन्न अर्थ में विकल्प से जुञ् प्रत्यय होता है ।
देयम्—सप्तमीसमर्थे कालवाचक शब्दों से देय ऋण अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होने हैं ।
कलाप्यश्वत्थ—कलापि, अश्वत्थ तथा यजुस इन कालवाचक सप्तम्यन्त शब्दों से देय ऋण
अर्थ में जुञ् प्रत्यय होता है ।

(१) न भवतीत्यर्थं सम्बद्ध । (श्रीना०)

(२) अश्वयुज्यामिति पण्डितपत्रमुद्रिते पाठ ।

(३) अश्वनीयेति पाठान्तरम् ।

देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे बुन् प्रत्ययो भवति । कलाप्यादयं शब्दाः साहचर्यात् काले वर्त्तन्ते
यस्मिन् काले नपूराः कलापिनी भवन्ति स कलापी । यस्मिन्नश्वत्याः फलन्ति सोऽश्वत्याः
यस्मिन् यवबुस सपद्यते स यवबुसशब्देनोच्यते । कलापिनि काले देयमृण कलापकम्
अश्वत्यकम् । यवबुसकम् ॥

ग्रीष्मावरसमाद् बुञ् ॥ ४९ ॥

ग्रीष्मावरसमशब्दाभ्यां बुन् प्रत्ययो भवति देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे । अण्डजोरपवाद्
ग्रीष्मे देयमृण ग्रीष्मकम् । आवरसमकम् । प्रत्ययान्तरकरणं वृद्धयर्थम् । समाशब्द
वर्षपर्याय ॥

संवत्सराप्रहायणीभ्यां ठञ् ॥ ५० ॥

संवत्सराप्रहायणीशब्दाभ्यां ठञ् प्रत्ययो भवति, चकाराद् बुञ् देयमृणमित्येतस्मि
न्नर्थे । संवत्सरे देयमृण सांवत्सरिकम् । सांवत्सरकम् । आप्रहायणिकम् । आप्रहायणकम्
वेति वक्तव्ये ट्प्रहणम् सधिवेलादिषु संवत्सरात्कठपरंजोरिति पठ्यते, तत्र कले मृण
त्वेन विवक्षितेऽग वाधित्वा ठनेव यथा स्यादिति ॥

व्याहरति मृगः ॥ ५१ ॥

तत्रेति, कालादिति च वर्तते । कालवाचिनः सप्तमीसमर्थाः प्रादिकाद् व्याहरति मृग
इत्येतस्मिन् विषये यथानिहित प्रत्ययो भवति । निशाया व्याहरति मृग नैश, नैशिकः
प्रादोप, प्रादोपिक । मृग इति किम् ? निशाया व्याहरत्युलूकः ॥

तदस्य सोढम् ॥ ५२ ॥

कालादिव्येव । तदिति प्रथमासमर्थात् कालवाचिनः प्रातिपदिकादस्येति पठ्यते
यथानिहित प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थं सोढञ्चेत्तद्वति । सोढं जितमग्न्यस्वमित्यर्थं
निशासहचरितमभ्ययन निशा, तत्सोढमस्य द्वात्रस्य नैश, नैशिकः । प्रादोप
प्रादोपिक ॥

तत्र भवः ॥ ५३ ॥

कालादिति निवृत्तम् । तत्रेति सप्तमीसमर्थाद् ङवाप्प्रातिपदिकाद्भव इत्येतस्मि
न्नर्थे यथानिहित प्रत्ययो भवति । सत्ता भवत्यर्थो गृह्यते न जन्म, "तत्र जातः" इति
गतार्थत्वात् । सुप्ते भव सौध्न । माधुरः । राधियः । पुनस्तत्रग्रहण "तदस्य" इति
निवृत्तार्थम् ॥

ग्रीष्मावर—सप्तम्यन्त ग्राष्म तथा अवरसम शब्दों में देय ऋण अर्थ में बुञ् प्रत्यय होता है
संवत्सरा—सप्तम्यन्त संवत्सर तथा आप्रहायणी शब्दों में देय ऋण अर्थ में ठञ् तथा पुन
प्रत्यय होते हैं ।

व्याहरति—प्रथमासमर्थं कालवाचक प्रातिपदिक से गृह्यव्याहरण अर्थ में यथानिहित प्रत्यय
होते हैं ।

तदस्य—प्रथमासमर्थं कालवाचक शब्दों से 'तदस्य सस्य है' इस अर्थ में यथानिहित प्रत्यय
होता है ।

तत्र—सप्तमीसमर्थं ङवन्त, आङ्गत् तथा प्रातिपदिक से भव अर्थ में यथानिहित प्रत्यय
होते हैं ।

दिगादिभ्यो यत् ॥ ५४ ॥

दिश् इत्येवमादिभ्य प्रातिपदिकेभ्यो यत् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणरद्धस्य चापवाद । दिशि भव दिश्यम् । कर्मम् । मुखजघनशब्दयोरशरीरावयवार्थं पाठ — सेनामुख्यम्, सेनाजघन्यमिति(१) । दिश् । वर्ग । पूग । गुण । पञ्च । धाव्या । मित्र । मेघा । अन्तर । पयिन् । रहस् । अलीक । उखा । साचिन् । आदि । अन्त । मुख । जघन । मेघ । वृथ । छन्दकारसंज्ञायाम्(२) । न्याय । वश । अनुवश । विप । काल । अप । आकाश । दिगादि । ॥

शरीरावयवाच्च ॥ ५५ ॥

शरीर प्राणिनाय । शरीरावयववाचिन प्रातिपदिकाद् यत्प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवाद । दन्तेषु भव दन्त्यम् । कर्मम् । ओष्ठयम् ॥

दतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्दञ् ॥ ५६ ॥

दत्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो दञ् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । दती भव दातयम् । कीचेयम् । कालशेयम् । वास्तेयम् । आस्तेयम् । आह्वयमजर विपम् । अस्तिशब्द प्रातिपदिकं न तिङन्त ॥

श्रीवाभ्योऽण् च ॥ ५७ ॥

श्रीवाशब्दादण् प्रत्ययो भवति चकारात् दञ्च तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । शरीरावयववाच्यतोऽपवाद । श्रीवासु भव प्रैवम् । प्रैवेयम् । श्रीवाशब्दो वननीचचन, तासा चतुर्वाद् चतुवचन कृतम् ॥

गम्भीराञ्ज्यः ॥ ५८ ॥

गम्भीरशब्दात् ज्यः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवाद । गम्भीरे भव गाम्भीर्यम् । वृद्धिर्देवपञ्चजनेभ्यश्चेति वक्तव्यम्(३) । वाङ्म । वेत्यम् । पाञ्चजन्यम्(३) ॥

दिगादिभ्य — दिश् आदि शब्दां मे भव अर्थे मे यत् प्रत्यय होता हे ।

उद्कात् — उदक शब्द से लडाविषय मे यत् प्रत्यय का विधान समझना चाहिए ।

शरीरा — शरीरावयववाचक शब्दों से भी भवात् मे यत् प्रत्यय होता हे ।

दतिकुक्षि — दति आदि प्रातिपदिकों से भव अर्थे मे दञ् प्रत्यय होता हे ।

श्रीवाभ्य — भव अर्थे मे श्रीवाशब्द से अण् तथा दञ् प्रत्यय होता हे ।

गम्भीरात् — गम्भीर शब्द से भव अर्थे मे ज्य प्रत्यय होता हे ।

वृद्धिर्देव — वदिम्, देव तथा पञ्चजन शब्दों से भी भव अर्थे मे ज्य प्रत्यय का विधान समझना चाहिए ।

(१) मुखजघनाभ्यां सेनाया अत्रभागपश्चाद्भागानुच्चेने इत्यधिक कश्चित् ।

(२) अनाय पाठ कश्चित् — उदकवा । रजराळा । मशायामिति किम् ? आदको मरम्य इति ।

तदेतन्न्यासे दृष्टमिति मीलित्वं व्याहृतमित्प्र प्रतीयते । (श्रीना०)

(३) चतुर्मास्यशे व्यो वक्तव्य, चतुर्मास्यानि व्रतानि, चतुर्मास्यो यद् । चतुर्मास्येऽप्यत्र इत्यधिक, बहुषु पुस्तकेषु ।

अव्ययीभावाच्च ॥ ५९ ॥

अव्ययीभावात्सङ्गाच्च प्रातिपदिकाच्च व्यः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । न च सर्वस्मादव्ययीभावाद्भवति, किं तर्हि परिमुखादीनां च गण-
प्राद्वृत्तत्वे प्रयोजनम्—तेषां विशेषणमव्ययीभावग्रहणम् । परिमुखं भव पारिमुखम् ।
पारिहृनव्यम् । परिमुरादेरव्यग्रं न भवति—श्रीपकूलम् । परिमुख । परिहृत्तु । पर्योष्ठ ।
पर्युत् । औपमूल । सल । परिसीर । अनुसीर । उपसीर । उपस्थल । उपकलाप । अनुपथ ।
अनुषङ्ग । अनुतिल । अनुशीन । अनुमाप । अनुपव । अनुयूप । अनुवश (१) ॥

अन्तःपूर्वपदाट् ठञ् ॥ ६० ॥

अव्ययीभावादिभ्येव । अन्तः शब्दो विभक्त्यर्थे समस्यते, तत्पूर्वपदादव्ययीभावाद्गुण-
प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । आन्तर्वैरिभक्तम् ।
आन्तर्वाहिकम् (२) । असमानशब्दाद्गुणं वक्तव्यम् । समाने भव सामानिकम् । अतदा-
देश्च । सामानप्राप्तिकम् । सामानवेशिकम् । अद्वात्मादिविभ्यश्च । आद्वात्मिकम् ।
आधिदैविकम् । आधिभौतिकम् (३) । अप्यात्मादिराकृतिगणः । ऊर्ध्वदमाच्च टञ्
पक्तव्यम् । और्ध्वमिकम् । ऊर्ध्वशब्देन समानार्थं ऊर्ध्वद्वमशब्दः । ऊर्ध्वद्वंटाच्च ।
और्ध्वद्वहिकम् । लोकोत्तरपदाच्च । पृंहलौकिकम् । पारलौकिकम् । अमुत्पार्व-
शब्दाभ्यां तसन्ताभ्यामीयं प्रत्ययो वक्तव्यम् । मुखतीयम् । पार्वतीयम् । जनपरयोः
कुक्च । जनकीयम् । परकीयम् । मध्यशब्दादीयम् । मध्योयम् । मण्मीयो च प्रत्ययौ
वक्तव्यौ । माध्यमम् । मध्यमीयम् । मध्यो मध्य दिनम् चारम्भात् । मध्ये भव
माद्यदिनम् । अस्थानो लुग्वक्तव्यम् । अश्वथामा । अजिनान्ताच्च । वृकाजिन ।
सिंहाजिन ॥

अव्ययी—अव्ययीभावसङ्गं शब्दो से भव अव्ये में व्य प्रत्यय होता है ।

अन्तः—अन्त पूर्वपदक अव्ययीभाव से अव्यय में ठञ् प्रत्यय होता है ।

समान—समान शब्द से भी अव्यय में टञ् प्रत्यय समझना चाहिए ।

तदादेश्च—समानपूर्वपदक शब्दों से भी अव्यय टञ् प्रत्यय समझना चाहिए ।

अप्यात्मा—अप्यात्मा आदि शब्दों से भी अव्यय टञ् प्रत्यय अवगन्तव्य है ।

ऊर्ध्वदमाच्च—ऊर्ध्वदम शब्द से भी अव्यय टञ् प्रत्यय अवगन्तव्य है ।

ऊर्ध्व—ऊर्ध्वदेश्च शब्द से भी अव्यय टञ् प्रत्यय समझना चाहिए ।

लोकोत्तर—लोकशब्दोत्तरपदक शब्द से भी अव्यय टञ् प्रत्यय समझना चाहिए ।

मुख—तसन् मुख तथा पार्श्व शब्दों से ईय प्रत्यय समझना चाहिए ।

जनपरयो—जन तथा पर शब्दों से अव्यय में ईय प्रत्यय तथा उसे कुक् आ आभ्य भी
अवगन्तव्य है ।

मध्य—मध्य शब्द से अव्यय में ईय प्रत्यय समझना चाहिए ।

मण्मीयो—मय शब्द से मण् तथा मीय प्रत्यय भी अवगन्तव्य है ।

मध्यो—मय शब्द से अव्यय में दिनम प्रत्यय तथा म-य को मध्यम आदेश हो जाता है ।

स्थामन्—स्थामन् शब्द से विहित अव्यय प्रत्यय का लुक् हो जाता है ।

अजिनान्ताच्च—अजिनशब्दान्त शब्द से विहित अव्यय प्रत्यय का भी लुक् हो जाता है ।

(१) अनुस्वर इति शब्द पुस्तकान्तरेपि नोऽत्र गणे ।

(२) आन्तर्वैरिभक्तम् इत्यधिक पुस्तकान्तरे ।

(३) अनुशक्तिवादीनां चेतुमथपदवृद्धिरित्यधिक कुत्रचित् ।

समानस्य तदादेश्च अद्भ्यात्माविषु चेप्यते ।
ऊर्ध्वन्टमाच्च देहाच्च लोकोत्तरपदस्य च ॥
मुखपार्श्वतसोरीय कुम्जनस्य परस्य च ।
ईय. कार्योऽथ मव्यस्य मर्ण्यो प्रत्ययो तथा ॥
मभ्यो मध्य दिनण् चारमात् स्थान्ने लुगजिनात्तथा ॥

ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् ॥ ६१ ॥

अभ्ययीभावादित्येव । ग्रामशब्दान्तादभ्ययीभावात् परि अनु इत्येवंपूर्वात् टञ् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवाद । पारिग्रामिकः । आनु-ग्रामिक ॥

जिह्वामूलाहुलेश्चः ॥ ६२ ॥

जिह्वामूलशब्दाद्हुलिशब्दाच्च छ् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवाद । जिह्वामूलीयम् । अहुलीयम् ॥

वर्गान्ताच्च ॥ ६३ ॥

वर्गशब्दान्ताच्च प्रातिपदिकाद्य् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवाद् । कवर्गीयम् । खवर्गीयम् ॥

अशब्दे यत्प्रावन्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥

वर्गान्तादित्येव । शब्दादन्यस्मिन् प्रत्ययार्थे वर्गान्ताप्रातिपदिकादन्यतरस्या यस्वी प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । छ् प्राप्ते वचनम्, पचे सोऽपि भवति । वासुदेववर्णम् । वासुदेववर्णीण । वासुदेववर्णीय (१) । युधिष्ठिरवर्णम् । युधिष्ठिरवर्णीण । युधिष्ठिरवर्णीय । अशब्द इति किम् ? कवर्गीयो वर्णम् ॥

कर्णललाटात् कर्णलंकारे ॥ ६५ ॥

कर्णललाटाशब्दाभ्या कन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषयेऽलंकारेऽभिधेये । यतोऽपवाद । कर्णिका । ललाटिका । अलंकार इति किम् ? कर्णम्, ललाट्यम् ॥

तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः ॥ ६६ ॥

व्याख्यायतेऽनेनेति व्याख्यानम्, व्याख्यातव्यस्य नाम व्याख्यातव्यनाम् । तस्येति षष्ठीसमर्थोद् व्याख्यातव्यनाम्न प्रातिपदिकाद् व्याख्यानेऽभिधेये यथाविहित प्रत्ययो भवति, तत्र भवे च । वाक्यार्थमभीपे चकारः श्रूयमाण पूर्ववाक्यार्थमेव समुच्चिनोति-

ग्रामात्—परिपूर्वक तथा अनुपूर्वक ग्रामशब्दान्त अन्वयीभाव से भवार्थे में ठन् प्रत्यय होता है ।

जिह्वा—भव अर्थ में जिह्वामूल तथा अहुलि शब्दों से छ प्रत्यय होता है ।

वर्गान्ताच्च—वर्गशब्दान्त प्रातिपदिक से ना भवार्थे में छ प्रत्यय होता है ।

अशब्दे—वर्गान्त प्रातिपदिक से भवार्थेच यत्र तथा ख प्रत्यय विकल्प से होने है यदि प्रत्ययार्थे शब्दभिन्न हो ।

वर्ण—कर्ण तथा ललाट शब्दों से भवार्थे में कन् प्रत्यय होता है यदि अलंकार अभिधेय हो ।

तस्य—व्याख्यात-यनाम्नभूत षष्ठ्यन्त शब्द से भवार्थे में तथा व्याख्यान के अभिधेय होने पर यथाविहित प्रत्यय होने है ।

(१) अजुंनवर्णम्, अजुंनवर्णीण, अजुंनवर्णीय इत्यधिक पुरतन्कातरे ।

तत्र भव इति । नृपा व्याख्यात. सौपो ग्रन्थः । तैडः । कार्तः । सुप्सु भव सौपम् । तैडम् । कार्तम् । व्याख्यातव्यनाम्न इति किम् ? पाटलिपुत्रस्य व्याख्यात्री सुकोसला । पाटलिपुत्र सुकोसलाया व्याख्यायते—पक्षलनिवेश पाटलिपुत्रमिति, न तु पाटलिपुत्रो व्याख्यातव्यनाम् । भवव्याख्यानयोर्युगपद्विकारोऽपवादविधानार्थः, कृतनिर्देशो हि तौ ॥

बहुचोऽन्तोदात्ताट् ठञ् ॥ ६७ ॥

बहुचो व्याख्यातव्यनाम्न प्रातिपदिकादन्तोदात्तात्त्रयव्याख्यानयोश्च प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । पात्वणत्विकम् । नातानतिकम् । समासस्वरेणान्तोदात्ताः प्रकृतयः । बहुच इति किम् ? द्वयच्छट् चक्षति । एकाच् प्रत्युदाहित्ये—सौपम्, तैडम्, कार्तम् । अन्तोदात्तादिति किम् ? सहिताया सहितम् । सहितशब्दो हि गतिस्वरेणापदात्तः ॥

ऋतुयज्ञेभ्यश्च ॥ ६८ ॥

ऋतुभ्यो यज्ञेभ्यश्च व्याख्यातव्यनाम्भ्यः प्रातिपदिकेभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोश्च प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । ऋतुभ्यस्तावत्—अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा अग्निष्टोमिक, वाजपेयिक, राजसूयिक । यज्ञेभ्यः—पारुपत्तिक, नावपत्तिक । अन्तोदात्तार्थं आरम्भः । ऋतुभ्य इत्येव सिद्धे यत्प्रहणमसौभयारोभ्योऽपि यथा स्यात्—पाञ्चोदिक, दशौदिक । बहुवचन स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

अद्वायैष्वेवर्षेः ॥ ६९ ॥

ऋषिशब्दा. प्रवरनामेष्वानि, तेभ्य ऋषिशब्देभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोश्च प्रत्ययो भवति अर्थायैष्वेव प्रत्ययार्थविशेषणेषु । अणोऽपवादः (१) । व्याख्यातव्यनाम्न इत्यनुवर्तते, तस्माद्द्वयार्थविशेषणस्य उच्यते । वसिष्ठस्य व्याख्यान, तत्र भवो वा वासिष्ठिकोऽद्वाय । वैश्वामित्रिकः । अद्वायैष्विति किम् ? वासिष्ठी ऋक् ॥

पौरोडाशपुरोडाशात् ण् ॥ ७० ॥

पौरोडाशशब्दात्पुरोडाशशब्दाच्च भवव्याख्यानयोरर्थयोः ण् प्रत्ययो भवति । पुरोडाशा. पिष्टपिण्डा, तेषा संस्कारको मन्त्र. पौरोडाश, तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा पौरोडाशिक, पौरोडाशिकी । पुरोडाशसङ्घरितो ग्रन्थः पुरोडाशस्तस्य व्याख्यानः तत्र भवो वा पुरोडाशिक, पुरोडाशिकी । पकारो ङीपर्यम् ॥

छन्दसो यदणौ ॥ ७१ ॥

छन्द. शब्दाद्भवव्याख्यानयोरर्थयोर्दणौ प्रत्ययो भवति । “द्वयच” इति टकि प्राप्ते वचनम् । छन्दस्यः । छान्दसः ॥

बहुचः—व्याख्यातव्यनाम्नूत् पठ्यन्त अनेकाच् अन्तोदात्त प्रातिपदिके ते भवार्थे में तथा व्याख्यान अर्थे में ठञ् प्रत्यय होता है ।

ऋतु—व्याख्यातव्यनाम्नूत् ऋतुवाचक तथा यज्ञवाचक पठ्यन्त प्रातिपदिके ते भवार्थे तथा व्याख्यातव्यनाम्नूत् ठञ् प्रत्यय होता है ।

अर्थायैषु—ग्रन्थपरक ऋषिनामक शब्दों से भव तथा व्याख्यान अर्थों में ठञ् प्रत्यय होता है यदि प्रत्ययार्थ के विशेषण लक्ष्य हो ।

पौरोडाश—पौरोडाश तथा पुरोडाश शब्दों से भव एवम् व्याख्यान अर्थों में ण् प्रत्यय होता है ।

छन्दसो—छन्दस् शब्द से भव तथा व्याख्यान अर्थों में यद् और अण् प्रत्यय होते हैं ।

(१) 'प्रत्यय' भवति । अणोऽपवादः । अर्थायैष्वेव इति मुद्रितपुस्तकेऽप्युपलभ्यमानः पाठोऽस्माभिरोचित्यमनुसृत्य परिवर्तनः । (धाना०)

द्वयजुद्ब्राह्मणकं प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्यातादिकम् ॥ ७२ ॥

द्वयजुद्ब्राह्मण-प्रानिपदिकेभ्यो व्याख्यानस्यानयोर्भवत्युक्तं प्रत्ययो भवति । अणान्तरपवाद् । द्वयजुस्त्वान्-पेटिक, पाशुक । ऋकारास्तात्-पाशुर्हो-
नृत्, पाशुहोमृक् । ब्राह्मण-ब्राह्मणिक । ऋक्-भाषिक । प्रथम-प्राथमिक । अध्वर-
आध्वरिक । पुरश्चरण-पौरश्चरनिक । नामाख्यातग्रहणं सवातत्रिगुहीतार्थम्-नामिक,
आख्यातिक, नामाख्यातिक ॥

अणुगयनादिभ्यः ॥ ७३ ॥

अणुगयनादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो भवत्यानयानयोर्भयोर्ण् प्रत्ययो भवति । टना-
न्तरपवाद् । आर्गन । पादव्याख्यान । अणुग्रहणं बाधकवाचिनार्थम् । वास्तुविद्य ।
अणुगयन । पदव्याख्यान । छन्दोनाम । छन्दोभाष । छन्दोविधिति । न्याय । पुन-
रुक्त । व्याकरण । निगम । वास्तुविद्या । अणुविद्या । स त्रिविद्या । उत्पात । उत्पाद् । मव-
त्पर । मुहुर्त । निमित्त । उपनिषत् । शिक्षा(१) । अणुगयनादि ॥

तत आगतः ॥ ७४ ॥

तत इति पदसमासमर्थदागत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । तु-नादा-
गत शब्देन । माधुरः । राष्ट्रियः । तत इति नुत्पन्नपादान् विवक्षितं यत्तद्विद् गृह्यते, न
नाम्नरीयकम्-तु-नादागतच्छब्दं वृक्षमूलादागत इति ॥

टगायस्थानेभ्यः ॥ ७५ ॥

आय इति स्वामिग्राहो भाग उच्यते, स यस्मिन्नुत्पद्यते तदायस्थानम् । आयस्थान-
वाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्चकृ प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽप-
वाद् । इत्तु परत्वाद् बाधते । शुद्धकशालाया आगतं दार्ढिकशालिक । आकरिकम्(२) ।
बहुवचन स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

शुण्डिकादिभ्योऽण् ॥ ७६ ॥

शुण्डिक इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽण् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन्
विषये । आयस्थानटकोऽपवाद् । शुण्डिकादागतं शण्डिक । काट्टेण । अणुग्रहणं बाधक-
बाधनार्थम् । औत्तपान । शुण्डिक । वृकण । स्वण्डिक । उत्पान । उपल । तीर्थ । भूमि ।
नृण । पर्ण । शुण्डिकादि ॥

द्वयजुद्-द्वयजुः, ऋकारान्त, भाषा, ऋक्, प्रथम, अध्वर, पुरश्चरण, नाम, आख्यात तथा
नामाख्यात शब्दो मे भव तथा माधुर्य अर्थो मे टक् प्रत्यय होता है ।

अणु-अणुगयन आदि प्रातिपदिकों मे भव तथा व्याख्यान अर्थो मे अणु प्रत्यय होता है ।

तत-तदन्वय मे आगत अर्थ मे यथाविहित प्रत्यय होने ह ।

टगाय-दण्डवन्त आनन्दानवाक्य शब्दो मे अणु अर्थ मे टक् प्रत्यय होता है ।

शुण्डिकादिभ्योऽण्-तदन्वय शुण्डिक आदि प्रातिपदिकों मे आगत अर्थ मे अणु प्रत्यय
होता है ।

(१) छन्दोविधिनो, व्याख्यान, निमित्त, निगम, उपाख, शिक्षा । एते शब्दा अत्र एते पुनःकल्पि-
रन्ति ।

(२) नागरिकम्, आरणिकम् इत्यपि वृक्षविद् ।

विद्यायोनिस्वन्धेभ्यो बुञ् ॥ ७७ ॥

विद्यायोनिकृतः स्वन्धो येषां ते विद्यायोनिसवन्धाः, तद्वाचिभ्यः शब्देभ्यो बुञ् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । छु तु परत्याद् वाधते । विद्या-सवन्धेभ्यस्तावत्-उपाध्यायादगतम् औपाध्यायकम्, शैष्यकम्, आचार्यकम् । योनि-सवन्धेभ्यः-मातामहकः, पीतामहकः, मातुलक (१) ॥

ऋतष्ट्वञ् ॥ ७८ ॥

विद्यायोनिसवन्धेभ्य इत्येव । ऋकारान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विद्यायोनिसवन्धवाचि-भ्यष्ट्वञ् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये । बुजोऽपवादः । विद्यासवन्धवाचि-भ्यस्तावत्-होतुरागतं होतृकम्, पीतृकम् । योनिमवन्धवाचिभ्य-आतृकम्, स्वातृकम्, मातृकम् । तपरकरणः सुरसुखार्यम् । विद्यायोनिन्यामन्यत्र-सावित्रम् ॥

पितुर्यञ् ॥ ७९ ॥

पितृशब्दाद् यद् प्रत्ययो भवति चकारात्पञ्च तत आगत इत्येतस्मिन् विषये । पितु-रागत पितृकम्, पैतृकम् ॥

गोत्रादङ्गवत् ॥ ८० ॥

अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिक गोत्रमपत्यमात्र गृह्यते । गोत्रप्रत्ययान्ताप्रातिपदिकाद्-ङ्गवत्प्रत्ययविधिर्भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये । अङ्गग्रहणेन तस्यैवमर्थसामान्यं लक्ष्यते, तस्माद्भ्रूजतिदित्येते(२), नागेव-“मघाङ्गलक्षणेवन्वजिनामण” इति । औपगवा-नामङ्ग औपगवकः । कापटवकः । नादायनकः । चारायणकः । एवमौपगवेभ्य आगत-भौपगवकम् । कापटवकम् । नादायनकम् । चारायणकम् ॥

हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ॥ ८१ ॥

हेतुभ्यो मनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये । मनुष्यग्रहणमहेत्वर्थम् । हेतु कारणम् । हेतुभ्यस्तावत्-समादागत सम रूप्यम्, तमीयम्, विपमरूप्यम्, विपमीयम् । महादिवाच्छुः । मनुष्येभ्यः-वेव-दत्तरूप्यम्, यज्ञदत्तरूप्यम्, वैवदत्तम्, याज्ञदत्तम् । बहुवचन स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

मयट् च ॥ ८२ ॥

हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्च मयट् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये । सम-

विद्या-विद्याप्रयुक्तसम्बन्धवाचक पञ्चम्यन्त तथा योनिकृत सम्बन्धवाचक पञ्चम्यन्त शब्दो से आगत अर्थ मे बुञ् प्रत्यय होता है ।

ऋत-विद्यायोनिसवन्धवाचक ऋकारान्त पञ्चमी समर्थ प्रातिपदिक से आगत अर्थ मे छु प्रत्यय होता है ।

पितु-पितृ शब्द से आगत अर्थ मे ट्नु तथा वट् प्रत्यय होते है ।

गोत्रात्-गोत्रप्रत्ययान्त शब्दों मे अङ्गावक प्रत्ययों की तरह आगत अर्थ मे नी प्रत्यय होते है ।

हेतु-हेतु तथा मनुष्य शब्दों मे आगत अर्थ मे विवक्ष्य मे रूप्य प्रत्यय होता है ।

मयट्-हेतु तथा मनुष्य शब्दों से आगत अर्थ मे मयट् प्रत्यय भी होता है ।

(१) मातृलक इत्युदाहरण बहुषु पुनकेषु नास्ति ।

(२) गोत्ररक्षणस्य बुज इतीति प्रसक्तान्तराधिक्यम् ।

मयम् । विपममयम् । मनुष्येभ्य - देवदत्तमयम्, यज्ञदत्तमयम् । टकारो ङीबर्ध - सममयी । योगविभागो यथामरयनिरासाधं ॥

प्रभवति ॥ ८३ ॥

तत् इत्येव । पञ्चमीसमर्थात् ङयाप्रसक्तिपदिकात् प्रभवतीत्येतस्मिन् विषये यथा-
विहित प्रत्ययो भवति । प्रभवति-प्रकाशने, प्रथमत उपलभ्यत इत्यर्थं । हिमयतः प्रभवति
हमवती गङ्गा । द्वारदी सिन्धु ॥

विदूराञ्ज्यः ॥ ८४ ॥

विदूरशब्दात् ङ्य प्रत्ययो भवति तत् प्रभवतीत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवाद् ।
विदूरात् प्रभवति वैदूष्यो मणि । ननु च बालवायावृत्ती प्रभवति, न विदूरात्, तत्र तु
सस्क्रियते ? एव तद्दि-

बालवायो विदूर च प्रकृत्यन्तरमेव वा ।
न वै तत्रेति चेद् दूयाज्जिवरीवदुपाचरेत् ॥

तद्गच्छति पथिदूतयोः ॥ ८५ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाद्गच्छतीत्येतस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति, योऽसौ
गच्छति पन्थाश्चेत् न भवति दूतो वा । घुम्न गच्छति सौम्यं पन्था दूतो वा ।
माधुर (१) । तस्येषु गच्छःसु पन्था गच्छतोत्युच्यते । अथवा घुम्नप्राप्तिः पथो गमनम् ।
पथिदूतयोरिति किम् ? घुम्न गच्छति सार्थं ॥

अभिनिष्कामति द्वारम् ॥ ८६ ॥

तदित्येव । द्वितीयासमर्थादभिनिष्कामतीत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्त-
दभिनिष्कामति द्वारं यत्तद्वति । अभिमुख्येन निष्कामति-अभिनिष्कामति, स्वप्नभि-
निष्कामति कान्यकुब्जद्वारं सौम्यम् । माधुरम् । राष्ट्रियम् । द्वारमभिनिष्कामणक्रियाया
करणं प्रसिद्धम्, तदिह स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते, यथा-साध्वसिदिद्धनतीति । द्वारमिति
किम् ? स्वप्नमभिनिष्कामति पुरुष ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ ८७ ॥

तदित्येव, अधिकृत्येत्तदपेच्य द्वितीया । अधिकृत्य, प्रस्तुत्य, जागूर्यत्यर्थं । तदिति
द्वितीयासमर्थादधिकृत्य कृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तद्वत्त-
भवति । नुभटामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः साभट । गौरिमि त्र । यापात । ग्रन्थ इति किम् ?

प्रभवति-उत्पन्नानर्थं उत्पन्न, भावन्त तथा प्रातिपदिक मे प्रभवन् अर्थं मे यथाविहितं प्रत्यय
हान् ह ।

विदूरात्-उत्पन्नं विदूर शब्द मे प्रभवन् अर्थं मे ङ्य प्रत्यय होता है ।

तद्गच्छति-द्वितीयासमर्थाद्गच्छतीत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तद्वत्त-
भवति । नुभटामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः साभट । गौरिमि त्र । यापात । ग्रन्थ इति किम् ?

अभिनिष्कामति-द्वितीयासमर्थाद्गच्छतीत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तद्वत्त-
भवति । नुभटामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः साभट । गौरिमि त्र । यापात । ग्रन्थ इति किम् ?

अधिकृत्य-द्वितीयासमर्थाद्गच्छतीत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तद्वत्त-
भवति । नुभटामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः साभट । गौरिमि त्र । यापात । ग्रन्थ इति किम् ?

(१) राष्ट्रिय इत्यधिक पुस्तकान्तरे ।

मुन्यज्ञानविह्वल इति प्रसिद्धिः । अत्युत्पादनिकार्थेण प्रयत्नस्य बहुलमिति । वाच्य-
द्वयानुसृत्य कृतानुसृत्यादिना वाच्यदत्ता । सुनतोऽपरा । उर्वर्ता । न च भवति-
नैवापि ॥

त्रिशुक्रन्द्ययनसमद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यः ॥ ८८ ॥

वदिति वदति, कश्चिद्द्वय इति प्रत्ये इति च । द्विशुक्रन्द्यादिभ्यो द्वितीयात्मनोन्वयः
प्रत्ययो भवति अविह्वल इति प्रत्ये । अन्वयः । द्विशुक्रना अन्वयं द्विशुक्रन्द्यं वनधि-
ह्वय इति अन्वयः द्विशुक्रन्द्यात् । अन्वयः स्यात् । अन्वयः, अन्वयः । इन्द्रादि-
वाच्यत्वे, अन्वयत्वे, अन्वयत्वे, अन्वयत्वे, अन्वयत्वे, अन्वयत्वे । इन्द्रजनना-
दिभ्यो-इन्द्रजननात्, अन्वयत्वे, अन्वयत्वे (ः) । इन्द्रजननादिराहुत्विगमः प्रयोगः-
रुद्रजननात्, प्रयोगत्वे, अन्वयत्वे । इन्द्र देवामुरादिभ्यः प्रयोगः । देवामुरात् ।
राज्ञोऽप्युरात् । राज्ञोऽप्युरात् । इन्द्रजननादेराहुत्विगमत् द्विशुक्रन्द्यादयोऽपि वदति
वदत्यः । अन्वयत्वे, अन्वयत्वे । इत्येवमित्येव प्रयोगः । इत्येवमित्येव प्रयोगः, अन्वयत्वे,
अन्वयत्वे अन्वयत्वे ॥

सोऽस्य निवासः ॥ ८९ ॥

स इति अथवात्तत्प्रत्ययेति ८८० ये न्याविहिते प्रत्यये भवति अथवात्तत्प्रत्ययेति
निवासप्रत्ययेति भवति । निवासप्रत्ययेति निवासो देव उच्यते । अथ निवासोऽस्य
सोऽस्य । नापुर । राज्ञः ॥

अभिजनय ॥ ९० ॥

सोऽस्यत्वे । स इति अथवात्तत्प्रत्ययेति ८८० ये न्याविहिते प्रत्यये भवति अथवात्तत्प्रत्ययेति
अथवात्तत्प्रत्ययेति भवति । अभिजनयः । अथवात्तत्प्रत्ययेति प्रत्यये न अन्वयः,
इत्युच्यते । अथवात्तत्प्रत्ययेति न्यायात् इत्युच्यते । प्रत्यये न अन्वयः,
निवासप्रत्यये । अथवात्तत्प्रत्ययेति प्रत्यये न्यायात् । नापुर । राज्ञः । निवासप्रत्ययेति
को विदिति । अथ अथवात्तत्प्रत्ययेति स निवासः, अथ अथवात्तत्प्रत्ययेति सोऽभिजनयः । अथवात्तत्प्रत्ययेति
अथवात्तत्प्रत्ययेति ॥

आयुधर्मादिभ्यः पतेते ॥ ९१ ॥

सोऽस्यत्वे । आयुधर्मादिभ्यः इति अन्वये अन्वयः । अन्वयः इति अन्वय-
विद्येयत्वे, अन्वयत्वे अन्वयत्वे । अथवात्तत्प्रत्ययेति प्रत्यये अन्वयः । आयुध-

सुदु-अथवात्तत्प्रत्ययेति अन्वये अन्वयः । अन्वयः इति अन्वय-
विद्येयत्वे, अन्वयत्वे अन्वयत्वे । अथवात्तत्प्रत्ययेति प्रत्यये अन्वयः । आयुध-

द्वि-द्विशुक्रन्द्यादिभ्यो द्विशुक्रन्द्यादिभ्यो द्विशुक्रन्द्यादिभ्यो द्विशुक्रन्द्यादिभ्यो द्विशुक्रन्द्यादिभ्यो

द्विशुक्रन्द्यादिभ्यो द्विशुक्रन्द्यादिभ्यो द्विशुक्रन्द्यादिभ्यो द्विशुक्रन्द्यादिभ्यो द्विशुक्रन्द्यादिभ्यो

सोऽस्यत्वे-अथवात्तत्प्रत्ययेति अन्वये अन्वयः । अन्वयः इति अन्वय-
विद्येयत्वे, अन्वयत्वे अन्वयत्वे । अथवात्तत्प्रत्ययेति प्रत्यये अन्वयः । आयुध-

आयुध-अथवात्तत्प्रत्ययेति अन्वये अन्वयः । अन्वयः इति अन्वय-
विद्येयत्वे, अन्वयत्वे अन्वयत्वे । अथवात्तत्प्रत्ययेति प्रत्यये अन्वयः । आयुध-

(१) अथवात्तत्प्रत्ययेति अन्वये अन्वयः । अन्वयः इति अन्वय-
विद्येयत्वे, अन्वयत्वे अन्वयत्वे । अथवात्तत्प्रत्ययेति प्रत्यये अन्वयः । आयुध-

जीविभ्य - आद्युधजीव्यर्थमाद्युधजीविनोऽभिधातु प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । हृद्रोल पर्वतोऽभिजन एषामाद्युधजीविना हृद्रोलीया । अन्धकवर्त्तिया । रोहितगिरीया । आद्युधजीविभ्य इति किम् ? ऋचोद् पर्वतोऽभिजन एषा ब्राह्मणानाम् आचोदा ब्राह्मणाः । पर्वत इति किम् ? साकारयका आद्युधजीविनः ॥

शण्डिकादिभ्यो ष्यः ॥ ९२ ॥

शण्डिक इत्येवमादिभ्य प्रातिपदिकेभ्यो ष्यः प्रत्ययो भवति सोऽस्याभिजन इत्येतस्मिन् विषये । अणादेरपवादः । शाण्डिन्यः । सार्वसेन्यः । शण्डिक । सर्वकेश । सर्वसेन । शक । सट । रक । शङ्ख । घोष । शण्डिकादिः ॥

सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणौ ॥ ९३ ॥

आदिशब्दः प्रत्येकमभिसन्धयत्येते । सिन्ध्यादिभ्य प्रातिपदिकेभ्यस्तक्षशिलादिभ्यश्च यथासरयमणौ प्रत्ययो भवत सोऽस्याभिजन इत्येतस्मिन् विषये । सैन्धयः । वार्णव । सिन्धु । वर्ण । गन्धार । मधुमत् । कर्म्योज । करमीर । साक्ष्य । क्पिन्ध्या । गन्धिका । उरस् । दरत् (१) । ये तु कर्त्तृदिषु पठ्यन्ते सिन्धुवर्णप्रभृतयस्तेभ्यस्तत एवाऽणि सिद्धे मनुष्येषु चो बाधनार्थं वचनम् । तक्षशिलादिभ्यः खल्वपि-ताक्षशिल, वासोद्धरणः । तक्षशिला । वसोद्धरण । सोमेदुर । काण्डवारण । ग्रामणी । सरालक । कंस । किरर । सकुचित । सिंहरोष्ठ । कर्णरोष्ठ । शर्वर । अवसान ॥

तृतीयात्तुभ्यर्मतीकूचवाराड्क्लृढञ्यकः ॥ ९४ ॥

तृत्यादिभ्यश्चतुभ्यं ऋद्धेभ्यो यथासक्य चत्वार एव ढर्, लृण्, ङञ्, यक् इत्येते प्रत्यया भवन्ति सोऽस्याभिजन इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । तीवेषः । शालासुरीय । वर्मतेय । कौचवार्यः ॥

भक्तिः ॥ ९५ ॥

समर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थश्चानुवर्त्तते । अभिजन इति निवृत्तम् । स इति प्रथमासमर्थादस्येति पष्ठयेर्धे यथाविहित प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं भक्तिश्चेत्तद्वति । भज्यते सेव्यत इति भक्तिः । सुक्षी भक्तिरस्य सौम्य । माधुर । राष्ट्रिय ॥

अचित्तादेशकालाट्ठक् ॥ ९६ ॥

देशकालव्यतिरिक्ताश्चित्तवाचिन प्रातिपदिकाट्ठक् प्रत्ययो भवति सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । वृद्धाच्छ परत्वाद् वाचते । अपूपा भक्तिरस्य

शण्डिकादिभ्य - शण्डिक आदि शब्दों से 'इमका अभिजन है' इस अर्थ में ष्य प्रत्यय होता है ।

सिन्धु - सिन्धु आदि तथा तक्षशिला आदि प्रातिपदिकों से 'इसका अभिजन है' इस अर्थ में ऋण नधा अनु प्रत्यय होने है ।

तृती - तृती, शालासुर, वर्मतेय तथा कूचवार शब्दों से 'इमका अभिजन है' इस अर्थ में ऋण ङङ्, लृण्, ङञ् तथा यक् प्रत्यय होने हैं ।

भक्ति - प्रथमासमर्थ शब्द से 'इसकी भक्ति है' इस अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

अचित्ताच् - देशकालविभक्त अचित्तवाचक प्रातिपदिक से 'इसकी भक्ति है' इस अर्थ में ट्ठक् प्रत्यय होता है ।

(१) कुन्दन, दिरसा - यती शब्दी पुस्तकान्तरेऽत्र गणोऽधिकी ।

वापूपिकः । शाष्कुलिकः । पायसिकः । अचितादिति किम् ? देवदत्तः । अदेशादिति किम् ? सौमनः । अकालादिति किम् ? ग्रैष्मः ॥

महाराजाट्टञ् ॥ ९७ ॥

महाराजशब्दाट्टञ् प्रत्ययो भवति सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवाद् । महाराजो भक्तिरस्य महाराजिकः । प्रत्ययान्तरकरण स्वराधर्म ॥

वासुदेवार्जुनाभ्यां वुञ् ॥ ९८ ॥

वासुदेवार्जुनशब्दाभ्यां वुञ् प्रत्ययो भवति सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवाद् । वासुदेवो भक्तिरस्य वासुदेवरुः । अर्जुनरुः । ननु वासुदेवशब्दात् “गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यः” इति वुञ्प्रत्ययः, न चात्र वुञ्प्रत्ययो विधीयते, किमर्थं वासुदेवप्रहणम् ? सज्ञेया देवताविशेषस्य, न क्षत्रियाख्या । “अक्षयाचतरम्”, “अजायदन्तरम्” इति वार्जुनशब्दस्य पूर्वनिपातमकुर्वन् ज्ञापयति-अभ्यर्हितं पूर्वं निपाततीति ॥

गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् ॥ ९९ ॥

गोत्राख्येभ्यः क्षत्रियाख्येभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो बहुलं वुञ् प्रत्ययो भवति सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवाद् । वृद्धार्धं परत्वाद् वाधते । ग्लुञ्ज्यायविभक्तिरस्य ग्लौचुकायनरुः । औपगवरुः । कापटवरुः । क्षत्रियाख्येभ्यः-नाकुलरुः, साहदेवरुः, साभरुः । आख्याग्रहणं प्रलिङ्गक्षत्रियशब्दपरिमार्थम्, यथाकथञ्चिद् क्षत्रियवृत्तिभ्यो । मा भूत् । बहुलग्रहणात् क्वचिदप्रवृत्तिरेव-पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः, पौरवीयः ॥

जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां

बहुवचने ॥ १०० ॥

जनपदिनो ये बहुवचने जनपदेन समानशब्दानां जनपदवत्सर्वं भवति प्रत्ययः प्रकृतिश्च सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन् विषये । “जनपदवत्सर्वं” इत्यत्र प्रकरणे ये प्रत्यया विहितास्ते जनपदिभ्योऽस्मिन्नर्थेऽतिद्विगन्ते । जनपदिनो जनपदस्वामिनः क्षत्रियाः । अङ्गा जनपदो भक्तिरस्य आङ्गरुः । बाह्वरुः । सौह्वरुः । पौण्ड्ररुः । तद्भद्राङ्गं क्षत्रिया भक्तिरस्य आङ्गरुः । बाह्वरुः । सौह्वरुः । पौण्ड्ररुः । जनपदिनामिति किम् ? पञ्चाला ब्राह्मणा भक्तिरस्य पाञ्चाल । सर्वग्रहणं प्रकृत्यतिदेशार्थम्, स च द्व्येकयोरतिदेशं प्रयोजयति । वृद्धिनिमित्तेषु च वुनादिषु विशेषो नास्तीति । मद्भृजयोः कनि विशेषः । मद्भृज्यापत्यम् “द्वयन्मगधकलिङ्गमूरसत्तावृण्” इत्यण-माद् । वृत्तिशब्दादपि “वृद्धेःकोसलाजादान्यद्” इति न्यङ्-वाच्यः । स भक्तिरस्येति प्रकृतिनिहासे कृते-मद्भृज, वृजिक । जनपदेन समानशब्दानामिति किम् ? अनुपण्डो जनपद, पौरवो राजा, स भक्तिरस्य पौरवीय । बहुवचनग्रहणं समानशब्दानां विषयलक्षणार्थम्, अन्यथा हि

महा-महाराज शब्द से 'इसको भक्ति है' इस अर्थ में टन् प्रत्यय होता है ।

वासु-वासुदेव तथा अर्जुन शब्दों में 'इसको भक्ति है' इस अर्थ में वुञ् प्रत्यय होता है ।

गोत्र-गोत्रवाचक तथा क्षत्रियवाचक शब्दों से 'इसकी भक्ति है' इस अर्थ में बहुल करके वुञ् प्रत्यय होता है ।

जनपदिनाम्-जनपदस्वामिवाचक जो शब्द बहुवचन में जनपदवाचक शब्द के साथ समान-धृति होते हैं उनसे 'इसको भक्ति है' इस अर्थ में जनपदवाचक शब्दों के समान ही प्रकृति-प्रत्यय होते हैं ।

यत्रैव ममानशब्दता तत्रैवातिदेश स्याद्, एवञ्चनद्विवचनयोर्न स्यात्—वाङ्गो वाङ्गी वा भक्तिरस्येति । बहुवचने तु, बहुवचने समानशब्दानामेकवचनद्विवचनयो सत्स्वपि शब्दभेदेऽतिदेशो भवति—वाङ्ग वाङ्गी वा भक्तिरस्य वाङ्गक ॥

तेन प्रोक्तम् ॥ १०१ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्प्रोक्तमित्यस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति । प्रकृपेणोक्त प्रोक्तमित्युच्यते, न तु कृतम्, “कृते प्रथे” इत्यनेन गतत्वात् । अन्येन कृता माधुरेण प्रोक्ता माधुरी वृत्ति । पाणिनीयम् । आपिशालम् । काशकृत्तम् ॥

तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण् ॥ १०२ ॥

तित्तिर्यादिभ्य शब्देभ्यश्छण् प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवाद् । तित्तिरिणा प्रोक्षमधीयते तित्तिरीया । धारतस्तवीया । त्वाण्डिकीया । औसीया । छन्दसि पायमित्यते, तेन तित्तिरिणा प्रोक्त श्लोक इत्यत्र न भवति । “शौनकादिभ्यश्छन्दसि” इत्यत्रास्यानुवृत्तेरछन्दोऽधिकारविहिताना च तद्विषयतेष्वते(१) ॥

काश्यपकौशिकभ्यामृषिभ्यां णिनिः ॥ १०३ ॥

काश्यपकौशिकशब्दाभ्यामृषिवाचिभ्या णिनि प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये । छस्यापवाद् । णकार उत्तरत्र वृद्धयर्थे कल्प्यः । ताभ्या प्रोक्त इति स्मर्यते । तस्यापि च तद्विषयता भवत्येव । “शौनकादिभ्यश्छन्दसि” इत्यत्रास्यानुवृत्तेरछन्दोऽधिकार विहिताना च तत्र तद्विषयतेष्वते । काश्यपेन प्रोक्त कश्यपमधीयते काश्यपिनः । ऋषिभ्यामिति किम् ६ इदानीन्तनेन गोत्रकाश्यपेन प्रोषत काश्यपीयम् ॥

कलापिर्वेश्मपायनान्तेवासिभ्यश्च ॥ १०४ ॥

कलाप्यन्तेवासिना वैशम्पायनान्तेवासिना च ये वाचका शब्दास्तेभ्यो णिनि प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवाद् । छ तु परत्वाद् बाधते । तत्र कलाप्यन्तेवासिनश्चत्वार-हरिदु, छगली, तुम्बुरु, उलप इति । वैशम्पायनान्तेवासिनो नव-आलग्नि, पलङ्ग, कमल, श्रवाम, अरुणि, ताण्ड्य, श्यामायन, कठ, कलापी इति । प्रत्यक्षकारिणो गृह्यन्ते, न तु व्यवहिता शिष्यशिष्या । कुत ? कलापिखाडायग्रहणात् । तथाहि-वैशम्पायनान्तेवासी कालापी, तदन्तेवासिनो वैशम्पायनान्तेवासिन एव भवन्ति, किं कलापिग्रहणेन ? तथा वैशम्पायनान्तेवासी ऋत्स्नदन्तेवासी साडायनस्तस्य किं शौनदादिषु पाठेन ? तदेतत् प्रत्यक्षकारिग्रहणस्य लिङ्गम् । कलाप्यन्तेवासिभ्यश्चत्वार-हरिदुणा प्रोक्षमधीयते हारिद्विण, तीम्बुरविण, औलपिन । छगलिनो टिनुक वक्ष्यन्ति । वैशम्पायनान्तेवासिभ्य-आलग्निन,

तेन—तृतीयासमर्थ शब्दो मे प्रोक्त जय मे यथाविहित प्रत्यय होत २ ।

तित्तिरि—तृतीयासमर्थ तित्तिरि, वरतन्तु, खण्डिक तथा उर शब्दो मे प्रोक्त अर्थ मे छण् प्रत्यय आता हे ।

काश्यप—तृतीयासमर्थ श्रवामाचक वाटप तथा कौशिक शब्दो मे प्रोक्त अर्थ मे णिनि प्रत्यय होता हे ।

कलापि—कलाप्यन्तेवासिवाचक तथा वैशम्पायनान्तेवासिवाचक तृतीयासमर्थ शब्दो मे भा प्रोक्त अर्थ मे णिनि प्रत्यय होता हे ।

(१) शौनकेत्यादीष्वत इत्यन्तमन्धरय स्थाने शौनकादिभ्यश्छन्दसि इत्यन्तमनुवर्तित्वेन इत्याह इति पाठो बहुषु पुस्तकेषु ।

पालङ्गिनः, कामलिनः, आर्चाभिनः, आरुणिनः, ताण्डिनः, श्यामायनिनः। कठाल्लुकं वक्ष्यति, कलापिनश्चाणम् ।

हरिद्वरेषा प्रथमस्ततमृदुगलितुमृदुः ।
उल्लपेन चतुर्थेन कालापकमिहोच्यते ॥
आलम्बिश्वरक प्राचीं पलङ्ककमलापुर्भा ।
ऋचाभारुणितान्ठ्याश्च मद्दुर्गायास्त्रयोऽपरे ॥
श्यामायन उदीच्येषु उक्त कठकलापिनोः ।

चरक इति वैशम्पायनस्याख्या, तस्मिन्मध्येन सर्वे तदन्तेवामिनश्चरका इत्युच्यन्ते ॥

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥ १०५ ॥

प्रत्ययार्थविशेषणमेतत्, नृतीयासमर्थात् प्रोक्ते णिनि प्रत्ययो भवति यद्योक्तं पुराण-
प्रोक्ताश्चेद्ब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति । पुराणेन = चिरन्तनेन मुनिना प्रोक्ताः । ब्राह्मणेषु
सावत्-भाह्वचिनः, शात्र्यायनिनः, पृतरैयिणः । कल्पेषु-वैत्री कल्पः, आरुणपराजी ।
पुराणप्रोक्तेष्विति किम् ? याज्ञवल्कानि ब्राह्मणानि, आरुणरथः कल्पः । याज्ञवल्काद्-
योऽश्चिरकाला इत्याख्यानेषु वार्त्ता, तथा व्यवहरति सूत्रकारः । तद्विषयता कस्मात्
भवति ? प्रतिपद् ब्राह्मणेषु यः प्रत्ययस्तस्य तद्विषयता विधीयते णिने, अथ तु याज्ञ-
वल्क्यशब्दस्य कण्वादिषु पाठादण् । न वायं योगसङ्घ-दोऽधिकारमनुवर्त्सयति, तेन कल्पे-
ष्वपि न भवति । पुराण इति निपातनात्तुडभावात् । न वाऽयन्तवाधैव, तेन पुरातन-
मित्यपि भवति ॥

शौनकादिभ्यश्छन्दसि ॥ १०६ ॥

शौनक इत्येवमादिभ्यो णिनि प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये छन्दस्य-
भिधेये । छान्णोरपवादः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः । वाग्रसनेयिनः । छन्दसीति
किम् ? शौनकीया शिष्याः । कठशाठ इति अत्र पठ्यते, तस्मद्वाताथम्, केवलादि लुकं
वक्ष्यति । कठशाठाभ्यां प्रोक्तमधीयते काठशाठिनः । शौनकः वाजसनेयः । साङ्गरवः । शार्ङ्ग-
रवः । साम्पेयः । शाखेयः । खाडायनः । स्मन्धः । स्मन्धः । देवदत्तशाठः । एजुकण्ठः । एजुभारः ।
कठशाठः । कशाथः । तलवकारः । पुरुपालः । अश्वपेयः । (१) शौनकादि ॥

कठचरकाल्लुकं ॥ १०७ ॥

कठचरकशब्दाभ्यां परस्य प्रोक्तप्रत्ययस्य लुभभवति । कठशब्दात् "वैशम्पायनानान्ते-
वासिभ्यः" इति णिनेश्वरकशब्दादुच्यते । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । चरकाः । छन्दसी-
त्येव-काठाः, चारकाः (२) ॥

कलापिनोऽण् ॥ १०८ ॥

कलापिशब्दादण् प्रत्यययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये । वैशम्पायनान्ते-

पुराण-नृतीयासमर्थे शब्द से प्रोक्तार्थ मे णिनि प्रत्यय होता है यदि प्रोक्त पदार्थ पुराणमुनि-
प्रोक्त ब्राह्मण अथवा कल्प हों ।

शौनकादिभ्यः — शौनक आदि शब्दों मे प्रोक्तार्थ मे णिनि प्रत्यय होता है यदि छन्दस् उसका
अभिधेय हो ।

कठ—कठ तथा चरक शब्दों से विहित प्रोक्तार्थक प्रत्यय का लुक हो जाता है ।

कलापिनोऽण्—कलापिन् शब्द से प्रोक्त अर्थ भ अण् प्रत्यय होता है ।

(१) स्मन्ध इति पुन्यकान्तरेऽत्र गणैऽधिकः ।

(२) श्लोका इत्यधिकं कुत्रचित् ।

वासित्वाग्निनेरपवादः । कलापिना प्रोक्तमधीयते ऋत्वापा । 'इत्थयनपदे' इति प्रकृति-
भावे प्राप्ते, नाम्तरन टिलोपे—'सप्रल्लुत्तरिपीठसपिकलापितुभूमि(१)ततलिजाल्लि-
(२)जाडल्लिजाल्लिशिलालिशिलिण्डिचूडरसप्रनुपर्वणामुपमरचानम्' इति टिलोपः ।
अथाणप्रहणं किम्, यथाप्राप्तमित्येव मिदम् ? अधिकविधानार्थम् । तेन मातुरी वृत्तिः,
गौडभानि ब्राह्मणानीत्यादि सिद्धम् ॥

छगलिनो टिलुक् ॥ १०९ ॥

छगलिनश्चात् टिलुक् प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये । कलाप्यन्ते-
वासित्वाग्निनेरपवादः । छगलिना प्रोक्तमधीयते छगलेदिनः ॥

पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ॥ ११० ॥

गिनिरिहानुवचंते, न टिलुक् । पाराशर्यशिलालिभ्यां गिनि प्रत्ययो भवति तेन
प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये । भिक्षुनटसूत्रयोरिति यथासत्य प्रत्ययार्थविशेषणम्, सूत्रशाब्द-
प्रत्ययमभिसम्बन्धते । तद्विषयता चात्राप्यते, तदर्थं छन्दोप्रहणमनुवच्यम्, गुणरूपगणा-
व भिक्षुनटसूत्रयोश्चन्द्रस्वम् । पाराशर्येण प्रोक्तमधीयते पाराशरिणो भिक्षवः । शिला-
लिनो नटा । भिक्षुनटसूत्रयोरिति किम् ? पाराशरम्, शिलालम् ॥

कर्मन्दकृशादवादिनिः ॥ १११ ॥

भिक्षुनटसूत्रयोरित्येव । कर्मन्दकृशादवाद्याभ्यानिनिः प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्त-
मित्येतस्मिन् विषये यथासत्य भिक्षुनटसूत्रयोरभिधेययोः । अणोऽपवाद् । अत्रापि तद्वि-
षयतायं छन्दोप्रहणमनुवच्यम् । कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनो भिक्षवः । कृशाश्विनो
नटाः । भिक्षुनटसूत्रयोरित्येव—कानन्दम्, काराश्वम् ॥

तेनैकदिक् ॥ ११२ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थदिक्दिगित्येतस्मिन्मन्त्रे यथाविहित प्रत्ययो भवति । एकदिक्-
तुल्यदिक्, समानदिगत्यर्थः । सुदामना एकदिक् सुदामनो विश्वः । ईमवती । ऐकदुर्दा ।
पैलमूला । तेनेति प्रकृते पुनः समर्थविभक्तिप्रहणं छन्दोऽधिकारनिवृत्त्यर्थम् । पूर्वत्र हि
छन्दोऽधिकारात् तद्विषयता साध्यते ॥

तसिश्च ॥ ११३ ॥

तसिश्च प्रत्ययो भवति तेनैकदिगित्येतस्मिन् विषये । वृत्तं चादिषु अणाद्विषु-
च प्राप्तेष्वयमपर प्रत्ययो विधीयते । स्वरादिपाठादस्यम् । सुदामतः । हिमवतः ।
पैलमूलतः ॥

छगलिनः—छगलिनः शब्दः न प्रोक्तः नै तिलुक् प्रत्ययः होता है ।

पाराशर्य—पाराशर्य तथा शिलालि शब्दों में प्रोक्तार्थ न गिनि प्रत्यय होता है यदि क्रमशः
मिन्तून तथा नटसूत्र अभिधेय है ।

कर्मन्द—कर्मन्द तथा कृशादवा शब्दों में क्रमशः मिन्तून तथा नटसूत्र के अभिधेय होने पर
गिनि प्रत्यय होता है ।

तेनेक—तृतीयासमर्थ से एकदिक् अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होने है ।

तसिश्च—तृतीयासमर्थ से एकदिक् अर्थ में तसि प्रत्यय होता है ।

(१) कौशुमीनि पाठः ।

(२) जाडल्लोनि षड्गु पुल्लिङ्गे नोपलभ्यते ।

उरसो यञ् ॥ ११४ ॥

उरसोऽपवादः प्रत्ययो भवति चकारात्तसिञ्च तेनैकदिगित्येतस्मिन् विषये । अणो-
ऽपवादः । उरसा एकदिग् उरस्यः । उरस्तः ॥

उपज्ञाते ॥ ११५ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थादुपज्ञात इत्येतस्मिन् विषये यथाविहित प्रत्ययो भवति ।
विनोपदेशेन ज्ञातमुपज्ञातम्, स्वयमभिसयद्धमित्यर्थः । पाणिनिनोपज्ञातं पाणिनीयम्
अकालकं व्याकरणम् । काशकृत्स्नम् गुरुलाघवम् । आपिशलम् दुष्करणम् ॥

कृते ग्रन्थे ॥ ११६ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थात्कृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्कृतं
ग्रन्थरचितं स भवति । वररुचिना कृता वाररुधा रलोकाः । हेकुपादो ग्रन्थः । मैकुराटो
ग्रन्थः । जादरुः । ग्रन्थ इति किम् ? तत्तकृतं प्रासादः । उत्पादितं कृतम्, विश्रमानमेव
ज्ञातमुपज्ञातमित्ययमनयोर्विशेषः ॥

संज्ञायाम् ॥ ११७ ॥

तृतीयासमर्थात् कृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति समुदायेन चेतसज्ञा
ज्ञानेन । मविकृतिभिः कृतं मात्तिकम् । कार्मुकम् (१) । सारधम् । पौत्तिकम् । मरुतः
सज्ञा पृताः ॥

कुलालादिभ्यो युञ् ॥ ११८ ॥

तेन, कृते, सज्ञायामिति चत्सर्वमनुवर्तते । कुलालादिभ्यो युञ् प्रत्ययो भवति तेन
कृतमित्येतस्मिन्नर्थे सज्ञाया गम्यमानायाम् । कौलाळकम् । वारुडकम् । कुलाळ । वरुड ।
चण्टाळ । निपादः । कर्मार । सेना । सिरिध्र । सेन्द्रिय । देवराज । परिपत् । वधू । रुड ।
भुव । रुद । अनडुद । प्रसन् । कुम्भकार । शपाक । कुलालादि ॥

क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् ॥ ११९ ॥

तेन, कृते, सज्ञायामिति सर्वमनुवर्तते । क्षुद्रादिभ्योऽञ् प्रत्ययो भवति तेन कृतमित्ये-
तस्मिन् विषये सज्ञाया गम्यमानायाम् । अणोऽपवादः । स्वरे विशेषः । क्षुद्रादिभिः कृत
शब्दम् । भ्रामरम् । वाटरम् । पादकम् ॥

तस्येदम् ॥ १२० ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थादिदमित्येतस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । अणादयः षष्ठ

उरस — तृतीयासमर्थं उरस् शब्द से एकदिक् अर्थ में यत् तथा तस्मिन् प्रत्यय होते हैं ।

उपज्ञाते — तृतीयासमर्थं शब्द से उपज्ञात अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

कृते — तृतीयासमर्थ से कृत अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होने हैं ।

सज्ञायाम् — तृतीयासमर्थ से कृत अर्थ से यथाविहित प्रत्यय होते हैं यदि प्रत्ययान्त से सज्ञा
की प्रतीति हो ।

कुलालादिभ्यः — तृतीयासमर्थं कुलाळ आदि शब्दों से सज्ञा के गम्यमान होने पर कृत अर्थ में
युञ् प्रत्यय होता है ।

क्षुद्रा — तृतीयासमर्थं क्षुद्रा, भ्रामर तथा वाटर शब्दों से सज्ञा में गम्यमान होने पर कृत
अर्थ से अञ् प्रत्यय होता है ।

तस्येदम् — षष्ठीसमर्थ शब्द से 'इदम्' अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होते हैं ।

(१) कार्मुकम् इति पाठान्तरम् ।

महोत्सर्गा, घादयश्च प्रत्यया यथाविहितं विधीयन्ते । प्रकृतिप्रत्ययार्थयो पदार्थमात्रं तत्संबन्धिमात्रं च विवक्षितम् । यद्यपर लिङ्गसंख्याप्रत्ययपरोच्चादिन तत्सर्वमविवक्षितम् । उपगोरिदमौपगवम् । कापटयम् । राडियम् । अवारपारीणम् । अनन्तरादिष्वनभिधानात् । अयति-देवदत्तस्यानन्तरमिति । असवहेरनुरिण्ट् चञ् । सवोद् न्य सावहित्रम् । सिद्ध प्यात्राण् इर्ध्वमुपसण्यानम् । अगनीध शरणे रण् भ चञ् । आग्नीधम् । अमभिधानात् । मायाने वेण्यञ् । सामिधेयो मन्त्र । सामिधेनी अक् ॥

रथाद्यत् ॥ १२१ ॥

रथशब्दाद् यत् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । रथस्येद् रथम्, चक्र वा युग वा । रथाद्ग् पूर्वेष्यते, नान्यत्र, अनभिधानात् । अरथस्तीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविधिरुपमत्प्रायतेञ् । परमरथ्यम् । उत्तमरथ्यम् ॥

पत्रपूर्वाद्ग ॥ १२२ ॥

पत्रमिति येनेति पात्रमश्वादिर्कं वाहनमुच्यते । तत्पूर्वाद्ग्यशब्दाद्ग प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । पूर्वस्य यतोऽपवादः । आश्वरथ चक्रम् । औष्ट्ररथम् । गार्दभरथम्(१) ॥

पत्राध्वस्युपसिपदश्च ॥ १२३ ॥

पत्र वाहनम्, तद्वाचिन प्रातिपदिकादध्वस्युपरिपञ्चद्वाभ्या चाब्प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । अष्वस्वाद्वाङोञ् । अध्वस्येद् वहनीयमाश्वम् । औष्ट्रम् । गार्दभम् । आध्वस्येवम् । पारिपदम् ॥

हलसौराट्ठक् ॥ १२४ ॥

हलसौरशब्दाभ्या ठक् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । हलस्येदं हालिकम् । सौरिकम् ॥

द्वन्द्वाद् बुन् चैरमैथुनिकयोः ॥ १२५ ॥

द्वन्द्वमज्ञाकाद् बुन् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये चैरमैथुनिकयोः प्रत्ययार्थ-

यदे — तम्पूर्वकं 'वह' शब्द से विहित एण् तथा तुभ् प्रत्ययों से पर अण् प्रत्यय को इडागम होता है ।

अग्नीध — अग्नीध शब्द से 'शरण गुह' अर्थ में इण् प्रत्यय तथा उत्तमो भतशा समशनी चाहिए ।

सामिधाम् — आ गमनविशेष अर्थ में समिध् शब्द से वेण्यण् प्रत्यय होता है ।

रथाद् — पशुसमर्थ रथ शब्द से इदमर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

रथ — रथ, सीता तथा हल शब्द से यत् प्रत्यय के विधान में नटन्नविधि समशनी चाहिए ।

पत्र — वाहनवाचकशब्दपूर्वक रथ शब्द से अन् प्रत्यय होता है ।

पत्राध्वस्युः — पशुसमर्थ वाहनवाचक शब्द तथा अध्वस्युं एव परिपद शब्दों से इदमर्थ में अण् प्रत्यय होगा है ।

पत्रात् — वाहनवाचक शब्दों से वात् (वहनाय) अर्थ में औ अण् प्रत्यय समशनी चाहिए ।

हल् — पशुसमर्थ हल तथा सौर शब्दों से इदमर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

द्वन्द्वात् — द्वन्द्वमज्ञाक से इदमर्थ में बुन् प्रत्यय होता है चैर तथा मैथुनिक के प्रत्ययार्थ-विशेषण होने पर ।

(१) गार्दभरथमित्येतस्यामे रामभरथम् । छ परत्वाद् बापने इत्यधिकनेवस्मिन् पुनके ।

विशेषणयो । अणोऽपवाद । छ तु परत्वाद् वाधते । वैरे तावत्-(१)वाभ्रण्यनालङ्कार-
निका, काकोलुकिका । मंथुनिकायाम्—अत्रिभरद्वाजिसा, लुप्तकुसिकिका, विवहनमैथु-
निका । वरस्य नपुंसकत्वेऽप्यमी स्वभावत स्त्रीलिङ्गा (२) । छत्रे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो
वक्तव्यः ॥ दवासुरम् । राक्षोऽसुर वैरम् ॥

गोत्रचरणाद् घुञ् ॥ १२६ ॥

गोत्रवाचिभ्यश्चरणवाचिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो घुञ् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्
विषये । अणोऽपवाद । छ तु परत्वाद् वाधते । गोत्रात्तावत्-गौत्रुकायनकम्, औपगाव-
कम् । चरणाद्धर्मानाययोरिष्यते-काठकम्, कालापकम्, मोदकम्, पंपलादकम् ॥

संघाङ्गलक्षणेष्वञ्पञ्जिजामण् ॥ १२७ ॥

संघादिषु प्रत्ययार्थविशेषणेष्वजन्ताद्यजन्ताद् इजन्ताच्च प्रातिपदिकाद्गुन् प्रत्ययो
भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । पूर्वस्य घुञोऽपवाद । छत्रोपग्रहणमत्र कर्तव्यम् ॥
तेन संघाद्यथासत्य न भवति । अजन्तात्-वेद सघ, वेदोऽङ्ग, वेद लक्षणम्,
वेदो घोष । यजन्तात्-गार्गं सघ, गार्गोऽङ्ग, गार्गं लक्षणम्, गार्गं घोष । इजन्तात्-
दाक्ष सघ, दाक्षोऽङ्ग, दाक्ष लक्षणम्, दाक्षो घोष । अङ्गलक्षणयोः को विशेषः ? लक्षण
लक्ष्यभूतस्यैव विद्भूत स्वम्, यथा—विद्या विद्यानाम् । अङ्गस्तु गवादिस्थोऽपि गवादीना
स्य न भवति । णित्करण उच्यते पुनर्जायप्रतिषेधार्थं च । वेदी विद्यास्य वेदीविद्यः ॥

शाकलाद् वा ॥ १२८ ॥

शाकलशब्दात् संघादिषु प्रत्ययार्थविशेषणेषु नाणप्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्
विषये । घुञोऽपवाद । शाकलेन प्रोक्तमधीयते शाकला । तेषां संघं शाकला,
शाकलकं । शाकलोऽङ्ग, शाकलकरोऽङ्ग । शाकल लक्षणम्, शाकलकं लक्षणम् ।
शाकलां घोष, शाकलको घोष ॥

छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकवह्वृचनटाञ्ज्यः ॥ १२९ ॥

संघाद्यो निवृत्ता, सामान्येन विधानम् । छन्दोगादिभ्यः सवदेभ्यो व्यः प्रत्ययो
भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । घुञ्णोरपवाद । चरणाद्धर्मानाययोः, तत्साह-
चर्यान्नटशब्दादिषु धर्मानाययोरेव भवति । छन्दोगानां धर्मो वाऽऽग्नायो वा
द्वान्दोऽयम् । औक्थिकयम् । याज्ञिकयम् । वह्वृचयम् । नाञ्ज्यम् । अन्यत्र द्वान्दोग
कुलमित्यादि ॥

वैरे—परन्तु वैर के प्रत्ययार्थविशेषण होने पर भी देवाक्षर आदि शब्दों से घुञ् प्रत्यय का प्रतिषेध समझना चाहिए ।

गोत्र—गोत्रवाचक तथा चरणवाचक शब्दों से इदमर्थ में घुञ् प्रत्यय होता है ।

संघाङ्ग—संघ, अङ्ग तथा लक्षण के प्रत्ययार्थ-विशेषण होने पर वक्तव्य तथा इजन्त प्रातिपदिक से इदमर्थ में अञ् प्रत्यय होता है ।

घोष—दोनों घोष शब्द का भी ग्रहण करना चाहिए ।

शाकलाद्वा—संघ आदि के प्रत्ययार्थविशेषण होने पर शाकल शब्द से इदमर्थ में विरुद्ध से अण् प्रत्यय होता है ।

छन्दो—छन्दोग आदि शब्दों से इदमर्थ में व्यः प्रत्यय होता है ।

(१) वाञ्जयेति पाठान्तरम् ।

(२) वैरस्येत्यारभ्य स्त्रीलिङ्गा इत्यन्त कचिन्न इत्यनेन ।

न दण्डमाणवान्तवासिषु ॥ १३० ॥

दण्डप्रधाना माणवा दण्डमाणवा, अन्तेवासिनः शिव्या, तेष्वभिधेयेषु बुन्
यो न भवति । गोत्रप्रहणमिहानुवर्त्तते, तेन बुन्प्रतिषेधो विज्ञायते । गौकचा
'माणवा, अन्तेवासिनो वा । दाहा । माहका ॥

रैवतिकादिभ्यः ॥ १३१ ॥

रैवतिकादिभ्यश्च, प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येनस्मिन् विषये । गोत्रप्रत्ययान्ता
तत् पूर्वण बुन्नि प्राप्ते लुबिधानार्थं वचनम् । रैवतिकीय । स्वापिशीय । रैवतिक ।
पिदि । क्षेमवृद्धि । गौरग्रीवि । औदमेधि । औदवाहि । वैजवापि । रैवतिकादि ॥

कौपिञ्जलहास्तिपदादण ॥ १३२ ॥

कौपिञ्जलहास्तिपदादण्वाभ्यामण प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये ।
बुजोऽपवाद, गोत्राधिकारात् । कौपिञ्जल । हास्तिपद ॥

आथर्वणिकस्यैकलोपश्च ॥ १३३ ॥

अणित्येव । आथर्वणिकस्येदादण प्रत्ययो भवति तत्सन्धियोगेन चैकलोप,
यदमित्येतस्मिन् विषये । चरणबुजोपवाद । अथर्वणिकस्यैकलोपश्च । आन्नायो
। चरणाद्धर्माभ्यायो ॥

तस्य विकारः ॥ १३४ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाद्विकार इत्येतस्मिन् विषये यथाविहित प्रत्ययो भवति । प्रहृ-
त्स्थान्तर विकार । किमिहोदाहरणम् ? अप्राण्यात्तदात्तमवृद्ध यस्य च नान्यत्र
तेपद प्रहणम् । अश्मनो विकार आश्म । आश्मन । अश्मनो विकार इति टिलोप
द्विक । माश्मन । मार्त्तिक । निःस्वरेणाद्यदात्ता एते । तस्यप्रकरणे तस्येति पुनर्वचन
पितृनिवृत्त्यर्थम् । विकारावयवयोर्भावो न भवन्ति—हाल, सैर ॥

अवयवे च प्राण्योपधिवृक्षेभ्यः ॥ १३५ ॥

प्राण्योपधिवृक्षेभ्यः शब्देभ्यः षष्ठीसमर्थाभ्योऽवयवे यथाविहित प्रत्ययो भवति,
काराद्विकारे च । तत्र प्राणिभ्योऽत्र वच्यति—कपोतस्य विकारोऽवयवो वा कपोत ।
।यूर । तैत्तिर । ओपधिम्य—मौर्व काण्डम्, मौर्व भस्म । वृक्षेभ्य—कारीर काण्डम्,
।रीर भस्म । इत उत्तरे प्रत्यया प्राण्योपधिवृक्षेभ्यो विकारावयवयोर्भवन्ति(१), अन्ये-

न दण्ड—दण्डप्रधान माणव तथा शिव्यो के अभिधेय होने पर गोत्रप्रत्ययान्त ने बुन् प्रत्यय
में होता है ।

रैवतिकादिभ्य—रैवतिक आदि शब्दों में इदमर्थ में छ प्रत्यय होता है ।

कौपिञ्जल—कौपिञ्जल तथा हास्तिपद शब्दों से इदमर्थ में अन् प्रत्यय होता है ।

आथर्वणिक—आथर्वणिक शास्त्र में इदमर्थ में अण् प्रत्यय तथा इक या लोप भी हो जाता है ।

तस्य—षष्ठीसमर्थ से विकार अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होने है ।

अवयवे—षष्ठीसमर्थ प्राणिवचक, ओपधिवचक तथा वृक्षवचक शब्दों से अवयवार्थ न तथा
विकार अर्थ में यथाविहित प्रत्यय होने है ।

(१) भवति इत्यग्राये वृक्षशब्देन तनस्पतयाऽपि गृह्यन्ते । अग्रोधम्य विकारोऽवय-
वो वा नैवमोष । पैपल । ओदुम्बर । ओपधिशब्दात्तदयोऽपि गृह्यन्ते । ताम्बूला विकारोऽ-
वयवो वा ताम्बूल । गान्दूव । एभ्यो विकारावयवयोर्भवन्ति इत्यधिक पुस्तकान्तरे ॥

भ्यस्तु विकारमात्रे । कथं द्वयमन्वविक्रियते "तस्य विकारः," "अवयवे च प्राण्यौपधि-
बुत्तेभ्यः" इति ? विकारावयवयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः । कृतनिर्देशौ हि तौ ॥

वित्वादिभ्योऽण् ॥ १३६ ॥

वित्त्व इत्येषमादिभ्योऽण् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । यथायोगमञ्ज-
नयटोरपवादः । वित्त्वस्यावयवयो विकारो वा वैत्त्वः । गवेधुकाऽऽदोऽत्र पठ्यते, तत्त्वे
कोपघादेव तिङ्गे मयङ्नाधनार्थं प्रटणम् । वित्त्वः । ग्रीहि । काण्डः । मुद्गः । मसूरः । गोभूमः ।
इष्टः । वेणुः । गवेधुकाः । कर्पासी । पाटली । कर्कण्डूः । कुटीरः । वित्त्वादिः ॥

कोपघाच्च ॥ १३७ ॥

कहारोपघात् प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति यथायोगं विकारावयवयोरर्थयोः ।
अणोऽपवादः । तर्कु-तार्कवम् । तित्तिटीक-तैत्तिटीकम् । माण्डूकम् । दाडुंरुकम् ।
माधूकम् ॥

त्रपुजतुनोः पुक् ॥ १३८ ॥

त्रपुजतुनोऽन्त्यान्तण् प्रत्ययो भवति विकारे, तत्तद्वियोर्येन तयोः पुसागमो भवति ।
ओरभ्रोऽपवादः । त्रपुणो विकारः । त्रापुपम् । जातुपम् । अप्राण्यादित्वाच्चावयवे ॥

ओरञ् ॥ १३९ ॥

उवर्णान्ताध्यातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । अणोऽपवादः ।
अनुदात्तादेरन्यदिहोदाहरणम् । देवदारवम् । भाद्रदारवम् ॥

अनुदात्तादेश्च ॥ १४० ॥

अनुदात्तादेः प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । अणोऽपवादः ।
दाधित्थम् । कापित्थम् । माहित्थम् ॥

पलाशादिभ्यो वा ॥ १४१ ॥

पलाशादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वाऽण् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । पाला-
शान् । स्रादिरम् । पावसम् । उभयत्र विभाषेयम्-पलाशाश्चदिराशशापाश्चन्दनानामनु-
दात्तादित्वात्प्राप्तेऽन्येषामप्राप्तेः । पलाशः । खदिरः । शिशापाः । स्पन्दनः । करीरः । शिरीषः ।
यवासः । विकङ्कतः । पलाशादिः ॥

शम्पाष्टलञ् ॥ १४२ ॥

शमीशब्दाद् टलञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । अणोऽपवादः । शामीलं
भस्म । शामीली सुक् ॥

वित्त्वादिभ्यः—वित्त्व आदि शब्दों से विकार तथा अवयव अर्थों में अण् प्रत्यय होता है ।

कोपघाच्च—कहारोपघ शब्दों से भी विकार तथा अवयव अर्थों में अण् प्रत्यय होता है ।

त्रपु—त्रपु तथा त्रपु शब्दों से विकारार्थ में अण् प्रत्यय तथा उते पुक् का आगम हो जाता है ।

ओरञ्—विकार तथा अवयव अर्थों में उवर्णान्ताध्यातिपदिक से अण् प्रत्यय होता है ।

अनु—अनुदात्तादि प्रातिपदिक से भी विकार तथा अवयव अर्थों में अण् प्रत्यय होता है ।

पलाशादिभ्यः—पलाश आदि प्रातिपदिकों से अण् अर्थों में विकल्प से अण् प्रत्यय
होता है ।

शम्पा—शमी शब्द से उक्त दोनों अर्थों में टलञ् प्रत्यय होता है ।

मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ॥ १४३ ॥

प्रकृतिमात्राद्वा मयट् प्रत्ययो भवति भक्ष्याच्छादनवर्जितयोर्विकारावयवयोरर्थयो-
र्भाषाया विषये यथायथं प्रत्ययेषु प्राप्तेषु । अरममयम् । आरमनम् । सूर्वामयम् । सौर्वम् ।
भाषायामिति किम् ? वैश्व जादिरो वा यूप स्यात् । अभक्ष्याच्छादनयोरिति किम् ?
मौद्रं सूय, कार्पासमाच्छादनम् । एतयोरिति किमर्थम्, यावता विकारावयवौ प्रकृता-
वैव ? ये विषोपप्रत्यया “प्राणिरजतादिभ्योऽन्न” इत्येवमादपरतद्विषयेऽपि यथा स्यात्-
कपोतमयम्, कापोतम्, लोहमयम्, लौहमिति ॥

नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ॥ १४४ ॥

भाषायामभक्ष्याच्छादनयोरित्येव । वृद्धेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः शरादिभ्यश्चाभक्ष्या-
च्छादनयोर्विकारावयवयोर्भाषाया विषये नित्यं मयट् प्रत्ययो भवति । वृद्धेभ्यस्तावत्-
आन्नमयम् । नित्यग्रहणं किमर्थम्, यावताऽऽरम्भसामर्थ्यादेव नित्यं भवित्यति ? एकाचो
नित्यं मयट्मिच्छन्ति, तदनेन क्रियते-रवङ्मयम्, स्रङ्मयम्, वाङ्मयमिति । शर ।
दर्भ । मृत् । कुटी । तृण । सोम । चल्बज । शरादि ॥

गोश्व पुरीषे ॥ १४५ ॥

गोश्वन्दापुरीषेऽभिधेये मयट् प्रत्ययो भवति । गोमयम् । पुरीष इति किम् ? गन्धं
पय । पुरीष न विकारो न चावयवस्तस्येदं विषये विधानम् । विकारावयवयोरस्तु गोपयसो-
र्यतं वच्यति ॥

पिष्टाच्च ॥ १४६ ॥

पिष्टशब्दाद्विषय मयट् प्रत्ययो भवति तस्य विकार इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽप-
वाद । पिष्टमय भस्म ॥

सज्ञायां कन् ॥ १४७ ॥

पिष्टशब्दात् कन् प्रत्ययो भवति विकारे सज्ञाया विषये । मयटोऽपवाद । पिष्टक. ॥

व्रीहेः पुरोडाशे ॥ १४८ ॥

व्रीहिशब्दान्मयट् प्रत्ययो भवति पुरोडाशे विकारं । पिष्टवाचणोऽपवाद । प्रायिमयः
पुरोडाश, मेहमन्यत् ॥

असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ॥ १४९ ॥

तिलयवशब्दाभ्यामसंज्ञाविषये मयट् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयो । तिल-

मयड् वा—भाषाविषय में महय तथा लाच्छादन से भिन्न विकार तथा अवयव अर्थों में प्रकृति-
मात्र ने मयट् प्रत्यय होना है विकल्प से ।

नित्यम्—भक्ष्याच्छादनभिन्न विकारावयव अर्थरूप में वृद्धसङ्क प्रातिपदिक से नित्यं मयट्
प्रत्यय होना है ।

गोश्व—गोशब्द से पुरीष (विष्टा) अर्थ में मयट् प्रत्यय होना है ।

पिष्टाच्च—पिष्ट शब्द से भी विकारार्थ में मयट् प्रत्यय होना है ।

सज्ञायाम्—सज्ञाविषय में पिष्ट शब्द से कन् प्रत्यय होना है ।

व्रीहे—व्रीहि शब्द से पुरोडाशात्मक विकारार्थ में मयट् प्रत्यय होना है ।

असंज्ञायाम्—असंज्ञाविषय में तिल तथा यव शब्दों से विकार तथा अवयव अर्थों में मयट्
प्रत्यय होना है ।

मयम् । यवमयम् । असंज्ञायामिति किम् ? तैलम्, यावक् । “यावादिभ्यः कन्” ॥

द्वयचञ्छन्दसि ॥ १५० ॥

द्वयचः प्रातिपदिकाञ्छन्दसि विषये मयट् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । मायाया मयद्भुक्छन्दस्यप्राप्ते विधीयते । यस्य पर्णमयो जुहुर्भवति । दर्भमय वासो भवति । शरमयं बर्हिर्भवति ॥

नोत्पद्बद्ध्रविल्वात् ॥ १५१ ॥

उक्ततः प्रातिपदिकाद् षदुर्ध्रविल्वशब्दाभ्या च मयट् प्रत्ययो न भवति । “द्वयचरञ्छन्दसि” इति प्राप्तः प्रतिषिद्धयते । मौञ्ज शिष्यम् । गामुतं चक्रम् । वार्ध्नी बालप्रप्रथिता भवति । वेदो ब्रह्मवर्षसकामेन कार्यः । तपरकरण तत्कार्यम् । धूममयान्यन्नाणि । मत्तुमनिर्देशस्तदन्तविधिनिरासार्थः । इहैव स्यात्—वैणवी यष्टिरिति ॥

तालादिभ्योऽण् ॥ १५२ ॥

तालादिभ्य प्रातिपदिकेभ्योऽण् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । मयटादीनामपवादः । तालं धनुः । बर्हिणम् । ऐन्द्रालिङ्गम् ॥ तालाद्भुपि(१) । वाहिण । इन्द्रालिङ्ग । इन्द्रादृश । इन्द्रायुध । चाप(२) । श्यामाक । पीयुषा । तालादिः ॥

जातरूपेभ्यः परिमाणे ॥ १५३ ॥

जातरूपं सुवर्णम्, बहुवचननिर्देशात्तद्वाचिन सर्वे गृह्यन्ते । जातरूपवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽण् प्रत्ययो भवति परिमाणे विकारे । मयटादीनामपवादः । हाटको तिष्कः । हाटक कार्पाणम् । जातरूपम् । तापनीयम् । परिमाण इति किम् ? यष्टिरियं हाटकमयी ॥

प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ॥ १५४ ॥

प्राणिवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो रजतादिभ्यश्चात्र प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । अणादीनामपवादः । अनुदात्तादेरञ् विहित एव, परिशिष्टमिहोदाहरणम् । प्राणिभ्यस्तावत्—कापोतम्, मायूरम्, तैत्तिरम् । रजतादिभ्यः—राजतम्, सैसम्, लौहम् । रजतादिषु येऽनुदात्तादय पठ्यन्ते रजतकण्टकारप्रभृतयस्तेभ्योऽञि सिद्धे पुनर्वचन मयद्वाधनार्थम् । रजत । सीस । लोह । उदुम्बर । नीच(३) । दाह । रोहितक । विभीतक । पीतदाह । सीमदारु । त्रिकण्टक । कण्टकार । रजतादिः ॥

द्वयच.—द्वयच् प्रातिपदिक मे वेद में विकारावयव अर्थो मे मयट् प्रत्यय होना है ।

नोत्पद्—उकारवान् प्रातिपदिक तथा पर्भ एव विल्व शब्दों से मयट् नहीं होता है ।

तालादिभ्य—ताल आदि शब्दों से विकार एवम् अवयव अर्थो में अण् प्रत्यय होता है ।

जात—द्वयर्थावचक शब्दों से परिमाणात्मक विकार अर्थ में अण् प्रत्यय होता है ।

प्राणि—प्राणिवाचक तथा रजत आदि शब्दों से विकार तथा अवयव अर्थो में अण् प्रत्यय होता है ।

(१) तालाद्भुपि इत्यस्यामे-तालमयमन्वत्, नित्य वृद्धेति मयट्—इत्यधिक कश्चित् ।

(२) चर्गेति पाठान्तरम् ।

(३) नीचेति पाठान्तरम् ।

जितश्च तत्प्रत्ययात् ॥ १५५ ॥

अनित्येव । नदिति विकारावयवयोरर्थयो प्रत्ययमर्श । जितो विकारावयवप्रत्यय-
स्तदन्तात्प्रातिपदिकाद्भ्र प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरेव(१) । मयटोऽपवादः ।
'ओरञ्' । 'अनुदात्तादेश्च' । 'पलाशादिभ्यो वा' । 'शम्याप्लुण्' । 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' ।
'उष्णाद्बुञ्' । 'एण्या ढञ्' । 'कंस्यपरशभ्ययोर्यञ्जौ' इत्येते प्रत्यया गृह्यन्ते । देवदारवस्य
विकारोऽवयवो वा देवदारवम् । दाधित्यस्य दाधित्यम् । पालाशस्य पालाशम् । शामी-
लस्य शामीलम् । कापोतस्य कापोतम् । औष्ट्रकस्य औष्ट्रकम् । ऐणेयस्य ऐणेयम् । कांस्य-
स्य कांस्यम् । पारशवस्य पारशवम् । जित इति किम् ? वैद्वमयञ् । तत्प्रत्ययादिति
किम् ? वैदमयम् ॥

क्रीतवत्परिमाणात् ॥ १५६ ॥

"प्राग्भवेष्टञ्" इत्यन आरभ्य क्रीतार्थं ये प्रत्यया परिमाणाद्विहितास्ते विकारेऽतिवि-
श्यन्ते । परिमाणात् क्रीत इव प्रत्यया भवन्ति तस्य विकार इत्येतस्मिन् विषये ।
अणादीनामपवादः । सख्या परिमाणग्रहणेन गृह्यते, न रुद्धिपरिमाणमेव । निष्केण
क्रीत नैष्किकम् । एवं निष्कस्य विकारो नैष्किक । शतेन क्रीत शत्यम्, शतिकम् ।
शतस्य विकारः शत्य, शतिकः । साहस्र । वति मयसाहस्यार्थं । "अद्धयद्धर्षपूर्वाद्
द्विगोर्लुंगसञ्ज्ञायाम्" इत्येवमादिकमप्यतिविश्यते । द्विसहस्र, द्विसाहस्र । द्विनिष्क,
द्विनैष्किक ॥

उष्ट्राद् बुञ् ॥ १५७ ॥

उष्ट्रशब्दाद् बुञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयो । प्राण्यञोपवादः । उष्ट्रस्य
विकारोऽवयवो वा औष्ट्रक ॥

उमोर्णयोर्वा ॥ १५८ ॥

उमाशब्दाद्दूर्णाशब्दाच्च वा बुञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयो । औमकम् ।
औमम् । और्णकम् । और्णम् ॥

एण्या ढञ् ॥ १५९ ॥

एणीशब्दाद् ढञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयो । प्राण्यञोऽपवादः । ऐणेय
मासम् । पुसस्त्वजेव भवति-एणस्य मासमैणम्(२) ॥

जितश्च—भिन्नविकारावयवार्थकप्रत्ययान्न शब्द से विकारावयव अर्थों में ही पुन अन् प्रत्यय
होता है ।

क्रीत—परिमाणवाचक शब्दों से क्रीतार्थक प्रत्ययों की तरह विकारार्थक प्रत्यय भी होते हैं ।

उष्णस्य—उष्ण उष्ट्रत्वे, विकारः अष्ट्रत्वस्य अर्थः अर्थों में उष्ट्रत्वस्य विकारः इति ।

उमोर्णयोर्वा—उमा तथा उर्णा शब्दों से विकार और अवयव अर्थों में विकार से बुञ् प्रत्यय
होता है ।

एण्या—एणी शब्द से विकार तथा अवयव अर्थों में ढञ् प्रत्यय होता है ।

(१) विकारावयवयोरित्येवेति पाठान्तरम् ।

(२) एणस्य मानम् ऐणमित्यस्यामे-कोशाह्वम् वक्तव्य, कोशेय नाम मूत्र च इत्यधिक
कथितम् ।

गोपयसार्यत् ॥ १६० ॥

गोपय शब्दाभ्याम् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । गध्यम् । पयस्यम् । सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे, अदस्त्वैव, मयइतिपये नु विधीयते ॥

द्रोश्च ॥ १६१ ॥

द्रुशब्दाद्यप्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । ओरनोऽपवादः । द्रव्यम् ॥

माने वयः ॥ १६२ ॥

द्रुशब्दात्माने विकारविशेषे वयः प्रत्ययो भवति । यतोऽपवादः । दुबयम् ॥

फले लुक ॥ १६३ ॥

विकारावयवयोरूपश्रस्य फले तद्विशेषे विवक्षिते लुभयति । आनलवया, फल-मानलकम् । कुचलम् । वदरम् । फलितस्य वृक्षस्य फलमवयवो भवति विकारश्च, पल्ल-वितस्त्वैव पल्लव- ॥

प्लक्षादिभ्योऽण् ॥ १६४ ॥

फल इत्येव । प्लक्षादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः फले विकारावयववाच्येन विवक्षितेऽण् प्रत्ययो भवति । अजोऽपवादः । विधानसामर्थ्यात्तस्य न लुभयति । प्लाक्षम् । नैद्यप्रोधम् । प्लक्ष । न्यप्रोध । अश्वत्थ । इक्षुदी । शिशु । कर्कन्धु(१) । बृहती(२) । प्लक्षादिः ॥

जम्बवा वा ॥ १६५ ॥

फल इत्येव । जम्बुशब्दात् फलेऽभिधेये वाऽण् प्रत्ययो भवति । अजोऽपवादः । अत्राणो विधानसामर्थ्यात्लुङ् भवति, अजरु भवत्येव-जाम्बवानि फलानि जम्बुनि वा ॥

लुप च ॥ १६६ ॥

वेद्येय । जम्बवा, फलेऽभिधेये प्रत्यस्य वा लुभयति । युक्तवद्भावे विशेषः । जम्बवा, फल जम्बु फलम् । जम्बु फलम् । जाम्बवमिति वा । छलुपप्रकरणे फल-पाकशुषामुपसर्गयान्मूळ । ब्रीहयः । यवा । मापा । मुद्गा । तिलाः । छपुष्पमूलेषु

गो—गो तथा पयस् शब्दों से विकार तथा अवयव अर्थों में यत् प्रत्यय होता है ।

द्रोश्च—द्रु शब्द से भी विकार और अवयव अर्थों में यत् प्रत्यय होता है ।

माने—द्रु शब्द से मानात्मक विकारार्थ में वय प्रत्यय होता है ।

फले—विकारार्थक तथा अवयवार्थक प्रत्ययों का फलात्मक विकार की विवक्षा में लुक हो जाता है ।

प्लक्षादिभ्योऽण्—प्लक्ष आदि शब्दों से फलात्मक विकार और उदात्मक अवयव अर्थों में अण् प्रत्यय होता है ।

जम्बवा वा—जम्बु शब्द से फलात्मक अवयवार्थक अर्थों में विकार से अण् प्रत्यय होता है ।

लुप—जम्बु शब्द से विहित फलावयवार्थक प्रत्यय का विकल्प से लुप् हो जाता है ।

छुपप्रकरणे—लुप् के प्रकरण में फल के पाक से सूखने वाले पदार्थों के वाचक शब्दों का भी परिमर्श समझना चाहिए ।

पुष्प—पुष्पमूल के अभिधेय होने पर बटुल करके फलात्मकविकारार्थक प्रत्ययों का लुप् समझना चाहिए ।

(१) कर्कन्धु इति पाठान्तरम् । जम्बुत्र-कर्कन्धु इत्यपि पाठान्तरम् ।

(२) काय, तुलु इत्याधिक लुपचिह्न ।

बहुलम् ॥ मल्लिकाया पुष्प मल्लिका । नवमल्लिका(१) जातिः । विदार्या मूलं विदारी । अद्युनती । वृहती । न च भवति-पाटलानि पुष्पाणि, शाख्यानि मूलानि, पैत्र्यानि फलानीति ॥

हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ १६७ ॥

हरीतकी इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यः फले प्रत्ययस्य लुच् भवति । लुकि प्राप्ते लुपो विधाने युक्तवद्भावे स्त्रीप्रत्ययध्रुवणे च विशेषः । हरीतक्या- फल हरीतकी । कोशा- तकी । नखरजनी । अत्र च व्यक्त्युक्तवद्भावेनेष्यते, वचन त्वभिधेयवदंब भवति । हरीतक्या- फलानि हरीतक्यः । हरीतकी । कोशातकी । नखरजनी(२) । शाकण्डी(३) । दाढी । दीडी । श्वेतपाकी । अद्युनपाकी । काला । द्राक्षा । ध्वाङ्क्षा । गर्गरिका । कण्ट- कारिका । शेफालिका । (५) हरीतक्यादिः ॥

कंसीयपरशब्दयोर्द्वौ लुक् च ॥ १६८ ॥

'प्राक्कीताच्छ' -कसीय । 'उपागवादिभ्यो यत्'-परशब्दः । कसीयपरशब्दशब्दाभ्यां यथासंख्यं यञ्जौ प्रत्ययौ भवतस्तस्य विकार इत्येतस्मिन् विषये, उत्तनियोगेन च कसीयपरशब्दयोर्लुग्भवति । कसीयस्य विकार कास्यः । परशब्दस्य विकार पारशब्दः । प्रादिपदिकाधिकारादानुप्रत्ययस्य न लुग्भवति । परशब्दशब्दादानुदात्तादित्वादेवानि सिद्धे लुगर्थं वचनम् । ननु च "यस्येति" लोपे कृते "इलस्तद्धिते" इति यलोपो भविष्यति ? नैतदस्ति । ईर्तानि तत्र वर्तते ॥

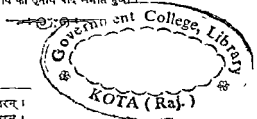
इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

हरीतक्यादिभ्यः—हरीतकी आदि शब्दों से विहित फलार्थक प्रत्यय का भी लुप् हो जाता है ।
कंसीय—कसीय तथा परशब्द शब्दों से विकारार्थ ने कनश् यन् एवम् अन् प्रत्यय तथा प्रकृति का अन्यलोप भी हो जाता है ।

चतुर्थाध्याय का तृतीय पाद समाप्त हुआ ।

(१) नवमल्लिका इति पाठान्तरम् ।

(२) नखररजनी इति पाठान्तरम् ।

(३) शाकण्डी इति पाठान्तरम् ।

(४) शेफालिकेत्यस्यायै येषां च फलपाकनिमित्तं श्लेष पुष्पमूलेषु बहुलम् इत्यधिकम् ।

अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

प्राग्वहतेष्टम् ॥ १ ॥

“तद्दहति रथयुगप्रासङ्गम्” इति वचयति । प्रागेतस्माद्दहति संशब्दनाद्यान् अर्थाननु-
क्रमिष्यामः । ठक् प्रत्ययस्तेष्वधिष्ठितो वेदितव्यः । वचयति—“तेन दीव्यति खनति
जयति जितम्” इति—अचैर्दीव्यति आक्षिपिकः । अठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दादिभ्य
उपसख्यानम् । माशब्द इत्याह माशब्दिकः । नैःशब्दिकः । कार्यशब्दिकः । वाक्या-
देतप्रत्ययविधानम् । अहाहौ प्रभूतादिभ्यः । प्रभूतमाह प्राभूतिकः । पार्याप्तिकः ।
क्रियाविशेषणात् प्रत्ययः । अष्टुच्छतौ सुधातादिभ्यः । सुधातं पृच्छति सौस्नातिकः ।
सौस्नराजिकः । सौस्नशायतिकः । अष्टुच्छतौ परदारादिभ्यः । परदारान् गच्छति
पारदारिकः । गौस्तत्पिकः ॥

तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ॥ २ ॥

तेनेति तृतीयासमयाद् दीव्यति खनति जयति जितमित्येतेष्वर्थेषु ठक् प्रत्ययो
भवति । अचैर्दीव्यति आक्षिपिकः । शालाक्षिकः । अत्रया खनति आभ्रिकः । कौटालिकः ।
अचैर्जयति आक्षिपिकः । अचैर्जितमाक्षिपिकम् । शालाक्षिकम् । सर्वत्र वरणे तृतीया समर्थ-
विभक्तिः । देवदत्तेन जितमिति प्रत्ययो न भवति, अनभिधानात्, अङ्गुल्या खनतीति
च । प्रत्ययार्थं संख्याकालयोरेव विवक्षा क्रियाप्रधानत्वेऽपि चारुयातस्य । तद्विदितः
स्वभावात् साधनप्रधानः ॥

संस्कृतम् ॥ ३ ॥

तेनेति तृतीयासमयात्संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । सत उल्कर्पा-
धान सस्कारः । दध्ना संस्कृत दाधिकम् । शार्ङ्गवैरिकम् । मारिचिकम् । योगविभगा
उत्तरार्थं ॥

कुलत्थकोपधादण् ॥ ४ ॥

कुलत्थशब्दात् ककारोपधाच्छब्दाच्च प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति संस्कृतमित्ये-

प्राग्—‘तद्दहति’ अर्थे से पूर्व जिन अर्थों का उल्लेख किया जायगा उन अर्थों में ठक् प्रत्यय
होता है ।

ठक्प्रकरणे—ठक्-प्रकरण में ‘तदाह’ (ऐसा कहता है) अर्थ में माशब्द आदि से भी ठक्
प्रत्यय समझना चाहिए ।

आहौ—‘आह’ (करता है) अर्थ में प्रभूत् आदि शब्दों से ठक् प्रत्यय समझना चाहिए ।

पृच्छतौ—‘पृच्छति’ (पूछता है) अर्थ में सुस्नात् आदि शब्दों से ठक् प्रत्यय होता है ।

गच्छतौ—‘गच्छति’ (जाता है) अर्थ में परदारत् आदि शब्दों से ठक् प्रत्यय होता है ।

तेन—तृतीयासमर्थ शब्दों से ‘दीव्यति’ (कीडा करता है), ‘खनति’ (खोदता है)
‘जयति’ (जीतता है) तथा ‘जितम्’ (जीता गया) अर्थों में ठक् प्रत्यय होता है ।

संस्कृतम्—तृतीयासमर्थ शब्द से संस्कृत अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

कुलत्थ—कुलत्थ तथा ककारोपध शब्दों से मरङ्गन अर्थ में अण् प्रत्यय होता है ।

तरिम्न् विषये । टकोऽपवाद । कुलार्थे सस्कृतं कौलस्थम् । ककारोपधात्-तैत्ति-
डीकम्(१), दादभकम् ॥

तरति ॥ ५ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्तरतीत्येतस्मिन्नर्थे टक् प्रत्ययो भवति । तरति प्लवते
इत्यर्थः । काडप्लवेन तरिति काडप्लविकः । औडुपिकः ॥

गोपुच्छाट्ठञ् ॥ ६ ॥

गोपुच्छशब्दाद् टन्प्रत्ययो भवति तरतीत्येतस्मिन्नर्थे । टकोऽपवादः । स्वरे विशेषः ।
गोपुच्छिकः ॥

नौद्वचचष्टन् ॥ ७ ॥

नौशब्दाद् द्वचश्च प्रातिपदिकाट्ठन् प्रत्ययो भवति तरतीत्येतस्मिन्नर्थे । टकोऽ-
पवादः । नावा तरति नाविक । द्वच खल्वपि-वटिक, प्लविक, बाहुक ।
पकारः साहितिक, नानुबन्ध । बाहुका स्त्री ॥

आकर्पात् पर्पादेर्भ्रमादिभ्यः कुलीदिसूत्राच्च ।
आवसथात् क्लिस्रादेः पित पलेते टगधिकारे ॥
विधिवाक्यापेक्ष च पटस्थ प्रत्ययास्तु सप्त ॥

चरति ॥ ८ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थाच्चरतीत्येतस्मिन्नर्थे टक् प्रत्ययो भवति । चरतिर्भ्रमणे गती च
वर्तते । चरना चरति दाधिक । हास्तिकः । शाकटिक ॥

आकर्पात् ष्टल् ॥ ९ ॥

आकर्पशब्दात् ष्टल्प्रत्ययो भवति चरतीत्येतस्मिन्नर्थे । टकोऽपवाद । लकार स्वार्थः ।
पकारो ङीषर्थ । आकर्पेण चरति आकर्पिकः । आकर्पिकी । आकर्ष इति सुवर्णपरीक्षार्थे
निकवोपल उच्यते ॥

पर्पादिभ्यः ष्टन् ॥ १० ॥

पर्प इत्येवमादिभ्य ष्टन् प्रत्ययो भवति भवति चरतीत्येतस्मिन्नर्थे । टकोऽपवादः ।
नकारः स्वार्थः । पकारो ङीषर्थ । पपिकः । पपिकी । अधिकः । अधिकी । पर्प । अश्व ।
अश्वत्थ । रय । जाल । न्यास । व्याल । पादः पञ्च । पदिकः । पर्पादिः ।

तरति—तृतीयासमर्थे शब्दो से 'तरति' (पार करता है, या तैरता है) अर्थ में टक् प्रत्यय
होना है ।

गो—गोपुच्छ शब्द से 'तरति' अर्थ में टक् प्रत्यय होता है ।

नौ—ना तथा द्वञ् प्रातिपदिक से 'तरति' अर्थ में टक् प्रत्यय होता है ।

चरति—तृतीयासमर्थे प्रातिपदिक में 'चरति' (चलता है तथा जाता है) अर्थ में टक् प्रत्यय
होना है ।

आकर्पात्—आकर्ष शब्द में 'चरति' अर्थ में ष्टल् प्रत्यय होता है ।

पर्पादिभ्य—पर्प आदि शब्दों से 'चरति' अर्थ में ष्टन् प्रत्यय होता है ।

धगणाद्भ्र ॥ ११ ॥

धगणशब्दाद्भ्र प्रत्ययो भवति, चकारात् एन्, चरतीत्येतस्मिन्नर्थे । टकोऽपवाद् । धगणेन चरति श्रागणिकः, श्रागणिकी । टन्-धगणिकः, श्रागणिक । श्राङेरिभ्योन्त्य वक्ष्यति, इकारादिग्रहण च कर्त्तव्यं श्रागणिकापर्यनिति । तेन एषि द्वारादिकार्ये न भवति ॥

वेतनादिभ्यो जीवति ॥ १२ ॥

वेतेति वृत्तीयासमर्थेभ्यो वेतनादिभ्यः शब्देभ्यो जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे टक् प्रत्ययो भवति । वेतनेन जीवति वैतनिकः कर्मकरः । धनुर्वृण्डग्रहणमत्र सघातविगृहीतार्थम् । धानुर्दण्डिक । धानुष्कः । द्वाण्डिक । वेतन । बाह । अर्द्धबाह । धनुर्वृण्ड । जाल । वेस । उपवेस । प्रेषण । उपस्ति । सुख । द्रव्या । प्रक्षि । उपनिषत् । उपदेय । खड् । पाद् । उपस्थान । वेतनादि ॥

वस्त्रकपयिक्रयाद्भ्र ॥ १३ ॥

वस्त्रकपयिक्रयशब्दाभ्यां वृत्तीयासमर्थेभ्यां टन् प्रत्ययो भवति जीवतीत्येतस्मिन् विषये । टकोऽपवाद् । वस्त्रेन जीवति वस्त्रिकः । कपयिक्रयग्रहण सघातविगृहीतार्थम्—कपयिक्रयिक, क्रयिक, विक्रयिक ॥

आयुधाच्छ न ॥ १४ ॥

आयुधशब्दाच्छप्रत्ययो भवति, चकाराद्भ्र जीवतीत्येतस्मिन् विषये । आयुधेन जीवति आयुधीयः, आयुधिकः ।

हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ॥ १५ ॥

हेनेत्येव । उत्सङ्गादिभ्यश्च वृत्तीयासमर्थेभ्यो हरतीत्येतस्मिन्नर्थे टक् प्रत्ययो भवति । हरतिद्वेषान्तरप्राप्तये वर्त्तते । उत्सङ्गेन हरति औत्सङ्गिकः । औदुषिक । उत्सङ्ग । उदुष । उत्पत । पिडक । उत्सङ्गादिः(१) ॥

भस्त्रादिभ्यः छन् ॥ १६ ॥

भस्त्रेत्येवमादिभ्यश्च वृत्तीयासमर्थेभ्यो हरतीत्येतस्मिन्नर्थे छन्प्रत्ययो भवति । भस्त्राया हरति भस्त्रिकः । भस्त्रिकी । भरटिकः । भरटिकी । भस्त्रा । भरण(२) । क्षीर्भार । क्षीर्भार । असेभार । असेभार । भस्त्रादिः ।

धगणात्—धगण शब्द से 'चरति' अर्थ में टन् तथा एन् प्रत्यय होते हैं ।

वेतनादिभ्यः—वृत्तीयासमर्थ वेतन आदि शब्दों से 'जीवति' (जीता है) अर्थ में टक् प्रत्यय होता है ।

वस्त्र—वृत्तीयासमर्थ वस्त्र, कप, विक्रय तथा कपयिक्रय शब्दों से 'जीवति' अर्थ में टन् प्रत्यय होता है ।

आयुधात्—वृत्तीयासमर्थ आयुध शब्द से 'जीवति' अर्थ में छ तथा टन् प्रत्यय होते हैं ।

हर(त्युत्सङ्गादिभ्यः)—वृत्तीयासमर्थ उत्सङ्ग आदि शब्दों से 'हरति' (हरण करता है या छे जाता है) अर्थ में टक् प्रत्यय होता है ।

भस्त्रा—भस्त्रा आदि शब्दों से 'हरति' अर्थ में छन् प्रत्यय होता है ।

(१) उदप, पिडाक एतौ शब्दौ अत्र पुस्तकान्तरेऽपि कौ ।

(२) भारण एषि पाठान्तरम् ।

विभाषा विवधवीचधात् ॥ १७ ॥

हरतीत्येव । विवधवीचशब्दाभ्या तृतीयासमर्थाभ्या विभाषा ण् प्रत्ययो भवति । तेन मूर्ते प्रकृतेऽण् भवति । विवधेन हरति विवधिकः । विवधिकी । वीचधिक । वीच-
धिकी । ठक् खखपि-वैवधिक, वैवधिकी । विवधवीचशब्दौ समानार्थौ पथि पर्याहारे
च वर्तते ॥

अण् कुटिलिकायाः ॥ १८ ॥

हरतीत्येव । कुटिलिकाशब्दात्तृतीयासमर्थादण् प्रत्ययो भवति हरतीत्येतस्मिन्नर्थे ।
कुटिलिकया हरति मृगो व्याध कौटिलिको मृग । कुटिलिकया हरत्यङ्गारान् कौटिलिक-
कर्मारः । कुटिलिका = वक्रगतिः, कर्माराणामायुधकर्षणी लोहमयी यष्टिश्रोच्यते ॥

निर्वृत्तेऽक्षयतादिभ्यः ॥ १९ ॥

तेनेत्येव । अक्षयतादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो निर्वृत्त इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
अक्षयतेन निर्वृत्तम् आक्षयतिक वैरम् । जानुप्रहृतिकम् । अक्षयत । जानुप्रहृत । जडा-
प्रहृत । पादस्वेदन । कण्ठकमेहन । गतागत । पातोपयात । अनुगत । अक्षयतादि ॥

वत्रेमम् नित्यम् ॥ २० ॥

निर्वृत्त इत्येव । “द्विवत् वित्र” इत्यर्थे वित्रशब्दो गृह्यते । वन्यन्ताच्चित्य मन्प्रत्ययो
भवति तेन निर्वृत्त इत्येतस्मिन्नर्थे । हुपच्य पाके-पवित्रमम् । हुवप्-उत्त्रिमम् । हुकृन्-
कृत्रिमम् । निरयग्रहण स्वातन्त्र्यनिवृत्त्यर्थम्, तेन वन्यन्त निरय मन्प्रत्ययान्तमेव भवति,
विषयान्तरे न प्रयोक्तव्यमिति । अभावप्रत्ययान्तादिमन्प्रत्ययः । पाकेन निर्वृत्त पाकि-
मम् । त्यागिमम् । सेकिमम् । कुटिमम् ॥

अपमित्ययान्तिताभ्यां ककनौ ॥ २१ ॥

निर्वृत्त इत्येव । अपमित्ययान्तिताभ्या यथासव्य कक् कन् इत्येती प्रत्ययो
भवतो निर्वृत्त इत्येतस्मिन्नर्थे । आपमित्यकम् । याचितकम् ॥

ससृष्टे ॥ २२ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थात् ससृष्ट इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । ससृष्टमेकी-
भूतमभिन्नमित्यर्थः । दुष्णा ससृष्टे दाधिकम् । मारिचिकम् । शार्ङ्गवैरिकम् । पैल्पलिकम् ॥

चूर्णादिनिः ॥ २३ ॥

चूर्णशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति ससृष्टे । ठकोऽपवादः । चूर्णैः संसृष्टाश्चूर्णितोऽपूपा ।
चूर्णितो घाना ॥

विभाषा—विवध तथा वीच शब्दों से विकल्प में 'हरति' अर्थ में ण् प्रत्यय होता है ।

अण्—तृतीयासमर्थ कुटिलिका शब्द से 'हरति' अर्थ में अण् प्रत्यय होता है ।

निर्वृत्ते—तृतीयासमर्थ अक्षयन् आदि शब्दों से निर्वृत्त (सम्पन्न) अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

वत्रेमम्—तृतीयासमर्थ वित्रप्रत्ययान्त शब्द से निर्वृत्त अर्थ में नित्य मन् प्रत्यय होता है ।

भाव—भावप्रत्ययान्त शब्दों से इमन् प्रत्यय का विधान समझना चाहिए ।

अप—अपमिति तथा अयाचित शब्दों से यथाक्रम निर्वृत्त अर्थ में कक् तथा कन् प्रत्यय होते हैं ।

ससृष्टे—तृतीयासमर्थ शब्द से ससृष्ट अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

चूर्णादिनिः—चूर्ण शब्द से ससृष्ट अर्थ में इनि प्रत्यय होता है ।

लवणाल्लुक् ॥ २४ ॥

ससृष्ट इत्यनेनोत्पन्नस्य ठको लवणशब्दात्तुम्भवति । लवणाः स्याः । लवणं शाकम् । लवणा यवाग्नौ । द्रव्यवाची लवणशब्दो लुक् प्रयोजयति, न गुणवाची ॥

मुद्गदादण् ॥ २५ ॥

मुद्गशब्दादण् प्रत्ययो भवति ससृष्ट इत्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । मीठ् ओदनः । मीठी यवाग्नौ ॥

व्यञ्जनैरुपसिक्ते ॥ २६ ॥

तेनेत्येव । व्यञ्जनवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्त्वृतीयासमर्थेभ्य उपसिक्त इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । वृष्णा उपसिक्त वाधिकम् । सौषिकम् । खारिकम् । व्यञ्जनैरिति किम् ? उदकेनोपसिक्त ओदनम् ॥

ओजःसहोम्भसा वर्तते ॥ २७ ॥

ओजस्, सहस्, अभस् इत्येतैभ्यस्त्वृतीयासमर्थेभ्यो वर्चत इत्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । ओजसा वर्तते औजसिक. शूर. साहसिकश्चीर । आम्भसिको मत्स्य ॥

तत् प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् ॥ २८ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । प्रति, अनु इत्येवमूर्धेभ्य ईपलोमकूलशब्देभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो वर्चत इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । ननु च वृत्तिरकर्मक, तस्य कथं कर्मणा सम्बन्धः ? क्रियाविशेषणमकर्मकणामपि कर्म भवति । प्रतीपे वर्तते प्रातीपिक. आन्वीपिक. प्रातिकोमिक. वानुलोमिक. प्रातिकूलिकः । आनुकूलिकः ॥

परिमुखं च ॥ २९ ॥

परिमुखशब्दाद् द्वितीयासमर्थान्तं इत्यस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । परिमुखं वर्तते पारिमुखिकः । अकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः—परिपार्थिक ॥

प्रयच्छति गर्ह्यम् ॥ ३० ॥

तदिति द्वितीयासमर्थप्रयच्छतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति, यत्तद्द्वितीयासमर्थं गर्ह्यं चेतन्नवति । द्विगुणार्थं द्विगुण तादृश्यांस्तारुड्यम् । द्विगुण प्रयच्छति द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः । अत्रुद्धेर्द्विभुविभावो वक्तव्यः । वाद्भुविकः । प्रकृत्यन्तर वा वृद्धिपर्यायो वृधुविशब्दः । गर्ह्यमिति किम् ? द्विगुणं प्रयच्छत्यथमणं ॥

लवणात्—लवण शब्द से उत्पन्न राष्ट्रार्थक ठक् का लुक् हो जाता है ।

मुद्गदादण्—मुद्ग शब्द से ससृष्ट नम में अणु प्रत्यय होता है ।

व्यञ्जनैः—व्यञ्जनवाचक प्रातिपदिक से लवणशब्द नम में ठक् प्रत्यय होता है ।

ओज—वृतीयासमर्थ ओजस्, सहस् तथा अभस् शब्दों से वर्चत अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

तत्—प्रतिपूर्वक तथा अनुपूर्वक २५, लोम तथा कूल शब्दों से वर्चत अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

परिमुखम्—द्वितीयासमर्थ परिमुख शब्द से वर्चत अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

प्रयच्छति—निन्वार्थप्रतिपादक द्वितीयासमर्थ शब्दों से 'प्रयच्छति' (देता है) अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

वृद्धे—वृद्धि शब्द से ठक् प्रत्यय तथा वृद्धि को वृधुवि आदेश दाते हैं ।

कुसीददशैकादशात् णुण्णौ ॥ ३१ ॥

प्रयच्छति गह्वमित्येव । कुसीद वृद्धिस्तदर्थं प्रथ्य कुसीदम् । एकादशार्था दश दशैका-
दशशब्देनोच्यन्ते । कुसीददशैकादशशब्दाभ्या यथासक्य ण्, षच् हत्येते प्रत्ययौ भवतः
प्रयच्छति गह्वमित्यस्मिन् विषये । टडोऽपवादौ । कुसीदं प्रयच्छति कुसीदिकः । कुसीदिकी ।
दशैकादशिकः । दशैकादशिकी ॥

उच्छति ॥ ३२ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादुच्छतीत्येतस्मिन्नर्थे टक् प्रत्ययो भवति । बदराणुच्छति
वाद्दिकः । श्यामादिकः । भूमी पतितस्यैकंकरस्य कणस्योपादानमुच्छः । कणानुच्छति
काणिक (१) ॥

रक्षति ॥ ३३ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाद्रक्षतीत्येतस्मिन्नर्थे टक् प्रत्ययो भवति । समाज रक्षति सामा-
जिकः । सानिवेशिकः ॥

शब्दददुरं करोति ॥ ३४ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाभ्या शब्दददुरंशब्दाभ्या करोतीत्येतस्मिन्नर्थे टक् प्रत्ययो भवति ।
शब्द करोति शाब्दिको वैयाकरण । दार्दुरिकः कुम्भकार ॥

पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति ॥ ३५ ॥

तदित्येव । पक्ष्यादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो हन्तीत्येतस्मिन्नर्थे टक् प्रत्ययो भवति ।
स्वरूपस्य पर्यायाणा तद्विशेषाणा च ग्रहणमिहोच्यते । पक्षिणो हन्ति पक्षिकः । शाकु-
निकः । मायूरिकः । तैत्तिकः । मत्स्य-मात्स्यिक, मैतिक, शाफरिक, शाकुलिकः ।
मृग-मागिकः, हारिणिक, सौकरिक, सारद्विक ॥

परिपन्थं च तिष्ठति ॥ ३६ ॥

परिपन्थशब्दादिति द्वितीयासमर्थोत्तिष्ठतीत्येतस्मिन्नर्थे टक् प्रत्ययो भवति ।
परिपन्थ तिष्ठति पारिपन्थिकश्चौरः । चकारो भिन्नक्रम प्रत्ययार्थं समुच्चिनोति । परि-
पन्थ हन्ति पारिपन्थिकः । समर्थविभक्तिप्रकरणे पुनर्द्वितीयोच्चारण लौकिकवाक्यप्रद-
ज्ञानाधम-परिपन्थशब्दपर्याय परिपन्थशब्दोऽस्तीति ज्ञापयति, स विषयाऽन्तरेऽपि
प्रयोक्तव्यः ॥

कुसीद—निगद्यार्थक कुसीद तथा दशैकादश शब्दों से 'प्रयच्छति' अर्थ में क्रमशः षच् तथा षच्
प्रत्यय होते हैं ।

उच्छति—द्वितीयासमर्थ शब्दों से 'उच्छति' (जमीन पर गिरे वानों को चुनता है) अर्थ में
टक् प्रत्यय होता है ।

रक्षति—द्वितीयासमर्थ शब्दों से 'रक्षति' (रक्षा करता है) अर्थ में टक् प्रत्यय होता है ।

शब्द—द्वितीयासमर्थ शब्द तथा ददुर शब्दों से 'करोति' अर्थ में टक् प्रत्यय होता है ।

पक्षि—द्वितीयासमर्थ पक्षिन्, मत्स्य तथा मृग शब्दों से 'हन्ति' (मारता है) अर्थ में टक्
प्रत्यय होता है ।

परिपन्थम्—द्वितीयासमर्थ परिपन्थ तत्र से 'तिष्ठति' (ठहरता है) तथा 'हन्ति' अर्थ में
टक् प्रत्यय होता है ।

माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ॥ ३७ ॥

माथशब्दोत्तरपदात्प्रतिपदिकात् पदवी, अनुपद इत्येताभ्या च धावतीत्येतस्मिन्नर्थे ङक् प्रत्ययो भवति । इण्डमाथं धावति इण्डमाथिकः । शौक्कमाथिकः । पादविकः । अनुपदिकः । माथशब्दं पथिन्यर्थोयः ।

आक्रन्दद्वाद् ॥ ३८ ॥

आक्रन्दत्येतस्मिन्प्रियाक्रन्दो देशः । अथ वाऽऽक्रन्दत इत्याक्रन्दः, आर्त्तायत्तमुच्यते । विशेषाभावाद् द्वयोरपि ग्रहणम् । आक्रन्दशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थाद्भावतीत्येतस्मिन्नर्थे ङक् प्रत्ययो भवति, चकाराहुक् च । स्वरे विशेषः । आक्रन्द धावति आक्रन्दिकः । आक्रन्दिकी ॥

पदोत्तरपदं गृह्णाति ॥ ३९ ॥

पदशब्द उत्तरपद यस्य तस्मात्पदोत्तरपदशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थाद् गृह्णातीत्येतस्मिन्नर्थे ङक् प्रत्ययो भवति । पूर्वपद गृह्णाति पूर्वपदिकः । औत्तरपदिकः । पदान्तादिति नोक्तम्—बहुत्पूर्वात्मा भूदिति ॥

प्रतिकण्ठार्थल्लामं च ॥ ४० ॥

प्रतिकण्ठार्थल्लामशब्देनस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो गृह्णातीत्येतस्मिन्नर्थे ङक् प्रत्ययो भवति । प्रतिकण्ठ गृह्णाति प्रतिकण्ठिकः । आधिकः । लालामिकः ॥

धर्मं चरति ॥ ४१ ॥

धर्मशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थाच्चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ङक् प्रत्ययो भवति । चरतिरासेवाया नानुष्ठानमात्रे । धर्मं चरति धार्मिकः ॥ उभयधर्माच्चेति वक्तव्यम् ॥ आधार्मिकः ॥

प्रतिपथमेति ङश्च ॥ ४२ ॥

प्रतिपथशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् एतीत्यस्मिन्नर्थे ङक् प्रत्ययो भवति, चकाराहुक् च । प्रतिपथमेति प्रतिपथिकः । प्रतिपथिकः ॥

माथोत्तर—माथशब्दोत्तरपदक प्रतिपदिको से, पदवी तथा अनुपद शब्दो से 'धावति' (चोहता है) अर्थ में ङक् प्रत्यय होता है ।

आक्रन्दद्वात्—द्वितीयासमर्थ आक्रन्द शब्द से 'धावति' अर्थ में ङक् तथा ङक् प्रत्यय होते हैं ।

पदोत्तर—पदशब्दोत्तरपदक द्वितीयासमर्थ प्रतिपदिक से 'गृह्णाति' (ग्रहण करता है) अर्थ में ङक् प्रत्यय होता है ।

प्रति—द्वितीयासमर्थ प्रतिकण्ठ, अर्थ तथा लाम शब्दो से 'गृह्णाति' अर्थ में ङक् प्रत्यय होता है ।

धर्मम्—द्वितीयासमर्थ धर्म शब्द से 'चरति' (अनुष्ठान करता है) अर्थ में ङक् प्रत्यय होता है ।

अधर्माच्चेति—अधर्मशब्द से उक्त अर्थ में ङक् प्रत्यय समझना चाहिए ।

प्रतिपथम्—द्वितीयासमर्थ प्रतिपथ शब्द से 'धति' (जाता है) अर्थ में ङक् तथा ङक् प्रत्यय होते हैं ।

समवायान् समवैति ॥ ४३ ॥

समवायवाचिभ्यः शब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यः समवैतीत्येतस्मिन्नर्थे ट प्रत्ययो भवति । समवायं सन्तु उच्यते, न सप्रधारणा । समवायानिति बहुवचन स्वल्पात् । निरासार्थम् । समवैति-आगत्य तदङ्कदेशो भवतीत्यर्थः । समवायान् समवैति सा वाचिकः । सामाजिकः । सानूहिकः । सात्रिवेष्टिकः ॥

परिपदो ष्यः ॥ ४४ ॥

परिपदो(१) ष्य प्रत्ययो भवति समवायान् समवैतीत्येतस्मिन् विषये । टकोऽपवाद परिपद समवैति पारिषद्य ॥

सेनाया वा ॥ ४५ ॥

सेनाशब्दाद्वा ष्य प्रत्ययो भवति समवायान् समवैतीत्येतस्मिन्नर्थे । टकोऽपवाद ष्ये सोऽपि भवति । सेना समवैति सैन्य, सैनिक ॥

संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यां पश्यति ॥ ४६ ॥

ललाटकुक्कुटीशब्दाभ्या तदिति द्वितीयासमर्थाभ्या परयतीत्येतस्मिन्नर्थे टक् प्रत्यय भवति संज्ञाया विषये । संज्ञाप्रहणमभिधेयनियमार्थम्, न तु रूढार्थम् । ललाटे पर्या ललाटिक संवकः । कौक्कुटिको भिक्षुः । सर्वावयवेषु ललाटे दूरे इत्यते, तदने ललाटदर्शनेन संवकस्य स्वामिनः प्रायतुपरलेप-कार्येष्वनुपस्थापितव लक्ष्यते । ललाटि संवकः, स्वामिनः कार्येषु नोपतिष्ठत इत्यर्थः । कुक्कुटीशब्देनापि कुक्कुटीपातो लक्ष्यते देशस्यालपतया हि भिक्षुरविच्छिद्यति पादविच्छेपदेशो चक्षु मयाम्य गच्छति, स उच्य कौक्कुटिक इति(२) ॥

तस्य धर्म्यम् ॥ ४७ ॥

तस्येति पठीसमर्थाद् धर्म्यमित्येतस्मिन्नर्थे टक् प्रत्ययो भवति । धर्म्यं न्याय्यम चारयुक्तमित्यर्थः । शुक्लनालाया धर्म्यं शौक्लनालिकम् । आकरिकम् । आपणिकम् गौलिमिकम् ॥

अण् महिष्यादिभ्यः । ४८ ॥

महिषीत्येवमादिभ्यां ण् प्रत्ययो भवति तस्य धर्म्यमित्येतस्मिन् विषये । टकोऽपवाद महिष्या धर्म्यं माहिषम् । प्राजावतम् । महिषी । प्रजावती । प्रलेपिका । विलेपिका । अः लेपिका । पुराहित । मणिपाली । अनुचारक । हांशु । यजमान । महिष्यादिः ॥

समवायान्—द्वितीयासमर्थे ममजायवाचक शब्दो से 'समवैति' (एकन होता है) अर्थे टक् प्रत्यय होता है ।

परिपद —द्वितीयासमर्थे परिपद शब्द से 'समवैति' अर्थ में ष्य प्रत्यय होता है ।

सेनाया वा—द्वितीयासमर्थे सेना शब्द से 'समवैति' अर्थ में विद्यतद ने ष्य प्रत्यय होता है । संज्ञायाम्—महाविषय में द्वितीयासमर्थे ललाट तथा कुक्कुटा शब्दों से टक् प्रत्यय होता 'पश्यति' (देखता है) अर्थ में ।

तस्य—पठ्यासमर्थे शब्द से 'धर्म्य' (न्याय्य) अर्थ में टक् प्रत्यय होता है ।

अण्—पठीसमर्थे महिषा आदि शब्दों से धर्म्य अर्थ में अण् प्रत्यय होता है ।

(१) परिपदो ष्य इत्यस्याने परिषदाभ्यस्तस्मिन्निस्त्वधिकारणे किप् इत्यधिक कश्चिद ।

(२) कौक्कुटेक इत्यस्याने-तदयमभिधेये नियम लक्ष्याप्रहणेन किरते, कुक्कुटी यामिनपयो इति कश्चिद ।

ऋतोऽञ् ॥ ४९ ॥

ऋकारान्तात्प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति तस्य धर्ममित्येतस्मिन् विषये । उकोऽपवादः । पोतुर्धर्म्यं पौत्रम् । औदगात्रम् । अनराच्चेति वक्तव्यम् । नरस्य धर्म्यां नारी । विशसितुरिडलोपश्च । विशसितुर्धर्म्यं वैशचम् । विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजिप्रम् ॥

अवक्रयः ॥ ५० ॥

तस्येत्येय । पृष्ठीसमर्थाद्वक्रय इत्येतस्मिन्नर्थे उक् प्रत्ययो भवति । अवक्रीणीतेऽनेनेत्येवक्रयः पिण्डक उच्यते । शुक्कशालाया अवक्रयः, शौक्कशालिकः । आकरिक (१) आपणिक । गौलिमक्रः । नन्ववक्रयोऽपि धर्म्यमेव ? नैतदस्ति । लोकपीडया धर्मातिक्रमेणाप्यवक्रयो भवति ॥

तदस्य पण्यम् ॥ ५१ ॥

तदिति प्रथमात्प्रमर्थादस्येति पष्ठवर्धे उक् प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थं पण्यं चेत्तन्नवति । अपूपाः पण्यमस्य आपूपिकः । शाष्कुलिकः । मौदिकिकः । पण्यमिति विशेषणे तद्विद्वत्त्वावन्तर्भूतमतः पण्यशब्दो न प्रयुज्यते ॥

लवणाट्ठञ् ॥ ५२ ॥

लवणशब्दाट्ठञ् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतस्मिन् विषये । उकोऽपवादः । स्वरे विशेषः । लवणपण्यमस्य लावणिकः ॥

किशरादिभ्यः षुन् ॥ ५३ ॥

किशर इत्येवमादिभ्यः षुन् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतस्मिन् विषये । उकोऽपवादः । किशरादयो गन्धविशेषवचनाः । किशराः पण्यमस्य किशरिकः, किशारिकी । नरदिक, नरदिकी । किशर । नरद । नलद । सुमङ्गल । तगर । गुमुल । उशीर । हरिद्रा । हरिद्रायणी । किशरादिः ॥

शलालुनोऽन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

शलालुनोऽन्यतरस्याम् षुन् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतद्विषये । उकोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । शलालुनोऽन्यतरस्याम् गन्धविशेषवचनाः । शलालु पण्यमस्य शालालुक, शलालुकी, शालालुक, शालालुकी ॥

ऋतोऽञ्—पृष्ठीसमर्थं ऋकारान्त प्रातिपदिक से धर्म्यं गर्भं में अञ् प्रत्यय होता है ।

नराच्चेति—नर शब्द से भी अञ् प्रत्यय समझना चाहिए ।

विशसितु—विशसितु शब्द से अञ् प्रत्यय तथा आगनीभूत इट् का लोप भी समझना चाहिए ।

विभाजयितु—विभाजयितु शब्द से अञ् प्रत्यय तथा गिलोप भी समझना चाहिए ।

अवक्रय—पृष्ठीसमर्थं प्रातिपदिक से अवक्रय अर्थ में उक् प्रत्यय होता है ।

तदस्य—पण्यप्रतिपादक प्रथमात्प्रमर्थ शब्द से षष्ठवर्ध में उक् प्रत्यय होता है ।

लवणात्—पण्य स्थानीय लवण शब्द से षष्ठवर्ध में उक् प्रत्यय होता है ।

किशरादिभ्यः—पण्य-स्थानीय किशर आदि शब्दों से षष्ठवर्ध में षुन् प्रत्यय होता है ।

शलालुन—पण्य-स्थानीय शलालु शब्द से षष्ठवर्ध में विकल्प से षुन् प्रत्यय होता है ।

(१) आ-तरगागिक इति पाठान्तरम् ।

शिल्पम् ॥ ५५ ॥

नदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं शिल्पं चेत्तद्भवति । शिल्पं कौशलम् । मृदङ्गवादनं शिल्पमेतस्य मार्दङ्गिक । पाणविक । वैगिक । मृदङ्गवादाने वर्तमानो मृदङ्गशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति । शिल्पं तद्धितवृत्तावन्तं भवति ॥

मड्डुकशार्ङ्गरादणन्यतरस्थाम् ॥ ५६ ॥

मड्डुकशार्ङ्गरादणन्यतरस्थानण् प्रत्ययो भवति तदस्य शिल्पमित्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । षष्ठे लोऽपि भवति । मड्डुकवादनं शिल्पमस्य मड्डुक । मड्डुकिक । शार्ङ्गरः । शार्ङ्गिक ॥

प्रहरणम् ॥ ५७ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रहरणं चेत्तद्भवति । अस्ति प्रहरणमस्य आस्तिक । मास्तिक । चास्तिक । धानुष्क ॥

परश्वधाट्टञ् च ॥ ५८ ॥

परश्वधशब्दात् ठञ् प्रत्ययो भवति, चकारात् ठक् । स्वरे विनेपः । परश्वधः प्रहरणमस्य पारश्वधिकः ॥

शक्तियष्ट्योरीकक् ५९ ॥

शक्तियष्टिशब्दाभ्यामीकक् प्रत्ययो भवति तदस्य प्रहरणमित्येतस्मिन् विषये । षोऽपवादः । शक्ति प्रहरणमस्य शार्ङ्गिक । याष्टीकः ॥

अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ॥ ६० ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थेभ्योऽस्ति नास्ति दिष्ट इत्येतेभ्यः शब्देभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रनाममर्थं मतिश्चेत्तद्भवति । अस्ति मतिरस्य आस्तिक । नास्ति मतिरस्य नास्तिक । दैष्टिक । न च मतिस्तन्मात्रे प्रत्यय हृष्यते, किं तर्हि परलोकोऽस्तीति यस्य मतिरस्ति स आस्तिक । तद्विपरीतो नास्तिक । प्रमाणानुपात्तिनी यस्य मतिः स दैष्टिकः । तदेतदभिधानशक्तिस्वभावाद्भवति । अस्तिनास्तिशब्दौ निपातौ, वचनमामर्थ्याद्वा आख्याताद्वाक्याच्च प्रत्ययः ॥

शीलम् ॥ ६१ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथम

शिल्पम्—प्रथमासमर्थं शिल्प-स्थानीय शब्दों से षष्ठ्यर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

मड्डुक—शिल्पस्थानीय पदार्थवाचक मड्डुक तथा शार्ङ्गर शब्दों से विकल्प से षष्ठ्यर्थ में ण् प्रत्यय होता है ।

प्रहरणम्—प्रहरणस्थानीय पदार्थवाचक प्रथमासमर्थ शब्दों से षष्ठ्यर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

परश्वधाट्—प्रहरणस्थानीयपदार्थवाचक परश्वध शब्द से ठञ् तथा ठक् प्रत्यय होते हैं ।

शक्ति—प्रहरणस्थानीय पदार्थवाचक शक्ति तथा यष्टि शब्दों से षष्ठ्यर्थ में ईकक् प्रत्यय होता है ।

अस्ति—प्रथमासमर्थं मतिप्रतिपादक अस्ति, नास्ति तथा दिष्ट शब्दों से षष्ठ्यर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

शीलम्—स्वभावप्रतिपादक प्रथमासमर्थ शब्दों से षष्ठ्यर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

साममर्थं शीलं चेत्तद्वदति । शीलं स्वभावाः । अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकम् ।
शाष्कुलिकम् । मौदिकिकम् । भक्षणक्रिया तद्विज्ञेयं च शीलं तद्विज्ञेयत्वन्तर्भवति ॥

छत्रादिभ्यो णः ॥ ६२ ॥

छत्र इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो णः प्रत्ययो भवति तदस्य शीलमित्येतस्मिन्-
विषये । टकोऽपवाद् । छत्रं शीलमस्य छत्रम् । छत्रादनादावरणाच्छत्रम् । गुरुकार्येष्व-
वहितहस्तच्छत्रावरणप्रवृत्तरक्षत्रशीलं, शिष्यरक्षात्रः । स्थाशब्दोऽत्र पर्यवे, स उपसर्ग-
पूर्वोऽत्र गृह्यते—आस्था, सस्था, अवस्थेति । छत्रं । जुजुषा । शिष्या । पुरोह । स्था । सुरा ।
उपस्थान । श्रपि । कर्मन् । विश्रवा । तपस् । स्थ । अनृत । शिषिका । छत्रादिः ॥

कर्माध्ययने वृत्तम् ॥ ६३ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासर्थादस्येति पष्ठमर्थे टक् प्रत्ययो भवति यत्प्रथ-
मासमर्थं कर्म चेत्तद्वृत्तमध्ययनविषये भवति । एकमन्यदध्ययने कर्म वृत्तमस्य ऐका-
न्यिकम् । द्वैयन्यिकम् । त्रैयन्यिकम् । एकमन्यदिति विगृह्य "तद्विधायं" इति समासः ।
तत्रत्र टक् प्रत्ययः । अध्ययने कर्म वृत्तमित्येतत्सर्वं तद्विज्ञेयत्वान्तर्भवति । यस्या-
ध्ययने नियुक्तस्य परीक्षाकाले पठतः सत्रलितमपपाठरूपमेकं जातं स उच्यते ऐकान्यिकं
इति । एच द्वैयन्यिकः, त्रैयन्यिक इति ॥

बह्वच्पूर्वपदाट्ठच् ॥ ६४ ॥

बह्वच् पूर्वपद यस्य तस्माद् बह्वच्पूर्वपदात्प्रातिपदिकाट्ठच् प्रत्ययो भवति तदस्य
कर्माध्ययने वृत्तमित्येतस्मिन्नर्थे । टकोऽपवाद् । द्वादशान्यानि कर्माध्ययने वृत्ता-
न्यस्य द्वादशान्यिकम् । त्रयोदशान्यिकम् । चतुर्विंशान्यिकम् इति । चतुर्विंशान्यिकात् अर्थः
जाता इत्यर्थः । उदात्ते कर्तव्ये योऽनुदात्तं करोति स उच्यतेऽन्यस्य करोपीति ॥

हितं भक्षाः ॥ ६५ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति पष्ठमर्थे टक् प्रत्ययो भवति यत्प्रथ-
मासमर्थं हितं चेत्तद्वदति तच्च भक्षाः । ननु च हितयोगे चतुर्विंशान्यिकम्, तत्र कर्म
पष्ठमर्थे प्रत्ययो विधीयते ? एव तद्विज्ञेयत्वान्तिविपरिणामो भविष्यति । अपूप-
भक्षणं हितमस्मै आपूपिकम् । शाष्कुलिकम् । मौदिकिकम् । हितार्थक्रिया च तद्विज्ञेयत्वान्-
वन्तर्भवति ॥

तदस्मै दीयते नियुक्तम् ॥ ६६ ॥

तदिति प्रथमासमर्थाद् अस्मा इति चतुर्विंशान्यिकं टक् प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थं
तच्छेदीयते नियुक्तम् । नियोगेनाध्यभिचारेण दीयत इत्यर्थः । अध्यभिचारो नियोगः ।

छत्रादिभ्यः - शीलप्रतिपादक छत्र आदि शब्दों से पष्ठमर्थ में ण प्रत्यय होता है ।

कर्माध्ययने—प्रथमासमर्थ शब्दों से 'अस्य अध्ययने कर्म वृत्तम्' (अध्ययन के विषय में
इसका कार्य समाप्त हुआ) अर्थ में टक् प्रत्यय होता है ।

बह्वच्—अनेकान् पूर्वपदक प्रथमासमर्थ प्रातिपदिका से 'अस्य अध्ययने कर्म वृत्तम्' अर्थ में
टक् प्रत्यय होता है ।

हितम्—हितमध्यगीयपदार्थप्रतिपादक प्रथमासमर्थ शब्दों से पष्ठमर्थ में टक् प्रत्यय
होता है ।

तदस्मै—नियतदीयमानपदार्थप्रतिपादक शब्दों से चतुर्विंशान्यिक में टक् प्रत्यय होता है ।

अग्रे भोजनमस्मै नियुक्तं दीयते आप्रभोजनिकम् । आपूपिकम् । शाण्डुलिकम् । केचित्तु नियुक्तं नित्यमाहुः । अपूपा नित्यमस्मै दीयन्ते आपूपिकम् ॥

श्राणामासौदनशब्दाद्विठन् ॥ ६७ ॥

श्राणामासौदनशब्दाभ्यां विठन् प्रत्ययो भवति तदस्मै दीयते नियुक्तमित्येतस्मिन् षष्ठ्यर्थः । ठकोऽपवादः । इकार उच्चारणार्थः । टकारो हीवर्थः । श्राणा नियुक्तमस्मै दीयते श्राणिकं, श्राणिकी । मासौदनिकं, मासौदनिकी । ननु च ठजेव कस्मात्प्रोच्यते, नद्यत्र टजटिठनो वा विशेषोऽस्ति ? मासौदनग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थं केचिदिच्छन्ति, तत्र वृद्ध-भाक्ते विशेष — 'सौदनिकः', 'सौदनिकी' ॥

भक्तादणन्यतरस्याम् ॥ ६८ ॥

भक्तशब्दादण प्रत्ययो भवत्यण्यतरस्यां तदस्मै दीयते नियुक्तमित्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । षष्ठे सोऽपि भवति । भक्तमस्मै दीयते नियुक्तं भाक्तः, भाक्तिकः ॥

तत्र नियुक्तः ॥ ६९ ॥

तत्रेति मत्तमीममर्थोऽनियुक्त इत्येतस्मिन्नर्थं ठक् प्रत्ययो भवति । नियुक्तोऽधिकृतो व्यापारित इत्यर्थः । शुक्कशालायां नियुक्तं शौक्कशालिकं । आथरिकः(१) । आपणिकं । गौक्षिकः । दोवारिकः ॥

अगारान्तादृठन् ॥ ७० ॥

अगारशब्दान्तात्प्रातिपदिकादृठन् प्रत्ययो भवति तत्र नियुक्त इत्येतस्मिन् विषये । कोऽपवादः । ईवागारे नियुक्तो ईवागारिकः । कोष्ठागारिकः । भाण्डागारिकः ॥

अध्यायिन्यदेशकालात् ॥ ७१ ॥

तत्रेयेव । सप्तमीसप्तमार्थोऽदशवाचिनः प्रातिपदिकादकालवाचिनः प्राध्यायिन्यभिधेये ठक् प्रत्ययो भवति । अध्ययनस्य यो देशकालो साक्षेण प्रतिपिद्धौ तावदेशकाल-शब्देनोच्यते, तत इदं प्रत्ययविधानम् । रमणानेऽद्योते रमाशानिकः । जानुप्यधिकः । अकालात्—चतुर्दश्यामधीते चानुर्दशिकः, आमावास्यिकः । अदेशकालादिति किम् ? सून्नेऽधीते, पूर्वाह्नेऽधीते ॥

कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ॥ ७२ ॥

तत्रेयेव । कठिनशब्दान्तात्सप्तमीसप्तमार्थो प्रस्तारसंस्थानशब्दाभ्यां च ठक् प्रत्ययो भवति व्यवहरतीत्येतस्मिन्नर्थः । व्यवहारः क्रियात्तरवम्, यथा लौकिकव्यवहार इति ।

श्राणा—नियतदायमानस्यार्थप्रतिपादकं श्राणा तथा मासौदनं शब्दो न चतुर्थ्यर्थं नै विठन् प्रत्यय होता है ।

भक्तात्—नियतदायमानार्थकं भक्तं शब्दं नै चतुर्थ्यर्थं नै विकल्पे नै अन् प्रत्यय होगा है ।

तत्र—नियतदायमानार्थं शब्दो नै नियुक्तं अर्थं नै ठक् प्रत्यय होता है ।

अगारान्तात्—सप्तमीसप्तमार्थं अगारशब्दान्तं प्रातिपदिकं तै नियुक्तं अर्थं नै ठक् प्रत्यय होता है ।

अध्यायिनि—अध्ययनप्रतिषिद्धं सप्तमीसप्तमार्थं देश तथा काल के अभिधायक शब्दों में अव्यायो (पठनेवाला) के अभिधेय होने पर ठक् प्रत्यय होता है ।

कठिनान्त—सप्तमीसप्तमार्थं कठिनशब्दान्तं, प्रस्तार तथा संस्थान शब्दों तै 'व्यवहरति' (व्यवहार करता है) अर्थं नै ठक् प्रत्यय होता है ।

(१) आन्तरिक इति पाठान्तरम् ।

वशकटिने व्यग्रहरति वाशकटिनिका । वाभ्रकटिनिक । प्रास्तारिकः । सास्थानिकः ॥

निकटे वसति ॥ ७३ ॥

निकटशब्दात्सप्तमीसमर्थाद्द्वितीयेतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । यस्य शास्त्रतो निकटवासस्यैव विधिः । अल्पशब्देन भिक्षुणा प्राणात्क्रोशे वस्तव्यमिति शास्त्रम् । निकटे वसति नैकदिकी भिक्षुः ॥

आवसधात् ठल् ॥ ७४ ॥

तत्रेत्येव । आवस्यशब्दात्सप्तमीसमर्थाद् वसतीत्येतस्मिन्नर्थे ठल् प्रत्ययो भवति । लकार स्वराय । पकारो ङीपर्थः । आवस्ये वसति आवस्यथिकः, आवस्यथिकी । ठक् पूर्णाञ्चयि, अतः परमन्थः प्रत्ययो विधीयते ॥

प्राभियताद्यत् ॥ ७५ ॥

“तस्मै हितम्” इति वचयति । प्रागेतस्माद्धितशब्दजाघानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो यत्प्रत्ययरतेऽपि कृतौ वेदितव्यं । वचयति—“तद्वदति रथयुगप्रासङ्गम्”—रथः, युग्मः, प्रासङ्ग्यः ॥

तद्वदति रथयुगप्रासङ्गम् ॥ ७६ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो रथयुगप्रासङ्गेभ्यो वहतीत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । रथ वहति रथः । युग्मः । प्रासङ्ग्यः । “रथसीताहलेभ्यो यद्धिर्धी” इति तदन्तविभ्युपसङ्गानात् परमरथ इत्यपि भवति ॥

धुरो यद्धकौ ॥ ७७ ॥

तद्वहतीत्येव । धुर इत्येतरमाद् द्वितीयासमर्थाद्द्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् ठक् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । धुर वहति धुर्यः, धोर्यः ॥

सः सर्वधुरात् ॥ ७८ ॥

तद्वहतीत्येव । सर्वधुराशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्द्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे सः प्रत्ययो भवति । सर्वधुरा वहति सर्वधुरीणः । स्त्रीलिङ्गे न्याये सर्वधुरादिति प्रातिपदिकमात्रापेक्षो निर्देशः । स इति योगविभागे कर्त्तव्य इष्टसमर्थाय—उत्तरधुरीणः, दक्षिणधुरीणः ॥

एकधुराल्लुक् च ॥ ७९ ॥

तद्वहतीत्येव । एकधुराशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्द्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे एः प्रत्ययो भवति, तस्य च लुग्भवति । वचनसामर्थ्यात्पक्षे लुग्विधीयते । एकधुरा वहति एकधुरीणः, एकधुरः ॥

निकटे—सप्तमीसमर्थे निकट शब्द से 'वसति' (निवास करता है) अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

आवसधान्—सप्तमीसमर्थे आवस्य शब्द से 'वसति' अर्थ में ठल् प्रत्यय होता है ।

प्राग्—'हितम्' इति अर्थ के निर्देश से पूर्व यत् प्रत्यय का अधिकार है ।

तद्वदति—द्वितीयासमर्थे रथ, युग तथा प्रासङ्ग शब्दों से 'वदति' (बहान करता है) अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

धुरो—द्वितीयासमर्थे धुर शब्द से 'वदति' अर्थ में यत् तथा ठक् प्रत्यय होने हैं ।

सः—द्वितीयासमर्थे सर्वधुरा शब्द से 'वदति' अर्थ में स प्रत्यय होता है ।

एक—द्वितीयासमर्थे एकधुरा शब्द से 'वदति' अर्थ में स प्रत्यय भी होता है और उसका निर्देश होता है ।

शकटादण् ॥ ८० ॥

तद्ब्रह्मतीत्येव । शकटशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्ब्रह्मतीत्येतस्मिन्नर्थेऽण् प्रत्ययो भवति । शकटः ब्रह्मति शकटो गौ ॥

हलसीराट्ठक् ॥ ८१ ॥

तद्ब्रह्मतीत्येव । हलसीरशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां ब्रह्मतीत्येतस्मिन्नर्थे ष्टक् प्रत्ययो भवति । हल ब्रह्मति हालिकः । सैरिक ॥

संज्ञाया ज्ञन्याः ॥ ८२ ॥

तद्ब्रह्मतीत्येव । जनीशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्ब्रह्मतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति समुदायेन चेतसज्ञा गम्यते । जनी ब्रह्मति ज्ञन्या = जामातुर्भयरया । सा हि विवाहादिषु(१) नामानृतसमीप प्रापयति । जनी वधुरुच्यते ॥

विध्यत्यधनुषा ॥ ८३ ॥

तदिनि द्वितीयाममर्थाद् विध्यनीत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति न चेदनुष्करणं भवति । पादौ विध्यवन्ति यथा शर्करा । ऊरुवा कण्टका । अधनुषेति किम् ? पादौ वेद्यवन्ति धनुषा । नन्वसमर्थत्वाद्नभिधानाच्च प्रत्ययो न भवति, नहि धनुषा यत्र इत्युक्ते विवक्षितोऽर्थः प्रतीयते ? एवं तर्हि धनुष्यतिपेषेन व्यधनक्रिया विरोध्यते-पस्या धनुष्करणं न सम्भाष्यते इति । तेनेह न भवति-चौर विध्यति, शत्रु विध्यति इवदत्त इति ॥

धनगणं लब्धा ॥ ८४ ॥

तदित्येव । धनगणशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां लब्धेत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । धन्यः । गण्य । लब्धेति वृत्तन्तम्, तेन द्वितीया समर्था विभक्तिर्युज्यते ॥

अन्नाणः ॥ ८५ ॥

अन्नशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थात्लब्धेत्येतस्मिन्नर्थे णः प्रत्ययो भवति । अन्नं लब्धा आन्न ॥

वशं गतः ॥ ८६ ॥

वशशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थाद् गत इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । वश गतः वश्य । कामप्राप्तौ विधेय इत्यर्थः ॥

शकटादण्—द्वितीयासमर्थः शकट शब्द से 'ब्रह्मति' अर्थ में अण् प्रत्यय होता है ।

हल—द्वितीयासमर्थः हल तथा सीर शब्दों से 'ब्रह्मति' अर्थ ष्टक् प्रत्यय होता है ।

संज्ञायाम्—द्वितीयासमर्थः जनी शब्द से 'ब्रह्मति' अर्थ में यत् प्रत्यय होता है यदि समुदाय से संज्ञा की प्रतीति हो ।

विध्यति—द्वितीयासमर्थः शब्द से 'विध्यति' (वेधन करता है) अर्थ में यत् प्रत्यय होता है यदि धनुष् वेधन का करण न हो ।

धनगणम्—द्वितीयासमर्थः धन तथा गण शब्दों से लामकर्ता अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

अन्नाणः—द्वितीयासमर्थः अन्न शब्द से लामकर्ता अर्थ में ण प्रत्यय होता है ।

वशम्—द्वितीयासमर्थः वश शब्द से गत (प्राप्त) अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

(१) विवाहादिभिरिति पाठांतरम् ।

पदमस्मिन् दृश्यम् ॥ ८७ ॥

निर्देशादेव प्रथमा समर्थविभक्तिः । पदशब्दात्प्रथमासमर्थार्थं दृश्यार्थोपाधिकादस्मि-
न्निति सप्तम्यर्थं यः प्रत्ययो भवति । पदं दृश्वमस्मिन् पद्यं कर्मम् । पद्याः पार्श्ववः । शक्यार्थे
कृत्यः । शक्यते यस्मिन् पदं द्रष्टुं प्रतिमुद्रोत्पादनेन स पद्यं कर्मम् । कर्मस्यैवचस्योच्यते-
नातिद्रवो नातिद्रुक् इति ॥

मूलमस्यावहि ॥ ८८ ॥

मूलशब्दात्प्रथमासमर्थार्थावर्हीत्येव (१) गुणकादस्वेति पद्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । मूल-
नेषामावहिं मूल्या मापाः । मूल्या मुद्राः । 'बृह उद्यमे', येषां मूलमाद्युद्यमे उत्पाद्यते ते
मूल्याः = सुष्ठु निष्पन्नाः । मूलोत्पादनेन विना प्रहीतुं न शक्यन्ते इत्यर्थः ॥

संज्ञायां धेनुष्या ॥ ८९ ॥

धेनुष्येति निपात्यते संज्ञाया विषये । संज्ञाप्रदणमभिधेयनियमार्थम् । धेनोः पुरागमो
यश्च प्रत्ययः । अन्तोदात्तोऽपि क्षयमिष्यते । वा धेनुश्चसमर्णव्य ऋणप्रदानाद्दोहनार्थं दीयते
सा धेनुष्या । पीतद्वुष्येति यस्या प्रसिद्धिः । धेनुष्या भवते दद्यामि ॥

गृहपतिना संयुक्ते ऽप्यः ॥ ९० ॥

निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । गृहपतिशब्दात्तृतीयासमर्थार्थोऽस्युक्त इत्येतस्मिन्नर्थं
व्यः प्रत्ययो भवति । गृहपतिना संयुक्तं गार्हपत्योऽग्निः । अन्यस्यापि गृहपतिना संयोगो-
ऽस्ति, तत्र सत्राऽधिकाराद्निघल्लक्षित्विति ॥

नौषयोधर्मविपमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्य-

वद्धधानाम्यसमसमितसमितेषु ॥ ९१ ॥

नावादिभ्योऽष्टभ्यः शब्देभ्योऽष्टभ्येव तार्यादिष्वर्थेषु यथासंख्यं यत् प्रत्ययो भवति ।
प्रत्ययार्थद्वारेण तृतीया समर्थविभक्तिर्लभ्यते । नावा तार्यं नाम्यमुदकम् । नाव्या नदी ।
शक्यार्थे कृत्यः । ययसा तुल्यो वयस्यः सखा । संज्ञाधिकारोऽभिधेयनियमार्थः । तेव वयसा
तुल्ये शत्रौ न भवति । धर्मेण प्राप्य धर्म्यम् । ननु च 'धर्माद्वनपेते' इति यथ्यमाणेनैव
सिद्धम् ? नैतद्वरित । धर्मं यदनुवर्तते तद्वर्माद्वनपेतमित्युच्यते । फलं तु धर्मोदपैत्येव,
कार्यविरोधित्वाद्धर्मस्य । विषेण यद्भवो विष्यः । विषेण यधमर्हतीत्यर्थः । मूलेनानाम्यं
मूल्यम् । आनाम्यमभिभवनीयम् । पटादीनामुत्पत्तिकारणं मूलं तेन तद्वभिभूयते शेषो-
क्तियते । मूल्यं हि सगुणं मूलं करोति । "पोरदुपधात्" इति यति प्राप्ते आनाम्यमिति
निपातनात् भवत् । मूलेन समो मूल्यः पदः । उपादानेन समानफलं दृश्यर्थः । सीतया
समित सीत्यं चैत्रम् । समितं सगतमित्यर्थः । "रथसीताहलेभ्यो यद्धिभौ" इति तदन्त-

पदमस्मिन्—दृश्यार्थोपाधिक पद्यनासमर्थे पदं शब्दं ते सप्तम्यर्थं नै यत् प्रत्ययं होता है ।

मूलम्—'आवहि' है उपाधि जिसकी ऐसी मूल के वाचक शब्द (उत्पादनस्यैव मूलवाचक शब्द)
से पठनर्थं ये यत् प्रत्यय होता है ।

संज्ञायाम्—संज्ञाविषय में 'धेनुष्या' यह निपातन है ।

गृहपतिना—तृतीयासमर्थे गृहपति शब्द से सयुक्त अर्थ में व्य प्रत्यय होता है ।

नौषयो—तृतीयासमर्थे नौ आदि आठ शब्दों से कर्मरू, तादी आदि आठ अर्थों में यत् प्रत्यय
होता है ।

(१) इत्येवमुपाधिकादिति पाठान्तरम् ।

विधिरपीप्पते—परमसीत्यम्, उत्तमसीत्यम्, द्विसीत्यम्, त्रिसीत्यम् । तुल्या संमितं तुल्यम् । समित समानं सदृशमित्यर्थः । यथा तुला परिच्छिन्नन्ति परमेवं तदपीति ॥

धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ॥ ९२ ॥

निर्देशादेव पञ्चमी समर्थविभक्तिः । धर्मादिभ्य पञ्चमीसमर्थेभ्योऽनपेत इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । धर्मादनपेत धर्म्यम् । पथ्यम् । न्येत्यम् । सज्ञाधिकाराद्भिधेयनियमः ॥

छन्दसो निर्मिते ॥ ९३ ॥

प्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्या समर्थविभक्तिः । छन्दशब्दात्तृतीयासमर्थाच्चिमित इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । निर्मित उत्पादितः । छन्दसा निर्मितरछन्दस्य । छन्दसा कृत इत्यर्थः । इच्छापार्यायरछन्दशब्द इह गृह्यते ॥

उरसोऽण् च ॥ ९४ ॥

उरशब्दात्तृतीयासमर्थाच्चिमित इत्येतस्मिन्नर्थेऽण् प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च । उरसा निर्मिते श्रीरस पुत्र, उरस्यः पुत्रः । सज्ञाधिकाराद्भिधेयनियमः ॥

हृदयस्य प्रियः ॥ ९५ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । हृदयशब्दात् पद्मीसमर्थात् प्रिय इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । हृदयस्य प्रियो हृद्यो वैशः । हृद्य वनम् । सज्ञाधिकाराद्भिधेयनियमः । इह न भवति—हृदयस्य प्रिय पुत्र इति ॥

बन्धने चर्पो ॥ ९६ ॥

हृदयस्येत्येव । बन्धन इति प्रत्ययार्थः, तद्विशेषणमुपिग्रहणम्, बद्धवत्ते येन सद्बन्धनम् । हृदयशब्दात् पद्मीसमर्थाद् बन्धने ऋषावभिधेये यत् प्रत्ययो भवति । ऋषिवेदो गृह्यते । हृदयस्य बन्धनमुपि हृद्य । परहृदय येन बद्धवत्ते वशीक्रियते स वशीकरणमन्त्रो हृद्य इत्युच्यते ॥

मतजनहलात् करणकल्पकर्षेषु ॥ ९७ ॥

मनादिभ्यस्त्रिभ्यः शब्देभ्यस्त्रिभ्येव करणादिभ्यर्थेषु यथातन्त्रय यत्प्रत्ययो भवति । प्रत्ययार्थसामर्थ्याद्दृष्ट्या षष्ठी समर्थविभक्तिः । मत ज्ञानम्, तस्य करण प्रत्ययः, भावः साधन वा । जनस्य जत्वो जन्य । हलस्य कर्पो हृत्प, द्विहृत्प, त्रिहृत्पः । कर्षेण कर्षः, भावः साधन वा ॥

तत्र साधुः ॥ ९८ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात् साधुर्लित्वेतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । सामसु साधुर्धर्म—पञ्चमीसमर्थे धर्म, पवित्र, अर्थ तथा न्याय शब्दो से अत्रपेत अर्थे में यत् प्रत्यय होता है ।

छन्दसो—तृतीयासमर्थे छन्दश् शब्द से निर्मित अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।
 उरसोऽण्—तृतीयासमर्थे उरस् शब्द से निर्मित अर्थ में अण् तथा यत् प्रत्यय होते हैं ।
 हृदयस्य—पद्मीसमर्थे हृदय शब्द से प्रिय अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।
 बन्धने—पद्मीसमर्थे हृदय शब्द से वशीकारक वेद अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।
 मतजन—पद्मीसमर्थे मत, जन तथा हल शब्दों से कर्मशः करण, जल्प तथा कर्ष (जोतना) अर्थों में यत् प्रत्यय होता है ।
 तत्र—सप्तमीसमर्थे शब्दों से साधु अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

सामन्यः । वंमन्यः । कर्मण्यः । शरव्यः । साधुरिह प्रवीणो योग्यो वा गुदाते, नोपका-
रकः । तत्र हि परत्वात् "तस्मै हितम्" इत्यनेन विधिना भवितव्यम् ॥

प्रतिजनादिभ्यः खञ् ॥ ९९ ॥

प्रतिजनादिभ्यः शब्देभ्यः खञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्यर्थे । यतोऽपवादः ।
प्रतिजने साधुः प्रतिजनीनः । जने जने साधुरित्यर्थः । ऐत्र्युगीनः । सांयुगीनः । प्रतिजनः ।
इवयुगः । सयुगः । समयुगः । परयुगः । परकुलः । परस्यकुलः । अनुष्यकुलः । सर्वजनः ।
विश्वजनः । पञ्चजनः । महाजनः । प्रतिजनादिः । यत्र हितार्थं एव साध्वर्थस्तत्र वचनात्प्राक्-
र्क्षतीत्या वाच्यन्ते ॥

भक्ताण्यः ॥ १०० ॥

भक्तशब्दात् ण प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः । भक्ते
साधुः भाक्, शालिः, भाक्तास्तण्डुलाः ॥

परिषदो ण्यः ॥ १०१ ॥

परिषद्वन्दात् ण्यः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः ।
परिषदि साधुः पारिषद्यः । पारिषदोऽप्यत्रैष्यते । तदर्थं योजविभागः क्रियते-परिषदः
परिषदो णो भवति । परिषदि साधुः पारिषदः । ततो ण्यः परिषद इत्येव ॥

कथादिभ्यष्टक् ॥ १०२ ॥

कथादिभ्यः शब्देभ्यष्टक् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः ।
कथापो साधुः काथिकः । वैकथिकः । विकथा । वितण्डा । कुष्टवित् । जनवादः । जनेवादः ।
वृत्तिः । सद्गृहः । गुणः । आयुर्वेदः । कथादिः ॥

गुडादिभ्यष्टञ् ॥ १०३ ॥

गुडादिभ्यः शब्देभ्यष्टञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः ।
गुडे साधुः गीढिक इष्ट । कौटमाफिको मुद्रः । साधुको यवः । गुडः । कुट्टमापः । सफुः ।
अपूरः । नासीदनः । इष्टुः । वेणुः । संभामः । सघातः । प्रवासः । निवासः । उपवासः । गुडादिः ॥

पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्दञ् ॥ १०४ ॥

पथ्यादिभ्यः शब्देभ्यो दञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः ।
पथि साधुः पाथेयम् । आतिथेयम् । वासतेयम् । स्वापतेयम् ॥

सभाया यः ॥ १०५ ॥

सभाशब्दात् ष्यः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः । स्वरो
विशेषः । सभायां साधुः सभ्यः ॥

प्रतिजनादिभ्यः—सप्तमीसमर्थं शरवण आदि शब्दों से साधु अर्थ में खञ् प्रत्यय
होता है ।

भक्ताण्यः—सप्तमीसमर्थं भक्त शब्द से साधु अर्थ में ण प्रत्यय होता है ।

परिषदो—सप्तमीसमर्थं परिषद् शब्द से साधु अर्थ में ण्य प्रत्यय होता है ।

कथादिभ्यः—सप्तमीसमर्थं कथा आदि शब्दों से साधु अर्थ में ठक् प्रत्यय होता है ।

गुडादिभ्यः—सप्तमीसमर्थं गुड आदि शब्दों से साधु अर्थ में ञ् प्रत्यय होता है ।

पथ्यतिथि—सप्तमीसमर्थं पथि, अतिथि, वसति तथा स्वपति शब्दों से साधु अर्थ में ञ्
प्रत्यय होता है ।

सभायाः—सप्तमीसमर्थं सभा शब्द से साधु अर्थ में ष्य प्रत्यय होता है ।

दृशच्छन्दसि ॥ १०६ ॥

सभाशब्दाद्दृ प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये छन्दसि । यस्यापवादः ।
‘सभेयोऽस्य युवा वज्रमानस्य वीरो जायताम्’ ॥

समानतीर्थे वासी ॥ १०७ ॥

साधुरिति निवृत्तम् । वासीति प्रत्ययार्थः । समानतीर्थशब्दाच्चत्रेति सप्तमीसमर्थाद्
वासीत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । समाने तीर्थे वासीति सतीर्थम् । समानोपाध्याय(१)
इत्यर्थः ॥

समानोदरे शयित ओ चोदात्तः ॥ १०८ ॥

समानोदरशब्दात्सप्तमीसमर्थाच्छयित इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति ओकारश्चो-
दात्तः । शयितः स्थित इत्यर्थः । समानोदरे शयित समानोदर्यो भ्राता ॥

सोदराद् यः ॥ १०९ ॥

सोदरशब्दात् सप्तमीसमर्थाद् शयित इत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । “त्रिभा-
पोदरे” इति सूत्रेण यकारादी प्रत्यये विवक्षिते प्रागेव समाजस्य सभावः । समानोदरे
शयित सोदर्यो भ्राता । “ओ चोदात्तः” इति नानुवर्त्तते । यकारे स्वरः ॥

भवे छन्दसि ॥ ११० ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थाद्भव इत्येतस्मिन्नर्थे छन्दसि विषये यत्प्रत्ययो भवति । भग-
दीना घादीना चापवादः । सति दर्शने तेषुपि भवन्ति, सर्वविधिना छन्दसि व्यभिचारात् ।
मेध्याय च वियुक्त्याय च नमः । आपादपरिसमाप्तेश्चछन्दोऽधिकारो भवाधिकारश्च,
“समुदाह्राद् घ” इति यावत् ॥

पाथोनदीभ्यां ळ्यण् ॥ १११ ॥

पाथ शब्दाच्चदीशब्दाच्च ळ्यण् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे । यतोऽपवादः ।
पाथसि भवः पाथो वृषा । नाद्या गिरो मे प्रवच्छति । पाथोऽन्तरिक्षम् ॥

वेशन्तहिमवद्भ्रामण् ॥ ११२ ॥

वेशन्तशब्दाद्धिमवच्छब्दाच्चाण् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । यतोऽप-
वादः । वेशन्तीभ्यः स्वाहा । हिमवतीभ्यः स्वाहा ॥

स्रोतसो त्रिभाषा ळ्यड्ड्यौ ॥ ११३ ॥

स्रोत शब्दाद्धिभाषा ळ्यड्ड्यौ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतस्तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये ।

दृशच्छन्दसि—सप्तमीसमर्थं सभा शब्दः से वेदः में साधु अर्थः में दृ प्रत्ययः होता है ।
समान—सप्तमीसमर्थं समानतीर्थं शब्दः से वासी अर्थः में यद् प्रत्ययः होता है ।
समानोदरे—सप्तमीसमर्थं समानोदरः शब्दः से शयित अर्थः में यद् प्रत्ययः तथा प्रकृतिगत
ओकार उदात्त ही जाता है ।

सोदराद् यः—सप्तमीसमर्थं सोदरः शब्दः से शयित अर्थः में यद् प्रत्ययः होता है ।
भवे—सप्तमीसमर्थं शब्दो से भवार्थः में ळी य प्रत्ययः होता है ।
पाथो—सप्तमीसमर्थं पाथम् शब्दः तथा नदी शब्दो से भव अर्थः में ळ्यण् प्रत्ययः होता है ।
वेशन्त—सप्तमीसमर्थं वेशन्तः तथा हिमवत् शब्दो से भव अर्थः में अण् प्रत्ययः होता है ।
स्रोतसो—सप्तमीसमर्थं स्रोतस् शब्दः से भव अर्थः में ळ्यड्ड्यौ से ळ्यड्ड्य गथा ळ्य प्रत्ययः
होते है ।

(१) तीर्थशब्देनेह सुहृन्त्यने । सामानित्य सभावत्तोर्थे य इत्यपिक्त पुस्तकान्तरे ।

यतोऽपवाद । पक्षे सोऽपि भवति । स्रोतसि भवः स्रोतस्यः, स्रोतस्यः । ह्यङ्ङुत्वयोः स्वरे विशेषः ॥

सगर्भस्यूथसतुताद् यन् ॥ ११४ ॥

सगर्भस्यूथसतुतशब्देभ्यो यन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवाद । स्वरे विशेषः । अनुध्राता सगर्भः । अनुसखा स्यूथः । यो नः सतुतः । सर्वत्र "समानस्य छन्दसि" इति सभावः ॥

तुग्राद् घन् ॥ ११५ ॥

तुग्राद्घन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवाद । त्वभग्ने वृषभस्तुप्रियाणाम् । अन्नाकाशयज्ञवरिष्ठेषु तुग्राद्घन् ॥

अग्राद् यत् ॥ ११६ ॥

अग्राद्घन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अग्रे भवमग्रयम् । किमर्थमिदं यावता सामान्येन यद्विहितं पुनः ? "वच्छ्रौ च" इति प्रचयति, ताभ्यां बाधा मा भूदिति पुनर्विधीयते ॥

घच्छ्रौ च ॥ ११७ ॥

अग्राद्घन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अग्रयम् । अग्रियम् । अग्रियम् । चकारः "तुग्राद्घन्" इत्यस्यानुकर्षणार्थः । अग्रियम् । स्वरे विशेषः ॥

समुद्राभ्राद् घः ॥ ११८ ॥

समुद्राभ्राद्घन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे । यतोऽपवादः । समुद्रियाणा नदीनाम् । अत्रियस्वेष घोषः । अत्रशब्दस्यापूर्वनिपातः, तस्य छञ्जनस्य (१) व्यभिचारित्वात् ॥

वह्निपि दत्तम् ॥ ११९ ॥

भव इति निवृत्तम् । वह्निशब्दात् सप्तमीसमर्थाद्दत्तमित्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । वह्निप्यु निधिषु प्रियेषु ॥

दूतस्य भागकर्मणी ॥ १२० ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । दूतशब्दात् षष्ठीसमर्थात्त्रातो कर्मणि चाभिधेये यत् प्रत्ययो भवति । भागोऽन्तः । कर्म क्रिया । यतो अग्ने दूतयम् । दूतभागः, दूतकर्म वा ॥

सगर्भः—सप्तमीसमर्थं सगर्भं, स्यूथ तथा सतुत शब्दौ से भव अर्थे में यत् प्रत्यय होता है ।

तुग्राद्—सप्तमीसमर्थं तुग्र शब्द से भव अर्थे में यत् प्रत्यय होता है ।

अग्राद्—सप्तमीसमर्थं अग्र शब्द से भव अर्थे में यत् प्रत्यय होता है ।

वच्छ्रौ—सप्तमीसमर्थं वच्छ्रौ शब्द से भव अर्थे में यत् प्रत्यय भी होते हैं ।

समुद्राभ्राद्—सप्तमीसमर्थं समुद्र तथा अत्र शब्दों से भव अर्थे में यत् प्रत्यय होता है ।

वह्निपि—सप्तमीसमर्थं वह्नि शब्द से दत्त अर्थे में यत् प्रत्यय होता है ।

दूतस्य—षष्ठीसमर्थं दूत शब्द से भाग तथा कर्म (क्रिया) अर्थों में यत् प्रत्यय होता है ।

(१) पूर्वनिपातविधायकस्य अस्यापूर्वस्य, अन्नाकाशयज्ञवरिष्ठेषु शब्दादेः, व्यभिचारात्प्रत्ययत्वत्वात् इत्यर्थः । (धीना०)

रक्षोयातूना हननी ॥ १२१ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । रक्ष शब्दायातुशब्दाच्च पट्टीसमर्थाद्धननीत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । हन्यतेऽनयेति हननी । यान् अग्ने रक्षस्या तन् । रक्षसा हननी । यातस्या यातूना हननी । बहुवचन स्तुतिवैशिष्ट्यज्ञापनार्थम् । बहुना रक्षसा हननेन तन् स्तुयते ॥

रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये ॥ १२२ ॥

रेवत्यादिभ्यः पट्टीसमर्थेभ्यः प्रशस्ये वाच्ये यत्प्रत्ययो भवति । प्रशंसनं प्रशस्यम् । भावे ङ्यप् प्रत्ययः । यद्गो रेवति रेवत्यम् । यद्गो जगति जगत्यम् । यद्गो हविष्या हविष्यम् । हविषे हिता हविष्या, तासा प्रशंसन हविष्यम् । यस्येति लोपे कृते "हलो यमा यमि" इति लोपः ॥

असुरस्य स्वम् ॥ १२३ ॥

असुरशब्दात् पट्टीसमर्थान्नायाया स्वविशेषेऽण् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवाद् । असुर्यं वा एनत्पात्र यच्चकृत कुलालकृतम् ।

मायायामण ॥ १२४ ॥

असुरशब्दात् पट्टीसमर्थान्नायाया स्वविशेषेऽण् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्य यतोऽपवाद् । आसुरी माया स्वधया कृतासि ॥

तद्दानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः ॥ १२५ ॥

तद्दानिति निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । मनुवन्ताः प्रातिदिकात्प्रथमासमर्थाद्दानानिति पष्ठवर्धे यत्प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थमुपधानो मन्त्रश्चेत्स भवति, यत्तद्दानमिति निर्दिष्टमिष्टकारत्वेना भवन्ति । लुक् च मतोरिति प्रकृतिनिर्हासः । इतिकरणस्तत्तत्त्वे द्विवचः । तद्दानिन्यवयवेन समुदायो व्यपदिश्यते । वचं शब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति स वचंस्वान् । उपधीयते येन स उपधानः । चयनवचन इत्यर्थः । वचंस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामिति विगृह्य पति विहिते मतोलुकि कृते वचंस्या उपदधाति । तेजस्या उपदधाति । पयस्या । रेतस्याः । तद्दानिति किम् । मन्त्रसमुदायादेव मा भूत् । उपधान इति किम् ? वचंस्वानुपस्थानमन्त्र आसामित्यत्र मा भूत् । मन्त्र इति किम् ? अङ्गुलिमानुपधानो हस्त आसामित्यत्र मा भूत् । इष्टकासिचि किम् ? वचंस्वानुपधानो मन्त्र एषा कपाष्ठानामित्यत्र मा भूत् । इतिकरणो नियमार्थः - अनेकपदसम्भवेऽपि केनचिदेव पदेन तद्दानमन्त्रो गृह्यते न सर्वेण ॥

अधिमानण ॥ १२६ ॥

अधिमानणो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति सोऽधिमान् । अधिमन्त्रत्वात्प्रादण्प्रत्ययो भवति । पूर्वस्य

रक्षो—पट्टीसमर्थं रक्षत् तथा यातु शब्दो हे स्वीत्वनिष्ठ इत्यनकरण अर्थे नै यत् प्रत्यय होता है ।

रेवती—पट्टीसमर्थं रेवती, जगती तथा हविष्या शब्दो हे प्रशस्य अर्थे नै यत् प्रत्यय होता है ।

असुरस्य—पट्टीसमर्थं असुर शब्द से स्व (आत्मोय) अर्थे नै यत् प्रत्यय होता है ।

माया— पट्टीसमर्थं अयुर शब्द से मायात्मक स्व (आत्मत्य) अर्थे नै अण् प्रत्यय होता है ।

तद्दान्—मनुवन्त प्रथमासमर्थ प्रातिपदिक से स्वीत्वनिष्ठ वचं अर्थे नै यत् प्रत्यय होता है यदि प्रथमासमर्थ उपधान मन्त्रात्मक हो और वचं अर्थे इष्टकात्मक हो तथा प्रकृतिभाग के मनुप् का लुक् भी हो जाता है ।

अधिमानण—अधिमत शब्द से अनुष्क परिस्थिति नै अण् प्रत्यय होता है ।

यतोऽपवाद । अक्षिमात्पदानो यन्त्र आसामिष्टकानामिति विगृह्याण्विधीयते, तत्र मत्तुपो लुकि कृते “दनन्धनपत्ये” इति प्रकृतिभाव-आक्षिपीरूपदधाति ॥

वयस्यासु मूर्ध्नो मत्तुप् ॥ १२७ ॥

वयस्यानुपधानो मन्त्रो यासां ता वयस्या, तास्वभिधेयासु मूर्ध्नो मत्तुप् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्य यतोऽपवाद । यस्मिन्मन्त्रे वयं तद्भ्यो मूर्धन्शब्दश्च विद्यते स वयस्या नपि भवति मूर्धन्वानपि । यथा—मूर्धां पय प्रजापतिच्छन्द इति । तत्र वयस्यच्छन्दोदिव मूर्धन्वच्छन्दोदिवि यति प्राप्ते मत्तुप् विधीयते । मूर्धन्वतीरुपदधाति, वयस्या एव मूर्धन्वत्य । वयस्यास्यिति किम् ? यत्र मूर्धन्शब्द एव ऊवलो न धक्कावद्, तत्र मां भूत् । मूर्ध्वत इति वक्तव्ये मूर्ध्नं इत्युक्तं मत्तुपो लुक् भाविन धित्ते कृत्वा ॥

मत्त्वर्थे मासतन्वोः ॥ १२८ ॥

यस्मिन्नें मत्तुच्चिद्विस्तस्मिन्श्चन्दसि विषये यत्प्रत्ययो भवति मासतन्वोः प्रत्ययार्थविशेषणयोः । प्रथमासमयादस्त्युपाधिकारवृद्धये सप्तम्यर्थे च यत्प्रत्ययो भवति । मत्वर्थीयानामपवाद नभासि विद्यन्ते यस्मिन्मासे नभस्यो मासः । सहस्यः । तपस्यः । मध्व्यः । नभःशब्दोऽत्रेण वर्तते । तन्या खड्वपि-ओजोऽस्या विद्यते ओजस्य । तन्, रक्षस्या । मासतन्वोरिति किम् ? मनुजता पात्रेण चरति । मासतन्वोरनन्तरार्थे वा-मव्यस्मिन्नन्तरमिति वा मध्व्यो मासः । छलुभाकारेकाररेफाश्च यक्तव्याः । लुक् तावत्-तपश्च तपश्च, नभश्च नभस्यश्च, सहश्च सहस्यश्च । नपुमकलिङ्गं छान्दस्त्वात् । अकार-इपो मास, ऊजो मास । इकार-शुधिर्मास । रेफ-शुक्लो मास ॥

मधोर्ज च ॥ १२९ ॥

मधुशब्दान्मत्वर्थे न प्रत्ययो भवति, चकारावध, उपसंख्यानल्लुक् च । सावय । मध्व्य । मत्तु । तन्वा खड्वपि-माधवा, मध्व्या, मत्तु, तन्त् ॥

ओजसोऽहनि यत्त्वौ ॥ १३० ॥

मत्वर्थ इत्येव । ओज शब्दान्मत्वर्थे यत्त्वौ प्रत्ययौ भवतोऽहन्वभिधेये । ओजस्य-मत्तु, ओजसीनमत्तु ॥

वेशोयश आदेर्भगाद्यत् ॥ १३१ ॥

मत्वर्थ इत्येव । वेशोयशसी आदी यस्य प्रातिपदिकस्य तस्माद्देशोयदादेर्भगान्त्वात् प्रातिपदिकान्मत्वर्थे यत् प्रत्ययो भवति । छकार-स्वरार्थ । वेशोभगो विद्यते यस्य स

वयस्यासु—वयस्या के अभिधेय होने पर मूर्धन् शब्द से मत्तुप् प्रत्यय होता है ।

मत्वर्थे—जिस अर्थ में मत्तुप् का विधान किया गया है उसी अर्थ में वैदिक-विषय में मान तथा तत्तु के अभिधेय होने पर यत् प्रत्यय होता है ।

लुभाकारेकार—उक्त यत् प्रत्यय का लुक् भी हो जाता है और यत् के स्थान में मत्वर्थ में अकार, इकार तथा रेफ भी यथास्थल हो जाते हैं—यह समझना चाहिए ।

मधोर्ज—मधु शब्द से मत्वर्थ में न तथा यत् प्रत्यय भा होने हैं और उपसंख्यान के कारण प्रत्ययों का लुक् भी हो जाता है ।

ओजसी—दिन के अभिधेय होने पर ओजम् शब्द से मत्वर्थ में यत् तथा त प्रत्यय होते हैं ।

वेशो—वेशपूर्वक तथा यशपूर्वक मधुशब्दान् प्रातिपदिकों से मत्वर्थ में यत् प्रत्यय होते हैं ।

यशोभग्य । यशोभग्य । वेश इति घलमुच्यते । श्रीकामप्रवचनमाहात्म्यवीर्ययशस्सु भग-
शब्द । वेशश्चासौ भगश्च वेशोबल श्रीप्रभृति भग, सोऽस्यास्तीति वेशोभग्य ॥

स च ॥ १३२ ॥

वेशोयशभादेर्भगान्तात्प्रातिपदिकान्मत्वर्थे च प्रत्ययो भवति । योगविभागे यथा-
थ्यनिरासार्थं उत्तरार्थश्च । चकाराद्यत् । वेशोभगीन । वेशोभग्य । यशोभगीन ।
यशोभग्य ॥

पूर्वैः कृतमिनयो च ॥ १३३ ॥

मत्वर्थ इति निवृत्तम् । भिदंशादेव समर्थविभक्ति । पूर्वशब्दात्तृतीयासमर्थाःकृतमित्ये-
वस्मिन्नर्थे इन् य इत्येती प्रत्ययी भवत, चकारात्प्र च । पथिभिः पूर्वणि । पूर्व्ये ।
पूर्वनि । पूर्वैरिति बहुवचनान्तेन पूर्वपुरुषा उच्यन्ते । तत्कृता पन्थान' प्रशस्ता इति
यथा प्रशंसा ॥

अद्भिः संस्कृतम् ॥ १३४ ॥

भिदंशादेव समर्थविभक्ति । अप्शब्दात्तृतीयासमर्थाःसंस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो
भवति । यस्येदमप्य हवि, अद्भिः संस्कृतमिति ॥

सहस्रेण संमितौ घः ॥ १३५ ॥

भिदंशादेव समर्थविभक्ति । सहस्रशब्दात्तृतीयासमर्थात् सममितावित्येतस्मिन्नर्थे घ-
प्रत्ययो भवति । समितस्तुल्य सदस्य । अयमग्नि सहस्रिय । सहस्रतुल्य इत्यर्थः ।
केचित् समिताविति पठन्ति । तत्रापि समित्या समितत एव लक्षयितव्यः, तत्र ह्यन्वति
प्रयोगदर्शनात् ॥

मती च ॥ १३६ ॥

म वर्थे च सहस्रशब्दाद् घ प्रत्ययो भवति । सहस्रमस्य विद्यते सहस्रिय । "तप
सहस्राभ्या चिनीनी", "जण् च" इत्यनयोरेपवाद ॥

सोममर्हति यः ॥ १३७ ॥

भिदंशादेव समर्थविभक्ति । सोमशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्मर्हतीत्येतस्मिन्नर्थे य प्रत्ययो
भवति । सोममर्हन्ति सोम्या दाहणा । यज्ञार्हा इत्यर्थः । यनि प्रकृते यप्रहणम् स्वरे
विशेष ॥

मये च ॥ १३८ ॥

सोमप्रहण यथानुवर्तते । मय इति मयवर्थो लक्ष्यते । सोमशब्दान्मयवर्थं य प्रत्ययो
भवति । जागतविकारावयवमकृता मयवर्था । 'हेतुमनुष्येभ्योऽन्वतरस्या रूप्य', 'मयट्
च', 'मयट्पैतयोर्भाषायामभवात्त्राद्दणो', 'तत्पकृतवचने मयट्' इति । तत्र यथायोग
समर्थविभक्ति । सोम्य मधु विवन्ति । सोममयमित्यर्थः ॥

य च—वेश पूर्वक तथा यश पूर्वक भगशब्दाल् प्रातिपदिको से च प्रत्यय भी मत्वर्थे में
होता है ।

पूर्व—तृतीयासमर्थ पूर्व शब्द से कृत अर्थ म इन् तथा य प्रत्यय होत है ।

अद्भि—तृतीयासमर्थ अप् शब्द से संस्कृत अर्थ में यत् प्रत्यय होता है ।

सहस्रेण—तृतीयासमर्थ सहस्र शब्द से तुल्य अर्थ में घ प्रत्यय होता है ।

मती च—मत्वर्थ में भी तृतीयासमर्थ सहस्र शब्द से घ प्रत्यय होता है ।

सोमम्—द्वितीयासमर्थ सोम शब्द से 'मर्हति' (मीय है) अर्थ में य प्रत्यय होता है ।

मये च—सोम शब्द से मयट् के अर्थ में भी य प्रत्यय होता है ।

यतोऽप्य
लुकि कुरे

वय
भवति
नपि भव
मूर्द्धन्यण
न्वःस्य ।
मूर्द्धन्वः ।

यसि.
यार्थविने
मन्वर्थाप
तपस्य
ओजस्या
रन्तरां
यक्त्या ।
इन्द्रसत्
शुक्रो मः

मधु
मधस्य ।

मःवा
मह, ओ

मःवा
मातिपदि.

वयस्
मन्वः
तनु के अति
लुगाक
अकार, एका
मधोर्भ
प्रत्ययो का
ओजस
होने है ।
वसो-
होने है ।

मधोः ॥ १३९ ॥

यशब्दो निवृत्तः । मधुशब्दान्मयडर्थे यत् प्रत्ययो भवति । मधम्यान् स
मधुमयानित्यर्थः ॥

वसोः समूहे च ॥ १४० ॥

वसुशब्दात् समूहे वाच्ये यत् प्रत्ययो भवति अकारान्मयडर्थे च । यथायाम
विभक्तिः । वसन्म, समूह, मयडर्थो वा । अक्षरसमूहे इन्द्रस- स्वार्थे उपसक्त
ओध्रापयेति चतुरक्षरम्, अस्तु धीपडिति चतुरक्षरम्, यजेति द्वयक्षरम्, ये यजा
पञ्चाक्षरम्, ह्यक्षरो षपट्कारः, एष वै सप्तदशाक्षरसमूहस्यः प्रजापतिर्वंशे
विहितः । सप्तदशाक्षराण्येव इन्द्रस्य इत्यर्थः । इन्द्रशब्दात्तत्रसमूहे वर्त्तमानात्
यत् प्रत्ययः । वसुशब्दात्तपि वद्वक्तव्यः । इत्सी गृहीतरस्य बहुभिर्वसवैः । वसुभि
अप्तिरीशे वसन्त्यस्य । वसोरित्यर्थः ॥

नक्षत्राद् घः ॥ १४१ ॥

नक्षत्रशब्दाद् घ- प्रत्ययो भवति स्वार्थे । समूह इति जातुवर्त्तते । न
स्वाहा ॥

सर्वदेवात्तातिल् ॥ १४२ ॥

सर्वदेवशब्दाभ्या तातिल् प्रत्ययो भवति इन्द्रसि विषये स्वार्थिकः । सर्व
देवतातिः ॥

शिवशमरिष्टस्य करे ॥ १४३ ॥

करोतीति कर, प्रत्ययार्थः । तत्सामर्थ्येभ्या पट्टी मगर्थविभक्तिः । शि
शब्देभ्य पट्टीसमर्थेभ्य, कर इत्येतस्मिन्मर्थे तातिल् प्रत्ययो भवति । शिव प
शिवताति । शतातिः । अरिष्टताति ॥

भावे च ॥ १४४ ॥

भावे चार्थे इन्द्रसि विषये शिवाशिवस्तातिल् प्रत्ययो भवति । शिवस्य
शिवतातिः । शतातिः । अरिष्टताति । यत्- पूर्णोऽर्थे, अतः परमस्य, प्रत्ययोऽर्थि
इति धीजयादिवदिरचिताया कारिकायां वृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थं पादः

समाप्तश्च चतुर्थाऽध्यायः ॥

॥ शुभम् ॥

मधो — मधु शब्द से मयट् के अर्थ में वय प्रत्यय होता है ।

वसो — वसु शब्द से समूह तथा मयट् में वय प्रत्यय होता है ।

अक्षर — अक्षरसमूह के वाच्य होने पर स्वार्थ में इन्द्रम् शब्द से वय प्रत्यय का
नमस्तनः कारिः ।

नक्षत्रात् — नक्षत्र शब्द से स्वार्थ में घ प्रत्यय होता है ।

सर्व — सर्व तथा देव शब्दों से स्वार्थ में तातिल् प्रत्यय होता है वेद में ।

शिव — पट्टीसमर्थे शिव, शम् तथा अरिष्ट शब्दों से करने के अर्थ में तातिल् प्रत्यय हो
भावे च — भाव अर्थ में भी शिव आदि शब्दों से वेद-विषय में तातिल् प्रत्यय होता है

चतुर्थाध्याय का चतुर्थ पाद समाप्त हुआ ।

चतुर्थाध्याय समाप्त ॥